

**EMVAL-İ METRÜKE MESELESİ
(ERMENİLERDEN KALAN MALLAR 1915-1923)**

Firdes TEMİZGÜNEY

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
2014
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Firdes TEMİZGÜNEY

**EMVAL-İ METRUKE MESELESİ
(ERMENİLERDEN KALAN MALLAR 1915-1923)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR**

ERZURUM - 2014

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

14/07/2014

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “EMVAL-İ METRUK MESELESİ (ERMENİLERDEN KALAN MALLAR 1915-1923)” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

14/07/2014

Firdes TEMİZGÜNEY

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR danışmanlığında, Firdes TEMİZGÜNEY tarafından hazırlanan bu çalışma 14/07/2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. TARİH Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Selami KILIÇ

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. .... / ..... / .....

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ	1
I. KAYNAK DEĞERLENDİRME	1
II. TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ: SEVK VE İSKÂN KANUNUNA GİDEN SÜREÇ	12
III. SEVK KARARI VE UYGULAMALARI.....	28

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE EMVAL-İ METRUKE VE UYGULAMALARI

1.1. EMVAL-İ METRUKE KAVRAMI VE KONU HAKKINDA BAZI UYGULAMALAR	34
1.2. 10 HAZİRAN 1915 TARİHLİ TALİMATNAME	45
1.2.1. Emval-i Metruke Komisyonlarının Kuruluşu ve Çalışmaları	53
1.3. 26 EYLÜL 1915 TARİHLİ GEÇİCİ KANUN	62
1.4. 8 KASIM 1915 TARİHLİ NİZAMNAME	74
1.4.1. Tasfiye Komisyonlarının Kuruluşu ve Çalışmaları	82
1.5. İHTİDA EDEN ERMENİLERİN MALLARI	99
1.6. TABİİYET DEĞİŞTİREN ERMENİLERİN MALLARI.....	103
1.7. SUİİSTİMALLER VE ALINAN ÖNLEMLER.....	110
1.8. OSMANLI DEVLETİ'NİN EMVAL-İ METRUKEYE YÖNELİK YAKLAŞIMIYLA İLGİLİ GENEL BİR DEĞERLENDİRME	127

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ DÖNEMİ EKONOMİSİ VE EMVAL-İ METRUKENİN DEVLET
TARAFINDAN KULLANIMI

2.1. DÖNEMİN EKONOMİSİNE KISA BİR BAKIŞ	139
2.2. SAVAŞ DÖNEMİ EMVAL-İ METRUKENİN DEVLET TARAFINDAN KULLANIMI.....	149
2.2.1. Ordunun İhtiyacı İçin Kullanılan Mallar	149
2.2.2. Müslüman Muhacirler İçin Kullanılan Mallar	157
2.2.3. Türk-Müslüman Şirketlere Verilen Mallar	164
2.2.4. Şehirlerin İhtiyaçları İçin Kullanılan Mallar	169
2.2.5. Ermenilerin Sevk ve İaşe Masrafları İçin Kullanılan Mallar	180
2.2.6. Memurlara Verilen Mallar	181
2.2.7. Maarif Nezaretine Devredilen Mallar	184
2.2.8. Diğer İhtiyaçlar İçin Kullanılan Mallar	188

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİNDE EMVAL-İ METRUKENİN İADESİ

3.1. MONDROS MÜTAREKESİ VE ERMENİLER	191
3.2. GERİ DÖNÜŞ KARARI VE ERMENİLERİN İSKÂNI	195
3.3. DİVAN-I HARBİ ÖRFİ'DE ERMENİ MALLARIYLA İLGİLİ YARGILAMALAR.....	201
3.4. EMVAL-İ METRUKENİN İADESİNE YÖNELİK HÜKÜMET ÇALIŞMALARI.....	214
3.5. ERMENİLERİN ŞİKÂyetLERİ, SUIİSTİMALLER VE HÜKÜMETİN ALDIĞI TEDBİRLER	229
3.5.1. Tetkik Heyetleri.....	235
3.6. EMVAL-İ METRUKENİN İADESİ	240
3.7. 8 OCAK 1920 TARİHLİ KARARNAME	263
3.8. İTİLAFA DEVLETLERİ'NİN EMVAL-İ METRUKENİNE YÖNELİK TUTUMLARI.....	275
3.8.1. Ermeni-Rum Şubesi ve Çalışmaları	294
3.8.2. Muhtelit Komisyon ve Emval-i Metruke.....	298

3.9. ERMENİ PATRİKHANESİ VE EMVAL-İ METRUKÉ	307
---	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELEDEN LOZAN'A EMVAL-İ METRUKÉ UYGULAMALARI	
4.1. MONDROS'TAN SEVR'E ERMENİLER VE EMVAL-İ METRUKÉ.....	313
4.2. GÜMRÜ, KARS, ANKARA ANTLAŞMALARI VE EMVAL-İ METRUKÉ	320
4.3. TBMM'DE ERMENİ MALLARIYLA İLGİLİ HUKUKİ ÇALIŞMALAR..	328
4.3.1. 20 Nisan 1922 Tarihli Kanun	329
4.3.2. 15 Nisan 1923 Tarihli Kanun	346
4.3.3. Emval-i Metrukede Görülen Suiistimler ve Meclis Çalışmaları.....	355
4.4. İZMİR YANGINI VE EMVAL-İ METRUKÉ	359
4.5. LOZAN'DA ERMENİ MALLARI MESELESİNE KISA BİR BAKIŞ	366
SONUÇ.....	372
KAYNAKÇA	377
ÖZGEÇMİŞ.....	402

ÖZET**DOKTORA TEZİ****EMVAL-İ METRUK MESELESİ
(ERMENİLERDEN KALAN MALLAR 1915-1923)****Firdes TEMİZGÜNEY****Tez Danışmanı : Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR****2014, 402 sayfa****Jüri: Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR****Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK****Prof. Dr. Selami KILIÇ****Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU****Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR**

Osmanlı Devleti'nin sevk ve iskân kararı alarak güvenliğini tehdit eden kişileri farklı bölgelere göndermesi, bunların geride kalan malları sorununu gündeme getirdi. Osmanlı hükümetleri, "emval-i metruke" olarak nitelendirilen bu malların idare ve muhafazasını sağlamaya çalıştı. Yapılan hukuki düzenlemeler doğrultusunda öncelikle söz konusu malların kayıt altına alınması sağlandı. Savaş koşulları altında gerektiğinde devlet tarafından ordunun ve Müslüman muhacirlerin ihtiyaçlarının yanı sıra sevk edilenlerin masraflarını karşılamak gibi hususlarda kullanımına gidildi. Ancak devletin emval-i metruke malları üzerindeki bütün işlemleri resmi kayıtlar çerçevesinde yapmaya özen gösterdiği ve kişilerin mallarıyla bağını kesmemeye hukuken dikkat ettiği görülmektedir. Bunu da söz konusu malların idare ve muhafazasından sorumlu tuttuğu "Emval-i Metruke Komisyonları" vasıtasıyla sağlıyordu. Birçok bölgede kurulan Emval-i Metruke Komisyonları bir süre sonra görevlerini, sevk edilen kişilerin malları, borçları ve alacakları konusunda yapılan hukuki çalışmalar sonucu kurulmuş "Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarına" bıraktı.

1918 yılı itibariyle sevke tabi tutulan kişilerin geri dönmelerine izin verildiği açıklandı. Geri dönen kişilerin sevk ve iskânlarının yanı sıra mallarının iadesi için de çalışmalara başlandı. İadelerin hukuki bir zeminde yapılmasını sağlamak adına kanun çalışmaları devam ederken, gerekli hazırlıklar yapılmadan dönüşlerin başlaması, bu çalışmaların tamamlanmasına fırsat vermeden mal iadelerinin hemen yapılmasını zorunlu kıldı. Bu doğrultuda kanun çalışmalarının tamamlandığı 1920 yılına kadar pek çok kişiye mallarının iadesi sağlandı.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve İtilaf Devletlerinin Osmanlı topraklarını işgali ile başlayan süreç, Anadolu'da milli mücadelenin ve milli iradenin yansıması olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılması ile sonuçlandı. TBMM'nin doğu ve güney bölgelerinde kazandığı askeri başarılar üzerine imzaladığı antlaşmalarda mallarla ilgili birtakım düzenlemeler yapılmıştı. Konunun meclisin gündemini de uzun süre meşgul ettiği görülmektedir. Ancak bu dönemde yapılan hukuki çalışmaların çok fazla uygulama alanı bulamadığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Osmanlı döneminde gayrimüslimlerden kalan mallar için kullanılan "emval-i metruke" kavramı, TBMM'nin çalışmalarında farklı bir anlam kazanmış ve Müslümanlardan kalan mallar için de kullanılmaya başlamıştır. Bu durum meclis içerisinde yapılan hukuki çalışmalara da yansımıştır. TBMM toplantılarında pek çok kez görüşülen ve yapılan hukuki düzenlemelerle idaresi sağlanan emval-i metruke konusu, 20 Kasım 1922 - 23 Temmuz 1923 arasında toplanan Lozan Konferansı'nda çözüm bulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Emval-i Metruke, Emval-i Metruke Komisyonları, Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonları, Lozan.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE ISSUE OF DERELICT
(GOODS LEFT FROM ARMENIANS 1915-1923)****Firdes TEMİZGÜNEY****Advisor: Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR****2014, Page: 402****Jury: Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR****Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK****Prof. Dr. Selami KILIÇ****Assist. Prof. Dr. Cemil KUTLU****Assist. Prof. Dr. Yavuz ÖZDEMİR**

Ottoman Empire's sending those, who threatened the security of the state, to different regions by promulgating Dispatchment and Settlement Law brought up the question of the left goods. Ottoman governments tried to provide a service for the management and protection of those goods classified as 'derelict'. In accordance with the legal arrangements, first aforementioned goods were recorded. Under war circumstances, they were used by the government for the necessities of the military and Muslim migrants as well as compensating the expenses of those who were dispatched when required. However, it is seen that all the processes carried out by the state on the goods called derelict were handled under official records and legally, the state tried not to lose connection with the owners of the goods. They achieved this thanks to the 'Commission of Derelict' who was responsible for the management and protection of the aforementioned goods. Those commissions established in various regions left their duties to the 'Liquidation Commission of Derelict' which was established as a result of legal arrangements about the goods, debts and assets of the dispatched.

By 1918, it was announced that those who were dispatched were allowed to return. Some works were carried out for the dispatchment and settlement of those who returned as well as the return of their goods. In order to achieve the returns in legal procedures legal arrangements continued, the beginning of the returns without necessary preparations necessitated the immediate return of the goods without giving any chance of the completion of those works. In accordance with that, many people were provided with the return of their goods by 1920 when the legal arrangements finished.

The process which started with the Montrose Armistice Agreement and the occupation of Ottoman territories by the Allied powers ended with the establishment of the Grand National Assembly of Turkey which was a reflection of national struggle and will in Anatolia. Some arrangements about the goods were carried out in treaties signed by the Grand National Assembly of Turkey after achieving military successes in the Eastern and Southern regions. It is seen that this subject occupied the agenda of the Assembly for a long time. However, it is significant that the legal arrangements carried out in this period could not be able to find any field of application. Besides, the concept 'derelict' which was used for the left goods of non-Muslims during Ottoman period, gained a different meaning with the works of the Grand National Assembly of Turkey and it was started to be used for the left goods of the Muslims as well. This situation was also reflected on the legal arrangements carried out within the Assembly. The subject of the derelict which was handled with the legal arrangements after numerous meetings carried out in the Assembly would be resolved during the Treaty of Lausanne gathered between 20 November 1922 and 23 July 1923.

Key Words: Ottoman Empire, Derelict, Commissions of Derelict, Liquidation Commissions of Derelict, Lausanne.

KISALTMALAR DİZİNİ

AMM.	: Aşâyir ve Muhacirin Müdüriyeti
ATBD.	: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
AÜHFD.	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
BCA.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO.	: Bâb-1 Âlî Evrak Odası
BKK.	: Bakanlar Kurulu Kararları
bkz.	: Bakınız
BMGM.	: Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
ÇTTAD.	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
D.	: Devre
Der.	: Derleyen
DH. EUM.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti
DH. EUM. AYŞ.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayis Kalemî
DH. EUM. MEM.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemî Evrakı
DH. EUM. MH.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemî
DH. HMS.	: Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
DH. İUM.	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umûmîye
DH. KMS.	: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti
DH. MB. HPS.	: Dâhiliye Nezareti Mebanî-i Emîriye-Hapishaneler Müdüriyeti
DH. SN. THR.	: Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH. UMVM.	: Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti
DUİT.	: Dosya Usûl-ı İradeler Tasnifi
HR. HMS. İŞO.	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
HR. İM.	: Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi
HR. TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası

İAMM	: İskân-ı Aşâyir ve Muhacirin Müdüriyeti
İçt.	: İçtima
İn.	: İnikad
MAZC.	: Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MF. MKT.	: Maârif Nezareti Mektubû Kalemi
MMZC.	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
P.A.B.C.F.M.	: Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Mission
S.	: Sayı
Şb.	: Şube
ŞD. HU.	: Şura-yı Devlet Heyeti Umûmiyye
ŞD. ML. NF.	: Şûra-yı Devlet Maliye ve Nafia Müdürlüğü
ŞD. MLK.	: Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi
ŞD.	: Şura-yı Devlet
TBMM.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİGM.	: Toprak İskân Genel Müdürlüğü
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

ÖNSÖZ

Birinci Dünya Savaşı devam ederken çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu, beraberinde Ermenilerden kalan ve emval-i metruke olarak nitelendirilen mallar hususunu da gündeme getirdi. Osmanlı Devleti, Ermenilere ait malların idare ve muhafazası ile bu kişilerin borç ve alacakları sorununu, yaptığı hukuki düzenlemeler ve bu doğrultuda kurduğu komisyonlar vasıtasıyla aşmaya çalıştı. Bu düzenlemeler, Osmanlı mirasını devralan TBMM hükümeti döneminde de devam etti.

1915 yılında başlayan ve tazminat talepleri doğrultusunda günümüze kadar devam eden emval-i metruke konusu, Türk-Ermeni ilişkileri çerçevesinde son yıllarda en çok dikkat çeken konular arasında bulunmaktadır. Bu durum, yoğun bir propaganda faaliyetleriyle eş zamanlı olarak Ermenilerin toprak ve tazminat taleplerine dayanan yayınların sayısını da arttırdı. Bu çalışmaların çoğunluğu, emval-i metruke konusunu, soykırım iddialarının bir parçası olarak göstermeye çalışmakta, konuyla ilgili gerek Osmanlı gerek TBMM döneminde yapılmış hukuki düzenlemeleri ve uygulamaları, söz konusu mallara el koymak adına bir devlet politikası olarak ele almaktadırlar. Soykırım iddialarının yeni bir tür propagandasından farkı bulunmayan bu çalışmalarda, geçmişte ulusal ve uluslararası zeminde çözüme kavuşturulmuş olan emval-i metruke konusunun, 2015 öncesinde yeniden gündeme getirilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir.

İdeolojik yaklaşımlı mevcut çalışmaların yanı sıra bilimsel olarak nitelendirilebilecek çalışmalar da mevcuttur. Ancak bu çalışmaların da sayıca azlığı ve konuyu ayrıntılarıyla ele alma konusundaki yetersizlikleri emval-i metruke konusunun kapsamlı bir şekilde ele alınmasını gerektirmiştir. Yapılan bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin 1915 yılı itibariyle emval-i metrukeye ilişkin yaptığı hukuki düzenlemeleri ve bu düzenlemelerin TBMM hükümetinin kuruluşu ile birlikte Lozan'a kadar geçirdiği süreci yerli ve yabancı arşiv kayıtları doğrultusunda, yapılmış diğer çalışmalarla birlikte ele almak, konuyu akademik bir anlayışla ortaya koymaktır.

Bu çalışmayı yapmamı sağlayan, araştırma ve yazım aşamasında yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve tecrübesiyle yol gösteren, elindeki yerli ve yabancı kayıtları benimle paylaşan danışman hocam Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR'a çok teşekkür ederim. Ayrıca yaptığı değerlendirmelerin yanı sıra Alman Arşiv kayıtlarına ulaşmamı sağlayan Prof. Dr. Selami KILIÇ'a, çalışmam esnasında görüş ve tavsiyelerinden

yararlandığım hocalarım Prof. Dr. Yavuz ASLAN'a ve Cemil KUTLU'ya, konuyla ilgili hukuki kayıtların değerlendirilmesinde yardımlarını gördüğüm Salâhaddin KARDEŞ ve Hasan GÜNER'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Çalışmanın ağırlık noktasını teşkil eden arşiv kayıtlarının temini konusunda, Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi çalışanlarına, yine birçok eserden faydalandığım TTK Kütüphanesi ve Milli Kütüphane çalışanlarına da teşekkürü borç bilirim. Herzaman yanımda olan ve çalışmamın her aşamasında güven ve desteklerini hiç eksik etmeyen aileme de teşekkür ederim.

Erzurum – 2014

Firdes TEMİZGÜNEY

GİRİŞ

I. KAYNAK DEĞERLENDİRME

Emval-i metruke meselesi, Türk-Ermeni ilişkileri çerçevesinde son yıllarda dikkat çeken konulardan biridir. Özellikle Ermenilerin toprak ve tazminat talepleri, bu taleplere dayanarak Ermeni malları konusu üzerine yoğunlaşan kitapların yanı sıra akademik ve yarı akademik makale ve gazete haberleri olmak üzere yapılan çalışmaların giderek sayılarını arttırmıştır. Bedros Matossian, Ermeni malları ile ilgili yapılan çalışmalara nedense Ermenilerin ilgisinin az olduğunu ifade etmektedir. Oysaki bu çalışmaların öncülüğünü Ermenilerin yaptığı ve konuyla ilgili ilk çalışmaların da onlar tarafından ortaya konulduğu görülmektedir.

Haykazn Ghazaryan'ın "Soykırımcı Türk" adlı Beyrut 1968 basımlı kitabının içerisinde Ermenilerden kalan mallarla ilgili bir bölüme 226-241. sayfalar arasında yer verilmiştir. Ermenice yazılmış kitabın bu bölümde; Ermenilerin bıraktıkları mal ve mülklerine Türkler tarafından el konulduğu söylenerek, 21 Haziran 1915 tarihli Talat Paşaya ait olduğu iddia edilen bir şifreli telgrafta, Ermeni mallarının onların ellinden alınarak devlet hazinesine devrinin istendiği ifade edilmektedir. Mallarına el konulan Ermenilerin sayısının 2.650.000 olduğu da diğer bir iddiadır ki, bu hiçbir bilimsel gerçekliği olmayan ifadelerden sadece biri olarak göze çarpmaktadır. Bir diğer dikkat çeken husus da Ghazaryan, Osmanlı Devleti'nin 10 Haziran 1915 tarihli mallara yönelik yapmış ve ilan etmiş olduğu düzenlemenin tarihini 16 Mayıs olarak verdiği gibi bu metnin maddelerini; "34 gizli madde" olarak nitelendirmektedir. 26 Mayıs'ta icraya konulduğu söylenen talimatnamenin özellikle 6. maddesine dikkat çeken Ghazaryan, sevkten sonra devletin kiliselere ait resim, kutsal kitap ve diğer dini vesaitleri sevk olunan yere ulaştırması gerekirken, 1600 kiliseye ait malın iade edilmediğini belirtmektedir. 2.650.000 Ermeni'nin zararının 5 milyar altın dolardan fazla olduğunu ifade eden Ghazaryan, Wilson Prensipleri ve Sevr Antlaşması'na göndermeler yaparak, Türkiye'nin bu malları geri iade etmesi gerektiğini söylemektedir.

Levon Vartyan'ın "Ermeni Onbeşi ve Ermeni Emvali Metrukeleri - Türk Belgeleri Işığında İncelemeli Bir Bakış (Haygagan Dasnihingi yev Hayeru Lkylal Kuykeri)" adlı Ermenice yazılmış 1970 Beyrut basımlı kitabı ise bu konunun ilklerinden sayabilecek

bir diğerk çalışmadır. Kitapta, Ermenilerden kalan mallarla ilgili Osmanlı dönemi kanun ve düzenlemelerin yanı sıra Cumhuriyet dönemi uygulamalarına da yer verilmiştir. Vartyan çalışmasında, Birinci Dünya Savaşında İttihatçılarının tutumu ve Osmanlı Devleti'nin genel durumundan bahsettikten sonra, 1915 sevk kararıyla ilgili Ermeniler açısından bir değerlendirmede bulunmaktadır. Vartyan'ın çalışmasının bundan sonraki kısmı mallarla ilgili olup, Türk Belgelerine Göre "Sahipsiz Mülkler" başlığı altında Ermenilerden kalan mallara dair Osmanlı dönemi hukuki çalışmalarını anlatmaktadır. Yapılan antlaşma metinlerinde Ermeniler ve mallarla ilgili maddelere yer veren Vartyan, 1930'lu yıllara kadar uzanan bir süreyi değerlendirmektedir. Vartyan, çalışmasının son kısmında ise sahipsiz mallarla ilgili Ermenilerin taleplerinden bahsetmektedir. Genel olarak yapılmış hukuki çalışmaları ve uygulamaları eleştiren Vartyan'ın eserinde ideolojik bir yaklaşım hâkimdir.

Konuyla ilgili bir başka çalışma da Hrayr S. Karagueuzian ve Yair Auron'a ait "A Perfect Injustice: Genocide and Theft of Armenian Wealth (Kusursuz Adaletsizlik: Soykırım ve Ermeni Servetinin Çalınması)" adlı kitaptır. 2009 yılında Londra'da yayınlanan kitapta; Ermenilerin sistemli bir şekilde soykırıma uğradığı iddia edilmektedir. Sürgün, asimilasyon, kültürel yıkım, idam gibi konuya akademik olarak değil, daha çok ideolojik ve duygusal olarak yaklaşan ifadelere yer verilen kitapta, mallara el konulması da bu sürecin bir parçası olarak gösterilmektedir. 1915'de 1. 5 milyon Ermeninin yok olduğu söylenerek bu iddiaların desteklenmeye çalışıldığı da dikkat çekmektedir. Jön Türklerin bu olayları, sağlam ekonomili Türk ulus devleti kurmak için gerçekleştirdiği de bir başka iddiadır. Genel olarak kitapta, Nazilerin Yahudi politikası ile İttihatçılarının Ermenilere karşı tutumu arasındaki benzerliklerden ve farklılıklardan zoraki bir şekilde söz edilmeye çalışılmıştır. Nazilerin ırkçı bir tavır ile hareket ettiğinden, İttihatçılarının ise milliyetçi bir yaklaşım benimsediğinden bahsedilmektedir. Ancak neticede ikisinin de ortak özelliklerinden yola çıkarak iki politika da soykırım olarak nitelendirilmektedir. Bu süreçte katledilenlerin ekonomik varlıklarının yağmalandığı, Yahudi soykırımının Almanlar tarafından kabul edildiğinden bu soykırımdan elli yıl sonra (1990) Yahudilerin varlıklarının geri ödendiği, ancak yaklaşık Ermeni soykırımını üzerinden 100 yıl geçmesine rağmen herhangi bir zarar karşılamanın söz konusu olmadığı da iddia edilmektedir. Böylece Osmanlı dönemiminin hukuki çalışmaları ve mal iadelerinin yanı sıra sonrasında yapılan

düzenlemeler ve Lozan'da konunun hukuki açıdan çözüm bulması da görmezden gelinmektedir.

Benzer bir düşünceyle yapılan bir diğer çalışma da Kevork K. Baghdjian'ın "The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to be Abandoned (Terk Edildiği Söylenen Ermeni Mallarına Türk Hükümeti Tarafından El Konulması)" adlı kitabıdır. İlk kez 1987 yılında Fransızca kaleme alınmış olan kitabın yakın bir tarihte -2010 yılında- Ermenilerin mal taleplerinin dava konusu olduğu bir dönemde İngilizceye çevrilmiş olması dikkat çekicidir. Osmanlı hükümetlerinin Ermenilerden kalan malları kayıt altına almaya çalıştığını doğrulayan Baghdjian, ancak düzenlemelerle uygulamaların paralellik göstermediğini söylemektedir. Şüphesiz ki Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu bütün düzenlemeleri kâğıt üzerinde olduğu gibi uygulamaya koyması mümkün olmamış, birtakım sıkıntılar yaşanmıştır. Ancak bunu birkaç durumdan yola çıkarak genelleştirmek ve bir devlet politikası olarak göstermek de doğru değildir. Ayrıca yapılan düzenlemeleri ve uygulamaları sorular sorarak eleştiren Baghdjian, Ermenilerin sahip olduğu malların yaklaşık olarak değerini de abartılı sayılabilecek rakamlarla sunmaktadır. Baghdjian, bu malların herhangi bir şekilde sahiplerine iade edilmediğini, yapılan düzenlemelerin ise devletin Ermeni mallarını ele geçirmek amacına hizmet ettiğini söylerken, hem devletin el koyacağı mallarla ilgili bu kadar hukuki düzenlemeye, hem de malların idare ve korunması için görevli istihdamına neden gerek duyduğu sorularına kendince açıklık getirdiği gibi geri dönüşlerle birlikte yapılan iadeleri de yok saymaktadır. Baghdjian'ın kitabında okuyucunun dikkatini çekmek için etkileyici başlıklara yer verdiği de görülmektedir. Gazete başlığını anımsatan bu ifadelerden biri de "Talat'tan Özal'a Devamlılık" tır. Ermenilere ve mallarına karşı Talat Paşa döneminden itibaren başlayan hükümet politikasının Turgut Özal dönemine kadar bir değişiklik göstermeden devam ettiği ve bir devlet politikası haline geldiği iddia edilmektedir ki, değişen koşullar ve çok geniş bir zaman diliminin gösterildiği dikkate alındığında, hükümet politikalarında böyle bir süreklilik ya da genellikten bahsetmenin söz konusu olamayacağı da açıktır.

Aynı düşüncelerden yola çıkarak hazırlanmış bir diğer çalışma da Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel ortaklığında yazılmış "Confiscation and Destruction, The Young Turk Seizure of Armenian Property (Müsadere ve İmha, Jön Türklerin Ermeni Mallarına El Koyması)" adını taşıyan 2011 tarihli kitaptır. Ermeni mallarının yasal

süreci, aynı zamanda taşınabilir olanlar ve taşınamaz mallar arasında ayırım yapılarak incelendiği kitapta, Adana ve Diyarbakır örneklerinden yola çıkılarak bu şehirlerde terk edilmiş malların değerleri ve bu malları elde eden kişilerin listeleri verilmiştir. Ancak kitap, “İttihatçıların 1913’ten Jön Türk rejiminin 1918’deki düşüşüne kadar oluşturmaya çalıştıkları milli ekonomi politikasının doğal bir sonucu olarak mallara el konulduğu ve bu durumun nasıl yağmaya dönüştüğü, soykırım sürecinin ekonomik bir sonucu olarak, çıkarılan yasa ve kararlarla suçlarına meşruluk kazandırdıkları şeklinde” tek taraflı bir yaklaşıma sahiptir. Kitapta geçen “neden Jön Türk rejimi, savaş durumunda Ermeni malları üzerine ayrıntılı olarak hazırlanmış yasaları hayata geçirme ihtiyacı duydu?” sorusu, bu politikanın bir sonucu olarak cevap bulmaktadır. Görüldüğü gibi kitabın temel iddialarından biri, Ermenilere yönelik yapıldığı iddia edilen soykırımın İttihat ve Terakki liderlerinin milli bir ekonomi yaratmak amacına hizmet ettiği yönündedir. Ancak böyle bir düşüncenin ya da herhangi bir kastın bulunmadığı, yalnızca Emval-i Metruke mevzuatının incelenmesiyle bile ortaya çıkacaktır. Nitekim mevzuatın kararlı bir şekilde uygulanmaya çalışıldığı, Ermenilerin haklarının korunmasına yönelik gerek Osmanlı gerek TBMM hükümetleri döneminde ciddi tedbirler alındığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Yunus Emre’nin hayatın faniliğini anlatmak için yazdığı “Mal sahibi mülk sahibi, hani bunun ilk sahibi”, dizelerinin kitabın ilk sayfalarında yer alması ve bu dizelerin Ermeni mallarıyla ilişkilendirilmesi ilginç bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir.

Daha yakın bir dönemde -2010 yılında- benzer iddialarla Türkiye’de yapılmış çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan biri de Nevzat Onaran’ın “Emval-i Metruke Olayı Osmanlı’da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi” adını taşımaktadır. Onaran, gazeteci ve araştırmacı kimliği ile yazdığı kitabında, “Ermeni ve Rumlara ait malların yağmalandığını ve yapılan hukuki çalışmalarla yağmanın meşrulaştırıldığı” şeklindeki tavrıyla daha önce yanlı yaklaşımlarıyla dikkat çeken çalışmalarla adeta ağız birliği yapmış gibi bir tavır sergilemektedir. Hükümetlerin çalışmaları ve meclis görüşmelerini değerlendiren Onaran, çalışmasını yakın döneme kadar getirmiş, hatta 12 Eylül darbesiyle birlikte azınlık mallarıyla ilgili gelişmelere de yer vermiştir.

Konuyla ilgili bir diğer çalışma da Taner Akçam-Ümit Kurt ortaklığında 2012 yılında yapılmıştır. “Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek” adlı

çalışma, gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet döneminde çıkartılan kanun ve kararnamelerin Ermeni soykırımının bir parçası olduğu savonusuyla hazırlanmıştır. Yapılan hukuki çalışmaların; soykırım eyleminin esaslı bir parçası ve yapısal bir unsuru olarak, Ermeni mallarına yönelik kanunsuz bir şey yapılmadığı imajı yaratmak adına olduğu iddia edilmektedir. Bu doğrultuda Akçam-Kurt'un çalışmalarında dikkat çeken bir başka özellik de Osmanlı Devleti'nin mallarla ilgili yapmış olduğu düzenleme ve yazışmaları sübjektif bir şekilde ele almalarıdır. Çalışma zaman olarak 2001'li yıllara kadar uzanmaktadır. Vartyan'ın çalışması hariç bu kitapların son birkaç yılda yapılmış olması dikkat çekicidir.

Ermenilerden kalan mallarla ilgili bu kitap çalışmalarının yanı sıra ayrıca doktora ve yüksek lisans çalışmaları da mevcuttur. Mehmet Polatel'in Koç Üniversitesi'nde hazırlamış olduğu "Turkish State Formation and the Distribution of the Armenian Abandoned Properties from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey (1915-1930) (Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Türk Devlet Oluşumu ve Ermeni Emval-i Metrukesinin Dağıtılması (1915-1930))" adlı doktora çalışması bunlardan biridir. Polatel, sevk edilen Ermenilerin bırakmış olduğu malların geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet olarak nitelendirdiği üç farklı dönem arasında-savaş dönemi (1915-1917), savaş sonrası dönem (1918-1922) ve Cumhuriyet dönemi (1920-1930)- devlet ile ittifak halinde olan belli gruplara dağıtıldığını ve devletin toplumun rızasını almak ve egemenliğini sağlamlaştırmak için bu mülklerden faydalandığını iddia etmektedir. Her iki dönemde de devletin ihtiyacı doğrultusunda bu mallardan faydalandığı bilinmektedir. Ancak bu faydalanma gelişigüzel olmamış, kayıt altına alınan malların aidiyetlik hakkı saklı tutulmuştur. Ayrıca bu malların tamamının devlet ihtiyaçları doğrultusunda bir iktidar gücü olarak tek bir amaca hizmet etmek için kullanıldığını düşünmek, Polatel'in tezinin yanlı ve eksik bir anlayışla yazıldığını göstermektedir. Polatel, bu süreci Adana ve Mamuretülaziz bölgelerinde devletin dağıtım politikalarına odaklanarak, belirtilen dönemlerdeki bu egemenlik sağlamlaştırma çalışmalarının Anadolu'nun homojenleşmesiyle sonuçlandığını belirtmektedir ki, devlet kanunlarını, kararlarını, emirlerini ve uygulamasını da bu doğrultuda değerlendirmektedir. Zaman açısından 1915-1930'lu yıllar arasında Ermeni mallarıyla ilgili yapılan düzenlemeleri Osmanlı, İngiliz ve Amerikan devlet arşivlerinden belgelere dayanarak inceleyen

Polatel, konuyu Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar karşılaştırmalı bir perspektifle ele almasına rağmen, tezin savunusu tektir ve objektiflikten uzaktır.

Tayfun Eroğlu'nun "Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni Malları (1915-1922)" adlı Yüksek Lisans çalışmasında ise Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasındaki etmenler ve sevk ve iskân kararına giden süreç değerlendirilmiş, ardından söz konusu yıllar içerisinde Ermenilerden kalan mallarla ilgili Osmanlı ve TBMM dönemi politikalarından bahsedilmiştir. Eroğlu, çalışmasında Mondros sonrası işgallere değinirken, Ermeni-Rum tehlikesine karşı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurulan direniş örgütlerinin yapılanmasında önemli bir rolü olan eşrafın; vatanın elden gideceği endişesinin yanı sıra Birinci Dünya Savaşı sırasında gönderilen Rum ve Ermeni mallarıyla sahip oldukları zenginliklerini kaybetme korkusuyla bu örgütlerin içinde yer aldığını söylemektedir ki bu görüşte Akçam ve Dadrian'ın etkisi görülmektedir. Buna rağmen Eroğlu'nun tezinin diğer çalışmalara kıyasla daha tarafsız bir anlayışla yapıldığını söylemek mümkündür. Ancak konunun bütün yönleriyle incelendiğini söylemek zordur.

Konuyla ilgili pek çok makale ve değerlendirme yazıları da bulunmaktadır. Dickran Kouymjian, "The Crime Against Cultural Heritage And Historical Memory: The Question Of Abandoned Property (Kültürel Miras ve Tarihsel Hatıraya Karşı Suç: Terkedilmiş Mallar Meselesi)" ve "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process (Soykırım Sürecinin Manifestosu Olarak Ermeni Mallarının Kamulaştırılması ve Ermeni Tarihi Anıtlarının Yıkılması)", Bedros Matossian'ın, "The Taboo within the Taboo: The Fate of "Armenian Capital" at the End of the Ottoman Empire (Tabu İçinde Tabu: Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonunda "Ermeni Sermayesinin" Kaderi)", Mehmet Polatel'in, "A History of Destruction: The Fate of Armenian Church Properties in Adana (Bir Yıkım Tarihi: Adana'daki Ermeni Kilise Mallarının Kaderi)" ve "İttihat Terakki'den Kemalist Döneme Ermeni Malları", Heghine Badalyan'ın, "Applying European Convention of Human Rights to Return The Confiscated Armenian Church Property in Turkey (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin, Türkiye'deki El Konulmuş Ermeni Kilisesinin İadesine Uygulanması)" bu çalışmalar arasındadır. Konuyla ilgili bir diğer değerlendirme yazısı da 2000 yılında Ermenistan'da kurulmuş bir düşünce ve sivil toplum örgütü olan International Center for Human Development (İCHD)'a ait olup

“The Process of the Armenians' Wealth Seizingin Turkey (Ermeni Servetinin Türkiye’de Ele Geçirilme Süreci)” adıyla yapılmıştır.

Ermeni mallarıyla ilgili yapılmış bu çalışmaların çoğunluğunda, emval-i metruke konusunun soykırım iddialarının bir parçası olarak gösterilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. Yine bu çalışmalarda Ermenilerin sevk ve iskânı sanki onlara ait mallara el koymak adına alınmış bir karar gibi gösterilmekte, mallarla ilgili yapılan hukuki düzenlemeler de bu anlayışla değerlendirilmektedir.

İdeolojik bir yaklaşıma sahip olan eserlerin yanı sıra Türkiye’de konuyla ilgili sayısı az olmakla birlikte yapılmış bilimsel çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmaların ilkleri arasında İbrahim Ethem Atnur’un “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi” adlı 1991 tarihli Yüksek Lisans çalışması yer almaktadır. Çalışma içerisinde geri dönüş kararıyla birlikte Rum ve Ermeni mallarının iadesine de yer verilmiş, bu konuda yapılan hukuki düzenlemeler dönemin basın haberleri ve konuyla ilgili diğer eserler doğrultusunda değerlendirilmiştir. Atnur “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış” adlı makalesinde ise yine Osmanlı döneminde emval-i metrukeye yönelik yapılmış çalışma ve uygulamaları Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarının yanı sıra basında çıkan haberlerle birlikte değerlendirmiştir. Atnur’un bu konuda yaptığı en kapsamlı çalışması ise henüz yayınlanmamış olan “Emval-i Metruke Meselesi” adlı makalesidir. Atnur bu çalışmasında, gerek Osmanlı gerek TBMM dönemi emval-i metruke konusunu, yerli ve yabancı kaynaklar çerçevesinde Lozan’a kadar geçen süreç içerisinde daha geniş bir perspektiften ele almıştır.

Konuyla ilgili bir başka çalışma da Kemal Çiçek tarafından yapılmıştır. Çiçek, sevk sürecini anlattığı “Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917” adlı eserinde terk edilmiş Ermeni mallarının durumuna da değinmiş, bu konuda yapılmış hukuki çalışmaları ve malların idaresi için kurulmuş komisyonların faaliyetlerini, Amerikan konsolos ve misyoner raporları doğrultusunda karşılaştırmalı bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Çiçek’in Ermenilerin tazminat taleplerini değerlendirdiği “1934-1935 Türk-Amerikan Tazminat Antlaşması ve Günümüze Yansımaları” adlı makalesinin yanı sıra konuyla ilgili farklı yazıları da bulunmaktadır. Yine Bülent Bakar’ın “Ermeni Tehciri” adlı kitabında bir başlık olarak kısmi de olsa konuya değinilmiş, Osmanlı Devleti’nin savaş döneminde mallarla ilgili uygulamaları kısaca değerlendirilmiştir.

Bakar'ın "Malların İadesi" adlı makale çalışmasında ise geri dönüş kararıyla birlikte yapılan mal iadeleri ağırlıklı olarak arşiv kayıtları ve basın haberleri doğrultusunda ele alınmıştır.

Konuyla ilgili son günlerde çıkmış bir diğer kitap da Murat Bardakçı tarafından kaleme alınan ve "İttihad ve Terakki liderlerinin özel arşivlerindeki yayınlanmamış belgeler ile Atatürk ve İnönü dönemlerinde Ermeni gayrimenkulleri konusunda alınmış bazı kararlar" alt başlığı ile "İttihadçı'nın Sandığı" adını taşımaktadır. Bu çalışmanın bir kısmı Ermeni mallarını ilgilendirmektedir. Bardakçı, ilk bölümde; Türkiye'yi terk etmiş Ermenilerden kalan malların, Ermeniler tarafından katledilen devlet adamlarının ailelerine yardımda bulunulmak amacıyla kullanıldığına dair kayıtlara yer vermiştir. Bu kayıtlar, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi içerisinde yer almaktadır. Yardım edilen kişiler arasında tehcir suçu iddiasıyla yargılanıp idama mahkûm edilen Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in de bulunması dikkat çekicidir. Talat Paşa, Cemal Paşa, Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Bey gibi Ermeni Komiteleri tarafından katledilen kişilerin ailelerine yapılacak yardımlar, Mayıs 1926 yılında kabul edilen kanun çerçevesinde şekillenmektedir.

Ermenilerin artan tazminat talepleriyle birlikte konuyu hukuki açıdan inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Veysel Başpınar "Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metrûke" adlı makalesinde, Ermenilerin artan mal iadesi ve tazminat talepleri doğrultusunda açılan davaları, mevcut düzenlemeler ve günümüz hukuku açısından değerlendirmiştir. Başpınar, gerekçeleriyle birlikte Ermenilerin mal talebinde bulunamayacağını belirtmektedir. Benzer bir çalışma da Önder Aytaç tarafından "Emval-i Metruke" adı ile yapılmıştır. Aytaç, Emval-i Metruke Mevzuatı olarak bilinen hukuki düzenlemeler ve bu düzenlemelerin günümüze yansımaları üzerinde durmuştur. Yine konuyla ilgili temel kavramları açıklayan Aytaç, yakın bir tarihe kadar bu süreci değerlendirmiştir. Konuyu hukuki açıdan ele alan bir başka çalışma da Aslan Yavuz Şir'in "Diaspora Ermenileri ve ABD Mahkemelerindeki Tazminat Girişimleri" adını taşımaktadır. Şir çalışmasında, Diaspora Ermenilerinin Amerikan hukuk sistemi içinde 2015 öncesinde soykırım savlarını dile getirme ve ABD ile Türkiye arasındaki ilişkileri etkilemeye yönelik girişimleri üzerinde durmaktadır.

Yapılan bu çalışmalar Ermeni malları ile ilgili uygulamalar hakkında genel bir bilgi vermekle birlikte daha kapsamlı ve derinlemesine bir araştırmayı da zorunlu kılmaktadır. Yapılmış ve yapılacak olan çalışmalar için yabancı ve özellikle Türk arşiv kayıtları oldukça zengin bilgiler içermektedir. Bu çalışma da ağırlıklı olarak arşiv kayıtlarına dayanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konuyla ilgili kayıtların bulunduğu pek çok fondan yararlanılmıştır. Özellikle Dâhiliye Nezaretinden vilayetlere, mutasarrıflıklara ve yetkililere gönderilen şifreleri ihtiva eden Şifre Kalemi kayıtları çalışmanın ağırlığını teşkil etmektedir. Sadece nezaretten değil, gönderildikleri bölge veya yetkili kişilerin cevap veya bilgilendirme vs. şifreleri de bu kapsam da değerlendirilmiştir. Dâhiliye Nezaretinin yanı sıra diğer ilgili nezaretlere ait fonlardan da yararlanılmıştır. Bununla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mal iadeleri konusunda tasnife açılmamış fonlar olduğu, yapılacak yeni tasniflerin, özellikle Maliye Vezne kayıtlarının konuya daha farklı bir boyut kazandıracağı da düşünülmektedir. Çünkü bu fonda mal ödemelerine dair ciddi kayıtlar olduğu iddia edilmektedir.

Arşiv çalışması kapsamında Cumhuriyet Arşivi'nden; ağırlıklı olarak Muhacirin fonu olarak da bilinen iâşe, iskân ve nakil gibi konularda belgeler içeren Toprak ve iskân Genel Müdürlüğü fonunun yanı sıra Bakanlar Kurulu Kararları ve Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü fonlarından yararlanılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Arşivinden faydalanılmaya çalışılsa da belgelerin geç tarihli ve sayıca az oluşu nedeniyle sadece bir kayıt kullanılabilmiştir. Bu arşiv kayıtları, dipnot kısmında Rumi ve karşılık gelen Miladi tarihleri ile birlikte verilmiştir.

Türkiye'deki arşivlerin yanı sıra yabancı arşiv kayıtları da konuyla ilgili bilgiler sunmaktadır. Bilindiği üzere Amerikalı misyonerlerin 1810 yılında Boston'da kurdukları ve 1819 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren "American Board of Commissioners for Foreign Missions" adlı misyoner örgütüne kısaca "Board" ya da "ABCFM" denilmektedir. Osmanlı Devleti'ni Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonu olarak üç kısma ayıran misyonerlerin bağlı oldukları Board yöneticileriyle veya Board yöneticilerinin ABD hükümet temsilcileriyle yaptıkları yazışmalar da çalışma açısından önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Bu yazışmaları ihtiva eden Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Mission Arşivi'nden yararlanılmıştır.

Arşivlerin yanı sıra yayınlanmış arşiv kayıtları da konunun değerlendirilmesi açısından önemli veriler teşkil etmiştir. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nın yayınladığı Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri ile Genelkurmay ATASE tarafından yayınlanan sekiz ciltlik, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 bu çalışmalar arasındadır. Yine yayınlanmış yabancı arşiv kayıtları da değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Amerikan misyonerlerinin konsolosluklarla, konsolosların İstanbul Büyükelçiliği, Büyükelçiliğin de Amerikan Dışişleri Bakanlığı'yla yaptığı yazışmaları ihtiva eden ve Ara Sarafian tarafından derlenen üç ciltlik "United States Official Documents on the Armenian Genocide" isimli eseri ifade etmek gerekir. Bu eser daha sonra Sarafian tarafından tek cilt halinde tekrar yayınlanmıştır. Ermenilerin sevki ve mallarıyla ilgili satış ve diğer gözlemlerini dile getiren misyonerlerin raporları, birbiriyle çelişkili ve duyumlara dayalı yönleri göz önünde bulundurularak kullanılmıştır. Ayrıca Wolfgang Gust'un İstanbul'daki büyükelçilik dosyalarını da içeren Alman Dışişleri Bakanlığı belgelerine yer verdiği "Alman Belgeleri, Ermeni Soykırımı 1915-1916 Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri" adlı çalışmasının konuyla ilgili kısımları ve yine konsolos ve misyoner raporlarının yanı sıra görgü tanıklarının ifadelerine yer verilen ve bir propaganda kitabı olan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916" isimli çalışma da bilimsel açıdan değerlendirilmiştir.

Emval-i metrukeyle ilgili gerek Osmanlı gerek Türkiye Cumhuriyeti döneminde yapılmış hukuki düzenlemeleri "Tehcir ve Emval-i Metrûke Mevzuatı" adı ile bir araya getiren Salâhaddin Kardeş'in çalışması da konu açısından önemlidir. Çalışmada, bazı metinler Takvim-i Vekâyi'de yayınlandığı orijinal hali ve Türkçe transkripsiyonuyla birlikte verilmiş, hatta günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmiştir.

Mallarla ilgili yapılan hukuki düzenlemelerin yanı sıra bunların iadesi hususunda da önemli bilgiler sunan çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan biri de Varteks Yeghiayan'ın "British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919-1922: The Armenian-Greek Section (Anadolu'da Etnik Temizlik Üzerine İngiliz Raporları, 1919-1922: Ermeni-Rum Şubesi)" adlı eseridir. Ermenilerin iskân ve işlerinin yanı sıra

mallarının iadesi konusunda ciddi çalışmalar yürüten Ermeni-Rum Şubesinin yaptığı toplantı tutanaklarını kitaplaştıran Yeghiayan, Şubenin yaptığı her toplantıyı ayrıntılarıyla vermektedir. Kitabı önemli kılan bir başka husus da Şubenin toplantılarında malların iadesiyle ilgili gelen raporların değerlendirilmesidir. Kitapta, Ermeni-Rum Şubesinin 1920 yılından itibaren daha az toplandığı ve toplantılarda malların iadesi meselesinin önceki kadar yer tutmadığı dikkat çekmektedir.

Çalışmada, resmi yayınlar içerisinde, geçici Sevk ve İskân Kanunuyla birlikte mallarla ilgili yapılmış düzenlemelerin yer aldığı “Takvim-i Vekâyi Gazetesi” ile “Düstur”dan ve “Meclis-i Ayan - Meclis-i Mebusan’dan ve TBMM Zabıt Cerideleri”nden faydalanılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan sıkı sansür nedeniyle 1915 tarihinden 1917 yılı sonlarına kadar Osmanlı basınında Ermenilerin sevki ve bağlantılı haberlerin pek yer almaması, ancak bu tarihten sonra ağırlıklı olarak gazetelerden faydalanılmasına neden olmuştur. Ayrıca konuyla ilgili yabancı basın da taranmış, Ermenilerin sevki ve yaşadıkları sıkıntılarla bunlara yapılan yardımlara dair haberlere rağmen, mallarla ilgili çok az haber bulunması eksikliğe neden olmuştur. Örneğin 1915-1922 yılları arasında Amerikan gazeteleri ve dergilerinde Ermeni meselesiyle ilgili çıkan yazıları derleyen Richard Diron Kloan’ın “The Armenian Genocide, News Accounts From the American Press: 1915-1922 (Ermeni Soykırımı, Amerikan Basınından Haber Kayıtları: 1915-1922)” adlı eserinden yararlanılmıştır. Ancak eserde, özellikle misyoner raporlarına dayanılarak Ermenilerin içinde bulunduğu şartlara ve yapılan yardımlara dair Amerikan basınının meseleye bakışını ortaya koyan başlıklara rağmen, mallarla ilgili sadece iki haber yer almaktadır ki, bunlardan biri de Ermenilere ait malların Müslüman muhacirlere verildiği ile ilgilidir.

Çalışmada belirtilen kaynakların dışında pek çok yerli ve yabancı eserlerin yanı sıra makale ve hatıralardan da yararlanılmış, bunlar bibliyografya kısmında gösterilmiştir.

II. TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ: SEVK VE İSKÂN KANUNUNA GİDEN SÜREÇ

Selçukluların, Kafkasya ve müteakiben Anadolu'ya girişleri ile başlayan Türk-Ermeni ilişkileri, Osmanlı Devleti döneminde Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle farklı bir boyut kazandı. Aynı zamanda hukuki bir şekil alan bu yakınlaşma, Patrikhane'nin 1461 yılında kurulması ve Ermeni cemaatine dini, kültürel, ticari birtakım imtiyazlar verilmesiyle kısa sürede gelişti. Çeşitli soy, dil ve dine mensup topluluklar gibi, Ermeniler de Türk idaresinin hoşgörülü yönetimi sayesinde huzur içerisinde yaşadılar¹. Bu süreçte Ermeniler, kendilerine tanınan hak ve ayrıcalıkları başarılı bir şekilde kullanarak refah seviyelerini hızla yükselttiler. Osmanlı'nın kültürünü, hayat tarzını ve yönetim biçimini de benimseyen Ermeniler, bağlılık ve hizmetlerinden dolayı "millet-i sadıka" sıfatı ile ödüllendirilerek devletin üst kademelerinde önemli görevlere getirildiler².

18. ve 19. yüzyıllarda meydana gelen bilimsel ve teknolojik gelişmeler, özellikle de Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımının yayılması, hâkimiyeti altında bulunan farklı din, mezhep ve milliyetlerden oluşan tebaasını uzun süre barış içinde yaşatmış olan Osmanlı Devleti'ni de etkilemekte gecikmedi. Avrupalı büyük devletlerin yayılmacı ve himayeci politikalarıyla örtüşen bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimleri bağımsızlık hareketlerine girişme konusunda özendirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin hoşgörülü siyasetinde dini, milli, sosyal ve kültürel kimliklerini yaşatıp geliştiren Ermenilerde milliyetçilik fikirleri; misyonerler³, yabancı okullar ve büyük devletlerin desteği ile giderek güçlenmiş, onlar, kilise ve komitelerin öncülüğünde bağımsızlık hareketlerine yönelmişlerdir⁴. Avusturya, İtalya ve Fransa'nın Katolik Ermenileri, Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren Ortodoks Ermenileri ve İngiltere ve Amerika'nın Protestan Ermenilerini himaye altına

¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayları*, Ankara 1990, s. 1.

² Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006, s. 43.

³ Misyonerlerin Ermeni sorununun ortaya çıkışındaki rolü konusunda bkz. Metin Hülagü, "Ermeni Meselesinin Oluşum Sürecinde Misyonerlik Faaliyetlerinin Yeri", *II. Uluslararası Türk – Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21-22 Haziran 2007)*, Erzurum 2007, s. 39-54.

⁴ Yusuf Sarıınay, "Sevk ve İskân", *Türk – Ermeni İhtilafı Makaleler*, (Editör: Hikmet Özdemir), Ankara 2007, s. 211.

almaları, Osmanlı millet sisteminin hassas dengelerini bozmuş⁵, devlet, geri dönülmez bir sürecin içine girmişti. Bu süreç, Balkanlarda milliyetçilik fikirlerinin gelişmesiyle başlayan ayrılıkçı hareketlerle farklı bir aşama kat etti. 1804'teki Sırp isyanı, ardından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı⁶ sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlık kazanması, Sırp, Romenler ve Bulgarların muhtariyet yönünde ilerlemeleri, kısa sürede diğer unsurlar gibi bilhassa Rusların desteğini alan Ermenileri de etkiledi.

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Ermeni cemaatinde canlı bir ıslahat hareketi görüldü. Eğitim seferberliğine girildiği gibi merkezde ve taşrada Ermenice gazeteler neşredildi. Ermeni Gregoryen cemaatinin dini reisi olan Patriğin danışma meclisi yeniden düzenlendi. Yapılan düzenlemelerle 1847 yılında, on dört üyeli Ruhani Meclis ile yirmi üyeli yüksek Meclis kuruldu. Ticaret ve sanat erbabından teşekkül eden bu ikinci meclis, zamanla cemaatin en nüfuzlu müessesesi haline geldi. Her iki meclisin de başkanının Patrik olmasına karar verildi. Böylece Ermeni Milleti Nizamnamesi ortaya çıkıncaya kadar Ermeni milleti bu şekilde yönetildi⁷.

1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı, eşitlik adına gayrimüslimlere geniş haklar tanıırken, Batılı devletlere Katolik, Ortodoks ve Protestan cemaatlerinin haklarını korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale imkânı da sağladı. Islahat Fermanı, gayrimüslim tebaaya birtakım anayasal haklar kazandırdı. Buna göre,

⁵ Kemal Çiçek, "Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar", *Teori Dergisi*, Sayı: 183, (Nisan 2005), s. 69.

⁶ Ruslar o dönemde yalnızca Osmanlı Devleti'ni değil Revan ve Nahçıvan Hanlıkları ile İran'daki Kaçarları da yenmişti. Savaş sonucunda imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Revan ve Nahçıvan toprakları Rusya'nın kontrolü altına girmiştir. Kuzey İran'dan önemli ölçüde Ermeni nüfus bu bölgeye yerleştirilmiştir. Ruslar, aynı zamanda Doğu Anadolu'dan da çok sayıda Ermeni'yi Kafkasya'ya göçürdü. Bu durum bugünkü Ermenistan topraklarına Ermeni yerleşiminin artırılması yönünde atılmış ilk adımlardan biridir. Böylelikle Ruslar, kendilerini Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin koruyucusu olarak ilan etmişlerdir (M. Serdar Palabıyık, "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşması'na Kadar", *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, (Der. Ömer Engin Lütem), Ankara 2007, s. 13; Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, Erzurum 2008, 188, 191-193; Ali Arslan, "Ermeni Kilisesi ve Ermeni Sorunu" *Türk – Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, Uluslararası Sempozyum (15-17 Mart 2006)*, İstanbul 2008, s. 36-37; Yaşar Kop, "1828-1829 Osmanlı – Rus Savaşında Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 2003, s. 556-563; George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, İstanbul 2011, s. 192-193).

⁷ Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1878)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s. 19-20; Murat Bebiroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, İstanbul 2008, s. 40; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Ankara 2009, s. 18; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005, s. 1-2.

vilayet ve belediye meclislerinde müslim ve gayrimüslimlerin belli oranlarda temsilci bulundurması, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gayrimüslimlerden de üye alınması ve gayrimüslimlerin millet örgütlenişlerinin yeniden düzenlenerek bunların meclislerine din adamlarından başka halktan da temsilcilerin katılması kararlaştırılıyordu. Bunun sonucunda 1857, 1858 ve 1860 yıllarında Patrikhane'de toplanan meclislerde yapılan görüşmelerden sonra 1860 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi hazırlandı⁸. Bu nizamname, çeşitli nedenler yüzünden bir süre gecikmiş, fakat yapılan bazı düzenlemelerle birlikte 29 Mart 1863 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir⁹. Ermeni Milleti Nizamnamesi ile Ermeniler, umumi bir meclis tarafından seçilen ve din işleri yanında, eğitim, sağlık, evkaf, vergi ve kısmen adalet işlerinin daimi komisyonlarca yürütülmesini sağlayan bir teşkilat kanununa kavuşmuş oldular¹⁰. Bu hukuki düzenleme, Ermeni toplumunu bir cemaatin ötesinde siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel bütün haklarında ve eylemlerinde, devlet içerisinde yeni bir baskı grubu haline getirmiştir. Nizamname ile Patrikhaneye özel ve önemli yetkiler verilmiş¹¹, bu durumdan yararlanan patrikler, daha ziyade milli ve siyasi cephelerde çalışmaya başlamışlardır. Öyle ki sanki bağımsız bir milletmiş gibi 140 üyeden oluşan bir meclis kurma imkânına kavuşan Ermeni toplumunda milli şuur canlanmıştır. Bu meclis, zamanla cemaatin gerçek parlamentosu gibi davranmaya başlamış, gitgide yıkıcı bir tavır içine girerek işi doğrudan Ermenilerin oturduğu eyaletlerin özerkliğini istemeye kadar götürmüştür¹².

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nden sonra Batılı devletler kendi güdümlerinde bağımsız bir Ermeni devleti fikrini işlemeye başladılar. Böylece Ermeniler arasında

⁸ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 18; ayrıca bu nizamname ile ilgili geniş bilgi için bkz. Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, (Çev.: Zülal Kılıç), İstanbul 2004, s. 208-263; Bebiroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, s. 39-80; Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasininin Kurbanları*, İstanbul 2009, s. 40-42.

⁹ 99 maddeden oluşan nizamnameyle 140 üyeli bir genel meclis oluşturulmaktaydı. Meclis üyesi olarak 20 kişi kilise mensuplarından, 40 kişi taşradan ve 80 kişi de İstanbul'daki mesleki teşekküllerden seçilecekti (Raymond H. Kevorkian – Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul 2012, s. 12-13; Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 18). Ayrıca bu nizamname ile ilgili geniş bilgi için bkz. Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*; Bebiroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, s. 133- 162; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s. 151-153.

¹⁰ Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, s. 2; Kuran, s. 19-20.

¹¹ Ermeni Kilisesi ve Patrikhanenin Ermeni olaylarındaki rolü için bkz. Abdurrahman Küçük, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2007, s. 737-764; Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2(1), Yıl: 2007, s. 231-255.

¹² İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", s. 241-242.

milliyetçilik düşüncesi dış güçlerin de teşvik ve desteği ile artarak yaygınlaştı. Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma isteğinin ilk açık belirtisi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda ortaya çıktı. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Rus ordusunun başkumandanlık karargâhına gitmiş ve başarı dileklerini sunarak, Rus Çarı'nın himayesinde Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasını teklif etmişti¹³. Bu çalışmalar sonuç vermiş, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi Ermenilerle ilgili düzenlenmişti. Buna göre, Doğu Anadolu'da Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılması şart koşuluyor ve Ermenilerin, Kürtlere¹⁴ ve Çerkezlerle karşı güvenliğinin sağlanması isteniyordu¹⁵. Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın çok kazançlı çıkması ve bölgede tek hâkim güç haline gelmesi, başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletleri rahatsız etti. Bu nedenle Ayastefanos Antlaşması yürürlüğe girmedi. İngiltere'nin müdahalesi neticesinde 1878 Haziran'ında toplanan Berlin Kongresi, bir ay süren çetin müzakerelerden sonra, 13 Temmuz 1878'de, Berlin Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdi. Batılı devletlerin menfaat paylaşımına sahne olan ve Ermeni sorununa uluslararası bir mahiyet kazandıran Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla¹⁶, Osmanlı Devleti'nin omzundaki Ayastefanos yükü biraz hafiflemiş gibi görünse de Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde onların lehine ıslahat yapılmasını öngören 61. madde¹⁷ sebebiyle, Ermenilerle Müslümanlar arasında ilk

¹³ Patrik Nerses Varjabedian'ın faaliyetleri, bununla sınırlı değildi: Patrik Nerses, 6 Aralık 1876'da İngiliz Büyükelçisi Elliot'a başvurarak, yakında toplanacak İstanbul Konferansı'nda, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere birtakım ayrıcalıklar vermesi konusunda yardım istemiştir. Bu olaydan sonra Patrik Nerses, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, Ermeni toplumun şikâyetlerini dile getiren ve bu sorunlara çare bulunmasını isteyen dilekçeler yağdırmaya başladı. Ancak Patriğin bu şikâyetlerine İstanbul'da yapılan görüşmelerin gündeminde olmadığı için yer verilmedi. Patrik Nerses, 13 Şubat 1878 tarihinde Rus Çarı'na gönderdiği dilekçede de yine Ermenilerin haklarının savunulmasını istemişti. Patrik Nerses'in ve Ermeni Patrikhanesi'nin çalışmaları bundan sonra da devam etti (Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 68-72; Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)*, İstanbul 2001, s. 109; Süslü, s. 36-37).

¹⁴ Roderic H. Davison, Ermenilerle Kürtler arasındaki temel sorunun toprak meselesi olduğunu, Kürtlerin, bölgelerinden uzaklaştırılan Ermenilerin topraklarını ele geçirdiğini aktarmaktadır (Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis 1912-1914", *The American Historical Review*, Vol. LIII, No. 3 (April 1948), s. 482-483). Bu tarihlerde Kürtlerin Ermeniler için oluşturdukları tehditler ve karşılıklı çatışmalar için bkz. *Armenia Political and Boundaries 1878-1948* (Editor: Anita L.P Burdet), Archive Editions Limited, 1998, s. 127-128, 268-271, 279-286.

¹⁵ *The Anglo-Armenian Gazette*, Vol. I, No. 1, October, 1893, s. 4, 6; *Armenia Political and Boundaries 1878-1948*, s. 109; Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of Armenians 1914-1918*, Ankara 2002, s. 1; Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005, s. 10.

¹⁶ Richard G. Hovannisian, "The Historical Dimensions of the Armenian Question, 1878-1923", *Genocide and Human Right, Journal of Armenian Studies*, Vol. IV, No. 1/2, 1992, s. 14.

¹⁷ *Armenian News*, May 1905, London s. 5; *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Pares from the Foreign Office Confidential Print*, Part I, Series B, Vol. 19, s. 111,117.

nifak tohumu atılmış oldu. Üstelik Berlin Antlaşması'nda Ayastefanos Antlaşması'ndan farklı olarak Ermenilerin hamiliği, Rusya'nın güdümünden, Avrupalı devletlerin ortak koruması altına alınıyordu¹⁸.

Berlin Antlaşması ile büyük devletlerin desteğini elde eden Ermeni milliyetçileri, yoğun bir propaganda faaliyetine giriştiler. Vanlı bir Ermeni olan Portakalyan'ın 1885'de Marsilya'da neşre başladığı Armenia Gazetesi, Ermeni davasını Batı halk efkârına tanıtmada etkili oldu. Ermenilerin İngiliz taraftarlarıyla İngiltere'de, 1888 yılında kurdukları Anglo-Armenian Comitte de bu konuda çalışmalarını sürdürdü¹⁹.

Ermeni milliyetçisi gençlerin bir kısmı, yalnızca propaganda ile bir sonuç elde edilemeyeceği inancı ile Osmanlı sınırları içinde ve dışında ihtilalci-silahlı terörizmi mücadele metodu olarak seçen parti ve dernekler kurarak, 1890 yılından itibaren eylemlerini yoğunlaştırdılar²⁰. Rusya ve kiliselerin amaçları doğrultusunda çalışan Kara Haç Cemiyeti (1878), Anavatan Savunucuları (1881), İhtilalci Amerikan Partisi (1885), İhtilalci Hınçak Partisi (1887), Taşnak Partisi (1890) gibi partiler, örgütler ve çeteler kurmak, halkı silahlandırmak, isyana teşvik etmek ve son hedef olan bağımsızlık önündeki engelleri kaldırmak gibi gayelere hizmet ediyorlardı²¹. Bunlardan özellikle Taşnak ve Hınçak Partileri ön plana çıkmıştır²². Böylece milliyetçilik fikirleri ile başlayan, misyonerler ve yabancı okulların teşviki, Ermeni Patrikhanesi'nin faaliyetleri

¹⁸ Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia (Turks And Armenians in the Maelstrom of Major Powers)*, Ankara 2001, s. 17.

¹⁹ Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, s. 4.

²⁰ Sarıay, "Sevk ve İskân", s. 212.

²¹ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005, s. 16-17.

²² Taşnak Partisi, ihtilâlci Ermeni partileri arasında en önemlisi ve Ermenilerin hayatını en çok etkileyeni olmuştur. Ermenileri birleştirmek amacı taşıyan ve 1887'de İsviçre'nin Cenevre şehrinde kurulan Hınçak Partisi'nin (Hınçak Partisi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Devalopment of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles 1967, s. 104-131; Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2008, Sayı: 20, s. 311-315; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanında Önce ve Sonra)* (Yay. Haz. Ahmet Tetik ve diğerleri), Ankara 2008, s. 10-11; Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 33-34) memnun edemediği bazı Ermeniler, önce Troşak=Bayrak adı altında, daha sonra 1890 yılında Taşnaksutyun adı ile parti kurdular. Yayın organı Troşak Gazetesi'nden dolayı bu partiye Troşak adı da verilmiştir. Marksist ve Sosyalist Demokrat grupların bileşimi olan Taşnak Partisi (Ermeni İhtilâlci Federasyonu) 1892'de programlarını Rusların Narodnaya Volya (Halkın İradesi) teşkilâtından aldılar. Böylece kendilerine sosyalist-demokrat, sosyalist-ihtilalci, milliyetçi ve adem-i merkezîyetçi vasıflarını veren Taşnaklar, aynı zamanda bir terör örgütü olarak da ortaya çıkmışlar, bayraklarına ekledikleri kürek: işçileri, kalem: aydınları, hançer ise savaşçıları sembol etmiştir (Erdal İltar, "Taşnaksutyun", *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler* (Editör: Hikmet Özdemir), Ankara 2007, s. 77). Ayrıca bu partiye ilgili geniş bilgi için bkz. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Devalopment of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, s. 151-178.

ve büyük devletlerin desteği ile giderek güçlenen Ermeni faaliyetleri, kurulan bu siyasi parti ve örgütlerle farklı bir döneme girmiş ve isyan hareketleri baş göstermiştir²³.

Anavatan Müdafileri tarafından gerçekleştirilen 1890 Erzurum isyanı²⁴ ve aynı yıl Hınçaklar tarafından organize edilen ve hükümet merkezi gibi güvenliğin en yoğun olması gereken yerde bile olay çıkarılabileceğini gösteren Kumkapı Olayları²⁵ meydana geldi. Sonraki olayların önünü açan bu iki olay, Avrupa basınında Türklerin Ermenilere yaptığı katliamlar olarak yer almasına rağmen beklenen ilgiyi bulamadı. 1892-1893 yılları arasında Merzifon, Kayseri ve Yozgat'ta birtakım terör faaliyetleri gerçekleştiren Ermeni grupların, en etkin eylemleri, 1894 Ağustosunda Sasun²⁶, da oldu. Hamidiye Süvari Alayları²⁷ tarafından kısa sürede bastırılan bu eylemin Batı'da etkisi büyük oldu. Ermenilerin katliama maruz kaldıkları propagandasıyla pek çok toplantı düzenlendi. Böylece Sasun isyanı, Ermeni olaylarına uluslararası bir boyut kazandırdı. Olayı soruşturmak üzere İstanbul'daki yabancı devlet elçilerinden bir komisyon kuruldu. Komisyon çalışmaları devam ederken, 1895 Nisan ayı ortasında, İngiltere Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri, İngiliz hükümetinin teşebbüsüyle bir araya gelerek, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince, Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde (Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Harput ve Diyarbakır) yapılacak ıslahatın esaslarını tespit çalışmalarına başladılar. Üzerinde anlaştıkları metin, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya elçilerine bildirip onların da onayı alındıktan sonra, bir notaya ekli olarak, 11 Mayıs 1895'de Babıali'ye sunuldu. Altı vilayette merkezin idari, askeri, mali ve adli yetkilerini sınırlandıran ve Ermenilere imtiyaz tanıyan kırk maddelik İslahat Projesi'ne Babıali'nin cevabı gecikti. II. Abdülhamit, Rumeli'de Hıristiyanlara tanınan hakların kötüye kullanıldığını ve yabancı devletlerin müdahalesine vesile teşkil

²³ 1878-1916 yılları arasındaki Ermeni isyanları ile ilgili geniş bilgi için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları*, C. I, II, III, IV, Ankara 2008-2009.

²⁴ Erzurum Olayı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 458-459; Zeynep İskefiyeli, "Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı (1890)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 5(19), Sonbahar 2005, s. 103-123.

²⁵ Kumkapı Olayları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)*, İstanbul 2001, s. 87-88; Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, s. 106.

²⁶ Sasun İsyanı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 471-478; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, s. 21; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 147-149; Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", s. 88-89; Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, s. 6.

²⁷ Bu alaylarla ilgili geniş bilgi için bkz. Sakıp Selçuk Günay, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1983; Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.

ettiğini unutmamıştı. Bu nedenle Doğu Anadolu'yu "Balkanlaştıracak" imtiyazların Ermenilere verilmesini sağlayan Islahat Projesi'ni sürüncemede bıraktı. Bu konuda Osmanlı Devleti'ne baskıda bulunmak isteyen İngiltere, Rusya ve Fransa'dan beklediği desteği bulamadı²⁸.

Ermeni eylemleri açısından yoğun bir yıl olan 1895'de Zeytun isyanı²⁹ ve Ermenilerin tahriklerini devletin merkezinde üst düzeye çıkardıkları Babiâli Baskını ile birlikte yoğunluk kazanan olaylar giderek genişledi³⁰. Bu isyan hareketlerini, daha ciddi bir mahiyet taşıyan 1896 Van isyanı takip etti. İsyân, hem batılı devletlerin ve kamuoyunun dikkatini Osmanlı Ermenileri üzerine çekmiş, hem de Müslüman ve Hıristiyanlar arasındaki yol ayrımını belirginleştirmiştir. Nitekim bu isyanın hemen ertesinde Van civarında halklar arasında çatışmalar arttı. İsyânın bir taraftan Türkler ve Ermeniler arasında nefreti körüklemesi diğer taraftan da yabancı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmalarına vesile olması, terör örgütlerini daha da cesaretlendirdi. Hınçak ve Taşnak örgütleri bu başarıdan sonra daha fazla eyleme yönelmekte tereddüt etmemişlerdir³¹. Aynı yılın bir başka önemli gelişmesi ise Osmanlı Bankası baskını³² oldu. Baskının amacı, Avrupa sermayesi ile kurulmuş olan Osmanlı Bankasını işgal ederek ülkedeki karışıklığa Avrupalı güçlerin dikkatini çekmek, hatta İstanbul'un bu güçlerce işgalini sağlayarak Ermeni meselesini istenilen şekilde çözüme kavuşturmakta³³. Bu olay gerçekten de Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerindeki müdahalesini geciktirmedi. Ancak Ermenilere yönelik bir af kanununun çıkmasını sağlamadan öteye gidemedi. Bu arada çıkan Girit isyanı ve 1897'de başlayan Türk-Yunan Savaşı, Ermeniler için yapılması öngörülen ıslahat çalışmalarının ertelenmesine sebep oldu.

---

²⁸ Kuran, s. 21-23.

²⁹ Bu isyan hareketi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Uras, *Tarihe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 491-499; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 157-161.

³⁰ Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", s. 89-90.

³¹ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 19.

³² Osmanlı Bankası baskını ile ilgili bilgi için bkz. İ. Selahattin, "Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını (26 Ağustos 1896)", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Ayrı Baskı (1985), s. 1-26; Bank Ottoman Memoirs Of Armen Garo, The Armenian Ambassador To America From The Independent Republic Of Armenia, Translated by Haig T. Partizian, Edited, with an Introduction by Simon Vratzian, Detroit, Michigan, 1990; *Osmanlı Bankası Armen Garo'nun Anıları*, (Çev.: Attila Tuygan), İstanbul 2009; Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1998, s. 242-244;

³³ Firdes Temizgüney, "Taşnak Komitacılarından Karakin Pastırmacıyan (Armen Garo)", *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (2-4 Mayıs 2012)*, Erzurum 2014, s. 197-198.

Ermeni isyanları, 1904’de II. Sasun isyanı ve 1905’de II. Abdülhamit’e yapılan suikast girişimleri sonrasında bir suskunluk evresine girdi. II. Meşrutiyet’in ilanı tüm ülkede sevinçle karşılanırken, Ermeni siyasi komitelerinin de daha rahat hareket etmesini sağladı. Silah bulundurma yasağının kaldırılması ile hızla silahlanan Ermeniler, tekrar harekete geçti. 14 Nisan 1909’da ortaya çıkan Adana’daki Ermeni isyanı³⁴, bu hareketliliğin önünü açtı.

Adana isyanı, İttihat Terakki ile Taşnaklar arasındaki ilişkiler açısından büyük bir sınavdı. Taşnaklar, Ermeni kamuoyu karşısında Ermeni nüfusunun yararına olduğu düşünülerek İttihat Terakki ile işbirliğine devam etti³⁵. Eylül 1909’da İstanbul’da İttihat Terakki ile Taşnaklar arasında bir dayanışma anlaşmasının imzalandığı toplantıda önemli kararlar da alınmıştır. Esas olarak 1912 yılına kadar İttihat Terakki ve Taşnaklar arasındaki yakınlık devam etmiş, Balkan Savaşı’nın çıkmasıyla birlikte iki parti arasındaki ilişkiler giderek gerginleşmiştir³⁶. Bu gerginliğin en önemli sebepleri arasında reform meselesi önde geliyordu.

1913 yılı Rusya’nın, Osmanlı Devleti’ne Doğu vilayetlerinde reform yapılmasına yönelik baskılarıyla geçti. Yabancı müdahalesine engel olmak isteyen İttihatçılar, daha tasarı halinde bulunan reform plânını yabancı baskısı olmaksızın Ermenilerle birlikte yapmak amacıyla Taşnaklarla sık sık bir araya geldiler³⁷. 1914 Martına kadar devam eden bu görüşmelerden bir sonuç alınamazken³⁸, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 8

³⁴ Adana isyanı ile ilgili bkz. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 173-176; Mehmed Asaf, *1909 Adana Olayları ve Anıları*, (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1986; Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, (Çev.: Cengiz Aydın), İstanbul 2005, s. 40-44.

³⁵ Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule : 1908-1914*, New Brunswick, N. J. : London Transaction Publishers, 2008, s. 43.

³⁶ Arsen Avagyan- Gaidz F. Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, İstanbul 2005, s. 69-73; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 574-575. İttihat Terakki ve Taşnak Partisi arasındaki ilişkiler için ayrıca bkz. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule : 1908-1914*.

³⁷ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa bu toplantılarda Ermeni temsilcilere “... bu tedbir Rusya’nın bir kapanıdır, siz de düşmeyin, biz de düşmeyelim. Rusya hiçbir zaman Akdeniz yolu üzerinde beynelmilel yardıma dayanan bir Ermenistan teşkilini arzu etmez. Geliniz vazgeçiniz şu islahatı el birliği ile yapalım” şeklinde telkinde bulunmuşsa da onları ikna edememiştir. Bu görüşmelerle ilgili geniş bilgi için bkz. Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa 1874-1921*, Ankara 2005, s. 115; Rober Koptaş, “Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın Kalemlerinden, 1914 Ermeni Reformu ile İttihatçı-Taşnak Müzakereleri”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk (23-25 Eylül 2005)*, İstanbul 2011, s. 185-188; Hasan Babacan, “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler”, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler, Afyonkarahisar*, 2007, s. 33; Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, İstanbul 2011, s. 246-248.

³⁸ Yapılan görüşmelerden sonuç alınamamasının sebepleri arasında; Ermeni tarafının genelde İttihatçıların vaatlerini o güne kadar yerine getirmedigine vurgu yapması, İttihatçı liderlerin ise Ermeni

Şubat 1914’de Doğu vilayetleri ile ilgili ıslahat projesine yönelik İstanbul’da Yeniköy Antlaşması imzalandı³⁹. Yapılan bu antlaşma gereğince ıslahat yapılacak vilayetler iki bölgeye ayrılacak, bu iki bölgenin başına Avrupalı iki genel müfettiş atanacaktı. Müfettişlerin yanlarında dördü Müslüman, dördü gayrimüslimden oluşan danışma heyetleri olacaktı. Dâhiliye Nezaretinin 28 Nisan 1914 tarihli tezkiresi ile belirlenen iki bölgeden biri olan Van, Bitlis, Harput ve Diyarbekir bölgesi genel müfettişliğine Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff, Trabzon, Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine de Hollandalı Doğu Hindistan sömürgeleri memurlarından Louis C. Westenenk atandı⁴⁰. Ancak yaklaşan genel savaş, müfettişlerin görevlerini yapmalarına engel oldu.

Birinci Dünya Savaşı’nın belirlediği bir dönemde Taşnak Partisi’nin, savaştaki konumunu belirlemek amacıyla Erzurum’da toplanan Sekizinci Genel Kongresi⁴¹’nde İttihat Terakkiye karşı muhalefet etme kararı alınmasına rağmen, Galata’daki Ermeni Büyük Merkez Okulu’nda Patrikhanece memur edilen Rahip Gapriel Cevahirciyan’ın başkanlığında Taşnaksütyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak ve Ramgavar temsilcilerinden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi’nde ise askeri görevlerini yapmak ve dış tahriklere kapılmadan Osmanlı hükümetine sadık kalma kararı alındı. Aslında bu karar, birazda savaşın gidişatına bağlıydı. Taşnak ve Hınçak Partileri 1914 yılı ortalarından itibaren Rusya ile ortak hareket etme emrini verdi⁴². Nitekim Ermeni komitelerinin ülke genelindeki şubelerine verdikleri talimatta; Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı ordusu geri çekilirse, her tarafta birden eldeki vasıtalarla baş kaldırılacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak ve iaşe depolarına sabotajlar düzenlenecektir. Aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse Ermeni askerleri Ruslara

---

temsilcilerini yabancıların müdahalesine bel bağlamakla suçlamaları gösterilebilir (Koptaş, “Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın Kalemlerinden, 1914 Ermeni Reformu ile İttihatçı-Taşnak Müzakereleri”, s. 186).

³⁹ The Great Powers and the End of the Ottoman Empire (Edited by Marian Kent), London 1996, s. 90. Antlaşmanın maddeleri ve diğer ayrıntıları için bkz. Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Ankara 2006.

⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH. KMS.), 2-2/20-1.

⁴¹ Bu kongrenin ayrıntıları için bkz. *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, s. 115-118.

⁴² Bu karşılıklı olarak kabul görmüş, Rusya savaş öncesinde Ermeni çetelerinin silahlandırılması için yoğun bir çalışma yürütmüştü (Sean McMEEKIN, *I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2013, s. 189-190).

katılacak ve silah altına alınanlar kıtalarından kaçarak, Türk birliklerinin geri cephelerine zarar vermek ve ülke içinde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kuracaktı⁴³.

Osmanlı hükümeti, Ermenilere ıslahatları gerçekleştirme sözü vererek tarafsız kalmalarını istiyordu. Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'de seferberlik ilan etmesi ve reform çalışmalarını yerine getirememesi üzerine Ermeniler, gönüllü müfrezeler oluşturarak Rus ordusu saflarına geçtiler. Önceden Erzurum mebusu olarak Osmanlı meclisinde yer alan Karakin Pastırmacıyan (Armen Garo)⁴⁴ Osmanlı 3. Ordusundaki hemen bütün Ermeni asker ve neferleriyle birlikte Rus ordusuna katıldı⁴⁵.

Rus ordusuna öncü birlik olarak her biri yaklaşık dört bin kişiden oluşan altı gönüllü müfreze oluşturuldu⁴⁶. Birinci alay Bulgar ordusunda Ermeni asker gruplarının komutanı olarak Balkan savaşlarına katılmış, tecrübeli ihtilâlcı olan Antranik komutasında Van cephesinde, ikinci alay Dro ve daha sonra Pastırmacıyan komutasında Iğdır taraflarında, üçüncü ve dördüncü alaylar Hamazasp ve Keri komutasında Sarıkamış ve Oltu hatlarında, beşinci alay Prens Argoutian komutasında Van

⁴³ Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, s. 18; Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 25-26.

⁴⁴ Karakin Pastırmacıyan ile ilgili geniş bilgi için bkz. *Osmanlı Bankası Armen Garo'nun Anıları*; Temizgüney, "Taşnak Komitacıardan Karakin Pastırmacıyan (Armen Garo)", s. 195-212.

⁴⁵ Sonyel, *The Great War and The Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians In The Maelstrom of Major Powers)*, s. 96; Rafael De Nogales, *Four Years Beneath The Crescent*, Charles Scribner's Sons New York London 1926, s. 45; Edward J. Erickson, "The Armenians and Otoman Military Policy, 1915", *War in History*, 2008, 15 (2), s. 154; Şenol Kantarcı, "Van'da Ermeni İdaresi", *Türk-Ermeni İhtilâfî Makaleler*, (Editör: Hikmet Özdemir), Ankara 2007, s. 102; Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün "Death and Exile" *Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, (Çev.: Bilge Umar), İstanbul 1998, s. 203-204. Pastırmacıyan'ın bu ihaneti yakın çevresi tarafından da büyük tepki ile karşılanmıştır. Nitekim bir sohbet esnasında arkadaşları ona; gönüllü birliklere katılmasından doğacak dezavantajları ve yanlışlıkları açıklayarak, artık Osmanlı Meclisi'nin bir üyesi olmasa bile tanınmış bir Ermeni olması itibarıyla bu davranışının Osmanlı Ermenileri açısından olumsuz sonuçlar doğuracağı, savaşın sonucu ne olursa olsun gelecekteki görevler için liderler arasında tarafsız tutum alan bazı insanların kalmasının iyi olacağı ve başarısızlık durumunda doğacak zararlar konusunda telkinlerde bulunup vazgeçirmeye çalışmışlarsa da savaşın kendi lehlerine biteceğine inanan Pastırmacıyan'ı ikna edememişlerdi (*Osmanlı Bankası Armen Garo'nun Anıları*, s. 34-35). Tarihçi Leo (Arakel Babahanyan) ise daha önce bir Meclis üyesi olan Pastırmacıyan'ın gönüllü birliklere katılmasının İttihatçıları daha da öfkelendirdiğini ve bu tür katılımlara engel olunması gerektiğini ifade etmektedir (Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, İstanbul 2003, s. 164).

⁴⁶ Oluşturulan birlikler ve bu birliklerin faaliyetleri için ayrıca bkz. Ozan Arslan, "The 'Bon Pour L'Orient' Front: Analysis of Russia's Anticipated Victory over the Ottoman Empire in World War I", *Middle East Critique*, Vol. 23, No. 2, 2014, 182-185.

cephesinde, altıncı alay Avşaryan komutasında Malazgirt-Bitlis hatlarında yerlerini aldılar⁴⁷.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle Ermeni gönüllü alayları Osmanlı hududunu geçtiler. Osmanlı Devleti, Pastırmacıyan ve Antranik'in Anadolu'ya geçeceklerini haber almış ve bu kişilere karşı gerekli tedbirlerin alınması emrini vermiştir. İlk olarak Bayezit taraflarına saldıran müfrezeler ardından Tutak, Eleşkirt ve Malazgirt taraflarına yöneldiler ve yol üstündeki Müslüman köylerini tahrip ederek halkının çoğunluğunu da öldürdüler⁴⁸.

Savaş döneminde Ermeni grupların Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı hareketleri artarak devam ediyordu. Bu nedenle devlet, 1 Eylül 1914'de Zeytun'da askere gitmeyi reddeden ve isyan ederek etrafa saldırmaya başlayan Ermenilere yönelik birtakım idari ve siyasi tedbirler almak zorunda kaldı. Zeytun isyanını, Kayseri, Bitlis, Erzurum, Diyarbakir, Sivas Trabzon, Adana, Halep, İzmir vb. yerlerdeki isyanlar izledi. Osmanlı askeri birlikleri tarafından güçlükle bastırılan bu isyanların, daha önce geçici ve yerel tedbirlerle önlenmeye çalışılan isyan niteliğinde olamadıkları çok geçmeden anlaşıldı. Zira 1915 yılının ilk aylarındaki isyan olayları, kapsamı ve kan dökücülüğüyle farklı bir mahiyet kazanıyordu.

Devletin neredeyse tüm varlığını seferber etmek zorunda kaldığı böyle bir ortamda, Ermeni gruplar organize bir şekilde isyan faaliyetlerine devam ettiler. Bu arada pek çok şehirde Osmanlı güvenlik kuvvetlerinin yaptığı aramalarda silah, mühimmat ve patlayıcıların yanı sıra Ermeni terörist ve milliyetçi grupların Rus Konsolosluğu ve ordusu ile bağlantılarını gösteren malzemelere de rastlanılmaktaydı⁴⁹.

⁴⁷ Richard G. Hovannisian, *Armenian Karin/ Erzerum*, California 2003, s. 367-368; Yusuf Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, 1(2), Yaz 2008, s. 94; Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 171-172.

⁴⁸ Erzurum Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Pastırmacıyan'ın bu bölgede yaptığı katliamlarla ilgili bilgi verilmiştir (BOA. Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR. 460/93, 27 Kânun-i Sâni 1330/ 9 Şubat 1915). Yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1916 yılı kongre raporunun Ermenilerle ilgili kısmında da çete reislerinden Antranik ve Pastırmacıyan'ın Ermeni gönüllüleriyle Bayezid hududunu geçerek hudut bölgelerindeki köyleri harap ve Müslüman halkını da katlettikleri bildirilmiştir (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Meşrutiyet Dönemi*, C. I, İstanbul 2011, s. 619).

⁴⁹ 12 Nisan 1915'de Diyarbakir merkezinde 60 dinamitten yapılmış bomba, dinamit kapsülleri, dinamit barutları, mavzer ve çeşitli tüfeklerle birlikte kilise ve mekteplerde binlerce asker kaçağı bulundu. Ermeniler, Kafkas ordusunun geri hattını kesmek için Sivas'ta otuz bin kişilik bir kuvvet toplamaya çalıştıklarını itiraf ettiler. İzmit Bahçecik'te, Adapazarı'nda yüzlerce bomba ve ruhsatsız silah, ayrıca Armaşe/Armaşa Manastırı'nda ruhbanaya özel mektepte, tahrip gücü yüksek bombalar, birçok küçük bomba

Sadece devlet sınırları içerisinde değil dünyanın birçok bölgesindeki Ermeni topluluklarından İtilaf Devletlerine yardım ve desteklerini bildirir mesajlar geliyordu⁵⁰. Ermeni liderlerinden Bogos Nubar Paşa, Adana ve Mersin'in % 40'ını Ermenilerin oluşturduğunu ve İskenderiye bölgesine yapılacak bir eylemde Ermenilerin İtilaf Devletlerine yardım edeceklerini söylüyordu⁵¹. Zeytun Ermenileri de Kafkasya'daki Rus Kumandanlığı'na gönderdikleri temsilci vasıtasıyla 15. 000 Ermeni'nin Türklerin ulaşım şebekelerine saldırmak amacıyla beklediğini, ancak cephe ve silaha ihtiyaç duyduklarını belirtiyorlardı. Yine İtilaf Devletlerine birçok önemli bilgiyi sağlayan Ermeni ajanların verdikleri bilgiler de devletin varlığını tehdit edici boyuttaydı⁵².

Osmanlı Devleti, bir taraftan cephelerde savaşırken, diğer taraftan da cephe gerisindeki güvenliği sağlamaya çalışıyordu. Ancak Kafkas Cephesi'nde Ruslar karşısında alınan Sarıkamış yenilgisi, Anadolu'yu Rus ve Ermeni saldırılarına karşı savunmasız bıraktı. Osmanlı Devleti'nin bu zaafiyetinden yararlanmak isteyen Ermeni gruplar, Van'da büyük bir isyan hareketi başlattılar⁵³. Van'daki Ermeni isyancılar, şehri ele geçirdikten sonra Rusların Van'a girişini ve işgalini de kolaylaştırdılar.

Savaşın başlamasıyla birlikte artan Ermeni olayları karşısında Osmanlı Devleti, Ermeni isyanları ve katliamları karşısında öncelikle bölgesel tedbirlere başvurmuş, olayları yerinde bastırmayı ve savunma durumunda kalmayı tercih ederek geleneksel birtakım sıkıyönetim tedbirleri almıştır. Aynı zamanda başta Ermeni Patriği ve Ermeni mebusları olmak üzere komitelere ve Ermeni cemaatinin önde gelenlerine yeni karışıklıklar çıkması durumunda ülke savunmasını sağlamak amacıyla sert önlemler almak zorunda kalınacağı ihtarında bulunulmuştur.

Osmanlı Devleti, Sevk ve İskân Kanunu öncesinde de isyan ve katliamlara karşı güvenlik tedbirlerinin yeterli olmadığı durumlarda Ermenileri başka bölgelere

---

ve silahlar ele geçirildi. Yine Bursa'nın pek çok yerinde yakalanan bomba ve silahlar kamu güvenliğini tehdit edici boyuttaydı (Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 30).

⁵⁰ Gülsüm Polat, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, XII(1), Bahar 2010, s. 105, 108.

⁵¹ Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, C. I, Ankara 2005, s. 245.

⁵² Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, s. 18-20.

⁵³ 1915 Van isyanı ile ilgili bilgi için bkz. Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkiran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006; Hasan Oktay, "Van İhtilâl Örgütünün Van'daki Faaliyetleri ve İsyan", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 2003, s. 437-453; Dilek Akgümüş, *Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011; McMEEKIN, I. *Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*.

yerleştirme yoluna gitmişti. Örneğin savaşın başlamasından sonra hükümeti meşgul eden Zeytun'daki olaylar, Antep ve civarını da etkileyince, hükümet bir tedbir olarak, 24 Nisan 1915'de Zeytun, Maraş ve civarından bazı zararlı Ermenileri Konya'ya sevk etti. Fakat burada da toplu halde bulunmaları, bir süre sonra o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri ve tehlike teşkil etmeleri üzerine yeni sevk yeri olarak Halep'in güney doğusu ile Zor ve Urfa havalisi belirlendi. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Zeytun Ermenilerinin başlattığı olayların bir türlü yatışmaması üzerine 6 Mayıs 1915 tarihinde Maraş Mutasarrıflığına gönderdiği yazı ile Zeytunluların tamamen ihracını emretti⁵⁴. Bu arada Maraş'tan sevk edilen Ermenilerden borçlu olanların borcu alınmadı ve ticaretle meşgul olanların şehirde kalmasına izin verildi. Nakil esnasında haksızlık yapan görevliler hakkında gerekli yaptırımlarda bulunulduğu gibi haksızlığa uğrayan Ermenilerin maddi zararları da Maliye Nezaretince karşılandı⁵⁵.

Alınan bir diğer tedbir de bazı Ermeni erler, seyyar orduda ve silahlı hizmetlerde kullanılmayacak, komutanlar silahlı saldırılara karşı koyacaklar, gerekirse örfî idare ilan edecekler, her yerde uyanık davranılacak, planlı harekât olmayan yerlerde arama yapılmayacak ve Ermenilere her hangi bir zarar verilmeyecekti. Ermeni polis ve memurlarla ilgili düzenlemeler de yapıldı. Anadolu'nun birçok yerinde görevli Ermeni polis ve memurların aniden işlerine son verilmesinin sakıncalı olacağı düşünülerek, itimat edilmeyen ve olaylara karıştığı tespit edilen Ermeni polis ve memurların uygun bölgelere veya Ermeni olmayan vilayetlere gönderilmesi için 1 Nisan 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden vilayetlere emir verildi⁵⁶.

Savaşın gidişatı ve durumun daha da ciddiyet kazanması, Osmanlı Devleti'ni kalıcı çözümler bulmaya itti. İlk ciddi tedbir, 24 Nisan 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden, olumsuz faaliyetlerinden dolayı Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve elebaşlarının tutuklanmasını öngören, 14 valilik ve 10 mutasarrıflığa gönderilen emirdi⁵⁷. Dâhiliye Nezaretinin genelgesi üzerine İstanbul'da Taşnak, Hınçak ve Ramgavar örgütlerine mensup olduğu tespit edilen komitecilerden bir kısmı tutuklandı. Tutuklanan Ermeniler ve bunların sayıları ile ilgili

⁵⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995, s. 5-6; Süslü, s. 108.

⁵⁵ Ahmet Eyicil, "Maraş ve Zeytun Ermenileri", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 2007, s. 327.

⁵⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 6.

⁵⁷ Süslü, s. 106-107.

farklı bilgiler mevcuttur. Tutuklananların sıradan Ermeniler değil, tamamının örgüt mensubu oldukları, İngiliz istihbaratı tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim Mısır'daki İngiliz Askeri Ofisi'ne Dedeâğaç'tan gelen bir bilgiye göre, 24 Nisan 1915 gecesi üç Ermeni din görevlisi ve Ermeni Gazetesi Puzantion'un sahibi de aralarında olmak üzere toplam 1800 Ermeni tutuklanarak Ankara'ya gönderilmiştir. Tutuklananların 500'ünün Taşnak, 500'ünün Hınçak ve kalanların da Ramgavar partizanları olduğu belirtilmektedir.

Mütareke döneminde İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorp'e gelen telgraflarda, 24 Nisan 1915 tarihinde tutuklanan Ermenilerin "Müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüler veya Müslüman katliamı sorumluları" olduğu kaydedilmektedir. Diğer taraftan bu sırada İstanbul'da Alman Büyükelçisi olarak görev yapan Wangenheim, 30 Nisan 1915 tarihinde Alman Başbakanı'na gönderdiği raporda; birçok Ermeni ev ve kilisesinde patlayıcı maddeler, bomba ve silah bulunduğunu, Ermenilerin Padişah V. Mehmet'in tahta çıkışının yıldönümü olan 27 Nisan 1915'te Bâb-ı Ali'ye ve bir kısım resmi binalara bombalı saldırılarda bulunacaklarını, bu sebeple; 24/25 Nisan gecesi ve ertesi günün akşamı İstanbul'daki Taşnak İhtilal Örgütü üyesi 500 kadar Ermeni'nin tutuklandığını, aralarında doktorlar, gazeteciler, din adamları, yazar ve mebusların da bulunduğunu ve bu kişilerin Anadolu'ya yollandıklarını belirtmektedir. Bir Amerikan belgesinde tutuklanan Ermenilerin sayısı 100 olarak veriliyordu. 1916 tarihli bir Osmanlı resmi yayınına göre İstanbul'da ikâmet eden 77.735 Ermeni'den ihtilal hareketlerine iştirak eden 235 kişinin tutuklandığı, diğerlerinin huzur ve rahat içinde iş ve güçleriyle meşgul oldukları belirtilmektedir⁵⁸. Tutuklanan bu kişiler Ankara, Ayaş ve Çankırı'ya gönderilmiştir. Yapılan tutuklamalar esnasında Amerika ve Avusturya tebaasından olduğu anlaşılan Ermeniler ise sınır dışı edilmişlerdir⁵⁹.

1915 Van isyanı, sevk kararı öncesinde yaşanan önemli gelişmelerden biri oldu. Ermenilerin de yardımıyla Ruslar kısa sürede içinde Van, Malazgirt ve Bitlis bölgesini işgal ettiler. Van örneği, Türk ordusunun daima arkadan vurulabileceğinin ve bunun ciddi sonuçları olacağına canlı göstergesiydi. İtilaf Devletleri ve Rusya ile birlik olan

⁵⁸ Yusuf Sarımay, "İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-1918)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIII(67-68-69), Mart-Temmuz-Kasım 2007, s. 118-120.

⁵⁹ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 69.

Ermenilerin başlattıkları isyan ve katliamlar savaşın kaderini etkileyecek noktaya ulaşınca, Başkomutan Vekili Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir yazı göndererek, Van bölgesindeki isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir halde bulunan Ermenilerle ilgili birtakım tedbirler alınması gerektiğini ifade etti. Enver Paşa, sevk kararının ilk işareti olan bu yazı da; Rusların kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde Osmanlı sınırlarına sürmesine karşılık, bu Ermenileri de aileleriyle birlikte Rusya'ya göndermek, ya da ülke içerisinde isyan çıkaramayacak şekilde çeşitli yerlere dağıtmak gerektiğini öneriyordu⁶⁰.

Bu yazı üzerine durumun ciddiyetinin farkında olan Talat Paşa, Meclis-i Vükela'nın karar almasını beklemeden Ermenilerin savaş bölgesi dışına çıkarılmasını gerekli gördü. Talat Paşa, 23 Mayıs 1915'te 4. Ordu Komutanlığına gönderdiği yazıda, Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinden çıkarılan Ermenilerin, Musul Vilayetinin güney kısmı, Zor Sancağı ve merkez hariç olmak üzere Urfa Sancağında hükümet tarafından tayin edilen yerlere yerleştirilmeleri, nakil esnasında can ve mallarının her bakımdan korunması görevinin mahalli idarelere ait olduğu, taşınır mal ve eşyalarını yanlarında götürebileceklerini bildiriyordu⁶¹. Adana, Halep ve Maraş civarından çıkarılan Ermenilerin de Suriye Vilayetinin doğu kısmı ile Halep Vilayetinin doğu ve güneydoğu bölgelerine sevk ve iskân edilmelerini istemiştir. Sevk işlemlerini takip etmek üzere Adana, Halep ve Maraş bölgelerine müfettişler tayin edildi⁶². Talat Paşa önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılması emrini, ilgili valilerin 3. ve 4. Ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal icraya koymalarını istedi.

Ermeni faaliyetlerinin tahammül edilemez bir hal alması üzerine Başkumandanlık Vekâleti'nden 26 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine, Ermeniler'in Rusya'ya değil, Osmanlı sınırları içinde göç ettirilmesiyle ilgili görüşlerini ihtiva eden şu yazı gönderilmiştir⁶³: Ermenilerin Doğu vilayetlerinden, Zeytun'dan ve buna benzer yoğun buldukları yerlerdeki Diyarbekir Vilayeti güneyine, Fırat Nehri vadisine, Urfa ve Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri şifahen kararlaştırılmıştı. Yeniden fesat

⁶⁰ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 206.

⁶¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara 2007, s.151.

⁶² Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 40.

⁶³ Süslü, s. 110.

yuvaları meydana getirmemek için Ermeni grupların göç ettirilmesinde birtakım esaslar belirlenmişti:

1. Ermeni nüfusu, gönderildiği yerlerdeki aşiret ve İslam sayısının %10 nispetini geçmeyecekti.
2. Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmayacaktı.
3. Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa, yakın yerlerde ev değiştirmeyecekti. Ayrıca bu konuda gereğinin yapılması ve sonucunun bildirilmesi de isteniyordu.

Belirlenen bu kararlarla birlikte Rusya, İngiltere ve Fransa'nın, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin öldürüldükleri yönündeki iddialarıyla baskı ve propagandaları sonucu, sevk kararının sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anlayan Talat Paşa'nın Sadaret'e verdiği tezkeresinden sonra, 14 Mayıs 1331 / 27 Mayıs 1915 tarihinde "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat" çıkarıldı. 1 Haziran 1915'de yürürlüğe konulan geçici sevk ve iskân kanununa göre⁶⁴;

1. Sefer vakti ordu, kolordu, fırka, kumandan veya vekilleri, mevki kumandanları, hükümetin emirlerine, asayiş ve memleket müdafaasına müteallik icraata muhalefet ve mukavemet görürlerse, hemen en şiddetli bir şekilde önlem almaya, tecavüz ve direnişi tamamen yok etmeye yetkili ve mecburdurlar.

2. Ordu, müstakil kolordu ve fırka kumandanları askeri icaplar gereği veya casusluk ve ihanetini hissettikleri kasaba ahalisini, tek tek veya toplu olarak diğer mahalleye sevk ve iskân ettirebilirler.

3. İş bu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

4. Bu kanunun hükümlerinin uygulanmasından Başkumandanlık Vekili ile Harbiye Nazırı sorumludur.

Kanun, iddia edildiği gibi salt Ermeniler için düşünülmüş değildir. Hiçbir maddesinde herhangi bir unsurun adı geçmemektedir. Nitekim güvenlik gerekçesiyle

---

⁶⁴ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 75-76; Süslü, s. 111; Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 44-45.

Ermeniler dışındaki başka unsurların da sevki söz konusu olmuştur. Savaş sırasında bazı Rum ve Araplarla Süryanilerin de sevke tabi tutulması, Osmanlı yönetiminin savaş sırasındaki güvenlik endişelerini bertaraf etmek amacıyla hareket ettiğini düşündürmektedir⁶⁵. Ayrıca bu yöntem, sadece Osmanlı Devleti'nin başvurduğu bir uygulama da değildir⁶⁶.

Talat Paşa'nın Sadaret'e 26 Mayıs 1915 tarihinde gönderdiği tezkere, Meclis-i Vükelâ'da 30 Mayıs 1915 tarihinde kabul edildi. Meclis-i Vükela mazbatasını olarak kayıtlara geçen bu kararlar, sevk ve iskânın yönetmelikler çerçevesinde disiplinli ve iyi koşullarda yapılmasına çalışıldı. Yine aynı tarihli Dâhiliye Nezaretine bağlı İskân-ı Aşâyir ve Muhacirin Müdüriyetinin (İAMM) çıkardığı talimatnameyle de, Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması konusunda gerekli önlemler alınmaya çalışılmış, iskân ve iâşe meselelerinin yanı sıra sahip olduğu mallarla ilgili de birtakım düzenlemeler yapılmıştır.

III. SEVK KARARI VE UYGULAMALARI

Sevk, cephelerin güvenliğini sağlamak amacıyla başlatıldığı için başlangıçta doğrudan doğruya Kafkas ve İran Cephesi'nin gerisinde bulunan Erzurum, Bitlis ve Van bölgeleri ile Sina Cephesi gerisinde bulunan Mersin ve İskenderun bölgelerinde uygulanmıştır. Ermeniler, bu bölgelerde düşmanla işbirliği yaparak onların faaliyetlerini kolaylaştırıyorlardı. Sonradan bu uygulama, isyan çıkaran ve Ermeni komitecilerine yataklık eden diğer vilayetlerdeki Ermenileri de kapsam içine aldı⁶⁷. İtilâf Devletleri filosunun Çanakkale'ye taarruzları ve Karadeniz'de Ereğli'nin Rus donanması tarafından bombardımanı esnasında İstanbul'a çok yakın olan bazı vilayetlerde Ermenilerin eylem hazırlıklarında bulunması durumu değiştirdi. Ayrıca Adapazarı ve Kayseri'de bulunup eylemlerde kullanılmak üzere hazırlanmış çok sayıda patlayıcının

⁶⁵ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 45.

⁶⁶ Güvenlik tedbirleri içerisinde başka devletler tarafından da benzer uygulamaların yapıldığı görülmektedir. Örneğin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya, Belçika'nın işgali sırasında sivil halkı büyük kitleler halinde çalıştırılmak üzere Almanya'ya doğru göç ettirmiş ve çoğunluğu yolda açlık ve sefaletten ölmüştü. Bu tür örnekleri yakın tarihte de görmek mümkündür. Yugoslavya, iç savaşı sırasında ulusal, dinsel, etnik ve ırksal bazı halk grupları yerlerinden çıkararak zorunlu göçe tabi tutmuştur (Şeref Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, Ankara 2011, s. 96).

⁶⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 8.

ortaya çıkarılması ve Ermeni komitelerinin çok sistemli bir şekilde yapılandıklarının anlaşılması gibi etmenler sevk kapsamının genişlemesinde etkili oldu.

Sevkin başlangıcında Diyarbakır, Harput ve Sivas bölgelerindeki Ermenilerin ihracına lüzum görülmediği bildirilmişti. Yine Urfa'nın bazı yöreleri ve Birecik, Aydın, Trabzon, Edirne, Samsun, Çanakkale, Adapazarı, Halep, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ, Konya ve Karahisar-ı Sahip (Afyon Karahisar) yerleşim birimlerinde yaşayan Ermenilerin bir bölümünün sevkine gerek görülmemişti. Ancak daha sonra isyanların bu bölgelere de sirayet etmesi veya etme ihtimali buradaki Ermenilerin de sevkiate tabi tutulmasına sebep olmuştu⁶⁸. Nitekim Kastamonu dâhilinde bulunan Ermenilerden evlerinde silah ve siyasi vesika bulunanlar tutuklanarak Ankara Divan-ı Harbi Örfisine gönderilmişlerdir⁶⁹.

Ermenilerin sevk ve iskânı esnasında sınırlı da olsa bazı ayrımlar yapılmıştı. Bu sevkialarda o yörede ikâmet eden Ermenilerin tamamının isyan edip etmedikleri, temel hareket noktası olmuş, tamamının isyan etmediği mıntikalarda yaşayan Ermeniler, sevk tabi tutulmamışlardır. Zararsız ve isyancı olmayan Ermenilerin sevkiate dışı tutulmalarının yanında, tüccar ve esnaf olan ve komiteci Ermenilerle bağlantısı olmayanlar da sevk dışı bırakılmışlardır. Ermeni sevkiateından aileleri ile birlikte mebuslar⁷⁰, öğretmenler, asker ve zabitan aileleri⁷¹, hasta ve düşkünler, başlarında erkekleri olmayan Ermeni aileleri ile kimsesiz Ermeni kadın ve çocukları da istisna tutulduğu görülmektedir. İstanbul ve İzmir Ermenileri genelde sevk işleminde dışı kalırken, Protestan ve Katolik Ermeniler, Duyûn-ı Umumiye, Osmanlı Bankası şubeleri, reji idaresinde ve bazı devletlerin konsolosluklarında ve demiryollarında çalışan Ermeni memur ve görevlileri⁷² de sevkten muaf tutulanlar arasındaydı. Dönemin şartları içerisinde Balıkesir, Urfa, Antalya ve Kastamonu'da yaşayan Ermeniler de bu bölgede Ermeni nüfusunun az olması ve herhangi bir isyan hareketinin içinde bulunmamaları

⁶⁸ Ahmet Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII(1), 2005, s. 86, 88.

⁶⁹ BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti 2. Şube (DH. EUM. 2. Şb.) 16/14. 21 Kanun-ı Evvel 1331 / 3 Ocak 1916.

⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 55/19. 2 Ağustos 1331 / 15 Ağustos 1915.

⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 484/65. 5 Ağustos 1331 / 18 Ağustos 1915.

⁷² BOA. DH. ŞFR. 493/9. 28 Eylül 1331 / 11 Ekim 1915.

nedeniyle göç ettirilmemişlerdi⁷³. Ermenilerin bir kısmı da din değiştirmek yoluyla sevkten muaf olmaya çalışmışlardı.

Devlet, savaş şartlarına rağmen sevkin düzen ve emniyet içinde yürütülmesi ve kabilelerin her hangi bir zarara uğramaması için elindeki bütün imkânları kullanmaya çalıştı⁷⁴. Ermeni kabileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbakir, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplandı. Kabilelerin, muhtemel zorluklarla karşılaşmamaları düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri plânlanmıştır. Ayrıca güzergâh seçiminde, kabilelerin emniyet ve muhafazalarının sağlanması düşüncesi de önemli rol oynamıştır. Nitekim Kayseri'den, Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum ve havalisinden gönderilenler, Diyarbakir-Cizre yolundan Musul'a sevk edilmişlerdir. Batı Anadolu'dan gönderilen kabileler ise Kütahya-Karahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kars-Maraş-Pazarcık yoluyla Zor'a sevk edilmişlerdir. Bütün bu güzergâhların seçiminde, tren yolları ve nehir nakliye araçlarının bulunması etkili olmuştur⁷⁵.

Osmanlı hükümeti, savaş şartlarıyla birlikte sevke tabi tutulan kişilerin herhangi bir zorlukla karşılaşmaması için elindeki imkânları kullanmasına rağmen, cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli ile araba ve hayvanlara duyulan ihtiyacın artması gibi nedenlerle Ermeni muhacirlerin sevkinde vasıta sıkıntısına düştü. İstasyonlarda büyük yığılmalar meydana geldiği gibi çeşitli zorluklarla karşılaştığı da anlaşılmaktadır. Bu zorlukları gidermek için merkezden çeşitli bölgelere yazılar gönderilmiş, sevk ve iskân yönlendirilmeye çalışılmıştır. 21 Haziran 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Trabzon, Mamuretülaziz, Sivas ve Diyarbakir Vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, vilayet ve liva dâhilindeki köy ve kasabalarda bulunan bütün Ermenilerin aileleri ile birlikte Musul, Urfa ve Zor taraflarında iskân edilmeleri, sevk esnasında can ve mallarının güvenliği ile iaşelerinin temini hususunun güzergâhlarındaki mahalli memurlara ait olduğu bildiriliyordu.

⁷³ Davut Kılıç, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri II (20-21 Nisan 2002)*, Ankara 2003, s. 113-120; Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması", s. 88-89; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 9-10; Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, s. 28.

⁷⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 10.

⁷⁵ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 86-87.

Ayrıca Ermenilerin yanlarına her türlü menkul mallarını alabilecekleri ve gerekli tedbirlerin alınması yönünde açıklamalarda bulunuluyordu⁷⁶.

Sevke dair ayrıntılı bilgilerin bulunduğu bir diğer resmi kayıta, 7 Temmuz 1915 tarihli talimatnamedir. Sevk edilecek kişilerin hem güvenlik hem de diğer ihtiyaçlarını konu alan talimatname 55 maddedir. Talimatnameye göre⁷⁷, Ermeni muhacirlerin iâşe ve iskânlarıyla ilgili olarak Dâhiliye Nezaretince Halep, Urfa, Zor ve Maraş'a "Müdür-i Umumi"ler gönderilecekti. Muhacirlerin iskân edileceği yerlerin yol güzergâhlarında gerekli ve yeterince iâşe sevk edilecek, bunun için ambar memurları bulunacaktı. Sevk, Halep, Ebu Harire ve Deyr-i Zor olmak üzere üç merkezden yürütülecek, iskân ve iâşe işlerinden mutasarrıf, kaymakam ve mal müdürleri sorumlu olacaktı. Muhacirler kabileler halinde toplanıp, kabilelerin isimleri ve miktarları sevk defterlerine yazıldıktan sonra hareket edilecek, her kabile azami 1.000 kişi olacak ve bu kabilelerde en az bir sevk memuru bulunacaktı. Kabilelerdeki mevcut sayısına göre en az 150 eşek, katır veya deve verilecek kadın, çocuk ve hastaların nöbetleşe bindirilmesi sağlanacaktı.

Sevkiyat merkezlerinden olan Halep'te muhacirlerin yiyecek sıkıntısı çekmemesi için un ambarları tesis edilerek, buradan diğer bölgelere gönderilecekti. Muhacirlerin ekmek ihtiyacının yanı sıra tuz ihtiyacı da karşılanacaktı. Her merkez veya ambar mahalline gelen muhacirlere, günlük yarım okka ekmek veya un verilecekti. Muhacirlerin yolculuk boyunca istirahatları sağlanacak, yorgunluklarını gidermek için üç menzilde bir istirahat noktaları oluşturulacaktı.

Talimatnamenin diğer maddeleri yine muhacirlerin iskân ve iâşe ihtiyaçlarına yönelik ayrıntılı bilgiler içermektedir. Şöyle ki Osmanlı hükümeti, iskân edildikten sonra dahi Ermeni muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılanmaya çalışmış, onlara iş imkânları sağlayarak geçinmelerine yardımcı olmuştur. Sevk edilen Ermenilere iskân edildikleri bölgelerde her türlü yardım ve iş imkânı sağlanması hususunda, bu sırada Halep bölgesini de içine ve merkezi Şam'da bulunan 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın katkıları göz ardı edilemez. Bu anlamda Cemal Paşa, orduya ait menzil ambarlarından Ermeni muhacirlere ekmek verilmesini emrettiği görülmektedir⁷⁸. Ayrıca Paşa, bütün

⁷⁶ BOA. DH. ŞFR. 54/87. 8 Haziran 1331/ 21 Haziran 1915.

⁷⁷ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, s. 25-27.

⁷⁸ Bu dönemde bütün Osmanlı ülkesinde özellikle de İstanbul Marmara sahilleri varoşlarında, Edirne, Bursa ve İzmir'de büyük bir kıtlık yaşanmaktaydı. Bu bölgelerde 500.000 mültecinin -ki bunlar sadece Ermeni olmayıp- ekmek ihtiyacı vardı ve yüzlercesi açlıktan ölüyordu (*Papers Relating to the Foreign*

Ermeni muhacirlerinin Mezopotamya'ya gönderilmesi hâlinde orada sefalet yaşayacakları düşüncesiyle bunlardan birçoğunu Suriye ve Beyrut Vilayetlerinin içine yerleştirmiştir⁷⁹. Cemal Paşa bölgedeki yabancıların da yardımıyla iskân edilen Ermeniler için iş olanakları sağlamaya çalışmış, yabancı misyoner ve görevlilerin ordunun döşeme (yatak takımı) ve elbise ihtiyacı için bir fabrika kurması halinde, fabrikanın makinelerini karşılayacakları yönündeki tekliflerini kabul etmiştir. Karşılığında da fabrikalarda Ermeni muhacirleri çalışacaktı ve çalışanlara her gün bir kâse çorba ile bir ekmek verilecekti. Bunun üzerine Cemal Paşa, 2 ay içerisinde 6 farklı fabrikayı faaliyete geçirdi. Fabrikada çalışan insanlara “vesika” ya da bölgede üstün yetkilere sahip olan Cemal Paşa'nın, özgürce hareket etmelerini sağlayan ve hükümetin özel bir fabrika çalışanı olarak görevlendirdiklerine dair bir de numara içeren izin kâğıdı verilmiştir. 2 ay sonunda çoğu dul 6.500 kadın, 3.000 kız ve 650 erkek fabrikalarda çalışmaya başladı⁸⁰. Aralık 1916 tarihinde Cemal Paşa, 250 esnaf ve ailelerini çalışmaları için Urfa'ya, 1917 yılı yazı süresince başka geniş bir muhacir grubunu, Rakka ile Urfa arasında yol çalışmaları için gönderdi⁸¹.

Cemal Paşa'ya göre Ermeni sevkıyatı, her şeyden önce devletin ihtiyacından kaynaklanmıştır. Ama onların can ve mallarının korunması devletin garantisi altındadır ve bunu sağlamak da bir şeref meselesidir. Bu amaçla kimsesiz Ermeni çocuklarının güvenliğini de düşünen Cemal Paşa, onlar için Ayin Tura Manastırında bir yetimhane açtırdığı gibi⁸², Pastor Shirajian adlı bir Ermeniye de yetim Ermeni çocuklarına bakması hususunda yardımcı oldu. Yetim çocuklar için tahsis edilmiş on binanın idaresi bu kişi

---

Relations of the United States, 1916 Supplement The World War, United States Government Printing Office Washington 1929, s. 927; Cemal Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2011, s. 185). Açlık Cemal Paşa'nın görevli bulunduğu bölgelerde de kendini göstermiş, hatta büyük boyutlara ulaşmıştı. Cemal Paşa, halkın iâşesi için ordu ambarlarından yardımda bulunulmayacağını açıklamasına rağmen, yaşanan sefalet karşısında ambarlardan belirli oranda ihtiyaçlarının karşılanmasına izin vermiştir. Cemal Paşa'nın bölgedeki yardım çalışmalarıyla ilgili bkz. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1916*, Supplement The World War, s. 934-936; *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918* Supplement 2 The World War, United States Government Printing Office Washington 1933, s. 538-539.

⁷⁹ *Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat* (Yay. Haz. Metin Martı), İstanbul 1996, s. 317, 370.

⁸⁰ *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, Vol. I, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Lower Euphrates, Armenian Review Watertown, Massachusetts, 1993, s. 152.

⁸¹ Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar*, s. 103-104.

⁸² *Cemal Paşa Hatırat*, s. 319.

tarafından yürütüldü⁸³. Cemal Paşa'nın kimsesiz çocuklarla ilgili çalışmaları bundan sonra da devam etti⁸⁴.

Osmanlı Devleti'nin o günün koşullarında bir tedbir olarak başvurduğu Sevk ve İskân Kanunu'nun kabulünden sonra idareci kesiminin neyi nasıl yapacağı ayrıntısıyla açıklanmış, kanunun tatbiki, idarecilerin yorum ve kabiliyetlerine bırakılmıştı. Ancak şüphesiz ki her şey kâğıt üzerinde düşünüldüğü gibi olmamış, sevke tabi tutulan Ermenilerin ihtiyaçları karşılanamamış, bazı aksaklıklar ve sıkıntılar yaşanmıştı. Ayrıca sevk sırasında Ermeni kabileler, çetelerin ve zaman zaman yerli halkın saldırılarına uğramış, yine açlık ve salgın hastalıklar can kayıplarının yaşanmasına sebep olmuştu.

---

⁸³ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash, Personal Experiences with American Near East Relief 1919-1922*, Albany State University of New York Press, 1973, s. 29.

⁸⁴ *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, I, s. 153.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE EMVAL-İ METRUKE VE UYGULAMALARI

1.1. EMVAL-İ METRUKE KAVRAMI VE KONU HAKKINDA BAZI UYGULAMALAR

Sözlükte “terkedilmiş, bırakılmış” anlamına gelen “metrûk” kelimesi, Osmanlı toprak hukukunda, metruk arazi (arazi-i metruke) kavramının yerine ilk kez 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesinde⁸⁵ kullanılmıştır⁸⁶. Kanunun 1. maddesi Osmanlı ülkesindeki toprakları, hukuki bakımdan mülk, mirî, vakıf, metruk ve mevat arazi olmak üzere beş kısma ayırmıştır⁸⁷. Metruk arazi ise kendi içinde iki kısma ayrılmıştır. Birincisi, umumun yararlanması için tahsis edilen yollar, meydanlar, köprüler, namazgâhlar, mesire yerleri, pazar yerleri, panayır gibi yerlerdir. İkincisi ise, bir veya birden fazla köy ve kasaba halkının istifadesine tahsis edilmiş olan mera, yaylak, kışlak ve harman yeri gibi mahallerdir⁸⁸. Bu kullanımda metruk arazinin özelliklerine bakıldığında; metruk arazide tapu senedi yoktur. Metruk araziden yararlanma karşılıksızdır. Ancak, pazar, panayır ve iskele gibi yerlerden defterhane kayıtları uyarınca vergi alındığı gibi, yaylak ve kışlaklardan da belirli ölçüde vergi alınmaktadır. Metruk arazide özel mülkiyet olmadığı için zaman aşımı söz konusu olmayıp, aynı

⁸⁵ 1274 (1858) Arazi Kanunnamesi, döneminin en önemli hukuki düzenlemelerinden biri olup, bir mukaddime, üç bölüm, bir sonuç ve 132 maddeden oluşmaktadır. Bu kanun, tamamen şerî hükümlere uygun olarak ve daha önceki kanunların hükümlerini de göz önüne alarak hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti’ndeki beş çeşit arazinin şerî ve kanuni hükümlerini derlemiş, eski dağılık hükümleri ve fetvaları bir araya getirmiştir. En önemli özelliği; tımar sistemi yerine miri arazinin işletilmesi açısından yeni bir nizamı oturtmasıdır. Arazi Kanununun düzenlediği bazı hükümler günümüz hukukunda da önemini muhafaza etmektedir. Mera, yaylak ve kışlaklarla ilgili hükümler buna örnek olarak gösterilebilir (Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi, Özel Hukuk, C. 2*, İstanbul 1996, s. 280; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2013, s. 430; Hadiye Tunçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Ankara 1962, ss. 88-90).

⁸⁶ “Metrûk arazi” aslında öncesinde de bilinen bir arazi türüdür. Osmanlı kanunnamelerinde bu çeşit arazinin zikredilmemesi onun mevcut olmadığı anlamına gelmemekle beraber, 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnâmesiyle birlikte bu arazinin varlığı kanunlaştırılmıştır (Halil Cin, “Arazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, III, 344; Tunçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku*, s. 89-90).

⁸⁷ Hacı Mehmet Günay, “Metrûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XXIX, 416; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, İstanbul 2008, s. 496-497;

⁸⁸ Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Konya 1987, s. 32; Cin, “Arazi”, s. 345.

zamanda sınır değişiklikleri de geçerli değildir. Yani metruk araziye katılan yerler hakkında metruk hükümleri uygulanamadığı gibi bu araziden gasp edilen yerler de metruk niteliğini kaybetmemektedir. Yine bu arazi üzerinde inşaat hükümleri uygulanamaz, bina inşa edilmesi veya ağaç dikilmesi halinde yapı ve ağaçlar kıymeti ne olursa olsun mutlaka kaldırılır. Bu tür arazilerde müşterek tasarruf iddiası, müstakil tasarruf iddiasına tercih edilir⁸⁹. Özelliklerinden de anlaşılacağı gibi bu tür araziler tasarruf hakkı olmayan ve herkesin faydalandığı, kamu malları kapsamına giren arazilerdir. Devletin ise bu araziler üzerindeki yetkisi egemenlik hakkından doğan bir tanzim ve nezaret yetkisinden ibarettir⁹⁰.

İlk kullanımı bu şekilde anlam bulan “metruk” kelimesi “emval-i metruke” kavramı içerisinde ise tamamen farklı bir hüviyet kazanmıştır. Kelime karşılığı “terk edilmiş, bırakılmış mallar⁹¹” olarak ifade edilen emval-i metruke; hükümetçe görülen idari ve siyasi lüzum ve zaruret üzerine buldukları yerden başka yerlere nakil olunan veya kendiliklerinden buldukları yeri terk ederek kaybolan, bir yerden ayrılan veyahut yabancı memleketlere ya da işgal edilmiş yerlere kaçan gayrimüslim unsurların bıraktıkları mallar için kullanılan bir tabirdir⁹². Bu anlamda emval-i metruke kavramı, Osmanlı hukuku içerisinde Birinci Dünya Savaşı öncesinde de varlığı görülen bir uygulamadır.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Rusya’ya Anadolu’dan göçen Ermenilerin sayısı net olarak bilinmemekle birlikte yaklaşık olarak 40-100 bin arasında deęişmektedir⁹³. Yine 93 Harbi de denilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra daha küçük çaplı da olsa Ermenilerin Rusya’ya göçü devam etmiştir. 19. yüzyıl itibarıyla Rusların teşvik ve baskılarının yanı sıra ekonomik sebepler ve Doğu Anadolu’da Kürt aşiretlerinin baskıları sonucu Rusya’ya göçen Ermenilerin sayısındaki artış dikkat çekmekle birlikte bu göçler⁹⁴, bunların geride bıraktıkları terk edilmiş

⁸⁹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 367-368; Cin-Akgündüz, s. 291; Günay, “Metruk”, s. 417-418.

⁹⁰ Cin, “Arazi”, s. 345.

⁹¹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 225; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 159.

⁹² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul 1983, s. 528-529.

⁹³ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988; Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, XIII(17), 1988, s. 365-434.

⁹⁴ Ermeni göçlerinin sebepleri ile ilgili bilgi için bkz. Sezai Balcı, “Tehcir Öncesi Dönemde Türkiye’den Rusya’ya Ermeni Göçü (1876 - 1915)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler – Merkez ve Taşrada Ermeniler, Nüfus ve Göç*, C.VII, Ankara 2014, s. 210-227.

malları konusunu ve bu konudaki uygulamaları da beraberinde getirmişti. Daha önce göç eden Ermeniler tekrar Osmanlı ülkesine geri dönerek sahip oldukları mallarının kendilerine iadesini istiyorlardı. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sonrası Ermenilerin yerlerini terk etmelerini müteakip mal varlıklarını kaydedip emniyet altına alan mahalli yetkililer, geriye dönenlere mal ve mülklerini teslim ederek onların sefalet ve darlığa düşmelerini engellemişlerdir. Hükümet, üretimin devamını sağlamak için boş kalan araziye tespit etmek ve ayrıca emlak ve arazilerini satmadan gidenlere bedellerini ödemek üzere düzenli bir şekilde kayıt tutturmuştu⁹⁵.

Sultan Abdülhamit, 1896 ortalarına doğru Osmanlı Devleti'nde meydana gelen ve gittikçe yoğunlaşan Ermeni ayaklanmalarına son vermek amacıyla, Ermeni bölgelerinde tebaanın haklarının iyileştirilmesi ve ıslahatların yapılması için Ermeni komiteleriyle bir müzakere girişiminde bulunmuştu. Bu amaç doğrultusunda dönemin Hariciye Müsteşarı Artin Dadyan Paşa'nın oğlu Deyran Dadyan Cenevre'ye gönderilmişti. Deyran Dadyan, Taşnaksutyun Komitesi'ne padişahın istenilen ıslahatı uygulayacağını, kendilerinin de buna karşılık Türkiye'deki isyanların durması konusunda çalışmaları gerektiğini açıklamıştı. Taşnaksutyun, padişahın bu teklifini reddederken, Osmanlı hükümetiyle şartlı müzakere yapılabileceğini kabul etmişti. Taşnak Komitesi, hükümete üç ay süre vererek bir dizi ön ıslahat koşulları ileri sürmüştür. Bunlar arasında, Türkiye'den çıkmış bütün Ermenilerin vatanlarına dönmesi, siyasi sebeplerle tutuklu olan Ermenilerin serbest bırakılması gibi isteklerin yanı sıra Ermenilerin göçler sırasında kaybettikleri taşınmaz malların kendilerine verilmesi gibi talepler de bulunuyordu⁹⁶. Yine Ermeni Patrikhanesi de sıklıkla konuyla ilgili şikâyetlerini dile getiriyor, Ermenilere ait arazi ve emlakın başkalarının eline geçmesinden dolayı büyük sıkıntı çektiklerini, hatta bazılarının tekrar ülkeyi terk etmek zorunda kaldıklarını belirtiyordu.

Rusya'ya göçen Ermenilerin bazıları gitmeden önce mallarını satmış, bazıları da evlerini yıkarak enkazın bir kısmını yanlarında götürmüşlerdi. İzinsiz tabiiyet değiştiren ve vatandaşlıkları düşenler ile Rusya'ya göçenlerin emlak ve arazileri, nüfus ve vergi dairelerince kayıtları düşülmemiş olduğundan vergi ve askerlik bedellerinin ödenmesi

⁹⁵ Besim Özcan, "1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 46, Erzurum 2011, s. 199-200.

⁹⁶ Yakup Kaya, "Ermeni Cemiyetleri İle Jön Türk Münasebetlerinin Ermeni Milliyetçiliğinin Yükselişindeki Yeri", *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*, (Yaz. Haz. M. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), C. IV, Kayseri 2009, 306-307.

hakkında ne yapılacağı 1898 yılı sonuna kadar belirsizliğini korumuştur. Aralık 1898'de Şura-yı Devlet, izinsiz olarak yurt dışına gitmiş olan ve kendilerine tanınan süre zarfında geri dönmemiş olan Ermenilerin gayrimenkullerinin mahlûl sayılacağını karara bağlayarak, vergilerinin ve askerlik bedellerinin ödenerek kayıtlarının düşülmesini uygun görmüştür. Tebdil-i tabiiyet suretiyle Rusya'ya göçen Ermenilerin tarla ve arazileri 93 Harbi sonrası Osmanlı Devleti'ne sığınan Kafkasya, Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Rusya'dan göç eden Müslüman ve Türk göçmenlere verilmiş veya mahlûl arazi olarak bedel-i misl⁹⁷ ile satılmıştır. Mesela, Bayezid'de Ermenilerin terk ettiği araziler mahalli idare tarafından sened-i hakani ile yeni gelen göçmenlere verilmiştir⁹⁸. Bu mesele hakkında 1 Mayıs 1906 tarihinde Maliye Nezareti, Ermeni isyanları sırasında ölenlerle, Rusya başta olmak üzere yurt dışına göçüp dönmeleri yasak olan Katolik ve Protestan Ermenilerin 1884-1894 yıllarına ait olan askerlik bedellerinin, söz konusu Ermenilerin geride bıraktıkları emlak ve arazilerini işletenlerden alınmasını, arazisi olmayanların ise askerlik bedellerinin silinmesini teklif etmiştir. Maliye Nezareti'nin bu teklifi, 2 Mayıs 1906'da Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nde görüşülmüş ve 11 Temmuz 1906 tarihinde ise Meclis-i Vükela kararı ile kabul edilmiştir. Van'daki Ermeni isyanından sonra Rusya ve İran'a kaçan Ermenilerin mahlûl kalan malları müzayede yoluyla satılırken, bir kısmı da bazı Kürt aşiret reisleri tarafından gasp edilmiştir⁹⁹. Bununla birlikte gerek yurt içine ve gerek yurt dışına göçen Ermeniler, geri döndüklerinde gasp edilmiş mallarının kendilerine iadelerini istemişlerdi. Defter-i Hakanî Nezareti, bu şekilde fuzuli olarak gasp edilen emlak ve araziye tefrik, tefviz ve tahkik amacıyla komisyonlar kurmuştur¹⁰⁰.

Konuyla ilgili çalışmalar bundan sonra da devam etti. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte geri dönüp arazi ve emlaklarının iadesini isteyen Ermenilerin sayısındaki artış, yeni birtakım çalışmaları da beraberinde getirdi. Ermenilerin Doğu bölgelerinde sürekli

⁹⁷ Bir malın tasarruf hakkı karşılığı, emsaline uygun olarak verilen peşin para.

⁹⁸ Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6 (1995), s. 267; Balcı, "Türkiye'den Rusya'ya Ermeni Göçü", s. 232-233.

⁹⁹ Bu dönemde Kürtler ve Ermeniler arasındaki en büyük sorunu, toprak meselesi teşkil ediyordu. Toprak meselesinin yanı sıra Hüseyin Kazım Kadri ise bu iki unsur arasında mülkiyet sonuna dikkat çekmekte, Abdülhamit döneminde firar eden Ermenilerden kalan mülklerin Kürtlere verildiğini, Kürtlerin de hükümetin kendilerine gösterdiği bu yerlere oturarak, işleyip ettiklerini ve buraları bir zaman sonra sahiplendiklerini söylemektedir. Hüseyin Kazım, bu mülkleri sahiplenen Kürtlerin daha sonra buralardan çıkmak istemediklerini de vurgulamaktadır (Gültekin Genç, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarda Ermeni Sorunu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2007, s. 145).

¹⁰⁰ Balcı, "Türkiye'den Rusya'ya Ermeni Göçü", s. 233.

olarak ıslahat konusunu gündeme getirmeleri üzerine, Hüseyin Hilmi Pasa Kabinesi, İttihatçıların telkinlerini de dikkate alarak 1909 yılında Doğu vilayetlerinde Ermenilerle, Kürtler ve Türkler arasında görülen arazi anlaşmazlıklarını çözmek için bir teftiş heyetinin kurulmasına karar verdi. Başında Ayan Meclisi azalarından Galip Bey'in bulunduğu heyette, iki Türk ve iki de Ermeni aza bulunmaktadır¹⁰¹.

Geri dönen Ermeniler isteklerine devamlı, terk ettikleri arazi ve emlaklarının iade edilmesinin yanı sıra kendilerine de göçmen sıfatıyla ücretsiz arazi verilmesini talep ettiler. Hatta bazı Ermeniler mahalli yönetimlere başvurarak kendilerine ait arazilerin gasp edildiği iddiasıyla iadesini istediler. Oysa istedikleri arazilerin bir kısmı, II. Abdülhamit döneminde onların kaçmasıyla birlikte resmen tapuya bağlanmış, bir kısmı da boş iken bölgedeki Kürt aşiretleri ve göçmenler tarafından kullanılmaya başlanmıştı. Yine bunlar dışında bir kısmı da taraflar arasında adi senet¹⁰² ile satılmış, daha sonra bu araziye alanlar tarafından tapusu kendi üzerlerine çıkartılmıştı. Bu tür meseleler bölge vilayetlerinde mahkemeleri en çok meşgul eden davalar haline gelmişti¹⁰³. İhtilafların bu denli büyümesi karşısında hükümet hem ahaliyi hem de Ermenileri memnun etmek için, aşiretlerin eline geçen yerler dışında, Müslüman ahali tarafından kullanılan arazilerin toplam tutarını nakit olarak ödemeyi kabul etti. Ermenilerin arazi ve emlak davalarının ise mahalli tapu kayıtları incelenmek suretiyle neticelendirilmesi yoluna gidildi. Mahalli tapu kayıtlarında ise söz konusu arazilerin Ermenilere ait olduğuna dair hiçbir kayıt bulunmuyordu. Hükümet, Ermenilerin meselelerini hukuki yoldan aramaları tavsiyesinde bulundu. Ermenilerin davalı oldukları kişilerin çoğu mahalli idarelerde meclis idare azası idi. Bunların mahalli memurlar ve halk üzerinde nüfuzlarının devam ediyor olması, mahalli mahkemelere güven duymayan Ermenilerin itirazlarına yol açtı¹⁰⁴.

Uzun yıllar Osmanlı Devleti'ni meşgul eden arazi meselesi karşısında yapılan çalışmalara rağmen anlaşmazlıklar devam etmiş, açılan birçok dava çözüme kavuşmamıştır. Örneğin Bitlis'te açılan bir arazi davasında mahkeme, araziye ele

¹⁰¹ Genç, *II. Mesrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarda Ermeni Sorunu*, s. 43.

¹⁰² Yalnız aleyhine sonuç doğuracak kimse tarafından imzalanmış, resmî olmayan, hususi senet.

¹⁰³ Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Geri Dönme Çabaları ve Doğu Anadolu'da Kürtlerle Mücadeleleri", *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyonkarahisar 2007, s. 27-28.

¹⁰⁴ Fatih Ünal, "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 5-6(20-21), Kış 2005 - İlkbahar 2006, s. 96.

geçiren Kürtleri haksız bulmuş, bunun üzerine Kürtler araziyi vermeye yanaşmadığı gibi köyün papazını öldürerek, bölgede yeni problemlerin yaşanmasına sebep olmuşlardı¹⁰⁵. Ermenilerle arazi davaları dolayısıyla bazı Kürtler, hükümet tarafından takibata uğramış, hatta bazı bölgelerde arazi meselesi asayiş sorununa dönmüş ve bu yönde çözüm arayışlarına gidilmişti.

Olayların artması üzerine hükümet, Ermenilerin arazi davalarıyla ilgili konuyu Dâhiliye Nezaretine havale etti. Daha önce Şura-yı Devlet tarafından hazırlanan kanun taslağında, nezaret tarafından bazı değişiklikler yapıldı. Bir süre daha müzakereler ve tartışmalar devam ettikten sonra, Dâhiliye Nezareti tarafından hazırlanan layiha ile mesele çözüme kavuşturulmuştur. Nezaret, arazi ihtilaflarının yoğun olduğu vilayetlerden mesele hakkında geniş raporlar isteyerek işe başladı. Gelen raporlara göre, arazi meselesinin halledilmesi için öncelikle içlerinde, vilayetlerin bidayet ve istinaf mahkemeleri azasından veya vali tarafından seçilen iki aşiret reisi, Tapu Sicil Muhafızlığı vergi dairelerinden ehliyetli birer memur veya muallim, bir zabıt kâtibi ile Tapu Sicil Muhafızlığı dairesinden bir kâtipten oluşacak Seyyar Hey'et-i Hâkime-i Sulhiyelerin kurulması gerektiği bildiriliyordu. Bu heyete mahkeme reisi veya vilayet tarafından istinaf mahkemesi azası arasından seçilecek birinin başkanlık etmesi öngörüldü¹⁰⁶. 22 Temmuz 1908 tarihinden önce yabancı ülkelere göç edip geri dönmek isteyenler iki grup olarak değerlendiriliyordu: Birincisi, Babiali'ye senet vererek Osmanlı vatandaşlığını terk eden ve nüfus kayıtları silinenler ki, bunlara rızai deniliyordu. İkincisi ise herhangi bir resmi işlem yaptırmayıp kaçanlar, bunlara da firari deniyordu¹⁰⁷. Rızai ya da firari olsun, geri dönen Ermenilere arazileri ve emlakları aradan geçen zaman dikkate alınmaksızın iade edilecektir. Arazileri hükümet tarafından satılanların satış bedeli kendilerine iade edilecek, para istemeyenlere de kendi arazileri civarında muadil araziler verilecekti. Tapu karşılığı bir başkasına devredilen veya muhacirlere verilen araziler de iade kapsamına alınmıştı. Muhacirlere verilen arazilerin sahiplerinin elinde tapusu varsa ya da Defter-i Hakani de isimleri kayıtlı ise bunlara başka yerler gösterilecekti. Eğer muhacir kendi emeğiyle araziye bir şeyler katabilmişse bunun bedeli ilk sahibinden alınmak şartıyla hükümet tarafından muhacire ödenecektir.

¹⁰⁵ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakkî'nin Doğu Politikası (1908-1918)*, İstanbul 2005, s. 330.

¹⁰⁶ Ünal, "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", s. 96-97.

¹⁰⁷ Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Geri Dönme Çabaları", s. 27.

Ayrıca bölgede herhangi bir vatandaş, arazisinin Sason isyanından sonra gasp edildiğini iddia ve ispat ederse mevcut kullanım belgeleri ve tapular geçersiz sayılacaktır. Ancak, firariler ve rızailer, sahibi olduğunu iddia ettikleri arazi için tapu ibraz edemezlerse ve Defter-i Hakani’de isimleri kayıtlı değilse, bu gibi arazi ve emlaklar zilyetleri elinde kalacaktı. Ortaya çıkacak anlaşmazlıklar, mahkemelerce oluşturulacak komisyonlar tarafından çözüme kavuşturulacaktı. Bu hususların icra edilmesi için seyyar mahkemeler oluşturulacak, bu mahkemelerin başkanı Adliye Nezareti tarafından tayin edilecekti¹⁰⁸.

Osmanlı Devleti’ni meşgul eden arazi meselesi karşısında yapılan bu çalışmalara rağmen, Ermeni komiteleri ve Patrikhanenin uzlaşmaz tavırlarının devam ettiği görülmektedir. Özellikle Taşnakların bu yöndeki faaliyetleri dikkat çekmektedir. Örneğin 1911 yılında Taşnakların Erzurum’da topladıkları kongrelerinde, yerine getirilmelerini istedikleri talepler arasında ağırlıklı olarak gündemi arazi meselesi oluşturmuştu¹⁰⁹. 1911 Aralık ayında Taşnaklar, 9 maddelik bir liste hazırlamış ve bu listede Ermenilere ait olan arazilerin iadesini de istemişlerdir. Buna göre; Müslümanlar tarafından zorla el konulan bütün topraklar usullere uygun olarak sahiplerine iade edilecektir. Yasalara aykırı olarak Ermenilerin tarla ve arsalarına yerleştirilmiş olan Kürtler bu bölgeleri terk edeceklerdir. Ermeni bölgelerinde idari görev ve memuriyetler, yağma ve talan işine karışmış Kürtlere verilmeyecektir. Hükümet, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlere Müslüman muhacirler yerleştirmemeyi taahhüt edecektir¹¹⁰. Böylece Taşnaklar, Abdülhamit döneminde Ermenilerin toprak ve mülkleriyle ilgili uygulamaları bir zorbalık olarak nitelendirmekte ve konunun çözümünü, İttihat-Taşnak işbirliğinin en önemli koşulu olarak görmektedirler. Oysaki bu sıralarda hükümet, meseleyi çözüme kavuşturmak için gerekli hukuki düzenlemeleri yapmış, bunun için komisyonlar oluşturmuş, hatta tapu tahrir düzenlemelerine de başlamıştı.

Emval-i metruke ile ilgili uygulama örneklerine Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde de rastlanılmaktadır. Dâhiliye Nezaretinden Hayrabolu Kazası Kaymakamlığına gönderilen 5 Temmuz 1914 tarihli bir yazıda, Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı ordusu tarafından geri alınan Hayrabolu’da, hangi kariyelerden kaç

¹⁰⁸ Tanin, 10 Kanun-i Sâni 1326 / 23 Ocak 1911, Sayı: 858; Aydoğan, s. 330; İpek, “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, s. 267.

¹⁰⁹ Aydoğan, s. 331.

¹¹⁰ Avagyan-Minassian, s. 98-99.

hanede ne kadar Rum ve Bulgar ahalinin firar veya hicret ederek hudut dışına çıktığı, bunların terk ettikleri emval-i menkule ve hayvanların tür, miktar ve mahiyetleri ile bu emval-i metrukenin akıbeti hakkında bilgi istenmişti. Merkezden gelen bu istek üzerine kaymakamlık, kazanın geri alınışından itibaren firar ve hicret eden Rum ve Bulgarların nüfusları, buldukları kariye isimleri, terk ettikleri mallarına dair ayrıntılı cetveller merkeze gönderirken, yine aynı yazıdan bu malların müzayede ile satıldığı ve elde edilen bedellerinin mal sandıklarında¹¹¹ emaneten koruma altına alındığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu mallar içerisinde ekili tarlaların ürünleri, hükümet tarafından harman ettirilmiş, öşrü ve masrafı çıkarıldıktan sonra müzayede ile satışının yapılması da sağlanmıştır¹¹². Görüldüğü gibi bu mallar için yapılan uygulamalar, 1915 sonrası uygulamalarından farksızdır. Ancak emval-i metruke konusunun günümüze kadar bir mesele olarak ortaya çıkması 1915 Ermeni olayları sonrasıdır.

Emval-i metruke kavramının dönemin Ayan Meclisi'nde de gündeme geldiği ve büyük tartışmalara sebep olduğu görülmektedir. Ayan Meclisi üyesi Ahmet Rıza Bey¹¹³, Ayan Meclisinin 11 Ekim 1915 tarihli toplantısında 26 Eylül 1915 tarihli muvakkat kanunun on birinci maddesinin değiştirilmesine dair teklif de bulundu¹¹⁴. Ahmet Rıza

¹¹¹ Mal sandıkları, devlet gelirlerinin, pul ve kıymetli evrakın, emanet mahiyetinde tevdi edilen para ve ayniyatın saklandığı ve hesaplarının tutulduğu maliye daireleridir (Salâhaddin Kardeş, *Millî Emlak Sözlüğü*, Ankara 2008, s. 126.

¹¹² BEO, DH. EUM. 3. Şb, 1/2. 22 Haziran 1330 / 5 Temmuz 1914.

¹¹³ II. Abdülhamit'in en büyük muhaliflerinden ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından olan Ahmet Rıza Bey, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte daha önce gittiği Paris'ten İstanbul'a geri döndü. Ahmet Rıza Bey, ilk seçimlerde İstanbul mebusluğunun yanı sıra Meclis-i Mebusan başkanlığı görevine getirildi. Zamanla İttihat ve Terakki çizgisinden uzaklaşan ve cemiyet içerisindeki popülaritesini kaybeden Ahmet Rıza Bey, önce cemiyetin merkezi umumi başkanlığından, 1911 yılında ise Meclis-i Mebusan reisliğinden ayrıldı. Ayan Meclisi başkanlığı görevine getirilmeyi bekleyen Ahmet Rıza Bey, 23 Ocak 1912'de Ayan Meclisi üyeliğine atandı. Ahmet Rıza Bey, Balkan Savaşları patlak verince Ayan Meclisi üyesi olarak Avrupa'ya gitmiş, Fransızlarla çeşitli görüşmelerde bulunarak Osmanlı Devleti'nin lehine kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Yine aynı dönemde İttihatçılara ağır eleştiriler yöneltmeye başlamış ve nihayet 23 Ocak 1913'teki Babıâli Baskını'ndan sonra İttihatçılarla arası tamamen açılmış, zamanla tarafların ayrılığı daha da keskinleşmiştir. Bu ayrılık, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908'den sonra giriştiği otoriter denemelerin ve özellikle Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olan tutumun, Ahmet Rıza Bey tarafından hoş karşılanmamasından kaynaklanmıştır. Özellikle savaşın ilerleyen yıllarında İttihat ve Terakki hükümetinin siyasetine karşı tutumunu bir hayli sertleştiren Ahmet Rıza Bey'in bu tavrı, Mütareke devrinin başlarında Padişah ile oldukça yakın ilişki içine girmesine neden oldu. Bu yakınlaşma, Padişahın onu Ayan Meclisi başkanlığına getirmesine vesile olurken, yaşanan gelişmeler, Ahmet Rıza Bey'in sadrazamlık beklentilerini karşılamaktan uzaktı (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Eminağp Malkoç, "Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Yıl: 6, 2007, s. 93-162; Osman Selim Kocahanoğlu, *Divan-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi, Tehcir Yargulamaları (1919)*, İstanbul 2007).

¹¹⁴ Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), 28 Eylül 1331 / 11 Ekim 1915, D. III, C. I, İçt. I, İn. 28, s. 441. Konuyla ilgili geniş bilgiye daha sonra yer verilecektir.

Bey, 13 Aralık 1915 tarihli toplantıda yaptığı konuşmasında, kanunun bahsettiği malları emval-i metruke olarak nitelendirmenin kanuni olmadığını, zira bu malların sahibi olan Ermenilerin, mallarını isteyerek terk etmedikleri, onların yerlerinden uzaklaştırıldıklarını ve zorla çıkarıldıklarını ifade etmiştir¹¹⁵.

Ahmet Rıza Bey'in bu konudaki itirazları savaş boyunca devam etmiştir. 26 Eylül 1915 tarihli Muvakkat Kanuna istinaden, emval-i metrukenin muhafaza ve idaresi için bütçeden para ayrılması konusu Ayan Meclisi'nde görüşülürken, Ahmet Rıza Bey yaptığı konuşmalarında, kanuna emval-i metruke adının verilmesini sakıncalı bulduğunu bir kez daha dile getirmiştir. Hatta bu yanlış kullanımın Ayan Meclisince kabul edilmemesi gerektiğini ifade ederek kanunun adının “*Bir Lüzum-u Siyasiye Mebni Yerlerinden Kaldırılmış Olan Ermenilerin, Rumların ve Birkısım Arapların Mal ve Mülkünü Hüsn-ü Muhafazaya Mahsus Kanun*” olarak değiştirilmesi yönünde öneride bulunmuştur¹¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde bu şekilde anlam kazanan ve gayrimüslim kişilerden kalan mallar için kullanılan emval-i metruke kavramı, TBMM hükümetinin kurulması ile farklı bir boyut kazanmıştır. Meclis görüşmelerinde gündeme gelen “emval-i metruke” artık sadece gayrimüslim unsurların malları için kullanılan bir tabir olmaktan çıkmış ve Müslüman malları için de kullanılabilir olmuştur. Meclisin 14 Mart 1921 tarihli toplantısında, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, bu kanunun genel olarak bütün müslim ve gayrimüslim Osmanlı tebaasına ait bir kanun olduğunu ve bu açıdan son derece önem taşıdığını vurgulamıştır¹¹⁷. 17 Eylül tarihli toplantıda ise Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey'in kanuna konu olan metruk malların, Hıristiyanlara mı yoksa Müslümanlara mı ait olduğu yönündeki ikilemi, Mecliste, “ayırım yoktur” şeklinde tezahür etmiştir¹¹⁸. 10 Kasım'da yapılan görüşmelerde ise bu ayrımın olmadığını daha net bir şekilde ifade edildiği görülmektedir. Erzincan Mebusu Emin Bey, emval-i metruke olarak nitelendirilen malların, sadece Ermenilerin terk etmiş oldukları mallar

¹¹⁵ MAZC, 30 Teşrin-i Sâni 1331 / 13 Aralık 1915, D. III, C. I, İçt. II, İn. 10, s. 133-136; Levon Marashlian, *Armenian Question from Sevres to Lausanne: Economics and Morality in American and British Policies, 1920-1923*, University of California Los Angeles 1992, s. 523; Vahakn N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunlu Olarak Jenosid*, (Çev.: Yavuz Alogan), İstanbul 1995, s. 50-52.

¹¹⁶ MAZC, 29 Teşrin-i Sâni 1333 / 29 Kasım 1917, D. III, C. I, İçt. IV, İn. 8, s. 104-105.

¹¹⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), *Zabıt Ceridesi*, 14 Mart 1337 / 14 Mart 1921, D. I, C. 9, İçt. 2, İn. 7, s. 126.

¹¹⁸ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 17 Eylül 1337 / 17 Eylül 1921, D. I, C. 12, İçt. 2, İn. 77, s. 229.

değil, savaş dolayısıyla bırakılan mallar olarak iki çeşit olduğunu dile getirmiş ve bu kavramı daha da genişletmiştir¹¹⁹.

Osmanlı Devleti ve TBMM döneminde bu şekilde anlam kazanan emval-i metruke ve uygulamalarına karşı, gerek Rusya'dan gerek Balkan ülkelerinden göçen ve Müslüman muhacirlerin metruk olarak nitelendirilebilecek malları için uygulanan siyaset tamamen farklıdır. Her şeyden önce Osmanlı ve TBMM Hükümetleri bu malların idare ve korunmasına yönelik birçok hukuki düzenlemeler yapmıştır. Yapılan bu düzenlemeler doğrultusunda kurulan komisyonlar vasıtasıyla malların kayıt altına alınması sağlanmış, savaş koşullarına ve ekonomik sıkıntılara rağmen birçok kişi bu uygulamaları yerine getirmek için istihdam edilmiştir.

1915 sevk ve iskân kararıyla ortaya çıkan Ermeni malları sorunu, günümüzde dahi çok tartışılan bir konudur. Ancak çeşitli sebeplerle yerlerini terk eden veya terke zorlanan Müslümanların geride bıraktıkları mallar konusuna ise gerekli önem verilmemektedir. Bu kişilerin geride bıraktıkları mallarının iadesi için yaptıkları müracaatlar ve bu mallara yönelik ilgili devletlerin uygulamaları konu açısından önemlidir. Ağırlıklı olarak Balkan Savaşları, sonrasında yapılan müracaatlar, bu sürecin kırılma noktasını teşkil etmektedir. Rusya, Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ, Sırbistan ve Romanya gibi devletlerin Müslüman muhacirlerin mallarıyla ilgili tutumları verilecek birkaç örnekle de emval-i metruke kavramının bu devletlerde nasıl uygulama alanı bulduğunu ortaya koyacaktır;

Bulgaristan¹²⁰, Balkan Savaşları sonucu işgal ettiği topraklardan göçen Müslüman muhacirlerin mallarına el koymuştu. Örneğin Aydın Vilayeti dâhilindeki Denizli

¹¹⁹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 10 Kasım 1337 / 10 Kasım 1921, D. I, C. 14, İçt. 2, İn. 108, s. 158.

¹²⁰ 1877-1878 Savaşı esnasında Türklerin terk ettiği evler, Rus askerleri tarafından işgal edilmişti. Bunlardan arta kalan meskenler Bulgarlar tarafından ele geçirildi. Savaş bölgesini terk eden Türklerin evleri Yahudi ve Ermeniler tarafından sahte tapu ve vekâletlerle satıldı. Geri dönen göçmenlerin istekleri karşısında Rus idaresi bu satışları geçerli saydı. Müslümanların terk ettiği mallarına yönelik ilk karar Haziran 1877'de Rus orduları başkumandanı Grandük Nikola tarafından alındı. Buna göre, köyünü terk eden kişi mülkiyet hakkını ve hukukunu kaybediyordu. Bulgaristan, 1877-1878 Savaşı sonucu imzalanan Berlin Anlaşması ile Rusya'nın güdümünde muhtariyet kazandı. Bu anlaşmanın 12. maddesi, yerlerini terk eden veya göç eden ahalinin, geride bıraktığı mal ve mülkünü koruyabileceği ve üçüncü kişiler vasıtasıyla işletebileceği hükmünü taşımaktaydı. Buna göre Bulgar idaresi, sahipleri ayrıldığı zaman bile bu mülklere el koyamayacak, Bulgar Emareti'nin sınırları içinde kalan emlakten dolayı ortaya çıkan meseleleri çözümlemek için bir Türk-Bulgar karma komisyonu oluşturulacak ve komisyon bu tür işleri iki yıl içinde sonuca bağlayacaktı. Ancak Bulgaristan'daki Müslümanların bu konudaki şikâyetleri Bulgar makamlarınca hiç bir şekilde dikkate alınmadı (Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999, s. 144; Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. III, Ankara 1989, Belge No: 234;

merkez sancağında oturan Osmaniye Kazası muhacirlerinden Ali Efendi'nin otuz lira değerindeki otuz arabası ve altı ile sekiz lira değerindeki diğer mallarının Bulgaristan Hükümeti tarafından el konulduğu bildiriliyordu¹²¹. Osmanlı Devleti, terk edilen bu mallarla ilgili cetveller hazırlatarak, mal sahiplerini tespit etmeye çalıştı¹²².

Birinci Dünya Savaşı boyunca Rusya'dan da göç eden çok sayıda Müslüman muhacir olmuştu. Savaş dolayısıyla yerlerini terk eden muhacirler, geride bıraktıkları mallarının tazmini için Osmanlı Devleti nezdinde dilekçe vermişlerdir. Bu yönde Trabzon'dan gelen 3 adet dilekçenin¹²³ yanı sıra Rusya'da fırıncılık yaparken malları gasp edilen Kefeli Ahmet'in dilekçesi de hükümete sunulmuştu. Yine Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yerel hükümetlerce müsadere edilen mal ve eşyanın tazmini için 33 kıta dilekçe verilmişti¹²⁴. Bu isteklerin artması üzerine Dâhiliye Nezareti, savaş dolayısıyla Rusya'da hükümet tarafından zapt, müsadere veya tahrip ihtimaline karşılık mal, eşya ve emlaka dair zararların karşılanması yönündeki talepler için dilekçelerin verildiğini belirterek, durumun araştırılmasını, söz konusu malların gerçekten müsadere edilmişse hazırlanan cetvel ve defter kayıtlarıyla birlikte miktar ve değerleri belirlenerek yeniden müracaat edilmesi yönünde bir tezkire hazırladı¹²⁵. Rusya'dan göç eden Müslüman muhacirlerin mallarının iadesi veya zararlarının karşılanması yönündeki istek ve dilekçeleri savaş boyunca devam etti¹²⁶. Arhavi muhacirlerinden Sağırzade Mikdad, 9750 lira değerindeki emval ve eşya talebi ile diğer bazı kişilerin benzer içerikli çok sayıda dilekçesi de Dâhiliye Nezaretine sunuldu. Nezaret, bu dilekçelerin, gerekli evraklar eklendikten sonra tekrar gönderilmesini istedi¹²⁷.

Osmanlı Devleti, bu malların iadesine dair verilen dilekçeleri kabul etmiş, iddiaların doğruluğunu araştırmış ve mallarla ilgili düzenli kayıt tutulması konusunda dikkat olunmasını istemiştir. Ancak, Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan Hükümetleri tarafından gasp edilen mallar için sadece mallarla, bunların değerlerini

---

Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878–1908)", *Turkish Studies*, Vol. 1/2 (Fall 2006), s. 276-280).

¹²¹ BOA. Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.), 4284/321226. 27 Nisan 1330 / 10 Mayıs 1914.

¹²² BOA. BEO. 4284/321226. 27 Nisan 1330 / 27 Nisan 1914.

¹²³ BOA. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umûmiye (DH. İ.U.M.), 84-2/37. 7 Kanun-i Sâni 1331 / 20 Ocak 1916.

¹²⁴ BOA. DH. İ.U.M. 89-6/1-6. 13 Kanun-i Evvel 1331 / 26 Aralık 1915.

¹²⁵ BOA. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR. HMŞ. İŞO.), 212/18. 13 Kanun-i Evvel 1331 / 26 Aralık 1915.

¹²⁶ BOA. DH. İ.U.M. 89-6/1-7. 14 Kanun-i Evvel 1331 / 27 Aralık 1915; BOA. HR. HMŞ. İŞO. 212/5. 22 Haziran 1332 / 22 Haziran 1916; BOA. DH. İ.U.M. E-103/55. 2 Ağustos 1332 / 15 Ağustos 1916.

¹²⁷ BOA. DH. İ.U.M. 84-2/33. 30 Kanun-i Evvel 1331 / 12 Ocak 1916.

gösterir listelerin hazırlanması ve deftere kayıtları mümkün olmuştur¹²⁸. Bu işlemler devam ederken, Osmanlı Devleti, söz konusu devletlerden gelen kişileri sürekli bilgilendirmiş, yapılan genel duyurularla ellerindeki senet ve tapuları bir an önce kayıt altına aldıklarını istemiştir. Yunanistan'dan gelen muhacirler için aynı uyarılar geçerli olurken, yine çeşitli tarihlerde gönderilen umumi yazı ve ilanlarla, Yunan işgali altında bulunan yerlerde emlak ve arazisi bulunanların tasarruf haklarının temini için mahallerinde vekil tayin etmeleri de istenmektedir. Yunanistan'ın Birinci Dünya Savaşı'nın tüm şiddetiyle devam ettiği 1915 yılında bu mallarla ilgili yapılacak müracaatlar ve tapu kayıtları için verdiği süre ise altı aydır. Sonrasında bu süre altı ay daha uzatılmıştır¹²⁹. Yapılan müracaatlara rağmen savaş yılları boyunca bu kişilerin mallarının iadesi hususunda ilgili devletler tarafından yapılan iadelere dair kayıtlarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Kayıtlardan konu hakkında şikâyetlerin olduğu, yazışmaların yapıldığı, tutanaklar tutulduğu, ancak sonuç alınacak bir işlem yapılmadığı görülmektedir¹³⁰.

1.2. 10 HAZİRAN 1915 TARİHLİ TALİMATNAME

Osmanlı Devleti, sevk edilmeyen gayrimüslimlerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla ilgili herhangi bir yaptırımında bulunmamış, bu kişilerin malları üzerindeki tasarruf hakları devam etmiştir¹³¹. Sevke tâbi tutulan Ermenilerin ise menkul ve gayrimenkul malları ile ilgili farklı uygulamalara gidildiği görülmektedir. Nitekim sevk edilen Ermenilere dair önemli noktalardan biri de onların geride bıraktıkları malları hususudur. Osmanlı Devleti, sevk edilen Ermenilerin sorunsuz bir şekilde naklini sağlamak için gösterdiği hassasiyeti, geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malları konusunda da göstermiştir. Nitekim mallarla ilgili çıkarılan kanun ve kararlarla da desteklenen hukuki süreç bunun bir göstergesidir.

Ermenilerin geride kalan mallarıyla ilgili 30 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân kanunu içerisinde bazı hükümler yer almaktadır. Kanunda öncelikle, devletin varlığının korunması ve emniyetinin sağlanması için yürütülen mücadeleyi sekteye uğratan zararlı

¹²⁸ BOA. Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.), 2439/8. 4 Teşrin-i Evvel 1337 / 4 Ekim 1917; BOA. DH. İ. UM. 21-1/93. 9 Teşrin-i Evvel 1333 / 9 Ekim 1917.

¹²⁹ Çeşitli tarihlerde yapılmış yazışmalar ve kayıtlar için bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ.), 31/6.

¹³⁰ Bir örnek için bkz. BOA. Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.), 5/36. 16 Mayıs 1926.

¹³¹ BOA. DH. ŞFR. 70/79. 10 Teşrin- Sâni 1332 / 23 Kasım 1916.

faaliyetlerin etkili bir şekilde ortadan kaldırılması için bu kararın alındığı belirtildikten sonra sevk edilecek Ermenilerin can ve mal güvenliğinin ifade ediliyordu. Yerleşinceye kadar geçimleri muhacirin tahsisatından karşılanacak, yerleştikten sonra emlak ve arazi ile muhtaç olanlara hükümet tarafından ev yapılacak, ziraat malzemeleri, tohumluk, alet ve gereç dağıtılacaktır. Kanunun bundan sonraki maddeleri mallar ve yapılacak işlemlerle ilgilidir¹³²:

1. Terk ettikleri memleketlerinde kalan mal ve eşyalarının veya kıymetlerinin kendilerine uygun şekilde iadesi yapılacaktır.

2. Boşaltılan şehir ve kasabalarda oturup nakledilen halka ait taşınmazların yazımı ve cins, kıymet ve miktarlarının tespiti yapıldıktan sonra Müslüman muhacirlere dağıtılacaktır.

3. Müslüman göçmenlerin ihtisas ve uğraşları dışında kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, han, fabrika ve depo gibi akarat, açık artırma ile satılacak veya kiraya verilecektir¹³³. Bedelleri Ermenilere ödenmek üzere onlar adına emaneten mal sandıklarına alınacaktır.

4. Bütün bu işler için gerekli masraflar muhacirin tahsisatından yapılacaktır.

5. Dâhiliye Nezaretinin talimatnamesine uygun olarak bütün bu işlerin yapılması, takibi ve Ermenilerden geride kalan malların korunması, idaresi, iskân muamelelerinin etkili bir şekilde yürütülebilmesi için nezaretin uygun göreceği talimat çerçevesinde, memur alma yetkisi de olan ve nezarete bağlı tali komisyonlar kurulacak.

7. Bu komisyonlarda bir başkan, bir Dâhiliye ve bir de Maliyeden iki üye bulunacaktır.

Kanunun maddelerine göre, bırakılan malların sahiplerine iadesi yapılacak veya değerleri ödenecektir. Bunlarla ilgili ayrıntılı kayıtlar tutulduktan sonra Osmanlı Devleti'nin savaş yılları boyunca en büyük sorunlarından biri olan Müslüman

¹³² Kevork. K. Baghdjian, *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to be Abandoned*, (Translated and Edited by Dr. A. B. Gureghian), Printing Armenian Church – Catholicossate of Cilicia, Antelias Lebanon, 2010, s. 42-43; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/3, Ankara 1983, s. 40-42; Nevzat Onaran, *Emval-i Metruke Olayı Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul 2010, s. 326-331; M. Hanefi Bostan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 196; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 156-157.

¹³³ Bir örnek için bkz. BOA. DH. ŞFR. 543/76. 7 Kanun-i Sâni 1332 / 20 Ocak 1917.

muhacirlerin iskân ve iaşelerini sağlamak için kullanılacağı bildirilmektedir. Muhacirlere verilmesi uygun olamayan malların ise müzayede ile satışı ve kiraya verilmesi öngörülmektedir. Aksi durumda bu malların tahrip edileceği ve meydana gelen hasardan dolayı sahiplerini ve hazineyi zarara uğratacağı düşünülmektedir. Nitekim daha sonra çeşitli bölgelerden gelen yazılar da bu yönde tedbirler alınması gerektiği fikrini doğrulamaktadır. Bunlara verilecek malların dışında kalanlar müzayede ile satılacaktır. Devlet, herhangi bir haksızlığa sebebiyet vermemek için satışların herkese açık bir şekilde yapılmasını uygun bulmuş, hatta zaman zaman kendisi de müzayedelere katılarak ihtiyacı olan malları bu şekilde karşılamıştır. Elde edilen gelirler, sahipleri adına mal sandıklarında koruma altına alınacaktır. Bu kararlar kısa süre içinde alındığı ve ayrı bir bütçe bulunmadığı için yapılacak masraflar muhacirin tahsisatından karşılanacaktır. Yine bu işlemleri yürütmek için Dâhiliye Nezaretinin denetimi altında tali komisyonlar kurulacağı da bildirilmektedir.

İAMM'nin aynı tarihli çıkardığı 15 maddelik talimatnamede ise, Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması konusunda gerekli önlemler alınmaya çalışılmış, iskân ve iaşe meselelerinin yanı sıra sahip oldukları mallarla ilgili birtakım düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre sevk edilen kişilerin bütün hayvan ve taşınabilir mallarını yanlarında götürmelerine izin verilmiştir¹³⁴. Ancak, güvenlik endişeleri doğrultusunda sevk ve iskânla ilgili yapılmış bu hukuki düzenlemeler, mallar konusunda sınırlı birtakım düzenlemeler getirmişti. Ermenilerin geride kalan mallarıyla ilgili tam olarak ne gibi işlemler yapılması gerektiği sorusuna cevap verebilecek kadar yeterli değildi. Bu nedenle mallar konusunda ayrı birtakım uygulamalar gerekmekteydi. 10 Haziran 1915 tarihinde çıkarılan “Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimatname” ile Ermenilerden kalan malların idare şekliyle ilgili ayrıntılı düzenlemeler getirilmiştir. 34 maddelik talimatnameye göre¹³⁵;

Madde: 1 - Başka yerlere nakledilen Ermenilere ait terk edilmiş emlâk ve arazi ile diğer hususların bu talimatname hükümleri uyarınca idare ve yürütülmesi bu işle ilgili

¹³⁴ BOA. DH. İUM. E-8/57. 28 Mayıs 1331 / 10 Haziran 1915; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD.), Belge No: 1916, S. 83, Yıl: 32, Mart 1983, s. 131-133.

¹³⁵ Talimatname için bkz. BOA. DH. İ. UM. E-8/57. 28 Mayıs 1331 / 10 Haziran 1915; ATBD. Belge No: 1832, S. 81, Yıl: 31 (Aralık 1982), s. 147-153; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. I, Ankara 2005, s. 139-142; Maraşlian, *Armenian Question from Sevres to Lausanne*, s. 520-521.

memurlar ve yetkilerinin dereceleri aşağıda maddelerde yazılı olan ve özel olarak teşkil edilen komisyonlara aittir.

Madde: 2 - Bir köy veya kasabanın tahliyesinden sonra gönderilen ahaliye ait ve içinde eşya bulunan bütün binalar idare komisyonu tarafından uygun görülecek memur veyahut özel bir heyet tarafından derhal mühürlenerek koruma altına alınacaktır.

Madde: 3 - Koruma altına alınan eşya cinsi, miktarı, değeri ve sahiplerinin isimleri ayrıntılı olarak deftere yazıldıktan sonra kilise, mektep, han gibi depo olarak kullanılabilen uygun yerlere gönderilip sahibi ayırt edilebilecek şekilde ayrı ayrı konularak muhafazasına özen gösterilecektir. Eşyanın özelliği ile miktarı ve sahibinin ismi, alındığı ve korunduğu yeri bildiren bir zabıt varakası tanzim edilerek, aslı yerel hükümete ve onaylı bir sureti Emval-i Metruke Komisyonuna verilecektir.

Madde: 4 - Sahibi belli olmayan taşınabilir eşya bulunduğu köy adına kaydedilerek korunacaktır¹³⁶.

Madde: 5 - Taşınabilir eşya arasında durmakla bozulması muhtemel olan eşya ile hayvanlar komisyonların uygun bulacağı bir heyet tarafından müzayede ile alenen satılarak bedeli, sahibi belli ise sahibi adına değilse eşyanın bulunduğu köy veya kasaba adına emaneten mal sandıklarına teslim edilecektir. Satılan eşyanın cinsi, miktarı, kıymeti, kime ait olduğu, satın alan kişi ve bedeli ayrıntılı olarak özel deftere kaydedildikten sonra müzayede heyeti tarafından tasdik edilecek ve açıklayıcı bir zabıt varakası düzenlenerek aslı yerel hükümete ve onaylı bir sureti Emval-i Metruke Komisyonuna verilecektir.

Madde: 6 - Kilisede mevcut eşya, resim ve kutsal kitaplar deftere yazılacak ve zabıt varakasına bağlanarak mahallerinde korunmalarına özen gösterilecek ve daha sonra kilisenin bulunduğu köy ahalisinin yerleştirildikleri yerlere yerel hükümet vasıtasıyla gönderilecektir.

Madde: 7 - Nakledilen ahalden her birine ait metruk emlak ve arazinin cinsi, türü, miktar ve kıymetleri isimleriyle belirtilerek deftere yazılacak ve her köy ve kasabaya ait metruk emlak ve arazi cetvelleri tanzim edilerek idare komisyonuna verilecektir.

¹³⁶ Bu maddeyle benzer içerikli bir yazı, talimatnameden sadece bir gün önce İAMM'den Maraş Mutasarrıflığına gönderilmiş, sahibi belli olmayan emval ve emlakın satış ve kirasından elde edilen paranın köy adına mal sandığına gelir kaydı olması gerektiği bildirilmiştir (BOA. DH. şFR. 53/307. 27 Mayıs 1331 / 10 Haziran 1915).

Madde: 8 - Metruk emlak ve araziden elde edilecek ürün bulunduğu takdirde komisyon tarafından uygun görülecek kişilerden oluşan bir heyet tarafından müzayede ile satılarak bedelleri sahibi adına emaneten mal sandığına teslim edilecek ve bir zabıt varakası düzenlenerek olunarak aslı yerel hükümete ve onaylı bir sureti idare komisyonuna verilecektir

Madde: 9 - Mevcut ürünlere müşteri çıkmadığı takdirde hemen ödenmek koşulu ve anlaşarak eksiltme yolu ile isteyenlere verilebilir. Bu suretle elde edilen kira ve satış bedeli sahibi adına mal sandıklarına teslim edilecektir.

Madde: 10 - Nakledilen ahaliye ait emval-i gayrimenkulenin tasarrufuna dair, sahibi tarafından ayrıldıktan sonra düzenlenecek vekâletnameler üzerine hiçbir muamele yapılmayacaktır.

Madde: 11 - Boşaltılan köylere muhacir yerleştirilecek, mevcut meskenler ve arazi her ailenin ihtiyaç ve yapabilecekleri tarım işleri dikkate alınarak geçici ilmühaberlerle muhacirine verilecek.

Madde: 12 - Yerleştirilen muhacirlerin nüfus kütüğü esas olabilecek bir surette düzgün ve kapsamlı ve hane itibariyle geldikleri yerin isimleri, iskân tarihleri, iskân yeri deftere kaydedilecektir. Kendilerine verilen ev ve arazinin cinsi, türü, miktar ve değeri ile yeri ayrıca deftere yazılarak iskânları suretiyle kendilerine verilen emlâk ve arazi miktarını gösteren birer ilmühaber verilecektir.

Madde 13 - Köylerdeki binalar ve bahçelerde dikili ağaçların iyi bakım ve korunmasından o köye yerleştirilen göçmenler sıra ile sorumlu olduklarından yıkılma ve bozulmalar olursa kimin tarafından yapıldığına bakılmayarak değeri köylünün tümünden ödetilecek, bunları yapanlar köy den çıkarılacak ve göçmenlik hakkından düşürülecektir.

Madde 14 - Muhacirlerin yerleştirilmesinden sonra geri kalan köylere o çevredeki göçebeler yerleştirilecek ve göçmenler gibi işlem yapılacaktır.

Madde 15 - Şehir ve kasabalarda boşaltılan evlere şehirli ve kasabalı muhacirlerin yerleştirilmesine özen gösterilerek geçmişteki iktisadi ve mali durumları ile imar kabiliyetleri göz önüne alınmak koşulu ile kendilerine yeteri kadar arazi verilecektir.

Madde 16 - Dükkân, han, fabrika, hamam ve depo gibi gelir sağlayan binalarla muhacirlerin yerleşmesine uygun olmayan binaların ve muhacirlere dağıtıldıktan sonra geri kalan veyahut 18. maddede gösterildiği üzere muhacirlerin çalışma ve uzmanlıkları dışında kalan mülk ve arazinin idare komisyonları veya onların gözetimi altında olarak o bölgenin mülkiye ve maliye memurlarından oluşacak heyetler aracılığı ile müzayedesini uygundur.

Madde 17 - Şehir ve kasabalara yerleştirilen muhacirlerin nüfus kütüklerine esas olabilecek düzgün bir şekilde isimlerinin yazılacağı ve kendilerine verilen arazinin türü, miktarı ve değerlerini bildirir bir defter tutulacaktır.

Madde 18 - Şehir ve kasabalar ile civarda bulunan bağ, bahçe, portakallık, zeytinlikler ve buna benzer yerlerin dahi imar ve korunmalarına gücü yeten ve uzmanlığı belirlenenlere bu yolda hemen senet verilmesi ve kefalet göstermek koşulu ile başarıları oranında muhacirlere dağıtılabilecek ve kimlere ne miktar emlak ve arazi verildiği özel deftere kaydedildikten sonra, kendilerine durumu bildiren birer ilmühaber verilecektir. Bunlardan muhacirlere verilmeyen arazi, 16. madde gereğince müzayede ile satılacaktır.

Madde 19 - Vilayet içinde var olan yerel hükümetin izin ve uygun görmesiyle veyahut Dâhiliye Nezaretinin emri üzerine diğer vilayetlerden özel bir yazı ile gönderilen muhacirler ayrı olmak üzere, boşaltılan köy ve kasabalara muhacir olarak yerleştirilecek olan veyahut yerleştirilmesini dilekçe ile isteyen kişilerin muhacir olduklarını taşıyan ve başka bir yere sevk ve iskân edilmediklerini veyahut muhacir olup da oralarda iskânları yapılmak üzere özel olarak gönderildiklerini bildiren resmi belge göstermeleri gerekir.

Madde 20. - Satın alınmasına talip olunmayan emlak ve arazinin bakım ve korunmasını, bırakılması ve kusurlarından dolayı meydana gelecek tahribat ve zararların ödenmesini üstlenmek ve bu konuda sağlam kefil göstermek koşulu ile iki seneyi aşmamak üzere isteyenlere kiraya verilebilir.

Madde 21 - Gerek satılan ve gerek kira ve eksiltme suretiyle verilen emlak ve arazinin, cinsi ve miktarı, yeri, satılması, kiralanması, kiracı ve satın alanı bildirir ayrıntılı cetveller düzenlenecektir.

Madde 22 - Satış ve kiradan elde edilen para sahibi adına emaneten, mal sandıklarına verilerek sonradan edinilecek bilgiler uyarınca sahiplerine ödenecektir.

Madde 23 - Boşaltılan köyler ve kasabalardaki bütün terk edilen emlâkın bu talimatname hükümlerince idare ve yürütülmesi doğrudan doğruya emval-i metruke idare komisyonlarınca yapılacaktır.

Madde 24 - İdare komisyonları emval-i metrukenin idaresinde doğrudan doğruya Dâhiliye Nezaretine bağlı olacak ve ancak oradan alacakları emirler çerçevesinde görev yapmakla sorumlu olup bu konuda kabul ve uygulayacakları kararlar ve yapacakları işlerden yerel hükümete de haber vereceklerdir.

Madde 25 - Yönetmeliğin uygulama hükümleri ile emval-i metrukenin korunması ve idaresi bakımından gereken komisyon ve heyetin teşkili Dâhiliye Nezaretinden alınacak izin şartıyla maaşlı memurların görevlendirilmesi, Dâhiliye Nezaretinden alınacak emirler ile bu talimatname hükümleri çerçevesinde talimat ve açıklamalar düzenlenmesi, emval-i metruke idare komisyonlarına aittir. Düzenlenen talimat ve açıklamaların bir sureti vilayet makamına verilecektir.

Madde 26 - Boşaltılan yerlere yerleştirilmek üzere muhacir gönderilmesi ve ayrıntılı işlemlerinin yapılması muhacir komisyon ve memurlarına ait ise de, bu gibi yerlerde yerleştirme işlerinin çabuklaştırılması ve düzenlenmesi, genel yerleştirme işlerinin tetkik ve teftişi, bu yolda yerel hükümet ile anlaşarak karar alınması ve uygulanması emval-i metruke idare komisyonlarının görev ve yetkilerindedir¹³⁷.

Madde 27 - Komisyon, görüşlerinin sonuç ve araştırmalarını ayrıntılarıyla birlikte ve yaptığı işleri özet olarak en geç on beş günde bir nezaret makamına ve vilayete bildirmekle yükümlüdür.

Madde 28 - Emval-i metruke idare komisyonlarının malları yönetmesi ve bu talimatnamenin hükümleri çerçevesinde vuku bulacak tebligat ve yazılarının ulaştırılması yerel memurlarca yapılacaktır.

---

¹³⁷ Bu talimatnameyle, muhacir ve mültecilerin iskân işleriyle Emval-i Metruke Komisyonları da yetkili kılınmış, hükümet, bu gibi işlerde komisyonların iskân ve muhacirin memurlarıyla ortaklaşa hareket etmelerini istemiştir (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Toprak İskân Genel Müdürlüğü (TİGM), 272.10/1.1.15. 1 Teşrin-i Sâni 1331 / 14 Kasım 1915).

Madde 29 - Emval-i metruke idare komisyonları üyeleri atandıkları bölgedeki terkedilmiş mallar, emlak ve arazinin idare ve korunması ile hesap işlerinden ortaklaşa sorumludurlar.

Madde 30 - Emval-i metruke idare komisyonları, özel olarak atanmış bir başkan ile biri mülki ve diğeri de maliyeden olmak üzere iki üyeden meydana gelmiştir.

Madde 31 - Haberleşme ve yazışmalar başkan tarafından veyahut başkanın üyeler arasından vekil edeceği üye tarafından başkan namına yapılır.

Madde 32 - Emval-i Metruke Komisyonu reisi; uygun gördüğü üyeyi bu talimatnamede bulunan bir hususun tetkik ve teftiş veyahut yapılmasına memur edebilir.

Madde 33 - Emval-i Metruke Komisyonu başkanına, muhacirin tahsisatından verilmek üzere günlük bir buçuk, üyelerine de birer lira verildiği gibi görev nedeniyle çevresindeki yerlere gittiklerinde ayrıca yolluk dahi alırlar.

Madde 34 - Komisyon atanmayan ve gönderilmeyen vilayetlerde bu talimatname hükümlerinin uygulanması yerel hükümete aittir.

10 Haziran 1915 tarihli talimatnamenin ilk maddesi Ermenilerden kalan malların idaresi ile ilgili olarak Emval-i Metruke Komisyonlarının kurulmasını öngörmekteydi. Tahliye edilen yerlerdeki metruk binalar kurulan bu komisyonların nezareti altında mühürlenerek muhafazası sağlanacak, ayrıntılı bilgiler tutulduktan sonra kayıt altına alınacaktır. Bazı koşullarla gelir sağlayan binaların komisyonlar tarafından müzayede ile satılacağı belirtilirken, sahibi belli olmayan mallar da düşünülmüş, bunların buldukları köy adına kaydedilmesi istenmiştir. Talimatnamede taşınabilir mallarla ilgili birtakım düzenlemeler de yapılmıştır. Sahiplerinin zarara uğramaması için bunlardan durmakla bozulma ihtimali olanlar ve hayvanlar satılacak ve gelirleri sahipleri adına mal sandıklarına konulacaktır. Koruma altına alınan kilise malları da kayıt altına alındıktan sonra sevk edilen kişilerin gittikleri yerlere gönderilecektir. Ekili arazilerdeki ürünlerin toplatılması ve müzayede ile satışı sağlanacaktır.

Talimatnamede muhacirlerin belirli esaslar çerçevesinde metruk mallardan nasıl faydalanacağı da ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Muhacirlerle ilgili işlemlerden muhacir komisyonunun ve memurlarının yanı sıra Emval-i Metruke Komisyonları da sorumludur. Talimatnamenin yayınlanmasıyla birlikte hükümet, konu ile ilgili

yazışmalara başladı. İAMM'nden Sivas, Trabzon ve Mamuretülaziz Vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, nakledilen Ermenilerin geride bıraktıkları malların idare ve muhafazasını esas alan talimatnamenin posta ile gönderildiği bildiriliyor ve şimdilik emval-i metrukenin koruma altına alınması isteniyordu¹³⁸. Talimatnamenin gönderildiği haber verilirken, bu doğrultuda birçok bölgede malların idare ve muhafazasına yönelik Emval-i Metruke Komisyonları kurulacaktır.

1.2.1. Emval-i Metruke Komisyonlarının Kuruluşu ve Çalışmaları

10 Haziran 1915 tarihli talimatname ile Ermenilere ait mallara yönelik yapılacak muameleler ayrıntılı bir şekilde belirtiliyordu¹³⁹. Ancak devlet, söz konusu mallarla ilgili herhangi bir işlem yapılmadan önce bunların mutlaka kayıt altına alınması gerektiği konusunda yetkilileri uyarmıştı. Talimatnamede, metruk halde bulunan taşınır ve taşınmaz mallarla ilgili yapılacak uygulamaların yanı sıra muhacirlerin nasıl yerleştirileceklerine ve ne tür binaların onlara verileceğine dair ayrıntılar da bulunmaktadır. Talimatnamenin açıklık kazandırdığı en önemli husus şüphesiz tüm bu işlemleri yerine getirecek ve malların idaresinden sorumlu olacak Emval-i Metruke Komisyonlarının kurulması ile bunların görev ve yetkilerinin belirlenmiş olmasıdır. Bundan sonra birçok bölgede, Ermenilerin geride bıraktıkları mallarla ilgili yapılan resmi düzenlemeler doğrultusunda, bu malları koruma altına almak ve idare etmek amacıyla Emval-i Metruke Komisyonları hızla kurulmaya başlayacaktır.

Sahipsiz kalan malların tahrip, saldırı ve yağmadan korunması ve bu yönde idari bir boşluktan doğabilecek sıkıntıların önüne geçmeye çalışan hükümet, komisyonların

¹³⁸ BOA. DH. ŞFR. 54/202. 14 Haziran 1331 / 27 Haziran 1915.

¹³⁹ Ermeni mallarıyla ilgili hukuki düzenlemeler yapılırken, yine güvenlik nedeniyle yaşadıkları yerlerden çıkartılan Rumların geride kalan mallarının ne şekilde idare olunacağına dair ayrı bir talimatname yayımlanmamıştı. Bundan dolayı başlangıçta, sevk edilen Ermenilerin emval-i metrukesi için çıkarılan talimatnameler Rumlar için de tatbik ediliyordu. İAMM'nden Hüdavendigar Vilayetine gönderilen yazıda, nakledilecek Rumlar için ayrıca bir talimatname mevcut olmadığından, Ermenilerin emval-i metrukelerinin idare ve muhafazası hakkında yayınlanan talimatnamenin sevk edilen Rumlar için de uygulanması belirtilmişti (BOA. DH. ŞFR. 54/296. 21 Haziran 1331 / 4 Temmuz 1915). Bu talimatnameye göre, Rumlardan kalan mallar da sevk edilen Ermenilerin malları gibi koruma altına alınıyordu (Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire 1912-1923*, Oxford University Press, 2009, s. 46). Böylece sevk başlarında Ermeni ve Rum mallarına aynı politikayı uygulayan hükümet, 26 Eylül 1915'te politika değişikliğine gidecek, çıkartılan kanunla, Ermenilerin malları, borçlarına karşılık tasfiye edilmeye başlanacaktır. Kanun sadece sevk edilen Ermenilere yönelik olduğu için bu tarihten itibaren hükümetin Ermeni ve Rum emval-i metrukesi konusunda uygulamaları da farklılık göstermeye başlayacaktır (Ahmet Efiloğlu-Raif İvecan, "Rum Emvâl-i Metrûkesinin İdaresi", *History Studies*, Vol. 2, Issue: 3, Kasım 2010, s. 130.

biran önce görevlerine başlamasını istiyordu. Bazı bölgelerde, talimatnamenin gelişine ve komisyonların kuruluşuna kadarki geçen süreçte, yerel idarelerce birtakım tedbirlerin alındığı görülmektedir. Bu yönde bir haber Diyarbekir'den gelmiş ve burada emval-i metrukenin idaresi için vilayete bağlı mutasarrıf ve kaymakamların idaresinde tali komisyonların oluşturulacağı yönünde Dâhiliye Nezaretine bilgi verilmiştir¹⁴⁰. Sivas Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda ise Ermenilerden kalan malların iyi bir şekilde korunmaya çalışıldığı, güvenilir kişilerden oluşan emanet heyetleri vasıtasıyla deftere kaydedildiği, talimatnamenin gelişile birlikte tatbik olunacağı ve vilayette bulunan maliye ve mülkiye müfettişlerinin bu işlerde yardımcı olmalarının buyrulması isteniyordu¹⁴¹. Bu yazılar doğrultusunda hükümetin de bazı önlemler aldığı anlaşılmaktadır. İAMM'nden 9 Haziran 1915 tarihinde Erzurum Vilayetine gönderilen yazıda, Ermenilerin geride bıraktıkları eşyalarının değeri hükümetçe sahiplerine ödeneceğinden terk edilmiş malların korunarak sahipleri adına satılması isteniyordu¹⁴². Yine Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen bir başka yazıda, Emirali (İmralı) adasındaki emval-i metrukenin idare ve muhafazasının yapılması bildiriliyordu¹⁴³. Ayrıca hükümet, yerel halkın emval-i metruke işlerine karıştırılmamasını istemiş¹⁴⁴, terk edilmiş malların korunmasında hassasiyet göstererek, bazen vilayetlere ayrı ayrı talimatlar göndermiştir. Trabzon Vilayetine gönderilen 5 Temmuz 1915 tarihli talimat¹⁴⁵ buna örnektir. Talimatname şu maddeleri içeriyordu:

Madde: 1 - Bir yerin tahliyesinden sonra içinde eşya bulunan bütün binalar, memurlar veya özel bir heyet tarafından derhal mühürlenerek koruma altına alınacaktır.

¹⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 666/22. 2 Haziran 1331 / 15 Haziran 1915. Diyarbekir'de mallara yönelik yapılan bu yerel çalışmalar yeterli görülmemiş olacak ki, vilayetten nezarete gönderilen sonraki tarihli bir başka yazıda, Ermenilerin büyük bir kısmı sevk edildiğinden Emval-i Metruke Komisyonunun acil olarak kurulması isteği bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 477/74. 14 Haziran 1331 / 24 Haziran 1915).

¹⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 666/31. 15 Haziran 1331 / 28 Haziran 1915.

¹⁴² BOA. DH. ŞFR. 53/103. 27 Mayıs 1331 / 9 Haziran 1915.

¹⁴³ BOA. DH. ŞFR. 54/107. 9 Haziran 1331 / 22 Haziran 1915.

¹⁴⁴ İAMM'nden çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyon Başkanlıklarına gönderilen yazıda, yerel halkın emval-i metruke işlerine karıştırılmasının uygun olmadığı, tali komisyonların maliye ve mülkiye memurlarından oluşturulması gerektiği bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/106.; BOA. DH. ŞFR. 54/105. 9 Haziran 1331 / 22 Haziran 1915). Merkezden bu yönde tebligatta bulunulan yerlerden biri de Kayseri Mutasarrıflığıydı. Ancak gönderilen yazı mutasarrıflıkça tam olarak anlaşılmamış olacak ki, Dâhiliye Nezaretinden yerel halkın karıştırılması uygun olmayan emval-i metruke işlerinden ne kastedildiği sorulmakta ve daha açık bilge istenilmektedir (BOA. DH. ŞFR. 476/140. 10 Haziran 1331 / 23 Haziran 1915).

¹⁴⁵ BOA. DH. ŞFR. 54/310. 22 Haziran 1331 / 5 Temmuz 1915.

Madde: 2 - Koruma altına alınan eşya cinsi, miktarı, değeri ve sahiplerinin isimleri ayrıntılı olarak deftere yazıldıktan sonra han, depo, hamam kilise gibi yerlere gönderilip muhafaza edilecek ve boş kalan binalara muhacir yerleştirilecektir.

Madde: 3 - Sahibi belli olmayan eşya bulunduğu köy adına kaydedilerek korunacaktır.

Madde: 4 - Emval-i metruke arasında durmakla bozulması muhtemel olan eşya ve hayvanlardan askeriyeye lazım olanlar senet karşılığında verilecek, kalan eşya ve arazide mahsuller var ise müzayede ile satılacak, talip çıkmazsa kiraya verilecektir.

Madde: 5 - Kira ve satıştan elde edilecek gelirler emaneten mal sandıklarına teslim edilecektir.

Madde: 6 - Dükkân, hamam, depo, fabrika gibi muhacirlerin yerleşmesine uygun olmayan binalar ve muhacirlere dağıtıldıktan sonra geri kalan arazi müzayede ile satılacaktır.

Madde: 7 - Emval-i metruke muamelelerini yürütmek için nezaretten bir reis ile idare ve maliyeden memur iki üyeden oluşan komisyon kurulacaktır.

Madde: 8 - Komisyon tayin ve oluşturulmayan yerlerde talimatname hükümlerinin uygulanması merkezi hükümete aittir. İskân edilen muhacirlerin düzenli kayıtlarının tutulması ve her birinin geçmişteki iktisadi durumları ile imar kabiliyetlerine göre dağıtılacak emlak ve arazinin cinsi, türü ve miktarının belirtildiği bir defter düzenlenecektir.

Bu talimattan sadece iki gün sonra Trabzon'a gönderilen ve benzer ifadelerin yer aldığı bir başka yazıda ise ek olarak, emval-i metrukenin halka bedelsiz verilmesinin kanuni olmadığı, gönderilen talimatnameye göre hareket edilmesi isteniyordu. Malların muhafazasının ve satılan eşya bedelinin sahibi adına mal sandıklarına verilmesi gerektiğinin altı bir kez daha çiziliyordu¹⁴⁶.

Hükümet, daha önce Rum mallarının idaresi için kurulmuş olan komisyonları Ermeni mallarının idaresi konusunda yetkili görmemiş, yeni komisyonlar kurulmasını istemiştir. Örneğin Adalar'dan sevk edilen Ermenilerin emval-i metrukesinin idaresi konusunda Karesi Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, adalarda önceden Rum mallarının

¹⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 54/334. 24 Haziran 1331 / 7 Temmuz 1915.

idaresi için kurulmuş olan Edremit Emval-i Metruke Komisyonunun Ermeni mallarını idaresinin uygun görülmediği ve çıkarılan talimatname çerçevesinde mülkiye ve maliye memurlarından oluşacak yeni bir komisyonun kurulması istenmiştir¹⁴⁷. Hükümet, komisyonların hangi bölgelerde kurulması gerektiği konusunda vilayetlerle görüş alışverişinde bulunmuş, gelen istekler dikkate alınarak hangi yerlerde kurulması gerektiği belirlenmeye çalışılmış, bazen de görüş alınmaksızın komisyonların kurulma gerekliliği doğrudan o bölgeye bildirilmiştir¹⁴⁸. Bu doğrultuda İAMM'nden Diyarbakir Vilayetine gönderilen yazıda, vilayetteki emval-i metrukenin idare ve muhafazası için özel bir komisyon kurulmasına gerek olup olmadığı soruluyordu¹⁴⁹. Oysaki vilayet, Ermenilerin çoğunluğunun sevk edildikleri için bölgede acilen bir komisyon kurulması isteğini önceki tarihli yazısında dile getirmiş olmasına rağmen, yazışmalarda birtakım gecikmelerin olduğu, bu nedenle nezaretin vilayetten bilgi almak istediği anlaşılmaktadır. Başlangıçta komisyon kurulmasına gerek duyulmayan yerlerde ise ihtiyaç duyulması üzerine nezaretten acilen bölgeye bir komisyon görevlendirmesi isteniyordu¹⁵⁰.

Hükümet, komisyonların biran önce göreve başlamasını istiyordu. Bu yönde çeşitli bölgelerle yazışmalar yaptığı¹⁵¹ gibi kurulmuş olan komisyonların başkan ve üyelerinin tayinlerini de hemen gerçekleştirmiş¹⁵², bunların düzenlenecek seyahat

¹⁴⁷ BOA. DH. ŞFR. 54/187. 14 Haziran 1331 / 27 Haziran 1915; Tayfun Eroğlu, *Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni Malları (1915-1922)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008, s. 34.

¹⁴⁸ İAMM'nden Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, emval-i metrukenin muhafazası ve deftere kaydedilmesi için komisyon teşkilinin gerekli olduğu, bu konudaki ayrıntılı talimatnamenin postaya verildiği bildirilmektedir (BOA. DH. ŞFR. 54/226. 15 Haziran 1331 / 28 Haziran 1915).

¹⁴⁹ BOA. DH. ŞFR. 54/428. 30 Haziran 1331/ 13 Temmuz 1915.

¹⁵⁰ Mamuretülaziz Valisi Sabit Bey imzasıyla Nezarete gönderilen yazıda, Dersim'de duyulan ihtiyaç dolayısıyla bölgeye acilen bir Emval-i Metruke Komisyonunun gönderilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 483/23. 26 Temmuz 1331 / 8 Ağustos 1915).

¹⁵¹ İAMM'nden Karesi Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, oluşturulan komisyonun göreve başlamasının uygun olduğu belirtiliyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/214. 20 Haziran 1331 / 3 Temmuz 1915).

¹⁵² Sivas Vilayeti ile Canik Mutasarrıflığına çekilen yazıda, bölgede kurulan Emval-i Metruke Komisyonu Başkanlığına emekli valilerden Mazhar Bey ve üyeliğine Hüsnü Bey (BOA. DH. ŞFR. 54/332. 24 Haziran 1331 / 7 Temmuz 1915), Diyarbakir Vilayetinde kurulan komisyon başkanlığına yine vali emeklilerinden Nazım Bey ve üyeliğine Reşad Bey (BOA. DH. ŞFR. 54/331. 24 Haziran 1331 / 7 Temmuz 1915), Bursa Vilayetindeki komisyonun başkanlığına Kırşehir Mutasarrıflığından emekli Abdullah Sabri Bey'in (BOA. DH. ŞFR. 484/125. 8 Ağustos 1331 / 21 Ağustos 1915) tayin edildikleri bildirilirken, Ankara Emval-i Metruke Komisyonu Başkanlığına tayini düşünülen eski Çorum Mutasarrıfı Nurettin Beyle ilgili de acilen görüş isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 55A/187. 27 Ağustos 1331 / 9 Eylül 1915).

belgesi ile birlikte acilen görev bölgelerine gitmelerini istemiştir¹⁵³. Ancak bazı bölgelerde, komisyona başkan ve üye olarak tayin edilen kişilerin çalışmaları, yerel idareciler tarafından eleştirilmiş ve işlerini iyi idare edemediklerinden şikâyetle, bu kişilerin görevlerinden alınarak yerlerine yenilerinin tayin edilmesi istenmiştir¹⁵⁴. Böyle durumlarla karşılaşılmamak için, komisyon başkan ve üyelerine, çalışmalarını disipline etmek ve yaptıkları faaliyetleri kontrol altına almak adına görevlerinin sık sık merkezce hatırlatıldığı ve talimatname gereğince on beş günde bir rapor istendiği görülmektedir¹⁵⁵. Komisyonların merkezle yapacağı yazışmalarda herhangi bir gecikme olmamasını isteyen hükümet, çıkabilecek aksaklıkların da biran önce giderilmesini istemiştir¹⁵⁶. Yine yazışmaları kolaylaştırmak için daha sonra yapılan bir düzenlemeyle, Ermenilerden kalan malların idaresi ile görevlendirilmiş komisyonların çekecekleri resmi telgraflardan para alınmamasına karar verilmiştir¹⁵⁷.

Talimatnamenin 33. maddesi ile muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere Emval-i Metruke Komisyon başkanına günlük bir buçuk, üyelerine birer lira verilmesi, görev nedeniyle çevresindeki yerlere gittiklerinde ise ayrıca yolluk alabilmeleri düzenlenmişti. Asıl vazifesi emval-i metruke işlemlerini yürütmek olan mülkiye ve maliye memurlarına ise ayrıca ücret verilmemesi, sadece memuriyetlerinden uzağa gönderilmeleri durumunda yolluk veya komisyonların belirleyeceği miktarda harcırah verilmesi uygun görülmüştü¹⁵⁸. Ancak bazı bölgelerde bu hususta tereddüde düşüldüğü ve merkezden bilgi istendiği görülmektedir. Bitlis'ten Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Emval-i Metruke Komisyonunun kurularak göreve başladığı bildiriliyor, liva ve kazalarda kurulacak komisyon başkan ve üyelerine ne miktarda yevmiye verilmesi gerektiği soruluyordu¹⁵⁹. Talimatnamede resmi görevlilerin alacakları ücretler belirtilirken, bunlar dışında emval-i metrukenin korunması için tesis edilecek ambarlara

¹⁵³ Urfa'da kurulan Emval-i Metruke Komisyon üyeleri adına hemen seyahat belgesi düzenlenerek, bunlara harcırah verilmesi ve hareket edecek ilk askeri trenle görev bölgelerine gitmeleri istenmekteydi (BCA. TİGM, 272.74/64/1/12.).

¹⁵⁴ Böyle bir şikâyet Kayseri Mutasarrıflığından gelmiş, Mutasarrıf Zekai Bey, Kayseri Emval-i Metruke başkanı Fethi Bey ile üye Naif Efendi'nin emval-i metruke işlerini iyi idare edemediklerinden bunların yerine başka kişilerin tayininin uygun olacağı bildirmişti (BOA. DH. ŞFR. 498/103. 12 Teşrin-i Sâni 1331 / 25 Kasım 1915).

¹⁵⁵ Dâhiliye Nezaretinden çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve komisyon başkanlarına gönderilen yazı örneği için bkz. BOA. DH. ŞFR. 54/442. 30 Haziran 1331 / 13 Temmuz 1915.

¹⁵⁶ BOA. DH. HMŞ. 12/23. 1 Ağustos 1331 / 14 Ağustos 1915.

¹⁵⁷ BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 199/118. 1 Teşrin-i Sâni 1331 / 14 Kasım 1915; BOA. BEO. 4384/328745. 2 Teşrin-i Sâni 1331 / 15 Kasım 1915.

¹⁵⁸ BOA. DH. ŞFR. 54/316. 22 Haziran 1331 / 5 Temmuz 1915.

¹⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 486/68. 18 Ağustos 1331 / 31 Ağustos 1915.

tayin edilen ambar memurlarıyla kâtiplere ve metruk evlerin boşaltılması gibi işlerde çalıştırılacak kişilere ne kadar ücret verileceği belı değıldı. Böyle durumlarda da yine nezaretten bilgi istendiği görölmektedir¹⁶⁰.

Hükümetin bu çalışmaları doğrultusunda 1915 Temmuz ayı itibariyle kurulmaya başlayan komisyonlar¹⁶¹, talimatnamede belirtilen esaslar çerçevesinde Ermenilerden geriye kalan taşınır ve taşınmaz malları kayıt altına almaya başladılar¹⁶². Bazı bölgelerde kayıt işlemlerinin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için Ermenilerin sevk kararının, merkezden izin alınmaksızın yerel idareciler tarafından bir süreliğine durdurulduğu görölmektedir. Örneğin terk edilmiş malların kaydının bu kadar kısa bir sürede yapılamayacağını düşünen, Maraş Mutasarrıfı İsmail Kemal Bey¹⁶³, 19 Ağustos öğleden sonra Ermenilerin sevkini durdurdu¹⁶⁴. İsmail Kemal Bey, muhtemelen bu malların sayımının sahiplerinin gözü önünde yapılmasının daha uygun olduğunu düşündüğu için böyle bir karar vermiştir.

Emval-i Metruke Komisyonları kayıt işlemlerini yaptıkları mallardan öncelikle hayvanları ve bozulması muhtemel malları müzayede usulüyle satmaya başladılar. Bu uygulamaların kısa sürede komisyonların kurulduğu bölgelerde yerine getirildiği merkeze gelen yazılardan da anlaşılmaktadır¹⁶⁵. Bu anlamda bütün malların hükümetin

¹⁶⁰ Diyarbekir’de ambar memur ve kâtiplerine uygun yevmiyelerin verilmesi (BOA. DH. ŞFR. 666/40. 28 Haziran 1331 / 11 Temmuz 1915), Trabzon’da da metruk evlerin boşaltılması için görevlendirilen kişilere yevmiye olarak bir mecdiye verilmesine müsaade edilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 487/3. 20 Ağustos 1331 / 2 Eylül 1915).

¹⁶¹ Kurulan komisyonlar ve bunların sayıları ile ilgili bölgedeki yerel idarecilerin merkezi bilgilendirdiği görölmektedir. Örneğin Erzurum Valisi Tahsin Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, vilayet merkezinde üç, kazalarda bir ve Erzincan’da iki Emval-i Metruke Komisyonunun kurularak göreve başladıklarını haber veriyordu (BOA. DH. ŞFR. 479/107. 29 Haziran 1331 / 12 Temmuz 1915).

¹⁶² Komisyonlar, başlangıçta emval-i gayrimenkulenin kaydından kayıt ücreti alıyordu. Daha sonra bu mallardan kayıt ücreti alınmaksızın işlem yapılması uygun görölmüştür (BOA. DH. ŞFR. 56/273. 21 Eylül 1331 / 4 Ekim 1915; BOA. DH. ŞFR. 56/325. 24 Eylül 1331 / 7 Ekim 1915).

¹⁶³ Ermenilerin sevkleri esnasında Maraş Mutasarrıflığı görevinde bulunmuş olan İsmail Kemal Bey, Ermenilerin Fındıcak’ta 1915 yılındaki isyanında arabuluculuk yapmıştı. Bunun için İsmail Kemal Bey, ofisine çağırđıđı Ermeni toplumunun üç dini lideri ile görüşmüş, isyanın sonlandırılması için yardımlarını istemişti (Kerr, s. 19-20). İsmail Kemal Bey, bu görevinden sonra Sivas Valiliğine atandı. İngiliz işgallerinin başladığı bu görevi sırasında, Ermeniler İngilizlere başvurarak ondan davacı oldular ve İngiliz müdahalesiyle Maraş’a getirilen İsmail Kemal Bey tutuklanarak mahkemeye çıkartıldı. Davacıların bir iddiası da Kemal Bey’in bir çeşmeyi, kiliseyi söktürüp taşlarını kullanarak yaptırdığı şeklinde idi. Ancak ilk duruşmada suçlamaların yersizliği anlaşılarak İsmail Kemal Bey kefaletle serbest bırakıldı (Hatice Başkan, *Türk Basınının Fransız İşgali Altındaki Maraş’ı İşlemesi (15 Eylül 1919-11 Şubat 1920)*, Kahramanmaraş, 2006, s. 16).

¹⁶⁴ Kerr, s. 23.

¹⁶⁵ Sivas’tan Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda, Ermenilere ait eşya, hayvan gibi metruk malların komisyonlarca deftere kaydedilerek muhafaza altına alındığı bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 479/33. 25 Haziran 1331 / 8 Temmuz 1915).

idare ve muhafazası altına alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Savaşın ağır şartları, başka bölgelerden karşılanması mümkün olmayan temel ihtiyaçların emval-i metrukeden karşılanmasını zorunlu kılmıştı. Ancak muhafaza altına alındıkları için bu mallardan faydalanmak mümkün olmuyordu. Bu nedenle hükümet, çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve komisyonlara gönderdiği yazıda, temel ihtiyaçlarla alakalı olup dışarıdan alınması mümkün olmayan eşyaların talimatnamede yazılı hükümler doğrultusunda açık artırmayla satışının uygun görüldüğünü bildiriyordu¹⁶⁶. Bu tebliğ, Canik Mutasarrıflığına da ayrıca gönderilmiş, başka yerlerden tedariki mümkün olmayan malların, şartlara uygun olarak satılabileceği belirtilirken, kalan malların muhafazasına özen gösterilmesi istenmiştir¹⁶⁷.

Komisyonlar tarafından satışı yapılacak mallara ilgili birçok bölgeden merkeze yazılar gelmekteydi. Gelen bu yazılarda genellikle alım imkânı olmayan ya da çok az olan kişiler için birtakım kolaylıklar gösterilmesi isteniyordu. Örneğin Sivas'tan Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda, Ermenilerin burada bıraktıkları mal, eşya ve hayvanlardan muhafazası mümkün olmayanların taksitle ve güvenilir bir kefil göstermek şartıyla satışına müsaade edilmesi isteniyordu¹⁶⁸. Hükümet, satış ve devir gibi işlemlere, usulsüzlük ve bozgunculuğa meydan vermemek ve yapılan işlemleri vesikalandırmak gibi şartlarla izin vermiş, bölgelerden gelen istekler de bu yönde cevap bulmuştur. İAMM'nden Sivas Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazıda, bozgunculuk ve suiistimale engel olacak tedbirlerin alınması şartıyla taşınır malların satışına izin verildiği bildiriliyordu¹⁶⁹. Bu işlemler sürdürülürken komisyonların birtakım problemlerle karşılaştıkları görülmektedir. Zira sevk edilen Ermenilerin geride bıraktıkları dükkânlarındaki ticaret eşyaları, emlak ve arazilerindeki hâsılat ile hayvanlarının bir kısmı İslam ahaliyle ortaktı. Urfa'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, bu sorun dile getirilmiş ve nezaretten ne yönde muamele yapılması gerektiği hususunda yardım istenmiştir¹⁷⁰.

Komisyonlar, satış işlemlerinin yanı sıra Ermenilerden kalan ekilmiş tarım arazilerinin biçtirilmesi ve mahsulâtının toplanmasından da sorumluydular. Emval-i

¹⁶⁶ BOA. DH. ŞFR. 55/330. 16 Ağustos 1331 / 29 Ağustos 1915.

¹⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 55-A/3. 19 Ağustos 1331 / 1 Eylül 1915.

¹⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. 479/105. 29 Haziran 1331 / 12 Temmuz 1915.

¹⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. 54-A/385. 29 Temmuz 1331 / 11 Ağustos 1915; Bir başka örnek için bkz. BOA. DH. ŞFR. 55/294. 16 Ağustos 1331 / 29 Ağustos 1915. İAMM'nden Karesi Mutasarrıflığına gönderilen yazı.

¹⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 488/67. 27 Ağustos 1331 / 9 Eylül 1915.

Metruke Komisyonlarının denetimi altında, masrafı muhacirin tahsisatından karşılanarak bu işler için ordudan ve amele taburlarından hatta ahaliden de yardım alınıyordu. Komisyonların konuyla ilgili her türlü ihtiyaçları ise hükümet tarafından karşılanıyordu. Bu doğrultuda Dâhiliye Nezareti, komisyonların, ordu ve ahaliden ne kadar işçi, ne tür makine, alet ve edevata ihtiyaç duyduğunu soruyor ve gerekli yardımlar temin ediliyordu¹⁷¹. Böylece elde edilen ürünlerin hem zayi olmaması sağlanıyor hem de zaman zaman bu mallardan ordunun ihtiyaçları karşılanıyordu¹⁷².

Komisyonların kuruluş amaç ve çalışmalarının misyoner ve konsolos raporlarına da konu olduğu görülmektedir. Bu rapordan biri, ABD'nin Trabzon Konsolosu Oscar S. Heizer'in, Büyükelçi Henry Morgenthau'ya sunduğu rapordur. Heizer raporunda, komisyonların kurulmasını olumlu karşılamakla birlikte, çalışma yöntemleriyle ilgili eleştirel yaklaşmakta ve gözlemlerini dile getirmektedir: *“1000 Ermeni evinin mobilyaları, polis tarafından birbirini ardına boşaltıldı. Mobilyaları, yatakları ve diğer değerli her şey şehrin etrafındaki büyük binalarda depolanıyor. Mallar bir sınıflandırmaya tabi değildir ve geri dönenlere mallarının iade edilmek üzere hükümet tarafından koruma altına alındığı fikri de komiktir. Mallar sistematik bir depolama veya etiketleme olmaksızın yığıldı. Kadın ve çocuklardan oluşan kalabalık bir grup Türk, evler boşaltılırken polisi izleyerek, ele geçirdikleri malları gasp ediyorlar. Bu olaylara her gün tanık oluyorum. Zannediyorum evleri boşaltma işi birkaç hafta sürecek ve bunu Ermenilere ait dükkân ve depolar izleyecektir. Komisyon, Ermenilerin borçlarını ödemek için onların evlerindeki eşya ve malların satışını konuşuyor. Alman Konsolosu bana Ermenilerin Trabzon'a dönüşüne izin verileceğini zannemediğini söyledi”*. Ermenilerden kalan metruk mallar ve komisyonlar tarafından yapılan işlemleri değerlendiren Heizer, eşyaların depolara tasnif yapılmadan gelişigüzel konulduğunu ve bazı evlerin halk tarafından yağmalandığını dolayısıyla da bir güvenlik zafiyeti oluştuğundan da bahsetmektedir¹⁷³. Ancak komisyonun kurulduğu ve mallarla ilgili çalışmalarına başladığı gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca toplanan eşyaların açık arttırmayla satılacağı da ifade edilmektedir ki, bu durum talimatnamenin maddeleri

¹⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 54/301. 22 Haziran 1331 / 5 Temmuz 1915; BOA. DH. ŞFR. 54/382. 27 Haziran 1331 / 10 Temmuz 1915.

¹⁷² BOA. DH. ŞFR. 56/347. 27 Eylül 1331 / 10 Ekim 1915.

¹⁷³ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 63-64; Maraşlian, s. 522; James Bryce ve Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916*, (Yay. Haz. Ara Sarafian), Gomidas İnstitute London 2009, s. 288.

içerisinde yer almaktadır. Dönemin koşulları ve idari zayıflıktan dolayı birtakım sıkıntılar yaşandığı da bir gerçektir.

Komisyonların çalışmalarıyla ilgili önemli bir rapor da Erzurum'da görev yapan Amerikalı misyoner Stapleton'un Papaz H. J. Buxton ile görüşmesine aittir. Stapleton raporunda, 1915 Ağustosunda Türk hükümetinin İstanbul'dan bir komisyon atadığını, bu komisyonun görünüşte tehcire tabi tutulan Ermenilerin geride kalan mallarını korumak için Erzurum'a gönderildiğini ve bu mallara el koyup satışını yaptığını yazıyordu. Stapleton, göreve başlayan komisyon memurlarının yetki ve izin belgelerini görmek istediğini, bunun üzerine tartıştığı bir memurla ilgili merkeze yaptığı şikâyet üzerine memurun hükümet tarafından görevinden alındığını da söylemektedir. Bundan sonra bölgede ona saygılı davranıldığı ve Vali üzerindeki nüfuzunun arttığını da belirten¹⁷⁴ Stapleton'un bu tavrı, mallarla ilgili yapılan çalışmalarda, yabancı baskısını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca yapılan şikâyetlerin hükümet tarafından dikkate alındığı ve görev değişikliğine gidildiği de görülmektedir.

Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wolff-Metternich, Ermenilerin mallarıyla ilgili değerlendirmede bulunduğu raporunda, kalan arazi ve mallardan ziyade, söz konusu malların dağıtımı ile ilgili bilgiler vermektedir. Ermenilerden kalan ev, arazi ve köylere yerleştirilen Müslüman muhacirlerin iskân faaliyetlerine ve 10 Haziran tarihli kanunun konuyla ilgili maddelerine değinen Metternich, Müslüman muhacirlere iskân edildikleri yerlerin müzayede ile satılabileceğine dikkat çekmektedir. Malların türü, miktarı, yeri, kira bilgileri, hem satan hem de yeni sahibinin isimlerinin yazdığı detaylı listeler hazırlanacaktı. Bu doğrultuda Emval-i Metruke Komisyonlarının denetimi altında yapılacak faaliyetleri de değerlendirmiş olan Metternich, satış sonucu elde edilen paranın sahipleri adına bankada koruma altına alınacağını ve daha sonra verilecek bilgilere göre sahiplerine ödeneceği yönündeki Osmanlı hukuk düzenlemesinden de bahsetmektedir. Komisyonların kayıt işlerine dair değerlendirmelerine rağmen Metternich, yapılan kanunlarda mal sahiplerinin haklarını koruyacak önlemler alındığına dair bir kanıt olmadığını söylemektedir¹⁷⁵.

Komisyonların sorumluluğu altında olan satışlarla ilgili bilgiler veren bir başka rapor da 22 Ocak 1915 tarihli olup, uzun süre Osmanlı topraklarında görev yapmış olan

¹⁷⁴ Bryce-Toynbee, s. 234.

¹⁷⁵ Maraşlian, s. 522-523.

Doktor Hoover'a aittir: “Pazar alanında ev eşyaları ve özel eşyalar için açık artırmalar düzenleniyordu. Kimsenin özel bir alım yapma hakkı yoktu ve fiyatların resmi görevliler tarafından onaylanması gerekiyordu...”¹⁷⁶. Hoover'in raporu, komisyonların çalışmalarını, yapılan hukuki düzenlemeler doğrultusunda usulüne uygun olarak yürüttüklerini göstermektedir. Daha da önemlisi satışların resmi bir fiyat belirlenerek yapılmasıdır. Raporunda, usulsüzlüklere de değinen Hoover, bunun genellikle halk tarafından yapıldığını belirtmektedir.

Raporların yanı sıra misyonerlerin tuttıkları günlüklerde de Ermenilerden kalan mallarla ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Tarsus'ta yaşayan Christie adlı misyoner 4 Ağustos tarihli yazısında, Tarsus'ta dükkânda stoklanan malların Türkler tarafından kayda geçirildiğini yazıyordu¹⁷⁷. Bu kayıt işleminin belirtilmemesine rağmen konuyla ilgili bölgede yetkili olan Emval-i Metruke Komisyonu tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hükümet, gerek bu konudaki hukuki çalışmalarına gerek Ermeni mallarının idare ve muhafazasına yönelik talimatlarına bundan sonra da devam etti¹⁷⁸.

1.3. 26 EYLÜL 1915 TARİHLİ GEÇİCİ KANUN

10 Haziran 1915 tarihli talimatnamede sevk edilen Ermenilerin mallarının idaresi ve korunması ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmasına rağmen bunlara ait borç ve alacaklarla ilgili herhangi bir madde yer almamaktaydı¹⁷⁹. Oysaki Ermenilerin Osmanlı

¹⁷⁶ Bryce-Toynbee, s. 394.

¹⁷⁷ Bryce-Toynbee, s. 418.

¹⁷⁸ Zaman zaman bu talimatların bölgelere ulaşmasında birtakım gecikmelerin olduğu görülmektedir. Böyle durumlarda yerel idarelerin civar bölgelere gelen talimatnamelerden yararlandığı anlaşılmaktadır. Niğde'den Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda, Ermenilerin emval-i metrukesiyle ilgili mutasarrıflığa herhangi bir tebligat gelmediği, Kayseri Mutasarrıflığına gelen talimatnameler uyarınca muamele yapıldığı ve ilgili talimatnamelerin gönderilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 483/69. 28 Temmuz 1915 / 10 Ağustos 1915). Bu gecikme haberi nezaretçe hemen dikkate alınmış, Ermenilerden kalan menkul ve gayrimenkul malların muhafazası hakkındaki talimatnamelerin postaya verildiği bildirilirken, ellerine ulaştığına dair bilgi de isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 55/105. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915).

¹⁷⁹ Ermenilerin borçlarına yönelik sorunların bu talimatnamenin yayınlanmasından daha erken bir tarihte gündeme geldiği görülmektedir. Adana Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Adana'dan gönderilmesi gereken Ermenilerin hazineye borcu olanlarının bu borçlarına karşılık taşınır ve taşınmaz mallarına el konulmasının uygun olup olmayacağına bildirilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 472/52. 11 Mayıs 1331 / 24 Mayıs 1915). Ancak burada söz konusu olan borç, Ermenilerin devlete olan borcudur. Devlet, sevk esnasında Ermenilerin mağduriyetini bir parça olsun azaltmak adına bu borçlar ile ağnam, aşar ve emlak vergilerini erteleme yoluna giderken (BOA. DH. ŞFR. 54-A/268. 22 Temmuz 1331 / 4 Ağustos 1915), yabancı devlet ve şirketlerin Ermenilerden alacaklarını tahsil etme konusundaki istekleri, bu konuda yeni birtakım hukuki düzenlemelerin yapılmasını zorunlu kılmıştır.

Devleti'nin yanı sıra pek çok yabancı devlet ve şirketlere borçları bulunmaktaydı¹⁸⁰. Özellikle Rum ve Ermenilerle ekonomik ilişkiler içerisinde bulunan Alman ve Avusturya-Macaristan ticari kuruluşları ve bankaları¹⁸¹ bu kişilere büyük imkânlar sağlamışlardı¹⁸². İstanbul'daki Ermeni tüccarlar ve Anadolu'nun güney bölgelerinde tarım ve ticaretle uğraşan Ermeniler bu iktisadî teşekküllerden büyük meblağlarda krediler, ticari mal, bono ve tahvil avansları kullanmaktaydılar¹⁸³. Bu durum, sözü edilen devletlerin ve bunlara ait kurumların devlet nezdinde talep ve şikâyetlerde bulunmalarına ve bir dizi nota savaşının başlamasına sebep oldu. Alman Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 4 Temmuz 1915 tarihli muhtırada, Ermenilerin sevk edildikleri yerlerdeki Alman ticaret ve müesseselerinin menfaatlerinin dikkate alınması isteniyordu¹⁸⁴. Dâhiliye Nezareti, 20 Temmuz 1915'de bu notaya cevap teşkil edecek bir muhtıra hazırlayarak Alman Sefaretine gönderdi. Bu muhtırada, Ermenilerin savaş yılları boyunca Osmanlı Devleti aleyhindeki ihanetleri dile getirildikten sonra, alınan idari tedbirlerin gerekliliği ifade edilmekte, onların haklarını korumak için mahallerinde komisyonlar teşkil edildiği ve bu düzenlemelerin hem sevk edilen Ermenilerin, hem de yabancı iktisadi işletmelerin zararına olmayacağı ifade ediliyordu¹⁸⁵.

Alman Sefaretinin yanı sıra ticari müesseseleri de devlet nezdinde taleplerini dile getiriyordu. Alman ticari kurumları arasında Ermenilere kredi imkânı sağlayan kurumların biri de Deutsche Bank'tı. Bankanın İstanbul Şubesi'nin 25 Ağustos 1915

¹⁸⁰ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Önder Duman, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları", *Ermeni Araştırmaları*, S. 22, Yaz 2006, s. 117-161.

¹⁸¹ Wolfgang Gust, İstanbul'daki büyükelçilik dosyalarını da içeren Alman Dışişleri Bakanlığı belgelerine yer verdiği çalışmada, Ermenilerin sevkinin yoksul Türkleri ve Kürtleri olduğu kadar yabancıları, özellikle de Ermenilerden alacağı olan Almanları etkilediğini belirtmektedir (Wolfgang Gust, *Alman Belgeleri, Ermeni Soykırımı 1915-1916 Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri* (Çev.: Zekiye Hasançebi-A.Takcan), İstanbul 2012, s. 70). Alman Büyükelçisi Wangenheim da Alman Başbakanına gönderdiği ve Osmanlı hükümetinin konuyla ilgili yaptığı çalışmaları değerlendirdiği raporunda, Alman şirketlerinin alacaklarını temin etmek için yoğun bir faaliyet içerisine girdiğini yazmaktadır. Ermenilerin geride kalan menkul ve gayrimenkul mallarının satışlarından elde edilecek gelirlerden Alman alacaklarının ödeneceğini, bankalardan ve komisyonculardan Alman firmalarının ve alacaklarının listesini çıkardığını dile getiren Wagenheim, Torque Mada ve Arbuez firmalarının bütün güçleriyle iç kısımlardaki alacaklarını toplamak için çalıştıklarını belirtiyordu (Kaiserlich Deutsche Vicekonsulat an Deutsche Botschaft in Konstantinopel, Samsun, den 4. Juli 1915, PA-AA, Armenian, R. 14086, Bd. 37, Türki Nr. 183; Gust, s. 320-321).

¹⁸² Ermenilerden alacağı olan ülkeler sadece Almanya ve Avusturya-Macaristan değildi. Amerikan ve İtalyan kuruluşlarının yanı sıra Fransız şirketlerinin de bu konuda talepleri mevcuttu. Ancak bu oran, söz konusu devletlerle kıyaslandığında daha az olduğu için Ermeni borçları meselesinde iki ülkenin ön plana çıktığı ve taleplerini sıklıkla dile getirdikleri görülmektedir.

¹⁸³ Duman, "Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları", s. 120.

¹⁸⁴ BOA. BEO. 4376/328197.

¹⁸⁵ BOA. BEO. 4376/328197.

tarihi itibariyle Ermenilerden 216.857.69 lira alacağı vardı ve söz konusu miktar talep edilmekteydi. Bu amaçla Deutsche Bank'ın hükümete verdiği 5 Eylül 1915 tarihli notada, hükümetin Ermeni mallarına yönelik uygulamalarından şikâyet edilerek, bankanın uğrayacağı zarardan dolayı Osmanlı hükümetinin sorumlu tutulacağı dile bildiriliyordu¹⁸⁶.

Alacaklarıyla ilgili Osmanlı Devleti nezdinde taleplerini dile getiren bir diğer devlet de Avusturya-Macaristan idi. Avusturya-Macaristan Sefareti, 26 Ağustos 1915 tarihli muhtırasında iktisadi kurumların uğradığı zarara dikkat çekmekte, önlem olarak Ermenilerin depo ve mağazalar içerisindeki eşyalarının Anadolu'da şubeleri bulunan bir banka vasıtasıyla idare edilmesi önermekteydi¹⁸⁷.

Ermenilerden alacağı bulunan Almanya ve Avusturya-Macaristan Sefaretlerinin bu konudaki notaları devam etti. Her iki ülke de biran önce alacaklarının tazminini istiyordu ve uğrayacakları her türlü zarardan Osmanlı Devleti'ni sorumlu tutuyorlardı. Alman Sefareti 13 Eylül 1915'de Hariciye Nezaretine verdiği notada, Ermenilerin sevkinden dolayı Alman menfaatlerinin büyük zarar gördüğünü, banka ve ticari müesseselerinin Ermenilerden kalan borçları tahsil edemediklerini, bu durumun Alman ekonomisini sekteye uğrattığını, geride kalan malların satışında keyfi tutum sergilendiğini belirterek hükümetin bu konuda ne gibi tedbirler alacağını soruyordu. Nota, geride kalan mallar ile ilgili Osmanlı hükümetinin aldığı idari önlemlerin ve bu önlemlerin uygulanmasında yerel makamların izledikleri yöntemlerin yasal olmadığı iddialarıyla devam etmekteydi¹⁸⁸. Bu notayı 21 Eylül 1915'de Avusturya-Macaristan Sefaretinin benzer içerikli bir başka notası takip etti. Notada, Ermenilerin sevkinden dolayı iktisadi işletmelerinin Ermenilerde kalan borçlarını tahsil edemediğinden şikâyetle, 26 Ağustos 1915 tarihli notadaki Ermenilerden geriye kalan borçların ve bunların karşılığı olabilecek malların bir banka vasıtasıyla idare edilmesi önerisi yineleniyordu. Uğranılan zararlardan Osmanlı hükümeti sorumlu tutulurken, bu

¹⁸⁶ BOA. BEO. 4376/328197. Deutsche Bank'ın alacağı olan bu miktar, Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Metternich tarafından 1916 yılı itibariyle 1.500.000 Mark olarak belirtiliyordu. Bunun dışında Orient Bank'ın 2.000.000, Alman Levanten Pamuk Şirketi'nin 500. 000, Anadolu Ticaret Şirketi'nin 20.000 Mark alacağı olduğunu ifade eden Metternich, diğer Alman firmalarına olan borçlarla birlikte toplam 5 milyon Mark civarında bir zararın tazmini edilmesi gerektiğini bildiriyordu (Gust, s. 680; Tessa Hofmann, Takibat, Teheir ve İmha Osmanlı İmparatorluğu'nda 1912 - 1922 Yılları Arasında Hıristiyanlara Yönelik Yapıtlar (Çev.: Suzan Zengin), İstanbul 2013, s. 124).

¹⁸⁷ BOA. BEO. 4376/328197.

¹⁸⁸ BOA. BEO. 4376/328197.

teşebbüsün Osmanlı iç işlerine müdahale şeklinde algılanmaması gerektiği, buradaki amacın sadece kendi vatandaşlarının zararlarının tazmini olduğu belirtilmekteydi. Son olarak hükümetin bu konuda alacağı tedbirlerin sefarete bildirilmesi isteniyordu¹⁸⁹.

Bu nota savaşı devam ederken¹⁹⁰, birçok bölgeden Ermenilere veya onlardan alacağı bulunan kişilere ait olup Avusturya ve Alman bankalarına ciro edilen senetlerle ilgili müracaatlar geliyordu. Erzurum'dan gelen böyle bir istek karşısında, İAMM'den Erzurum Vilayetine gönderilen yazıda, sözü edilen şahıslara ait olup, Alman ve Avusturya bankalarına ciro edilen senetlerdeki ciro işlemlerinin iptaline gerek olmadığı belirtiliyordu¹⁹¹.

Hükümet, Ermenilerin borç ve alacaklılarıyla ilgili yeni birtakım tedbirler almaya çalıştı. Bu amaçla Dâhiliye Nezaretinin birçok vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyonlarıyla bir dizi yazışmalarda bulunduğu görülmektedir. Nezaret bu yazışmalarında, kayıtların kaybolmaması için borç ve alacaklara dair senetlerin usulüne uygun ve herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için düzenli bir şekilde defterlere kaydedilmesini ve malların yabancıların eline geçmesine müsaade edilmeyerek muhafazasını emretmekteydi¹⁹². Nezaret ayrıca çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazıda, borç ve alacakların tasfiyesi ile ilgili hukuki bir düzenlemenin yapıldığına ve buna dair talimatnamenin gönderilmek üzere olduğuna dikkat çekerek, borç ve alacak ödemelerinde haksızlığa sebebiyet vermemek üzere, o an için bir işlem

¹⁸⁹ BOA. BEO. 4376/328197.

¹⁹⁰ 13 Eylül tarihli Alman ve 21 Eylül tarihli Avusturya-Macaristan Sefaretlerinin notalarına karşı Osmanlı hükümetinin cevabı gecikmedi. 9 Ekim 1915'de müttefik sefaretlerine gönderilen muhtırada, öncelikle söz konusu iki notanın Osmanlı iç işlerine müdahale olarak değerlendirildiği, Osmanlı vatandaşlarının bir kısmını ilgilendiren önlemlerin, ülkede ikâmet etmekte olan yabancıların çıkarlarına kaçınılmaz olarak zarar verecek olsa bile bunun diplomatik girişim konusu olamayacağına altı çiziliyordu. Muhtıra, ülkesinde güvenliği ve asayişini sağlamakla yükümlü her hükümetin, patlak veren bir isyan hareketini kalıcı bir şekilde bastırmak için gerekli önlemleri almasına yetkisi olduğu hatırlatılarak, hükümetçe gerekli tedbirlerin alındığı, sevk edilen Ermeniler ve bunlardan alacağı bulunan kişi ve kurumların haklarının korunması için kanunname hükümlerine uygun hareket edilmesi isteğiyle son bulmaktaydı (BOA. BEO. 4376/328197.).

¹⁹¹ Söz konusu senetler, kendisine ciro edilen yani bedeli almaya yetkili olan sahibi için imtiyaz hakkı vermiyordu. Ayrıca nakledilen kişilerin borçlarının emval-i metruke değerlerinden fazla olması durumunda terk edilmiş malların hesaplarından belli bir oran dâhilinde ödeme yapılacağı için bu tür ciro işlemlerinin iptaline gerek olmadığı bildirilmiştir (BOA. DH. ŞFR. 60/89. 9 Kanun-i Sâni 1331 / 22 Ocak 1916).

¹⁹² BOA. DH. ŞFR. 54/393. 28 Haziran 1331 / 11 Temmuz 1915, Dâhiliye Nezaretinden Trabzon Vilayetine gönderilen yazı. Sivas Vilayetine gönderilen yazıda ise devletin sevk edilen Ermenilerin borçlarının ödenmesine karar verildiği ve yapılacak muamelelerin kanunlara uygun olması gerektiği bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 55/196. 11 Ağustos 1331 / 24 Ağustos 1915).

yapılmamasını ve bunların şimdilik hususi bir deftere kaydedilmesini istemekteydi¹⁹³. Bu konuda bir diğer yazışma da Mamuretülaziz Vilayeti ile yapılmış, nakledilen Ermenilerin borç ve alacaklarının ödenmesine dair talimatname gelene kadar alacaklarının kaydıyla yetinilmesi ve mallarının koruma altına alınarak, bozulabilir eşya ile hayvanlarının açık artırma ile satılması gerektiği bildirilmiştir¹⁹⁴. Görüldüğü gibi nezaret, bu konudaki yazışmalarında, kayıtların titizlikle tutulmasının altını çiziyor ve gerektiğinde merkeze gönderilmesini emrediyordu. Zira borç iddiasında bulunanlar için bu kayıtlara başvurulması kaçınılmazdı.

Hükümet, borçların tasfiyesine geçmeden önce resmi işlemleri ve kayıtları bir düzene oturtmak istiyor, yetkililere konuyla ilgili olarak yaptığı uyarıları yineliyordu. İhtiyaç dâhilinde başvurulmak üzere mallarla ilgili ayrıntılı bilgilerin bulunduğu cetveller hazırlanıyordu. Vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyonlarına gönderilen emirlerde, benzer ifadeler tekrar edilerek, nakledilen Ermenilerin borçlarının daha sonra tasfiye edilmek üzere şimdilik mallarının çeşit, miktar ve isimlerinin yazılı olduğu cetvellerin gönderilmesi isteniyordu¹⁹⁵. Bu emrin ulaştığı bölgelerde uygulandığı görülmekte, merkeze bu konuda bilgilendirici yazılar gelmekteydi. Adana, Mersin ve Tarsus civarında faaliyette bulunan Emval-i Metruke Komisyonu da Dâhiliye Nezaretini bilgilendirerek, bölgedeki emval-i metrukenin yazılarak muhafaza altına alındığını, borç tasfiyesine ve diğer işlemlere dair yapılan müracaatların ise kurulacak Tasfiye Komisyonları tarafından değerlendirileceğini ifade ediyordu¹⁹⁶. Ancak bazı bölgelerde müracaatlar artmakta, hatta alacak iddiasında bulunanlar, bu iddialarını mahkemelere taşımaktadırlar. Böyle durumlarda, açılan davaların ertelenmesi gündeme geliyor, merkezden yetkililerin uyarılması konusunda ayrıca talimat gönderilmesi isteniyordu. Sivas Emval-i Metruke Komisyon Reisi Mazhar Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, gelen emir üzerine şimdilik yapılan müracaatların kaydının alındığını, ancak bu konuda açılan davaların ertelenmesi hususunun adliyece savcı ve hâkimlere tebliğ edilmesi gerektiğini bildiriyordu¹⁹⁷.

¹⁹³ BOA. DH. ŞFR. 54-A/368. 28 Temmuz 1331 / 10 Ağustos 1915; Bu konuda bir başka örnek için bkz. DH. HŞ. 12/41. 15 Ağustos 1331 / 28 Ağustos 1915.

¹⁹⁴ BOA. DH. ŞFR. 55/104. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915.

¹⁹⁵ BOA. DH. ŞFR. 55/184. 11 Ağustos 1331 / 24 Ağustos 1915.

¹⁹⁶ BOA. DH. ŞFR. 492/96. 25 Eylül 1331 / 8 Ekim 1915.

¹⁹⁷ BOA. DH. ŞFR. 491/62. 16 Eylül 1331 / 29 Eylül 1915.

Bu süreçte Ermenilerin borçlarıyla ilgili hükümetin yanı sıra Ziraat Bankasının da büyük bir sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Zira Ermenilerin borçlarına karşılık mallarını rehin olarak bıraktıkları kurumlardan biri de Ziraat Bankası idi. Ermenilerin borçlarına yönelik herhangi bir yaptırım bulunmadığı bu dönemde, Ziraat Bankası banka kanunu, bankaya borcu olanlarla ilgili birtakım hükümler içermekteydi. Bu kanunun 29. maddesinde, rehin olarak bırakılan mal, banka borcunu ödemeye yeterli değilse borçlunun rehin olmayan malının dahi mahkeme olmaksızın icra dairesince haciz veya satılabileceği bildiriliyordu. Aynı kanunun 25. maddesinde ise bankanın bu işlemlerine karşılık, borçlunun, kefil ya da farklı bir kişi tarafından yapılacak itiraz ile açılacak bir davanın ertelenemeyeceği açıkça ifade ediliyordu¹⁹⁸. Bu açık ifadelerle rağmen Ziraat Bankasının nakledilen Ermenilerden kalan borçları temin etme konusunda hayli sıkıntı yaşadığı ve bu konuda Ticaret ve Ziraat Nezaretinden de görüş istediği görülmektedir. Ticaret ve Ziraat Nezaretince 25 Eylül 1915 tarihinde hazırlanan tezkerede, Ermenilerden kalan borcun onların yerlerine iskân edilenlere devredilmesi önerisinde bulunuluyor ve Ermenilerin mallarını idare etmek için kurulmuş komisyonların bu mallardan elde edilen gelirleri mal sandıklarına iade ederek bankaya olan borçlarına dair herhangi bir ödeme yapmadıklarından şikâyet ediliyordu. Bir başka şikâyet konusu da Maliye Nezaretinin önceliğini, rehin bırakılan malların sahipleri ya da kefillerinin oluşturmasıydı. Nezaret, bunlar tarafından herhangi bir müracaat olur diye ihtiyaten bankanın bu borçtan istifade etmesinin şimdilik ertelenmesini istiyordu. Ancak bu durum bankanın giderek artmakta olan sermaye ihtiyacını karşılayamamasına neden olacağından Ermenilerden kalan borcun, onların taşınır mallarından elde edilecek gelirlere peşin olarak ödenmesi gibi istekler yer alıyordu¹⁹⁹.

Giderek büyüyen ve geçici çözümlerle sorunu gideremeyeceğini anlayan hükümet, 26 Eylül 1915’de, sevk ve iskân edilen kişilerin mülkleri, borçları ve alacakları ile ilgili olarak “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve

¹⁹⁸ BOA. BEO. 4361/327058. 5 Mayıs 1331 / 18 Mayıs 1915.

¹⁹⁹ BOA. BEO. 4376/328193. 12 Eylül 1331 / 25 Eylül 1915; BCA. TİGM. 272.11/7.4.8. 14 Eylül 1331/ 27 Eylül 1915. Ticaret ve Ziraat Nezareti, Ziraat Bankasına rehin olarak bırakılan mallarla ilgili daha sonra da görüş bildirmiş, borcuna karşılık banka adına devri yapılan mallar için tapu dairelerince tanzim edilmiş zabıtnamelerin damga vergisinden muafiyet tutulma isteğini dile getirmiştir (BOA. Şura-yı Devlet (ŞD.), 1256/15. 13 Temmuz 1332 / 26 Temmuz 1916).

Matlubatı Metrukesi Hakkında Kanunu Muvakkat” adı ile 11 maddelik geçici bir kanun çıkardı. Bu kanunun hükümlerine göre²⁰⁰;

Madde: 1 - 14 Mayıs 1331 tarihli kanun hükmü gereğince başka mahallere nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terk etmiş oldukları malları, alacakları ve borçları, bu husus için oluşturulacak komisyonların, her kişi için ayrı ayrı düzenleyecekleri mazbatalar üzerine, mahkemelerce tasfiye edilir.

Madde: 2- Birinci maddede bildirilen kişilerin nakilleri sırasında tasarruf ettikleri icareteynli müsakkafat (peşin alınan kira ile sonradan alınacak kiraya konu olan üzeri damla örtülü yerler) ve müstagallât-ı vakfiyenin (hububat, tahıl gibi gelir getiren vakıf mallar) Evkaf Nezareti namına, diğer taşınmaz malların Maliye Hazinesi adlarına kayıtları yapılacaktır. Her iki kısım taşınmaz mallar, bahsi geçen hazineler tarafından tasfiye edilecek ve satılacak olanlardan elde edilen gelirler, masrafları çıkarıldıktan sonra sahiplerine verilecektir.

Terk edilmiş mallarla ilgili olarak ortaya çıkacak istihkak²⁰¹ (mallar üzerinde hak iddia edecek olan mal sahiplerinin davaları) ve diğer davalarda, defteri hakani memurları hasm olur ve bu mallarda tasarrufun ispatında, muvazaadan (danışıklılık) arındırılmış olmak şartıyla, tapu senetlerinden başka belgeler de geçerli sayılır. Bahsi geçen kişilerin nakil tarihlerinden 15 gün önce yapılan mülk transferlerinde eğer yalancılık, dolandırıcılık ve danışıklılık varsa bu transferler fes ve iptal olunacaktır.

Madde: 3- Bahsi geçen kişilerin nakitleri, terk edilmiş taşınır malları, mevduat ve alacakları birinci maddede belirtilen komisyon başkan veya vekili tarafından toplanır, geri alınır, tahsil ve dava edilir, terk edilmiş mallardan dava konusu edilmeyen mallar açık artırma ile satılır ve elde edilen gelir sahipleri adına emaneten mal sandıklarına yatırılır.

²⁰⁰ BOA. Dosya Usûl-ı İradeler Tasnifi (DUİT.), 93/18. 13 Eylül 1331 / 26 Eylül 1915; Takvim-i Vekâyi, 14 Eylül 1331/ 27 Eylül 1915 Sayı: 2303; İkdâm, 15 Eylül 1331 / 28 Eylül 1915 Sayı: 6687; Salâhaddin Kardeş, *Tehcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, Ankara 2008, s. 23-31; Salâhaddin Kardeş, *Millî Emlâk Mevzuatı Kılavuzu*, Ankara 1981, s. 48; Ali Elbeyoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Tapu ve Emval-i Metruke*, Ankara 2014, s. 96-99; Önder Aytaç, “Emval-i Metruke”, *Adalet Dergisi*, S. 42, Yıl: 2012, s. 9-10; Gust, s. 499-501.

²⁰¹ Daha sonra yapılan bir düzenleme ile emval-i metruke üzerinde hak iddia edenlerle ilgili olarak komisyon ve mahkemelerin ne gibi bir usul takip etmesi gerektiği ile ilgili bir de düzenleme yapılmıştır (BOA. DH. HMŞ. 1-1/6-16. 4 Mayıs 1332 / 17 Mayıs 1916).

Madde: 4- Terk edilen mallar ile nakledilen kişi üzerinde hak ve alacakları olduğunu iddia edenler, Osmanlı ülkesinde ikâmet edenler, bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 2 ve yabancı ülkelerde bulunanlar dört ay içinde taleplerini asaleten veya vekâleten Tasfiye Komisyonlarına sunacaklardı. Alacaklı olan kişiler kayıt ve kabul ettirme ile her türlü tebligata esas yer olarak komisyonun bulunduğu mahalde bir ikâmetgâh göstereceklerdi. Bu sürenin geçmesinden sonra açılacak davalar hakkında, genel hükümler geçerli olacağı gibi, söz konusu davalarda haklı çıkanlar, bu kanun gereğince tasfiye edilmiş olan terk edilmiş mallara müracaat edemezler.

Madde: 5- Komisyonlar, her çeşit alacak ve borçların gerekli delillerinin doğruluğunu araştırarak, bunlardan doğru gördüklerini kabul edip kaydedecektir. Terk edilmiş mallarla ilgili istihkak davalarının sahiplerini yazıyla ait olduğu mahkemeye sevk ettikten sonra, her kişinin mallarıyla ilgili ayrıntıları bildiren ayrı ayrı mazbatalar düzenleyerek bunların onaylı örneklerini gerekli yerlere asılmak suretiyle ilgililerine tebliğ ve asıllarını ilgili evrakıyla birlikte savcıya ulaştırırlar. Savcı, bu mazbataları tescil talebiyle borçlunun naklinden evvelki kanunî ikâmetgâhın mensup olduğu Bidayet Hukuk Mahkemesi (Asliye Mahkemeleri)'ne gönderir. Alacak sahipleri mazbatalara karşı, ilân tarihinden itibaren on beş gün içinde ilgili mahkeme huzurunda itiraz edebilirler. Bu sürenin sonunda mahkeme, savcı hazır olduğu hâlde, gerekli incelemeyi yapar. İtiraz olmuş ise itiraz edeni, komisyon başkanını veya vekilini acilen davetle itiraz ve savunmalarını dinledikten ve lüzum göreceği değişikliği yaptıktan sonra, her mazbatayı tescil ederek ilâm halinde, aşağıdaki madde gereğince işlem yapılmak üzere komisyonlara verir. Bu ilâmların içerdiği hükümlere itiraz edilemez ve temyiz yolu kapalıdır.

Madde: 6- Kesinleşen ilâmlar hükümlerine göre borçluların imtiyazlı borçlar ve imtiyazlı olmayan borçlar tamamen ve para yetmediği takdirde imtiyazlı borçlar tercih edilmek üzere eşit ve hakkına göre ödeme yapılacaktır. Bu ödemeleri, Tasfiye Komisyonları ve bunların görev süresinden sonra icra daireleri yapacaktır.

Madde: 7- Naklolunan kişilerin terk edilmiş mallarına, bu kanunun yayımlanmasından önce mahkemeler veya resmî daireler tarafından konulmuş olan ihtiyatî veya icraî hacizler yokmuş gibi addedilip, haczi koyanlar, bu kanun hükümlerine tâbi olacaklardır. Bahsi geçen kişilerden, aleyhine mahkemelerde halen

davası görülmekte olanlar komisyonlara müracaatta veya genel hükümler gereğince davayı takip etmekte serbesttirler. Komisyonlara müracaat etmeyenler hakkında, dördüncü maddenin son fıkrası hükümleri geçerli olacaktır. Bu kişilerin lehine görülmekte olan davalar, komisyon başkanı veya vekili tarafından yine genel hükümlere göre takip ve sonuçlandırılır.

Madde: 8- Komisyonların kuruluş şekli ile bu kanunun diğer hükümlerinin uygulanış biçimi ve yürütülmesi, bir tüzükle tespit edilecektir.

Madde: 9- Bu kanuna göre Evkaf ve Mâliye Nezaretleri hazineleri adına kayıtları yapılan vakfiyeler ile diğer taşınmaz mallar, Muhacirin Nizamnamesine göre muhacirlere bedelsiz olarak dağıtılabılır.

Madde: 10- Bu kanunun uygulanmasından Evkaf, Dâhiliye, Adliye ve Maliye Nezaretleri sorumludur.

Madde: 11- Bu kanun yayımlandığı tarihte yürürlüğe girer.

Çıkarılan bu geçici kanunla, Ermenilerden geriye kalan mallar, borçlar ve kredilerin idaresi ile tasfiyesi artık Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarınca yürütülecektir. Vakıfların idaresi Evkaf Nezaretine, diğer mallar da Maliye Nezareti idaresine bırakılırken, taşınmaz mallar, bu nezaretler adına kayıtları yapıldıktan sonra tasfiye edilecek veya satılacak, mallardan elde edilen gelirler masraflar alındıktan sonra sahiplerine verilecektir. Bahsi geçen kişilerin dava konusu olmayan taşınır mallarından elde edilecek gelirler ise sahipleri adına emaneten mal sandıklarına yatırılacaktır.

Kanunun ikinci maddesi, terk edilmiş mallarla ilgili olarak ortaya çıkacak istihkak ve diğer davalarda, Defter-i Hakani memurlarının hasm olacağı yönündedir. Yani bu tür davalarda Defter-i Hakani memurları muhatap kabul edilmektedir. Bilindiği üzere Defter-i Hakani, Osmanlı Devlet teşkilatında, bugünkü anlamda tapu sicilinin tutulduğu yerdir. Gerçek kişilerle kamu ve özel hukuk tüzel kişilerine ait tüm taşınmazlar, bu idarece kayıt altına alınıp tapu sicilleri oluşturuluyordu. Ancak bu madde hukuki bir eksikliği de beraberinde getirmiştir. Çünkü mallar Maliye ve Evkaf Hazinesi adına kayıt altına alınmıştı. Doğal olarak mal kayıtlarının yapıldığı Maliye ve Evkaf Nezaretlerinin muhatap kabul edilmesi gerekirken, sadece kayıt işlemleriyle ilgilenen memurların sorumlu tutulması yanlış bir uygulamadır.

Kanunda sadece Ermenilerin borçları değil, alacakları da düşünülmüş, bunların komisyon başkan veya vekili tarafından toplanıp tahsil edileceği, bu mallardan sadece dava konusu olmayanların açık artırma ile satılacağı ve elde edilen gelirlerinin sahipleri adına emaneten mal sandıklarına yatırılacağı belirtilmiştir.

Kanun içerisinde dikkat çeken hususlardan biri de, terk edilen mallar ile nakledilen kişi üzerinde hak ve alacakları olduğunu iddia edenlere, taleplerini sunmak için verilen süredir. Bu süre, Osmanlı ülkesinde ikâmet edenler için iki ve yabancı ülkelerde bulunanlar için de dört aydır. Ancak bu durum, Osmanlı Devleti'nin tasfiye işlemlerini biran önce sonuçlandırıp, alacak ve borçlarla ilgili şikâyetlerin önüne geçmek istemesi olarak yorumlanabilir. Zira Alman ve Avusturya-Macaristan Devletlerinin müdahalelerinin 26 Eylül 1915 tarihli kanunun çıkarılmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır²⁰². Yine de kanunun dördüncü maddesi, ihtiyacı karşılamaktan yoksundur. Nitekim madde, terk edilmiş malların sahiplerinde alacağı olanlarla ilgilidir ve alacaklılara komisyonlara müracaat mecburiyeti getirmekte, bunu da belirli bir süreye bağlamaktadır. Kanunun verdiği süre, ülkede devam eden savaş durumu dikkate alındığında yetersizdir. Üstelik birçok yerde yine savaş koşulları yüzünden komisyonların kurulması mümkün olamamış, bu nedenle müracaat makamı da bulunamamıştır. Ancak hükümetin bu süreyle ilgili olarak yapılacak işlemler doğrultusunda farklı düzenlemelere gittiği de görülmüştür. Nitekim bu süre, doğrudan nakledilen kişi üzerinde hak ve alacakları olduğunu iddia edenlere başvuru için verilen süredir. Kanunda adı geçen şahısların üçüncü şahıslardan alacakları için başvuru süresi ile ilgili açıklama bulunmamaktadır. Komisyonların da bu süre zarfında yapılması gereken uygulamaları tamamlayamayacağı göz önünde bulundurularak bu müracaatların süre ile kısıtlanmamasına karar verilmiştir²⁰³.

Kanunla ilgili bir diğer hususta, alacaklı olan kişilerin kayıt ve kabul ettirme ile her türlü tebligata esas yer olarak komisyonun bulunduğu mahalde bir ikâmetgâh göstermeleri zorunluluğu idi. Aslında bu koşul, Osmanlı kanunları içerisinde çok daha öncesinde var alan bir uygulamadır. 1879 yılında kabul edilen Usul-i Muhakeme-i

²⁰² Hilmar Kaiser, “1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları”, adlı çalışmada özellikle Alman müdahalesinin kanunun çıkmasında etkili olduğunu dile getirmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Hilmar Kaiser, “1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma*, (Der. Erik Jan Zürcher), İstanbul 2011, s. 137-141.

²⁰³ BOA. DH. HMS. 12/78. 23 Kanun-i Sâni 1331 / 3 Şubat 1916.

Hukukiye Kanunu²⁰⁴ menkul ve gayrimenkul davalarında takip edilecek esaslara dair birtakım hükümler içeriyordu. Buna göre, “Emvali gayrimenkule ile alakalı mülkiyet ve tasarruf davaları, buldukları mahal mahkemesinde görülür. Sebep ve anlaşmalardan doğan gayrimenkul davaları, bu malın bulunduğu mahallerden herhangi birinin mahkemesinde açılabilir”. Böylece gayrimenkule ilişkin davalarda gayrimenkulün bulunduğu yer mahkemesi kesin yetkili kılınmıştır. Bu durum, gayrimenkullere ilişkin davaların o gayrimenkulün bulunduğu yer mahkemesinden başka bir yer mahkemesine nispeten çok daha seri, kolay, zahmetsiz, güvenilir ve az masrafla görülmesi gibi sebeplerle açıklanabilir. Gerçekten bu tür davalar genellikle mahallinde şahit dinlenmesi, keşif yapılması gibi birtakım işlemleri gerektirmektedir. Bütün bu işlerin yapılmasında başka bir yer mahkemesinin yetkisinin kabul edilmiş olması, masraftan başka, emek ve zaman kaybına sebep olacağından, ayrıca gayrimenkulün bulunduğu yer mahkemesinin yetkisinin kabul edilmesinin pratik ve faydalı olacağı düşünüldüğünden böyle bir karar uygun bulunmuştur²⁰⁵. Görüldüğü gibi ikâmet gösterme zorunluluğu, söz konusu mallarla ilgili açılacak davalar ve daha önceki kanunlar göz önünde bulundurularak konulmuş bir hükümdür. Bu nedenle gösterilen yerde ikâmet ettiklerini ispat edemeyenlerin mahkeme hakkının geçersiz sayılması da yine aynı kanunun 142. ve 143. maddelerince desteklenmiştir²⁰⁶. Yapılacak uygulamada ise ilgili Tasfiye Komisyonu yetkili kılınmıştır²⁰⁷. Ayrıca bu kanunla gerek Maliye gerek Evkaf Nezareti adına kayıtları yapılan tasfiyeye tabi tutulacak taşınmaz malların satılacak olanlarından elde edilen gelirler sahiplerine verilecektir. Kanunun neşrinden itibaren yürürlüğe girmiş olmasına rağmen bazı bölgelerde tam olarak anlaşamadığı, bu durumun, merkezin zaman zaman kanun maddeleri ile ilgili tek tek açıklama yapmasına neden olduğu görülmektedir²⁰⁸.

²⁰⁴ *Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu*, 1807 tarihli Fransız usul ve sistem kanunlarından yararlanılarak hazırlanmış, hem Nizamiye hem de Ticaret mahkemelerinde uygulanmak üzere 1879 yılında yürürlüğe girmiştir. Mecellede de sık sık atıflarda bulunan ve karma bir yapıya sahip kanun, yapılan değişikliklerle birlikte 4 Ekim 1927 yılına kadar yürürlükte kalmıştır (Düstur, *I. Tertip*, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1302, IV, 190-262; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhâkeme Hukuku, (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986, s. 46; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C. 1, Giriş ve Kamu Hukuku, İstanbul 1995, s. 421).

²⁰⁵ Ergun Önen, “Gayrimenkul Davalarında Yetki”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜHFD)*, 22-23(1-4), Yıl: 1965-1966, ss. 581-583.

²⁰⁶ Düstur, *I. Tertip*, 1302, IV, 224.

²⁰⁷ BOA. DH. HMŞ. 12/56. 10 Kanun-i Sâni 1331 / 23 Ocak 1916.

²⁰⁸ BOA. DH. HMŞ. 1-1/6-6. 16 Mart 1332 / 29 Mart 1916.

26 Eylül 1915 tarihli geçici kanun dönemin Ayan Meclisi'nde büyük tartışmalara sebep oldu. Ayan Meclisi üyesi Ahmet Rıza Bey, 11 Ekim 1915 tarihli toplantıda kanunun on birinci maddesinin²⁰⁹ değiştirilmesine dair teklif de bulundu. Ahmet Rıza Bey, kanun maddesindeki değişikliği; savaş dolayısıyla kimsede mal ve mülk alacak durumun olmaması, arazi ve emlakın satıldığı bölgelerde bunların satışından asıl istifade edecek çiftçilerle yerli halkın yine savaş nedeniyle yerlerinde bulunmaması, emlak ve araziye alacak kişilerin para bulmaktan aciz oluşu ve bu sebepten dolayı yapılacak satışların hem sahiplerini büyük zarara uğratması, hem de o bölge ahalisinin satıştan istifade edememesi gibi sebepler ileri sürmüştür. Ahmet Rıza Bey, ayrıca Meclis-i Umuminin açılışından önce yapılan ve Meclis-i Ayanda müzakere edilmeden yürürlüğe konulan bu geçici kanunun, yapılış suretinin de Kanun-i Esasi'nin elli üçüncü maddesine aykırı olduğunu dile getirerek, kanunun yayımlandığı tarihten itibaren geçerli olmasına karşı çıkmıştır. Ahmet Rıza Bey'in bu teklifi, Heyet-i Umumiye Encümenine havale edilmiştir²¹⁰. Ancak Encümenden herhangi bir sonuç alınamamıştır.

Ahmet Rıza Bey'in kanunla ilgili itirazları bundan sonra da devam etti. Meclis-i Ayanın bir başka toplantısında aynı konu tekrar gündeme geldi. Ahmet Rıza Bey, Meclis-i Mebusanda müzakere edilen kanunun, Meclis-i Ayana gelmeden yürürlüğe konmasına karşı çıktığı için on birinci maddede geçen "Bu kanun tarihi neşrinden itibaren geçerlidir" ifadesini sakıncalı bulduğunu şu şu sözlerle dile getirdi: "*Bendeniz Kanun-u Esasi'nin malum olan maddesi metnine tatbiken o layihayı Heyeti Celileye takdim ettim. Kanunu Esasi, Ayanın, kanunun bir maddesini tadili hakkı vardır diyor. Bu kanun tamamen hükümden sakıt olsun dersem, o vakit bu, Kanun-u Esasi'ye mugayir diye belki teklifi vakiimi reddedeceksiniz. Onun için işte bu mütalaa üzerinedir ki, "Bu kanun tarihi neşrinden itibaren meridir" fıkrasını tadil etmek istedim ve bu tadilden takip ettiğim maksat, kanunu mezkûrun mevkii meriyete konmamasını temin etmekten ibaretti*"²¹¹". Ahmet Rıza Bey'in itirazlarına rağmen kanun uygulamaya konmuş, hükümetin konuyla ilgili başlattığı hukuki süreç devam etmiştir.

²⁰⁹ Muvakkat Kanun'un on birinci maddesi "Bu kanun tarihi neşrinden itibaren geçerlidir" şeklindedir.

²¹⁰ MAZC. 28 Eylül 1331 / 11 Ekim 1915, D. III, C. I, İçt. I, İn. 28, s. 441.

²¹¹ MAZC. 30 Teşrin-i Sâni 1331 / 13 Aralık 1915, D. III, C. I, İçt. II, İn. 10, s. 133-136; Maraşlian, s. 523; Hofmann, s. 120.

1.4. 8 KASIM 1915 TARİHLİ NİZAMNAME

Hükümet, Ermenilerin borçları ve alacakları ile ilgili hukuki düzenlemelerine devamla, daha önce çıkarılan 26 Eylül tarihli geçici kanunun kimler tarafından ve nasıl uygulanacağına dair 8 Kasım 1915’de 25 maddelik biri taşınmaz mallara, diğeri komisyonların kuruluşu ile görev ve yetkilerine ilişkin iki bölümden oluşan bir nizamname yayımladı. “Âher Mahallere Nakl Edilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlûbât-ı Metrûkesine Mütedair 17 Zilka’de 1333 Tarihli Kanun-ı Muvakkatın Suver-i İcraiyesi Hakkında Nizamname” adını taşıyan düzenleme şu maddeleri içeriyordu²¹²:

BİRİNCİ BÖLÜM: Taşınmaz Mallara Dairdir

Madde: 1- Naklolunan kişilere ait taşınmaz mallarının bulunduğu her kazada, bu nizamnamenin resmen tebliğ edildiğinin ertesi günü, o mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından yine o mahallin en büyük mal memurunun başkanlığında vergi, tapu ve nüfus idarelerinden ve mevcut ise Vakıflar Dairesinden alınacak birer memurdan oluşan bir heyet kurulur. Bu heyet öncelikle, adı geçen kişilerin nakil tarihilerinden on beş gün önceki süre içinde veya nakil emrinin tebliğinden sonra yapmış oldukları bütün devir işlemlerinin tapu sicilindeki zabıt defterlerinden, üç gün içinde bir cetvelini çıkararak altını mühürleyip Tasfiye Komisyonuna verir. Nakil tarihi, ilk nakil emrinin verildiği gündür ki, mahallinin en büyük mülkiye memuru tarafından yazılı olarak onayla belirlenir ve gerçekleştirilir.

Madde: 2- Heyet, birinci maddede belirtilen işlemleri tamamladıktan sonra vergi ve tapu sicil kayıtlarına müracaatla mahalle veya köy itibarıyla nakil olunan kişiler ve dernekler, azınlıklara ait topluluklar ve hayır kurumları gibi tüzel kişilere ait taşınmaz malların ayrı ayrı acele olarak ikişer nüsha defterini düzenler. Her defter, taşınmaz malların sokak veya mevkiini, kapı veya kayıt numarasını, değerini, hisseli ise miktarını, mevcut durumunu ve sahiplerinin isimlerini içerecektir. Halkının tamamının nakli sebebiyle boş kalmış olan köylere ait defterlerin düzenlenmesinde, vergi esas defterindeki sıra, tertip ve emlâkin gerçek kullanıcıını belirleyen özet ve tahsilât müfredat defterlerindeki kayıt ve şerhler (açıklama) dikkate alınacağı gibi köy kâtipleri

²¹² BOA. DÜİT. 93/17. 26 Teşrin-i Evvel 1331 / 8 Kasım 1915; Takvim-i Vekâyi, 28 Teşrin-i Evvel 1331 / 10 Kasım 1915, Sayı: 2343; Lutfik Kuyumcuyan, *Türk Hukuk Mevzuat Rehberi*, İstanbul 1933, s. 392; Kardeş, *Tehcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 39-68.

ve tahsildarlar ile gerektiğinde civar köylerden yaşlı ve sözlerine güvenilir kimselerin bilgilerine de müracaat edilecektir.

Madde: 3- Önceki madde hükümlerine göre düzenlenen defterlerin altı, heyet tarafından imzalandıktan sonra birer nüshası incelenmesi amacıyla idare meclislerine ve ikinci nüshaları ilgililerin müracaatına hazır bulundurulmak üzere tapu sicili müdürlüklerine verilecektir. İdare meclisleri, her gayrimenkul için tahrir kayıtlarına ve vergi kıymetlerine göre değer belirleyecek ve altına mazbatasını yazarak defterleri ait olduğu Evkaf ve Maliyeye verecek ve bunların birer onaylı örneklerini Tasfiye Komisyonuna tebliğ eder.

Madde: 4- 26 Eylül 1915 tarihli kanuna göre Maliye ve Evkaf hazineleri adına doğrudan doğruya veya hükmen yapılacak kayıtlardan harç ve vergi alınmaz.

İKİNCİ BÖLÜM: Komisyonların kuruluşu ile görev ve yetkilerine dairdir.

Madde: 5- Komisyonlar, Dâhiliye ve Adliye Nezaretlerinin birlikte tayin ve ilân edecekleri mahallerde kurulacak, Dâhiliye Nezaretinin tayin edeceği bir başkan ile Adliye ve Maliye Nezaretleri tarafından atanan birer kişiden oluşacaktır. İşleri önemli ve fazla olan yerlerde, gerektiğinde komisyona Maliye ve Dâhiliye Nezaretlerinden birer üye ilaveten atanabilir.

Madde: 6- Komisyon başkanları, tasfiye meselelerine kesinlikle müdahale etmemek üzere, lüzumu kadar memur ve kâtip istihdamına yetkilidir.

Madde: 7- İşlemlerin azlığı nedeniyle komisyon kurulmasına lüzum görülmeyen mahallerde, nakledilen kişilerle ilgili tasfiye işlemleri o mahalle en yakın yerde kurulan komisyona aittir. Komisyon bu işlemleri, borçların araştırması hususları hariç olmak üzere, başkan tarafından vekil tayin edilecek bir veya birden fazla kişiye verebilir. Tasfiye mazbataları, 26 Eylül 1915 tarihli kanunun beşinci maddesi gereğince borçlunun naklinden önceki kanuni ikâmetgâhının bulunduğu hukuk mahkemesince tescil edilir.

Madde: 8- Komisyon başkanlarına bir buçuk ve üyelere birer lira yevmiye verilir. Önceki madde gereğince komisyon başkanına vekâleten görev yapacak kimselere yarım lirayı, memurlar ve kâtiplere kırk kuruşu geçmemek üzere verilecek yevmiyeler komisyonlar tarafından belirlenir.

Madde: 9- Komisyonun düzgün ve devamlı olarak kanun ve tüzüğün uygulanması görevini temin etmek, tek tek görülebilecek işleri uzmanlıklarına göre üyelere dağıtmak ve gereken hususları tutanak veya makbuz belgeleri gibi evrak ile belgelendirmek, başkanın görevlerindedir.

Madde: 10- Nakil olunan kişilerin paraları, terk edilmiş taşınır malları, mevduatı ve alacaklarının toplanması, geri alınması, tahsili ve gerektiğinde dava açılması, terk edilmiş mallardan çekişmeli olmayanların açık artırma ile satışı ve komisyonun görev çevresine dâhil olan diğer hususların takip ve ödenmesi hakkında icap eden kararlar, komisyonlarca alınır.

Madde: 11- Bu tüzüğün yürürlüğe konulmasından önce, Hükümetçe kurulmuş heyetler tarafından düzenlenen ve yapılan bütün evrak ve işlemler Tasfiye Komisyonlarına devredilecektir. Devredilen evrak arasında, nakil edilen kişilerde alacakları olan veya terk edilmiş mallarda hak iddiasını içeren dilekçelerin eksiklikleri tamamlanıp diğer işlemleri yapıldıktan sonra, kabul edilecektir.

Madde: 12- Nakil olunan kişilerde alacakları olduğunu iddia edenler, komisyon başkanlığına bir dilekçe vermeye, senet ve diğer belgelerini ve vekâletle müracaat halinde vekâletnameyi veya bunların onaylı örneklerini dilekçeye eklemeye ve ikâmetgâhlarıyla nakilden önceki ikâmetgâhlarını ve borcun yönünü açıklamaya mecburdurlar. Dilekçecilere, komisyon mührüyle mühürlü olarak borç veren ve borçlunun isimlerini ve borcun toplam miktarını ve dilekçeye ekli evrakın çeşit, adet ve tarihlerini ve "... ayının ...ncı günü müracaat edilmiştir" ibaresini içeren makbuz belgesi verilir. Terk edilmiş taşınır ve taşınmaz mallarda hak iddia eden her kişi, komisyona müracaatla istihkak davasında bulunduğunu beyan ettikten sonra, bunu ispatlayıcı olarak alacağı belge ile mahkemeye müracaat eder.

26 Eylül 1915 tarihli kanunun dördüncü maddesinde belirlenen sürelerden yararlanmak amacıyla, iddiada bulunulan şey ve kendileri aleyhinde iddiada bulunulanlar ve dava hakkında gerekli açıklamayı içeren telgraflarla dahi borçlunun naklinden önceki ikâmetgâhının bulunduğu yerdeki komisyona müracaat edilebilir. Adı geçen kanunun bahsetmiş olduğu haklardan yararlanmak için, hakkında müracaat olan borçluya ait tasfiye işlemlerinin komisyonca tamamlanmasıyla mazbatasının

düzenlenmesinden önce, bu maddenin önceki fıkraları hükümlerine göre evrak ve gerekli belgelerin verilerek alacakların kayıt ve kabul ettirilmesi gerekir.

Madde: 13- Aşağıdaki hususlar, komisyonların kurulmasından sonra yapacakları görevlerdendir:

A. Birinci madde gereğince verilecek cetvelde yer alan ferağ verme işlemleri hakkında soruşturma yaparak ve gerektiğinde ispatlayıcı belgelerini isteyerek ve inceleyerek bunlardan usulsüz olduğu anlaşılanların fesih ve iptali için mahkemeye müracaat etmek.

B. Nakledilen kişilere ait olup Hükümetçe koruma altına alınmış olan para ve eşya ile adı geçen kişilere ait diğer bütün mallara el koymak.

C. Bankalara, diğer kurumlara ve fertlere müracaatla nakledilen kişiler tarafından bırakılmış olan paralar ve malların hesaplarını talep ve bunlardan rehinli olanların dışında olanları geri almak ve rehinliler hakkında genel hükümlere göre girişimlerde bulunmak.

D. Mahkemeler ve ait olduğu dairelere müracaatla, nakledilen kişilerin mallarına önceden konulmuş olan hacizlerin, 26 Eylül 1915 tarihli kanunun yedinci maddesinin birinci fıkrası hükmüne göre sicilden silinmesini talep etmek.

E. Mümkün olan araçlarla ve uygun yollarla yazışmalar ve soruşturmalar yapmak, ele geçmiş evrak, senet ve ticari defterleri inceleyerek soruşturma ve inceleme sunucunda, nakledilen kişilerin diğer kimselerde alacakları olduğu anlaşılan hak ve paralarını tahsil etmek ve gerektiğinde dava açmak. Nakil olunan kişiler lehine görülmekte olduğu haber alınan davaları, 26 Eylül 1915 tarihli kanunun yedinci maddesinin son fıkrasına göre takip ve sonuçlandırmak.

Madde: 14- Daireler, kurumlar, bankalar ve fertler, komisyon başkanları tarafından istenilen hesapları ve gerektiğinde bunları ispatlayıcı bütün belgeleri derhal vermeye mecburdurlar.

Madde: 15- Komisyonlar, nakil olunan kişilerde alacakları olduğunu iddia edenlerin inceleme taleplerinde, borçluların ele geçmiş ticari defterleri bulunduğu takdirde, bunlar ile karşılaştırma için icra, mahkemeler ve resmi dairelerde yazı, mühür veya imzalarını içeren evrak ve iddialarını doğrulayan belgeler mevcut ise bunları celp

edecek. Adı geçen kişiler ile işlemlerde bulunan sözlere güvenilir kimselerin bilgilerine müracaat, tanıklıkla ispatı mümkün olan hallerde, tanıklık edeceklerin ifadelerini dinledikten sonra, mahkeme huzurunda tanıklık yapmaları için isimlerini mazbataya yazmak ve uygunsuz ticari senetlerin çoğunlukla geçerli olduğu mahallerde, bu gibi senetler hakkında derin soruşturma yapmakla yükümlüdürler.

Madde: 16- Kiliselerde mevcut eşya, resimler ve kutsal kitaplar deftere yazılarak korunacaktır. Okullarla manastırların bütün okul malzemelerinin kullanım hakkı Maarif idarelerine devrolunur.

Madde: 17- Sahipleri bilinmeyen malların bedelleri, eşyanın bulunduğu köy veya mahalle adına kaydedilecek ve daha sonra hükümet tarafından adı geçen köy veya mahalle halkının iskân edildiği mahalle gönderilecektir.

Madde: 18- Komisyonlar, taşınır malların müzayede ile satışında uygun olan zaman ve mekânı dikkate almak suretiyle adı geçen malların mümkün olduğu yükseklikte gerçek kıymetleriyle satılmalarına gayret edeceklerdir.

Madde: 19- Komisyonlarca, tutulacak hesap defterleri, bir esas defter ile bir de terk edilmiş mallar cari hesap defterinden ibaret olup örnekleri ve kullanma biçimini belirten tarifname işbu nizamnameye eklenmiştir. Komisyonlar, lüzum ve ihtiyaç görebilecekleri yardımcı defterler kullanırlar. Hesapların düzgün ve tarifnamede belirtilen kurallar dairesinde tutulmasını temin için komisyon başkanı, kayıt defterlerini devamlı olarak teftiş ve kontrolünde bulunduracak ve hesabın düzensizliğinden doğacak bütün noksanlıkların ve kötü kullanımların sorumluluğu başkana ait olacaktır.

Madde: 20- Komisyonların ilgili kanun ile bu nizamname hükümleri dairesinde vuku bulacak yazılı bildirimler ve tebligatın, ilgili memurlar tarafından yerine getirilmesi zorunludur.

Madde: 21- İlgili Kanun ile bu nizamnamede tayin edilen görevlerin yerine getirilmesi ve yürütülmesi için başkan tarafından gösterilecek lüzum üzerine, komisyon maiyetine Hükümetçe yeterli miktarda polis ve jandarma görevlendirilir.

Madde: 22- Komisyonların işlemleri, merkezî hükümetin teftiş ve kontrolü altındadır. Madde: 23- İlgili kanun ile nizamnamede belirlenen görevlerin kasten

ihmal ve gecikme sonucu olarak, yapılmamasından doğan zararlardan başkan ve üyeler malen dahi sorumlu tutulurlar.

Madde: 24- Bu nizamname yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde: 25- Bu nizamnamenin hükümlerini uygulamaya Dâhiliye, Adliye ve Maliye Nezaretleri yetkilidir.

Nizamnamenin birinci bölümünde taşınmaz mallara ilişkin yapılacak muamele ve kayıt işlemlerine dair ayrıntılı bilgiler yer alıyordu. Komisyonların kuruluşlarına kadar bir ön çalışma olmak üzere, bölgede, adı geçen yetkililerin katılımıyla oluşturulan heyetler, nakil tarihinden on beş gün öncesinde ve nakil emrinden sonra yapılan devir işlemleriyle ilgili incelemeler yaparak bunlara dair cetveller hazırlayacaklardır. Bu işlemler tamamlandıktan sonra taşınmaz mallarla ilgili ayrıntılı kayıtlar tutulacaktır. Kayıtlar tutulurken işlemlerin doğruluğu için önceki kayıt bilgilerine bakılabileceği gibi gerektiğinde yaşlı ve güvenilir kişilerin bilgilerine de başvurulacaktır. Yine bu taşınmaz mallar için kayıtlarına ve vergi kıymetlerine bakılarak değer biçilecektir.

İkinci bölümde ise kurulacak komisyonların görevleri belirtilirken, tutulacak kayıtlarda ve incelemelerde büyük bir titizlik gösterilmesi isteniyordu. Sahipleri belli olmayan mallar da düşünülerek ve bunların bedellerinin hükümet tarafından köy veya mahalle halkının iskân edildiği bölgeye gönderileceği belirtiliyordu. Komisyonların yapacakları işlemlerin hükümetin kontrolü altında olduğu hatırlatılırken, satışların sahiplerini zarara uğratılmaksızın en yüksek değerde yapılmasına dikkat edilmesi de diğer hükümler arasındaydı. Görülecek herhangi bir ihmalde ise komisyon başkan ve üyeleri sorumlu tutulmaktaydı. Böylece komisyonların görevlerini kötüye kullanmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Nizamnamede ayrıca, Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının Esas Defteri ve Emval-i Metruke Hesab-ı Cari Defterinin Suret-i Kayıt ve İstimali adıyla iki ayrı başlık altında, belirtilen iki defterden de örnekler verilerek nasıl kayıt tutulacağı ve kullanılacağı hakkında açıklayıcı bilgiler yer alıyordu²¹³. Buna göre, Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının Esas Defterinde, 1. Genel terk edilmişler 2. Terk edilmiş

²¹³ Nezaretçe bütün Tasfiye Komisyonları için hazırlanmış 3 Şubat 1916 tarihli yazıda, komisyonlar tarafından kullanılacak bu defterlerin, gönderildiği bildiriliyordu (DH. HMŞ. 12/76. 21 Kanun-i Sâni 1331 / 3 Şubat 1916).

paralar 3. Terk edilmiş mevduat 4. Terk edilmiş alacaklar 5. Satılan taşınır mal bedelleri 6. Vakıflar hazinesine verilen taşınmaz mal bedelleri 7. Maliye hazinesine verilen taşınmaz mal bedelleri 8. Terk edilmiş borçlar 9. Borç ödemeleri 10. Terk edilmiş taşınır mal masrafları 11. Geçici harcamalar 12. Kişiler zimmetleri (yolsuzluklardan doğan) 13. Nakledilen kişiler cari hesabı 14. Mal sandıkları cari hesabı olmak üzere 14 ayrı hesap açılacaktır. Terk Edilmiş Mallar Cari Hesabı Defteri ise, nakledilen kişilerin terk etmiş oldukları paralar, mevduat ve alacaklar ile taşınır ve taşınmaz mal bedellerinden gelen ve hesaplanarak komisyonlarca toplanan, geri alınan ve tahsil edilip emaneten mal sandıklarına verilen paralar, imtiyazlı imtiyazsız olduğu ayrılmak üzere terk olduğu tahakkuk eden borçları ve terk edilmiş taşınır mallar için gerektiğinde yapılan masrafları tek tek gösterir biçimde düzenlenecektir. Bu esasa göre, defterin karşılıklı iki sayfası bir sayfa itibar olunarak her sayfa dört tabloya ayrılacaktır. Üstünde kişilerin mensup ve kayıtlı olduğu mahalle ve köyüyle, isim ve şöhreti ve o kişiye özel olarak terk edilmiş mallar idare komisyonu nezdinde saklı bulunan dosya numarası işaret edildikten sonra, tablolar işlem gereğine göre yazılacaktır²¹⁴.

Daha önce de ifade edildiği gibi Ermeni borç ve alacaklarıyla ilgili düzenlemelerin yapılmasında Almanya ve Avusturya-Macaristan Devletleri'nin büyük etkisi olmuştu. Buna rağmen çıkarılan kanunun ve nizamnamenin her iki devleti de pek memnun etmediği ve bunların hükümlere aykırı davrandıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır. Şöyle ki, kanun çalışmaları daha devam ederken, Emval-i Metruke Komisyonları kendi sorumluluk bölgelerinde kanun ve talimatnameler uyarınca geride kalan dükkân, depo, ev gibi gayrimenkulleri mühürleyerek, içindeki eşyaların sayımını yapmak ve korumak üzere çalışmalarını yürütmekteydi²¹⁵. Alman Sefareti, Adana ve Mersin bölgelerinde faaliyete başlayan komisyonun çalışmalarından şikâyetle, hükümete itirazlarını bildirdi. 26 Eylül tarihli kanunun kabulünden sonra, sefaret, Ermeni malı olup Deutsche Orient Bank tarafından kiralanan ve içindeki eşyasının bankaya rehin bırakıldığı bir evin, yazılı olarak müracaat edilmesine rağmen Emval-i Metruke Komisyonu tarafından el konulduğunu, Hariciye Nezaretine yazmış olduğu muhtıradan dile getiriyordu. Sefaretin bu şikâyeti üzerine İAMM'nden Adana Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazıda, sözü edilen evin bankaca kiralınmış olup

²¹⁴ BOA. DÜİT. 93/17.; Kardeş, *Tehcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 62-66.

²¹⁵ Duman, "Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları", s. 126.

olmadığı, içindeki eşyanın ne olduğu, komisyon tarafından ne zaman el konulduğu ve banka müdürü Garopel (?) hakkında bilgi istiyordu²¹⁶. Bu yazıdan sadece bir gün sonra konunun önemine binaen bizzat Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Adana Emval-i Metruke Komisyonuna gönderdiği yazıda, konunun biran önce araştırılmasını istiyordu²¹⁷. Bunun üzerine komisyon, yaptığı inceleme sonucunda Dâhiliye Nezaretini bilgilendirmiş, Ermeni Ağazaryan'a ait olduğu anlaşılan evin, sevk edilen Ermeniler tarafından kendisine bırakılan bakır takım, yatak takımları ve çamaşır gibi eşyalarla dolu olduğu, komisyon görevlilerinin kayıt çalışmaları sırasında gelen bankanın Adana şubesi müdürü Garopel'in, komisyon memurlarını hırsızlıkla itham ederek, görevlerini yapmalarına engel olduğu, buna rağmen komisyonun eşyaları kayıt ve muhafaza altına aldığı yazılıyordu²¹⁸. Bu tutumuyla Deutsche Orient Bank, 26 Eylül 1915 tarihli kanunun uygulanmasına engel olmuş, Osmanlı hukukunu hiçe sayarak Ermenilerden alacaklarını keyfi bir iradeyle tahsil etme yoluna gitmişti. Durum karşısında derhal harekete geçen Dâhiliye Nezareti, yapılan soruşturma neticesinde Garopel'i, Osmanlı iç işlerine müdahale etmek suçuyla mahkemeye sevk etti²¹⁹.

Alman kurum ve şirketlerinin artan baskısı ve faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin Alman Büyükelçiliği nezdinde yeni notalar vermesine neden oldu. 22 Aralık 1915 tarihli notada, devletin ulusal savunma endişesine rağmen, sevk edilen kişilerden kaynaklı zararları en aza indirmek için çalışıldığını, bu amaçla 26 Eylül tarihli kanunun çıkartıldığını ve bu kanuna ilgili tüm şahısların uymak zorunda olduğu belirtilerek, daha önce Almanya tarafından verilmiş notaların kabul edilemez olduğu ifade ediliyordu²²⁰.

26 Eylül tarihli geçici kanun ve bu kanunun uygulanabilmesi için hazırlanan 8 Kasım tarihli nizamname doğrultusunda Ermenilerin borç ve alacaklarıyla ilgili birçok bölgede Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonları kuruldu. Savaş dönemi süresince, sadece sevke tabi tutulan Ermenilerin ve diğer gayrimüslim unsurların değil²²¹, devlet

²¹⁶ BOA. DH. ŞFR. 57/192. 57/193. 17 Teşrin-i Evvel 1331 / 30 Ekim 1915.

²¹⁷ BCA. TİGM. 272/10. 1.1.14. 18 Teşrin-i Evvel 1331 / 31 Ekim 1915.

²¹⁸ BCA. TİGM. 272/12.35.7.11.; BCA. TİGM. 272.12.36.11.2.; BOA. DH. ŞFR. 495/115. 21 Teşrin-i Evvel 1331 / 3 Kasım 1915.

²¹⁹ Duman, "Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları", s. 127.

²²⁰ Gust, s. 682.

²²¹ Diyarbakir'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Rum, Katolik, Protestan, Süryani ve Keldani milletine mensup olup nakledilen kişilerin mallarına el konulması ile bunların kendileri veya vereseleri tarafından yapılan müracaatlar üzerine, Ermeniler için uygulanan kanunlara uygun hareket edilmesinin

aleyhinde faaliyette bulunan ve güvenliği tehlikeye düşüren, cinayet, yolsuzluk ve firar etmek gibi suçlardan dolayı bazı kişilerin de mallarına devlet tarafından el konulduğu görülmektedir. Bu bağlamda, firar eden askerleri öldürdükleri sabit olan Arakel oğlu Keşiş Agob ile rüfekasının idamına ve mallarının müsaderesine karar verilmişti²²². Bu uygulama aynı zamanda düşman tarafına firar eden askerler için de geçerli olup herhangi bir din ayrımına gidilmeksizin bunlara ait mal ve emlakın haczinin gerekliliği de kabul edilmişti²²³. Bu durum hem komisyonların kuruldukları bölgelerin sayısını hem de iş yoğunluğu arttırmıştı.

1.4.1. Tasfiye Komisyonlarının Kuruluşu ve Çalışmaları

Hükümet, vilayet ve mutasarrıflıkları komisyonların kurulması ile ilgili kanun ve nizamname hakkında bilgilendirmek amacıyla yoğun bir şekilde yazışmalara başladı. Özellikle komisyonlar kuruluncaya kadarki geçiş aşamasında herhangi bir işlem yapılamaması ve malların muhafaza altına alınarak sadece müracaatların alınması uygun görüldü²²⁴. Ardından hangi bölgelerde kaç komisyonun kurulmasına gerek olduğu araştırıldı²²⁵. Bu komisyonlarda görevlendirilecek kişilerin isim ve görevlerinin

---

doğru olup olmayacağı soruluyordu (BOA. DH. ŞFR. 537/94. 5 Teşrin-i Sâni 1332 / 18 Kasım 1916). Nezaret, verdiği cevapta, Ermenilerle birlikte sevk edilen diğer gayrimüslim unsurların mallarının da tasfiyeye tabi tutulmasının uygun olduğunu bildiriyordu (BOA. DH. ŞFR. 70/79. 10 Teşrin-i Sâni 1332 / 23 Kasım 1916).

²²² BOA. BEO. 4364/327285. 5 Temmuz 1331 / 18 Temmuz 1915).

²²³ Yapılan bu uygulamalar, savaş döneminde ortaya çıkmış bir durum olmayıp, 1879 yılında kabul edilen Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu'na göre uygulama alanı bulmuştur (BOA. DH. HMS. 5/11-5. 31 Kanun-i Evvel 1333 / 31 Aralık 1917). Şöyle ki, aynı doğrultuda verilmiş diğer kararlarda bu uygulamaları daha açık görmek mümkündür. Örneğin zimmetine para geçirip düşman tarafına firar eden 20. Kolordu Levazım Reisi Kaymakam Mustafa Raşid Bey'in Askeri Ceza Kanununun 137. maddesi gereğince idamına ve Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanununun 317. maddesine uygun olarak mallarına el konulması gerektiği kararı verilmiştir (BOA. DH. İ. UM. 20-1/1-34. 9 Nisan 1334 / 9 Nisan 1918). Konuyla ilgili düzenlemeler, TBMM döneminde askerden firarların önüne geçmek için alınan önlemler çerçevesinde de devam etmiş, hazırlanan kanun layihası ile askeri kıtalardan elbise, silah ve askeri teçhizatla firar eden kişilerin beraberlerinde götürdükleri bu eşyaların iki mislinin memleketlerinde bıraktıkları mallarından karşılanacağı belirtilmiştir (BCA. BKK. 30.18/2.27.1. 5 Kanun-i Sâni 1336 / 5 Ocak 1920).

²²⁴ BCA. TİGM. 272.12/35.6.15. 17 Eylül 1331 / 30 Eylül 1915; BOA. DH. ŞFR. 58/220. 24 Teşrin-i Sâni 1331 / 7 Aralık 1915.

²²⁵ Hükümet komisyon merkezlerini tespit etmeden önce bir vilayet ya da bölge dâhilinde kaç komisyonun kurulması gerektiğini belirliyordu. Komisyon merkezlerinin belirlenmesinde zaman zaman bölgeden gelen istekler de göz önünde bulunduruluyordu. Örneğin Trabzon Vilayeti dâhilinde üç komisyonun kurulmasına karar verilmiş, ardından vilayetten, Samsun'da emval-i metruke işlerinin düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için üç Tasfiye Komisyonundan birinin burada bulunmasının uygun olacağı (BOA. DH. ŞFR. 497/33. 31 Teşrin-i Evvel 1331 / 13 Kasım 1915) yönünde gelen istek üzerine bu komisyonlardan birinin Samsun'da çalışmasına izin verilmiştir.

bildirilmesi istendi²²⁶. Bu ön çalışmaların ve yapılan düzenlemelerin neticesinde belirtilen görevler ve sorumluluk alanları doğrultusunda çalışmak üzere pek çok bölgede Tasfiye Komisyonları kuruldu²²⁷. 16 Kasım 1915’de Tekfurdağı²²⁸, 25 Aralık 1915’de Kayseri, 17 Ocak 1916 Bitlis Tasfiye Komisyonları faaliyete başlamışlardı²²⁹. 1 Ocak 1916’ya kadar kurulan Tasfiye Komisyonları şunlardı²³⁰;

- İstanbul: Komisyon vilayet merkezindedir.

- Edirne: Komisyon Tekfurdağı’ndadır.

- Adana Vilayeti

Adana, Mersin: Komisyon Adana’dadır.

Cebel-i Bereket: Komisyon liva merkezindedir.

Kozan: Komisyon liva merkezindedir.

- Erzurum: Komisyon vilayet merkezindedir.

- Hüdavendigâr Vilayeti

Karacabey – Kirmastı: Komisyon Bursa’dadır.

Gemlik – Orhangazi: Komisyon Gemlik’tedir.

Ertuğrul: Komisyon Bilecik’tedir.

- Ankara Vilayeti

Yozgat, Kırşehir, Boğazlıyan: Komisyon Yozgat’tadır.

Ankara, Keskin, Çorum: Komisyon Ankara’dadır.

- Trabzon Vilayeti

Bafra, Terme, Çarşamba: Komisyon Samsun’dadır.

Ünye, Fatsa, Tirebolu: Komisyon Ordu’dadır.

²²⁶ BOA. DH. HMŞ. 12/31. 24 Teşrin-i Evvel 1331 / 6 Kasım 1915.

²²⁷ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 119.

²²⁸ Edirne Vilayeti dâhilinde faaliyet gösterecek olan komisyonun başkanlığına Sadret Evrak Müdürü Faik Bey tayin edilmiştir (BOA. BEO. 4382/328646. 26 Teşrin-i Evvel 1331 / 8 Kasım 1915).

²²⁹ *Sabah*, 20 Kanun-i Sâni 1331 / 2 Şubat 1916. Sayı: 9482.

²³⁰ BOA. Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Memur-in Kalemi Evrakı (DH. EUM. MEM.) 73/43; BOA. DH. HMŞ. 12/81.; BOA. DH. MB. HPS. 156/89; Taner Akçam-Ümit Kurt, *Kanunların Ruh-u Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İstanbul 2012, s. 43-44.

Trabzon: Komisyon vilayet merkezindedir.

- Sivas Vilayeti

Amasya, Gümüşhacıköy: Komisyon Sivas'tadır.

Merzifon, Havza: Komisyon Merzifon'dadır.

Tokat: Komisyon Tokat'tadır.

- İzmit Sancağı

İzmit, Karamürsel, Yalova: Komisyon İzmit'tedir.

Adapazarı, Kandıra, Geyve²³¹: Komisyon Adapazarı'ndadır.

- Eskişehir Sancağı

Sivrihisar, Mihalıççık: Komisyon Sivrihisar'dadır.

Eskişehir: Komisyon liva merkezindedir.

- Kayseri Sancağı

Kayseri: Komisyon liva merkezindedir.

Develi: Komisyon kaza merkezindedir.

- Halep Vilayeti

Halep: Komisyon vilayet merkezindedir.

Maraş: Komisyon liva merkezindedir.

Antakya: Komisyon liva merkezindedir.

- Konya, Bitlis, Mamuratülaziz, Diyarbakir: Komisyonlar vilayet merkezlerindedir.

- Niğde, Karahisar-ı Sahib, Urfa, Karesi: Komisyonlar liva merkezlerindedir.

Dâhiliye Nezareti de eş zamanlı olarak gazete ilânlarıyla, komisyonların nerelerde kurulduğu ve hak talebinde bulunanların takip edecekleri usuller hakkında bilgilendirme

---

²³¹ Taner Akçam-Ümit Kurt, "Kanunların Ruhu Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek" adlı çalışmalarında bu yer adını Gemlik olarak vermişlerdir. Oysaki Gemlik o dönemde Hüdavendigar Vilayeti sınırları içinde bulunmakta olup, bu hatanın belgedeki yer isminin yanlış okunmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

yapmaktaydı²³². Sabah Gazetesi 3 Ocak 1916 tarihli nüshasında, kurulmuş olan komisyonlar ve bu komisyonların görev bölgeleri ile ilgili bilgiler veriyordu²³³. İkdam Gazetesi ise İzmit ve Samsun Tasfiye Komisyonlarının kurularak göreve başladığını, nakledilen kişilerden alacağı olduğunu iddia edenler için, İzmit Tasfiye Komisyonunca 26 Aralık 1915 ve Samsun Tasfiye Komisyonunca da 14 Ocak 1916 tarihinden itibaren müracaatların kabul edildiğini ilgililere duyuruyordu²³⁴.

Tasfiye Komisyonlarının kurulmasıyla birlikte hükümetin, komisyonların buldukları bölgeler ile sıkı bir yazışma trafiği başladı²³⁵. Bu yazışmalar bazen komisyonların görev ve sorumluluklarını hatırlatıcı nitelikte²³⁶ olduğu gibi bazen de bir an önce tasfiye işlemlerinin tamamlanması yönündeydi²³⁷. Hükümet ayrıca komisyonların sadece kanun ve nizamnamenin kendilerine verdiği görevleri yerine getirerek, yetkilerinin dışına çıkmamasını istiyordu²³⁸. Bu bağlamda komisyon dışında kimselerin işlemlere müdahale edilmesinden yana değildi²³⁹ ve tasfiye işlemleri ile sadece kurulan komisyonların ilgilenmesi isteniyordu.

Komisyonların alacağı dilekçelerde nelere dikkat etmesi ve bu dilekçeleri nasıl bir uygulamaya tabi tutması gerektiği, geçici kanunda ayrıntılı olarak belirtilmişti. Ayrıca dilekçe verecek olanların da bu dilekçeleri usulüne uygun olarak hazırlaması, aksi takdirde kabul edilmeyeceği bildirilmişti. Bu ayrıntılar kanunun yanı sıra basında çıkan haberlerle de halka duyurulmaktaydı. Sabah Gazetesi, 3 Ocak 1916 tarihli sayısında,

²³² Duman, “Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları”, s. 124.

²³³ *Sabah*, 21 Kanun-ı Evvel 1331 / 3 Ocak 1916, Sayı: 9452.

²³⁴ *İkdam*, 11 Kanun-ı Sâni 1331 / 24 Ocak 1916, Sayı: 6805.

²³⁵ Daha sonra yapılacak düzenleme ile komisyonların Nezaretle yapacağı haberleşmelerin belli hususlar çerçevesinde olmasının uygun olacağı görülmüştür (BOA. DH. HMs. 12/65. 13 Kanun-i Sâni 1331 / 26 Ocak 1916).

²³⁶ Dâhiliye Nezaretinin Tasfiye Komisyonları için hazırladığı yazıda, buldukları bölgelerde ikâmetgâhlarını ispat edemeyenlerin mahkeme haklarının geçici olarak durdurulması yönündeki yetkinin Tasfiye Komisyonlarına ait olduğu bildiriyordu (BOA. DH. HMs. 12/56. 10 Kanun-i Sâni 1331 / 23 Ocak 1916).

²³⁷ Bütün Tasfiye Komisyonları için hazırlanmış olan tamimde, bunun dışında ayrıca kilise eşyalarını ileride ait olduğu yerlere gönderilmek üzere korunması, taşınır ve taşınmaz mallara dair açılmış veraset davalarında malların mirasçısı olduklarını kanıtlayanlara verilmesi yazıyordu (BOA. DH. HMs. 12/73. 23 Kanun-i Sâni 1331 / 5 Şubat 1916). Bir başka örnek için bkz. BCA. TİGM. 272.11/7.5.14. 20 Şubat 1331 / 4 Mart 1916.

²³⁸ BOA. DH. ŞFR. 59/80. 8 Kanun-i Evvel 1331 / 21 Aralık 1915, Konuyla ilgili gelen haberler üzerine İAMM’nden Canik Tasfiye Komisyonuna gönderilen yazı.

²³⁹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, VIII, 11; Daha önce hükümetin uyarısı üzerine Canik’ten gönderilen yazıda, iddia edildiğinin aksine liva muhasebecisi ile polis memurlarının emval-i metruke işlerine müdahale etmedikleri yönünde bilgi verilmektedir (BOA. DH. ŞFR. 512/23. 23 Şubat 1331 / 7 Mart 1916).

müracaatta bulunacakların verecekleri dilekçelerde nelere dikkat etmesi gerektiği, buna uymayan dilekçelerin komisyonlarca kabul edilmeyeceği uyarısında bulunuluyordu²⁴⁰. Bu esaslar çerçevesinde faaliyetlerini sürdüren komisyonlar, Ermenilerden alacağı olanların dilekçelerini kabul etmeye başladılar. Ancak verilen her dilekçenin kanun hükümlerine uygun olmadığı ve dilekçelerin dikkatli bir şekilde incelendiği düşünülürse, bu durumun hem çok zaman aldığı hem de yazışma ve iş yoğunluğunu artırdığı anlaşılmaktadır. Nezaret önlem olarak, usulüne uygun olmayan dilekçelerden sahibini sorumlu tutarak, gerek nezarete verilip ait olduğu komisyona gönderilen, gerek doğrudan komisyonlara verilen dilekçeler arasında kanuna uygun hazırlanmamış olanların bundan sonra nezarete gönderilmeyerek bulunduğu bölgede saklanmasını uygun görmüştür²⁴¹. Kanunun belirlediği sürede verilmeyen dilekçelerin de komisyonlar tarafından kabul edilmeyeceği dile getirilirken, emval-i metruke üzerindeki iddialarını dilekçe ile geçerli sürede talep etmiş olanların eksikliklerini gidermek için yapacakları müracaatların kabul edilmesi gerektiği belirtilmiştir²⁴². Komisyonların kuruluşu ve faaliyet kazanması her yerde eş zamanlı olmamıştır. Böyle durumlarda Tasfiye Komisyonlarının kuruluşuna kadar müracaatların idare komisyonlarına yapılması istenmiş, gereken işlemler hakkındaki evrakların mahallerdeki komisyon başkanlıklarına gönderildiği bilgisi verilmiştir²⁴³.

Bu süreçte komisyonların ilgilendikleri meselelerden biri de Ermeniler tarafından borçlarına karşılık rehin bıraktıkları mallardı. Hükümet, öncelikle bankalara rehin olarak bırakılan bu malların Tasfiye Komisyonları dışında kimseye teslim edilmemesini belirtiliyordu²⁴⁴. Komisyonlardan da bu malların miktar ve değerleriyle, bunun karşılığında rehin buldukları borca dair bilgilerin yer aldığı bir cetvel hazırlayıp rapor tutarak, malın rehin bırakılan borcu ödendikten sonra, kalan kısmı komisyondan bir üyenin de bulunmasıyla hazırlanan zabıt varakası ile birlikte makbuz karşılığında alacaklıya vermelerini istiyordu²⁴⁵.

Daha öncede belirtildiği gibi komisyonlar, Dâhiliye Nezaretinin tayin edeceği bir başkan ile Adliye ve Maliye Nezaretleri tarafından atanan birer kişiden oluşacaktı.

²⁴⁰ Sabah, 21 Kanun-ı Evvel 1331 / 3 Ocak 1916, Sayı: 9452.

²⁴¹ BOA. DH. HMŞ. 12/50.; DH. EUM. MEM. 73/46. 29 Kanun-i Evvel 1331 / 11 Ocak 1916.

²⁴² BOA. DH. İ. UM. E. 99/83. 19 Kanun-i Sâni 1331 / 1 Şubat 1916.

²⁴³ BOA. DH. HMŞ. 12/40. 15 Kanun-i Evvel 1331 / 28 Aralık 1915.

²⁴⁴ BOA. DH. HMŞ. 1-1/6-8. 28 Mart 1332 / 10 Nisan 1916.

²⁴⁵ BOA. DH. HMŞ. 12/72. 18 Kanun-i Sâni 1332 / 31 Ocak 1917.

Yoğunluğu fazla olan yerlerde ise gerektiğinde komisyona Maliye ve Dâhiliye Nezaretlerinden birer üye ilaveten atanabilecekti. Tasfiye Komisyonlarının görevleri çok önemsendiği için başkan ve üye tayinleri titizlikle yapılıyordu. Bu nedenle görevlendirilen kişilerin değiştirilmesi büyük sorunlara neden olmasına rağmen, işlerini layıkıyla yapamayan kişilerin görevlerinden alındığı ve yerlerine hemen yeni kişilerin tayin edildiği görülmektedir. Bu konuda bazı bölgelerden de Dâhiliye Nezaretine istek ve şikâyetler gelmekteydi. Örneğin Niğde'ye tayin edilen üyenin görevinden alınarak yerine Bidayet Hukuk Mahkemesi üyesi ve eski Beykoz Sulh Hâkimi Said Bey'in tayini²⁴⁶ isteği bu kabildendi.

Komisyonların çalışmalarını layıkıyla yapabilmeleri ve işlerini kolaylıkla sürdürebilmeleri için hükümetin birtakım tedbirlere başvurduğu görülmektedir. Bu konuda yapılan uygulamalardan biri de Ermeni mühtedilerin zaman zaman komisyonlarda görev almasına izin verilmesidir. Ancak bunların Ermenice bilen kişiler olmadığı, doğru tespitlerde bulunulabilmek ve yapılacak yanlışlıkların önüne geçmek için sadece tercüman olarak çalıştırılmaları uygun görülmüştür²⁴⁷. Komisyonların yükünü hafifletmek adına yapılan bir diğer uygulama da askerlik hizmetine karşılık, maaşları ordu tarafından karşılanan memurlar görevlendirmek olmuştur. Böylece istihdam edilecek memurlara ayrıca ücret verilmekten de kaçınılmış oluyordu²⁴⁸.

Hükümet, tasfiye işlemlerinin biran önce tamamlanmasından yanaydı. Bu durum yapılan yazışmalarda her fırsatta hatırlatılırken, hem komisyonların işlerini hızlandırmak hem de Ermenilerden kalan mallar hakkında düzenli bilgiler edinmek adına sevk yapıldığı bütün bölgelerde kapsamlı bir araştırma başlatmıştır. Bu amaçla farklı tarihlerde pek çok bölgeye gereğinin yapılması yönünde yazılar yazılmış ve

²⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 506/84. 11 Kanun-i Sâni 1331 / 24 Ocak 1916.

²⁴⁷ İAMM'nden Trabzon ve Canik Tasfiye Komisyonlarına gönderilen yazıda, namus ve sadakatinden emin olunan Ermeni mühtedilerin, Ermenice bilen kişi olmadığı için komisyonun tercüme işlerinde çalıştırılmasına izin verilmiştir (BOA. DH. ŞFR. 59/43. 7 Kanun-i Evvel 1331 / 20 Aralık 1915. Konuyla ilgili diğer yazışmalar için bkz. BOA. DH. ŞFR. 502/36. 9 Kanun-i Evvel 1331 / 22 Aralık 1915; BOA. DH. ŞFR. 502/57. 10 Kanun-i Evvel 1331 / 23 Aralık 1915). Bu şekilde Trabzon Tasfiye Komisyonunda tercüman olarak çalışmaya başlayan Ünye Ermenilerinden mühtedi Yakup Efendi'nin bu durumu pek inandırıcı bulunmamış olacak ki, tercümanlık görevinde kalması sakıncalı görülerek diğer Ünye Ermenilerinin sevk edildiği yere gitmek üzere Samsun'a gönderildiği bildiriliyordu (Trabzon Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine ve Dâhiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine gönderilen yazılar, BOA. DH. EUM. 2. Şb. 30/24. 4 Teşrin- Evvel 1331 / 17 Ekim 1916; 25 Teşrin- Evvel 1331 / 7 Kasım 1916).

²⁴⁸ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 73/46.; BOA. DH. HMs. 12/50. 31 Kanun-i Evvel 1331 / 13 Ocak 1916.

metruk mallara yönelik bilgileri içerir cetvellerin hazırlanması istenilmiştir²⁴⁹. İAMM'nden İzmit Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, bölgede çiftlikler, arazi miktarları ve bunlardan emval-i metrukeye ait olanların bildirilmesi isteniyordu²⁵⁰. Yine çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, sevk edilen Ermenilerin miktarı, bunlara ait gayrimenkul malların değeri, bugün ne kadar Ermeni bulunduğu, bunların ne kadarının kendi evlerinde oturdukları, Ermenilerden kalan metruk binalardan ne miktarda muhacirlere verildiği ve ne kadarının Maliyece kiraya verilmiş olduğuna dair ayrıntılı malumatta bulunulması bildiriliyordu²⁵¹. Bu emirlere karşılık birçok bölgede incelemeler yapılmış, elde edilen bilgiler merkeze gönderilmiştir²⁵². Halep Vilayetine bağlı Cısr-i Suğur ve Muradiye Nahiyesi'ne ait listede, sevk edilen Ermenilerin nüfus bilgileriyle ilgili ayrıntılar bulunmazken, Karaturan, İkizoluk, Gürgene ve Kesb kariyelerinde metruk mal ve değerleri verilmiştir. Buna göre, metruk arazi, emlak, mal ve eşyaların toplamda değeri 9233 kuruştur²⁵³. Halep'ten Belen'e gönderilen Ermenilere ait emval-i metruke listelerinden; 857.800 kuruş değerinde 8.548 dönüm arazi, 895.530 kuruş değerinde 395 ev, 96 dükkân ve 4 değirmen kaldığı anlaşılmaktadır²⁵⁴. Kilis'ten gönderilen Ermenilere ait listede ise arazi, ev, han, fırın ve dükkân gibi taşınmaz mallar

²⁴⁹ Hükümetin bu konudaki çalışmaları aslında Tasfiye Komisyonlarının kurulmasından daha önce başlatılmıştı. Sevk edilen Ermenilerin sayısı, terk ettikleri malların tür ve miktarlarına yönelik ayrıntılı cetveller tutulması ve bunların merkeze gönderilmesi istenilmiştir (Bir örnek için bkz. BCA. TİGM. 272.12/35.6.12. 9 Eylül 1331 / 22 Eylül 1915). Ancak Tasfiye Komisyonlarının kurulması, tasfiyeye tabi tutulacak mallar açısından çok daha ayrıntılı bilgiler gerektirdiğinden hükümetin bu konuda sık sık bölgelerden taleplerde bulunduğu görülmektedir.

²⁵⁰ BOA. DH. ŞFR. 57/34. 3 Teşrin-i Evvel 1331 / 16 Ekim 1915.

²⁵¹ BOA. DH. ŞFR. 28 Temmuz 1333 / 28 Temmuz 1917.

²⁵² Osmanlı Devleti'nin Ermenilerden kalan mallarla ilgili yapmış olduğu bu istatistikî çalışmalar ve kayıtlar arasında rastlanılan bilgilere rağmen Dikran Kuyumciyan, şimdiye kadar ev sahibi olan Ermeni ailelerinin toplam sayısı ile alakalı hiçbir istatistiğin olmadığı, aynı zamandan birçok vilayette Ermenilerin ne kadar toprağa sahip oldukları ile ilgili düzgün tahminlerde bulunulamadığını iddia etmektedir (Dickran, Kouymjian, "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process", *Armenian Studies* (Autumn 1998), Program/California State University, Fresno Erişim Tarihi: 09.04.2014, <http://armenianstudies.csufresno.edu/faculty/kouymjian/articles/confiscation.htm>, Oysaki, konuyla ilgili arşiv kayıtları içerisinde yer alan bilgilerin yanı sıra Murat Bardakçı, Sadrazam Talat Paşa'nın özel arşivinde bulunduğunu söylediği, Ermeni tehciri ile ilgili belge ve yazışmaları topladığı çalışmasında, vilayet, kaza ve köylerde Ermenilerden metruk boş haneler, istimplâk olunan arazi ve çiftlikler ile yine Ermenilerin sahip olduğu maden imtiyazlarına dair sayısal bilgilere yer vermiştir (Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi (Sadrazam Talât Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususî Yazışmalar)*, İstanbul 2008, ss. 90-93, 96-103).

²⁵³ BCA. TİGM. 272.10/1.1.18. 13 Kanun-ı Evvel 1331 / 26 Aralık 1916.

²⁵⁴ BCA. TİGM. 272.10/1.1.18. 22 Kanun-ı Evvel 1331 / 4 Ocak 1916.

ile ticaret eşyaları, değerleri ile birlikte verilmiştir. Ayrıca sevk edilen Ermenilerin sayısı kadın ve erkek ayrı olmak üzere yer almaktadır²⁵⁵.

Hükümetin isteği üzerine emval-i metrukeye ait mallara dair listeler halinde gönderilen bilgilerin yanı sıra bu malların miktar ve durumlarını gösteren bilgiler de gelmekteydi. Ermenilerin alacak, verecek ve terk edilmiş mallarıyla ilgili yapılacak işlemlerde kolaylık sağlaması açısından bu kişilerin isimleri, ikâmetleri, sanat ve ticaret yaptıkları yerlerin önceden bildirilmesinin de yerinde olacağı düşünülmekte²⁵⁶ ve bu konuda ilgili yerlere gerekli emirler verilmekteydi. Bu esaslara göre Tekfurdağı Ermenilerine ait isim, meslek, aile üyeleri ile nakil tarihleri gibi ayrıntılı bilgileri gösteren bir liste hazırlanmış, bu kişilerin mal, borç ve alacaklarıyla ilgili hususlarda Tasfiye Komisyonuna ayrıca bilgi verileceği bildirilmiştir²⁵⁷. Bir başka ayrıntılı çalışmanın da Maraş ve civarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Maraş Mutasarrıflığından mülhakata gönderilen yazılarda, zirai durum, muhacir ve mültecilerin²⁵⁸ iskânı ve bunlara verilen mallarla ilgili bilgilerin yanı sıra Ermenilerin sevkinden o ana kadar emval-i metrukeden teslim edilmiş para miktarı, karşılığında verilen makbuz ve ilmühaberlerin tarih ve numaralarının bulunduğu bir cetvelin düzenlenmesi ve gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca emval-i metrukeye ait ne kadar ev ve arazinin olduğu, bunlardan ne kadarının muhacirlere verildiği ve kiraya verilmiş olanlar var ise miktarının bildirilmesi gibi konuları kapsayan yazışma örnekleri nezarete

²⁵⁵ BCA. TİGM 272.10/1.1.20. 23 Kanun-ı Evvel 1331 / 5 Ocak 1916

²⁵⁶ BOA. DH. EUM. 2 Şb. 33/51. 7 Şubat 1332 / 20 Şubat 1917.

²⁵⁷ BCA. TİGM. 272.11/7.5.14. 9 Şubat 1331/ 22 Şubat 1916.

²⁵⁸ Arapça kökenli bir sözcük olan ve göç manasındaki hicretten türeyen muhacir, Osmanlı'nın dağılım süreciyle ilintili olup, daha çok Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'dan ya bir sıcak çatışma neticesinde ya oralarda kendisine yapılan baskılar dolayısıyla ya da bir İslam ülkesi olan Osmanlı'da yaşamayı tercih etme sebepleriyle gelen ve geldiği yere bir daha dönmeyip iskâna tabi tutulan, - soykütüksel manada- etnik kökeni (devletçe) mühim olmayan Müslüman göçmen kimseye verilen addır (Tuncay Ercan Sepetcioğlu, "İki Tarihsel "Eski" Kavram, Bir Sosyo-Kültürel "Yeni" Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 18, Özel Sayı: 3, Ocak/January 2014, s. 52). Mülteci kavramı ise baskı, şiddet veya zulme uğrama tehlikesi olan ya da uğramış bir kişinin veya grubun yaşadığı ülkenin sınırlarını aşarak, bir başka ülkeye sığınması durumlarında kullanılmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin kendi tabiiyetindeki insanlar için de mülteci kavramını kullandığı görülmektedir. Bu durum, muhacir ve mülteci statülerinin karıştırılmasına yol açmıştır. Öyle ki, belirtilen dönemde devlet kurumlarının kendi iç yazışmalarında dahi bölgeden göç eden insan için bazen mülteci bazen muhacir kavramı kullanılmıştır. Muhacir ve mülteci statüleri arasındaki farka sebep olan temel husus; muhacirlerin kalıcı olarak, yani yerleşmek üzere gelmiş olmaları; mültecilerin ise işgalin sona ermesinin ardından geri dönebilecekleri düşünüldüğünden kendilerine geçici bir gözle bakılmasıdır (Namık Kemal Dinç, "20.Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi", *Toplum ve Kuram*, S. 1, Mayıs 2009, s. 215-216).

gönderilmiştir²⁵⁹. Muğla'dan gelen yazıda ise Ermenilere ait ev bulunmadığı, mevcut bir miktar emlak ve arazinin de kimse tarafından kullanılmadığı bilgisi veriliyordu²⁶⁰. Bazı durumlarda da Ermenilere ait metruk bina ya da ev bulunmadığı bilgisi geliyordu. Örneğin, Kütahya'da²⁶¹ ve Teke'de²⁶² Ermeniler sevk edilmediği için metruk mal bulunmadığı, ayrıca Musul'da ve Kudüs'te de emval-i metruke olmadığı²⁶³, Zor'da ise Ermenilere ait metruk bina bulunmazken, buradaki evlerde kendi ailelerinin oturduğu bildiriliyordu²⁶⁴.

Hükümetin biran önce metruk malların tespitini yapmak ve tasfiye işlemlerini tamamlamak için başvurduğu yöntemlerden biri de saklanmış ya da kaçırılmaya çalışılan malların yerlerini ihbar edenlere ihbariye vermek olmuştur. Yapılan ihbarlar araştırılmış, bu araştırmalarda ordu görevlilerinin yanı sıra mülkiye memurlarından da faydalanılmıştır. Böyle bir ihbar Sivas bölgesinden gelmiştir. Sivashlı Onnik adlı bir şahsın, bazı yerlerde saklı olan bakır ve gümüş gibi değerli eşyaların yerlerini ihbar edeceği bildirilmişti. Buna karşılık Dâhiliye Nezareti, uygun birkaç mülkiye memuruyla birlikte konunun ordu tarafından araştırılmasını istemiştir²⁶⁵. Erzurum'dan gelen yazıda ise pek çok depo ve mağazada bulunduğu haber alınan ve ihracı mümkün olmayan emval-i metruke eşyasını ihbar edenlere ihbariye verilmesi isteği nezarete bildiriliyordu²⁶⁶. Bazen de ihbar edenlere ortaya çıkan mallardan % 5 oranında ikramiye veriliyordu²⁶⁷. Bu yazışmalar, bazı bölgelerde metruk malların saklandığını ve hükümetin bu mallarla ilgili sağlıklı işlem yapamadığını göstermektedir. Zira bu mallar kayıt dışı kalmış, yapılan çalışmalara rağmen bazen suiistimale varacak sonuçlar doğurmuştur.

²⁵⁹ BOA. DH. İ. UM. E-35/58. 2 Haziran 1333 /

²⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 534/79. 24 Eylül 1332 / 7 Ekim 1916.

²⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 534/25. 20 Eylül 1332 / 3 Ekim 1916. Daha sonra Kütahya'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, bölgedeki Ermeniler ve bunlara ait mallarla ilgili ayrıntılı bilgi veriliyordu. Buna göre, livadan dâhile sevk edilen 120 Ermeni'den 18'i Kütahyalı olup bunların metruk mallarının aileleri tarafından kullanıldığı, 2 kişinin gayrimenkulünün bulunmadığı, şuanda liva dâhilinde 4600 Ermeni'nin olduğu ve bunların 3750'sinin yerli olup kendi evlerinde oturduklarından sevk edilmiş Ermenilere ait muhacirlere ya da Maliye Nezaretince kiraya verilmiş metruk bina bulunmadığı bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 561/44. 2 Ağustos 1332 / 15 Ağustos 1916).

²⁶² BOA. DH. ŞFR. 561/18. 31 Temmuz 1332 / 13 Ağustos 1916.

²⁶³ BOA. DH. ŞFR. 534/66. 23 Eylül 1331 / 6 Ekim 1916; BOA. DH. ŞFR. 561/24. 31 Temmuz 1333 / 13 Ağustos 1917.

²⁶⁴ BOA. DH. ŞFR. 561/60. 4 Ağustos 1333 / 4 Ağustos 1917.

²⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 57/186. 17 Teşrin-i Evvel 1331 / 30 Ekim 1915.

²⁶⁶ BOA. DH. ŞFR. 500/105. 26 Teşrin-i Sâni 1331 / 9 Aralık 1915.

²⁶⁷ BOA. DH. HŞŞ. 12/80. Kanun-i Sâni 1331 / Ocak 1916 (gün belli değil).

Bu çalışmalar neticesinde Tasfiye Komisyonları, metruk malları kayıt altına alırken, bu malların kira ve satış işlemlerine de başladı. Kiralama işlemlerinde, tasfiye kanununun yayınlanma tarihinden önce yapılmış olan kira sözleşmeleri geçerli kabul edilirken, daha sonra yapılan anlaşmaların kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir. Zira bu malların istifade hakkı hazineye geçtiği için kanunla birlikte Maliye ve Evkaf Nezaretleri adına kayıtları yapılan mallarla ilgili yapılmış sözleşmeleri iptal etme yetkisi de yine bu nezaretlere verilmiştir²⁶⁸.

Hükümet satış işlemleri konusunda tek sorumlu olarak tuttuğu komisyonlardan, nakledilen kişilerden alacağı olduğu iddiasında bulunanların mahkemelere müracaatlarını sağlayarak, bu şekilde borçları tasfiye etmelerini istiyordu²⁶⁹. Yazışmalardan komisyonların her hususta merkezle koordineli çalıştığı ve sürekli görüş alışverişinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca komisyonlar, buldukları bölgede metruk mallarla ilgili yaptıkları çalışmalar sonucu bu malların hangi işleme tabi tutulması gerektiği konusunda da bilgi veriyorlardı. Örneğin, Niğde'den gelen yazıda, malların satış muamelelerinin bazı durumlarda uzadığı, hatta birkaç işleme tabi olması gerektiği belirtilerek, bunun önüne geçmek adına yapılacak muamelenin bildirilmesi istenirken²⁷⁰, Kayseri Tasfiye Komisyonu ise buradaki malların satışının uygun olacağı görüşünü dile getiriyordu²⁷¹. Merkezin de komisyonlara dikkat etmeleri gereken hususlarla ilgili uyarıları oluyordu. Bu konuda bir tedbir olarak Karahisar-ı Sahip Tasfiye Komisyonuna gönderilen yazıda, sevk edilen bölge ahalisinden olsun ya da olmasın Ermenilerin tasarrufunda bulunan emval ve emlakın kesinlikle başkasına satılmayacağı bildiriliyordu²⁷².

Satış işlemlerini hızlandırmak için dönemin gazete haberlerinde satışı yapılacak mallarla ilgili ilanların yer aldığı görülmektedir. Örneğin İstanbul Tasfiye Komisyonu verdiği ilanda, Bilecik Tasfiye Komisyonunca altı balya flatorun müzayedeye konulduğu ve görmek isteyenler için numunelerinin ellerinde bulunduğu bildiriliyor, taliplerinin ise İstanbul Tasfiye Komisyonuna müracaat etmeleri isteniyordu²⁷³.

²⁶⁸ BOA. DH. HMŞ. 1-1/6-5. 16 Mart 1332 / 29 Mart 1916.

²⁶⁹ BOA. DH. İ. UM. E-100/49. 13 Şubat 1331 / 26 Şubat 1916.

²⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 499/35. 15 Teşrin-i Sâni 1331 / 28 Kasım 1915.

²⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 505/89. 4 Kanun-i Sâni 1331 / 17 Ocak 1915.

²⁷² BOA. DH. ŞFR. 58/158. 16 Teşrin-i Sâni 1331 / 29 Ekim 1915.

²⁷³ Tanin, 14 Mart 1917, Sayı: 2965.

Tasfiye Komisyonlarının yaptıkları satışlar sonucu ailesinin ev aldığını söyleyen dönemin tanıklarından İsmail Arıkan²⁷⁴,ın, yapılan satış işlemiyle ilgili ifadeleri, komisyonların satışlarda takip ettikleri usulü yansıtması açısından önemlidir: “... boşalmış Ermeni taşınmazlarının mal müdürlüğü tarafından, değerleri bir komisyonca saptanarak, açık artırma ile satılması zamanında biz de ev sahibi olduk. Babamız tutarı taksitlerle ödedi. Bu yük aileye epey ağır gelmişti, evde hep hükümete borç lafi edilirdi...²⁷⁵”. Görüldüğü gibi komisyonlar müzayede yolu ile yaptıkları satışları taksitlendirmişlerdi. Nitekim hükümet de usullere göre olması kaydı ile bu tarz taksitlendirmeleri uygun bulmaktadır. Yine Arıkan’ın ifadelerinden satılan evin değerinin yüksek olduğu da anlaşılmaktadır.

Tasfiye Komisyonları, yapılan mal satışlarında sahiplerinin zarar görmemesine dikkat ediyordu. Bazen bölge şartları ve fiyat değişiklikleri bu satışları daha da zorunlu kılıyordu. Bu konuda Tasfiye Komisyonlarının merkezi bilgilendirdiği ve görüş istediği görülmektedir. Samsun Tasfiye Komisyonu Başkanı Nazım Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazısında, bölgedeki tütün fiyatlarının giderek düştüğünü ve emval-i metruke tütünlerinin biran önce satılması gerektiğini belirtiyordu²⁷⁶. Hükümetin tütün satışlarını bazı kurallar çerçevesinde yaptığı görülmektedir.

Tasfiye Komisyonları satışlardan elde ettiği gelirleri daha sonra sahibine göndermek üzere mal sandıklarına teslim ediyordu. Osmanlı kayıtları, savaşın devam ettiği yıllarda biriken bu paraların sahiplerine ödenmesi hususunda hükümetin gerekli yazışmaları yaptığını göstermektedir. Aynı zamanda mal sandıklarında biriken bu paralardan Ermenilerin borçlarının ödemesi de yapılmıştır. Dâhiliye Nezaretinden Adana Vilayetine gönderilen yazıda, Ermenilere ait olup Tasfiye Komisyonlarınca satılarak mal sandıklarına konulmuş taşınır mal gelirleri ile yine mal sandıklarınca tahsil

²⁷⁴ İsmail Arıkan, kendi deyiimi ile kıtlık yaşanan Birinci Büyük Savaşı’nın devam ettiği 1916 yılında Malatya’nın Darende ilçesinde doğdu. Darende’nin büyük ve saygın ailelerinden birinin üyesi olan Arıkan, aynı zaman da yörenin ilk eğitim gören kişilerinden de biridir. Sivas Lisesini ve ardından İstanbul Hukuk Fakültesini bitiren Arıkan, “Mahallemizdeki Ermeniler” isimli kitabında bir Anadolu kasabasındaki Ermenileri ve sevk kararıyla birlikte bölgeden ayrılmasını bir anı niteliğinde anlatırken, “Adı Anaydı” adlı çalışmasında ise aynı yıllarda ve bölgelerdeki Türklerin hayatlarına yer vermektedir.

²⁷⁵ İsmail Arıkan, *Mahallemizdeki Ermeniler*, İstanbul 2005, s. 28.

²⁷⁶ Bu tütünler, bölgedeki Alman konsolosları tarafından Alman ordusu için alınmak isteniyordu. Bu durum Nazım Bey’i tereddüde düşürmüştü, tütünlerin biran önce satışının yapılması gerektiğini belirterek, merkezden bu konuda izin talep etmiştir. Ancak merkezden bu isteğine hemen yanıt bulamayan Nazım Bey’in yazışmalarını sürdürdüğü görülmektedir (BOA. DH. ŞFR. 518/90. 23 Nisan 1332 / 6 Mayıs 1916; 520/23. 4 Mayıs 1332 / 17 Mayıs 1916).

edilmiş birikmiş kira bedellerinden borçları için gerekli para miktarının havale ile değil, nakden ödenmesi hususunun Maliye Nezaretine bildirildiği ifade ediliyordu²⁷⁷.

Başlangıçta mal sandıklarında toplanan bu gelirlerle ilgili zaman zaman farklı uygulamalar olduğu görülmektedir. İAMM'nden bütün Tasfiye Komisyonlarına gönderilen yazıda, toplanan gelirlerin mal sandıklarına verilmesi, şimdiye kadar Ziraat Bankasına teslim edilmiş para varsa bunların geri verilmesine gerek olmadığı sadece verilen miktarın bildirilmesi isteniyordu²⁷⁸. Ancak daha sonra mal sandıklarında birikmiş bu gelirlerin bazı bölgelerde Maliye Nezaretinin emriyle Ziraat Bankasına teslim edildiği görülmüştür. Tasfiye Komisyonlarınca mal sandıklarına teslim edilmiş İzmit'te 126 buçuk kuruş²⁷⁹ ile Tokat'ta²⁸⁰ ve Bursa'da²⁸¹ birikmiş para Ziraat Bankası'na teslim edilirken, yine mal sandıklarında birikmiş Afyon Karahisar'da 539.400 küsür kuruşun²⁸², Ankara'da 371.076 kuruşluk miktarın 369.360 kuruşunun²⁸³ Ziraat Bankası'na teslimi için mal sandıklarına emir verilmesi isteniyordu. Sivas'tan gelen yazıda, satıştan elde edilen gelirlerin vilayet ve ordu giderlerine harcandığı için teslim edilemediği²⁸⁴, Eskişehir'de²⁸⁵ ve Yozgat'ta gelirlerin Maliye Nezaretinden emir gelmediği için verilemediği bildiriliyor ve bu konuda gerekenin yapılması isteniyordu²⁸⁶. Son olarak Konya Tasfiye Komisyonu, birikmiş gelirlerin Ziraat Bankası'na teslim edilmesi gerektiğini bildiriyordu²⁸⁷. Hükümet, Tasfiye Komisyonlarından Ziraat Bankasının vereceği cetvellere göre işlem yapmasını²⁸⁸, muhacir ve mültecilere verilen arazilerin bu cetvellerdeki bilgilere uygun olarak bankaya rehin bırakılmayanlardan tercih edilmesini emrediyordu²⁸⁹.

Ermenilerin borçlarına karşılık mallarını rehin olarak bıraktıkları Ziraat Bankası, nakledilen Ermenilerden alacaklarını temin etme konusunda hayli sıkıntı yaşamaktaydı.

²⁷⁷ BCA. TİGM. 272.11/15.56.3. Bu kaydın tam olarak tarihi belli olmamakla birlikte Tasfiye Komisyonlarının işlevselliği düşünüldüğünde savaş dönemi yıllarına ait olduğu anlaşılmaktadır.

²⁷⁸ BOA. DH. HMŞ. 12/76. 29 Teşrin-i Sâni 1331 / 12 Aralık 1915.

²⁷⁹ BCA. TİGM. 272.74/64.2.11. 14 Kanun-i Sâni 1331 / 27 Ocak 1916.

²⁸⁰ BCA. TİGM. 272.74/64.2.10. 14 Kanun-i Sâni 1331 / 27 Ocak 1916.

²⁸¹ BCA. TİGM. 272.74/64.2.16. 17 Kanun-i Sâni 1331 / 30 Ocak 1916.

²⁸² BCA. TİGM. 272.74/64.2.17. 17 Kanun-i Sâni 1331 / 30 Ocak 1916.

²⁸³ BCA. TİGM. 272.74/64.2.15. 17 Kanun-i Sâni 1331 / 30 Ocak 1916.

²⁸⁴ BCA. TİGM. 272.74/64.2.13. 15 Kanun-i Sâni 1331 / 28 Ocak 1916.

²⁸⁵ BCA. TİGM. 272.74/64.2.4. 20 Teşrin-i Sâni 1331 / 3 Aralık 1915.

²⁸⁶ BCA. TİGM. 272.74/64.2.12. 15 Kanun-i Sâni 1331 / 28 Ocak 1916.

²⁸⁷ BCA. TİGM. 272.74/64.2.18. 18 Kanun-i Sâni 1331 / 31 Ocak 1916.

²⁸⁸ BCA. TİGM. 272.12/36.12.17. 24 Mart 1332 / 6 Nisan 1916.

²⁸⁹ BCA. TİGM. 272.11/9.21.3. 17 Kanun-i Sâni 1332 / 30 Ocak 1917.

Bu nedenle yapılan bir düzenlemeyle başka yerlere nakledilen Ermenilerin terk ettikleri ve Ziraat Bankasında rehin bulunan emlak ve arazilerin banka kanununa uygun olarak icra dairelerince satılması²⁹⁰ ve elde edilen gelirlerinin borçlarına sayılması uygun görülmüştür. Düzenlemede ayrıca Yunanistan'a kaçan Rum ve Bulgar malları da gündeme gelmiş, ancak bunların devlet hazinesi ile ilgilerinin olmadığı düşünülmüştür. Bu yola başvurulurken de Ermenilerin uğrayacakları zararların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Şöyle ki, müzayede ile satışı yapılan malların düşük fiyatlarla elden çıkması durumunda sahibinin zarara uğrayacağı bilindiğinden²⁹¹, bu borcun rehin malın hazine adına kaydının yapılmasından sonra, kişinin malları üzerinden ödenmesi isteniyordu. Ayrıca satılacak taşınır malı bulunmayan kişilerin banka borçlarının, rehin bulunan taşınmaz malları, şehir ve kasaba dâhilinde ise kira bedelinin tahsisi suretiyle ve köylerdeki rehin arazilerin bedellerinin de sahiplerinin cari hesaplarına geçirilecek borçlarından ödenmesi uygun görülmüştür²⁹². Banka tarafından müzayede yolu ile satışı yapılacak rehin malların mezat kaimelerinin²⁹³ damga vergisine tabi tutulmaması uygun görüldü²⁹⁴. Daha sonra alınacak bir kararla Bulgaristan ve Yunanistan'a nakledilen Bulgar ve Rumların Ziraat Bankası'nda rehin bulunan mallarıyla ilgili düzenleme de yapılacaktır²⁹⁵.

Belirlenen esaslar çerçevesinde çalışmalarını sürdüren komisyonların bazılarının bulunduğu bölgeler önem ve yoğunluk bakımından dikkat çekerken, bazı bölgeler için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. Böyle durumlarda komisyonların civardaki diğer Tasfiye Komisyonlarına devri gündeme gelmiştir. Bitlis Vilayeti Tasfiye Komisyonundan Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, kanun hükümlerine uygun

²⁹⁰ İcra dairelerince yapılacak rehin malların satış işlemlerinde banka kanununa uygun olarak borçlunun veresiye durumundaki Mülkiye ve Maliye Nezaretleri ile Tasfiye Komisyonlarına ihbarname tebliğ edilerek bilgi verilmesi ve ayrıca ihale şartlarının yerine getirilerek hareket edilmesi gerekiyordu. Aksi takdirde yapılan satışların kanuna aykırı olduğu gerekçesiyle iptali istenebiliyordu (BOA. DH. İ. UM. 7-2/1-13. 14 Şubat 1334 / 14 Şubat 1918).

²⁹¹ Hükümetin böyle bir düzenlemeye gitmesinde, bankanın içinde bulunduğu durumun yanı sıra bazı bölgelerden gelen yazıların da etkili olduğu görülmektedir. Urfa Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda, nakledilen kişilerden metruk olup Ziraat Bankasında rehin bulunan evlerin çok düşük bedellerle elden çıkarılacağına anlaşıldığı söyleniyordu. Hatta mutasarrıflık bu durumun önüne geçmek adına, değerli evlerin bedellerinin muhacirin tahsisatından ödenerek mültecilere verilmesi önerisinde bulunuyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/81. 15 Kanun-i Evvel 1332 / 28 Aralık 1916)

²⁹² BOA. MV. 207/33. 14 Mart 1333 / 14 Mart 1917.

²⁹³ Arttırma ve eksiltmelere iştirak edenlerin sürdükleri fiyatı gösteren ve imzalarıyla tevsik edilen resmi cetveller (*Türk Hukuk Lügati*, Ankara 1991, s. 183).

²⁹⁴ BOA. BEO. 4472/335397.

²⁹⁵ BOA. MV. 208/38. 27 Mayıs 1333 / 27 Mayıs 1917.

olarak emval-i metruke mallarının bir kısmının mal sandığına teslim edilerek, kalanının savaş şartlarının da etkisiyle satın alacak kimse olmadığından, vilayet dâhilindeki taşınır malların değerli olanlarından başlanmak üzere Diyarbekir'e gönderilmesi gerektiği bildiriliyordu²⁹⁶. Bu istek üzerine nezaret vilayetten tekrar görüş bildirmesini istemiş²⁹⁷, gelen cevapta, savaş şartları dolayısıyla Bitlis'te bulunan emval-i metruke ile hükümete ait diğer evrakların Diyarbekir'e sevkini bir tedbir ihtiyacı olduğu dile getirilmiştir²⁹⁸. Böylece Diyarbekir'e sevkini gerçekleştiren emval-i metruke mallarının satış işlemlerinin artık buradaki komisyonca yapılması uygun görülmüştür²⁹⁹. Bu konuda bir diğer talep de Erzurum Vilayetinden gelmekteydi. Vilayet, nezarete gönderdiği yazıda, emval-i metrukeden ellerinde satacak veya muhafaza edecek bir şey bulunmadığından Erzurum Tasfiye Komisyonunun işlerini, Sivas Tasfiye Komisyonuna devretmeyi teklif ediyordu³⁰⁰.

Tasfiye Komisyonlarının işlem yaptığı mallar arasında bir de sevk edilenlere ait içinde değerli malların saklandığı düşünülen kasalar bulunmaktaydı. Daha önce de ifade edildiği gibi bu kasaların bir kısmı sevk edilenler tarafından yabancı misyonerlere bırakılmıştı. Bir kısmının da komisyonlarca tasfiye çerçevesinde açılması lüzumu görülmüş, hükümetten bu konuda yardım istenmiştir. Hükümet de bu kasaları açtırmak için gerek görülen yerlere kasacı kişiler göndermiştir. Gönderilen bu kişilerden biri de Ermeni kasacı Nikefor'dur³⁰¹.

Tasfiye Komisyonlarının çalışmaları yabancı devletler tarafından da yakından takip ediliyordu. Bu komisyonların çalışmaları ile ilgili bir değerlendirmede bulunan Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, geniş yetkilere sahip bu komisyonların konuyla ilgili düzenlenmiş kanunda da görülebileceği gibi, Ermenilerin mülkleri ile ilgili olarak mülkiyet, şikâyetler, borçlar ve benzeri karmaşık meseleleri halletmek için kurulduğunu

²⁹⁶ BOA. DH. ŞFR. 506/104. 12 Kanun-i Sâni 1331 / 25 Ocak 1916.

²⁹⁷ BOA. DH. ŞFR. 60/165. 17 Kanun-i Sâni 1331 / 30 Ocak 1916.

²⁹⁸ BOA. DH. ŞFR. 507/73. 18 Kanun-i Sâni 1331 / 31 Ocak 1916.

²⁹⁹ BOA. DH. ŞFR. 62/213. 21 Mart 1332 / 3 Nisan 1916.

³⁰⁰ BOA. DH. ŞFR. 530/100. 21 Ağustos 1332 / 3 Eylül 1916.

³⁰¹ Karesi Tasfiye Komisyonundan Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, bazı kasaların açtırılması için Balıkesir'de bulunan kasacı Nikefor'un Bandırma'ya gönderilmesi için izin verilmesi isteniyordu. Hükümetin tedbir amaçlı aldığı seyahat kısıtlamasına rağmen kasacı Nikefor'un Bandırma'ya gitmesine izin verildiği görülmektedir (BOA. DH. EUM. 2. Şb, 24/39. 7 Temmuz 1332 / 20 Temmuz 1916).

dile getirmektedir³⁰². Harput Amerikan Konsolosu Leslie Davis ise 9 Şubat 1918 tarihli raporunda, bu komisyonların görünüşte sevk edilen Ermenilerin mallarını korumak ve sahiplerinin herhangi bir borcu varsa ödedikten sonra onların adına paralarını göndermek amacıyla kurulduğunu söylemektedir. Davis, bu nedenle hükümetin el koyduğu Ermenilerden kalan malları, Tasfiye Komisyonlarına teslim ettiğini eklemektedir³⁰³.

Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak çalışan Tasfiye Komisyonları, 10 Mayıs 1916'dan itibaren Maliye Nezaretine devredildi³⁰⁴. Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda, komisyonların Maliye Nezaretine bağlandığı, bundan sonra konuyla ilgili işlemlerin Maliye Nezareti ile yapılmasının uygun olacağı bildiriliyordu. Bu uyarıya rağmen bir süre daha Tasfiye Komisyonları ile ilgili yazışmaların Dâhiliye Nezareti üzerinden yapıldığı görülmektedir³⁰⁵. Bunun üzerine hükümet, öncelikle sevk edilen yerlerdeki Ermenilerin bankalara rehin bırakılan malları dışında hayat sigortası kumpanyaları vs. müesseselere verilen veya rehin bırakılan para ve mal hesaplarını içerir cetvellerin Maliye Nezaretine gönderilmesini istedi³⁰⁶. Bu geçiş sürecinde, komisyonlara yapılan memur tayinlerinin de durdurulduğu görülmekte, bu yönde gelen istekler olumsuz yanıtlanmaktadır³⁰⁷. Ayrıca emval-i metruke hâsılâtından kullanılmasına izin verilen paradan istifade hakkı da askıya alınmıştır³⁰⁸.

Komisyonlar üzerinde yetkili hale gelen Maliye Nezareti, 8 Kasım 1915 tarihli nizamnamenin 3. 5. 6. ve 8 maddelerinin değişikliğini öngören bir nizamname hazırlayarak esbab-ı mucibe layihası ile birlikte Şurayı Devlete sundu. Şurayı Devlette görüşülen ve nezaretler arası yazışmalara sebep olan öneri, Tanzimat Dairesinin itirazlarına rağmen “*Aher Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesine Mütedair Kanun-ı Muvakkatın Sur-ı İcraiyyesi Hakkındaki 30 Zilhicce*

³⁰² Rouben Paul Adalian, “American Diplomatic Correspondance in the Age of Mass Murder: the Armenian Genocide in the US Archives”, *America and the Armenian Genocide of 1915*, (Edited by Jay Winter), Cambridge University Pres, 2003, s. 168.

³⁰³ *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 625-626.

³⁰⁴ HR. SYS. 2873/3. 30 Nisan 1332 / 13 Mayıs 1916.

³⁰⁵ Tasfiye Komisyonlarının Maliye Nezaretine devrine rağmen Diyarbekir’de emval-i metruke hesaplarının tetkiki için Maliye Nezaretinin buradaki Tasfiye Komisyonuna emir vermesi isteği, Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı ile belirtiliyordu (BOA. DH. ŞFR. 530/31. 15 Ağustos 1332 / 28 Ağustos 1916).

³⁰⁶ BOA. MV. 205/105. 11 Kanun-i Sâni 1332 / 24 Ocak 1917.

³⁰⁷ BCA. TİGM. 272.71/28.2.18. 16 Nisan 1332 7/ 29 Nisan 1916.

³⁰⁸ BOA. DH. ŞFR. 65/142. 19 Haziran 1332 / 2 Temmuz 1916.

1333 Tarihli Nizamnamenin 3, 5, 6 ve 8 inci Maddelerine Muaddel Mevadd-ı Nizamiye” adı ile 20 Ekim 1916’da kabul edildi. Böylece 8 Kasım 1915 tarihli nizamnamenin sözü geçen maddeleri şu şekilde değiştirildi³⁰⁹: 3. maddede yapılan değişiklikle, idare meclislerine emval-i metrukenin değerini tayin etme hakkı verildi. Tasfiye Komisyonlarının Maliye Nezaretine devri ile birlikte 5. maddede yapılan değişiklikle, komisyon başkanlarının Maliye Nezareti tarafından seçileceği ve bunların doğrudan nezarete bağlı oldukları belirtildi. 8 Kasım tarihli nizamnamenin 6. maddesinde, komisyon başkanlarının, tasfiye meselelerine kesinlikle müdahale etmemek şartıyla, lüzumu kadar memur ve kâtip istihdamına yetkili olduğu belirtiliyordu. Maliye Nezareti, bu şekilde gereğinden fazla memurun istihdam edildiğine ve bunlara fazladan ödenen ücretlere dikkat çekerek, yapılacak değişiklikle, bu yetkinin komisyon başkanlarından alınarak nezarete verilmesini istiyordu. Son değişikliğin komisyon başkan ve üyelerine verilecek ücretlerin belirlendiği 8. madde de yapılması öngörülüyordu. 8 Kasım tarihli nizamnamede bu ücretler, komisyon başkanlarına bir buçuk ve üyelere birer lira yevmiye olarak belirlenmişti. Komisyon başkanına vekâleten görev yapacak kimselere yarım lirayı, memurlar ve kâtiplere kırk kuruşu geçmemek üzere verilecek yevmiyeler komisyonlar tarafından belirleniyordu. Ancak Maliye Nezareti, savaş dolayısıyla erzak ve zaruri ihtiyaç fiyatlarının son derece artması nedeniyle, bu kişilerin ücretlerinin yeterli olmayacağı, sefaletle düşecek bu insanların görevlerinde suiistimallerine engel olmak için söz konusu miktarın arttırılmasından yanaydı. Yapılan değişiklikle komisyon başkan ve üyelerine verilecek ücretler aynı kalırken, bu ücretlerin belirlenmesi Maliye Nezaretince yapılacaktı. Başkan vekillerinin yevmiyesi 75 kuruş, memur ve kâtiplerin yevmiyeleri 60 kuruşu geçmemek üzere arttırılabilecekti. Bu yevmiyeler ise komisyonlar tarafından belirlenecek, yevmiye ücretleri Maliye Nezareti tarafından aylık ücret değerine veya maaşa çevrilebilecektir. Kabul edilen nizamname ile Maliye Nezaretinin Tasfiye Komisyonları üzerindeki etkinliği pekiştirilmiş oldu.

Komisyonların Maliye Nezareti’ne devrinden sonra borç ve alacaklarından dolayı müracaat edecekler için daha önce Dâhiliye Nezaretince verilen ilanların yerini Maliye Nezareti ilanları aldı. Maliye Nezareti tarafından verilen ve Ertuğrul’da sakin

³⁰⁹ BOA. Şura-yı Devlet Heyeti Umûmiyye (ŞD. HU.), 483/32; Düstur, II. Tertip, 9. Cilt, İstanbul 1928, s. 759-760.

Merdekciyan ailesinden borç ve hak talebinde bulunanların Osmanlı ülkesinde ise 2, farklı bir ülkedeysse 4 ay sürelerinin olduğu haberi Tanin Gazetesi'nin sayfalarına taşınmıştı³¹⁰.

Maliye Nezareti, daha sonra bünyesinde bulunan emval-i gayrimenkulenin kiraya verilme koşullarını belirleyen bir layiha hazırladı³¹¹. Ardından bölgelerden gelen ve bunun gerekliliğini bildiren istekler üzerine³¹², müzayede ile satılan he türlü eşya ve emval-i gayrimenkuleden İstanbul'da % 2 buçuk ve taşrada belediyelerce belirlenecek miktarda belediye ve bazı durumlarda da dellaliye vergisi³¹³ alınmasına karar verildi ve bu durum Tasfiye Komisyonlarına bildirildi³¹⁴.

Emval-i metrukeyle ilgili çalışmaların Meclis içinde de devam ettiği görülmektedir. Hükümet, tüm yokluklara rağmen bu malların idare ve muhafazası için hazine bütçesine yüksek miktarda ek tahsisat koymayı gündemine taşıyacaktır³¹⁵. Ardından emval-i metrukenin idaresi için Maliye Nezaretinin 1916 yılı bütçesine özel fasıl olarak 2.375.000. kuruşluk ek tahsisat eklendiğine dair olan kanun layihası, Ahmet Rıza Bey'in itirazlarına rağmen³¹⁶ 29 Kasım 1917 tarihinde Ayan Meclisinde kabul edilecektir³¹⁷.

³¹⁰ Tanin, 8 Nisan 1333 / 8 Nisan 1917, Sayı: 2990.

³¹¹ BOA. DUİT. 20/29. 4 Haziran 1333 / 4 Haziran 1917.

³¹² BOA. Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti (DH. UMVM.), 2-3/109. 27 Mart 1332 / 9 Nisan 1916.

³¹³ Günümüzde tellaliye harcı olarak da bilinen dellaliye vergisi, belediye sınırları ve civar alanlar içinde belediyelere ait hal, balıkhane, mezat yerleri ve ilgilinin isteğine bağlı olarak belediye münadisi veya tellalı bulundurulan sair yerlerde, gerçek veya tüzel kişiler tarafından her ne suretle olursa olsun her çeşit menkul ve gayrimenkul mal ve mahsullerin satışlarından almaktadır. Belediye Gelirleri Kanununa göre bu harcı, mal ve mahsullerini satan gerçek veya tüzel kişiler ödemektedir (Atilla İnan, "Tellallık Harcı", *Mevzuat Dergisi*, Yıl: 1, S. 11, Kasım 1998).

³¹⁴ BOA. BEO. 4497/337227. 26 Kanun-i Evvel 1333 / 26 Aralık 1917.

³¹⁵ BOA. MV. 242/30. 27 Mart 1332 / 9 Nisan 1916.

³¹⁶ Emval-i metruke kanunuyla ilgili daha önce itirazlarını dile getiren Ahmet Rıza Bey, bütçe görüşmeleri sırasında da bu tavrına devam etti. Ahmet Rıza Bey konuşmasında, "Bu para niçin isteniyor? Maliye Encümeninin ifadat-ı vakiasından bu tahsisatın emval-i metruke denilen malların muhafaza edilmesi için talep edildiği anlaşılıyor. Bu emval-i metruke denilen şeyler ne mahiyettedir? Bunlar emval-i menkule mi, emval-i gayri- menkûle midir? Emval-i menkule ise, aldığımız malûmata göre bunlar maatteessüf kısmen yağma edilmiş, kısmen de hükümet tarafından sattırılmıştır. Ve bu suretle bu emval-i menkule tamamen nakde tahvil edilmiştir. Bunların muhafazası için komisyona ve paraya lüzum yoktur" diyerek bütçeye bunun için para ayrılmasını gereksiz görmüştür. Bu hanelerin tahrip edildiğini, yıkıldığını ve korunmadığını dile getiren Ahmet Rıza, bunların muhafazasından ne kastedildiğini de anlamadığını söylemektedir. Ahmet Rıza sözlerine, bu tahsisat için bütçede karşılık olarak ne gösterilmiş? Şayet bu sarfiyat, satılan emval-i gayri- menkulenin hâsılatı ile tesviye edilecek ise, biçare sahiplerine bir kat daha zulmedilmiş olur" diye devam etmektedir. Ahmet Rıza Bey'in soru ve itirazları Meclis içerisinde tartışmalara sebep olmuş, bu ödemenin emval-i metruke satışlarından yapılmayarak bütçeden karşılanacağı ve bu malları idare etmek üzere kurulmuş komisyonlar için gerekli olduğu

Tasfiye işlemlerinin Maliye Nezaretine devrinden sonra 2 Eylül 1917'de Maliye Nezaretince, sevk edilen Ermenilerden kalan malların hangi tarihten itibaren hazineye devredildiği ve münazaalı emval-i gayrimenkule için açılacak davalardaki mahkeme masraflarının kim tarafından ödeneceğine dair hazırlanan mazbata³¹⁸, 15 Haziran 1918'de Mecliste kabul edildi. Buna göre, emval-i metrukenin 26 Eylül 1915 tarihli geçici kanunun ikinci maddesi gereğince hazineye devri kabul edilmiş, münazaalı olan emval-i gayrimenkuleyle ilgili açılan davaların mahkeme masrafının ve vekâlet ücretinin hazine aleyhinde sonuçlanan davalar için hazine tarafından ödenmesine karar verilmiştir³¹⁹.

Tasfiye Komisyonlarıyla ilgili düzenlemelerin yanı sıra 5 Ekim 1916 tarihinde daha önce çıkarılmış 26 Eylül 1915 tarihli kanunun ikinci maddesinin birinci fıkrasına, “başka mahallere nakledilen kişilerin yerleştirildikleri mahallerde, gecelemleri ve ikâmetleriyle geçimlerini temin edebilecek derecede emlak ve Hazineye intikal eden arazi ve Hazine arazisinden bedelsiz mesken ve arazi verilmek suretiyle yardım yapılabilir³²⁰” ibaresi eklendi. Böylece sevk edilen kişilerin gittikleri bölgelerde geçimlerini temin etmek için kendilerine hazineden ev ve arazi verilmek suretiyle destek olunmaya çalışıldı. Ancak kayıtlardan bu kararın nasıl bir uygulama alanı bulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, ortaya çıkacak yeni bilgiler ışığında tekrar değerlendirilebileceği düşünülmektedir.

1.5. İHTİDA EDEN ERMENİLERİN MALLARI

Osmanlı hükümeti, sevk esnasında ihtida³²¹ eden Ermenilerin buldukları yerlerde kalmalarına müsaade etmişti³²². Zira sevke tabi tutulmayan kişilerin malları

---

yönünde cevap bulmuştur. Dönemin siyasi havası düşünüldüğünde çok daha öncesinde İttihatçılarla yollarını ayıran ve bu yönetim tarafından konuyla ilgili yapılmış hukuki çalışmalara her fırsatta itirazlarını dile getiren Ahmet Rıza Bey'in konuşmasını destekler nitelikteki konuşmanın, Mütareke sonrasında İttihatçılar aleyhinde hareket eden ve hatta sert önlemler alan Damat Ferit Paşa tarafından yapılmış olması şaşırtıcı değildir (MAZC, 29 Teşrin-i Sâni 1333 / 29 Kasım 1917, D. III, C. I, İçt. 4, İn. 8, s. 104-106).

³¹⁷ BOA. DÜİT. 81/6.; MAZC, 29 Teşrin-i Sâni 1333 / 29 Kasım 1917, D. III, C. I, İçt. 4, İn. 8, s. 103-106.

³¹⁸ BOA. ŞD. 2842/8.

³¹⁹ BOA. BEO. 4524/339293.

³²⁰ Kardeş, *Milli Emlâk Mevzuatı Kılavuzu*, s. 48; Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 433-434.

³²¹ Arapça bir kelime olan ihtida, hidayete erme, din değiştirme anlamına gelmektedir. Dinini değiştirip Müslüman olan kişiye de mühtedi denilmektedir.

üzerindeki tasarruf hakları devam etmektedir. Hükümetin bu şekilde ihtida edip buldukları bölgelerde kalan Ermenilerin malları ile ilgili birtakım tedbirler aldığı görülmektedir. Hükümet, bu bağlamda ihtida edenlerin mallarına yönelik saldırıların önüne geçmeye çalışırken, aynı zamanda Müslümanlar tarafından el konulan malların da iadesini sağlamıştır³²³. Ancak Ermenilerin kendilerini sevkten kurtarmak ve mallarını geri almak için ihtida başvurularındaki artış, hükümetin gözünden kaçmamış, Dâhiliye Nezaretinden 1 Temmuz 1915 tarihinde çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, sevk edilen Ermenilerden bazılarının toplu veya tek tek ihtida ettikleri ve bu suretle memleketlerinde kalmanın çarelerini aradıkları söylenmektedir. Din değiştirmenin bir kanaatin sonucu ve bu şekildeki din değiştirmelerin güvenilemez olduğu, öteden beri kendi menfaatlerini sağlamak için bu yola başvuranlar bulunduğu, bunların daha sonra fesat çıkarmaktan geri kalmayacakları, ihtida etseler dahi bunlara kesinlikle güvenilmemesi ve gereken mahallere sevkleri hususunun yerine getirilmesi istenmektedir³²⁴. Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen yazıda da Ermeni ihtidalarının menfaat amaçlı olduğu ve sevklerinin ertelenmemesi gerektiği bildiriliyordu³²⁵.

Hükümet ihtida edenlere karşı bazı önlemler alırken, bu kişilerin mallarına yönelik birtakım uygulamalar söz konusu olmuştur. Zira bu kişilere ait mallarla ilgili ne gibi muamele yapılması gerektiği hususunda yerel idarelerce merkeze gönderilen yazılarla bilgi isteniyordu. Bu anlamda taşradan, ihtida edip evlenen veya henüz evlenmeyen kimsesizlerin ve kızların daha önce sevk olunan kocalarının ve babalarının menkul ve gayrimenkullerinden yararlanıp yararlanamayacakları, eğer yararlanacaklarsa yaşları küçük olup bir ay talim ve terbiye görmek üzere güvenilir yerlere verilmiş olan erkek çocuklarının da böyle bir iddiada bulunacaklarından ne gibi muamele yapılması gerektiği soruluyordu³²⁶. Bu belirsizliği gidermek isteyen hükümet, çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyon Başkanlıklarına gönderdiği emirde, ihtida eden veya evlenenlerle güvenilir kişilerin yanlarına bırakılan çocukların şahsi

³²² Dâhiliye Nezaretinden 22 Haziran 1915 tarihinde Van, Trabzon, Erzurum Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbekir ve Sivas Vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, sevk edilen Ermenilerden tek tek veya toplu olarak ihtida edenlerin alıkonulması ve toplu bulunanların ise vilayet içinde dağıtılması isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/100. 9 Haziran 1331 / 22 Haziran 1915).

³²³ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*, İstanbul 2011, s. 160.

³²⁴ BOA. DH. ŞFR. 54/254. 18 Haziran 1331 / 1 Temmuz 1915.

³²⁵ BOA. DH. ŞFR. 54/427. 30 Haziran 1331 / 13 Temmuz 1915

³²⁶ BOA. DH. ŞFR. 483. 14. 25 Temmuz 1331 / 7 Ağustos 1915, Sivas Vilayetinden Dâhi Nezaretine gönderilen yazı.

mülklerinin korunarak, murisleri ölenlere hisselerinin verilmesini bildirdi³²⁷. Böylece ihtida eden, evlenen ve çocukların mal ve emlakları güvence altına alınmış oldu. Ancak bu kararın ihtidadan sonra sevk edilenlere de uygulanıp uygulanmayacağı ayrı bir sorun oluşturdu³²⁸. Bir başka sorun da ihtida etmek için hala müracaatların devam etmesiydi. Konya'dan gelen yazıda, müracaatta bulunan bir Ermeni kadının verilen emirle ihtidasının kabul edildiği, ancak hala bu müracaatların devam etmekte olduğu ve Ağustos sonlarına kadar kabul edilmesinin uygun olup olmayacağı soruluyordu³²⁹. Hükümet, gerek ihtida konusuna açıklık kazandırmak, gerek artan ihtida durumunu bir düzene oturtmak için 4 Kasım 1915 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazıda, Ermenilerin ihtidası konusunda şu hususlara dikkat edilmesini istedi³³⁰:

1- Sevk edilmeyip öteden beri ikâmet ettikleri yerlerde bırakılanların ihtidaları kabul edilecektir.

2- Sevk olundukları sırada, merkezden gönderilen özel emirle sevkleri durdurulan gerek kendi ikâmetgâhlarına iade olunanlar gerekse bir mevki de kalan Ermenilerin ihtidaları kabul olacaktır.

İhtida hususları bu şekilde belirlenirken, bazı yerlerde hemen uygulama alanı bulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Menteşe'de ihtida etmek isteyenlerin müracaatları kabul edildiği gibi malları da kendilerine iade edilmiştir. Yine Sivas'a gönderilen 9 Mart 1916 tarihli yazı ile ihtida veya başka sebepten dolayı sevk edilmeyen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerin mallarının tasfiyeye tabi olmadığı bildirilmiştir³³¹. Bu kapsamda, ihtida eden Amasya Ermenisi Abranosyan kardeşlerin pek çok bölgede bulunan mallarıyla ilgili araştırma yapıldığı ve hükümetin bu konuda yazışmalarda bulunduğu görülmektedir. Bu mallardan Erzurum'da bulunanlardan bir kısmının mazbata karşılığında orduya verildiği, bir kısmının da müzayede ile satıldığı bildiriliyordu³³². Trabzon'dan gelen yazıda ise bu malların Osmanlı Bankasına devredilmesi düşünüldüğünden yapılacak muamele soruluyor ve ordu için uygun

³²⁷ BOA. DH. ŞFR. 54-A/382. 29 Temmuz 1331 / 11 Ağustos 1915; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. VIII, s. 13.

³²⁸ BOA. DH. ŞFR. 490/10. 7 Eylül 1331 / 20 Eylül 1915, Bu yönde Canik Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı.

³²⁹ BOA. DH. ŞFR. 495/52. 17 Teşrin-i Evvel 1331 / 30 Ekim 1915.

³³⁰ BOA. DH. ŞFR. 57/281. 22 Teşrin-i Evvel 1331 / 4 Kasım 1915.

³³¹ Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Tehciri ve İhtida", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Yıl: 3, 2004, s. 4.

³³² BOA. DH. ŞFR. 501/24. 23 Teşrin-i Sâni 1331 / 6 Aralık 1915.

eşyanın alındıktan sonra devrinin gerçekleşmesi yönündeki istek dile getiriliyordu³³³. Farklı bölgelerden gelen bu yazılar üzerine hükümet, Abranosyanların mallarının bulunduğu yerlerdeki Tasfiye Komisyonlarına gönderdiği emirde, ihtida eden Abranosyan müesseselerinin sahiplerine teslimini veya muhafaza altındaki mallarının göstereceği Müslüman vekiline verilerek o bölgedeki şubesinin Abranosyanzadeler adıyla açılmasına izin verilmesini istiyordu³³⁴. Ancak daha sonra merkeze gelen yazılarda, Abranosyanların zararlı faaliyetlerinden dolayı söz konusu malların teslim edilmemesi ve bu aile ile ilgili tahkikat yapılması istenilmişse de³³⁵, hükümet bu malların tasfiyeden uzak tutularak Müslüman bir vekile teslimini uygun bulmuştur³³⁶.

Hükümet ihtida edenlerin mallarıyla ilgili yazışmalarına devamla, Canik Mutasarrıflığına gönderdiği yazıda, yukarıdaki ihtida esaslarına uyan kişilerin mallarının verilmesini istiyordu³³⁷. Ayrıca ihtida muamelelerini tamamlamamış olan Ermenilerin miktarının da bildirilmesi de diğer istekler arasındaydı³³⁸. Hükümetin konuyla ilgili çalışmalarında, ihtida edip muhtaç durumda bulunanlar da göz ardı edilmemiş, bunlara kendi geçimlerini sağlayıncaya kadar muhacirin tahsisatından yardım yapılmasına karar verilmiştir³³⁹. Sonrasında bu karar, daha da genişletilerek ihtida eden veya etmeyen Ermenilerden kimsesiz ve yardıma muhtaç olanların işlerinin muhacirin tahsisatından temini istenmiştir³⁴⁰.

Görüldüğü üzere hükümet, ihtida esaslarına uyan kişilerin mallarını tasarruf etmelerine izin verdiği gibi, evlenen ve çocuk yaşta bulunanların mallarını devlet güvencesi altına almıştır. Yine bunlardan muhtaç durumda bulunanlar için de gerekli yardım yapılmıştır. İhtida sayısının giderek artması ise devletin yeni önlemler almasına sebep olmuştur.

³³³ BOA. DH. ŞFR. 484/89. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915.

³³⁴ BOA. DH. ŞFR. 58/201. 22 Teşrin-i Sâni 1331 / 5 Aralık 1915, İAMM'den Erzurum Trabzon, Canik, Sivas, Ankara İzmit, Hüdavendigar, Kayseri, Adana, Konya Eskişehir, Karesi vs. Tasfiye Komisyonlarına gönderilen yazı.

³³⁵ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 20/23. 4 Nisan 1332 / 17 Nisan 1916.

³³⁶ BOA. DH. ŞFR. 63/35. 5 Nisan 1332 / 18 Nisan 1916, İAMM'den Merzifon-Havza Tasfiye Komisyonuna gönderilen yazı.

³³⁷ BOA. DH. ŞFR. 59/5. 1 Kanun-i Evvel 1331 / 14 Aralık 1915.

³³⁸ BOA. DH. ŞFR. 59/119. 15 Kanun-i Evvel 1331 / 28 Aralık 1915.

³³⁹ BCA. TİGM. 272. 11/8.7.11. 23 Mayıs 1332 / 5 Haziran 1916, Aşayir ve Muhacirin Müdüriyetinden (AMM) Ankara Vilayetine gönderilen yazı.

³⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 69/245. 30 Teşrin-i Evvel 1332 / 12 Kasım 1916.

1.6. TABİİYET DEĞİŞTİREN ERMENİLERİN MALLARI

Osmanlı Devleti'nin vatandaşlık anlayışı genel olarak ‐Osmanlılık‐ ideolojisi temeline dayanmakta ve Osmanlı vatandaşlığı, devlet dâhilinde yaşayan halkların özel kimliklerini aşan bir aidiyet düzenini ifade etmektedir. Ancak devletin çöküş dönemlerinde gayrimüslim unsurların pasaport olarak ecnebilik iddiasında bulunmaları ve yabancı devlet uyrukluğuna geçerek kapitülasyonlardan yararlanma arayışı, Osmanlı Devleti'nde uyrukluğun ciddi bir hukuki düzene bağlama gereksinimi doğurmuştur. Bu gereksinimin bir sonucu olarak 1869 yılında Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi kabul edilmiştir³⁴¹.

Dokuz maddeden oluşan Osmanlı Tabiiyet Kanunu'na göre, ebeveyni veya babası Osmanlı tabiiyetinde olan kişi Osmanlı tebaası olarak kabul ediliyordu. Ebeveyni yabancı olduğu halde Osmanlı topraklarında doğanlar reşit olduğu andan itibaren üç yıl içinde Osmanlı tabiiyetini talep edebilecekti. Reşit bir yabancı, Osmanlı topraklarında beş yıl sürekli ikâmet ederse bizzat veya vekâletle Hariciye Nezaretine başvurarak Osmanlı tabiiyetine geçebilecekti. Osmanlı Devleti, Osmanlı tabiiyetine geçmek için gerekli şartları yerine getirmemiş olan yabancıları da istisnai olarak tabiiyetine kabul edebilecekti. Osmanlı tabiiyetinde iken başka devlet vatandaşlığına geçenlere, tabiiyet değiştirdikleri tarihten itibaren yabancı olarak muamele edilecekti. Fakat Osmanlı hükümetinden izinsiz tabiiyet değiştirenlerin muameleleri yok hükmünde sayılabilecekti. Böylece bu tür tabiiyet değişiklikleri geçersiz kabul edilip kişiler hakkında Osmanlı tebaası muamelesi yapılabilecekti. Yurtdışında izin almaksızın tabiiyet değiştiren veya askerlik yapan Osmanlı tebaasını, Osmanlı Devleti isterse tabiiyetten çıkartabilecekti. Bu şekilde Osmanlı tabiiyetinden çıkartılmış kişiler Osmanlı topraklarına dönemeyeceklerdi. Yabancı ile evlenen Osmanlı kadını eşinin vefatı sonrası, talep etmesi halinde üç sene içinde tekrar Osmanlı tabiiyetine geçebilecekti. Osmanlı tabiiyetinden çıkmış veya çıkartılmış kişilerin çocukları küçük dahi olsa Osmanlı tabiiyetinde kalmaya devam edecekti. Aynı şekilde Osmanlı tabiiyetine giren yabancıların reşit çocuğu da babasından dolayı Osmanlı tebaası sayılmayacaktı. Osmanlı topraklarında ikâmet eden herkes Osmanlı tebaası olarak kabul ediliyordu. Ecnebilik

³⁴¹ Ezgi Güzel Polat, ‐Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı‐, *Ankara Barosu Dergisi*, 2011/ 3, s. 135.

iddiasında bulunanlarsa bu iddialarını ispat etmek zorundaydılar³⁴². Devlet, bu kanunla hedeflediği tabiiyet değiştirmelerin önüne geçemediği gibi yeni birtakım tedbirler almaya da mecbur kaldı³⁴³.

Osmanlı Devleti'nin başka devletlerden uyruklu elde etmek için başvuran gayrimüslimlerin sayısındaki artış ve yaşanan suiistimallerin önüne geçmek için bir tedbir olarak başvurduğu Tabiiyet Kanunu işe yaramamış, tabiiyet değiştirenlerin sayısı gün geçtikçe artmıştır. Örneğin, Batı Anadolu'ya yakın adalarda bulunan Osmanlı vatandaşları kendilerini Yunanlı kabul edip Yunanistan tabiiyetine geçmek istiyorlardı. Yine 19. yüzyıl itibarıyla Rusya'ya yapılan göçler ve tabiiyet değişiklikleri; Osmanlı Devleti'ni bu göçlere engel olmak için birtakım tedbirler almaya yöneltmiş, göçün sebeplerini araştırmak üzere bazı bölgelere heyetler gönderilmiş, yine bunlara ücretsiz arazi verileceği gibi vaatlerin yanı sıra para yardımında bulunmuş, hatta Dâhiliye Nezareti bünyesinde bir de komisyon kurulmuştur. Ayrıca 1894 yılında Osmanlı yönetimi aldığı bir kararla daha önce göç etmiş ve bundan sonrada göçecek olanların dönüşlerine izin verilmeyeceğini, sadece seyahat ve ticaret amacıyla Ermenilerin yurt dışına gidip gelebileceklerini ilan etmiştir. 19 Ekim 1896 tarihinde yayınlanan bir irade ile de yurtdışına izinsiz olarak giden Ermenilerin 2 ay içinde dönmemeleri halinde Türk

³⁴² İbrahim Serbestoğlu, “Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu”, *OTAM*, S. 29, Bahar 2011, s. 205; Hikmet Özdemir, “Ermenilerin Uyruklu Sorunu”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, Ankara 2005, ss. 99-100. (97-118)

³⁴³ Osmanlı Devleti'nin bir tedbir olarak başvurmak zorunda kaldığı Tabiiyet Kanununun hemen öncesinde kabul edilen 1867 Pasaport Kanunu ile Osmanlı ülkesine giriş çıkışlar, pasaport sahibi olma koşuluna bağlanmıştır. Bu tedbirler, savaş dönemi koşulları içerisinde de geçerli olmuş, yapılan hukuki düzenlemelerle devamlılığı sağlanmıştır. Yapılan düzenlemelerde, savaş koşulları ve güvenlik önlemleri doğrultusunda kısmi değişikliklere gidildiği görülmektedir. Örneğin 1911 tarihli Pasaport Kanununda, “*Memaliki Osmaniyeden diyarı ecnebiyeye gidenler, işbu Kanunname ahkâmına tevfiikan, pasaport ahzında muhtardır*” denilerek, pasaportu olmayan ve Osmanlı vatandaşı olduğunu ispat edemeyen kişilerin ülkeye giremeyeceği belirtilirken, 1915 yılında çıkarılan Pasaport Kanunu ile bazı kişilerin ülkeye girişleri yasaklandı. Buna göre, serserilerin, süresiz olarak veya süresini henüz doldurmamış yurt dışına çıkarılan kişilerin, devlet düzenini bozmak amacıyla vuku bulan faaliyetlere katıldıkları düşünülen ve şüpheli görülenlerin, yürürlükteki usul ve kanunlara uygun olarak hükümetten resmi izin almadan yurt dışına çıkanların ve Osmanlı vatandaşlığından çıkarıldıkları için ülkeye girmesi yasak olan kişilerin pasaportları olsa dahi ülkeye girişleri yasaklandı. Ayrıca 1911 tarihli kanunda geçen pasaport almanın “ihtiyari” olması ilkesi terk edilerek giriş ve çıkışlarda pasaport göstermenin mecburi olduğu ilkesi kabul edildi. 1918 tarihli Pasaport Kanunu ile de, bazı değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Akçam-Kurt, Kanunların Ruhuna adlı çalışmalarında, Osmanlı Devleti'nin gerek Tabiiyet gerek Pasaport Kanunlarını, Ermenilere yönelik alınmış tedbirler olarak değerlendirmekteler ve özellikle 1918 tarihli Pasaport Kanununun Ermenilerin geri dönüşlerine engel olmak için çıkarıldığını iddia etmektedirler. Aynı çalışmada, iç seyahatler ve bunlarla ilgili alınan önlemlerin doğrudan savaşla ilgili olduğu belirtilmekte ve harp bölgesine gidecek Müslümanların dahi hareketlerinin ciddi bir şekilde takibinin gerektiğine dair Genelkurmay Başkanlığından hükümete yazılan bir yazı da örnek olarak verilmiştir. Yine müslim ve gayrimüslim unsurların harp mıntikasına girmemeleri için alınan diğer örneklere de yer verilmiş ve özellikle Ermeniler için alındığı iddia edilen tedbirlerden bahsedilmiştir (Akçam-Kurt, ss. 64-69, 73-77).

vatandaşlığından çıkarılmaları kararlaştırılmıştır³⁴⁴. Bu dönemde özellikle Amerika'ya göç eden ve tabiiyet değiştiren Ermenilerin sayısında da büyük bir artış olduğu görülmüş³⁴⁵ ve bu durum Osmanlı Devleti ile Amerika arasında birtakım sorunlara neden olmuştu³⁴⁶. Amerika'ya giden kişilerden bazıları tabiiyet değiştirdikten sonra tekrar Osmanlı topraklarına geri dönüyorlardı. 1896 tarihli Meclis-i Vükela iradesine rağmen birkısım Ermeniler ticaret yapmak veya başka maksatla Avrupa'ya gitmek üzere aldığı pasaportla Amerika'ya gitti. Bu şekilde göç yasağından istenen sonuca ulaşamadığından bir daha dönmemek ve Osmanlı Devleti'ndeki mallarını satıp ilişkilerini tamamen kesmek koşuluyla isteyen Ermenilerin Amerika'ya gitmelerine izin verilmesi uygun bulundu³⁴⁷. Ancak tüm bu çalışmalara rağmen Amerikan tabiiyetine geçip yabancı statüsü kazanarak bütün haklardan yararlanan Ermenilerin mallarıyla ilgili Osmanlı hükümetlerinin herhangi bir yaptırımında bulunamadığı görülmektedir. Aksi durumda zaten tabiiyet sahibi ülkenin büyük tepkisine neden olmaktadır. Tabiiyet değiştiren Ermeniler kendi düşüncelerine göre artık Osmanlı kanunlarına tabi değillerdi. Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika'ya Ermeni göçü arttı. Sadece 1899-1914 yılları arasında giriş yapanların sayısı 51,950'ye ulaşmıştır. 1915 öncesinde ise bu rakam yaklaşık 66.000 kadar çıkmıştır³⁴⁸. Bu süreçte iki hükmet arasında birçok dava konusu ortaya çıktı. Osmanlı vatandaşı olup izinsiz olarak Amerikan tabiiyetine geçen J. J. Arekelyan'ın bu davalardan birine konu olduğu görülmektedir. Osmanlı hükümeti, tabiiyet değiştiren Arekelyan'ın malları için Osmanlı vatandaşı olarak vergi istedi. Ancak Arekelyan, kendisini ABD vatandaşı saydığı için vergi ödemedi. Bunun üzerine hükümet, Arekelyan'ın Osmanlı topraklarındaki akrabalarını daha fazla vergiye

³⁴⁴ Balcı, "Türkiye'den Rusya'ya Ermeni Göçü", s. 231.

³⁴⁵ Ermenilerin Amerika'ya göç hareketleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Robert Mirak, "Armenian Emigration to the United States to 1915", *Journal of Armenian Studies*, Vol. I, No. 1, 1975, ss. 5-39; Knarik Avakian, "The Early History of Armenian Emigration to the Usa: Evidence from The Archives of the Armenian Patriarchate of Constantinople", *Journal of the Society for Armenian Studies*, Vol. 17, 2008, ss. 97-126.

³⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895), C. I, Ankara 2007; Celal Öney, "Ermeni Meselesinin Oluşumunda ABD'nin Rolü Nasıl Başlamıştır?", *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, 2011, ss. 229-244.

³⁴⁷ Bülent Uğrasız, "ABD'nin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Politikası", *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler*, (Yaz. Haz. M. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), C. I, Kayseri 2009, s. 385.

³⁴⁸ Mirak, s. 34.

tabi tutunca, ABD hükümeti, Osmanlı Hariciyesine başvurarak alınan paraların iadesini talep etti. Dava, ABD'nin istediği doğrultuda çözüldü³⁴⁹.

Amerikan tabiiyetine geçen pek çok Ermeninin mallarının idaresini ve korunmasını bölgedeki konsolos ve misyonerler vasıtasıyla sağladıkları görülmektedir. Bu kişilerden biri de Moses K. Manukyandır. Amerikan vatandaşlığına geçmiş olan Antep'li Ermeni iş adamı Manukyan'ın³⁵⁰ New York'ta kayıtlı şirketi tarafından ithal edilmek üzere Antep postanesine emaneten bırakılan 1200 lira değerindeki 60 paket mendil kolisi ile bir miktar dantel ve çamaşır, Konsolos Jackson tarafından takip edilmiştir. Yapılan girişimler sonucu paketler, Bulgaristan'a sevk edilmiş ve bankaya bırakılan mallardan memurlara satılmış olanların kıymeti olan 100 lira da sahiplerine ödenmiştir. Manukyan'ın Antep'teki ortakları olan babası ve kardeşinin malları da koruma altına alınmıştır. Aynı şekilde yine New York'ta yaşayan Antep'li Moses Nerses Demirciyan'ın Antep'teki ticari mal ve emlakları da Konsolos Jackson tarafından kovuşturulmuştur. Demirciyan'ın Antep'teki emlakları ve New York'taki şirketlerinden Walter A. Wood Kumpanyası'na ait tarım makinaları ve yine New York'taki Belfast Linen Kumpanyası'na ait ticari malları ile ilgili Emval-i Metruke Komisyonunun muameleleri Jackson tarafından takip edilmiş ve malların korunması sağlanarak maddi bir kayba uğramaları engellenmiştir³⁵¹.

Artan tabiiyet değişiklikleri ve bu doğrultuda yaşanan suiistimaller karşısında, Osmanlı Devleti'nin itirazları ile birlikte yabancı devletler birtakım önlemler aldığı gibi bu durum Osmanlı Devleti'ni savaş koşulları içerisinde yeni tedbirler almaya itti. Öncelikle yabancı ülkelerde oturup, Osmanlı vatandaşlıklarını koruyan kişilerin malları üzerindeki tasarruf hakları bazı kurallara dayandırıldı. Kişinin taşınmaz mallarının satış ve devir gibi işlemlerini yapabilmeleri için aslı tabiiyetlerini muhafaza etmekte olduklarını ve daha sonra bu malları satma ve tabiiyet değiştirme fikrinde olmadıklarını ispat etmeleri isteniyordu. Bunun için de kişilerin oturdukları şehirlerdeki Osmanlı şebkenderliklerinden aldıkları resmi belgeler yeterli görülmekteydi. Ancak kişilerin

³⁴⁹ Haluk Selvi-Kurtuluş Demirkol, "Osmanlı Devleti'nde Amerika Birleşik Devletleri Vatandaşlarının Hukuku ve Karşılaşılan Bazı Problemler", *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, s. 338-339.

³⁵⁰ Manukyan'ın tabiiyeti Dâhiliye Nezaretince şüpheli bulunmuş olacak ki, Nezaret, Halep Vilayetine gönderdiği yazı ile Manukyan'ın tabiiyetinin ve Antep'teki yetmiş bin dolar kıymetindeki mallarına uygulanan muamelelerin araştırılmasını istemiştir (BOA. DH. ŞFR. 62/45. 3 Mart 1332 / 16 Mart 1916).

³⁵¹ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 69-70; Ramazan Erhan Güllü, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı)*, İstanbul 2010, s. 292-293.

tasarruflarındaki taşınmaz malları sattıktan sonra tabiiyet değiştirmeleri sebebiyle bu usul kaldırılmış, şebenderliklerden alınan belgeler geçerliliğini yitirmiştir³⁵². Böylece bu yolla kişilerin tabiiyet değiştirmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Savaş yılları içerisinde yapılan yeni düzenlemelerle Tabiiyet Kanunundaki değişiklikler devam etmiştir. 1917 yılında kanunun altıncı maddesine eklenen madde ile Osmanlı topraklarında yaşayan bir Osmanlı uyruğunun, bir başka devletin “askerlik dışında” bir hizmetine girmesi halinde, durumu mahallin en yüksek mülki memuruna bildirilerek izin alması gerekmektedir. Hariciye Nezaretince durum incelenerek, uygun bulunmadığı takdirde, belirlenen süre içinde bu kişinin işten çıkması gerekiyordu. Böyle bir göreve girdiğini bildirmeyen veya belirtilen süre içinde görevini terk etmeyen kişi, Osmanlı vatandaşlığından çıkarılıyordu³⁵³. Nitekim devletin savaş koşulları ve güvenlik tedbirleri doğrultusunda yaptığı bu değişiklikte, özellikle askerliğin hizmet dışı bırakılması önemlidir. Zira pek çok Ermeni, seferberliğin ilanı ile birlikte Rus ordusuna katılmış, sonrasında da işgal güçlerine destek vermişlerdi. Bu kişilerin mallarına ordu tarafından el konulmuş, ancak bunların daha sonra devlete iade edilmesi istenmiştir³⁵⁴.

Osmanlı Devleti'nin, tabiiyet değiştiren kişilerin mallarıyla ilgili birtakım uygulamalarda bulunduğu görülmektedir. Devletin çıkardığı 1869 tarihli Tabiiyet Kanununa göre, başka devlet vatandaşlığına geçenlerin, tabiiyet değiştirdikleri tarihten itibaren yabancı muamelesi göreceği ve yaptıkları muamelelerinin yok sayılacağı belirtilmişti. Yani bu kişilerin malları üzerinde satış, devir ve kiralama gibi yaptıkları işlemleri kabul edilmemektedir. Ayrıca bu şekilde tabiiyet değiştirenlerin Osmanlı ülkesinde mülk edinme hakkı olmadığı gibi, devlet içerisindeki yakınlarıyla miras ilişkileri de son bulup, mevcut malları mirî ve vakıf arazileri hariç olmak üzere yine ülke içerisindeki yakınları arasında paylaşılıyordu³⁵⁵.

Osmanlı Devleti'nin istediği koşulları yerine getirerek tabiiyet değiştiren kişilerin mallarıyla ilgili müdahalesi söz konusu olmadığı için yabancı ülke vatandaşlığına geçen kişilerin Osmanlı ülkesindeki mallarını istedikleri gibi tasarruf hakları devam etmektedir. Nitekim tabiiyet sahibi ülkenin Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan

³⁵² BOA. BEO. 4332/324860. 27 Kanun-i Evvel 1330 / 9 Ocak 1915.

³⁵³ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 152-153.

³⁵⁴ BCA. TİGM. 272.10/1.2.17. 4 Ağustos 1334 / 4 Ağustos 1918.

³⁵⁵ Bozkurt, s. 153.

vatandaşları adına birtakım yaptırımlarda bulunduğu hatta bu mallara gerektiğinde el koyduğu görülmektedir. Böyle bir örnek daha önce Edirne’de ikâmet eden ve aslen Tinos Adalı Yorgi Kangavi isimli kişinin vefatı ile söz konusu oldu. Yunan tabiiyetinde bulunan kişinin ölümüyle birlikte, Osmanlı topraklarındaki mallarına Yunan Konsolosluğunca el konulmuştu. Bu bilgi üzerine Dâhiliye Nezareti, Polis Müdürü Ahmet Bey’den Yorgi Kangavi’nin ne zaman tabiiyet değiştirdiğinin ve bu mallara Yunanistan Konsolosluğunca el konulduğu haberlerinin gerçekliğinin araştırılmasını istemiştir. Yapılan araştırma sonucu, 1893 senesinde İstanbul’a gelerek ticaretle uğraşan ve Balkan Savaşları öncesinde doğduğu Tinos Adası’na geri dönerek tabiiyet değiştirdiği ve öteden beri Yunan tebaası olarak tanınan Kangavi’nin mallarının bir kısmının Yunan Konsolosluğunca veresesine verilmek, kalan kısmının da Yunan mektep ve hastanelerine dağıtılmak üzere el konulduğu anlaşıldı³⁵⁶. Bu sonuca göre, sonrasında Osmanlı Devleti’nin bu mallarla ilgili bir talebi söz konusu olmamıştır.

Osmanlı Devleti, sevke tabi tuttuğu diğer unsurlarla birlikte Osmanlı Ermenilerinin ülke içerisinde kalan mallarının idare ve muhafazasını çeşitli uygulamalarla sağlıyordu. Ancak bu süreçte devletin, vatandaşlığını kanıtlayamayan veya Osmanlı vatandaşı olduğu düşünülerek sevk edilen Ermenilerin mallarına da aynı işlemi uyguladığı görülmektedir. Bu bağlamda İran vatandaşı olan bazı Ermenilerin mallarına Osmanlı vatandaşı oldukları zannedilerek el konulması, İran’ın büyük tepkisine sebep olmuştu. İran, sevke tabi tutulan diğer İran Ermenilerinin de bir listesini çıkardığı gibi durumu Osmanlı Devleti nezdinde verdiği notalarla eleştirmiştir. Bu notalarda İran, tebaası olan Ermenilerden bir kısmının hudut dışına sevk edildiklerinden şikâyet ediyordu. Böyle bir örnek, İran tebaası olan Kürkçüyan’ın mallarıyla ilgili talebi üzerine ortaya çıktı. İzmit’te ikâmet eden Kırkor Kürkçüyan’ın malları ile eşine ve kendi vekillerine verilmek üzere emaneten bıraktığı birtakım mücevherat hakkında müracaatı üzerine, İran Sefareti verdiği takrirden genel şikâyetlerine ek olarak bu mallara ne olduğunun araştırılmasını da istiyordu. Bu şikâyet üzerine Osmanlı Devleti, öncelikle Kürkçüyan’ın mallarıyla ilgili durumu değerlendirmiş, konuyla ilgili gördüğü, Adana ve Halep Vilayetleri ile İzmit Mutasarrıflığı ve İstanbul Polis Müdüriyeti’nden durumla ilgili gerekli incelemenin yapılmasını bildirmiştir. Yine bu durum nezaretler arası yazışmalara sebep olmuş, Hariciye Nezareti, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazı ile

³⁵⁶ DH. EUM. 3. Şb. 22/35. 31 Temmuz 1333 / 31 Temmuz 1917.

Kürkçüyan'ın toplam değerinin 14.700 kuruş olarak iddia ettiği mallarının henüz iade edilmemişse akıbetinin araştırılmasını istemiştir. Bu sırada İran, Antep Konsolosunu Halep bölgesine incelemelerde bulunmak üzere görevlendirmişti. İstanbul İran Sefareti de Kürkçüyan'ın mallarının bir listesini yaparak bunların iadesini ve ziyan olanların da değerinin ödenmesini istiyordu. Osmanlı hükümeti, bu işle görevlendiği yetkililerden gelen raporları sefarete sunarken, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetince bulunan Kürkçüyan'ın mücevher dolu çantası, bir heyet karşısında açılmış ve kendisine verilmek üzere bunlarla ilgili bir de zabıt tutulmuştu. Kürkçüyan'ın İzmit'te bulunan diğer gayrimenkulleriyle ilgili incelemelerin yapıldığı ve bunların kimlerin elinde olduğuyla ilgili araştırmaların devam ettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır³⁵⁷.

İran Devleti'ni temsilen Osmanlı topraklarında, Ermenilerden resmi görevlerle çalışanların olduğu bilinmektedir. Bu kişilerden biri Antep Şehbenderi Nazartıyan Karabet, görevi esnasında Halep'te öldü. Karabet'in ölümüyle birlikte kendisine ait mallara ne gibi bir muamele yapılacağı konusu gündeme geldi. Hem İran tabiiyetinde bulunan hem de resmi bir görev esnasında iken ölen Karabet'in mallarına müdahalede bulunmanın uygunluğu, Antep Tasfiye Komisyonunca Dâhiliye Nezaretinden sorulmuş, nezaret, Karabet'in mallarına müdahale edilmemesi emrini vermiştir³⁵⁸.

Osmanlı Devleti ile İran arasında, sevk kararının alındığı tarihlerde başlayan mallarla ilgili sorunların savaşın sonlarına doğru devam ettiği görülmektedir. İran vatandaşı olup Batum'da ikâmet eden Ermenilere ait mallarla ilgili gelen şikâyetler, İran'ın tepkisine sebep olmuş, İran Sefaretince 10 Eylül 1918 tarihinde verilen taktirle, durumun araştırılması için Batum'a gönderilecek olan İran Sefareti memurlarından Muhsin Bey'e her türlü kolaylığın sağlanması istenmiştir. Ancak bu istek, Osmanlı yetkililerince şüpheyle karşılanmış olacak ki, Muhsin Bey'in bölgeye hangi sıfatla gönderildiği ve görevinin neden ibaret bulunduğunun bildirilmesi istenmiştir³⁵⁹.

Osmanlı Devleti, savaş sonrası dönemde yabancı ülkelerde bulunanlar için hukuki çalışmalarına devamla 1920 yılında, bu kişilerin Osmanlı topraklarında bulunan mallarının idaresi için düzenleyecekleri vekâletlerin geçerli olabilmesi adına bazı esaslar getirdi. Buna göre, Osmanlı topraklarındaki malların satış gibi devir işlemlerinde

³⁵⁷ BOA. HR. SYS. 2882/15. 22 Kanun-i Evvel 1331 / 4 Ocak 1916.

³⁵⁸ BCA. TİGM. 272.11/8.7.2. 5 Mayıs 1332 / 18 Mayıs 1916.

³⁵⁹ BOA. HR. SYS. 2703/7. 22 Eylül 1334 / 22 Eylül 1918.

sahibinin bizzat veya resmi vekâlet verdiği vekil vasıtasıyla tahrir vermesi gerekmektedir. Vekâletin geçerli olabilmesi için yetkili resmi bir memur huzurunda ve adli kâtip nezdinde hazırlanması uygun bulunmuştur. Yine bu kişilerin mallarını satmak istemeleri durumunda, oturdukları memleketlerin kanunlarına uygun olarak mahalli memurun huzurunda resmi vekâletnameler düzenlemesi gerekmektedir. Vekâletnamelerle ilgili olarak başka hususlar da belirlenmiştir³⁶⁰.

1.7. SUIİSTİMALLER VE ALINAN ÖNLEMLER

Osmanlı Devleti, yaptığı hukuki düzenlemeler ve kurduğu komisyonlar vasıtasıyla Ermenilerden kalan malları idare etmeye çalışırken, alınan önlemlere rağmen birtakım yolsuzluklar ve suiistimallerin yaşandığı görülmektedir. Ermenilerden kalan malların satış veya kiralanması esnasında yolsuzlukların yapıldığına dair çıkan haberlere duyarsız kalmayan devlet, gerekli tedbirlerin alınması için büyük bir çaba gösterdi³⁶¹. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, sevk kararının uygulandığı bütün bölgelere gönderdiği 11 Ağustos 1915 tarihli yazıda³⁶², Ermenilere ait malların satışında yolsuzluk yapıldığı, malların ucuza satılarak sahibinin zarara uğratıldığı ve etraftan gelen bazı kişilerin yok pahasına mal satın aldığı hususunda haberler geldiğini söylemekte ve bu konuda alınacak tedbirler hakkında bilgi vermektedir. Buna göre³⁶³;

- Tahliye edilecek mıntikalara yabancı ve şüpheli hiç kimsenin girmesine izin verilmemesi, eğer varsa hemen çıkartılması.

- Bunlardan ucuza satılan malların satışlarının iptal edilerek, malların gerçek değeri üzerinden satışına gayret edilmesi ve gayrı meşru menfaat sağlanmasına meydan verilmemesi.

- Ermenilerin istedikleri eşyayı götürebilmelerine müsaade edilmesi.

- Götürmeyecekleri eşyadan durmakla bozulacak olanlarla zaruri olmayanların müzayede ile satılması.

³⁶⁰ BOA. HMŞ. İŞO. 129/1. 12 Nisan 1336 / 12 Nisan 1920.

³⁶¹ Hükümetin bu hassasiyeti karşısında zaman zaman bazı bölgelerden yapılan çalışmalarla ilgili bilgilendirici yazılar gelmekteydi. Örneğin Ankara Valiliğinden gelen 13 Ağustos 1915 tarihli yazıda, emval-i metrukenin idare ve muhafazası ile yolsuzluğa meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alındığı bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 483/122. 31 Temmuz 1331 / 13 Ağustos 1915).

³⁶² Bu yazının tarihi başka bir kaynakta 13 Ağustos 1915 olarak geçmektedir (*Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. VIII, Ankara 2008, s. 14).

³⁶³ BOA. DH. ŞFR. 54-A/388. 29 Temmuz 1331 / 11 Ağustos 1915; Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 118.

- Nakledilmemiş olan eşyadan durmakla bozulmayacakların sahibi adına muhafazası³⁶⁴.

- Emval-i gayrimenkulenin kira, rehin ve devir ve haciz gibi işlemlerinde asıl sahipleriyle ilişkilerinin kesilmemesine dikkat edilerek, tehcirin başlangıcından şimdiye kadar bu durumu gözetmeyen işlemlerin feshedilmesi.

- Bu işlemlerde anlaşmazlığa meydan verilmemesi.

- Ermenilerin mallarını satmasına müsaade edilmesi, ancak yabancılara arazi ve emlak satılmaması emrediliyordu³⁶⁵.

Talat Paşa'nın 11 Ağustos 1915 tarihli yazısının, Ermeni mallarının özellikle yabancılara ucuz fiyata satılması işleminin iptal edilip, bu satışlara karışan yabancılardan bölgeden çıkarılması gibi tek bir amaç taşıdığı şeklinde yorumlar vardır³⁶⁶. Oysaki hükümetin temel çıkış noktası, sadece yabancılara mal satışının önüne geçmek olmayıp,

³⁶⁴ Bu madde benzer bir ifadeyle Trabzon Vilayetine bildirilmiş, emval ve ticari eşya hakkında gelecek talimata göre ticari eşyaların şimdilik buldukları yerlerde muhafazası istenmiştir (BOA. DH. ŞFR. 55/127. 8 Ağustos 1331 / 21 Ağustos 1915).

³⁶⁵ Hükümet bu yazıdan önce de bölgelerden gelen haberler üzerine birtakım tedbirler almıştı. Medine-i Münevvere Muhafızlığı'ndan gelen bilgi üzerine, hükümet, "*tabiiyet-i ecnebiye bilcümle eşhasın şimdilik emval-i gayrimenkule iştira ve teferruğ eylemelerine müsaade olunmaması*"nı istemiş, yabancılardan satış ve devir işlemlerinden alıkonulması bildirmiştir (BOA. DH. ŞFR. 54/204. 14 Haziran 1331 / 27 Haziran 1915). Adana Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazıda, Ermenilerin taşınır mallarını bedeli karşılığında Müslüman halka satış ve devir işlemlerini yapmalarının uygun olacağı bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/346. 24 Haziran 1331 / 7 Temmuz 1915). Adana'daki açık artırmalara özellikle Yunanlıların katılması istenmiyordu. Bu şekilde mal edinmeye kalkışanların da cezalandırılacağı bildiriliyordu. Hükümet, bu malların sahiplenilmesini uygun bulmuyordu, ancak kiralama konusunda herhangi bir kısıtlama söz konusu değildi ki, Ermenilere ait malların Türkler, Yunanlılar ve diğer milletlerden unsurlara kiraya verildiği görülmektedir (Suzanne Elizabeth Moranian, *The American Missionaries and Armenian question :1915-1927*, Madison 1994, s. 9).

³⁶⁶ Akçam-Kurt, s. 46-47. Akçam ve Kurt sadece bu yazıyı değil daha önce tedbir amacıyla gönderilmiş bazı Osmanlı kayıtlarını da eleştirmektedirler. Bu kayıtlardan biri Trabzon Vilayetine gönderilen 11 Temmuz 1915 tarihli yazıdır. Osmanlı hükümetinin, kayıtların kaybolmaması için borç ve alacaklara dair senetlerin usulüne uygun ve herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için düzenli bir şekilde defterlere kaydedilmesini ve yabancılardan eline geçmesine müsaade edilmeyerek muhafazasını isteyen bu emrini, Akçam ve Kurt, hükümetin el koyacağı malların tespitini yapmak ve Ermeniler tarafından bu malların başkasına devredilmesinin önüne geçmek olarak değerlendirmektedirler (BOA. DH. ŞFR. 54/393. 28 Haziran 1331 / 11 Temmuz 1915). Hükümetin bırakılan malları ayrıntılı bir şekilde kayıt altına aldığı doğru olmakla birlikte bu işlemler sadece el koymak adına yapıldığına inanmak, yanlış bir bakış açısının yansımasıdır. Zira devletin bu malların envanterini çıkartmış olması, Ermenilerin geri dönüşüne izin verileceğinin ve mallarının kendilerine iade edileceğinin göstergesidir. Ayrıca devletin zaten el koyacağı mallar için savaşın tüm olumsuz koşullarına rağmen yaptığı hukuki çalışmaların yanı sıra bir de malların korunması ve idaresi için memur istihdam etme yoluna gitmesini düşünmek de doğru olmayacaktır. Bu kayıtların bir diğeri de çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 10 Ağustos 1915 tarihli yazıdır. Hükümet Ermenilerin borç ve alacaklılarının tasfiyesine dair gerekli düzenlemeyi yapmıştır ve bu mallara el koymak için hazırdır. Bu nedenle şimdilik bunların kaydının yapılmasıyla yetinilmesi olarak yorumlanan yazı, hükümetin borç ve alacak ödemelerinde haksızlığa sebebiyet vermemek üzere aldığı tedbirlerden biridir. Hukuki bir düzenleme yapılmıştır ve resmi kanunlara göre hareket edilmesi istenilmektedir (BOA. DH. ŞFR. 54-A/368. 28 Temmuz 1331 / 10 Ağustos 1915).

bu malların ucuza satılması ve sahiplerinin zarara uğramasının da önüne geçmeye çalışmaktır. Bu nedenle düşük fiyatlarla değerinin altındaki satışlar usulsüz bulunarak geçersiz sayılmıştır. Hükümetin tavrı nettir; nitekim bu mallarla ilgili zarara sebebiyet verecek satışları onaylamamaktadır. Örneklerde de görüleceği üzere bu durumun sadece yabancılara karşı alınmış bir önlem olduğunu düşünmek zor olduğu gibi onlara karşı farklı bir uygulamada bulunulmasını beklemek de pek doğru değildir. Ayrıca yapılacak tüm işlemlerde malların gerçek sahiplerinin malları üzerindeki tasarruf hakkının devamlılığı da korunmaktadır.

Hükümet, bu duyurudan sonra birçok vilayet, mutasarrıflık ve komisyonlara ayrı ayrı gönderdiği talimatlarla durumun takibini yapmış, konuyla ilgili ayrıntılı bilgi verilmesini istemiş ve yetkilileri uyarılmıştı. İşlemlerin geçersiz sayılması için Adana Vilayetine gönderilen yazıda, talimatnamede öngörüldüğü gibi sevk emri başlangıç tarihi olarak kabul edilmişti³⁶⁷. İzmit Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazıda ise Ermenilerden düşük fiyatla mal aldıklarından dolayı feshedilmiş akitlerin olup olmadığı, varsa bunların türü, miktarı, gerçek değeriyle satış değeri arasındaki oranın ne kadar olduğu ve ayrıca ucuza alınmış hayvan olup olmadığı acilen bildirilmesi emredilmiştir³⁶⁸. Bununla da yetinilmeyerek sevk başlangıcından sekiz gün öncesi veya sevkiyat esnasında yapılan bu tür işlemlerle ilgili inceleme yapılması istenmiştir³⁶⁹. Bu istek, kısa sürede pek çok bölgeye iletilmiş, bu bağlamda merkezi bilgilendirici yazılar da gelmiştir. Erzurum'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, bölgede Ermeniler tarafından yabancılara satılmış ve devredilmiş emlak olmadığı bilgisi verilmiştir³⁷⁰. Bursa Vilayetinden gelen yazıda ise Ermenilerden kalan emval-i metruke mallarından % 70'inin Müslümanlar tarafından satın alındığını, geriye kalan % 30'luk kısmının da Müslümanlar tarafından alınmasına çalışıldığı bildiriliyordu³⁷¹. Bu konuda gelen bütün haberleri dikkate alan hükümet, sadece mal satış ve devrinde değil, Ermenilerin karşılaştıkları bütün olumsuzlukları da görmezden gelmemiş, hatta Emval-i Metruke Komisyonlarını, bu gibi haberleri araştırmak için görevlendirmiştir³⁷².

³⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 55 A /171. 26 Ağustos 1331 / 8 Eylül 1915.

³⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. 55/146. 8 Ağustos 1331 / 21 Ağustos 1915.

³⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. 55/280. 15 Ağustos 1331 / 28 Ağustos 1915.

³⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 487/26. 22 Ağustos 1331 / 4 Eylül 1915.

³⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 27 Kanun-i Evvel 1331 / 9 Ocak 1916.

³⁷² Merkezden Malatya, Akçadağ, Mamuretülaziz ile buralara bağlı kaza ve nahiyeleri jandarmaların ve bu bölgelerden geçmekte olan Ermeni kabilelerinin de nahiye müdürleri tarafından soyulmakta

Hükümet, sadece bu yazılarla yetinmemiş durumun yerinde araştırılması için müfettişler görevlendirmiştir. Dâhiliye Nezaretinden Ankara’da Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey’e hitaben gönderilen yazıda, oradaki müfettişlik görevi bittiğinde Adapazarı, Bahçecik ve İzmit’te Ermenilerin sevki sırasında satılan eşyalar nedeniyle meydana gelen suiistimallerin araştırılması için bir an önce İzmit’e hareket etmesi istenmiştir³⁷³. Adapazarı ve İzmit civarında yaşanan suiistimallerde özellikle Yahudilerin de etkisi olduğu görülmektedir. Ahmet Refik “İki Komite İki Kıtıl” adlı çalışmasında, yaşanan suiistimler de Yahudilerin rolüne dikkat çekmekte, Adapazarı’nda Ermenilerin sevkiyle birlikte onlara ait eşyaların çalındığını ve kimin yaptığı belli olmasın diye daha sonra evlerin ateşe verildiğini, Ermenilerin bu felaketinden en çok Yahudilerin memnun olduğunu ifade etmektedir. Ahmet Refik devamla, bölük bölük Yahudi’nin İzmit’e gittiğini ve Ermenilerin eşyalarıyla servet teminine çalıştıklarını da belirtmektedir³⁷⁴.

Sevk kararının alınmasından sonra sevke tabi tutulan Ermeni kabilelerinin güvenli bir şekilde yerlerine ulaşması için gerekli önlemler alınmış, yetkililer bu konuda sürekli uyarılmıştı. Ancak gerek Ermenilerin sevki gerekse bunların malları ile ilgili artan şikâyetler üzerine Talat Paşa, 28 Eylül 1915’de sadarete gönderdiği bir yazı ile gerekli incelemelerin yapılması ve suçlu görülen kişilerin Divan-ı Harbe gönderilmesi için bir subay ve sivil görevlilerden oluşan üç tahkik heyetinin kurulmasını istedi. Meclis-i Vükela bu kararı uygun bulmuş ve üç bölgeye³⁷⁵ tahkik heyetlerinin gönderilmesini kabul etmiştir. Bu heyetlerin yaptıkları incelemeler doğrultusunda suçlu bulunan pek çok kişi görevinden azledilmiş ve yargılanmak üzere Divan-ı Harbe sevk edilmiştir.

---

olduklarına dair alınan haber üzerine, bu durumun araştırılması için Sivas Vilayeti Emval-i Metruke Komisyonunun görevlendirildiği bildirilmişti. Bunun üzerine Sivas Vilayeti, Dâhiliye Nezaretinden bu görevin yerine getirilmesi için memur tayin edilmesini istenmiştir (BOA. DH. ŞFR. 485/124. 16 Ağustos 1331 / 29 Ağustos 1915).

³⁷³ Taner Akçam, “Osmanlı-Türk Belgelerine Göre İttihad ve Terakki’nin 1915’te Ermenilere Yönelik Politikaları”, *İmparatorluğun Çöküş Dönemlerinde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları (23-25 Eylül 2005)*, İstanbul 2011, s. 246; Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar*, s. 68.

³⁷⁴ Ahmet Refik Altınay, *İki Komite, İki Kıtıl - Kafkas Yollarında (Tarihe Yolculuk)*, İstanbul 2010, s. 33-34.

³⁷⁵ Bu bölgeler: 1. Hulusi Bey’in başkanlığında; Hüdevendigar ve Ankara Vilayetleri ile İzmit, Karesi, Eskişehir, Karahisar-ı Sahip, Kayseri ve Niğde Livaları. 2. Asım Bey’in başkanlığında; Adana, Halep, Suriye Vilayetleri ile Maraş, Urfa ve Zor Livaları. 3. Bitlis eski Valisi Mazhar Bey’in başkanlığında; Erzurum Trabzon, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakir ve Bitlis Vilayetleri ile Canik Livası (Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Tehciri Yargılamaları”, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, Uluslararası Sempozyum (15-17 Mart 2006)*, İstanbul 2008, s. 531).

Örneğin sevk esnasında Kâhta Kasabası'ndan geçen Ermeni kabilelerin eşyalarının ve paralarının Kaymakam Hakkı Bey'in istihdam ettiği kişilerce alıkonulduğu, paraların alınmasına rağmen mal sandığına sadece 10.000 kuruş teslim edildiği, suiistimali delillerle de sabit olan Hakkı Bey'in azli ve Divan-ı Harbe sevki isteniyordu. Bu şikâyet Talat Paşa tarafından kısa sürede bizzat yanıtlanmış ve bölgedeki tahkik heyetine, Hakkı Bey'in görevinden alındığını ve Divan-ı Harbe sevk edildiğini bildirmiştir. Yine tahkik heyetinin isteği üzerine Eskişehir Mutasarrıflığına bağlı Mihaliççık Kaymakamı Yuvaniki Efendi, Ermenilere zorla emlak satış muamelesi yaptırdığı ve vazifesini suiistimal ettiği iddiası ile Divan-ı Harbe sevk edildi³⁷⁶. Behisni Kaymakamı Edhem Kadri Bey de Ermenilerle ilgili işlemlerde maiyetindeki memurların suiistimallerine göz yumduğu ve kendisinin de bazı eşyaları parasız aldığı suçlaması ile Divan-ı Harbe verildi. 1915-1916 yılları arasında Divan-ı Harpte yargılanmak üzere tutuklananların sayısı yaklaşık 1673 kişidir³⁷⁷. Bu tutuklanmalara suç teşkil eden unsurlar arasında, Ermenilerin mallarına zarar verme, çalma, zorla para ve eşya alma, rüşvet, yağma gibi suçlar da bulunmaktadır³⁷⁸.

Tahkik heyetlerinin yaptığı incelemelerin yanı sıra Ermeni malları ile ilgili gelen suiistimaller konusunda bölgedeki yerel idarecilerin de yetkilendirildiği görülmektedir³⁷⁹. Erzurum Valisi Tahsin Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği ve vilayet merkez ve kazalarında kurulan Emval-i Metruke Komisyonlarıyla ilgili bilgi verdiği

³⁷⁶ Eskişehir Mutasarrıflığına yapılan inceleme sonucu Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Yuvaniki Efendi'nin Mihaliççık'taki 20-25 hanelik Ermenilere ait taşınmaz malları zorla ellerinden alarak bedelsiz olarak kazanın ileri gelenlerine verdiği, taşınabilir malların da yine başkalarının eline geçtiği bildiriliyor, taşınmaz malların tamamının bu kişilerden alınarak komisyona teslim edildiği, ancak taşınabilir malların soruşturulması çok zor olduğu için tam anlamıyla işlem yapılamadığı söyleniyordu. Kazada, Yuvaniki Efendi'nin yanı sıra Ermenilerin taşınabilir ve taşınmaz mallarıyla ilgili suiistimalleri görülen kişiler Konya Divan-ı Harp Mahkemesine sevk edilmiştir (*Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. V, Ankara 2006, s. 3-8).

³⁷⁷ Bu mahkemeler, Mütareke döneminde İtilaf Devletlerinin baskısı sonucu kurulan mahkemelerden farklı olarak, sadece sözü geçen üç heyetin verdikleri raporlara dayanarak yargılamalarda bulunmuştur (Beyoğlu, "Ermeni Tehciri Yargılamaları", s. 535).

³⁷⁸ Beyoğlu, "Ermeni Tehciri Yargılamaları", s. 525-538.

³⁷⁹ Tahkikat yapılması istenen mallar sadece Ermenilere ait değildi. Rum Elisa adlı bir kadın 365 lira ile mücevherlerinin kaybolduğunu ve bu malların merkez polis müdürlüğü memurlarınca çalındığını söyleyerek mallarıyla ilgili gerekenin yapılması hususunda hükümet nezdinde şikâyette bulunmuştu. Elisa'nın şikâyeti hükümetçe dikkate alınmış ve hemen incelemede bulunulması istenmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda, Canik'teki komisyonun Maliyeden olan üyesi Osman Bey'in azledildiği, konuyla ilgili evrakın Maliye Nezaretine gönderildiği, ambarlardaki eşyaların defterlere kaydedilmemiş olmasından dolayı, Canik'teki depolarda korumu altına alındığı bildirilmiş, yapılan tahkikatın sonucu, Elisa adlı kadına kaybolan mallarıyla ilgili bilgi verilmiştir. Yaptığı ihbardan dolayı aynı zamanda kendisine ihbarıye verilmesini isteyen Elisa'nın bu isteği, Rum emval-i metrukesine yönelik böyle bir karar ve örnek bulunmadığı için kabul edilmemiştir (BCA. TİGM. 272.10/ 1.2.15.).

yazısında, bu mallarla ilgili gerekli tedbirleri almak üzere Erzincan'a gideceğini bildirmektedir³⁸⁰. Bu kapsamda tahkikat yapılması istenilen yerlerden biri de Niğde ve çevresidir. Ulukışla'dan gelen suiistimal haberleri üzerine Niğde Mutasarrıfından Ulukışla'ya gitmesi ve gerekli incelemeyi yapması isteniyordu³⁸¹. Niğde Mutasarrıfının Ermenilerin sevkine ve mallarına yönelik uygulamaların tamamen hukuki düzenleme ve talimatnameler doğrultusunda yapıldığına dair malumatına rağmen görevlendirilen tahkik heyetinin bölgede incelemeler yaptığı görülmektedir. Tahkikat sonucu Dâhiliye Nezaretine gönderilen raporda, gerek Ermenilerin sevki gerek mallarının korunması hususunda büyük bir özen gösterildiği, ancak başka yerlerden gelip geçmekte olan kafilelerden, jandarma ve bazı hükümet mensuplarınca nakliye ücreti adı altında para toplandığı ve bu paraları asıl hak edenlere vermedikleri gibi birtakım sorunların yaşandığı yazılmaktadır. Raporda devamla, yerel hükümetin hemen gerekeni yaptığı, paraların sahiplerine geri verildiği, bu gibi suiistimallerin madden ve manen tazmin ve tamirine gidildiği yönünde bilgiler yer almaktadır³⁸².

Tahkikat yapılan bir diğer bölge de Hüdavendigâr Vilayettir. Dâhiliye Nezareti, Ermenilere zorla evlerinin ve arazilerinin sattırıldığı, satış için onlara verilen paranın tekrar geri alındığı ve bu suçlamalardan İttihat ve Terakki mensuplarının sorumlu tutulduğuna dair haberler üzerine³⁸³ gerekli incelemenin yapılmasını istemiştir. Bu suçlamalar üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti Hüdavendigâr Vilayeti Müfettişliği tarafından yapılan inceleme sonucu nezarete bir rapor gönderilmiştir. Raporda, hükümetçe sevk esnasında Ermenilerin mallarını satmalarına izin verildiği, asılsız söylentilere rağmen bunlardan kalan malların usulüne uygun olarak kendilerinin isteğiyle ve pazarlıkla satın alındığı, yasalara aykırı bir durum olmadığı belirtilmiş, satışı yapılan birkaç gayrimenkulle ilgili de ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir³⁸⁴. Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Karacabey kazasında da Ermenilere ait malların başkalarının eline geçtiği, Hacı Agob adlı kişinin beş bin lira değerindeki koyunlarının

³⁸⁰ BOA. DH. ŞFR. 479/107. 29 Haziran 1331 / 12 Temmuz 1915.

³⁸¹ Beyoğlu, "Ermeni Tehciri Yargılamaları", s. 530.

³⁸² BOA. DH. EUM. 2. Şb. 14/34. 22 Teşrin-i Evvel 1331 / 4 Kasım 1915; 28 Teşrin-i Evvel 1331 / 10 Kasım 1915.

³⁸³ Kaiser, "Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", s. 150; Bryce-Toynbee, s. 380.

³⁸⁴ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 10/71. 17 Ağustos 1331 / 30 Ağustos 1915. Bursa'da yapılan tahkikatlar sonucunda Bursa Kâtib-i Mesulü (İttihat Terakki'nin taşra örgütünü oluşturan ve merkezin emirlerini yerine getiren kişilere verilen isim) müzayededen bir ev almak suretiyle görevini suiistimal etmesinden dolayı Cemiyetten kovulmuştur (Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005, s. 64).

bir Arnavut'a verildiği ve kanuna aykırı hareket edildiği hususunun araştırılması isteniyordu³⁸⁵.

Bu tür haberler sadece merkezde değil, vilayet ve taşrada da duyuluyordu. Ankara Vilayetinden aynı konuyla ilgili gelen yazıda, Vali Vekili Atıf Bey, bazı bölgelerde emval-i metrukenin yağma edildiği, çok düşük fiyatlara satıldığı ve memur ile ahali tarafından gasp edildiği, bu suretle malların zayi olduğu haberlerinin geldiği, vilayet dâhilinde bu gibi durumların yaşanmadığını söylüyordu. Atıf Bey daha da ileri giderek aksi durumda doğrudan doğruya kendisinin sorumlu tutulmasını istemekteydi³⁸⁶. Atıf Bey'in iddialı tavrına rağmen çok geçmeden Ankara da bu söylentilerden nasibini aldı. Anadolu Koleji Müdürü Zenidis, yolculuğu esnasında uğradığı Ankara'ya dair bilgiler verdiği raporunda, Ermenilere ait malların, hükümet tarafından korunacağı ve varış yerlerinde hepsini sağlam olarak alacaklarının söylendiği, polis müdürünü ziyaret eden bir tanığın, müdürlüğün, Ermenilerden alınmış eşyalarla dolu olduğunu söylemektedir³⁸⁷. Ankara'ya dair bir başka iddia da Dadrian tarafından ileri sürülmektedir. Dadrian, "Ermeni Soykırım Tarihi" adlı çalışmasında, el koyma işlemlerinin birçoğunun görgü tanığı olarak ifade ettiği Türk tarihçi Ahmet Refik'in "İki Komite İki Kıtıl"³⁸⁸ adlı eserinden yola çıkarak, Ankara şehrinde Ermenilerin yerli

³⁸⁵ BOA. DH. ŞFR. 57/208. 18 Teşrin-i Evvel 1331 / 31 Ekim 1915.

³⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. 490/12. 7 Eylül 1331 / 20 Eylül 1915.

³⁸⁷ Bryce-Toynbee, s. 368.

³⁸⁸ Ahmet Refik, "İki Komite İki Kıtıl" adlı eserini Mütarekenin nazik atmosferinde kaleme almıştır. Askeri Sevk Komisyonu Başkanı olarak 1915 yılında Eskişehir'e gönderilen Ahmet Refik, burada Ermenilerin sevkine tanıklık etmiş ve izlenimlerini üç yıl beklemeden sonra İkdâm Gazetesi'nde 17 Aralık 1918 - 18 Ocak 1919 tarihleri arasında yazı dizisi olarak yayınlamıştır. Hemen sonrasında ise bu yazılarını kitap haline getirmiştir. Ahmet Refik'in anılarını 1915 yılında yazmasına rağmen yayınlamak için üç yıl beklemesi düşündürücüdür. Ahmet Refik, Mütareke günlerinin siyasi atmosferine uygun olarak İttihatçı karşıtı bir söylem ve sert bir dille kaleme aldığı eserde, Ermenilerin sevkini ve bu esnada yaşanan olayları dramatik bir üslupla anlatmıştır. İtilaf Devletlerinin tepkisini çekmemek adına azınlıklara son derece tavizkâr davranıldığı, ülkenin içinde bulunduğu bu durumdan İttihat ve Terakki'nin sorumlu tutulup, liderlerinin günah keçisi ilan edilerek Divan-ı Harpte yargılandıkları bir dönemde, Ahmet Refik'in daha önce yazmış olduğu yazılarını yayınlaması tesadüf değildir. Bu eserinde İttihatçılara ağır eleştiriler yönelten Ahmet Refik'in 1908'lerde İttihat Terakki'ye bakış açısıyla 1915 yılındaki bakış açısı arasında büyük bir uçurum görülmektedir. Nitekim bu farkı, Ahmet Refik'in eserlerinde de görmek mümkündür. Örneğin, 31 Mart İsyanı sırasındaki izlenimlerini aktardığı 11 Nisan adlı eserinde, İttihat ve Terakki ile isyanı bastıran Hareket Ordusu'nu göklere çıkarıp, Abdülhamit'in saltanat ve kişiliğine saldırılarda bulunurken, 1915 ve 1918'lerde bu görüşleri tamamen değişikliğe uğramıştır. Savaş yılları boyunca yaşanan tüm olumsuzluklardan İttihatçıları sorumlu tutan ve onlara karşı düşmanca bir yaklaşıma sahip olan Ahmet Refik'in bu eserinin yazdığı yıl yayınlanmış olması durumunda böyle bir üsluba sahip olabilir miydi sorusunu akla getirmektedir. Doğal olarak tarafsız bir anlayışa sahip olmayan Ahmet Refik'in bu çalışmasını eleştirel bir açıdan değerlendirmek gerekmektedir (Kenan Özkan-Emre Kılıç, "Ahmed Refik'in 'İki Komite İki Kıtıl' Adlı Eseri ve Eskişehir'deki Ermeni Tehcirine Dair Gerçekler", *Belleten*, LXXIV(270), Ağustos 2010, 596-597).

Türklere mallarını sattıktan sonra aldıkları paralarını geri vermeye zorlandıkları bir sahneyi aktarmaktadır³⁸⁹. Ahmet Refik çalışmasında, yaptığı gezi esnasında bulunduğu şehirlere dair gözlemlerine ve bu tarz örneklerle sıklıkla yer vermektedir. Ancak verdiği örneklerin tamamı Dadrian'ın ifade ettiği gibi görgü tanığı olarak yazdığı bilgiler olmayıp, aldığı duyular üzerine paylaştığı bilgiler de mevcuttur. Nitekim Ankara'ya dair verdiği bilgileri gözlemci olarak değil, buradan gelen insanlardan naklen aktarmaktadır. Ahmet Refik de çalışmasında bunu ifade ederek, Eskişehir'de bulunduğu sırada Ankara'dan gelen kişilerin anlattıklarını şu şekilde ifade etmektedir: “*Ankara'dan gelenler, üzüntülü bir lisanla anlatıyorlardı. Evler abluka edilmiş... Ermeni zenginlerinin evleri satın alınmış, satış tamamlanır tamamlanmaz paralar zorla, zulüm ile geri alınmıştı*³⁹⁰”. Tam bir kargaşa ortamıdır ve buna yerel idarecilerin başarısızlığı da eklenince bu gibi olayların yaşanması ve duyuların alınması olasıdır. Zira Ahmet Refik aynı çalışmasında, yaşanan suiistimallerde Yahudilerin de rolüne dikkat çekmektedir.

Satışlarda yapılan suiistimler ve saldırılarla ilgili birçok bölgeden şikâyetler gelmektedir. Kayseri'de malların satışı esnasında yolsuzluk yapıldığına dair Hacı Nuri'nin yazısı merkeze ulaşırken³⁹¹, Canik'ten gelen yazıda ise emval-i metrukeden çalınan mallarla ilgili daha önce başlatılan tahkikatın boyutunun genişletilmesi için bir maliye müfettişinin gönderilmesi isteniyordu³⁹². Amasya'da bulunan menzil mıntika müfettişi Pertev Bey de emval-i metrukeden birçok emlak ve malın tahrip edildiğine dair Dâhiliye Nezaretine şikâyette bulunuyordu³⁹³.

Merkeze ulaşan bu şikâyetler karşısından bir dizi önlemler alınırken, yetkililer tarafından kendi sorumlu oldukları bölgelerde bazı uygulamalar yapıldığı görülmektedir. Ermenilerin sevk kararından sonra onlara yaptığı yardımlarla dikkat çeken ve bu dönemde merkezi Şam'da bulunan 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Ermenilerin geride bıraktıkları mallarıyla ilgili de birtakım tedbirler almıştı. Cemal Paşa, Ermenilerin zarar görmemelerine ve mallarının gerçek değeri üzerinden satın alınmalarına dair Menzil Mıntika Müfettişliği aracılığıyla yayınladığı talimatta: “*Giden*

³⁸⁹ Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, İstanbul 2008, s. 337.

³⁹⁰ Altınay, s. 45.

³⁹¹ BOA. DH. ŞFR. 507/125. 22 Kanun-i Sâni 1331 / 4 Şubat 1916.

³⁹² BOA. DH. ŞFR. 568/104. 16 Teşrin-i Evvel 1333 / 16 Ekim 1917.

³⁹³ BOA. DH. ŞFR. 584/82. 16 Mayıs 1334 / 16 Mayıs 1918.

*Ermenilerin araba ve hayvanlarını satın alınız. Fakat bu adamların zarar görmelerini kabul edemem. Aranızda oluşturacağınız bir satın alma komisyonu aracılığıyla araba ve hayvanların gerçek değerini belirleyiniz ve sahiplerine o şekilde ödemede bulununuz*³⁹⁴, şeklinde talimat veriyordu.

Ermeni mallarıyla ilgili çıkan söylentiler bunlardan ibaret değildi. Özellikle metruk evlerin ahali, eşraf ve memurlar tarafından düşük fiyatlarla kiralama adı altında işgal edildiği yönünde haberler de gelmekteydi. Hükümetin önceliği bu evlerde muhacir ve mültecilerin iskân edilmesi olup, işgal edilmiş ev varsa bunların derhal boşaltılmasını³⁹⁵ ve bölgelerden bu konuda malumatta bulunulmasını istiyordu. Bu istek üzerine pek çok bölgeden merkeze bilgilendirici yazılar geliyordu. Menteşe livasından gelen yazıda, Ermenilere ait olup, eşraf ve memurlar tarafından işgal edilmiş ev bulunmadığı, boş hane olmayıp sadece bir miktar emlak ve arazi olduğu³⁹⁶, Sivas Suşehrinden gelen yazıda ise ikâmet ve ikmete müsaade eden memurların cezalandırılacağı bildiriliyordu³⁹⁷. Hükümet, memurların suiistimaliyle ilgili yapılacak tahkikatlarda diğerlerinde olduğu gibi mülkiye ve maliye müfettişlerinden yardım almaktaydı. Ancak bazı bölgelerde müfettişlerin yetkileriyle ilgili tereddüde düşüldüğü ve bu konuda merkezden bilgi istenildiği görülmektedir. Trabzon ve Canik'te tahkikat yapan müfettişlik, tahkikat esnasında memurlar tarafından gasp edilen ve çalınan metruk malların dışarıya ihraç edildiği ve bazı evlerin tahrip edilmekte olduğunu bildiriyor, bu hususta müdahale yetkilerinin olup olmadığı konusunda tereddütlerini dile getiriyorlardı. Kendilerine bu yetkinin tanınması durumunda, tahrip edilen evlerdeki tahkikatın iyi bir şekilde tamamlanabilmesi için öncelikle verilen yetki konusunda memurlara tebligat yapılması isteniyordu³⁹⁸.

Evlerin işgal edilmesinin bir başka sebebi de, Ermenilerin giderken yanlarında götüremedikleri değerli eşyalarını evlerinde sakladıkları inancıdır. Bu evlerde hazine ve gömü olduğu söylentisi kulaktan kulağa dolaşmış, bu arayış içerisinde pek çok ev

³⁹⁴ Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler, 4. Ordunun İnsani Yardımları*, İstanbul 2009, s. 142; Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar*, s. 67-68.

³⁹⁵ BOA. DH. ŞFR. 68/155. 19 Eylül 1332 / 2 Ekim 1916.

³⁹⁶ BOA. DH. ŞFR. 534/79. 24 Eylül 1332 / 7 Ekim 1916.

³⁹⁷ BOA. DH. ŞFR. 536/92. 21 Teşrin-i Evvel 1332 / 3 Kasım 1916.

³⁹⁸ BCA. TİGM. 272.12/36.12.6. 14 Şubat 1331 / 27 Şubat 1916.

yağmaya ve işgale maruz kalmıştır. İsmail Arıkan, bu gömü arayışını³⁹⁹ “Mahallemizdeki Ermeniler adlı eserinde şu şekilde dile getirmektedir: “Çocukluğumuz hazine ve gömü söylentileri ile yüklüdür... Ermenilerin genellikle kazançlı meslek sahibi bulunmaları, Müslümanlarda bu kanının dogmasına, gelişmesine neden olacaktı. Sevkiyatta sahipsiz kalan Ermeni evlerine girenler her odanın, aralığın, ahırın, odunluğun tabanını bol bol kazmışlar, avluları debertmişler, bahçelerde durmadan araştırma yapmışlar, her ocak küllüğünde ve duvar diplerinde zenginlikler, yığınla altın bulunacağını ummuşlardır”. Yokluk içinde bulunan halkın böyle yöntemlere başvurduğunu söyleyen Arıkan, Ermenilerin yanlarında götüremedikleri eşyalarının bir kısmını Müslümanlara sattıklarını, bir kısmının biraz para karşılığında veya hiç para alınmadan komşularına emaneten bıraktıklarını, ancak hiç kimseye satılmayan ve emanet edilmeyip köşelerde kalan eşyaların komşuları tarafından alındığını söylemektedir: “... mutfak eşyasının, yatağın, yün yorganın, kazma küreğinin artık yazgısı belli idi”. Halk tarafından yapılan suiistimalleri bu sözlerle ifade eden Arıkan, ne şekilde olursa olsun eline Ermeni eşyası geçirenlere, yıllarca beldede iyi gözle bakılmadığını da eklemektedir⁴⁰⁰.

Ermenilerden kalan mallarla ilgili ordu içerisinde suiistimale sebep olunduğu ve suçlu görülen kişilerin Divan-ı Harpte yargılandıkları görülmektedir. Kayseri Mutasarrıflığından gelen yazıda, Balıkesir’e sevk edilen talimgâh alay kumandanı muavini Binbaşı Rüştü Bey’in henüz deftere kaydedilmemiş ve Emval-i Metruke Komisyonu tarafından mühürlenmiş bir evin mührünü bozarak kullandığı bildiriliyordu⁴⁰¹. Yapılan tahkikat esnasında zaman zaman yüzleştirme yoluna gidiliyordu. Sivrihisar’da emval-i metrukede yapılan suiistimalden sorumlu tutulan ve suçu komisyonca da doğrulanmış jandarma ve bölük kumandanının suçlarıyla ilgili olarak iki Ermeni ile yüzleştirilmişler, ancak bu iki Ermeninin bölük kumandanı tarafından tehdit edildikleri için yapılan incelemenin şüpheye düşürüldüğünden şikâyetle yeniden tahkikat yapılması istenmiştir⁴⁰². Eskişehir Mutasarrıflığı, yapılan tahkikat sonucu suçlu görülen kişilerin mahkemeye veya bazı örneklerde olduğu gibi

³⁹⁹ Bu anlayış, Türkiye’de günümüzde de yaygın bir şekilde devam etmektedir. Gömü ve define arayışlarındaki artış, devletin bu konuda birtakım tedbir almasına neden olmuştur.

⁴⁰⁰ Arıkan, Mahallemizdeki Ermeniler, s. 26-27, 92-93; Eroğlu, s. 65-66.

⁴⁰¹ BOA. DH. ŞFR. 487/58. 23 Ağustos 1331 / 5 Eylül 1915.

⁴⁰² BOA. DH. ŞFR. 61/276. 28 Şubat 1331 / 12 Mart 1916.

Divan-ı Harbe sevklerini istemiştir⁴⁰³. Sivrihisar'daki tahkikatın uzun süre devam ettiği anlaşılmaktadır. Yapılan yargılamalar sonucu pek çok kişi görevinden uzaklaştırılmıştır. Ermeni mallarını şahsi olarak kullanıp suiistimal ile suçlu mahkemece sabit olan İzmir Sancağı Bölük Kumandan Vekili, askeri ceza kanununa göre yargılanarak hem 6 ay hapsine hem de devlet hizmetinde bir daha bulunmamak üzere ordudan ihracına karar verilmiştir⁴⁰⁴. Yine aynı suçtan dolayı Mülazım-ı Sâni İbrahim Bey'in cezalandırılması da uygun görülmüştür⁴⁰⁵.

Bu suiistimallere bazı Tasfiye Komisyonu başkan, üye ve görevli memurlarının da karıştığı görülmektedir. Urfa'dan gelen haberde Tasfiye Komisyonu Başkanı Nabi ve üyelerden Talat Beylerin emval-i metrukeden eşya ve para çaldıkları bildiriliyordu⁴⁰⁶. Adana Tasfiye Komisyonu Başkanı Ethem Beyin akrabasıyla birlikte emval-i metruke satışlarında yaptıkları usulsüzlük yüzünden maliye ve mülkiye müfettişleri tarafından müşterek yapılan tahkikat sonucunda azli isteniyordu⁴⁰⁷. Kayseri'de ise Tasfiye Komisyonu azalarından Yakup ve Şevki Beylerin evlerinde elli binden çok emval-i metrukeden eşya bulunduğu, müzayede ile mal alanlardan daha sonra mallarını satın almak istedikleri ve bir kısmını komisyon başkanının bilgisi dâhilinde evlerinde kullandıkları, durumun mülkiye müfettişi Fuat Bey tarafından tahkik edildiği mutasarrıflıkça nezarete haber veriliyordu⁴⁰⁸. Fuat Bey tarafından yapılan tahkikat sonucunda, Yakup ve Şevki Beylerin evlerinde emval-i metrukeden emaneten eşya bulundurmaktan başka suçları olmadığı bildiriliyordu⁴⁰⁹. Suçlu görülen kişiler cezalandırıldıkları gibi komisyonların çalışmaları da daha sıkı takibe uğramış, birtakım yerel tedbirler alınmıştır. Emval-i metrukeden çalarak bunları daha sonra esnafa satan emval-i metruke dairesi kapıcıları Mehmet ve Mustafa Ağalara ise İstanbul Bidayet

⁴⁰³ Eskişehir Mutasarrıflığının bu yazısı üzerine gönderilen yazıda, İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin 4. maddesine göre Divan-ı Harpte devletin harici ve dâhili emniyetini tehlikeye düşüren kişilerin yargılanacağı, ancak emval-i metrukede suiistimalin dâhili ve harici emniyetle ilgisi olmadığından dolayı bu kişilerin Nizamiye Mahkemelerine gönderilmesine karar verildiği belirtilmektedir (BOA. DH. HMF. 6-2/12-11. 2 Temmuz 1332 / 15 Temmuz 1916). Ancak bu karara rağmen emval-i metrukede suçlu görülenlerin de Divan-ı Harpte yargılandıkları görülmektedir.

⁴⁰⁴ BOA. DUİT. 172/1. 10 Temmuz 1332 / 23 Temmuz 1916.

⁴⁰⁵ BOA. BEO. 4423/331712. 12 Temmuz 1332 / 25 Temmuz 1916.

⁴⁰⁶ BOA. DH. ŞFR. 522/6. 23 Mayıs 1332 / 5 Haziran 1916.

⁴⁰⁷ BOA. DH. ŞFR. 527/76. 24 Temmuz 1332 / 6 Ağustos 1916.

⁴⁰⁸ BOA. DH. ŞFR. 531/74. 28 Ağustos 1332 / 10 Eylül 1915.

⁴⁰⁹ BOA. DH. ŞFR. 532/87. 6 Eylül 1332 / 19 Eylül 1916.

Mahkemesince hapis cezası verilmiş, üstelik zararın birikmiş maaşlarından kesilerek karşılanması istenmiştir⁴¹⁰.

Tasfiye Komisyonlarında herhangi bir usulsüzlüğe meydan vermemek için bu komisyonların yaptıkları işlemler teftişten geçiyordu. Teftiş sonucunda Tasfiye Komisyonları tarafından satış muamelelerinde görevlendirilen memurların yolsuzluk yapmaları durumunda, bunlarla ilgili yapılacak tahkikatın yerel idare meclislerince araştırılması ve karara bağlanması uygun görülmüştür⁴¹¹. Başkan ve üyelerin mahkemeye sevkleri ya da buna gerek görülmemesi kararının Maliye Nezareti üyelerinden kurulacak bir heyete ait olması gerektiği düşünülmüştür⁴¹². Komisyonlarda görülebilecek yolsuzluklar karşısında alınacak tedbir ve yapılacak muamelelerin nezaretler arasında yazışmalara sebep olduğu görülmüştür⁴¹³.

Emval-i metrukede yaşanan usulsüzlüklerde payı olan bir diğer unsur da yönetici ve resmi görevlilerdir. Gerek yerel idarelerden gerek kurulan komisyonlardan merkeze pek çok şikâyet geliyor, konuyla ilgili bilgi veriliyordu. Giresun eski kaymakamı Faik Bey'in elinde emval-i metrukeden bazı kıymetli eşyaların olduğu haberi merkeze ulaşırken⁴¹⁴, Viranşehir Kaymakamı Cemal Bey, Belediye Reisi Recep Bey ile mal müdürü Hilmi Beyin ise mahkemeye sevkleri gerektiği haber veriliyordu⁴¹⁵. Emval-i metruke işleri ve Ermenilerin nakli hususunda suiistimali görülen Bünyan Kadısı Hulusi Efendinin ise azli isteniyordu⁴¹⁶. Hükümet, müzayede ile yapılan mal satışlarında, o günün değerlerinin dikkate alınmasını ve zarara sebep olunmamasını istiyordu. Buna

⁴¹⁰ BOA. Maârif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.), 1221/90. 12 Kanun-i Evvel 1332 / 25 Aralık 1916.

⁴¹¹ BOA. BEO. 4474/335519. 16 Haziran 1333 / 16 Haziran 1917. İdare meclislerinden memurların suçlarının araştırılması ve karara bağlanmasına yönelik verilen bu yetki dışına çıkmamaları istenmiş, yetkileri dışında verilen kararlar kabul edilmemiştir. Örneğin Karahisar-ı Sahib'de idare meclisinin emval-i metrukenin keyfi işgali, tahliyesi ve kira bedelinden doğan ihtilaf hakkındaki kararının yetkisi dışında olduğu bildiriliyordu (BOA. DH. İ. UM. 7-3/1-14. 18 Teşrin-i Sâni 1334 / 18 Kasım 1918). Böyle durumlarda ise konu Nizamiye Mahkemelerine taşınıyordu (BOA. Şûra-yı Devlet Maliye ve Nafia Müdürlüğü (ŞD. ML. NF.), 1633/12. 20 Teşrin-i Evvel 1334 / 20 Ekim 1918).

⁴¹² BOA. BEO. 4445/333348. 26 Teşrin-i Sâni 1332 / 9 Aralık 1916.

⁴¹³ Komisyonların Maliye Nezaretine devrinden sonra Maliye Nezareti tarafından yapılan teftişlerin sonuçlarıyla ilgili Dâhiliye Nezareti de bilgilendiriliyordu. Maliye Nezaretinin, komisyonlardaki memuriyetlerinin devamının uygun olmayacak derecede suiistimali görülen kişilerin tıpkı Maliye memurları gibi haklarında işlem yapılması yönünde verdiği bilgi Dâhiliye Nezaretince pek anlaşılammış olacak ki, Nezaretten yapılacak muamele yeniden soruluyordu (BCA. TİGM. 272.71/29.11.11. 28 Haziran 1333 / 28 Haziran 1917; 25 Temmuz 1333 / 25 Temmuz 1917).

⁴¹⁴ BOA. DH. ŞFR. 500/79. 25 Teşrin-i Sâni 1331 / 8 Aralık 1915.

⁴¹⁵ BOA. Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi (ŞD. MLK.), 1500/14. 12 Nisan 1332 / 25 Nisan 1916.

⁴¹⁶ BOA. DH. ŞFR. 490/102. 12 Eylül 1331 / 25 Eylül 1915.

riayet etmeyen görevlilerle ilgili tahkikat yapıyordu. Orhangazi Kaymakamı ile mal müdürünün emval-i metrukeye ait zeytinleri 7 ay önceki fiyattan sattıkları ve zarara sebep oldukları için İAMM, Hüdavendigâr Vilayetinden konuyla ilgili tahkikat yapılmasını istiyordu⁴¹⁷. Gelen şikâyetler ve yapılan incelemeler neticesinde pek çok kişi cezalandırıldı. Üsküdar Mutasarrıfı Celal Bey, Kırkkilise Mutasarrıfı iken emval-i metrukedeki suiistimalinden dolayı görevinden azledildi⁴¹⁸. Ermenilerin sevki ve emval-i metrukede suiistimali sabit görülen Mazgirt eski Kaymakamı Tevfik Efendi de yargılanmak üzere Divan-ı Harbe verildi⁴¹⁹.

Gelen şikâyetler ve artan suçlar üzerine bazı bölgelerde daha geniş çaplı incelemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda emval-i metrukede suiistimali görülen kişilerin sayıları ve aldıkları cezalarla ilgili istatistiki bilgiler de gelmekteydi. Örneğin Kayseri’den gelen çok sayıda şikâyet üzerine yapılan tahkikat sonucunda, Ermenilerden kalan malları gasp edenlerin Divan-ı Harpçe cezalandırıldıkları; 2 kişinin mahkûm edildiği, 70 kişinin mahkûm buldukları, 26 kişinin gıyaben ve 3 kişinin tutuklu bulunarak haklarında tahkikat yapıldığı, 2 şahıs hakkında da tahkikat yapıldığına dair bilgi veriliyordu⁴²⁰.

Dönemin kayıtlarından hükümetin, metruk mallar arasında bulunanlarla ilgili her ayrıntının hesabını sorduğu ve gelen şikâyetleri dikkate aldığı görülmektedir. Örneğin Karacabey kazasına bağlı Çebişker emval-i metrukesinde bulunan soğanların çürümesinde ihmali olduğu düşünülen kaza kaymakamı ile mülkiye memurlarının

⁴¹⁷ BOA. DH. ŞFR. 73/46. 7 Şubat 1332 / 20 1917.

⁴¹⁸ BOA. DUİT. 114/24. 2 Ağustos 1332 / 15 Ağustos 1916.

⁴¹⁹ Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargulamaları*, s. 63.

⁴²⁰ BOA. DH. ŞFR. 487/118. 25 Ağustos 1331 / 7 Eylül 1915. Kayseri’de emval-i metrukede yolsuzluk yapanlara dair pek çok ceza uygulanmıştı. Verilen bu cezalara rağmen, savaş sonrasında Kayseri Mutasarrıfının gönderdiği yazıda, bölgede eşraf, mülkiye memuru, ordu veya cemiyet-i münfesihe (İttihat ve Terakki) mensupları veya servet edinmiş harp zenginleri ile emval-i metruke hakkında henüz bir cezai işlem uygulanmadığından nasıl tahkikat yapılacağı soruluyordu (BOA. DH. ŞFR. 626/133. 21 Nisan 1335 / 21 Nisan 1919). Oysa örneklerine de rastlandığı üzere Kayseri’de bu konuda çok sayıda ceza uygulanmış, hatta bunlarla ilgili merkeze ayrıntılı bilgiler gönderilmiştir. Yazı sahibi, İttihat ve Terakki hükümeti tarafından mutasarrıf olarak atanan Kemal Bey’in savaş sonrası görevden alınmasıyla göreve getirilen Ali Ulvi Bey’dir. Kemal Bey’den sonra mutasarrıf olan Ali Ulvi Bey, ilk beyannamesinde, İttihat Terakki Cemiyeti’ni kastederek; “*Cemiyet-i münfesihe mensuplarını tepelemeye ve anasır-ı İslamiye ve Osmaniye arasında iyi ilişkileri devam ettirmeye memur olarak geldiğini*” ifade etmiştir (Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi ve Kayseri’deki Ermeni Olayları*, Ankara 2000, s. 115). Ali Ulvi Bey, savaş sonrası ülke genelinde görülen İttihat ve Terakki düşmanlığını gizlememektedir. Dolayısıyla daha önce yapılan uygulamaları da yok saymakta ve sanki bu dönemde suiistimal ve yolsuzluklara karşı herhangi bir müdahale yapılmamış gibi göstermeye çalışmaktadır. Aslında bu durum, dönem idarecilerinin takındıkları tavrın sadece yerel bir örneğidir. Dolayısıyla da yazdıklarına kuşkuyla bakmak gerekmektedir.

sorumlu tutulması üzerine tahkikat yapılmış, kaza levazım müdürü Yüzbaşı Hayri Efendinin yetkisi dışındaki davranışları yüzünden yaşanan durum, pek çok yazışmaya sebep olmuştur⁴²¹.

Emval-i metrukenin satışı ve diğer uygulamalarla ilgili yapılan suiistimaller dönemin konsolos raporlarında da yer almaktadır. Harput'taki Amerikan Konsolosu Leslie Davis, 30 Haziran 1915 tarihli raporunda, Ermenilerin sevk edilmeden önce eşyalarının satışıyla ilgili ayrıntılara yer vermiştir. Davis, eşyaların gerçek değerinin çok altında satıldığını ifade ederken, örnek olarak 100 veya 200 pound değerindeki bir evin bütün mobilyalarının 10 veya 15 pounda ve 5 ila 10 pound değerindeki halıların 50 veya 75 kuruşa alıcı bulunduğunu belirtiyordu⁴²². Davis'in örnek olarak verdiği eşya satışları, değerinin altında yapılmış olsa bile, bu satışların, hukuki düzenlemelere uygun olarak, müzayede yolu ile yapıldığını ortaya koymaktadır. Zira Davis'in, yapılan satışlar esnasında birebir kendi gözlemlerine yer vermiş olması, hükümetin müzayede sırasında yabancıların gözlem yapmasına dair herhangi bir yaptırımda bulunmadığını da göstermektedir. Davis 9 Şubat 1918 tarihli raporunda da, Ermenilerin giderken mallarını sattıklarını, caddelerin bu malları ucuza satın almak isteyen kadın ve erkeklerle dolu olduğunu dile getirmektedir. Malların çok ucuza satıldığını verdiği örneklerle yineleyen Davis, değerli halıların 1 dolardan daha az fiyata ve 25 dolar değerindeki bir dikiş makinesinin ise 50 sente alıcı bulunduğunu eklemektedir. Malların gerçek değeri ile satış değeri arasındaki farkları abartılı bir şekilde dile getiren Davis, kendisinin bizzat 2 bin dolar değerindeki bir eşyanın bir Türk kadın tarafından 5 dolara alındığına şahit olduğunu ifade etmektedir. Davis daha da ileri giderek bunun bir Türk bayramına dönüştüğünü söylemektedir⁴²³.

Malların yok pahasına satıldığını belirten bir başka raporda ise, satılabilecek eşyaların satıldığı, dostluk adına ve satanlara yardım olsun diye az sayıda da olsa bu mallardan alanların olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca misyonerlerin, yardıma muhtaç çok sayıda insan olduğu için, eşya satın almaya ayıracak paraları olmadığı da

⁴²¹ BOA. DH. İ. UM. E-15/77. 25 Teşrin-i Evvel 1331 / 7 Kasım 1915.

⁴²² *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, Vol. III, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Central Lands, Armenian Review Watertown, Massachusetts 1995, s. 6.

⁴²³ *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, compiled with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institute Princeton and London 2004, s. 625-626; *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, III, 58.

eklenmektedir⁴²⁴. Nitekim örneklerden devletin, misyonerlerin bu malları satın aldıklarını ifade etmeleri durumunda, herhangi bir yaptırımda bulunmadığı görülmektedir.

Yine, ABD'nin Samsun Konsolosu olan W. Peter 15 Temmuz 1915 tarihli raporunda, hükümetin Ermenilerden kalan ev, mağaza ve depoları mühürlediğini, ancak daha sonra bu mülklerin onları çalacak olan Müslüman muhacirlerle doldurulduğunu yazmaktadır⁴²⁵. Osmanlı Hükümeti, yıllardır devam eden ve savaş boyunca da edecek olan muhacir ve mülteci göçüyle büyük bir iskân sorunu yaşamış ve bu sorunu aşmak için Ermenilerden kalan mallardan yararlanmıştı. Ancak bu yararlanma gelişi güzel olmamış, muhacir ve mültecilere verilen mallar, kayıtlarda görüldüğü üzere belirli düzenlemeler doğrultusunda kullanılmıştır. Doğal olarak bunu bir suiistimal olarak algılamak yanlış olacaktır.

Döneme ait bir başka rapor da ABD Mersin Konsolosu Edward I. Nathan 30 Ekim 1915 tarihli raporudur. Nathan'ın raporu, bu usulsüzlüklere dairdir ve o, Adana Emval-i Metruke Komisyonunda yapılan yolsuzluklara dikkat çekerek, Ermeni mallarının komik ücretlerle satıldığı veya kiralandığını ifade etmektedir⁴²⁶. Nathan, Büyükelçi Morgenthau'ya gönderdiği 7 Ağustos 1915 tarihli bir başka raporunda da, Ermenilerin, yolculuk öncesi eşyalarını sattıklarını, fakat bunların çok ucuza elden çıktığını belirtiyor, dikiş makinelerinin 1.5 mecidiyeye, demir karyolaların ise sadece birkaç kuruşa satıldığını yazıyordu⁴²⁷.

Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau ise muhtemelen kendisine gelen raporlar doğrultusunda bilgi sahibi olduğu mallarla ilgili yaptığı değerlendirmesinde, bu malların satışı için sahiplerine çok az süre verildiğini; bazen birkaç saat, istisnai durumlarda birkaç gün olduğunu belirtmekte ve bu durumun soyguna sebep olduğunu ifade etmektedir. Yine Davis'in ve Nathan'ın raporlarında geçtiği gibi satış fiyatlarıyla ilgili örnekler veren ve malların değerlerinin altında satıldığını söyleyen Morgenthau,

---

⁴²⁴ Bryce-Toynbee, s. 477.

⁴²⁵ *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 62.

⁴²⁶ Bryce-Toynbee, s. 428.

⁴²⁷ *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, Volume: II, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, Armenian Review Watertown, Massachusetts 1994, s. 84; Bryce-Toynbee, s. 426.

dikiş makinelerinin bir iki dolara, bir sığırın bir dolara satıldığını, bir oda dolusu mobilyanın ise neredeyse para etmediğini belirtiyordu⁴²⁸.

Görüldüğü gibi raporların ağırlık noktası, malların değerinin altında satılmasıdır. Malların satışı için verilen rakamlar abartılı ve gerçek değerlerinin çok altındadır. Bu durum yabancı görevli ve misyonerlerin ülkelerinde Ermeniler için yapılan yardımları arttırmak amacıyla dikkat çekmeye çalıştıkları⁴²⁹ şeklinde yorumlanabileceği gibi verilen bu rakamların, savaş koşulları ve alım gücünün düşmesi nedeniyle gerçek olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Satışlarla ilgili dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da müzayedelere katılanların ve bu şekilde mal satın alanların sadece Türkler olmadığıdır. Nitekim Giresun civarında yapılan müzayedelere katılan Yahudilerin yapılan satışların en iyi alıcıları olduğu belirtiliyordu. Piyano, büfe ve lüks ev eşyalarını satın alan Yahudiler, örneğin bir piyano için 50 kuruşu fazla buluyor, 10-15 kuruşa almaya çalışıyorlardı. Dikkat çeken bir diğer husus da satın alınan bu mallardan bakır olan eşyaların paketlenerek İstanbul'daki Alman temsilcilerine gönderilmesidir⁴³⁰. Bunun yanı sıra raporlarda Ermenilerin evlerinin çinko levhaları gibi bazı kısımlarının Türk komşuları tarafından söküldüğü de dile getirilmekte, ancak hükümetin bunu yasakladığı belirtilmektedir⁴³¹.

Satışlar esnasında Ermenilerin içinde bulunduğu durumdan faydalanarak, bunu bir fırsata dönüştürmeye çalışan kişilerin olmadığını düşünmek, dönemin koşulları da dikkate alındığında pek de doğru olmayacaktır. Ancak hükümetin aldığı önlemler, merkezden gönderdiği emirler ve suçlu gördüğü kişilere verdiği cezalarla yapılan suiistimalleri en aza indirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, birçok bölgede tahkikat yapmak üzere maliye ve mülkiye müfettişleri ile bürokratlar, komisyon üyeleri ve memurlar görevlendirilmiş hatta teftiş heyetleri kurulmuştur. Yapılan suiistimler karşısında birçok kişi mahkemede yargılanmış, cezalandırılmış ve görevlerinden alınmıştır⁴³². Talat Paşa, Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'yla yaptığı

⁴²⁸ Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü (Çev.: Attila Tuygan), İstanbul 2005, s. 229-230.

⁴²⁹ Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskâmı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar*, s. 70-71.

⁴³⁰ Bryce-Toynbee, s. 296.

⁴³¹ Bryce-Toynbee, s. 417.

⁴³² Tokat'ta kurulan teftiş heyeti, çalışmaları sonucu, Tokat sorgu hâkiminin azlini uygun görürken (BOA. DH. ŞFR. 514/51. 12 Mart 1332 / 25 Mart 1916), Diyarbakir merkez hapishanesi başgardıyanı Tahir

görüşmesinde, bazı yetkililerin görevlerini kötüye kullandığını ve birçok yerde insanların gerekli önlemleri kendilerinin almak zorunda kaldığını kabul ediyordu. Bununla birlikte hükümetin görevinin bu suiistimalleri ve mezalimleri engellemek olduğu ya da en azından failleri yakalayıp şiddetli bir şekilde cezalandırması gerektiğini söyleyen Talat Paşa, malları ve eşyaları yağmalanan Ermenilerin saldırıya uğradığı çoğu yerde, sorumlu olanların yakalandığı ve yasaya göre cezalandırıldığını da ekliyordu⁴³³. Tüm yanlı ve kasıtlı yaklaşımına rağmen James Bryce ve Arnold Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele adlı eser de, Amerikalı Misyoner William N. Chambers'in raporunda söylediği, “*bir Müslümanın sürülen bazı Hıristiyanlara yönelik soygunlara katıldığı için ölümlerle cezalandırıldığını belirtmek de adil olmanın bir gereğidir*” ifadesine yer vererek⁴³⁴, yapılan suiistimallerin hükümet tarafından cezalandırıldığını doğrulamaktadır. Yine aynı eser de, Ermeni mallarının gerçek değerinin altında satılması veya zorla alınmaya çalışılması durumunda, hükümetin bunu yapanları yakaladığında gerekli cezalara çarptırdığı ifade edilmektedir⁴³⁵.

Görüldüğü gibi devlet, bu konuda işlenen suçları görmezden gelmeyerek ciddiyetle takip etmiş ve gereken önlemleri almaya çalışmıştır. Dolayısıyla bu suçlar karşısında devletin herhangi bir art niyetli yaklaşımının olmadığı net bir şekilde ifade edilebilir. Ancak arşiv kayıtlarındaki yazışmalardan, yapılan bütün tahkikat sonuçlarıyla ilgili kesin bilgilere ulaşmak da mümkün değildir. Bunun sebebi, her tahkikatın ardından soruşturma açılmamış ve sonuçlandırılmamış olabileceği gibi konuyla ilgili arşiv kayıtlarının henüz tasnif edilmemiş olması şeklinde de yorumlanabilir. Devletin aldığı önlemler, Mondros Mütarekesi sonrasında da devam etmiş, Ermenilerin sevki esnasında suçlu görülen kişilerin yargılanması için kurulacak olan Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinde emval-i metrukeye yönelik pek çok yargılama yapılmıştır.

---

beyin azline karar verildiği için tekrar mahkemesine gerek görülmemiştir (BOA. ŞD. MLK. 1500/14. 21 Mart 1332 / 3 Nisan 1916). Suruç Emval-i Metruke Komisyon memurları ise suçlarından dolayı mahkemeye sevk edilmişlerdir (BOA. BEO. 4431/332270. 4 Eylül 1332 / 17 Eylül 1916). Bu konuda birkaç örnek için bkz. BOA. DH. HMS. 2/2-10. 21 Eylül 1332 / 4 Ekim 1916; BOA. DH. ŞFR. 70/163. 20 Teşrin-i Sâni 1332 /;

⁴³³ Donald E. Miller-Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles London 1993, s. 90.

⁴³⁴ Bryce-Toynbee, s. 473.

⁴³⁵ Bryce-Toynbee, s. 327.

1.8. OSMANLI DEVLETİ'NİN EMVAL-İ METRUKEYE YÖNELİK YAKLAŞIMIYLA İLGİLİ GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Osmanlı Hükümetleri, sevk edilmeyen gayrimüslimlerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla ilgili herhangi bir yaptırımında bulunmamış, bu kişilerin malları üzerindeki tasarruf hakları devam etmiştir⁴³⁶. Sevke tâbi tutulan Ermenilerin ise menkul ve gayrimenkul malları ile ilgili farklı uygulamalara gidildiği görülmektedir. Devlet, Ermenilerin taşınabilir mallarını yanlarında götürmelerine, satmalarına ve sahiplerince istedikleri gibi kullanmalarına izin vermişti. Bu durum, Osmanlı kayıtlarınca da desteklenmekte ve pek çok bölgeyle bu yönde yazışmalar yapıldığı görülmektedir. Dâhiliye Nezaretinden Bitlis, Erzurum ve Van Vilayetlerine gönderilen yazıda, Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinden sevk edilen Ermenilerin yanlarında mal ve eşyalarını götürebilecekleri ifade ediliyordu⁴³⁷. Yine bu malların kendileri tarafından satışına izin verildiği, gönderilen yazılarla bildirilirken⁴³⁸, Eskişehir Mutasarrıflığına gönderilen yazıda da, taşınabilir malların Ermenilerce istedikleri gibi kullanılabilceği belirtiliyordu⁴³⁹. Nitekim bazıları imkânları ölçüsünde bu tür mallarını yanlarında götürmüş, satmış, bazıları da komşularına ve başta Osmanlı Bankası olmak üzere, yabancı konsolosluklara ve misyonerlere bırakmıştır. Bu doğrultuda Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin Osmanlı Bankası depolarına konulan mallarının yazışmalara sebep olduğu görülmektedir⁴⁴⁰.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, sevke tabi tuttuğu kişilerin taşınabilir mallarının tasarrufuyla ilgili her hangi bir kısıtlamada bulunmamıştı. Osmanlı kayıtları içerisinde yer alan bu bilgilere rağmen, Henry Morgenthau, Ermenilerin sattıkları eşyalarıyla ilgili yaptığı değerlendirmesinde, bu eşyaların çok düşük fiyatlarla satıldığını, çoğu zaman bu

⁴³⁶ BOA. DH. ŞFR. 70/79. 10 Teşrin- Sâni 1332 / 23 Kasım 1916.

⁴³⁷ BOA. DH. ŞFR. 53/93. 10 Mayıs 1331 / 23 Mayıs 1915; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 151; Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Trabzon, Mamuretülaziz, Sivas ve Diyarbekir Vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığına çekilen telgrafta da, Ermenilerin yanlarına her türlü menkul mallarını alabilecekleri ve gerekli tedbirlerin alınması bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/87. 21 Haziran 1331 / 4 Temmuz 1915). Ermenilerin istedikleri malları yanlarına aldıkları, yolculukları esnasında bunlarla karşılaşan görgü tanıklarınca da ifade edilmektedir. Örneğin Amanos Dağları civarında Ermeni kafilesiyle karşılaşan bir yabancı, bunların yanlarında arabaları ve ev eşyalarının yanı sıra hayvanlarının da olduğunu söylüyordu (Gust, 377).

⁴³⁸ Bir örnek için bkz. BOA. DH. ŞFR. 54-A/298. 25 Temmuz 1331 / 7 Ağustos 1915, İAMM'nden İzmit Mutasarrıflığına gönderilen yazı.

⁴³⁹ BOA. DH. ŞFR. 55/112. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915.

⁴⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 55/231. 19 Ağustos 1331 / 1 Eylül 1915.

fiyatlara bile satış yapmalarının mümkün olmadığını veya Türklerin bu mallardan satın almasının yasaklandığını belirtiyordu⁴⁴¹. Benzer bir iddia da Bryce-Toynbee tarafından tarihsel gerçeklerden ziyade Ermenilerin lehinde ve Türklerin aleyhinde dünya kamuoyunu etkilemek için propaganda amacıyla yazmış oldukları “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yapılan Muamele” adlı çalışmalarında yer vermişlerdir. Bryce-Toynbee, Kayseri bölgesinden sevk edilen Ermeniler için hükümetin yolladığı bir tebligat ile mallarını satmalarına ve yanlarında götürmelerine yönelik birtakım kısıtlamaların yapıldığı bilgisini aktarmaktadırlar. Bryce-Toynbee’ye göre bu tebligat, Kayseri’den geçen bir yolcu tarafından anlatılmış ve aynı zamanda bu yolcunun ifadeleri Rusçuk’taki bir Ermeni gazetesinde yayınlanmıştır. Anlatan kişinin adının belli olmadığı ve Osmanlı Hükümetinin Talas ve Kayseri bölgesinden sevk edilecek Ermeniler için 1915 yılının Haziran sonunda gönderdiği iddia edilen tebligata göre⁴⁴²;

1. Hiç kimse yanına 200 kuruştan fazla almayacaktır. Kontrol sonunda üzerinde bu miktardan fazla bulunduranlar cezalandırılacaktır.

2. Kimsenin mallarını satma hakkı yoktur. Ricalardan sonra son koşul şu şekilde değiştirilmiştir: Hazırda parası olmayanlar azami 300 kuruşa kadar mal satabilir.

Böyle bir tebligata Osmanlı kayıtları içerisinde rastlanılmadığı gibi, yine bu kayıtlarda, sevk edilen Ermenilerin yanlarında istedikleri miktarda nakit ve eşya götürebildikleri, hatta saldırıya uğradıkları takdirde bunların devlet tarafından korunduğu veya korunmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu nedenle Bryce-Toynbee’nin eserinde ifade edildiği üzere yanlarına para ve eşyalarını alan Ermenilerin cezalandırılması gibi bir durum söz konusu değildir⁴⁴³. Ayrıca taşınır malların satışı ile

⁴⁴¹ *Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü*, s. 230.

⁴⁴² Bryce-Toynbee, s. 322; Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar*, s. 66-67.

⁴⁴³ Bryce-Toynbee, çalışmalarında benzer bir örneğin de Trabzon’da uygulandığını söylemekte ve ABD’nin Trabzon Konsolosu Oscar S. Heizer’in, Büyükelçi Henry Morgenthau’ya sunduğu rapora yer vermektedirler. Raporda, Trabzon’da Ermenilerin mallarını satmalarına izin verilmediği ve kişilerin onlardan bir şey satın almalarının yasaklandığı, hatta cezalandırıldıkları bilgisi verilmektedir. Ermenilerin yolculukları esnasında ihtiyaçları olan parayı sağlamak hususunda sıkıntıya düştükleri ve böyle bir uygulamaya neden gerek duyulduğu sorusu sorulmaktadır (Bryce-Toynbee, s. 286). Ancak aynı çalışma içerisinde, pek çok kısımda Ermenilerin mallarını satmalarına izin verildiği gibi yapılan satışlarla ilgili bilgiler de mevcuttur (örnek için bkz. Bryce-Toynbee, s. 426, 428). Aynı şekilde Yves Ternon da “Reports on the Genocide of the Armenian of the Ottoman Empire” adlı çalışmasında Trabzon’da Ermenilerin sevki için kendilerine beş günlük süre verilirken, mallarını satmalarına müsaade edilmediğini iddia etmektedir. Ancak Ternon, hükümetin geçici birtakım önlemler aldığını ve bu malların korunmasını üstlendiğini belirtmekte, sevk edilen Ermenilere gittikleri bölgelerde devlet tarafından gerekli yardımların

ilgili herhangi bir kısıtlama yapılmadığı, müzayedeler esnasında gözlemlerine dayanarak yapılan satışlarla ilgili bilgi veren konsolos ve misyoner raporlarınca da doğrulanmaktadır. Taşınmaz mal satışları ise belirlenen düzenlemeler doğrultusunda gerçekleşmektedir.

Hükümetin taşınmaz mallarla ilgili yaklaşımı, zaman zaman alınan tedbirlerle birlikte farklılık göstermektedir. Hükümet, Ermenilerin taşınmaz mallarını kiraya vermelerine, satmalarına, geride kalan akrabalarına bırakmalarına ve hatta devretmelerine izin verdiği yazışmalardan anlaşılmaktadır. İAMM'nden Canik Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, sevk edilen Ermenilere ait metruk emval ve emlakın sevkten önce sahipleri tarafından kiraya verilmesinin uygun olduğu yazılıyordu⁴⁴⁴. Bir başka yazıda ise Ermenilerin Müslümanlara bedeli mukabilinde mallarını satabilecekleri bildiriliyordu⁴⁴⁵.

Gelen bu emirler doğrultusunda Bursa'da sevk kararının alınmasından sonra 14 Ağustos 1915 ve 29 Ağustos 1915 tarihleri arasında Ermeniler tarafından taşınmaz mallarının Müslümanlara satışının yapıldığı görülmektedir. Kayıttan Ermenilere mallarının satışı için yaklaşık on beş günlük bir sürenin tanındığı anlaşılmaktadır. Kayıta dikkat çeken bir diğer nokta da, satışı yapılan bu mallar için resmi olarak bir bedel biçilmiş olması, satışların belirlenen bedelle orantılı, bazen çok üstünde ya da zararına yapıldığıdır. Örneğin, Veled-i Harrat mahallesinde Terzi Karabet'e ait haneye 3500 kuruş değer biçilen ev, aynı paraya satılırken, Hoşkadem mahallesinde Arakil'e ait 12.000 kuruş değerindeki hanenin yarısı, 10.000 kuruş değerden alıcı buldu. Bedreddin mahallesinde Hacı Kirkor'a ait hane ise 8000 kuruş değerine karşılık 16.000 kuruş olarak değerinin üstünde satıldı⁴⁴⁶. Malları kendilerince satılan Ermenilerin yaptıkları satışlar, dönemin tanıklarının eserlerine de yansımıştır. Ailesi sevke tabi tutulan Tokatlı Yetvart Kederyan, bu süreci değerlendirdiği anısında, Tokat'ta bulunan ve aslında daha değerli olan mallarını iki bin lira bedel karşılığında bir Türk'e sattıklarını ve satıştan

---

yapılacağını eklemektedir. (Yves Ternon, "Reports on the Genocide of the Armenian of the Ottoman Empire 1915-1916", A Crime of Silence the Armenian Genocide, the Permanent Peoples Tribunal Preface by Pierre Vidal-Naquet (Edited: Gerard Libaridian), Totowa, New Jersey, London 1985, s. 110).

⁴⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 56/269. 21 Eylül 1331 / 4 Ekim 1915.

⁴⁴⁵ Dâhiliye Nezaretinden Dörtüol/Adana Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazı, BOA. DH. ŞFR. 54/346. 24 Haziran 1331 / 7 Temmuz 1915; Ermenilerin Sevk ve İskânı, s. 192.

⁴⁴⁶ BOA. Dâhiliye Nezareti Mebanî-i Emîriye-Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS.), 155/40. 26 Ağustos 1331/ 8 Eylül 1915.

elde edilen parayı yanında kaldığı teyzesinin aldığını ifade etmektedir⁴⁴⁷. Yetvart'ın ifadesinden, mallarının kendileri tarafından, ancak zararına satıldığı anlaşılmaktadır.

Hükümetin sevke tabi tuttuğu kişilerin mallarıyla ilgili bir başka tutumu da, bu mallarını akrabalarına bırakmalarına izin vermek oldu. İAMM'den Adana Emval-i Metruke İdare Komisyonuna gönderilen yazıda, sevk edilen Ermenilerin çocuğu, eşi, baba ve annesi gibi bakmakla yükümlü oldukları akrabalarının terk ettiği hanelerde oturmalarına izin verilmesi, kiralama konusunda da müzayede şartlarına uymak kaydıyla başvuru ve katılımlarının uygun olduğu bildiriliyordu⁴⁴⁸. Taşraya gönderilen bir başka yazıda ise kişilerin eşleri, anneleri ve çocukları gibi varisi olabilecek akrabalarının emval-i metrukeden istifadelerinin temini isteniyordu⁴⁴⁹. Hükümet, Ermenilerin sadece bakmakla yükümlü olduğu kişilerin mallarından istifade etmesine müsaade etmişti. Ancak bazı istisnai durumların olduğu da görülmektedir. Luyan Karavekilyan adlı kişinin, İzmit'te oturan akrabası Armenak Serabyan'a emval-i metrukeden verilmesi yönünde dilekçesi, Dâhiliye Nezaretince dikkate alınmış ve bölgedeki komisyondan gereğinin yapılması istenmiştir⁴⁵⁰. Hükümet, Ermenilerin mallarını devretmelerine, yerli Ermenilerden yerli Ermenilere ve Ermenilerden Müslümanlara olmak şartıyla izin vermiştir⁴⁵¹.

Bu bilgiler, yabancı devletlerin konsolosluk ve misyoner raporlarınca da doğrulanmaktadır. ABD'nin Trabzon Konsolosu Oscar S. Heizer'in, Büyükelçi Henry Morgenthau'ya sunduğu, Erzurum'a yaptığı gezi ve Vali Tahsin Bey ile görüşme detaylarını anlattığı 25 Eylül 1915 tarihli raporu, buna örnektir. Heizer, Erzurum Valisi'nin Ermenilerin sevki ile ilgili merkezden gelen; hazırlanmaları ve mallarını satmaları için on beş gün süre verilmesi ve yollarda en iyi şekilde korunmalarına dair emri uygulamaya koyduğunu, mallarını satmalarının yasaklanmadığını, hatta bazı

⁴⁴⁷ Andre Sernin, Tokatlı Yetvart'ın Anıları (Çev.: Anais Martin), İstanbul 2009, s. 68.

⁴⁴⁸ BOA. DH. ŞFR. 58/1. 1 Teşrin-i Sâni 1331 / 14 Kasım 1915. Bir Amerikan misyoner kaydı, Ermenilerin mallarını sadece oğul veya kardeşine bırakabileceğini, aksi takdirde mirasçısı kabul edilemeyeceğini ve bu nedenle malların devlet malı haline geldiğini belirtmektedir (P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 507, Vol. 8). Oysaki Osmanlı kayıtları, kişinin bakmakla yükümlü gördüğü kişileri mirasçı kabul etmiş ve bu kişilerin mallar üzerindeki haklarını tanımıştır. Hatta bazı istisnai durumlarda sadece akrabası olan kişilerin dahi bu malları kullanım hakkı kabul görmüştür.

⁴⁴⁹ İAMM'den Sivas Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazı, BOA. DH. ŞFR. 56/71. 5 Eylül 1331 / 18 Eylül 1915.

⁴⁵⁰ BCA. TİGM. 272.10/1.1.16. 9 Teşrin-i Sâni 1331 / 22 Kasım 1915.

⁴⁵¹ Bir örnek için bkz. BOA. DH. ŞFR. 59/105. 13 Kanun-i Evvel 1331 / 26 Aralık 1915, İAMM'nden Halep Vilayetine gönderilen yazı.

ailelerin erzak ve eşyalarıyla yüklenen öküz arabalarıyla gittiklerini ve bu bilginin misyonerlerce de doğrulandığını bildirmektedir. Heizer'in aynı raporu, Ermenilerin mallarını, emaneten bölgedeki misyonerlere ve Osmanlı Bankasına bıraktığını da doğrulamaktadır:

90 balyanın üzerinde olan mallar, Amerikalı misyoner Stapleton'un evinde emaneten depolandı. Yaklaşık 500 balyada Dr. Case'in evinde vardı. Stapleton'un evindeki malların değerinin 10.000 ile 15.000 lira arasında olduğu tahmin ediliyordu. Stapleton'a Ermeniler tarafından emaneten bırakılmış içi mücevher, kâğıt ve gümüş rublelerle dolu İngiliz yapımı iki kasa vardı. Stapleton, Ermeniler tarafından bırakılan 5559 lira miktarındaki altının 5500 lirasını telgrafla Erzurum'daki Osmanlı Bankası vasıtasıyla Mr. Peet'e gönderdi. Banka parayı transfer etmeyi reddedince, küçük paketler ve mendiller içine düğümlenerek kasalar içinde bırakıldı. Daha sonra bu paketlerin tamamı açıldı, her paket ve kutuların içindeki, kâğıt rubleler ve mücevherler misyon mühürleriyle mühürlendi. Emaneten Mr. Stapleton adına Osmanlı Bankası'na bırakıldı. Para miktarının 35, 929 kâğıt ruble, 4,446 gümüş ruble, 465 altın ruble, £22 sterlin ve 17 Napolyon olarak belirtildiği raporda, ayrıca Ermenilerin mevduat dâhilindeki bonoları da ayrıntılı bir şekilde verilmiştir⁴⁵². Ermenilerden kalan bu paketler içerisinde New York Life Insurance Company şirketine ait pek çok sigorta poliçesi bulunmaktadır. Heizer, Erzurum'daki Ermeni Katedrali ve Katolik Ermeni Kilisesinin de sürgünden önce Ermeniler tarafından Osmanlı Bankası'na bırakılan mallarla dolu olduğunu belirtmektedir. Muhtemelen bu malların miktarı çok olduğu ve banka deposunun tamamını almadığı için kiliselere taşınmıştı. Zira bankada da çok sayıda mal bulunuyordu. Erzurum Osmanlı Bankası Müdürü Pierre Balladour'un yaklaşık 100.000 lira değerindeki malların bulunduğu bankanın anahtarlarını, bu malları koruma altına almaya çalışan yerel polislere teslim etmek istemediğini ifade etmektedir. Heizer, Balladour'un bir süre sonra Erzurum'dan ayrıldığını da eklemektedir⁴⁵³.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Harput'ta Amerikan Konsolosu olan Leslie Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu da bu konuda önemli bilgiler içermektedir. Davis, Ermenilerin sevk hazırlıkları ve mallarıyla ilgili yaptıkları işlemlere dair gözlemlerinde;

⁴⁵² Bonoları bulunan başlıca kuruluşlar şunlardır: Otoman Empire Obligations at Frs. 400, 12 Credit Foncier Egyptien at Frs. 250, 18 Soci t  Commerciale Ottomane at Frs. 5.

⁴⁵³ *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 290-291.

insanların evlerinden, topraklarından ve mallarından ayrılmak için hazırlık yaptıkları, yanlarında çok azını götürebilecekleri için mallarının çoğunluğunu elden çıkarmaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Malların çok ucuza satıldığını söyleyen Davis, Ermenilerin bazılarının paralarını yanlarına alırken, bazılarının da yol boyunca oluşabilecek saldırılara karşı vardıkları yerde kullanmak üzere postaneler vasıtasıyla gönderdiklerini ya da Amerikan ve Alman misyonerlere ve bankalara emaneten bıraktıklarını söylemektedir. Davis, kendisine de bir miktar para bırakıldığını aktarıırken, Osmanlı Hükümetinin Ermenilerden kalan mallara el koyduğunu ve bunları Emval-i Metruke Komisyonlarına teslim ettiğini eklemektedir. Komisyonlarla ilgili de bilgi veren Davis, bunların görünüşte sevk edilen Ermenilerin mallarını korumak ve sahiplerinin herhangi bir borcu varsa ödedikten sonra onların adına paralarını göndermek amacıyla kurulduğunu söylemektedir. Davis, kendisine ve diğer misyonerlere bırakılan mallarla ilgili de ayrıntılı bilgiler vermektedir:

“İnsanlar, paralarını, mücevherlerini, değerli dokümanlarını ve her türlü eşyasını konsolosluga ve misyonerlere saklamaları için getiriyorlardı. Sigorta poliçelerini, diğer dokümanları ve mevduatları, bana para teslim eden herkesin, aile üyelerinden herhangi birinden haber alınmadığı takdirde ödemenin yapılması için Amerika'daki bazı akrabalarının isim ve adreslerini bırakmasını rica ederek kabul ettim. Kısa süre içinde hepsini parayı bırakılmasına istekli olan misyonerlere gönderdim, muhtemelen kendi işlerinde kullanabilirdiler ve onun karşılığını Amerika'daki akrabalara ödeyebilirdiler; fakat parayı muhafaza edecek iyi bir yerleri olmadığı için, benim kasamda saklamak için çoğunu geri getirdiler. Kısa bir süre orada yaklaşık 200.000 dolar değerinde altına sahiptim. Nihayet misyonerler altınlarının çoğunu İstanbul'a gönderdiler, fakat o zamandan benim ayrılışıma kadar, Konsolosluğun insanların paralarını ve mücevheratlarını bırakabileceği en güvenli yer olduğu düşünüldü. Tehcir sırasında orada kalanlara ek olarak, eşyalar devamlı olarak saklamak için bana getirildi. Tehcirden kurtardığım kişiler ve bildiğim diğer birçok kişi değerli her şeylerini benim kasamda sakladılar, onu emanet kasası olarak kullandılar. Amerika'dan para havalesi alan kişiler, paralarını bana bıraktılar, onu saklamak için yerleri yoktu, hatta çoğunlukla evsizdiler. Mümkün olduğu kadar sessizce yapılmasına rağmen, elbette konsolosluga bir şeyler bırakıldığını Türk görevliler biliyordu ve 1915 sonbaharında Vali'den benim himayeme bırakılmış Ermenilerin tüm parasını ve mülkünü Türk

hükümetine devretmemi talep eden bir mesaj aldım. Bu talebi dikkate almadım ve yetkililere asla bir şey teslim etmedim. Neyse ki, geçen Mayıs Harput'u terk etmeden önce Danimarkalı misyonerlere devrettiğim birkaç küçük eşya, Bay Ehmman'a verdiğim birkaç sigorta poliçesi ve Amerika'daki akrabalara ödediğim bazı küçük mevduatların dışında her şeyi sahiplerine iade edebildim⁴⁵⁴.

Görüldüğü gibi Davis, Türk yetkililerinin uyarılarını dikkate almamasına rağmen kendisine karşı herhangi bir zorlayıcı yaptırımında bulunulmamıştı. Davis'in ifadelerinde dikkat çeken bir diğer husus da, karşılığı sonradan akrabalarına ödenmek üzere misyonerlere bırakılan para ve diğer malların kendileri tarafından kullanılabilmesidir. Nitekim bu paraların zaman zaman sahiplerine ödenmediği durumu da söz konusu olmakta, Ermenilerin zaman zaman sevk esnasında misyonerlere bıraktıkları paralarını⁴⁵⁵ daha sonra almakta güçlük yaşadıkları görülmektedir.

Halep Konsolosluk arşivindeki bazı belgelere göre, Harput'ta misyonerler Riggs ve Atkinson, Sivas'ta Miss Graffam⁴⁵⁶ ve Dr. Clark Ermenilerin çok miktarda parasını üzerlerine almışlardı. Bazı Ermeniler Halep'e ulaştınca bu parayı konsolos aracılığı ile kendilerinden talep etmişlerdir. Hatta belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, paralar alınırken ciddi bir şekilde kayıt tutulmadığı için pek çok Ermeni'nin talebi geri çevrilmiştir⁴⁵⁷. Nitekim Heizer, daha önce bahsi geçen raporunda da Stapleton'un, emaneten aldığı bu mallara karşılık, sözde sorumluluk almamak için makbuz vermediğini dile getirmektedir. Bu durumun bir karışıklığa sebebiyet vermesi kaçınılmazdı. Bu süreçte Ermenilerin emaneten mallarını bıraktığı, ancak bu malları sahiplerine vermediği, hatta zenginleştiği iddia edilen kişilerden biri de Urfa civarında faaliyetlerde bulunan Alman misyoner Franz Eckart'tır. Urfa'da önce bir yetimhane ardından da halı atölyesi açan

⁴⁵⁴ *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 625-629; Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, Harper Collins, New York 2003, s. 235-236; Simon Payaslian, *United States Policy toward the Armenian Genocide*, Los Angeles 2003, s. 307.

⁴⁵⁵ Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Ankara 2008, s. 497.

⁴⁵⁶ Ermenilerin sevkten önce mücevherlerini ve diğer mallarını kendilerine verdiklerini söyleyen (Moranian, s. 10) Graffam, Sivas ve civarında misyonerlik faaliyetlerinde bulunuyordu. Amerikan Misyoner Örgütü Dış İlişkiler Sorumlusu James L. Barton'un Anadolu'ya yaptığı gezisini anlattığı 27 Haziran 1919 tarihli raporundan, Graffam'ın bölgede son derece etkin olduğu anlaşılmaktadır. Barton, yolda rastladığı bir gence Sivas'ta Ermenilerin durumunun nasıl olduğunu sormuş, "*onlar Sivas'ta rahatlar ve iyi korunuyorlar, Bayan Graffam orda ve Türklerin hepsi ondan korkuyorlar*" cevabını almış, hatta bu duruma çok şaşırıldığını belirtmişti (P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 505, Vol. 6).

⁴⁵⁷ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, s. 66-67.

Eckart'ın pek çok Ermeni çalışanı vardı. Sevk kararının alınması ile birlikte, bu atölyede çalışan Ermenilerin mallarını göz kulak olması için Eckart'a verdikleri belirtilmektedir. Renaissance Gazetesi, Eckart'ın öncelikle kendi evinde saklanan Ermenileri ihbar ettiği, ardından da bunların emaneten verdikleri altın, mücevher ve antikaları sahiplerine iade etmeyerek, bu malları elden çıkardığını iddia etmektedir. Gazete, Eckart'ın bakır mutfak takımları, mücevherleri, diğer kıymetli eşyaları, halıları, ipekleri vb. eşyaları Halep'te sattığını ve hala bir kısmını evinde tuttuğunu bildirmektedir. Bu şekilde zenginleşen Eckart'ın Ermenilere yardım için toplanan paraları aldığı da gazetenin diğer iddiaları arasındadır⁴⁵⁸.

Döneme ait bazı misyoner raporlarında, Osmanlı hükümetinin Ermeni mallarına yönelik tavrı konusunda çelişkili ifadeler yer almaktadır. Örneğin, Merkezi Türkiye Koleji'nin 1916-1917 tarihli yıllık raporunda, bir kolej çalışanı, sürgün edilen Ermeni mallarının idaresi ile meşgul olan Terk Edilmiş Mallar Komisyonunun kendisinden mallarla ilgili ayrıntılı bir liste istediğini ve kolejdeki Ermeni mallarıyla ilgili sorgulandığını, bu malların ya kendisine verildiği ya da satın aldığına dair yazılı bir cevap verdikten sonra hükümetin bu mallar hakkında bir iddiada bulunmadığını söylemektedir⁴⁵⁹. 16 Aralık 1915 tarihli raporda, Haçin'de Ermenilerin geride bıraktıkları mallarını istedikleri yere bırakmalarına izin verildiği, buna karşılık herkesin malını misyonerlere bırakmak istedikleri, misyonerlerin ise genel olarak mal kabul etmek istemedikleri, kabul ettikleri mallar için para verdikleri belirtilmektedir. Hükümetin bu konuda anlayış gösterdiği ve engel çıkartmadığı da eklenmektedir⁴⁶⁰. 23 Eylül 1916 tarihli bir başka raporda geçen ifadelerden; insanların mallarını satmaya ve vermeye başladıkları, eşyalarını satamayanlar adına polisin bu satış işlemini yaptığını, misyonerlerin Ermeni mallarını onlar için depolamak istediklerini, hükümetin buna izin vermemesine rağmen, diledikleri şeyleri satın almalarına ve paralarını muhafaza etmelerine müsaade ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶¹.

Birbirleriyle kısmen örtüşen bu ifadelere karşılık, farklı uygulamaların yapıldığı da söylenmektedir. Ermenilerin giderken paralarını teslim ettiği kişilerden biri olan Dr.

⁴⁵⁸ Renaissance, 23 Ocak 1919, P1460864.

⁴⁵⁹ P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 667, Vol.

⁴⁶⁰ Bryce-Toynbee, s. 466.

⁴⁶¹ P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 713, Vol. 25.

Knapp'ın⁴⁶² Ermenileri ve onların mallarını koruduğu için Diyarbekir'e sürgün edildiği⁴⁶³, Ermeniler tarafından bırakılan paraların teslim edilmesi için mecbur bırakıldığı ve devletçe bunlara el konulduğu yazılmaktadır⁴⁶⁴. Ayrıca Ermeniler tarafından ona bırakılan büyük miktarda para ve diğer malların Knapp'ta oluşunun resmi makamlarca duyulduğundan, bütün malları hükümete teslim edinceye kadar gidişinin ertelendiği belirtilmektedir⁴⁶⁵.

Ermenilerin değerli eşyalarını yanlarında götürürken, yollarda muhtemel saldırılara karşı güvenlik endişesi ile farklı yöntemlere başvurdukları görülmektedir. Grigoris Balakian *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-18* adlı eserinde, taşrada banka bulunmadığı için Ermeni köy halkının biriktirdiği paralarla ziynet eşyası aldıkları, şarkın bu eski ananesinin halk arasında adeta kanunlaştığını yazmakta ve sevk esnasında kadınların altın ve mücevherlerini giysilerinin iç kısımlarına dikerek götürmeye çalıştıklarını belirtmektedir⁴⁶⁶. Bu durum sevk esnasında saldırıya uğrayan Ermenilerin değerli eşyalarının çalınmasına sebep olmuş, ancak gerek hükümet gerek yerel idareler olabildiğince bu gibi durumların önüne geçmeye çalışmışlardır⁴⁶⁷.

Ermenilerden bazılarının mallarının Türkler tarafından koruma altına alındığı, hatta bunların paralarını emaneten Türklere bıraktıkları da görülmektedir. Örneğin Haçin'den gönderilen Vartavar'ın malları, Müftü tarafından koruma altına alınmıştı⁴⁶⁸. Yine Halep'e sevk edilen Elbis Hatchadourian parasını bıraktığı Müftü Faik Efendi'den konsolos aracılığı ile emanetini geri isterken, Markerid Terziyan 5 lirasını Ali

⁴⁶² Knapp, Bitlis'ten Diyarbekir'e giderken yakalandığı hastalık sebebiyle ölmüştür. Knapp'ın ölümüyle ilgili Konsolos Leslie Davis tarafından hazırlanan ve Büyükelçi Henry Morgenthau'ya sunulan 15 Aralık 1915 tarihli raporda, onun ölüm tarihi, ölümüyle ilgili söylem ve raporların şüpheli olduğu söylenmektedir (P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 712, Vol. 25).

⁴⁶³ P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 712, Vol. 25.

⁴⁶⁴ P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 505, Vol. 6; P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 716, Vol. 25.

⁴⁶⁵ P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 714, Vol. 25.

⁴⁶⁶ Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*, Traslated by Peter Balakian with Aris Sevag, New York 2009, s. 143.

⁴⁶⁷ Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Diyarbekir'e gönderilen yazıda, sevk sırasında taarruza uğrayan Ermenilerin nakit, mücevher ve diğer eşyalarının vilayetin aldığı önlemler neticesinde kaybolmadan sahiplerine iade edildiği haberi üzerine bu malların miktar ve kayıtlarının bildirilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 56/315. 23 Eylül 1331 / 6 Ekim 1915).

⁴⁶⁸ Bryce-Toynbee, s. 467.

Onbaşı'ya, Agavni Dersarkissian 13 lirasını Mezereh'ten Hacı Mustafa Efendi'ye emanet etmişti⁴⁶⁹. Bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarına dair Osmanlı kayıtları ile konsolos ve misyoner raporlarında yer alan bu bilgilere rağmen yabancı basında çıkan bazı haberlerde, Osmanlı Devleti'nin sevke tabi tuttuğu Ermeniler ve onların taşınmaz mallarıyla ilgili birtakım yaptırımlarda bulunduğu ifade edilmektedir. Eleanor Franklin Egan'ın, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin sevkine ve alınan önlemlere ilişkin resmi bildiri olduğunu iddia ettiği 5 maddelik bir metni 5 Şubat 1916 tarihli "Saturday Evening Post Gazetesi"nde yayınladı. Metinde, Osmanlı Devleti'nin, yabancı kışkırtması sonucu kanlı eylemlere başvuran Ermenilerin sevkine neden gerek duyduğu açıklamasından sonra, herkesin belirlenen talimatlara uyması istenmektedir. Bu talimatda, hastalar dışında tüm Ermenilerin jandarma eşliğinde sevk edileceği belirtiliyor, mallarıyla ilgili birtakım ifadeler de yer alıyordu. Buna göre Ermeniler, taşınabilir mallarından istedikleri kadar yanlarına alabileceklerdi. Ancak taşınmaz mallarını satmaları veya başkalarına emaneten bırakmaları yasaktı; çünkü söz konusu sürgün geçicidir. Toprakları ile yanlarında götüremedikleri eşyaları hükümetin gözetiminde koruma altına alınacak, kapalı ve korunaklı binalarda saklanacaktı. Taşınabilir eşyasını satma ya da belirtilen emirleri ihlal edecek şekilde muhafaza etme girişiminde bulunanlar, Divan-ı Harbi Örfiye verileceklerdi. Yalnızca ordunun ihtiyacını karşılayacak mallarını devlete satabileceklerdi. Metnin bundan sonraki kısmında, Ermenilerin emniyetinin sağlanacağı, yolda kafilelere saldıranların cezalandırılacağı ve Ermenilerin bu emre uymak zorunda oldukları, aksi durumda hareket edenler ile onlara yardım edenlerin idam talebiyle yargılanacakları bildiriliyordu⁴⁷⁰.

Egan'ın Osmanlı hükümetinin resmi bildirisi olarak tanımladığı ve ülke dışına gizlice çıkarttığını belirttiği bu esaslar, Osmanlı Devleti'nin mallarla ilgili aldığı tedbirlerle örtüşmemektedir. Daha öncede ifade edildiği gibi devlet, Ermenilerin taşınabilir mallarını satmalarına ve yanlarında götürmelerine, taşınmaz malların ise belirli esaslar çerçevesinde satış, devir ve kiralama gibi işlemlerine müsaade etmiştir. Sahip oldukları malların tasarruf haklarına dair herhangi bir cezai durum da söz konusu

⁴⁶⁹ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 67.

⁴⁷⁰ Richard Kloian, *The Armenian Genocide, New Accounts from the American Press (1915-1922)*, Printed in the United States of America, Distributed by the Armenian Genocide Resource Center, 2003, s. 130-131; Bryce-Toynbee, s. 604.

değildir. Egan'inkine benzer olup yine Osmanlı Devleti tarafından yayınlandığı iddia edilen 26 Haziran 1915 tarihli ve 10 maddeden oluşan bir başka bildiri metni de Amerikan İstanbul Büyükelçiliğince ortaya atıldı. Bu metinde, yukarıda Egan'ın değindiği maddelerle birebir aynı olan esaslar dışında, Ermenilerin yanlarında silah taşımalarının yasak olduğu ve bunların yetkililere teslim edilmesi gerektiği, Ermenilerin güvenliğinin onlara eşlik eden asker ve jandarmalar tarafından sağlandığı, onlara karşı yapılacak herhangi bir saldırı durumunda, bunu yapanlara karşı silah kullanma ve öldürme yetkilerinin olduğu belirtiliyordu.

Metinde, ayrıca mallarla ilgili farklı hususlar da mevcuttur. Buna göre, Osmanlı Bankası'na borçlu olan kişiler, borçlu oldukları miktardaki malı, bankanın ambarlarında depolayabilmektedirler. Sadece hükümet, gelecekte bu mallara ihtiyaç duyması durumunda, askeri yetkililer söz konusu malları, ücretini ödeyerek satın alabileceklerdi. Başka kişilere borçlu olma durumunda, bu duruma uygun olarak malların bırakılmasına izin verilirdi. Fakat hükümet, borcun gerçek özelliğini bilmek zorundadır. Bu amaçla onaylı tüccar defterleri en güçlü kanıtı oluşturmaktadır. Birlikte taşınması imkânsız olan büyük ya da küçük hayvanlar ordu adına satın alınacaktır⁴⁷¹.

Metnin mallarla ilgili hükümlerine bakıldığında, Ermenilerin giderken Osmanlı Bankası'na mallarını bıraktıkları doğrudur. Ancak bu mallar sadece borçları karşılığında değil, yoklukları sırasında muhafaza edilmek üzere banka depolarına konulmuştur. Hatta bazı bölgelerde banka adına büyük hanlar kiralanıp, kişilerin malları, bu hanlarda koruma altına alınırken, her müşteri için ayrı ayrı odalar verilmiştir. Böyle bir durumun Antep'te yaşandığı görülmekte, sevke tabi tutulan Dikran Emmian, Osmanlı Bankasına bıraktığı mallarıyla ilgili şu ayrıntıları dile getirmektedir⁴⁷²:

Antep Osmanlı Bankası idaresi bir bildiri yayınladı, buna göre sürgün yüzünden yerlerini terk eden müşterileri malını daha sonra satışı üstlenecek olan bankaya emanet edebileceklerdi. Bu, onlardan (mallardan) gelecek kazancı sahiplerinin hesabına transfer etmek için yapıldı.

Antep Osmanlı Bankasının müdürü, her müşteriye malların depolandığı han'ın tutulmuş odalarının anahtarını verdi.

⁴⁷¹ *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 134-135.

⁴⁷² Baghdjian, *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to be Abandoned*, s. 93-94.

“Saboun Han’da babama tahsis edilen oda 24 numaraydı. Oraya depoladığımız eşyalar şunları içeriyordu:

- 1000 balya kumaş (her birinde 150 demet vardı)
- Malatya’dan gelen 50 torba kabuklu badem
- 10 balya yıkanmış yün
- 30 büyük ve küçük halı
- Yaklaşık 1200 kg pirinç eşya.

“Bizim eşyalarımızın yaklaşık olarak 4500 tl altın değerinde olduğu tahmin ediliyordu. Banka yönetimi, üzerinde odanın Osmanlı Bankasına ait olduğunu belirten yapılandırılmış etiket ile odayı mühürledi. Daha sonra ödenmek üzere babama 4500 tl’lik bir makbuz verdiler”.

“Bizimkinin yanındaki iki oda, odaları halılarla, kuşaklarla ve diğer eşyalarla dolduran Nerses Aga Sulahian ve çocukları için ayrıldı. Ayrıca onlarda eşyalar satıldığında, satıştan gelen gelirin onlara verileceğini garanti eden makbuz aldılar”. Dikran Emmian, daha sonra babasının ve Nerses Ağanın bu mallarla ilgili banka nezdinde talepte bulduklarını belirtmektedir.

Metinde iddia edilen bir başka konu da malların satışı ile ilgilidir. Bu satışlar, müzayede yolu ile yapılmaktadır ve bu müzayedelere devlet de ihtiyaçlarını karşılamak üzere malların ücretlerini ödeyerek katılabilmektedir. Söz konusu satışlarda ordu ihtiyaçlarının karşılanmasının önceliği olsa bile halkın da mal satın almasına müsaade edilmişti. Bu durum hayvanların satışı için de geçerliydi.

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ DÖNEMİ EKONOMİSİ VE EMVAL-İ METRUKENİN DEVLET TARAFINDAN KULLANIMI

2.1. DÖNEMİN EKONOMİSİNE KISA BİR BAKIŞ

Trablusgarp Savaşı ve sonrasında yaşanan gelişmeler, Osmanlı Devleti için yıkıcı sebepler olarak ortaya çıkarken, Balkan Savaşları ve ardından Birinci Dünya Savaşı devletin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve mali darboğazı daha da arttırdı. Zira ardı ardına gelen bu savaşlar, önemli ölçüde nüfus ve toprak kaybına paralel olarak, devlet gelirlerinde de büyük azalmalara sebep oldu. Barış zamanlarında ekonomik faaliyetler içinde bulunup devlete vergi veren mükelleflerin orduya katılmaları ve üretim faaliyetlerinden uzaklaşmalarıyla birlikte vergi gelirlerinin düşmesi, gelirleri azaltıcı diğer unsurlar olarak sayılabilir⁴⁷³. Bu gelişmeler alınan tüm önlemlere rağmen, gıda ve temel tüketim maddelerinin fiyatlarının artmasına sebep oldu. Savaşın başlaması ile birlikte, İstanbul'da unun çuvalı 90 kuruştan 140 kuruşa ve birkaç gün içerisinde 300 kuruşa kadar yükseldi⁴⁷⁴. Undaki bu fiyat artışı ekmek fiyatlarına da yansdı. Ekmeğin fiyatı, İstanbul'da 1916 Ekim ayı içerisinde okkası 1,5 kuruştan satın alınırken, bu fiyat maliyetin altında bulunarak aynı yılın Kasım ayında 2 kuruşa, Ocak 1917'de ise 2.5 kuruşa çıkarıldı. Şekerin serbest piyasa fiyatı 1914 yılında 3 kuruş iken, savaşın devam ettiği 1917 yılında 112 kuruşa yükselmiştir. Tuz fiyatlarında da aynı artış görülmüş, 1914 yılında 1.5 kuruştan satılan tuzun fiyatı, savaşın bittiği yıl olan 1918'de 4.5 kuruşa kadar çıkmıştır. İstanbul esas alınarak verilen bu fiyatlar, özellikle nakliye zorlukları nedeniyle ülkenin diğer yerlerindeki fiyatlarla büyük farklar göstermektedir⁴⁷⁵.

Alım gücü bu şekilde düşerken, savaş süresince Osmanlı parasının giderek değer kaybettiği görülür. Savaş dolayısıyla Temmuz 1915'de piyasaya sürülen kâğıt para, 1916 yılı başlarına kadar değerini az çok korudu. Ancak daha sonra giderek değer kaybetmeye başladı. Kasım 1917'de 1 altın lira 6 kâğıt lira karşılığında idi. Osmanlı

⁴⁷³ Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2009, s. 5, 50-51, 71-74.

⁴⁷⁴ Zafer Toprak, *İttihad – Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul 2003, s. 127.

⁴⁷⁵ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, s. 40, 50-51.

Bankası banknotlarına zorunlu tedavül rejimi uygulandı ve karşılığında altın verilmesi durduruldu. Bu arada altın ihracı yasaklandı. Para konusunu bir düzene sokmak için 8 Nisan 1916 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Meskûkat Kanunu⁴⁷⁶ ile değer ölçütü olarak altın kabul edildi. Para birimi kuruştı. Altın, gümüş ve nikel dışında tüm maden paralar tedavülden kaldırıldı ve böylece sikke adedi sınırlandırıldı. Ülkenin değişik yerlerindeki farklı para rayiçlerine son verildi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı lirası en çok İsviçre frangı karşısında değer kaybetti. Ağustos 1914’de 23 İsviçre frangı 1 Osmanlı lirası ederken, Kasım 1917’de Osmanlı lirasının değeri 12 İsviçre frangına düştü⁴⁷⁷.

Bu gelişmelere bir de sürekli artan ordu giderleri eklenince durum daha da içinden çıkılmaz bir hal aldı. Örneğin, 1909-1910 yıllarında hazinenin askeri harcamalar için yaptığı ödemelerin toplamı 1.098.661.088 kuruş iken, Balkan Savaşlarına rastlayan 1912-1913 yıllarında ödemeler hemen hemen iki katına çıkarak 2.034.090.285 kuruşa ulaştı. Birinci Dünya Savaşı’nın ikinci yılında ise bu miktar 2.665.161.892 kuruşa kadar çıktı. Bu dönem içerisinde, askeri harcamalar için hazinenin yaptığı ödemelerin toplam ödemeler içindeki yeri % 31,1 ile % 53,5 arasında değişiklik göstermiştir.

Artan ihtiyaçlar doğrultusunda Harbiye bütçesine ek tahsisatlar konularak masraflar bu şekilde giderilmeye çalışılsa da gelir gider farklılıkları bütçelerde açıklar meydana getirdi⁴⁷⁸. Bu açık, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı döneminde en üst seviyelere tırmandı. Devlet, bütçe açıklarını kapatmak için Birinci Dünya Savaşı’na kadar dış borçlanma ve vergi gelirleri gibi yöntemlere başvurmuştu. Ancak savaşın başlangıcıyla birlikte ne borçlanma ne de vergi gelirlerinin bu boyutlu bir savaşın masraflarını karşılayamayacağı anlaşıldı. Bu bağlamda yeni yöntemlere başvurulduğu görülmektedir. Devlet, Almanya ve Avusturya’dan alınan borçların yanı sıra, yedi tertipte 161 milyon Osmanlı lirası tutarında evrak-ı nakdiye ya da kâğıt para basımı ile satın alma gücünü artırmaya çalışırken, diğer taraftan kamu giderlerini kısma yoluna gitti. Memur maaşlarının yarısı ödenirken, diğer yarısı için memur alacaklı kılındı. Bu durum memurları daha savaşın ilk aylarında geçim sıkıntısına düşürdü. Müteahhitlerin

⁴⁷⁶ Tevhid-i Meskûkat Kanunu ile 1844 öncesinden kalma tüm sikkelerin tedavülüne son veriliyor ve her türlü ödeme için bir altın liranın 100 gümüş kuruşa eşit olduğu ilkesi kabul ediliyordu. Ayrıca gümüş sikkelerle yapılan ödemelerde 300 kuruşluk bir tavan oluşturulmaktadır. Taşrada ise değişik türlerde gümüş sikkelerle yapılan ödemelerde kullanılan çeşitli kur değerleri yürürlükten kaldırılıyordu. Bu önlemlerle birlikte Osmanlı para birimi yalnızca altın üzerinden tanımlanmış oluyordu (Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2007, s. 241).

⁴⁷⁷ Toprak, *İttihad – Terakki ve Cihan Harbi*, s. 43-44.

⁴⁷⁸ Öztel, ss. 33-37, 50.

ve diğ er alacaklıların borçlarının ödenmesi ertelendi. Ayrıca, vergilere getirilen zamlar da bu yöntemlerden sadece birkaçı olarak sayılabilir⁴⁷⁹.

Devletin güvenliği açısından ordu harcamalarının karşılanması, sürekli öncelik sırasına sahipti. Askere ödenen maaşlar da ayrı bir masraf kalemi demekti. Bu dönemde bazı asker gruplarının maaşlarına baktığımızda; başçavuş 76 kuruş, çavuş 38 kuruş, onbaşı 28,5 kuruş, nefer 19 kuruş almaktaydı. Askerlerin yanı sıra geliri olmayan erlerin ailelerine savaş süresince maaş bağlanırken, yine yaralılara ve şehit olanların ailelerine de maaş ve maddi yardımlarda bulunuluyordu.

Bu dönemde devlet ekonomisini yıpratıcı unsurlardan biri de uzun süre devam eden göç hareketleridir. Kuruluş döneminden itibaren çeşitli tarihlerde göç hareketlerine tanıklık eden devlet, milliyetçilik hareketleriyle kopan topraklardan ve 17. yüzyılın sonları ile özellikle 18. yüzyıldan itibaren girilen savaşlar sonucunda kaybedilen bölgelerden çok sayıda göç almıştır. 1774’de Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Kırım’ın Rusya’nın eline geçmesi ve ahaliye yapılan baskılar neticesinde sahil kesiminde oturan binlerce aile, 1785-1788 yıllarında Anadolu’ya ve Balkanlardaki Osmanlı ülkelerine göç etmek zorunda kalmıştır. 1789-1790 senelerinde göç akını en şiddetli safhalarına ulaşmış, 1800 senesine kadar süren bu durum sonunda, 500.000 kişiye yakın bir kitlenin yurtlarını terk ederek Anadolu ve Rumeli’deki Osmanlı topraklarına göç ettiği tespit edilmiştir⁴⁸⁰. 1859 yılından itibaren göçmen sayısının ciddi boyutlara ulaşması ve göçün sürekliliği göz önüne alınarak, mevcut teşkilatların böylesi bir yükün altında kalkamayacağına karar verilmiş ve ilk göçmen komisyonu olan “Muhacirin Komisyonu” Sadrazam Ali Paşa tarafından 5 Ocak 1860 yılında kurulmuştur⁴⁸¹.

Devlet, 1863 yılında özellikle Kafkasya’dan gelen göçmenlerin sayısındaki artış üzerine birtakım önlemler aldı⁴⁸². 93 Harbi, Rusya’nın Balkanlardaki etkisini artırırken, aynı zamanda Bulgaristan’ı da güçlü hale getirdi. Artan baskılar ve zulümler sonucu

⁴⁷⁹ Toprak, *İttihad – Terakki ve Cihan Harbi*, ss. 103-126.

⁴⁸⁰ İlkay Duman, *Balkanlar’dan Anayurda Yapılan Göçler, Osmanlı İskân Politikaları ve Göçmen Yerleşimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.

⁴⁸¹ Ömer Karataş, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhâcirlerinin İskânı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII(2), Kış 2012, s. 360; Dündar, s. 58; ayrıca bu komisyonun kuruluş nedenleri ve faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, ss. 105-114.

⁴⁸² Saydam, s. 110.

Balkanlar'dan Anadolu'ya devamlı olan kitlesel göç hareketleri meydana geldi⁴⁸³. Nedim İpek, 93 Harbi'nden sonra 1 milyondan fazla Müslümanın Balkanlar'dan göç etmek zorunda kaldığını belirtmektedir⁴⁸⁴. 93 Harbi'nden sonra gelen muhacirlerle ilgilenmek üzere 9 Temmuz 1878'de "İdâre-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu" ve bu komisyona bağlı alt şubeler kuruldu. Zira gelen göçmenlerin sayısı artarak devam ediyordu. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sonrasında Balkanlar'dan büyük göçmen kfilesinin gelişiyile birlikte padişahın başkanlığında "Muhacirin Komisyon-ı Alisi" kuruldu⁴⁸⁵.

Böylece 19. yüzyılda çeşitli nedenlerle Balkanlardan, Kırım'dan, Kafkasya'dan, Türkistan'dan ve diğer Türk ülkelerinden Osmanlı Devleti'ne gelen muhacir ve mültecilere, özellikle Trablusgarp⁴⁸⁶ ve Balkan Savaşlarında alınan yenilgiyle birlikte gelen muhacir ve mülteciler de eklenince bu sayı giderek arttı⁴⁸⁷. Balkan Savaşları neticesinde Balkanların siyasi haritası önemli ölçüde değişti. Bu yeni sınırlara göre, Balkanlar'daki Türk-İslam unsurunun büyük çoğunluğu Osmanlı hâkimiyetinden çıkıp, diğer Balkan Devletleri idaresine geçti⁴⁸⁸. Nitekim bu savaşlarda zarar gören ve baskıya maruz kalan unsurların yine Osmanlı ülkesine göç etmek zorunda kaldıkları görülmektedir.

Genel olarak bakıldığında, Devlet, gelen bu göçmenlerin iskânıyla yakından ilgilenmiş ve birtakım düzenlemelerle gerekli yardımlarda bulunmuştur⁴⁸⁹: Göçmen sayıları başlangıçta az olduğundan gelen göçmenler için yeteri kadar para ve yiyecek

⁴⁸³ Bu göçün sebepleri ile ilgili bkz. İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s.130-149.

⁴⁸⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 41, 108.

⁴⁸⁵ Dündar, s. 59-60.

⁴⁸⁶ Trablusgarp Savaşı dolayısıyla Trablusgarp ve Bingazi'den gelen göçmenlerin iâşe ve iskânları için 1327/1911 mali yılına ait Dâhiliye bütçesine 1.200.000 kuruşluk bir fevkalade tahsisat ilavesi yapılmıştır (Öznel, s. 35).

⁴⁸⁷ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995, s. 29. Balkan Savaşları sonucu gelen muhacirlerin sayısı ve bunların yerleştirildikleri bölgelere göre dağılımı gibi konularda geniş bilgi için bkz. Bardakçı, s. 34-47).

⁴⁸⁸ Duman, *Balkanlar'dan Anayurda Yapılan Göçler*, s. 13.

⁴⁸⁹ Yapılan yardımlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Saydam, s. 153-179; Dündar, s. 177-201; Ali Rıza Gökbunar, "19. ve 20. Yüzyıllarda Yaşanan Göçlerin Türk Maliye Tarihi Açısından Analizi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, VI(3), 2004, s. 239-240; Jülide Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *BİLİG*, S. 46, Yaz 2008, s. 37-56; İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 214-226.

yardımı yapılabilmekteydi⁴⁹⁰. Bunun yanında ev yapımı için inşaat malzemelerinin taşınmasına ordu tarafından yardım edilmiş ve genelde bu malzemeler devlet tarafından karşılanmıştır. Ayrıca göçmenlerin yakacak ihtiyaçlarının da bu ormanlardan karşılanması uygun görülmüştür⁴⁹¹.

Mülteci veya muhacirlerin nakillerinin sorunsuz olmasına çalışılmış, demiryolu vb. nakliye araçlarının ücretsiz ya da çok düşük ücretlerle tahsis edilmesi sağlanmıştır. Bunun yanı sıra can güvenliklerinin temini, bulaşıcı hastalıklara karşı korunmaları, yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının giderilmesi gibi desteklerde bulunulmuştur. Ayrıca, vergi gibi mali ve askeri birtakım muafiyetlerin⁴⁹² yanı sıra bunlara ev, arazi ve çiftlik⁴⁹³ verilmiş, ziraatı geliştirmek ve tüketici durumdan üretici duruma getirmek için zirai kredi, araç, hayvan ve tohumluk zahire yardımı yapılmıştır⁴⁹⁴. Kent kökenli ve meslek sahibi olanların da kendilerine uygun işleri yapabilmeleri için ilçe veya il merkezlerine iskân edilmiş, işyeri ve üretim araçları mümkün mertebe temin edilmeye çalışılmıştır. Devletin muhacir ve mültecilere yardımları, iskân edildikten sonra da devam etmiş, bunlara bir müddet daha muhacir tahsisatından günlük ödenek verilmiştir⁴⁹⁵. Muhacir ve mültecilerin iskânı için yapılan bu gibi uygulamalar, alınan kararlar, yönetmelikler,

⁴⁹⁰ Naci Şahin, “XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu’ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII(1), 2006, s. 70.

⁴⁹¹ Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri*, s. 115, 118-124.

⁴⁹² 93 Harbi sonrası gelenler için 10 yıl vergiden, 25 yıl askerlikten muafiyet tanınırken, muhacir sayısındaki artış nedeniyle, 1889 yılında bu muafiyetlerin sınırı vergide 2 yıla, askerlik hizmetinde ise 6 yıla indirilmişti (Dündar, s. 193; Ayrıca vergi ve askerlik muafiyetiyle ilgili geniş bilgi için bkz. İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 220-223; Dündar, ss. 192-201). Mevcut durum Balkan Savaşı sırasında da korunmuştur (Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, s. 125).

⁴⁹³ Boş arazinin yanı sıra, Beykoz ve Arabistan’daki çiftlikler istisna olmak üzere, Anadolu’daki bilimum çiftliklerin bedelleri hakkında yapılacak muamele daha sonra belirlenmek üzere, göçmenlere verilmesi uygun bulunmuş, hatta Anadolu’da Maliyeye ait çiftliklerin bazıları da göçmenlere tahsis edilmiştir. Ayrıca hükümetçe görülecek askeri ve mülki lüzum ya da göçmenlerin iskânlarından dolayı şahısların uhdesinde bulunan çiftliklerin de Meclis-i Vükela kararı ile istimlak edilebileceği bildirilmiştir. Yine sahipsiz olan çiftliklerin göçmenlere verilmesi kararlaştırılmıştır. Nitekim Defter-i Hakani Emaneti tarafından sahipsiz olduğu tespit edilen Biga sancağındaki bir çiftliğe göçmen iskân edilmiştir. Bundan başka hükümetçe, göçmenleri iskân etmek için bazı çiftliklerin satın alınacağı bildirilmiş ve bu amaçla Muhacirin Komisyonu Bursa’daki bazı çiftliklerin satın alınması için mühendisler göndermiştir (Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, s. 118).

⁴⁹⁴ Dündar, ss. 190-192.

⁴⁹⁵ Sezer Arslan, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli’den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti’nde İskânları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2008, ss. 114-116; Dündar, s. 190; Aslında devlet, muhacirlerin iskânı için ilk zamanlar mevcut köylere yeni mahalleler eklemek suretiyle iskân sorununa çözüm bulmaya çalışmış ve 1878 göçlerine kadar muhacirlerin şehirlerde iskân edilmemesini sağlamıştı. Sanatkâr ve tüccarların şehir ve kasabalara yerleştirilmesi sayılmazsa, ilk kez bu dönemde şehirlere muhacirin iskânı olmuştur (Dündar, s. 201).

çıkarılan nizamname ve talimatnamelerle de desteklenmiştir. 1913 yılında daha önceki düzenlemelere ek olarak muhacir ve mültecilerin iskânını bir düzene bağlamak için 45 madde ve dört bölümden oluşan, icrasından Dâhiliye Nezaretinin sorumlu tutulduğu İskân-ı Muhacirin Nizamnâmesi kabul edilmiştir⁴⁹⁶.

Balkan Savaşları'ndan sonra muhacir göçü artarak devam edince, Devlet, artık bunların ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandı. Bu nedenle alınan bir kararla, göçmenlere önceki uygulamalardan farklı olarak araziden başka bir şey verilmeyeceği bildirildi⁴⁹⁷. Görüldüğü üzere Devletin ekonomik durumu, göçmenlerin iskânıyla ilgili yardımların giderek sınırlandırılmasına sebep olmuştur. Üstelik II. Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan ve Yunanistan ile mübadele yapılması düşünülüyordu. Mübadele ile gelecek olan muhacirlerle birlikte gelenlerin sayısı giderek artacaktı. Bunlara yeni köy inşa etmek, iskân yerleri bulmak gerekecekti. Önceki göçmenlerin mevcut bölgelere dağıtılması yüzünden bu olanak tüketilmişti⁴⁹⁸. Ayrıca, gelecek bu göçmenlerin masraflarının karşılanması zaten zor durumda olan Osmanlı maliyesi için imkânsız denebilecek bir durumdu. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı devam ederken hükümeti en çok uğraştıran sorunlardan biri muhacir ve mültecilerin iskânı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Türklerin yönetim ve ordu içindeki sorumluluklarının ticarete olan ilgilerini zayıflatmış olması, Osmanlı ekonomisi için uzun vadede olumsuz etkiler ortaya çıkaracaktır. Ticaret alanındaki bu boşluğu doldurmak ise gayrimüslim unsurlara düşmüş, kısa sürede gayrimüslim tüccarlar, Müslüman tüccarları geride bırakmıştır. Özellikle 16. Yüzyıldan itibaren ticaret yollarının değişmesi ile Müslüman tüccarlar, gayrimüslim tüccarlar karşısında ikinci derece bir konuma düştüler. Avrupayla bütünleşme çabası içerisine giren devletin, ticari alandaki faaliyetleri desteklemek üzere verdiği geniş haklar ve gösterilen kolaylıklar, kendilerini kısa sürede geliştirmelerini sağladı. Kapitülasyonlarla yabancı tüccarlara verilen ticari kolaylık ve imtiyazların yanı sıra dış ticaretin denetim altına alınması ve cizye gelirlerinin

⁴⁹⁶ Bu nizamnameyle ilgili bkz. Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, s. 110-115;

⁴⁹⁷ Göçmenlerden Adana, Ankara Kastamonu, Konya ve Sivas Vilayetlerinde hane başına 100'er dönüm arazide iskân edilmek isteyenlerin, yol masrafları kendilerine ait olmak üzere, Dâhiliye Nezareti Muhacirin İdaresine müracaat etmeleri ilan edilmişti. Ancak bu konuda Maliye Nezareti ile Dâhiliye Nezareti arasında çıkan görüş ayrılığı üzerine sorun, Rumeli'den gelecek göçmenlere uygun taksitlerle arazi verilmesiyle çözüm bulmuştur. Göçmenlere hükümetten başka sevk edildikleri bölgelerdeki yerli ahalice de arazi bağış olmuştur (Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, s. 121-123)

⁴⁹⁸ Dündar, s. 203.

azalmasına engel olmak düşüncesiyle gayrimüslimlere “Avrupa Tüccarlığı” kapsamında tanınan imtiyazlar⁴⁹⁹, Müslüman tüccarları oldukça zor durumda bıraktı. Öte yandan gayrimüslim tebaanın imtiyazlı bir tüccar sınıfı haline getirilmesi, Müslüman tüccarları haksız bir rekabet karşısında bıraktı. Miktar bakımından zaten sayıları az olan Müslüman tüccarlar, Babiâli’ye başvurarak ticaretlerini kaybettiklerini veya gayrimüslim ya da Avrupalı tüccarların himayesinde yapmak zorunda kaldıklarını bildirmişlerdi⁵⁰⁰. Bu şikâyetler üzerine zaman zaman yapılan düzenlemelerle Müslüman tüccarlar özendirilmeye ve desteklenmeye çalışılmışsa da yaşanan gelişmeler buna pek fırsat vermedi⁵⁰¹. Osmanlı Devleti ile Avrupa ülkeleri arasında geleneksel aracılık yaptığı düşünülen Rum ve Ermeni tüccarlar, Osmanlı’da Müslüman olmayan ticari bir burjuva sınıfının doğmasına sebep oldu⁵⁰². Böylece, Osmanlı ticaretine, Avrupalı tüccarların yanı sıra, başta Ermeni ve Rum olmak üzere gayrimüslim tüccarlar yön vermeye başladı.

Üstelik Ermeni ve Rumlar sadece ticaret değil, aynı zamanda kuyumculuk, sarraflık, bankacılık, hekimlik, mimarlık, maden işletmeciliği ve tercümanlık gibi özel

⁴⁹⁹ Osmanlı uluslararası ticaretinde etkin olan yabancı tüccarlar, 18. yüzyıla gelindiğinde gayrimüslim tüccarların da kendilerine verilen imtiyaz beratları edinmelerini sağladılar. Bu beratlar, yabancı tüccarların sahip olduğu daha az vergi ödeme, dolayısıyla maliyeti düşürme gibi imkânları tanıyan kapitülasyonları, gayrimüslim tüccarlara da tanıyordu. 1793 yılında sadece Halep’te gayrimüslimlere verilen berat sayısı 1500’ü bulmuştu. 19. yüzyıla gelindiğinde ise devletin uluslararası ticaretinde yabancıların yerini gayrimüslim tüccarlar alacaktır (Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul 2011, s. 194-195).

⁵⁰⁰ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara 1998, s. 107; Mehmet Halis Özer, *Osmanlıdan Cumhuriyete Devlet Eli İle Milli Tüccar Oluşturma Politikalarında Bankacılık Sektörünün Yeri: İş Bankası Örneği (1924- 1930)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 20.

⁵⁰¹ Gayrimüslim tüccarların bu hızlı yükselişi Müslüman tüccarların tepkisine sebep olmuş, devlet bu konuda birtakım düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Örneğin II. Mahmut döneminde gayrimüslim ve yabancı tüccarlara tanınan imtiyazlarla haksız bir rekabete sürüklenen Müslüman tüccarlar “Hayriye Tüccarları” adı altında gümrük, ticaret, seyahat ve aynı zamanda yargılama ve vergilendirmede tanınan haklarla desteklenmeye çalışılmıştır. Ancak, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi, Osmanlı ekonomisini ilerleyen dönemlerde derinden etkileyecek bir dizi uygulamaları da beraberinde getirdi. Hatta bu sözleşme, diğer Avrupa ülkeleriyle daha sonra yapılan ticaret sözleşmelerine kaynaklık etmiş, hükümlerinden diğer ülkelerinde yararlanabileceği kararı alınmıştır. Osmanlı ülkesindeki ticaretlerinin düşük oranda vergilendirilmesi, devlet tekelinin kaldırılması ve bunun yanında perakende ticaret hakkı verilmesi, sermayesi, gücü ve tecrübesi olmayan yerli tüccarların bunlarla rekabet edememesine sebep oldu (Bağış, ss. 107-111; Ahmet Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, İstanbul 2005, s. 315-316; Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İstanbul 2011, s. 164; Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul’da Yahudi Bankerler*, İstanbul 2011, s. 40).

⁵⁰² Bedros Der Matossian, “The Taboo within the Taboo: The Fate of “Armenian Capital” at the End of the Ottoman Empire”, *European Journal of Turkish Studies* (2011), Erişim Tarihi: 18.04.2014. (<http://ejts.revues.org/index4411.html>),

zanaat gerektiren daha pek çok iş kolunda ön plana çıktılar⁵⁰³. 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da tahvil ve hisse senetleri borsasında Ermeniler⁵⁰⁴ ve Rumlar egemendi. Yine İstanbul'daki en büyük mensucat ithalatçıların üçte ikisi Ermeniydi⁵⁰⁵. Dönemin ünlü düşünürlerinden Namık Kemal, Osmanlı Devleti içindeki gayrimüslimlerin bu hızlı yükselişini şöyle değerlendirmektedir: “*Memur olmak bize ne fayda sağladı? Biz sıkıntılar içindeyken Hıristiyanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Avrupa seviyesine geldiler*”⁵⁰⁶.

İşte bu şartlar altında savaş koşullarının da etkisiyle İttihat ve Terakki yönetiminin daha önce başlattığı ve Birinci Dünya Savaşı boyunca devam ettireceği “milli iktisat” politikasını zorunlu kıldı. Savaşla birlikte Osmanlı Devleti'nin dış bağlantıları büyük oranda kesildi. Savaş öncesi ortalama 15 milyonu besin maddesi, 30 milyonu sanayi olmak üzere yılda toplam 45 milyon Osmanlı lirası ithalatı olan devlet, 1915 yılında bu miktarın % 3'ünü bile getirtememişti. Ülke olanaklarıyla ve kendi kendine yeten bir Osmanlı ekonomisinin oluşturulması gerekiyordu. Bu amaçla 9 Eylül 1914 tarihinde, İstanbul'daki bütün yabancı büyükelçiliklere 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere bütün ticari ve adli kapitülasyonların kaldırıldığı bildirildi. Böylece devlet, sırtındaki ağır bir yükten kurtulurken, bağımsızlığa aykırı kısıtlayıcı unsurları da ortadan kaldırıyordu. Tekin Alp, İktisadiyyat Mecmuası'nda kapitülasyonların ülke ekonomisini bağımlı kıldığına dikkat çekiyor, bu şekilde ülkenin herhangi bir iktisat politikasının olamayacağını, kapitülasyonların baskısı altında yabancılara yerli halkın aleyhine bir dizi olağanüstü hukuki ayrıcalık verildiğini, böylece ülke kaynaklarının yurtdışına aktığını söylüyordu. Kapitülasyonların kaldırılışının ardından 15 Ekim

⁵⁰³ Ermeniler özellikle bazı meslekleri ellerinde bulunduruyorlardı: Bu mesleklerden kuyumculuk Ermenilerin tekelindeydi ve sarayın başkuyumcubası Ermenilerden seçilirdi. Ayrıca mimari alanda da çok etkin olan Ermeniler, saray, cami ve kışla gibi kamu binalarının mimarisini yapıyorlardı (Arus Yamul, “İstanbul Ermenilerinin Günlük Yaşamı”, *Varlık Dergisi*, S. 1076, Mayıs 1997, s. 46.

⁵⁰⁴ Ermeniler, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Londra ve Manchester gibi uluslararası şehirlerle, Anadolu'da Tokat, Harput, Kayseri gibi daha az merkezi şehirler ve İstanbul Ankara Trabzon gibi büyük şehirlerde ticari alanda etkin bir güç haline geldiler (Matossian, “Armenian Capital” at the End of the Ottoman Empire”). Ermenilerin sevkinden sonra Anadolu'da bu konuda meydana gelen boşluğu Türk- Müslüman girişimciler dolduracaktır.

⁵⁰⁵ Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914* (Editör: Halil İnalcık-Donald Quataert), C. 2, İstanbul 2004, s. 958. İstanbul Ermenileriyle ilgili bilgi için ayrıca bkz. Kevorkian, Paboudjian, ss. 91-122; Yamul, ss. 46-49.

⁵⁰⁶ Bozkurt, s. 155-156.

1914’de çıkarılan geçici bir kanunla, Osmanlı kanun ve tüzüklerinde kapitülasyonlardan kaynaklanan tüm hükümlerin geçerliliklerini yitirdiği açıklandı⁵⁰⁷.

İttihat ve Terakki’nin ekonomik alanda uygulanmaya başladığı milli iktisat politikası için gümrük tarifeleri çok önemliydi. Çünkü milli iktisatı gerçekleştirmek için gümrük tarifelerine devletin kendisinin hâkim olması gerekiyordu. Bu ortamda gümrük vergileri % 15’e çıkartıldı. 20 Eylül 1914 tarihli gümrük kanununa göre % 15 olan gümrük vergisine, tekâlif-i harbiye karşılığı olarak eklenen % 15 ile de bu oran % 30’a çıktı. Böylece 31 Mayıs 1915’de ithalat vergi oranı savaş süresince geçerli olmak üzere % 30 olarak belirlendi. 23 Mart 1916 tarihli düzenleme ile o güne kadar izlenen dış ticaret politikası kökten bir değişime uğradı. Daha önceden malın değeri üzerinden alınan gümrük vergisinin uygulanması sırasında, yüksek vergi ödenmesi gereken bir malın, tarifede düşük mal gibi gösterilmesiyle vergi kaybı olmaktaydı. Şimdi getirilen tarife sistemiyle, eşyanın ağırlığı üzerinden vergi alınmaya başlandı.

Devlet, kapitülasyonların kaldırılması ve gümrük vergisinden sonra, 24 Eylül 1914 tarihinde temettü⁵⁰⁸ vergisinin bazı maddeleri değiştirilerek, bu verginin 1 Ekim’den itibaren yabancılardan da alınmasına karar verdi⁵⁰⁹. Yine çıkarılan 13 Aralık 1914 tarihli “Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketlerle Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-u Muvakkat⁵¹⁰” ile yabancı şirketler üzerinde de denetim sağlanmaya çalışıldı. 1916 Şubat’ında ticari işlemlerde Türkçe’nin kullanılmasını zorunlu kılan bir yasa meclisten geçirildi. Böylece yabancı şirketler, Türkçe kullanımında karışılacakları zorluklar nedeniyle ya kapanacak, ya da şirketlerine Türkleri alacaklardı. Nitekim yabancı şirketlerin bazıları bu yasayla işlemlerini durdurmak zorunda kalmışlardı. Bazıları da Türkçe bilen memur bulamadıklarından ve

⁵⁰⁷ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul 2012, ss. 96-97, 188-189.

⁵⁰⁸ “Temettü” kelimesi “kâr etme, fayda görme” anlamındadır. “Temettü Vergisi” ise herkesin kazancına uygun olarak devlete verdiği vergi anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti’nde uygulandığı zamana kadarki şekliyle tarif edilecek olduğunda ise tüccar ve esnafın senelik kazançlarının miktarının tahmin ve takdir edilerek, bundan binde ve yüzde hesabıyla alınan vergidir (Ahmet Vefik Sayın, *Tekâlif-i Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s. 441).

⁵⁰⁹ Düstur, *II. Tertip*, C. 6, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1334, s. 1280-1282; Eldem, s. 28. Bu uygulamanın ardından 30 Teşrin-i Sâni 1330 / 13 Aralık 1914 tarihinde kabul edilen “Temettü Vergisi Hakkında Kanun-ı Muvakkat” ile yerli ve yabancı ayrımı gözetmeksizin, Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan tüm şirketler gelir vergisine tabi tutuluyordu. Böylece o güne kadar bu tür bir vergiden muaf olan yabancı şirketler artık Osmanlı şirketleriyle eşit oranda vergilendirilecekti. Ayrıca bu kanunla yapılan işlere göre vergi oranları da belirlenmiştir. (Düstur, *II. Tertip*, C. 7, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1336, s. 148-159; Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat*, s. 196).

⁵¹⁰ Düstur, *II. Tertip*, C. 7, 1336, s. 142-148; Takvim-i Vekâyi, 4 Kanun-i Evvel 1330, Sayı: 2025.

dolayısıyla çalışan olmadığı için kapanmayla yüz yüze gelmişler, ya da Türkleri işe almak zorunda kalmışlardı.

İttihat ve Terakki'nin savaş içinde izlediği milli iktisat politikası, Osmanlı ticaret burjuvazisi içindeki gayrimüslim unsurun etkinliğinin önemli ölçüde kırılmasına yol açtı. Müslüman yerel tüccarları, esnafları ve küçük işletmecileri desteklemek üzere Esnaf Cemiyetleri kuruldu. Savaş başladığında ellinin üzerinde esnaf cemiyeti vardı⁵¹¹.

İttihat ve Terakki milli şirketlerin kuruluşuna ön ayak olup, üreticiyi, esnafı ve tüccarı şirketlerde örgütleyerek milli ticaretin doğmasına ortam hazırladı. Bu teşvikler sonucu savaşın devam ettiği 1914-1918 yılları arasında 123 anonim şirket kuruldu⁵¹². Birinci Dünya Savaşı sırasında gelişen bu şirketleşme olgusu, Anadolu'daki Türk-İslam girişimcilere kredi olanakları sağlayacak bankaların kurulmasıyla da desteklendi⁵¹³. İttihatçılar bu bankalar aracılığıyla milli iktisat çerçevesinde önemli adımlar atacaktırlar⁵¹⁴.

⁵¹¹ Toprak, *Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, s. 5.

⁵¹² Toprak, *Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, s. 113; Eldem, s. 128-129.

⁵¹³ Bu bankalar arasında; Milli Aydın Bankası(1914), Milli Karaman Bankası(1914), Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı A.Ş. (1914), Akşehir Osmanlı İktisat A.Ş. (1916), Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası (1917), Ticaret ve İtibar-ı Umumi Bankası (1917), Konya Ahali Bankası (1917), Manisa Bağcılar Bankası (1917), Eskişehir Çiftçiler Bankası (1918) bulunmaktaydı (Eldem, s. 210).

⁵¹⁴ İlk olarak; İstanbul'un dışında, Anadolu'da iktisadi anlamda bir kalkınmayı sağlayacak işletmelerin kurulması ve işletilmesi için gerekli finansmanın oluşturulmasında önemli bir rol üstlendiler. İkincil olarak; yarattıkları kredi olanakları sayesinde Anadolu'da Türk-İslam unsuruna dayalı bir burjuvazi tipinin gelişmesine katkı sağladılar. Son olarak; açıldıkları bölgelerde bir tasarruf alışkanlığının gelişmesinde ve geleneksel ekonomik zihniyetlerin değişmesinde olumlu bir işlevsellik üstlendiler (Akkuş, "Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat ve Bursa", s. 124).

2.2. SAVAŞ DÖNEMİ EMVAL-İ METRUKENİN DEVLET TARAFINDAN KULLANIMI

2.2.1. Ordunun İhtiyacı İçin Kullanılan Mallar

Devlet, çıkarılan kanun ve nizamnamelerle ve kurduğu komisyonlar vasıtasıyla sevke tabi tutulan Ermenilerin geride kalan mallarını idareye koyulmuştu. Taşınmaz malların bir kısmı müzayedeye satılıp veya kiraya verilirken, bir kısmının da savaşın ağır koşulları ve dönemin şartları gereği devlet tarafından kullandığı görülmektedir.

1914-1918 yılları arasında Osmanlı ekonomisi topyekûn savaş olgusuyla karşı karşıya kaldı. Geniş alanlara yayılan ve uzun süre devam eden savaş, temel ihtiyaç maddelerinin karşılanması noktasında, önemli sorunlar ortaya çıkardı. Dış iktisadi bağlantılar kesildi ve ülke kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kaldı. Tüm ülke kaynakları seferber edilmesine rağmen, devlet, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği şartların her türlü ağırlığıyla ordunun temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz hale geldi. Bu nedenle devlet, varlığının temel unsurlarından biri olan ordunun ihtiyaçlarını temin için bütün olanaklarını seferber etti. Bu amaç doğrultusunda Birinci Dünya Savaşı süresince alınan çeşitli önlemlerle ordunun gereksinimleri karşılanmaya çalışıldı.

27 Temmuz 1914 tarihinde ordunun yiyecek, giyecek ve savaş süresince ihtiyaç duyduğu levazımataın sağlanması amacı ile çıkarılan Tekâlif-i Harbiye Kanunu, seferberliğin ilan edilmesiyle birlikte yürürlüğe girdi. Devlet, Tekâlif-i Harbiye Kanunu ile bedeli kısmen veya tümüyle ileride ödenmek üzere, belirlenen esaslar doğrultusunda ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli mallara el koyma yetkisine sahip oldu. Daha sonra çıkarılan bir başka kanunla, ordu tarafından taşınmaz mallara el konulması işlemi bir düzene oturtuldu⁵¹⁵. Yapılan bu düzenlemelerde dikkat çeken husus, devletin, savaşın olağanüstü koşullarında din ya da millet ayrımı gözetmeksizin birtakım hususlar çerçevesinde ihtiyaç duyduğu mallara el koyabileceğiydi.

Devlet, ihtiyaç boyutunda Müslümanların mallarına da el koymakta, bu durum büyük mağduriyetlerin yaşanmasına ve şikâyetlere sebep olmaktadır. Nitekim Sabah Gazetesi'nin İstanbul Vilayetinden verdiği haberde, mallarına el konan kişilerin mallarını teslim ettiklerine dair mazbata almadıkları belirtilmiş, sahibi belli olmayan bu

⁵¹⁵ MAZC. 27 Şubat 1331 / 11 Mart 1916, D. III, C. 2, İçt. II, İn. 40, s. 326-339.

eşyaların sahipsiz olarak kaydedileceği ilan edilmişti. Tekâlif-i Harbiye uygulamalarından doğan aksaklıklardan sadece İstanbul'da yaşayanlar değil, Anadolu halkı da mağdur olmuştur. Öyle ki; valiler ordunun ihtiyaç duyduğu levazımatı karşılamak için artık halka gidilemeyeceğini, halkın elindeki olanakların daha fazla zorlanmaması gerektiğini, bu yüzden Maliye Nezaretinden ödenek gönderilmesinin acil ihtiyaca cevap vereceğini izah eden birçok dileği, Dâhiliye Nezaretine iletmişti. Yine Edirne'de vilayet yönetimi hem savaş dolayısıyla, hem de Tekâlif-i Harbiye uygulamaları nedeniyle vilayet ekonomisinin ve bayındırlığının zarar gördüğünü dile getirmekteydi⁵¹⁶.

Bu süreç içerisinde Tekâlif-i Harbiye Kanunu ile ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için bazı mallara el konurken⁵¹⁷, aynı ihtiyaçlar doğrultusunda başvuru kaynaklarından biri de emval-i metruke malları oldu. Bu ihtiyaçlar, metruk binaların kullanılması şeklinde olabileceği gibi, bazı durumlarda tarım ürünlerinin, giyim eşyaları ve hayvanların ordunun hizmetine verilmesi şeklinde de olmaktaydı⁵¹⁸.

Harbiye Nezareti, savaş esnasında sevk edilen Ermenilerden kalan evlerde savaşta şehit düşen veya yaralanan himayeye muhtaç zabitan ailelerinin ikâmet etmelerini bildirmişti. Daha sonra bu evlerin muhacir iskânı için tahliyeleri istenmişse de zabitan yetim ve dul eşlerinin oturmaları uygun görülüyordu⁵¹⁹. Buna rağmen çeşitli bölgelerden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazılarda, asker ailelerin barınmakta oldukları bu evlerden çıkarılmasının uygun olup olmayacağı⁵²⁰ soruluyor, yapılacak muamele konusunda daha açık bilgi verilmesi isteniyordu. Bunun üzerine sorun Meclis-i Vükela gündemine gelmiş ve alınan kararla; savaş esnasında şehit düşmüş, yaralanmış veya bulaşıcı hastalıklar sebebiyle vefat etmiş zabitan ve ailelerinin sulh yapıncaya kadar

⁵¹⁶ Cezmi Tezcan, *Tekâlif-i Harbiye ve Tekâlif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 63, 75.

⁵¹⁷ Tekâlif-i Harbiye Kanunu çerçevesinde devlet bazı mallara el koydu. El koymanın yanı sıra emval-i metruke arasında bulunan malların Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarınca mazbata karşılığında alındığı da görülmektedir. Örneğin Sungurlu emval-i metrukesi arasında bulunan bir milyon kilo arpa ve buğdayın mazbata ile mahalli Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarına verilmesinin uygun olup olmadığı soruluyordu (BOA. DH. ŞFR. 503/70. 20 Kânun-i Evvel 1331 / 2 Ocak 1916). Ancak alınan bu malların ödenmesinde güçlükler yaşanmış, geri dönüş kararıyla birlikte gelen Ermeni muhacirler, müracaatta bulunarak kendilerinden mazbata ile alınan mallarının veya bedellerinin ödenmesini istemişlerdir.

⁵¹⁸ Eroğlu, s. 89.

⁵¹⁹ BOA. DH. HMS. 12/35. 19 Ağustos 1331 / 1 Eylül 1915, İAMM'nden Bitlis Vilayetine bu yönde gönderilmiş yazı.

⁵²⁰ BOA. DH. ŞFR. 493/20. 28 Eylül 1331 / 11 Ekim 1915, Karesi Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı.

emval-i metruke hanelerinde oturmalarına, birikmiş kira borçlarının affına ve kira ücreti talep edilmemesine karar verilmiştir⁵²¹. Bu konudaki düzenlemeler bundan sonra da devam etmiştir⁵²².

Emval-i metruke arasında olup ordunun ihtiyaçlarına yönelik istenilecek eşya ve levazım için bir liste hazırlanmıştı. Harbiye Nezaretince hazırlanmış bu listede; 1. Yatak. 2. Yorgan. 3. Yastık, battaniye. 4. Bilumum hastane eşya ve malzemesi. 5. Alat-ı eczayı tıbbiye ve baytariye. 6. Askeri inşaat malzemesi. 7. Telefon ve araba alet ve edevatı. 8. Araba koşum ve teferruatı. 9. Matara imali için teneke levha ve cam. 10. Sivil elbise, palto, mintan, çamaşır, eldiven, çorap. 11. Kuşak, mest, kundura, potin, yemeni, terlik, pabuç. 12. Hamam takımı, külçe ve levha halinde bakır. 13. Erzak ve hububat gibi ordu için temel sayılabilecek malzemeler talep edilmekteydi⁵²³. Ancak ihtiyaçlar doğrultusunda komisyonlardan istenilen levazım bunlarla sınırlı olmuyordu. Bazen komisyonlardan, bu listede yazılı olmayan erzak, eşya ve malzeme istenildiği durumlarda, verilmekte tereddüt edildiği görülmektedir. Bu nedenle, Harbiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, listede olsun olmasın emval-i metrukeden gerekli olan her türlü levazımın orduya teslim edilmesi konusunda, ilgili komisyonlara tebliğde bulunulması isteniyordu⁵²⁴. Tasfiye Komisyonları, ordunun ihtiyaçları doğrultusunda istekleri karşılamaya çalışırken, aşırıya varan istekler ve diğer kurumların benzer talepleri, komisyonların şikâyetine sebep oluyor ve bu şikâyetler Dâhiliye Nezaretine bildiriliyordu⁵²⁵.

Ordu için gerekli eşyanın temini hususunda bölgelerden gelen isteklerin imkânlar ölçüsünde karşılanmaya çalışıldığı görülmektedir. Canik Mutasarrıflığından Dâhiliye

⁵²¹ BOA. MV. 205/106. 11 Kanun-i Sâni 1332 / 24 Ocak 1917.

⁵²² BOA. ŞD. 481/6. 14 Nisan 1333 / 14 Nisan 1917; BOA. BEO. 4465/334839. 15 Nisan 1333 / 15 Nisan 1917.

⁵²³ BCA. TİGM. 272.12/37.19.3.

⁵²⁴ BCA. TİGM. 272.12/36.9.7. 13 Kânun-i Evvel 1332 / 26 Aralık 1916.

⁵²⁵ Niğde Tasfiye Komisyonu Başkanından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 24 Aralık 1915 tarihli yazıda, aşırıya varan istekler, şu şekilde sıralanıyordu: Bazen makamlardan buradaki memurluklara veya kumandanlıklara ve bazen de doğrudan mutasarrıflığa Ermenilerin emval-i metrukesinden lüzum görülenlerin alınmasına dair emirler geldiği, Konya Posta ve Telgraf Baş Müdüriyeti'nin, kaza merkezindeki Ermeni evlerinden uygun olanların postane olarak kullanılması isteğine binaen nezaretten bu yönde posta müdüriyetlerine tebligatta bulunulduğu dile getirilmektedir. Menzil hattı kumandanının ara sıra Niğde'ye geleceğinin bildirilmesiyle, emval-i metrukeden bir odanın döşenerek hazırlanması isteği, diğer taraftan umumi levazım riyasetinin, mutasarrıflığa yazdığı birçok alışılmadık şeylerin şuraya buraya verilmesini emrederek bazı zabitanın da taleplerine meydan verildiği, bu durumun emval-i metrukenin muhafazasına ait muamelelerde birtakım suiistimallere sebep olacağı gibi konularda şikâyette bulunuluyordu (BCA. TİGM. 272.12/36.9.7. 11 Kânun-i Evvel 1331 / 24 Aralık 1915).

Nezaretine gelen yazıda, Emval-i Metruke Komisyonu gelinceye kadar koruma altına alınan eşya ve erzak arasında durmakla bozulacak olanların müzayede ile satılması ve elverişli eşyanın orduya teslimi için izin isteniyordu⁵²⁶. Mutasarrıflığın talebi nezaretçe olumlu karşılanmış, ancak gerekli eşyanın senet karşılığında verilmesinin uygun olduğu bildirilmişti⁵²⁷. Yine Dâhiliye Nezareti çıkışlı bir başka yazıda, emval-i metrukeden orduya yarayacak olan eşyanın tertip edilerek gerekli yerlere gönderilmesi isteniyordu⁵²⁸. Bu emirler doğrultusunda Emval-i Metruke Komisyonları vasıtasıyla istenilen levazım sağlanarak ordunun yükü bir nebze olsun hafifletilmeye çalışılıyordu. Bursa Emval-i Metruke Komisyonundan Dâhiliye Nezaretine gönderilen 23 Eylül 1915 tarihli yazıda, orduya verilmesi emredilen eşyalardan Amerikan çadır bezi, kaputluk kumaş, keten ve basmaların mazbata mukabilinde teslim edildiği bildirilirken⁵²⁹, bir başka yazıda, Ordu kazasında emval-i metruke malı olarak bulunan bakırların Başkumandanlık Vekâletine gönderildiği beyan ediliyordu⁵³⁰.

Ordu için kullanılan mallar arasında zirai ürünler de yer alıyordu. Hükümet, Ermenilerden kalan boş tarım arazileri varsa, bunların Emval-i Metruke Komisyonlarının denetimi altında, masrafı muhacirin tahsisatından karşılanarak biçtirilmesini ve alınacak mahsulden masrafı çıkarıldıktan sonra kalanının belirlenen fiyatla ve mazbata karşılığında orduya verilmesini istiyordu. Bu işler için ordudan ve amele taburlarından hatta ahaliden de yardım alınıyordu. Bu doğrultuda ordu ve ahaliden ne kadar işçi, ne tür makine, alet ve edevata ihtiyaç duyulduğu da soruluyordu.⁵³¹ Böylece hem bu ürünlerin zayi olmaması hem de ordunun ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanıyordu. Ordu için verilen malların mazbata karşılığında alınması da tekrar tekrar hatırlatılıyordu⁵³².

⁵²⁶ BOA. DH. ŞFR. 481/89. 16 Temmuz 1331 / 29 Temmuz 1915.

⁵²⁷ BOA. DH. ŞFR. 54-A/245. 20 Temmuz 1331 / 2 Ağustos 1915.

⁵²⁸ BOA. DH. HMŞ.12/27. 28 Eylül 1331 / 11 Ekim 1915.

⁵²⁹ BOA. DH. ŞFR. 490/76. 10 Eylül 1331 / 23 Eylül 1915.

⁵³⁰ BOA. DH. ŞFR. 518/14. 16 Nisan 1332 / 29 Nisan 1916; BOA. DH. ŞFR. 521/71. 18 Mayıs 1332 / 31 Mayıs 1916.

⁵³¹ BOA. DH. ŞFR. 54/301. 22 Haziran 1331 / 5 Temmuz 1915; BOA. DH. ŞFR. 54/382. 27 Haziran 1331 / 10 Temmuz 1915.

⁵³² BOA. DH. ŞFR. 56/347. 27 Eylül 1331 / 10 Ekim 1915.

Emval-i metruke mahsulâtı, belirlenen fiyat doğrultusunda mazbata karşılığında orduya verilirken⁵³³, bazen de bu mahsulâtın satışından elde edilen gelirler yine ihtiyaç doğrultusunda kullanılıyordu⁵³⁴. Bu şekilde emval-i metrukenin satışından elde edilen nakit paranın zaman zaman yerel savunma teşkilatlarının giderleri için harcandığı görülmektedir. Örneğin, Dersim’de savunma amacıyla oluşturulmuş milis teşkilat kuvvetlerinin ücretlerinin emval-i metruke tahsisatından ödenmesi uygun bulunmuştu⁵³⁵.

Savaş yıllarında en büyük kayıplardan biri de mevcut hayvan sayısının giderek azalması ile ortaya çıktı⁵³⁶. Devlet, asker naklinin yanı sıra ordu için gerekli lojistiğin taşınması gibi mevcut ihtiyaçlarının yanı sıra sevk edilen kişilerin nakilleri için de hayvan temin etme yoluna gitti. Bu nedenle devlet, ordunun gerek nakil işleri gerek farklı ihtiyaçları doğrultusunda Hristiyan ve Müslüman ayrımına gitmeksizin nakil vasıtası olarak kullanılmak üzere ahalinin hayvanlarına belirli esaslar doğrultusunda el koydu⁵³⁷ ve alınan mallar karşılığında kişilere senet verdi⁵³⁸. Devletin emval-i metruke arasında bulunan hayvanlardan da bu amaçla yararlandığı görülmektedir. Sevke tabi tutulan Ermenilerin beraberlerinde götüremeyecekleri hayvanlardan orduya lüzumu

⁵³³ Dâhiliye Nezaretinden Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığına gönderilen yazıda ise metruk üzümün, takdir edilen kıymet ile yine mazbata karşılığında askeriyeye teslim edilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 67/106. 14 Mayıs 1332 / 27 Mayıs 1916).

⁵³⁴ Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyetinden Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen 14 Aralık 1915 tarihli yazıda gerek aşar, gerek emval-i metruke zeytin hâsılâtının tamamının orduya verilmesi isteniyordu (BOA. DH. İ. UM. 89-5/1-47. 1 Kânun-i Evvel 1331 /14 Aralık 1915).

⁵³⁵ BOA. DH. ŞFR. 54-A/354. 28 Temmuz 1331 / 10 Ağustos 1915.

⁵³⁶ Halep Alman Konsolosu Röbler, Alman Başbakanına gönderdiği 12 Nisan 1915 tarihli raporunda, yaşanan nakil vasıtası yokluğuna değinmiş, halkın özellikle bu konuda büyük sıkıntı yaşadığını, devletin Mart ayı sonlarına kadar toplam 2 bin at ve katra el koyduğunu, 5 Nisan’da ise bu konuda yeni taleplerde bulunulduğunu ve yine hayvanlarına el konulan kişilerin nakil işlerinde çalıştırıldıklarını belirtmektedir (Gust, s. 208). İskenderun Alman Konsolos Yardımcısı Hofmann ise sürgün edilen kişilerin büyük bir kısmı için gerekli taşıma aracı olarak Müslüman halktan müsadere edilen hayvanların kullanıldığını bildiriyordu (Kaiserliches Konsulat an den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Aleksandrette, 6. September 1915, PA-AA, *Armenien*, R. 14087, Bd. 38, Türki, Nr. 183; Gust, s. 460).

⁵³⁷ Devlet, ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmak üzere birkısım hayvanlara el koymasına rağmen, sevke tabi tutulan kişilerin yanlarında hayvanlarını götürmelerine izin verildiği de görülmektedir. Bu durum, Osmanlı kayıtları içerisinde geçen bilgilerin yanı sıra konsolos raporları ve görgü tanıklarının ifadeleriyle de doğrulanmaktadır. Erzurum Alman Konsolos Vekili Richter, Wangenheim’e gönderdiği raporunda, Ermenilerin hayvanlarını yanlarında götürmelerine izin verildiği, ancak yemlerine el konulduğu için bunların yeni sürülmüş tarlalardan geçişi sağlanarak ekinlerin bu hayvanlar tarafından tüketildiğini belirtiyordu. Bu nedenle Erzurum civarındaki ekinlerin büyük bir bölümünün yok olduğunu belirten Richter, bu durumdan en çok büyük toprak sahibi Türklerin zarar gördüğünü eklemektedir (Gust, s. 232). Yine bir görgü tanığı, Amanos Dağları civarında rastladığı Ermeni kafilesinin, arabaları ve ev eşyalarının yanı sıra tayları, at, öküz ve inekleri, hatta develeriyle birlikte yolculuk yaptıklarını söylüyordu (Gust, s. 388).

⁵³⁸ Bryce-Toynbee, s. 340, 465.

olanların mazbata karşılığında verilmesi, bunlarla ilgili defter tutulmakla beraber mazbataların belirlenen esaslara uygun olarak hazırlanması istenilmekteydi⁵³⁹. Bu doğrultuda Adapazarı Emval-i Metruke Komisyonundan, nakliye işlerinde kullanılmak üzere Adapazarı hayvan deposuna teslim edilen on beş hayvana dair nakliye mazbatasının verilmesi için gerekenin yapılması bildiriliyordu⁵⁴⁰.

Savaş ortamının getirdiği en büyük olumsuzluklardan bir diğeri de şüphesiz bulaşıcı hastalıklardı. Osmanlı Devleti, başta Balkan Savaşları olmak üzere Birinci Dünya Savaşı esnasında savaşın yanı sıra bulaşıcı hastalıklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Anadolu'da ve diğer yerlerde kolera, tifüs, veba, frengi gibi salgın hastalıklar yaygınlaşmıştır. Üstelik bulaşıcı hastalıklar sadece cephedeki askerleri değil, sivil halkı da çok etkilemiştir⁵⁴¹. Zira sivil halk arasında salgın hastalıklardan ölümler, yine hastalıklar dolayısıyla cephede hayatını kaybeden askerlerin sayısından fazladır. Orduda da ölümler azımsanamayacak ölçüdedir. Örneğin savaşın devam ettiği dört yıl boyunca Osmanlı ordusunda 412.000 er sıtmaya yakalanmış ve bunların 20.000'i ölmüştür⁵⁴². Bu salgın hastalıklarla mücadele etmek amacıyla daha önce kurulmuş ve savaş süresince de orduya serum yapmakla görevli olan bakteriyoloji bölümü⁵⁴³ için gerekli olan hayvanların zaman zaman emval-i metrukeden karşılandığı görülmektedir⁵⁴⁴.

⁵³⁹ BOA. DH. İ. UM. E-8/57. 2 Haziran 1331/ 15 Haziran 1915; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. VIII, s. 11.

⁵⁴⁰ BOA, DH. İ. UM. E. 42/4. 15 Ağustos 1331 / 28 Ağustos 1915, Harbiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı.

⁵⁴¹ Salgın hastalıklar ve yaşanan ölümlerin dönemin misyoner raporlarına da yansdığı görülmektedir: 20 Kasım 1915 tarihli raporda, Urfa'da humma, tifüs ve dizanteri görülen hastalıklar arasında olduğu belirtilirken (P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 505, Vol. 6). Antep'te ise büyük bir kolera salgını yaşanmış ve ölümlere sebep olmuştu (P.A.B.C.F.M. ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 667, Vol.). Yine bu raporlardan halkın yanı sıra birçok yabancı misyonerin de salgın hastalıklardan öldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin Dr. Shepard'ın Antep'te çalıştığı hastanede tifüs hastalığına yakalanarak öldüğü bildiriliyordu (P.A.B.C.F.M., ABC 16: The Near East (1817-1919), Unit 5, Reel: 505, Vol. 6).

⁵⁴² Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 01/2006, s. 205, 209.

⁵⁴³ Osmanlı Devleti'nde Bakteriyoloji bölümü, salgın hastalıklarla mücadele etmek için II. Abdülhamit'in isteği üzerine Ekim 1893'te kuruldu. Maurice Nicolle'nin müdürlüğünde kurulan ve Tıp ve Baytar mekteplerinden ayrı olarak Mekâtib-i Askeriye Nezaretine bağlanan Bakteriyoloji bölümü, salgın hastalıklarla ilgili çalışmalarının yanı sıra serum üretimi de yapmaktadır (Cemal Omurtag, *Mikrobiyoloji (Epidemioloji)*, Ankara 1974, s. 5-6).

⁵⁴⁴ Harbiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Eskişehir emval-i metrukesinde 22 dananın bulunduğu, bunların orduya serum üretmekle görevli olan bakteriyoloji bölümüne gerekli olduğundan, söz konusu danaların bahsedilen kuruma verilmesi hususu için gereken yerlere tebligatta bulunulması isteniyordu. Bu isteğe karşılık, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Eskişehir Mutasarrıflığına

Ordunun ihtiyaçlarının yanında, ordu içerisinde çalışan askeri memurların istihdamı da önemliydi. Devlet, savaş boyunca bütçede yeterince para olmadığı için diğer memurlar gibi askeri memurların maaşlarını ödemekte zorlanıyordu. Zaten savaş tedbiri olarak maař ödemeleri tam olarak yapılamıyordu. Bazı yerlerde askeri memurlara birikmiş maaşlarına karşılık emval-i metrukeden mal ve eřya verilmesi dūřunulmūř, bu konuda Dāhiliye Nezaretinden grūř istenmiřti⁵⁴⁵.

Emval-i metrukenin bu bağlamda diğer bir kullanımı da, devlet adına teftiş ve çeşitli görevleri yerine getirmek üzere sorumlu tutulmuş kişi ya da heyetlerin barınak ihtiyaçlarının karşılanması şeklindeydi. Bu konuda birçok bölgeden Dāhiliye Nezaretine bilgilendirici yazılar gelmekteydi⁵⁴⁶.

Yapılan tüm bu işlemlerin resmi belgelere dayandırılmasına ve kayıt altına alınmasına zen gösterilmiştir. Bu doğrultuda Dāhiliye Nezaretinden çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, sevk edilen Ermenilerden kalan zahire, hububat ve ordu ihtiyaına elverişli eşyanın türü ve miktarını gösteren cetvellerin tanzim edilip, bunların askeri erzak memurlarına gösterilerek talep edildiği takdirde istenilen eşyanın senet veya mazbata mukabilinde orduya verilmesi gerektiği belirtiliyordu⁵⁴⁷. Bu esaslara dikkat edilmediği durumlarda ise karışıklıkların çıkmasının kaçınılmaz olacağı biliniyordu. Bu durum, kurumlar arası yazışmalara hatta uyarılara sebep oluyordu. Harbiye Nezaretinden Dāhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Samsun emval-i metrukesi içinde bulunan eşyadan 10. Kolordu Askeri Riyasetinin ihtiyaç duyduklarının ilgili kolorduya verilmesi yönünde mahalli Tasfiye Komisyonuna tebliğde bulunulması isteniyordu⁵⁴⁸. Dāhiliye Nezareti, Samsun Emval-i Metruke Komisyonuna tebliğde bulunmuşsa da cevaben gelen yazıda, ordu tarafından istenen eşya ve levazımın tamamının verildiği, ancak verilen eşyaya karşılık özel senet düzenlenmemesinden dolayı komisyon kayıt ve hesaplarının karıştığından řikāyet ediliyordu. Komisyon,

---

gönderdiği yazıda, emval-i metruke arasında bulunan 22 dananın bakteriyoloji bölümüne verilmesinin uygun olduğunu bildiriyordu (BCA. TİGM. 272.12/36.8.8. 28 Teşrin-i Sāni 1331 / 11 Aralık 1915).

⁵⁴⁵ Trabzon Vilayetinden Dāhiliye Nezaretine gönderilen 28 şubat 1916 tarihli yazıda, Trabzon ve Gümüřhane'de depo ve mağazalarda bulunan, dūřuk fiyatlarla satışı istenmeyen veya başka bir yere nakil edilmesi mümkün olmayan ticari mal ve eşyaların birikmiş maaşlarına karşılık arzu eden askeri memurlara verilmesi isteği beyan ediliyordu (BOA, DH. řFR. 511/46. 15 şubat 1331 / 28 şubat 1916).

⁵⁴⁶ BOA, DH. şFR. 504/41 23 Kānun-i Evvel 1331 / 5 Ocak 1916; BOA, DH. şFR. 499/3. 14 Teşrin-i Sāni 1331 / 27 Ekim 1915.

⁵⁴⁷ BOA, DH. şFR. 55/210. 12 Ağustos 331 / 25 Ağustos 1915.

⁵⁴⁸ BCA. TİGM. 272.12/37.19.3. 10 Mart 1332 / 23 Mart 1916.

gerek şimdi gerek daha önce alınıp karşılığında senet verilmemiş eşya ve levazım için de hususi senet düzenlenerek acilen komisyona verilmesi gereğinin 10. Kolordu Askeri Riyasetine bildirilmesini istemiştir⁵⁴⁹. Hususi senet veya mazbata karşılığında ordu için istenilen malların verilip verilmeyeceği ile ilgili herhangi bir belirsizlik durumunda ise o bölgece merkezden görüş bildirmesi isteniyor ve ona göre muamele yapılıyordu⁵⁵⁰. Bu bağlamda Yozgat'tan gelen ve ordu için verilen birçok kişiye ait olan mallar için yalnızca bir senet verilmesi teklifi, karışıklığa sebep ve hukuka aykırı olduğu gerekçesi ile uygun bulunmamıştı⁵⁵¹.

Hükümet, yapılan yeni kanun ve uygulamalar doğrultusunda, bu senet veya mazbataların düzenlenmesini istemiştir. Zira, 26 Eylül 1915 tarihli geçici kanunun birinci maddesi “başka mahallere nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terk etmiş oldukları malları, alacakları ve borçları, bu husus için oluşturulacak komisyonların her kişi için ayrı ayrı mazbatalar düzenleyecekleri” hükmünden yola çıkarak aynı şekilde orduya verilen mallar için de ayrı ayrı senet veya mazbata düzenlenmesini getirmişti. Ancak hükümet, daha sonra yaptığı ve çeşitli bölgelere gönderdiği bir başka düzenlemeyle, bu uygulamanın sakıncalarını belirterek, orduya verilen eşyalar için hususi senet verilmesini uygun görmüş ve daha önce verilmiş mazbataların da bu senetlerle değiştirilmesini istemiştir⁵⁵².

Görüldüğü üzere Devlet, ordu için dahi olsa el konulan malları satın alma suretiyle temin ederken, mal sahiplerinin daha fazla mağdur olmaması için hukuk kurallarına uygun hareket etmeye gayret etmiştir. Bu şekilde emvali metrukeden kullanılan mallar, mazbata veya senet karşılığında verilerek resmi kayıt altına alınmıştır. Yine alınan toplam emval-i metruke miktarının tespiti için gerekli çalışmaların yapılması sağlanmış⁵⁵³, herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için bu konuda ilgililere gerekli tebligatlar gönderilmiş ve görüş alış verişinde bulunulmuştur. Bu

⁵⁴⁹ BCA. TİGM. 272.12/37.19.3. 27 Mart 1332 / 9 Nisan 1916.

⁵⁵⁰ Karesi Mutasarrıflığının Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 14 Ekim 1915 tarihli yazıda, nezaretten gelen emirler doğrultusunda askeriyeeye verilecek eşyanın Maliye Nezaretinin emriyle hususi senet karşılığında verilmesi gerektiği, ancak askeriyeenin hususi senet yerine mazbata ile almak istediği eşyaların verilip verilmeyeceği konusunda görüş bildirilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 493/103. 1 Teşrin-i Evvel 1331 / 14 Ekim 1915).

⁵⁵¹ BOA. DH. HMŞ. 1-1/6-4. 16 Mart 1332 / 29 Mart 1916.

⁵⁵² BOA. DH. HMŞ. 12/75. 21 Kanun-i Sâni 1331 / 3 Şubat 1916.

⁵⁵³ Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliğine ait bir kayıtta emvali metrukeden askeriyeeye verilmiş olan toplam eşya miktarının üç gün zarfında bildirilmesi isteniyordu. BOA. DH. HMŞ. 12/32. 9 Teşrin-i Sâni 1331 / 22 Kasım 1915.

uygulamalar, savaş koşulları içerisinde başvuru Müslümanların mallar için de geçerliydi.

2.2.2. Müslüman Muhacirler İçin Kullanılan Mallar

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşlarıyla birlikte yeni bir muhacir akınına uğramış, bu topraklarda yaşayan çok sayıda Müslüman muhacir, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durum Birinci Dünya Savaşı yılları boyunca artarak devam etmiştir. Savaşın ağır koşullarıyla birlikte ülkelerini terk etmek zorunda bırakılmış bu insanların yaralarını sarmak yine sığındıkları devlete düşmüş, bu konuda imkânlar seferber edilmiştir. Gelen bu muhacir akını karşısında göçmenleri her açıdan uygun yerlere iskân edebilmek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek için geniş çaplı bir teşkilata ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyaçtan dolayı 1914 yılı başlarında Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak İAMM kuruldu. Dâhiliye Nezareti Teşkilatı Nizamnamesi'nde bu kurumun görevleri, aşiretlerin umumi ve hususi durumlarının araştırılması ve yerleştirilmesi, dışarıdan gelecek muhacirlerin sevk, iskân ve iaşelerinin sağlanması, içeriden dışarıya vuku bulacak göçe karşı önlem alınması olarak belirtilmişti. Bu amaçla 1914 yılında kurulan İAMM, yeniden teşkilatlandırılarak 13 Mart 1916 yılında AMM'ne dönüştürüldü⁵⁵⁴. AMM, Birinci Dünya Savaşı boyunca gelen muhacir ve mültecilerin sevk, iskân ve iaşe işlerinin yürütülmesine çalışmıştır. Müdüriyete hususi bir bütçe de tahsis edilmiştir. Doğal olarak dönemin resmi yazışmalarında sık sık bu kurumun adına rastlanılmaktadır.

Devlet, Birinci Dünya Savaşı boyunca sadece Balkanlardan gelen göçmenlerle değil, Doğu Anadolu ve Karadeniz kıyılarında Rus işgaline uğramış bölge halkının iç kesimlere göçüyle de uğraşmıştır⁵⁵⁵. Resmi kayıtlara göre, sadece doğu vilayetlerinden gelen mültecilerin sayısı 825.991 kişi olarak açıklansa da, Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey, bu rakamların gerçeği yansıtmadığını belirterek, mülteci sayısının gerçekte

⁵⁵⁴ Ahmet Efiloğlu, “24 Mayıs 1920 Tarihli Raporu’na Göre Aşair Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 19, İstanbul 2011, s. 112-113.

⁵⁵⁵ 1914 Osmanlı nüfus istatistiğine göre, Rus işgaline uğrayan doğu vilayetlerinde savaşın başlamasından önce 2.083.804 Müslüman yaşamaktaydı. Bu rakam söz konusu bölgede yaşayan Müslümanların en az yüzde 70'inin iltica ettiğini göstermektedir. Geriye kalanların bir kısmı çetelerin düzenlediği saldırılarda hayatını kaybetmiş, diğerleride iltica edebilecek durumda olmadıkları için her türlü baskı ve zulme boyun eğerek yurtlarında kalmışlardır (Tuncay Öğün, “Soykırım Tartışmalarının Gölgesinde Kalan Müslüman Mülteciler Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 2007, s. 622).

1.5 milyon olduğunu söylüyordu. Tasvir-i Efkâr Gazetesi ise mültecilerin sayısını 1.604.031 olarak veriyordu⁵⁵⁶.

Osmanlı topraklarına göç eden ya da savaş nedeniyle aynı topraklarda yer değiştirmek zorunda kalan bu kişilerin ihtiyaçlarını daha önce kendi imkânları doğrultusunda karşılamaya çalışan devletin, mevcut şartlar göz önünde tutulduğunda yeni birtakım çözüm yolları bulması gerekmektedir. Üstelik Osmanlı Devleti'nde önemli bir iş gücünü temsil eden Ermenilerin sevkıyla birlikte meydana gelen iktisadi boşluğun da doldurulması gerekmektedir⁵⁵⁷. Bu nedenle muhacir ve mültecilerin iskân ve ihtiyaçlarını sağlamak üzere emval-i metruke mallarının kullanıldığı görülmektedir. Devlet, savaş yıllarında emval-i metruke ile ilgili hukuki çalışmalarında bu hususu hükümlere dönüştürmüş, Müslüman muhacirlerin emval-i metrukeden yararlanmasını sağlamıştı. Bu amaçla emval-i metruke evlerinin muhacirlerin iskânı için hazır hale getirilmesi istenecek, bu evlerden yararlanma konusunda muhacirlere öncelik verilecektir⁵⁵⁸. Nitekim bu anlamda İAMM'nden İzmit Mutasarrıflığına ve Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazıda, İzmit'e muhacirin sevkine başlanacağından ahali sevk edilen köylere ait eşyaların deftere kaydedilmesinden sonra, bu köylerin iskâna hazır hale getirilmesi isteniyordu⁵⁵⁹. Kale-i Sultaniye (Biga Sancağı) Muhacirin Memurluğuna gönderilen yazıda ise emval-i metruke hanelerine, sadece muhacirlerin iskân edilebileceği bildiriliyordu⁵⁶⁰.

Devlet, muhacir ve mültecilerin iskânına önem vermiş, farklı tarihlerde çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazılarda, muhacir ve mültecilerin açıkta bırakılmaması ve emval-i metruke hanelerine yerleştirilip eşya ve diğer ihtiyaçlarının

⁵⁵⁶ Ögün, s. 621-622.

⁵⁵⁷ Ermenilerin büyük bir bölümü kuyumculuk, mimarlık, maden işletmeciliği gibi özel zanaat gerektiren işlerde ön plana çıkmışlardı. Sevk kararının alınması ile birlikte ortaya çıkan bu boşluğu doldurmak Müslüman muhacirlere düşecek, bunların ihtiyaçları karşılanırken, bazı vilayet ve mutasarrıflıkların gerek duyduğu sanat ve sanatkâr sayısının bildirilmesi istenecektir (BOA. DH. ŞFR. 57/261. 20 Teşrin-i Evvel 1331/ 2 Kasım 1915).

⁵⁵⁸ Devletin Müslüman muhacirlerin bir an önce iskânının sağlanması ve bu amaçla emval-i metrukeden yararlanılmasına yönelik bu politikasına rağmen, Edward J. Erickson "Ordered to Die" adlı çalışmasında, Dâhiliye Nezaretinin Ermeni evlerinin mühürlenmesi ve mallarının koruma altına alınmasından yana olduğu, Nezaretin, bu evlerin Balkan göçmenleri için geçici mesken olarak kullanılması durumunda ise yeni sakinlerin herhangi bir birikmiş vergi ve meydana gelen hasarlara karşı sorumlu olacağını belirtiyordu. (Edward J. Ericson *Ordered to Die A History of the Otoman in the First World War*, Westport: Greenwood Press, London, s. 103)

⁵⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 55/109. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915.

⁵⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 57/104. 11 Teşrin- Evvel 1331 / 24 Ekim 1915.

karşılanmasını istemiştir⁵⁶¹. Bunun için gerekli önlemlerin alınmasına çalışılmış ve yetkililerle yazışmalar yapılmıştır. İAMM'nden Emval-i Metruke Komisyonlarına gönderilen yazıda, yine muhacirlerin emval-i metrukeden hanelere iskânlarına özen gösterilmesinin daha önce bildirilmiş olduğu, gelecek muhacirlerin sefaletе düşmemesi için bunlara tohumluk ve zahire verilerek ihtiyaçlarının karşılanması bildirilmiştir⁵⁶².

Emval-i metruke mallarından taşınmazların kullandırılmasında 26 Eylül 1915 tarihli kanunun dokuzuncu maddesine göre hareket edilmiştir. Bu maddeye göre, Evkaf ve Maliye Hazineleri adına kayıtları yapılan icareteynli müsakkafat ve müstagallat vakfiyeler ile diğer taşınmaz malların Göçmenler Tüzüğü'ne göre, göçmenlere bedelsiz olarak dağıtılabileceği ifade ediliyordu. Dokuzuncu maddede, malların buldukları yerler için köy, kasaba ve şehir ayırımına gidilmemiş olmasına rağmen, mültecilerin kasaba ve şehirlere yerleştirilmeleri ve verilecek taşınmaz mallar için ücret talep edilip edilmemesi konusunda bazı yerlerde tereddüde düşülmüştür. Bunun üzerine Dâhiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine gönderilen yazıda, mültecilerin şehir ve kasabalara da iskân edilebilecekleri, dokuzuncu maddeye göre taşınmaz malların ücretsiz verileceği yazılı olup kasaba ve şehir ayırımı yapılmadığı belirtilmiştir⁵⁶³. Durumu daha da netleştirmek isteyen Dâhiliye Nezareti, şehir ve kasabalarda bulunan emval ve arazinin ne koşullarla muhacirlere verilmesinin uygun olacağı yönünde bir de tezkere hazırlayacaktır⁵⁶⁴.

Hükümet, muhacir ve mültecilerin iskânına öncelik vermiş ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınması için ilgili yerlere emirler göndermiş ve emval-i metruke hanelerine bunların yerleştirilmesini istemiştir. Bütün uğraşlara rağmen bu hanelerin bazı bölgelerde başkaları tarafından işgal edildiği, dolayısıyla da muhacir ve mültecilerin emval-i metruke hanelerine yerleştirilmesinde sorun yaşandığı görülmektedir. Böyle bir şikâyet Bursa Vilayetinden geldi. Vilayet, emval-i metruke hanelerinin askeriyece işgal edildiği için Suriye'den gelecek göçmen ailelerin yerleştirilemediği bildiriliyor, orduya bu evlerin boşaltılması yönünde emir verilmesi isteniyordu⁵⁶⁵. Yine Diyarbekir

⁵⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 62/307. 31 Mart 1332 / 13 Nisan 1916; BOA. DH. ŞFR. 69/148. 1 Teşrin-i Evvel 1332 / 14 Ekim 1916; BOA. DH. ŞFR. 66/25. 6 Temmuz 1332 / 19 Temmuz 1916.

⁵⁶² BOA. DH. HMŞ. 12/28. 13 Teşrin-i Evvel 1331 / 26 Ekim 1915; BOA, DH. HMŞ. 12/67. 13 Kanun-i Sâni 1331 / 26 Ocak 1916.

⁵⁶³ BCA. TİGM. 272.11/8.10.13. 21 Ağustos 1332/ 3 Eylül 1916.

⁵⁶⁴ BOA. BEO. 4498/337300. 29 Kanun-i Evvel 1333 / 29 Aralık 1917.

⁵⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 518/70. 21 Nisan 1332 / 4 Mayıs 1916.

Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen benzer içerikli bir başka yazıda, zabitan ve memurlar tarafından işgal edilen emval-i metruke hanelerinin tahliye edilmesi için müsaade istenmiş⁵⁶⁶, nezaret bu hanelerin Türk mültecilere tahsisini ve böyle bir duruma tekrar meydan verilmemesini bildirmiştir⁵⁶⁷.

Bu yönde gelen istek ve şikâyetlerin artması üzerine hükümet, çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazılarda zabitan, memur, ahali ve silahaltına alınanların aileleri tarafından işgal edilen hanelerin acilen boşaltılarak, gelmiş ve gelecek olan muhacir ve mültecilerin bir an önce iskân edilmeleri emrini verdi⁵⁶⁸. Bu durumun nezaretler arasında yazışmalara sebep olduğu da görülmektedir. Dâhiliyeden Harbiyeye gönderilen 7 Mayıs 1916 tarihli yazıda, Bilecik'te Ermenilerden metruk binaların ordu tarafından işgal edilmiş olduğu ve 4. Ordu mıntıkasındaki Arap ailelerin iskânı için yeterli bina bulunmadığından bu hanelerin boşaltılarak Mülkiyeye teslim edilmesi isteniyordu⁵⁶⁹. Devletin muhacir ve mültecilerin iskânıyla ilgili çalışmalarını sürdürürken, çeşitli bölgelerden zaman zaman muhacirlerin iskân muameleleri ve iaşelerinin temin edildiğine dair merkeze bilgiler gelmektedir⁵⁷⁰.

Muhacir ve mültecilerin ihtiyaçları sağlanırken, savaş dolayısıyla sefalet içinde bulunan Müslüman halkın durumuna da dikkat çekiliyor, bunların iaşelerinin emval-i metrukeden karşılanması yönünde istekler geliyordu. Örneğin, Trabzon valisi Cemal Azmi Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazısında, Batum, Hopa, Artvin ve civarı muhacirlerinin iskân ve iaşelerine dikkat edilmekte olduğunu, Erzurum ve civarı Müslüman ahalisinin pek sefil bir halde bulduklarından, Trabzon emval-i metrukesinden iaşelerinin temin edilmesi isteğini dile getiriyordu⁵⁷¹. Zaten savaş şartları ve özellikle doğu bölgelerinde, görülen Rus işgali ile Ermeni saldırıları karşısında büyük boyutlarda iç göç yaşanmış, pek çok Müslüman muhacir ülke içerisinde yer

⁵⁶⁶ BOA. DH. ŞFR. 530/33. 15 Ağustos 1332 / 28 Ağustos 1916.

⁵⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 67/174. 21 Ağustos 1331 / 3 Eylül 1916.

⁵⁶⁸ BCA. TİGM. 272. 11/8.9.22. 3 Ağustos 1332 / 16 Ağustos 1916; BOA. DH. ŞFR. 13 Eylül 1331 / 26 Eylül 1915.

⁵⁶⁹ BCA. TİGM. 272. 11/8. 6. 19. 24 Nisan 1332 / 7 Mayıs 1916.

⁵⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 496/128. 28 Teşrin-i Evvel 1331 / 10 Kasım 1915; 536/99. 23 Teşrin-i Evvel 1332 / 5 Kasım 1916; 520/92. 4 Kanun-ı Sâni 1331 / 17 Ocak 1916; 506/82. 11 Kanun-ı Sâni 1331 / 24 Ocak 1916.

⁵⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 506/82. 11 Kanun-ı Sâni 1331 / 24 Ocak 1916.

değiştirmek zorunda kalmıştı⁵⁷². Bu şekilde Van, Bitlis ve Erzurum'dan ayrılmak zorunda kalan Müslüman muhacirlerin işeleri için, ihtiyaçları olan arpa ve buğday gibi ürünlerin bedelleri zaman zaman muhacirin tahsisatından karşılandığı gibi Ermenilerden kalan zahireden de faydalanılmasına izin verilmiştir⁵⁷³.

Osmanlı Devletinde ekonomik faaliyetlerin temelinde tarımın olduğu gerçeği, savaşın başlangıcı ile birlikte daha da pekişti. Balkan Savaşları sonucu Avrupa yakasındaki kimi verimli topraklarını kaybeden Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle denizden abluka altına alınması sonucunda dışarıyla bağlantısı kesildi. Bu durum devletin ihtiyacı olan tarım ürünlerinin ithali olasılığını ortadan kaldırırken, Anadolu'yu da Osmanlı tarım ekonomisinin bundan sonra bel kemiği haline getirdi. Genel işe ve ordu için gerekli tahıl ülke topraklarında yetiştirmenin dışında başka bir alternatif görülemiyordu⁵⁷⁴.

Devlet, durma noktasına gelen tarım faaliyetlerini canlandırmak ve böylece asker, sivil bütün halkın ihtiyaçlarını karşılamının yanı sıra insanları tüketici durumdan üretici duruma da getirmek istiyordu. Tarımı geliştirmek ve özendirmek için alınan birkısım tedbirlerle birlikte⁵⁷⁵, aynı amaçla muhacir ve mültecilere, ziraatı geliştirmek ve üretimi sağlamak için emval-i metrukeden arazi verildi. Bizzat Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Diyarbakir Valisi'ne gönderilen yazıda, Lice, Maden ve Genç muhacirlerine emval-i metrukeden arazi verilerek tarıma yönlendirilmeleri isteniyordu⁵⁷⁶. Muhacir ve

⁵⁷² Rus işgali nedeniyle doğu ve kuzey doğu bölgelerinde, pek çok Türk halkı göç etmek zorunda kaldı. Bu göç, kabileler hâlinde halkın emniyetli kesimlere doğru sevkini gerektirdi. Savaş alanı içerisinde bulunmaları nedeniyle hükümetçe zorunlu göçe tabi tutularak buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalan bu kişiler büyük bir sefalet içerisinde düştüler. Örneğin savaş alanı içerisinde bulunan ve hükümetin zorunlu göçe tabi tuttuğu Tirebolu halkından olup Gerze'ye giden Hacınakibzâde Mehmed Tahir Efendi ve kardeşleri kasaba ve köylerde bulunan emlak ve arazilerinden muhacirlik nedeniyle yararlanamadıklarından Tekâlif-i Emiriye ve diğer bazı vergilerden muaf tutulmalarını istemiş, bu istek hükümet tarafından uygun görülmüştür (Ayhan Yüksel, "Savaş Yıllarında Giresun (1914-1922): Sosyal ve Ekonomik Durum", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Yıl: 10, Şubat 2012, s. 104).

⁵⁷³ BOA. DH. ŞFR. 56/379. 30 Eylül 1331 / 13 Ekim 1915.

⁵⁷⁴ Toprak, *İttihad – Terakki ve Cihan Harbi*, s. 81.

⁵⁷⁵ Savaşın uzaması devletin bu konuda birtakım tedbirler almasını gerekli kıldı. Tarımsal üretimdeki düşüşe dur demek, köylüyü savaş öncesi dönemdeki üretkenliğine döndürmek ve bir çatı altına getirerek hükümet merkezinin denetimi altına almak için Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu çıkartıldı. Bu kanun doğrultusunda bütçeye bir defaya mahsus olmak üzere tahsisat ünvanı altında 150.000 lira eklendi. Kanun, köy ve kasaba çiftçilerini çift ve hayvanları ile beraber toplu olarak çalışmakla yükümlü kılıyordu. Bu tarımsal yükümlülükleri etkin kılmak için yaptırımlar da uygulandı. Kanun hükümlerine uymayan erkekler ve tüzel kişilere para cezası, tekrarı halinde hapis cezası uygulaması getirildi. Özel heyet ve memurluklar oluşturuldu ve Çiftçiler Derneği kuruldu. Ayrıca ordu içinde dahi tarımsal eğitim ve üretim etkinliği sağlanmaya çalışıldı (Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 444-459).

⁵⁷⁶ BCA. TİGM. 272. 74/66.23.17. 31 Mart 1334 / 31 Mart 1918.

mültecilere arazi verilirken, Ziraat Bankası'nca rehin bulunmayanlar tercih ediliyor⁵⁷⁷, bazen de muhacir ve mülteci yerleştirilmek şartıyla bankaya, rehin bulunan yerler için muhacirin tahsisatından para verilerek, borcu kapatılıp rehinden kurtarılıyordu⁵⁷⁸. Bu şekilde tarım faaliyetlerine özendirilen muhacirlere, aynı amaçla ve günlük ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmak üzere emval-i metrukeden hayvan verildiği de görülmektedir. İAMM'nden Adana Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazıda, muhacirlere verilmek üzere gerekli olan hayvanların değeri muhacirin tahsisatından ödenerek, satın alınmasının uygun olduğu bildiriliyordu⁵⁷⁹.

Hükümet, bazen emval-i metrukenin satış müzayedelerine katılarak muhacir ve mültecilerin emlak ve arazi ihtiyaçlarını karşılama yoluna gidiyordu. Tekfurdağı'nda icra dairesince satışa çıkarılan, Bakkal Kosti'nin olup Şakir Efendi'nin elinde bulunan 5500 kuruş değerindeki dükkân, tarla ve bağ yerinin şimdiki satış fiyatlarına göre, muhacirlere verilmek üzere satışına hükümetin de katılımı uygun bulunmuş⁵⁸⁰ ve satın alınan bu yerler için para havalesi yapılmıştı⁵⁸¹. Bu örnekte de görüldüğü üzere devlet, bu tür alımlarda önceden belirlenmiş fiyat değerlerini değil, o anki satış fiyatlarını esas alarak satışlarda mal sahiplerinin zarara uğramasına engel olmaya çalışmıştır.

Muhacir ve mültecilerin ihtiyaçları şüphesiz ki bunlarla sınırlı değildi. Gelenlerin birçoğu perişan haldeydi ve pek çok bölgeden bu konuda merkeze bilgiler gelmekte idi. Örneğin, Çarşamba'ya iskân edilen muhacirlerin yatak ve yorgan olmadığı için hastalık ve zayıflığın her geçen gün artmakta olduğu bildirilerek, olumsuz hava koşullarından korunmaları için bu tür ihtiyaçlarının karşılanması yolunda emvali metruke komisyonlarına tebligatta bulunulması isteniyordu⁵⁸². Dâhiliye Nezaretine gelen başka bir yazıda ise Sivas Emval-i Metruke Komisyonunca muhacirlerin zaruri ihtiyaçlarıyla ilgili eşya verilmesine muhalefet edilmekte olduğu bildiriliyor⁵⁸³, muhacirlere yalnız zahire ve hayvan verilmekle ihtiyaçlarının temin edilemeyeceği, yatak, yorgan, tencere

⁵⁷⁷ BCA. TİGM. 272. 11/9.21.3. 17 Kanun-ı Sâni 1332 / 30 Ocak 1917.

⁵⁷⁸ İAMM'nden Urfa Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, nakledilen şahıslardan metruk olup 103.500 kuruşa Ziraat Bankası'nda rehin bulunan 25 kariyenin derhal muhacir ve mülteci yerleştirmek şartıyla banka borcunun muhacirin tahsisatından verilerek rehinden kurtarılmasının uygun olduğu bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 69/190. 23 Teşrin-i Evvel 1332 / 5 Kasım 1916).

⁵⁷⁹ BOA. DH. ŞFR. 54-A/26. 5 Temmuz 1331 / 18 Temmuz 1915.

⁵⁸⁰ BCA. TİGM. 272. 74/67.30.10. 14 Temmuz 1334 / 14 Temmuz 1918.

⁵⁸¹ BCA. TİGM. 272. 74/67.30.10. 11 Ağustos 1334 / 11 Ağustos 1918.

⁵⁸² BOA. DH. ŞFR. 495/8. 15 Teşrin-i Evvel 1331 / 28 Ekim 1915. Samsun'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı.

⁵⁸³ BOA. DH. ŞFR. 501/4. 27 Teşrin-i Sâni 1331 / 10 Aralık 1915.

gibi zaruri ihtiyaçlarının da bedeli mukabilinde karşılanması için Tasfiye Komisyonlarına emir verilmesi bekleniyordu⁵⁸⁴.

Gelen muhacir ve mültecilerin giyim ihtiyaçları da had safhadaydı. Bu konuda Merzifon'dan, Tasfiye Komisyonlarının elinde bulunan elbiselik kumaşların mültecilere elbise dikilmek suretiyle muhacirin idarelerine devri konusunda gönderilen yazı⁵⁸⁵, Dâhiliye Nezaretince olumlu karşılanmış ve bu konuda gerekenin yapılması istenmiştir⁵⁸⁶. Konuyla ilgili yazışmalar devam etmiş, Trabzon'da mültecilerin giyim ihtiyaçlarının emvali metruke depo ve mağazalarından karşılanması emredilmiştir⁵⁸⁷. Giyim başta olmak üzere benzer ihtiyaçların o bölgece karşılanamaması durumunda civar bölgelerden yardım istendiği gibi⁵⁸⁸, emval-i metrukede mevcut olmayan eşya ve levazım, muhacirin tahsisatından ayrılan parayla dışarıdan temin edilebiliyordu⁵⁸⁹.

Muhacirlerin iskân ve iâşe ihtiyaçları karşılanmaya çalışılırken, aynı zamanda bunlara geçimlerini sağlayabilecekleri bir iş imkânının da bulunması isteniyordu. Zira mali sıkıntı içinde bulunan hükümet, muhacirleri bir an önce kendi geçimlerini sağlayacak ekonomik güce ulaştırmak için uğraşıyordu. Hükümet, muhacir ve mültecilerin iskânıyla birlikte, bunların önceden yaptıkları meslek ve sanatlarını dikkate alarak iskân yerlerini belirlemeye çalışıyordu. Bu doğrultuda, daha önce memur olanlar, mülteci işlemleriyle ilgilenmek üzere görevlendirildiler. Öğretmenler, sığındıkları yerlerdeki okullarda çalışmaya başladılar. Esnaf ve sanatkârlar mesleklerini sürdürebilecekleri yerlere sevk edildiler. Bunlar için bazı yerlerde imalathaneler açıldı, gerekli alet ve edevatın sağlanmasına çalışılırken⁵⁹⁰, yine bunların daha önceden

⁵⁸⁴ BOA. DH. ŞFR. 501/103. 4 Kanun-ı Evvel 1331 / 17 Aralık 1915.

⁵⁸⁵ BCA. TİGM. 272. 11/8.11. 20. 13 Temmuz 1332 / 26 Temmuz 1916.

⁵⁸⁶ BCA. TİGM. 272. 11/8.11. 20. 15 Eylül 1332 / 28 Eylül 1916.

⁵⁸⁷ BOA. DH. ŞFR. 61/247. 20 Mart 1331 / 2 Nisan 1915, İAMM'nden Trabzon Tasfiye Komisyonuna gönderilen yazı.

⁵⁸⁸ Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Karesi Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Erdek kazasına bağlı Marmara Nahiyesi'nde bulunan elbiselik ve çamaşırılık kumaş gibi giyim eşyaları ve ev gereçlerinin sahibi belli olanlarının Ziraat Bankası'na verilmek üzere, diğerlerinin muhacir ve mültecilerin ihtiyacı için Ankara'ya gönderilmesi isteniyordu (BCA. TİGM. 272. 74/71.1.9. 11 Haziran 1333 / 11 Haziran 1917).

⁵⁸⁹ Bu konuda AMM'nden Edirne Vilayetine çekilen telgraf için bkz. BOA. DH. ŞFR. 69/206. 24 Teşrin-i Evvel 1332 / 6 Kasım 1916.

⁵⁹⁰ Bu çalışmalar sonucunda doğu vilayetlerinden gelen mültecilerin yüzde 70'inin tarım, ticaret ve sanayi sektörlerinde istihdam edildiği açıklandı. Bunların ihtiyaçlarını sağlayacak ekonomik güce eriştikleri düşünüldüğünden, artık kendilerine günlük ihtiyaçlarına karşılık yiyecek vs. yardımında bulunulmayacaktı. Oysa mültecilerin geçici olarak yerleştirildikleri vilayetlerden gelen raporlar bunu aksini göstermekteydi. Ancak hükümet, bu raporlara kulak tıkmak zorunda kalacaktır. Zira daha fazla yardım yapabilecek güçte değildi (Öğün, s. 624).

yaptıkları işler göz önünde bulundurularak emval-i metruke arasından temin edilmesi istendi⁵⁹¹.

Devletin konuyla ilgili çalışmaları ve yazışmaları bundan sonra da devam etti. Tasfiye Komisyonlarına farklı tarihlerde gönderilen yazılarda, yine muhacirlerin ihtiyacı olan gerekli eşyaların değerleri belirlendikten sonra uygun taksitlerle verilmesi, tohumluk, zirai alet ve edevatın yanı sıra sanat sahibi olanlara sermaye sağlanması, gerekli görülen yerlerde muhacirin dairelerinin inşa edilerek bu masrafların emval-i metrukeden karşılanması istenmişti⁵⁹². Yapılan çalışmalara rağmen her şeyin istenildiği şekilde gerçekleşmesi pek mümkün olmadı. Devlet, özellikle emval-i metruke hanelerinin başkalarının eline geçmesi, dolayısıyla da muhacir ve mültecilerin iskânı hususunda büyük sıkıntılar yaşadı.

2.2.3. Türk-Müslüman Şirketlere Verilen Mallar

XX. yüzyılın başlarında iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, devleti içinde bulunduğu her türlü bağımlılıktan kurtararak güçlü bir iktisadi yapı oluşturmak ve ekonomik yapıda gayrimüslim unsurların etkinliğini kırmak ve Türk-Müslüman unsuru bu alana sokmak için “milli iktisat” siyasetini yaşama geçirmeye çalıştı. Bu bağlamda Balkan Savaşları bir kırılma noktası oluşturdu. Savaşların sonunda, milliyetçiliğin tabanı genişlerken, içte müslim-gayrimüslim eksenindeki kopuş ve pek çok milletin bağımsızlığını kazanarak devletten ayrı unsurlar haline dönüşmesi, “ittihâd-ı anâsır” siyasetini önemli ölçüde geçersiz hale getirdi. Bu durumun İttihatçıların; Müslüman’ı gözeten, Anadolu’ya yönelen, Türkleri ön plana çıkartan, tarım ve sanayisi ile birlikte kendi yağıyla kavrulacak bir iktisat politikası oluşturarak, milli şirketler,

⁵⁹¹ İAMM’nden Trabzon Vilayeti ve Canik Mutasarrıflığına çekilen 11 Ağustos 1915 tarihli yazıda, balıkçılıkla ilgili alet ve edevatın iyi bir şekilde muhafaza edilmesi şartıyla ve sevkiyat masrafi muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere Marmara sahillerinde, tahliye edilen karada metruk malların balıkçılıkla uğraşanlara verilebileceği ve bu gibi kişilerin mevcut olup olmadığının bildirilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 54-A/381. 29 Temmuz 1331 / 11 Ağustos 1915).

⁵⁹² BOA. DH. HMS. 12/39. 1 Kanun-ı Evvel 1331 / 14 Aralık 1915; 9 Kanun-ı Evvel 1331 / 22 Aralık 1915. AMM’nden Ankara Adana, Halep vs. vilayetlerle İzmit, Urfa, Canik vs. mutasarrıflıklara gönderilen bir başka yazıda, harp bölgelerinden iltica edenlerden, aciz ve kimsesiz olanların emval-i metruke evlerine yerleştirilerek eşya ve erzaklarının emval-i metrukeden karşılanması, hükümet ve belediyelerin bunlara iş imkânı sağlayarak ücretli işlerde istihdamları isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 63/261. 27 Nisan 1332 / 10 Mayıs 1916).

milli bankalar kurmak, Müslüman esnaf ve tüccarı örgütlemek gibi fikirler üretmelerinde, önemli bir etken olduğu söylenebilir⁵⁹³.

XIX. yüzyılın sonlarında devletin güdüm ve teşvikiyle oluşturulacak milli bir sanayi burjuvazisi aracılığı sayesinde sanayileşmeyi hedefleyen “milli iktisat” yaklaşımı, Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından dile getirilmişti. Daha sonra Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi dönemin önemli düşünürleri de, milli iktisat yaklaşımını yaymaya ve devlet mekanizmalarını bu yönde etkilemeye çalışmışlardı⁵⁹⁴.

Türk-Müslüman unsurun maddi üretime katılması, dönemin yazarlarının görüş birliğinde oldukları bir noktaydı. Osmanlı Devleti için tek çözüm yolu Türk-Müslüman unsurun girişimci olması, ticaret, bankacılık, sanayi gibi alanlarla uğraşmasıydı. Siyasi istiklâlin ancak ve ancak iktisadi bağımsızlıkla sağlanacağı inancıyla hareket eden İttihat ve Terakki, görüldüğü gibi Balkan Savaşları’ndan hemen sonra Anadolu’da iktisadi uyanış söylemini hâkim kılmak suretiyle, Türk-Müslüman unsurun iktisadi teşebbüslerine büyük destek vermiş, milli şirketleri çıkardığı kanunlarla desteklemiştir⁵⁹⁵. Konuyla ilgili yapılan uygulamalardan biri de emval-i metrukeden gerekli görülen malların, milli bir ekonomi yaratmak, milli şirketlerin kuruluşuna önayak olmak ve ticareti geliştirmek amacıyla kullanılmasıdır. Bu amaçla bilumum Tasfiye Komisyonlarına gönderilen yazıda, Ermenilerden kalan taşınır malların İslam ahali arasında kurulacak şirketlere verilerek, sermayenin yabancıların eline geçmesinin önlenmesi isteniyordu⁵⁹⁶. Yapılan bu yazışmalar daha da genelleştirilip çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve Tasfiye Komisyonlarına gönderilerek, Ermenilerden kalan taşınır malların uzun süre muhafazasıyla kaybolmaktan korunması, İslam müesseselerinin çoğalması, İslamlar arasında ticaretin gelişmesi, Müslümanların şirket kurmalarını

⁵⁹³ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2011, s. 227.

⁵⁹⁴ Adı geçen kişilerin görüşleriyle ilgili bkz. Zafer Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, İstanbul 1995; Turgay Akkuş, “Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat ve Bursa”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, VII(16-17), 2008/Bahar-Güz, ss. 119-141; Serdar Sağlam, “Ziya Gökalp’te “Solidarizm” ve “Milli İktisat””, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1, S. 1, Güz 2004, s. 67-84.

⁵⁹⁵ Bünyamin Kocaoğlu, “Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkisi”, *History Studies International Journal of History*, Vol. 5, Issue 1, January 2013, s. 260-261.

⁵⁹⁶ BOA. DH. HMŞ. 12/45. 23 Kanun-i Evvel 1331 / 5 Ocak 1916.

teşvik etmek için münasip şartlarla senet karşılığında bunlara verilmesi uygun görülüyordu⁵⁹⁷.

İslami şirketler, emval-i metrukeden sadece taşınır mal değil, aynı zamanda müzayede yolu ile taşınmaz mallar da edinebilmekteydiler. Başlangıçta, yapılan müzayedelere halkın katılmasına izin verilmiyordu. Ancak bu durumun zaman zaman suistimallere sebep olduğu ve hükümetin yakın takibine uğrayarak gerekli tedbirlerin alınmaya çalışıldığı görülmektedir. İAMM'nden çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 10 Şubat 1916 tarihli yazıda,

“Ticaretin geliştirmek ve İslam şirketlerine yardım etmek amacıyla bazı metruk emvalin tamamı yalnızca şirketlere devr edilmiş, ahali müzayedelere kattırılmayarak mağaza ve dükkân gibi emlak toptan bu şirketlere verilmiştir. Ancak bu emlakleri alan şirketlerin bunları çok daha fazla bir miktara başkalarına sattıkları haber alındığı için ticaretin gelişmesi önemli olmakla birlikte sair ahalinin de katılımıyla emval-i metrukenin kısım kısım müzayedeye konularak satılması⁵⁹⁸” şeklinde tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Yine aynı kurum çıkışlı olup birçok vilayet, mutasarrıflık ve Tasfiye Komisyonlarına gönderilen aynı içerikli bir başka yazıda, bu malların müzayedesine, münferiden ticaret yapacakların ve sair ahalinin katılmasının temin edilmesi⁵⁹⁹ isteniyordu. Bu şekilde hükümet, suiistimallerin önüne geçmeye çalışıyordu. Ancak, müzayedelere yabancı ve gayrimüslim unsurların katılması, zaten alım gücü sınırlı olan İslam ahalinin satışı yapılan mallardan yararlanamamasına sebep oluyordu. Tokat'tan Dâhiliye Nezaretine gönderilen ve halkın şikâyetlerini içeren yazıda, Tokat bölgesinin ekonomisinde Ermenilerin etkin bir rol oynadığı ve bunların sevkinden dolayı oluşan boşluğa dikkat çekilerek, bölgede ticaret ve sanayinin gelişebilmesi için İslam ahali ve şirketleri teşvik etmek adına Ermenilerden kalan malların müzayede yolu ile bunlara verilmesinin pek mümkün olmadığı, zira müzayedede eşyaların çoğunluğunun Yahudi

⁵⁹⁷ BOA. DH. ŞFR. 59/239. 24 Kanun-i Evvel 1331 / 6 Ocak 1916; İAMM'nden çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve Tasfiye Komisyonlarına gönderilen 6 Ocak 1916 tarihli bir başka yazıda ise İslam müesseselerinin çoğalmasi için kurulacak şirketlere Ermenilerden kalan taşınır malların devri, esnaf ve çiftçinin alabileceği hisse senetleri çıkarılması ve bu hususta gereken diğer tedbirlerin alınarak Müslümanlar arasındaki ticaret hayatının gelişmesinin sağlanması isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 59/239. 24 Kanun-i Evvel 1331 / 6 Ocak 1916).

⁵⁹⁸ BOA. DH. ŞFR. 60/290. 28 Kanun-i Sâni 1331 / 10 Şubat 1916

⁵⁹⁹ BOA. DH. ŞFR. 61/31. 3 Şubat 1331 / 16 Şubat 1916.

Rumlar tarafından alındığı dile getiriliyordu⁶⁰⁰. Bu durum aynı zamanda müzayedelere katılım konusunda herhangi bir kısıtlama olmadığını ve Yahudilerin çok sayıda mal edindiklerini de gösteriyordu. Bu bilgi yabancı kayıtlarla da doğrulanmakta, birçok bölgede en iyi alıcıların Yahudiler olduğu belirtilmektedir⁶⁰¹. Müzayedelere Yahudiler dışında başka unsurların katıldığı da bilinmektedir.

Emval-i metruke arasındaki ticaret eşyalarının İslamlardan teşekkül eden şirketlere verilmesi hususunda Dâhiliye Nezaretine farklı istekler de gelmekteydi⁶⁰². Şirket kurmak isteyenler arasında buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalmış kişiler mevcut olduğu gibi ellerindeki mallarını Tekâlif-i Harbiye Kanunu dolayısıyla devlete vermek zorunda kalan kişiler de bulunmaktaydı. Müslüman tüccarlar adına merkeze gelen yazıda, hicret etmek zorunda kalmış bu kişilerin hem geçimlerini sağlamak hem de mağduriyetlerini gidermek için kendi adlarına yazılmış Tekâlif-i Harbiye mazbataları karşılığında, Ermenilerden kalan emval-i metruke arasındaki ticaret eşyalarından satın almalarına izin verilmesi yönündeydi⁶⁰³. Gelen bu istekler nezaretçe değerlendirilmekte ve uygun olduğu takdirde talepler karşılanmaktaydı.

Malların şirketlere verilmesi belirli esaslar çerçevesinde yapılmaktaydı. İAMM'nden Ordu Tasfiye Komisyonuna gönderilen yazıda, Ermenilerden kalan sanat ve ticaret müesseselerinin intikalinin kimlere ve hangi usulde yapılacağı konusunda bilgi veriliyordu. Buna göre; “*Ermenilerden kalan sanat ve ticaret müesseselerinin*

⁶⁰⁰ BOA. DH. ŞFR. 491/78. 17 Eylül 1331 / 30 Eylül 1915. Dönemin iktisadi açıdan önemli bir merkezi olan Tokat'ta Ermeniler; boyacı, kalaycı, kazgancı (kazancı), kazzaz (ipek alıp satan), duhâncı (tütüncü), penbeci (pamukçu), terzi, yazmacı, kuyumcu gibi birçok iş kolunda çalışmaktaydılar. Bunlardan kazgancı, demirci, çubukçu gibi meslekleri içine alan metal iş kolu alanındaki esnaf grubunda % 19.3'lük oranla Rumlardan sonra ikinci sırada gelen Ermeniler, gıda sektörünün % 8'lik bir kısmını, hizmet sektöründe (berber, elbise temizlikçisi vb.) % 22 ile ilk sırada yer alan Müslümanlardan sonra % 8 ile ikinci sırayı almakta, inşaat sektörünün ise % 11 gibi önemli bir oranı bu alanda maharetleri bilinen Ermenilerin elinde bulunmakta idi. Ermeniler bu meslek kollarının yanında şehrin güvenlik teşkilatında da yer almışlardır. Bunlardan Tokat'ta Semerkand Mahallesi Emniyet azaları Karaoğlanoğlu Karabetoğlu Evakim, Zirbakoğlu Artinoğlu Kevork, Odabaşoğlu Sarkis örnek olarak gösterilebilir (H. Baha Öztunç, “1897 Tokat Ermeni Olayının Dış Basına Yansımaları ve Olayın Gerçek Yüzü”, *History Studies* Vol. 2/1, 2010, s. 191-192 (188-206). Tokat'ın Osmanlı ekonomisindeki yeri ve önemi için ayrıca bkz. Mehmet Genç, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Türk Tarihi'nde ve Kültürü'nde Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)* (Editör: S. Hayri Bolay vd.), Ankara 1987, s. 166-175; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2007, s. 272-292.

⁶⁰¹ Bryce-Toynbee, s. 296.

⁶⁰² BOA. DH. ŞFR. 505/86. 3 Kanun-i Sâni 1331 / 16 Ocak 1916, İslamlardan teşekkül eden şirketlere emval-i metrukeden eşya verilmesi hususunda Kayseri mutasarrıfının yazısı. BOA. DH. ŞFR. 509/65, Canik'te İslamlarla 50 yıl müddet ve 25 bin sermayeyle kurulan şirkete emval-i metrukeden mal verilmesi yönünde Samsun'dan gelen yazı.

⁶⁰³ BOA. DH. ŞFR. 519/52. 27 Nisan 1332 / 10 Mayıs 1916, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı.

kâmilten İslamlara intikali için emval-i metrukeden dükkân ve mağaza ile içindeki muhteviyatının tek tek sattırılmayıp sanat ve ticaretin devamı için tüccar ile ahaliden sağlam kefil gösterebilecek namuslu ve ticarete istekli genç ellere toplu olarak, bedelinden münasip miktarının peşin ve kalanının da uygun taksitlerle verilmesi uygun görülüyordu⁶⁰⁴”. Kayıtta da görüldüğü gibi devlet, bu malların toplu halde satılmasından yanaydı. Ancak bazı bölgelerde emval-i metrukeden malların şirketlere hangi şartlarla verileceği konusunda tereddüt yaşandığı ve bu konuda merkezden bilgi istendiği de anlaşılmaktadır⁶⁰⁵.

Devletin teşviki ve emval-i metrukeden yapılan yardımlar doğrultusunda faaliyetlerini devam ettiren şirketlerden biri de Adana’da kurulan Şirket-i İslamiye idi. Bu şirket için emval-i metrukeden eşya isteğine karşılık, İAMM’nden Adana Vilayeti ve Adana Tasfiye Komisyonuna aynı tarihli gönderilen yazılarda, nakledilen şahısların bankalara rehin olarak bırakılmış veya komisyonlar tarafından el konulmuş olan mağazalardaki mevcut eşyalarının bedeli taksitle ödenmek üzere oradaki Şirket-i İslamiye’ye verilmesinin uygun olduğu bildiriliyordu. Ayrıca rehin bulunan eşyanın geri alınabilmesi için gerekli paranın ileride verilecek eşya bedelinden hesap edilmek üzere şirketten talep edilmesi ve bu konuda vilayet ile Tasfiye Komisyonunun müzakerede bulunması isteniyordu⁶⁰⁶. Bu konuda bir başka istek de Niğde’de kurulan komandit şirket için emval-i metrukeden bir mağazanın verilmesi konusunda Tasfiye Komisyonu Başkanlığına emir verilmesi yönünde geldi⁶⁰⁷.

Sonuç olarak, 1914 ortalarında patlak veren Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler, İttihat ve Terakki’nin öncesinde benimsediği “Milli İktisat Politikası” çerçevesinde, ticaret ve sanayiye geliştirmek adına Türk-Müslüman unsurun ön plana çıkmasını zorunlu kıldı. Siyasi, sosyal ve ekonomik sebepler doğrultusunda oluşturulmaya çalışılan ve “Milli İktisat” dönemi olarak adlandırılan 1914-1918 yılları arasında faaliyete geçen şirketlerin büyük çoğunluğu, Türk-Müslüman unsuru tarafından kuruldu. Böylece ticaret ve zanaat gibi uğraşlarda gayrimüslimlerin gerisinde kalan Türk-Müslüman unsurun ticarete atılması, zanaatla uğraşması ve girişimci olması

⁶⁰⁴ BOA. DH. ŞFR. 60/277. 25 Kanun-i Sâni 1331 / 7 Şubat 1916. Aynı içerikli İAMM’nden Trabzon Tasfiye Komisyonuna gönderilen yazı, BOA. DH. ŞFR. 60/129. 13 Kanun-i Sâni 1331 / 26 Ocak 1916.

⁶⁰⁵ BOA. DH. ŞFR. 508/25. 24 Kanun-i Sâni 1331 / 6 Şubat 1916.

⁶⁰⁶ BOA. DH. ŞFR. 63/260; BOA. DH. ŞFR. 63/262. 26 Nisan 1332 / 9 Mayıs 1916.

⁶⁰⁷ BOA. DH. ŞFR. 520/58. 12 Mart 1332 / 25 Mart 1916.

sağlandı. Bu doğrultuda emval-i metruke mallarından yararlanma yoluna gidildi. Ancak sağlanan bu malların sadece kullanım hakkı kişi ve şirketlere verilirken, gerçek sahiplerinin malları üzerindeki hakları korumaya çalışıldı.

2.2.4. Şehirlerin İhtiyaçları İçin Kullanılan Mallar

Uzun yıllar devam eden savaşlar, istilalar, işgaller ve yangınlar birçok bölgeyi harabeye çevirmişti. Özellikle Rus işgaline uğrayan ve onların çekilmesiyle⁶⁰⁸ Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kalan Doğu bölgeleri insanlıktan uzak davranışlara sahneler olmuştu. Devlet, olağanüstü koşulların hüküm sürdüğü savaş yıllarında zorunlu ihtiyaçları için yeterli kaynak olmadığından emval-i metruke ve gelirlerini devreye sokmuştur. Bu doğrultuda şehirleri harabe halinden kurtarmak ve daha yaşanılır kılmak için aynı yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Bu konuda çeşitli bölgelerden merkeze gelen isteklerde, tamir ve imar faaliyetleri için hükümetten yardım yapılması, bu mümkün olmadığı takdirde emval-i metruke hâsılatından verilmesi isteniyordu.

Savaş yılları boyunca istila ve işgallerin yanı sıra çıkan yangınlar da şehirleri harabeye çevirmişti. Yangından zarar gören yerler arasında Karahisar-ı Şarki ve Amasya Mutasarrıflıkları da bulunuyordu. Karahisar-i Şarki'de 16 Haziran 1915 ve Amasya'da 22 Temmuz 1915 tarihlerinde çıkan yangınlar sonucu pek çok bina ve ev yanmıştı⁶⁰⁹. Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 Ağustos 1915 tarihli yazıda, Karahisar-ı Şarki ve Amasya livalarının yangın dolayısıyla harap olduğu, hükümetçe yardım yapılmadığı takdirde bu iki livanın imarının mümkün olmayacağı bildiriliyordu. Ayrıca bina inşası için gerekli görülen 10 bin liranın merkezce gönderilememesi durumunda mahalli emval-i metruke hâsılatından ödenmesine müsaade edilmesi isteniyordu⁶¹⁰. Gelen taleplerin hükümetçe karşılanması mümkün

⁶⁰⁸ Ekim İhtilali'nden sonra, Rus askerleri Kafkas Cephesi'ni boşaltmaya başladılar. Hızlı bir şekilde dağılmaya başlayan ve Erzincan Mütarekesi ile çekilmeye başlayan Rus ordusunun yerini Ermeni çeteleri aldı. Ermeni çetelerinin bölge halkına yaptığı mezalim Erzincan Mütarekesi'nden sonra artarak devam etti (Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul 2007, s. 105).

⁶⁰⁹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. I, 205.

⁶¹⁰ BOA. DH. ŞFR. 482/32. 20 Temmuz 1331 / 2 Ağustos 1915. Bu konuda Sivas Vilayetinden merkeze gelen diğer istekler için ayrıca bkz. BOA. DH. ŞFR. 487/53. 22 Ağustos / 4 Eylül 1915; BOA. DH. ŞFR. 667/58. 18 Nisan 1332 / 1 Mayıs 1916.

değildi. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti, Sivas Vilayetinin, istediği paranın emval-i metruke tahsisatından verilmesinin uygun olduğunu bildirdi⁶¹¹.

Bölge halkının bu yöndeki ihtiyaçlarını karşılamak her zaman mümkün olmuyor, bazen de yardım isteği olumsuz yanıtlanabiliyordu. Örneğin Amasya'daki yangınzedeler için muhacirin tahsisatından havale verilemeyeceği⁶¹² gibi emaneten mal sandıklarına konulmuş emval-i metruke hâsılatından yardım yapılması isteği yerine getirilmemiş, bu konuda nezaretten emir gelmediği sürece istenen meblağın karşılanamayacağı⁶¹³ bildirilmiştir. Bölgeden gelen yardım isteklerinin artması karşısında duyarsız kalamayan hükümetin yardımlarına devam ettiği görülmektedir. Yangınzedelerin durumu o kadar kötüdür ki, Sivas Vilayetine inşa ve imar faaliyetleri için merkezden gönderilen paralar, bunlara dağıtıldığı için yeniden tahsisata ihtiyaç duyulmaktadır⁶¹⁴. Bu nedenle vilayet, bir başka yazısında, henüz Tasfiye Komisyonlarına devredilmemiş emval-i metruke arasında bulunan tütünlerin satılarak, bedelinin Sivas Vilayeti adına bırakılması veya borç suretiyle memleketin imarı için kullanılmasına izin verilmesini istiyordu⁶¹⁵. Sivas Vilayetinin bu isteği, nezaretçe hemen yanıtlanmış, emval-i metruke arasında bulunan ve komisyona teslim edilmemiş tütün bedelinin belirlenen şartlar doğrultusunda şehrin imarında kullanılmasının uygun olduğu belirtilmiştir⁶¹⁶.

Emval-i metruke hâsılatının yanı sıra metruk mallardan da yangınzedelere verildiği görülmektedir. Yangından dolayı pek çok kişi bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Trabzon'dan gelen yazıda, Karahisar-i Şarki'den Giresun'a gelmiş olan ve eşyaları yananlara Ermenilerin Trabzon'da bıraktıkları eşyalarından verilmesi isteği bildiriliyordu⁶¹⁷. Yangınzedelere emval-i metrukeden aynı zamanda arsa verilmiş, bu arsalar için sahibi adına senet düzenlenmesi istenilmişse de, ancak resmi işlemlerin tamamlanması hemen mümkün olmayınca, bunlara geçici vesika verilmesi, daha sonra mutlaka senet düzenlenmesi uyarısında bulunulmuştur⁶¹⁸. Görüldüğü gibi devlet, daha

⁶¹¹ BOA. DH. ŞFR. 54-A/280. 23 Temmuz 1331 / 5 Ağustos 1915.

⁶¹² BCA. TİGM. 272.74/64.1.5. 23 Eylül 1331 / 6 Ekim 1915.

⁶¹³ Maliye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı, BCA. TİGM. 272.74/64.1.5. 6 Teşrin-i Evvel 1331 / 19 Ekim 1915.

⁶¹⁴ BOA. DH. ŞFR. 523/109. 10 Haziran 1332 / 23 Haziran 1916.

⁶¹⁵ BOA. DH. ŞFR. 524/90. 19 Haziran 1332 / 2 Temmuz 1916.

⁶¹⁶ BOA. DH. ŞFR. 65/197. 29 Haziran 1332 / 12 Temmuz 1916.

⁶¹⁷ BOA. DH. ŞFR. 496/54. 25 Temmuz 1331 / 7 Ağustos 1915.

⁶¹⁸ BOA. DH. ŞFR. 65/142. 19 Haziran 1332 / 2 Temmuz 1916.

önce bu malların kullanılmasındaki yöntemine devamla, sahiplerinin hak kaybı yaşamaması adına verilen mallar için senet düzenlenmesini istemiştir.

Savaş yıllarında yangının acı yüzünü gösterdiği şehirlerden biri de Ankara'ydı. 1916 yılında yaşanan yangın, şehrin büyük bir bölümünü küle çevirdi. Bu sırada yazıları yüzünden sürgün için gönderildiği Ankara'da bulunan ve yangına tanıklık eden Refik Halid Karay, gözlemlerine yer verdiği yazısında, yangının şehrin dörtte üçünü yok ettiğini belirtiyordu. Şehirde bulunan Ermenilere ait evlerin ve malların da yangınla yok olduğunu ifade eden Karay, bu durumu şu sözlerle dile getirmektedir: “*Ankara Ermenilerinin zenginliğine delil olarak orada muvakkat bir abide kurulmuştu: Yangından kaçırılan yüz kadar piyanonun sıra sıra dizildiğini gördüm; üstlerine seçme, pahalı halılar serilmişti*⁶¹⁹”. Fakat Karay, yangından kurtarılmaya çalışan bu eşyaların da yandığını ifade etmektedir. Bu nedenle Şehirdeki Ermenilerin zararlarının tazmini konusunda istekte buldukları görülmektedir. Yangından bir yıl sonra şehirde bulunan Katolik Ermenilerinin yanan kiliselerinin yerine bir bina tahsis edilmesini veya bu olmadığı takdirde kiliselerinin tamirine izin verilmesini istiyorlardı⁶²⁰. Bu durum Ermenilerin hala şehirdeki varlıklarını koruduklarını göstermesi açısından da önemlidir. Ancak yangından zarar görenler şüphesiz ki sadece Ermeniler değildi. Şehirde pek çok bina küle dönmüştü. Ankara halkının zararlarını bir nebze olsun karşılamak için AMM, 5 bin liralık yardım gönderdi⁶²¹.

Şehirlerin imarı için emval-i metruke hâsılatından para talep edilirken, bazen de yol çalışmaları için yıkılması gereken evlere ve dükkânlara karşılık, emval-i metruke arasında bulunan evlerden verilmek suretiyle istimplâki isteniyordu. Bu durum yerel idareler arasında yazışmalara sebep oluyor, uygulamanın bölge ekonomisinin canlandırılması için ne kadar gerekli olduğu dile getiriliyordu. Sivrihisar Kaymakamlığı'ndan Eskişehir Mutasarrıflığına gönderilen bir yazı, hem bölgede Ermenilerden kalan metruk haneler hakkında, hem de yapılacak yol çalışmalarının gerekliliğiyle ilgili bilgi vermesi açısından önemlidir. Yazıda, kaza merkezinden nakil olunan Ermenilerin metrukâtından 705 hanenin şimdiye kadar bir kısmına muhacir iskân edilip 100 kadarının da kiraya verildiği, ancak büyük bir kısmı hala boş

⁶¹⁹ Refik Halid Karay, *Ankara*, (Yay. Haz. Ali Birinci), İstanbul 2009, s. 18, 64.

⁶²⁰ Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, (Yay. Haz. Yusuf Turan Günaydın), Ankara 2011, s. XXVIII.

⁶²¹ Karay, *Ankara*, s. 20-21, 92, 94-95.

olduğundan, bunların korunmasının hükümete büyük külfet getireceğine dikkat çekiliyordu. Bölgenin önceden ticari canlılığa sahip olduğu, ancak demiryolunun yapımıyla bu canlılığın demiryolunun geçtiği istasyonlarla, kaza çevresindeki bazı bölgelere ve Eskişehir'e doğru kaydığından şikâyetle, açılacak yollar üzerinde bulunan evlerin değerleri arasında eşitlik gözetilmek suretiyle yıkımı ve bunlara karşılık emval-i metrukeden ev verilmesi isteniyordu. Böylece ticaretin canlanacağı, geçim sıkıntısının sona ereceği ve bölgedeki emlak fiyatlarının da artacağı ifade ediliyordu⁶²². Yerel idareler arasında yapılan bu yazışmaların merkeze iletilip iletilmediği ve dolayısıyla nasıl yanıt bulunduğu bilinmemekle birlikte başka bir kayıttan yol çalışmaları için gelen bir isteğin olumlu karşılandığı görülmektedir. Bu kapsamda, Kayseri-Yozgat yolunun genişletilmesi için dükkânı yıkılan Veli Ömer oğluna emval-i metrukeden Bedros Mıgırdıçyan'ın eşine ait mahal tahsil edilmişti⁶²³. Belediyece evleri ve dükkânları yıktırılan kişilere verilecek malların, önce bedelleri belirleniyor, sonra uzun taksitlerle belediye adına satılıyor, değerleri bildiriliyordu⁶²⁴.

Şehirlerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılırken, halkın uğradığı zararlar da göz ardı edilmemiştir. Zira halkın bir kısmı savaş dolayısıyla yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştı. Geri döndüklerinde, düşman işgali esnasında harap olan ve barınacak bir yer dahi bulamayan bu insanların yaralarını sarılmaya çalışılmıştır.⁶²⁵ Ayrıca evleri yanan ve depremde zarar görenlerin zararları ve tamir masrafları da zaman zaman emval-i metruke mallarından karşılanmıştır. Bu amaçla İAMM'nden Urfa Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, evleri yanan Müslümanlara, tamir için gerekli paranın emval-i metrukeden ödenmesi ya da boşalan Ermeni evlerinden verilmesi isteniyordu⁶²⁶. Halkın mağduriyetini gidermek için durumla bizzat ilgilenen Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Konya Valisine gönderdiği yazısında, Burdur'da Ermenilerden boşalan evlere depremzedelerin

⁶²² BCA. TİGM. 272.10/1.1.21. 30 Kanun-i Evvel 1331 / 12 Ocak 1916.

⁶²³ BOA. DH. UMVM. 103/61. 1 Temmuz 1334 / 1 Temmuz 1918.

⁶²⁴ BOA. DH. ŞFR. 57/60. 5 Teşrin-i Evvel 1331 / 18 Ekim 1915.

⁶²⁵ Trabzon Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Trabzon'a avdet edenlerin meskenleri düşman işgali esnasında harap olduğu için bunların Ermeni ve Rumlardan kalan evlerde barınmaları konusunda talepte bulunulmuştu (BOA. DH. ŞFR. 589/1. 8 Temmuz 1334 / 8 Temmuz 1918). Devletin bu konuda ki yardımları Cumhuriyet idaresi döneminde de devam etmiş, savaştan zarar görenlere emval-i metrukeden ev tahsis edilmiştir (BCA. 272.12/42.52.14. 21 Ağustos 1340 / 21 Ağustos 1924).

⁶²⁶ BOA. DH. ŞFR. 57/140. 14 Teşrin-i Evvel 1331 / 27 Ekim 1915.

yerleştirilmesi ve durumun aciliyetinden dolayı tasfiye işlemlerinin tamamlanmasının sonraya bırakılması bildiriyordu⁶²⁷.

Savaş yılları boyunca sadece halka ait mülkler değil, aynı zamanda resmi devlet daireleri de büyük zarar görmüş, bunların yerine emval-i metruke arasında bulunan gayrimenkullerin kullanımı için çeşitli bölgelere yazılar yazılmış, kullanıma elverişli yerlerin olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Bu süreçte özellikle hapishaneler ülke genelinde çok ciddi bir sorun teşkil ediyordu. Konuyla daha önce birtakım çalışmalar yapılmak istenmişse de yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlar ile Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı koşulları, hapishanelerin ıslahı için gerekli kaynak ve zaman ayırmaya imkân bırakmamıştı⁶²⁸.

Savaşın devam ettiği dönemde Suşehri’nde bulunan Başkumandan Vekili Enver Paşa’nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği ve buranın hapishanesi hakkındaki görüşlerini belirttiği yazısı, hapishanelerin bu durumunu destekler niteliktedir⁶²⁹: “*Suşehrinde bulunduğum zaman hapishanesini dolaşmış idim. Gayet târ (karanlık) ve hava almaz helâları da içeride olmak üzere bir göz odadan ibaret bir ahırdan farkı yokdur. Mahpusların hastaları da burada atılmış bir halde olmakla mahkûmdur. Hulâsa bu mahalde sağlam bir hayvan bile mutlaka telef olur. Binaenaleyh vilayetteki hapishanelerin herhalde intizâm ve taharetlerine kat’iyyen riâyet edilmesi ve birçok yerlerde Ermenilerden kalan hane ve manastırlardan münasiblerinin de tefrîkiyle (ayırma) hapishane ittihâz olunması ve mahpus hastalarda herhalde tedavilerinin temin edilmesi hususlarında evâmîr-i lâzîme (gerekli emirlerin) ita buyurulmasını istîrhâm ederim*”.

Çok kötü durumda olan ve acil ihtiyaç duyulan hapishanelerin yerine, metruk binalardan elverişli olanlar var ise ne durumda oldukları, ne gibi tadilata ihtiyaç duyulduğunun hemen bildirmesi yolunda çeşitli vilayetlere yazılar gönderilmişti⁶³⁰. Bu emre karşılık vilayet ve mutasarrıflıklar da en kısa sürede gerekli araştırmayı yaparak

⁶²⁷ BCA. TİGM. 272.12/36.8.3. 27 Teşrin-i Evvel 1331 / 9 Kasım 1915.

⁶²⁸ Mücahit Özçelik, “Mütareke Dönemi’nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, S. 14, Güz 2011, s. 19-20; ayrıca bkz. Saadet Tekin - Sevilay Özkes, “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’de Hapishane Sorunu”, *ÇTTAD*, VII(16-17), 2008/Bahar-Güz, ss. 187-201.

⁶²⁹ BOA. DH. MB. HPS. 49/31. 28 Nisan 1332 / 11 Mayıs 1916; Eroğlu, s. 96-97.

⁶³⁰ BOA. DH. MB. HPS. 49/31. 1 Mayıs 1332 / 14 Mayıs 1916.

merkezi bilgilendirmişlerdir. Örneğin, Niğde, Kütahya, Silifke⁶³¹, Edirne⁶³², de hapishaneye elverişli bina bulunmadığı, Karahisar merkez hapishanesinin yeterli olup çevresinde bina bulunmadığı, Ankara'dan gelen yazıda, Nallıhan kazasında dört odalı bir hanenin 5 bin kuruşluk tadilat masrafiyla kullanılabileceği, ancak merkeze bağlı yerlerde hapishane için uygun bina bulunmadığı dile getiriliyordu. Maraş'tan gelen yazıda ise Elbistan'da hapishaneye elverişli Ermeni ve Katolik kiliseleri olduğu, bunların 50-60 kişi alabilecek büyüklükte, ancak merkeze uzak olduğu belirtildikten sonra, merkeze bağlı Göksun, Pazarcık ve Süleymanlı kaza merkezlerinde hapishaneye uygun bina bulunmadığı, İzmit'te ise hapishaneye elverişli bina bulunabileceği bildiriliyordu⁶³³.

Devlet, yeni yapılacak hapishaneler için emval-i metrukeden bina ve malzeme isteğine karşılık, yapılacağı bölgeye dair ayrıntılı inşaat bilgilerini içerir keşifname irsali hazırlanmasını istiyordu. Kayseri Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Develi kazasındaki mevcut hapishanenin ihtiyaca cevap vermemesi üzerine emval-i metrukeden bedelsiz kullanılmak üzere iki hane -birinin erkek, diğerinin de kadın hapishanesi olarak kullanılması- isteği ile birlikte tamirat ve tadilat masraflarını gösteren, tek tek masraf kalemlerinin belirlendiği keşifname irsali hazırlanarak gönderilmişti⁶³⁴. Dâhiliye Nezareti, Kayseri'den gelen iki hane isteğini, Maliye Nezareti ile istişare ederek belli bir bedel karşılığında ve çalıştırılacak amele ve ustaların askeri inşaat amelesi arasından olması şartıyla uygun bulmuştu⁶³⁵. Ayrıca Adana'da da bir kilisenin hapishane olarak kullanımına izin verildiği görülmektedir⁶³⁶. Hapishane olarak, emval-i metrukeden kullanılan binaların, yerinin elverişli olmadığı durumlarda nakli isteniyor, başka binaya nakli mümkün olmayan binaların da tamiri için keşifname

⁶³¹ BOA. DH. MB. HPS. 25/15. Niğde, 12 Mayıs 1332 / 25 Mayıs 1916; Kütahya, 3 Mayıs 1332 / 16 Mayıs 1916; Silifke, 3 Mayıs 1332 / 16 Mayıs 1916 tarihli yazılar.

⁶³² BOA. DH. MB. HPS. 49/31. Edirne, 31 Mayıs 1332 / 13 Haziran 1916.

⁶³³ BOA. DH. MB. HPS. 25/15. Karahisar, 13 Mayıs 1332 / 26 Mayıs 1916; Ankara 14 Mayıs 1332 / 27 Mayıs 1916; Maraş, 26 Mayıs 1332 / 8 Haziran 1916 tarihli yazılar.

⁶³⁴ BOA. DH. MB. HPS. 49/30. 17 Mayıs 1332 / 30 Mayıs 1916; BOA. DH. MB. HPS. 49/30. 6 Mayıs 1332 / 19 Mayıs 1916.

⁶³⁵ BOA. DH. MB. HPS. 49/30. 30 Haziran 1332 / 13 Temmuz 1916; BOA. DH. MB. HPS. 49/30. 21 Temmuz 1332 / 3 Ağustos 1916; BOA. DH. MB. HPS. 49/30. 27 Temmuz 1332 / 9 Ağustos 1916.

⁶³⁶ Mehmet Polatel, "A History of Destruction: The Fate of Armenian Church Properties in Adana", *The Armanian Weekly* (14 Ekim 2011), Erişim Tarihi: 31 Temmuz 2013. (<http://www.armenianweekly.com/2011/10/14/a-history-of-destruction>),

irsali ve gardiyanlara gerekli uyarıların yapılması isteniyordu⁶³⁷. Tamir gereken binalar için gerekli tahsisat merkezden isteniyordu.

Emval-i metruke arasında bulunan binaların hapishanenin yanı sıra karakol olarak kullanıldığı da görülmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı'da iç düzen ve güvenliğin sağlanması için teşkilatlandırılmış olan karakollar, Birinci Dünya Savaşı yıllarında daha da önemli bir hale geldi. Nitekim iç güvenlikte oluşabilecek sorunların ordunun dış güvenliği sağlama konusundaki faaliyetlerini olumsuz etkilemesinden endişe edildiği için karakollara ayrı bir önem veriliyordu. Ancak savaş şartlarının da etkisiyle karakol binalarının fiziki şartları oldukça kötü bir durumdaydı. Ekonomik koşullar, bu konuda herhangi bir çalışmayı engelliyordu. Kısıtlı imkânlarla bazı karakollar, bakımdan ve onarımdan geçirilirken, metruk binalar da onarılarak fiziki şartları yetersiz olan bazı karakollar buralara taşınmıştır. Bu konuda gerekli yazışmalar yapılmış, Dâhiliye Nezaretinin 10 Ekim 1915 tarihli, şahıslara ait binalardan hazineye intikal edecek olanlar içinde, karakol olarak kullanılmasına uygun kârgir binaların, kira ile tutulan binalar yerine işgal edilebileceği yönündeki yazısı tüm polis müdüriyetlerine gönderilmiştir.

Devlet, kullanılacak binaların sağlam olmasına özen göstermiş, özellikle kârgir binaların tercih edilmesini ve bu kurala uymadan karakol haline getirilmiş binaların ise boşaltılmasını istemiştir⁶³⁸. Bazı durumlarda da zaten emval-i metrukeden kullanılıp harap bir halde bulunan karakolların yine emval-i metrukeden daha iyi bir binaya nakli söz konusu olmuştur⁶³⁹. Hükümet, her bölgede emval-i metrukeden karakol olarak kullanılan binalara dair ayrıntılı bilgi istemiştir. Bu istek üzerine Ankara, Aydın, Diyarbakir, Mardin, Trabzon, İzmit, Kayseri, Niğde, Edirne, Adana, Karesi gibi pek çok bölgeye ait olup, emval-i metrukeden karakol olarak kullanılan binaların, vilayetlerini,

⁶³⁷ BOA. DH. MB. HPS. 78/14. 3 Eylül 1333 / 3 Eylül 1917.

⁶³⁸ BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH. EUM. MH.), 118/80. 1 Şubat 1331 / 14 Şubat 1916. İzmit'in Kozluk Karakolu'nun yerine Talat Bey Mahallesi'nin Çerkeb Sokağı'nda, Yukarıpazar Karakolu'nun yerine aynı mahallenin Topçu Çeşmesi Sokağı'nda ve Adapazarı'nın Karaağaçdibi Karakolu'nun yerine de eski İslam kabristanı yakınında birer tane olmak üzere toplam üç ahşap binanın karakol yapıldığının öğrenilmesi (BOA. DH. EUM. MH. 118/80. 10 Kanun-ı Sâni 1331 / 23 Ocak 1916) üzerine bu binalardan sarf-ı nazar edilmesi yönünde karar alınmıştır (BOA. DH. EUM. MH. 118/80. 1 Şubat 1331 / 14 Şubat 1916).

⁶³⁹ Diyarbakir'deki Çarşı Merkez Karakolu olarak emval-i metrukeden kullanılan binanın kısmen yıkılmış olmasından dolayı karakol, yine emval-i metrukeden başka bir binaya nakledildi (BOA. DH. EUM. MH. 125/72. 5 Nisan 1332 / 18 Nisan 1916).

kıymetlerini, hangi karakol yerine kullanıldığını, şehirdeki kira bedelini ve kimin hanesi olduğunu gösterir cetveller hazırlanmıştır⁶⁴⁰.

Savaş yılları boyunca işgale uğrayan ve büyük zarar gören yerlerden biri de şüphesiz Van'dı. 1915 Ermeni olayları ve Rus işgali sırasında Müslüman köyleri ile şehir merkezinde pek çok hükümet daireleri ve karakollar yakılmıştı. Şehirde geçici süreliğine Ermenilerden kalan haneler kullanılmış, zarar gören yerlerin tamir masrafları için merkezden tahsisat istenmiştir⁶⁴¹.

Ermeniler tarafından terk edilen hanelerin uygun olanlarından ihtiyaca göre meclis binası olarak da yararlanılmıştır. Hükümet bu amaçla kullanılabilir yerlerin araştırılması istemiş, yerel yönetimler yapılan incelemeler sonucu hükümeti bilgilendirmişlerdir. Konya Vilayetinde yapılan araştırma sonucuna göre, Burdur ve Isparta livalarıyla Ereğli, Ilgın, Beyşehir, Bozkır, Seydişehir, Saideli ve Koçhisar kazalarında Ermenilerden metruk meclis olarak kullanılabilir hane olmadığı, henüz haber alınamayan Akşehir, Karaman ve Sultaniye'den ise alınacak cevaplara göre bilgi verileceği⁶⁴² bildiriliyordu.

Yine bazı yerlerdeki adliye binalarının harap olmasından dolayı, bunların yerine Ermenilerden kalan binalardan adliye dairesi olarak kullanılmaya uygun olanlarından faydalanılmıştır. Bunun için Adliye Nezaretinin devreye girdiği ve bina konusunda duyulan ihtiyaçla ilgili Dâhiliye Nezaretini bilgilendirdiği görülmektedir. Nezaretçe, Dâhiliye Nezaretine gönderilen 7 Eylül 1915 tarihli yazıda, İzmit'te mevcut adliye binasının kullanılamaz bir halde olması dolayısıyla hükümet konağı ve tevkifhaneye yakın olan, İzmit'ten gönderilen Ermenilerden Maraşyan Karabet Efendi'nin evi veya başka bir metruk evin adliye dairesi olarak kullanılmasının zorunlu olduğunu bildirmekteydi⁶⁴³. Bu istek, Dâhiliye Nezareti tarafından İzmit Emval-i Metruke Komisyonuna bildirilmiş ve gereğinin yapılması istenmiştir⁶⁴⁴.

Dönemin en büyük ihtiyaçlarından biri de şüphesiz hastanelerdi. Bir taraftan artan salgın hastalıklar diğer taraftan cepheden gelen yaralı askerlerin tedavisi, hastanelere

⁶⁴⁰ BOA. DH. EUM. MH. 125/73.

⁶⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 603/96. 10 Teşrin-i Sâni 1334 / 10 Kasım 1918; BOA. DH. ŞFR. 603/96. 25 Teşrin-i Sâni 1334 / 25 Kasım 1918.

⁶⁴² BOA. DH. MB. HPS. M. 25/19. 6 Haziran 1332 / 19 Haziran 1916.

⁶⁴³ BCA. TİGM. 272.12/35.6.6. 25 Ağustos 1331 / 7 Eylül 1915.

⁶⁴⁴ BCA. TİGM. 272.12/35.6.6. (tarih okunamadı 34-1)

duyulan ihtiyacı daha da arttırmıştı. Fiziki şartları zaten kötü olan mevcut hastanelerin sayısı ihtiyaca cevap verebilecek düzeyde değildi ve yeni hastanelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ihtiyacı karşılamak için emval-i metruke binalarından bazıları hastane olarak kullanılmıştır⁶⁴⁵. Hastane ihtiyacı ile ilgili birçok bölgeden de talepler gelmekteydi. Hastane olarak kullanılabilir binaların yanı sıra hastaneler için gerekli malzemelerin temini de zaman zaman emval-i metruke mallarından sağlanıyordu. Tokat Tasfiye Komisyonu Başkanlığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, ordu için listede belirtilenler dışında nezaretten özel emir gelmediği takdirde malzeme verilmeyeceği bilinmekle birlikte, bölgede binlerce yataklı hastaneler yapıldığı, Amasya'nın yanmasıyla oradan yardım gelemeyeceği ve kolera salgınından dolayı, Tokat ve Sivas kumandanlıkları tarafından hastane ve tecridhaneler için gerekli eşyanın istenildiği bildiriliyordu⁶⁴⁶. Bu yazıya nezaretten nasıl bir cevap verildiği bilinmemekle birlikte, kayıttan hastane için gerekli malzemenin ordunun ihtiyaçları kapsamında istenildiği anlaşılmaktadır. Hastaneler için istenilen mallar arasında ise yatak, yorgan ve yastık gibi malzemeler bulunuyordu⁶⁴⁷.

Emval-i metrukeden resmi daire ihtiyacının yanı sıra mevcut resmi binaların tamiri ve yine birtakım ihtiyaçlar doğrultusunda yararlanıldığı görülmektedir. Karahisar Livası'nda resmi hükümet binalarının tamir ve inşası ile bölgenin acil su ihtiyacı için gerekli paranın emval-i metrukeden sağlanması hususunda Sivas'dan merkeze talepte bulunulmuş⁶⁴⁸, bunun üzerine, Sivas'daki resmi binaların tamir masrafı için iki bin, Karahisar için de bin liranın emval-i metrukeden verilmesi uygun görülmüştür⁶⁴⁹.

⁶⁴⁵ Savaş dolayısıyla giderek ağırlaşan olağanüstü hal, hastanelere duyulan ihtiyacı o kadar arttırmıştır ki, bu ihtiyacı karşılamak için sadece emval-i metruke binalarına değil, misyonerlere ait hastane ve binalara da el konulmuştur. Bu yerlerden biri de Talas Amerikan Hastanesidir. Nitekim hastane, 1916 yılında el konulmasının ardından kısa sürede yaralı askerlerle dolmuştur. El konulan bir diğer hastane Merzifon Amerikan Hastanesidir. Mayıs 1916'da "Rusya ile doğu cephesinde devam etmekte olan mücadeleden dolayı cepheye yakın illerdeki bütün olanakların ordunun hizmetine tahsis edilmesi" gerekçesiyle el konulan hastane, bu tarihten sonra yaklaşık üç yıl boyunca askeri yetkililerin hizmetinde kalmıştır (İdris Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011, 259-260, 273; Özgür Yıldız, "Kayseri Amerikan Hastanesi (1887-1967)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25 (Güz 2010), s. 114).

⁶⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 519/27. 26 Nisan 1332 / 9 Mayıs 1916.

⁶⁴⁷ Canik Mutasarrıflığının Dâhiliye Nezaretine yaptığı bu yöndeki isteği (BOA. DH. ŞFR. 568/112. 17 Teşrin-i Evvel 1333 / 17 Ekim 1917) kısa sürede cevap bulmuş, bizzat Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından gönderilen yazıda, bu malların mutasarrıflıkça kullanılabilirliği belirtilmiştir (BOA. DH. İ. UM. E-40/17. 18 Teşrin-i Evvel 1333 / 18 Ekim 1917).

⁶⁴⁸ BOA. DH. ŞFR. 487/53. 22 Ağustos 1331 / 4 Eylül 1915; BOA. DH. ŞFR. 520/70. 9 Mart 1332 / 22 Mart 1916, Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazılar.

⁶⁴⁹ BOA. DH. ŞFR. 55-A/94. 24 Ağustos 1331 / 6 Eylül 1915.

Emval-i metruke mallarına ve bu malların gelirlerine, yeni birtakım kurumların inşası ve bu kurumlar için gerekli malzemelerin temini konusunda da başvurulduğu görülmektedir. Örneğin Sivas'da inşa edilecek olan mekteb-i tıbbiye, imarat-ı mülkiye ve elektrik fabrikasıyla vs. kurumların inşası için emval-i metrukeden para talep ediliyordu⁶⁵⁰. Bina istenildiği durumlarda ise binaların kullanılmadan evvel bu iş için elverişli olup olmadığı araştırılıyor, sonuca göre davranılıyordu. Yerel idarelerin isteklerine de bu yönde cevap veriliyordu. Bu bağlamda Mamuretülaziz'in Hinsor Kariyesinde özel idare tarafından damızlık hayvan deposu ve ameli ziraat çiftlik mektebinin yapılabilmesi için istenen çiftliğin de ancak belirli koşullarla verilebileceği bildirilmişti⁶⁵¹.

Yapılan hukuki düzenlemeler çerçevesinde emval-i metrukeden elde edilen gelirler, sahipleri adına mal sandıklarına konuluyordu. Bu nedenle istenilen eşyalar için bir değer biçiliyor ve bu mallardan bedelsiz yararlanma istekleri devlet tarafından olumsuz karşılanıyordu. Hükümet, Ermenilerden kalan binaların kullanılması için bunları yerel idarelere bedelsiz bırakmıyordu. Genellikle belli bir kira karşılığında kullanmalarına izin veriyordu. Gelen talepler bu yönde cevap buluyordu. Urfa'dan sevk edilen Kasap Şisu'ya ait hanenin yerel idare bütçesinin yetersizliği ve bölgenin acil ihtiyaç duyduğu tecridhanenin yapılabilmesi için bedelsiz verilmesi yönündeki isteğine, Dâhiliye Nezaretinden, istenilen yapının bedelsiz verilmesinin kanunen mümkün olmadığı, bu nedenle ancak belli bir bedel karşılığında kiraya verilebileceği şeklinde cevap verilmiştir⁶⁵². Oluşturulan kurumlar için gerekli eşya ve malzemelerin teminin emvali metrukeden karşılanması yönünde de yerel idarelerin istekte buldukları görülmektedir⁶⁵³. Ancak zaman zaman bu idareler, bütçelerinde para olmadığı için

⁶⁵⁰ BOA. DH. ŞFR. 499/37. 15 Teşrin-i Sâni 1331 / 28 Kasım 1915; BOA. DH. ŞFR. 667/58. 18 Nisan 1332 / 1 Mayıs 1916; BOA. DH. ŞFR. 496/13. 22 Teşrin-i Evvel 1331 / 4 Kasım 1915, Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazılar.

⁶⁵¹ BOA. DH. UMVM. 76/14. 28 Kanun-i Sâni 1331 / 10 Şubat 1916.

⁶⁵² BOA. DH. UMVM. 13/42. 11 Kanun-ı Sâni 1332 / 24 Ocak 1917.

⁶⁵³ Samsun'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, açılacak zabıt mektebi için gerekli olan yastık, yorgan, çatal-kaşık, tabak, bardak gibi eşyaların emval-i metrukeden verilmesinin uygun olup olmayacağı soruluyordu (BOA. DH. ŞFR. 576/124. 30 Teşrin-i Sâni 1334 / 30 Kasım 1918). Bir diğer istek de Bitlis'te yapılan resmi daireler için gerekli eşyanın verilmesi yönündeydi (BOA. DH. ŞFR. 589/44. 13 Temmuz 1334 / 13 Temmuz 1918). Bu bağlamda Karahisar-ı Sahip'ten Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda ise devlet daireleri için gerekli olan halı ve kilim gibi bazı eşyaların bedeli ile tedariki konusunda Emval-i Metruke Komisyonuna emir verilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 499/71. 18 Teşrin-i Sâni 1331 / 1 Aralık 1915). Yine Develi'de hükümet dairesi inşaatında kullanılan 8821 kuruş on paralık kereste bedelinin Tasfiye Komisyonu hususi defterine eklenebilmesi için gerekli tahsisat, Kayseri Mutasarrıflığınca Dâhiliye Nezaretinden bekleniyordu (BOA. DH. MB. HPS. 49/30. 3 Eylül 1332 / 16

aldıkları malların bedelini ödemekte sıkıntıya düşüyorlardı. Böyle durumlarda bedeli ödenmeyen eşyaların iadesi isteniyordu. Örneğin Trabzon'da polis ve jandarma mektubî daireleri kalemlerine verilen eşya bedelleri ödenmediği için Trabzon-Canik Emval-i Metruke Komisyonu Başkanlığı, bunların iadesinin zaruri olduğunu belirterek, bu hususta Dâhiliye Nezaretinden emir verilmesini istiyordu⁶⁵⁴.

Şehirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için gelen istekler doğrultusunda emval-i metruke ve gelirlerinden ne kadarının illere dağıtıldığıyla ilgili bir oran vermek mümkün değildir. Bu malların mazbata veya senet karşılığında verilmesine rağmen kayıtlardan, gelen bütün isteklere olumlu ya da olumsuz yanıt verildiğini takip etmek mümkün olmadığı için kesin bir kanıya varmak zordur. Ancak dönemin koşulları göz önüne alındığında gelen isteklerin tamamının karşılandığını ve ihtiyaçların giderildiğini düşünmek pek olası değildir. Zira savaşın sonlarında, yaşanan olumsuzlukları, harabeye çevrilen şehir, kasaba ve köyleri, bölge halkının çektiği acıları, yaşanan sefaleti yerinde görmeleri için Osmanlı Genel Karargâhı'nın davetlisi olarak gelen ve Doğu vilayetlerini⁶⁵⁵ gezen heyetin⁶⁵⁶ genel kanısı, bu illerin harabe halinin devam ettiği yönündedir. Ayrıca bölgede görev yapan kişilerin görüşleri de bunu destekler niteliktedir⁶⁵⁷.

Eylül 1916). Dâhiliye Nezareti, bu konuda gerekenin yapılmasını Maliye Nezaretinden istemiştir (BOA. DH. MB. HPS. 49/30. 22 Eylül 1332 / 5 Ekim 1916).

⁶⁵⁴ BOA. DH. ŞFR. 498/25. 6 Teşrin-i Sâni 1331 / 19 Kasım 1915.

⁶⁵⁵ Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum Kars, Ardahan, Artvin ve Batum gibi bölgeleri kapsayan bu gezinin izlenimleri ve dönemin havasıyla ilgili bilgi için bkz. Altınay, *İki Komite, İki Kıtla - Kafkas Yollarında; Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya*.

⁶⁵⁶ Nisan 1918'de gelen heyet içerisinde Alman gazeteci Paul Weitz ile Avusturyalı savaş muhabiri Dr. Stefan Steiner, Türk tarihçisi Ahmet Refik (Altınay) Bey, Yüzbaşı Fahri Bey ve Almanya'nın eski Erzurum Konsolosu (Viskonsolos) Edgar Anders'le bulunuyordu (Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, s. 107).

⁶⁵⁷ Heyetin izlenimlerini destekler nitelikteki bir başka ifade de Osmanlı 3. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya aittir. Vehib Paşa'nın hesaplamalarına göre Erzincan'da 1.000'den fazla ev yakılıp yıkılmıştı. Erzincan'daki kamu binalarının tümü, ayrıca Müslümanların özel konutlarından çoğu yıkılmıştı. Bazı durumlarda, mesela askeri kışlalar aynı zamanda Müslümanları kıyımdan geçirme uygulamasının bir parçasıydı. İçine insan doldurup kışlaları yakıyorlardı. Başka bazı binalar, mesela camiler, yönetim binaları, Osmanlı Devleti'nin ya da İslam dininin simgeleri oldukları için yakılıp yıkılmışlardı. Vehib Paşa'ya göre, Ermeniler, Erzincan'ı kendi ellerinde tutabilecekleri kanısında değillerdi; tersine, kent, düşmana teslim edilmektense yakılıp yıkılmıyordu. Kent, bir yıkıntı yığını durumundaydı. Erzurum'a gelen Osmanlı askerleri dehşete düşürücü bir görüntüyle karşılaştıklarını biliyorlardı. Bu nedenle Erzincan ağlanacak durumdaydı (Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün "Death and Exile" *Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizle İşlemi (1821-1922)*, (Çev.: Bilge Umar), İstanbul 1995, s. 225). Bölgede harabe haline gelen bir başka yer de Bitlis'di. Kurtuluşunun ardından Bitlis Valiliğine atanan Mazhar Müfit Bey, yörenin içler acısı durumunu şu sözlerle ifade etmektedir: Bitlis'i düşündüğümden çok daha perişan bir halde bulmuştum. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün refah imkânlarından faydalanmış olarak yürüyen ve doğu şehirlerinin en mamurlarından biri olan Bitlis, bir

2.2.5. Ermenilerin Sevk ve İaşe Masrafları İçin Kullanılan Mallar

Savaşın finansmanını aldığı borçlar ve getirdiği birtakım çözümlerle idare etmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu darboğaza, bir de başlangıçta hiç de boyutunu düşünemediği Ermenilerin sevk ve iaşe masrafları eklenince ekonomik açıdan iyice ezilmeye başladı⁶⁵⁸. Dâhiliye Nezareti, sevk ve iaşe masrafları için gerekli parayı muhacirin tahsisatından vilayetlere gönderiyordu⁶⁵⁹. Fakat bu paranın masrafları karşılamadaki yetersizliğinden dolayı emval-i metruke gelirlerinin bir kısmı, Ermeni muhacirlerin sevk ve iaşesi için kullanıldı.

Bu doğrultuda Dâhiliye Nezareti, Halep'te bulunan Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'e, gönderdiği yazıda, muhacirin tahsisatından 3000 liranın gönderildiğini, Halep'te bulunan emval-i metruke hâsılatından 600.000 kuruş ile Eskişehir emval-i metrukesinden gönderilecek 200.000 kuruşun Ermenilerin sevk ve iaşesi için kullanılması gerektiğinin vilayet vekâletine ve komisyon başkanlığına yazıldığını iletti⁶⁶⁰. Nezaret aynı tarihte Halep Emval-i Metruke İdare Komisyonu Başkanlığına gönderdiği yazıyla, emval-i metrukeden satılan hayvanlardan elde edilen 645.810 kuruştan 600.000 kuruşun Ermenilerin sevk ve iaşesine kullanılmasının münasip görüldüğünü bildirmekteydi⁶⁶¹. Yine İAMM'nden Hüdavendigâr Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen bir başka yazıda, emval-i metrukeden elde edilen gelirin 8000 lirasının derhal Ziraat ve Osmanlı Bankası vasıtasıyla Halep'e gönderilmesi isteniyordu⁶⁶².

---

harabeden farksızdı. Rus istilası şehri yıkmıştı. Yine Ermeni çetelerinin katliamı ve göçler, vilayet merkezinde insan ve aile bırakmamıştı. Şehirde ve harabeler arasında sayısı 200'ü geçmeyen insan bulunuyordu (Öğün, s. 627-628).

⁶⁵⁸ İbrahim Ethem Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi" (Yayımlanmamış Makale).

⁶⁵⁹ İAMM'nden Sivas Vilayetine gönderilen yazıda, sevk edilen Gümüşhane ahalisinin iaşeleri için banka vasıtasıyla 8.000 lira gönderildiği bildiriliyordu (BOA. DŞ. ŞFR. 66/25. 6 Temmuz 1332 / 19 Temmuz 1916). Sevk ve iskân için yapılan masraflarla ilgili bkz. Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar*, 47-59.

⁶⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 57/348. 26 Teşrin-i Evvel 1331 / 8 Kasım 1915. Vilayet vekâletine gönderilen yazıda da aynı husus dile getirilmiş, toplam miktarın emaneten mal sandıklarına verileceği ve söz konusu paranın bu iş için kullanılması bir kez daha hatırlatılıyor, istenildiği takdirde yeni tahsisat aktarılabilceği bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 57/349. 26 Teşrin-i Evvel 1331 / 8 Kasım 1915; BOA. DH. ŞFR. 58/24. 3 Teşrin-i Sâni 1331 / 16 Kasım 1915).

⁶⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 57/342; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

⁶⁶² BOA. DH. ŞFR. 58/37. 3 Teşrin-i Sâni 1331 / 16 Kasım 1915; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

2.2.6. Memurlara Verilen Mallar

Emval-i metruke konusunda işlemler sürerken, dönem boyunca, devlet memurlarının emval-i metrukeden mal satın almaları konusunda farklı uygulamalara gidildiği görülmektedir. Bu konuda çeşitli bölgelerden merkeze gelen yazılarda, memurların emval-i metrukeden mal edinmesine müsaade edilmesi isteniyordu. Ancak devletin, memurların mal edinmeleri konusunda uygulamaları, zamana ve bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, ticaretle uğraşacak memurlara belli bir miktarının peşin, kalan kısmının da tüccardan güvenilir kefil ve emval-i gayri menkuleden sağlam teminat göstermek şartıyla uygun taksitlerle eşya verilmesini istiyordu⁶⁶³. Ayrıca Kozan Mutasarrıflığından Adana Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazıda, bazı memurların, Ermenilerden boşalan hanelerden ve araziden yeteri kadarının kendilerine verilmesi isteği dile getirilmiş, Dâhiliye Nezaretine bildirilen bu istek nezaretçe kabul edilmemiştir⁶⁶⁴. Bu konuda devletin genel politikası, memurların mal satın almalarını, yanlış anlamalara veya suiistimale sebep olacağından yasaklamak yönünde olmuş, özellikle adliye memurlarının bu işlemlere dâhil olmasına mesleklerinin engel olduğu bildirilmiştir⁶⁶⁵. Zaten bazı bölgelerden gelen istek ve haberler de devletin aldığı bu önlemleri destekler niteliktedir. Nitekim devlet memurlarının müzayedelere katılmasının suiistimale sebep olacağı, Adana Emval-i Metruke Komisyonundan Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda dile getirildiği⁶⁶⁶ gibi Niğde'den gelen yazıda da memurların müzayedelere katılmasının yasaklanması istenmiştir⁶⁶⁷. Adana'dan gelen bir başka yazıda ise, memurların Dört Yol, İslahiye ve Osmaniye'deki boş arazilerin bazı mahalli memurlar tarafından ele geçirildiği, bu durumun hem hazineyi zarara uğratacağı

⁶⁶³ BOA. DH. ŞFR. 506/24. 7 Kânun-i Sâni 1331 / 20 Ocak 1916.

⁶⁶⁴ Nezaret, muhacirin olmayan memurlara emval-i metrukeden hane ve arazi verilemeyeceğini, hatta muhacir olup ta bundan istifade edebilecek memurlar hakkında da bu konudaki karar dairesinde muamele yapılmasını istemiştir (BCA. TİGM. 272.12/35.7.14. 24 Teşrin-i Evvel 1331 / 6 Kasım 1915).

⁶⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 54/160. 13 Haziran 1331 / 26 Haziran 1915, İAMM'nden Halep Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazı; Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul 2010, s. 216.

⁶⁶⁶ BOA. DH. ŞFR. 482/126. 25 Temmuz 1331 / 7 Ağustos 1915.

⁶⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 510/121. 13 Şubat 1331 / 26 Şubat 1916.

hem de ziraatı olumsuz etkileyeceği bildiriliyor ve bu duruma engel olunması isteniyordu⁶⁶⁸.

Gelen bu istek ve şikâyetlerin artması ve konunun suiistimale dönüşecek boyutlara ulaşması üzerine hükümet, konuyla ilgili yazışma bölgesini daha da genişleterek, 3 Ağustos 1915 tarihinde birçok vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyonlarına bir emir gönderdi. Buna göre, devlet memurlarının bazılarının birikmiş maaşları oranında veya taksitle almak üzere emval-i metruke satış müzayedelerine katıldıkları ve malları üzerlerine geçirdiklerinin haber alındığından, memurların bu mallardan satın almalarının yasaklandığı bildiriliyordu⁶⁶⁹. İAMM'nden Sivas Vilayetine gönderilen yazıda ise yine emval-i metrukenin memurlara satışının uygun olmadığı ifade ediliyordu⁶⁷⁰.

Devletin bu konudaki tavrının net olmasına rağmen, bazen belirli şartlarla memurların mal alabilmelerine müsaade edildiği de görülmektedir. Örneğin Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen emirde, memurların gerçek değeri ve peşin para vermeleri koşuluyla Ermenilerden hane satın almalarına izin verilmiş⁶⁷¹, fakat bu izin başka bir yazıyla tekrar kaldırılmıştır⁶⁷².

Hükümet zaman zaman geçim sıkıntısı çeken bazı memurların bu evlerde satın almadan geçici olarak oturmalarına izin vermişti. Böyle bir uygulama Sivas'ta yapılmış, maaşları düşük olduğu için belli bir süre emval-i metruke hanelerinde oturmalarına izin verilen memurlar, bu sürenin bitimiyle birlikte büyük bir sıkıntıya düşmüşlerdi. Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, düşük maaşlı olan memurlara oturdukları hanelerin, idare meclislerince belirlenecek uygun bir bedel karşılığında kiralanması, sürenin bitimiyle müzayedeye çıkarıldığı takdirde fiyatlarının üç dört kat artacağı ve memur maaşlarının buna yeterli gelmeyeceği, ayrıca onların bu evlerden çıkmasıyla yerlerini muhacirlerin alacağı yönünde şikâyetler dile getiriliyordu. Vilayet,

⁶⁶⁸ BOA. DH. İ. UM. E-103/47. 11 Kanun-i Sâni 1331 / 24 Ocak 1916.

⁶⁶⁹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. VIII, s. 677; Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 216; Eroğlu, s. 68.

⁶⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 54-A/99. 11 Temmuz 1331 / 24 Temmuz 1915

⁶⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 55/107. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915.

⁶⁷² Eroğlu, s. 68.

Nezaretin bu konuda biran önce karar vermesini ve vereceği kararı bildirmesini istiyordu⁶⁷³.

Maaşları düşük memurların bu evlerde kısmen de olsa oturmaları sağlanırken, devlet, genel olarak kiralama ve satın almalarına izin vermiyor, merkeze bu yönde gelen istekler olumsuz karşılanıyordu. Örneğin, yaşadıkları bölgelerden farklı yerlerde çalışmak zorunda olan memurlar, nakil ve yol masrafları büyük maddi sıkıntıya sebep olduğu için gittikleri yerlerde emval-i metrukeden hanelerde oturma ve mefruşat isteğinde bulunuyorlardı. Bu isteklerin artması üzerine AMM'nin söz konusu evlerin, yerel idarelerin belirleyeceği bedel karşılığında, taksitlerle belediyelerce satın alınarak, mülkiye memurlarına kiralanması teklifi⁶⁷⁴ üzerine konu hakkında Maliye Nezaretinden görüş istenmişti. Ancak nezaret, evlerin hazinenin mali durumundan dolayı taksitlerle belediyelere satışını uygun bulmamıştı. Mefruşatın da yine belediyelerce satılması gerektiği yönündeki görüşü üzerine Dâhiliye Nezareti bu isteğe olumsuz cevap vermişti⁶⁷⁵.

Osmanlı memurlarıyla ilgili bu tür uygulamalar yapılırken, muhacir olup memurluk görevine devam edenlere, yapılan hukuki düzenlemeler doğrultusunda, gelirleri mal sandıklarına konulmak üzere sahipleri adına alınan bir bedel ile hanelerin kiralandığı görülmektedir. Ancak kiralama hususunda sadece muhacir olmak yeterli gelmemiş, birtakım esaslar da göz önünde bulundurulmuştur. Bu hususta özellikle memurların gelir durumları dikkate alınmıştır. Örneğin Selanik göçmenlerinden olup, 1. Ordu telgraf memurlarından Emin Efendi'nin Ermenilerden metruk bir ev isteği⁶⁷⁶, Dâhiliye Nezaretince maaşı 400 kuruştan fazla olduğu için uygun bulunmamıştır⁶⁷⁷. Yine Selanik'in Vodina Kazası'ndan olup, Mecitözü'nde nüfus memuru olarak çalışan Hüseyin Kâzım Efendi'ye maaşının 400 kuruştan fazla olmaması durumunda emval-i metrukeden hane verilebileceği bildirilmiştir. Bu konuda bir diğer istek de Adana Vilayetinden geliyordu. Vilayet, memleketleri istilaya uğramış ve şimdi mülki ve askeri memur olarak görev yapanların kendilerine ve ailelerine, emval-i metrukeden ev ve

⁶⁷³ BOA. DH. ŞFR. 570/34. 3 Teşrin-i Sâni 1333 / 3 Kasım 1917.

⁶⁷⁴ BOA. DH. UMVM. 97/2. 18 Mayıs 1332 /31 Mayıs 1916.

⁶⁷⁵ BOA. DH. UMVM. 97/2. 25 Mayıs 1332 / 7 Haziran 1916.

⁶⁷⁶ BCA. TİGM. 272.12/36.8.13. 14 Teşrin-i Evvel 1331 / 27 Ekim 1915.

⁶⁷⁷ BCA. TİGM. 272.12/36.8.13. 6 Kanun-i Evvel 1331 / 19 Aralık 1915.

çiftlik verilmesi yönündeki isteklerini Dâhiliye Nezaretine iletmişti⁶⁷⁸. Verilen cevapta, maaşları 400 kuruştan fazla olan memurlara emval-i metrukeden hane verilemeyeceğinin 29 Temmuz 1915 tarihli ve 411 numaralı yazı ile bildirilmiş olduğundan buna göre muamele yapılması ve bu konuda gelen dilekçelerin de iptal ve iadesi istenmiştir⁶⁷⁹. Yine muhacir olup muhaceret hakkından faydalanamayan memurların ise oturdukları evler için kira bedeli ödemeleri istenmiştir⁶⁸⁰.

2.2.7. Maarif Nezaretine Devredilen Mallar

26 Eylül 1915 Tarihli kanunun uygulama biçimini bildiren 8 Kasım 1915 tarihli nizamnamenin 16. maddesi ile “Kiliselerde mevcut eşya, resimler ve kutsal kitaplar deftere yazılarak korunacaktır. Okullarla manastırların bütün okul malzemelerinin kullanım hakkı maarif idarelerine devrolunur”⁶⁸¹ denilerek, emval-i metruke arasında bulunan manastır ve okulların idaresi ile bunlara ait malzemeler, Maarif idarelerine bırakılıyordu. Bu doğrultuda çeşitli bölgelere ve Tasfiye Komisyonlarına yazılar gönderilmiş, kanuna uygun hareket edilmesi istenmiştir.

Maarif Nezaretine devredilen bu malların ihtiyaca göre kullanıldığı görülmektedir. Konuyla ilgili gerekli yazışmaları yapan hükümet, kullanılacak mallar için ayrıntılı kayıt tutulmasını istemiş, malların kayıt altına aldıktan sonra Maarif Nezaretine devrini sağlamıştır. İAMM’nden çeşitli Emval-i Metruke Komisyon Başkanlarına, vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, Ermenilerden tahliye edilen kasaba ve köylerde bulunan okulların, oraya yerleştirilecek Müslüman muhacirlere tahsisini ve böylece eğitim imkânlarının sağlanması bildiriliyordu. Verilecek binaların değeri, ihtiva ettiği okul alet ve edevatının miktar ve kıymetlerinin deftere kaydedilmesi ayrıca belirtiliyordu⁶⁸². Fakat bu emrin her bölgeye ulaşmadığı ve birtakım sıkıntıların yaşandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim bu konuda bir bilgiye sahip olmayan bazı Emval-i Metruke Komisyonlarının bina ve eşya vermek istemediği bildiriliyor, Müslümanlar için gerekli bina ve eşyanın maarif idarelerine bırakılması isteği ifade

⁶⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 509/12. 30 Kanun-i Evvel 1331 / 12 Ocak 1916.

⁶⁷⁹ BCA. TİGM. 272.12/36.12.9. 13 (ay okunamadı) 1332.

⁶⁸⁰ BCA. TİGM. 272.12/35.5.11. 1331 (ay ve gün okunamadı).

⁶⁸¹ Polatel, “A History of Destruction: The Fate of Armenian Church Properties in Adana”, *Kardeş, “Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 59-60.

⁶⁸² BOA. DH. ŞFR. 55/101. 9 Haziran 1331 / 22 Haziran 1915; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. VIII, s. 11.

ediliyordu⁶⁸³. Bu tereddüt üzerine Maarif Nezaretinden Müşavirlik Kalemî Başvekâleti'ne gönderilen yazıda, 8 Kasım 1915 tarihli nizamnamenin 16. maddesi gereğince emval-i metrukeden okul binalarıyla bütün eşya ve levazımın ihtiyaca göre kullanılmak üzere Maarif Nezaretine devredilmesi gerektiğinin Dâhiliye Nezaretince de bildirildiği hatırlatılıyor, bu kanunun yayınlandığı Takvim-i Vekâyi'nin bir nüshası da eklenerek buna göre muamele yapılması isteniyordu⁶⁸⁴.

Söz konusu malların kullanım hakkı sadece Maarif Nezaretine aitti. Bu nedenle yerel idarelerden gelen istekler reddediliyor, çok gerekli durumlarda ise bedelsiz faydalanabilecekleri bildiriliyordu. Hüdavendigâr Vilayetinden gelen yazıda, mektep ve manastırlara ait kira ve gelirlerinin vilayet hususi idaresine terkine dair istek⁶⁸⁵, bu malların kullanım hakkının Maarif Nezaretine ait olduğundan, hususi idarelere devrinin mümkün olmadığı, sadece bedelsiz faydalanılabileceği şeklinde cevaplanmıştı⁶⁸⁶. Bu konuda bir diğer istek de Kayseri Mutasarrıflığından geliyordu. Ermenilerden kalan ve henüz kayıt altına alınmamış olan Kanzanak Hanı'nın önceden olduğu gibi kira bedelinin hususi idareye tahsil edilmesi mutasarrıflıkça isteniyordu⁶⁸⁷. Ancak bu istek de, emval-i metrukeden mektep ve manastırlarla bunlara ait gelirlerin kullanımının sadece Maarif idarelerine devrinin caiz olduğu, aksi takdirde hazineden başka hiçbir kurumun bu gibi bina ve kira gelirleri ile tasarrufu hususunda yetkisi olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir⁶⁸⁸. Böylece yerel idarelerin Maarif Nezaretine devri yapılan mallarla ilgili talepleri, uygun bulunmadığı takdirde geri çevriliyordu. Kayıtlarda, devletin önceki uygulamalardan farklı olarak, kullanım hakkı Maarife ait olan mallardan gerektiğinde bedelsiz yararlanılmasına izin vermesi dikkat çekicidir. Bilindiği gibi bu mallar sahipleri adına türüne göre ilgili nezaret tarafından kayıt altına alınıyordu. Sadece kullanım hakkı nezaretlere ait olmakla birlikte, gelirleri yine sahibi adına mal sandıklarına veriliyordu. Ancak yerel idarelerin, henüz kayıt altına alınmamış bazı malların gelirlerinden bir süreliğine de olsa yararlanmış olmaları dikkat çekici bir diğer husustur.

⁶⁸³ BOA. DH. HMŞ. 12/25. 21 Eylül 1331 / 4 Ekim 1915.

⁶⁸⁴ BOA. MF. MKT. 1213/50. 5 Kanun-i Evvel 1331 / 18 Aralık 1915.

⁶⁸⁵ BOA. DH. UMVM. 13/41. 10 Teşrin-i Evvel 1332 / 23 Ekim 1916.

⁶⁸⁶ BOA. DH. UMVM. 13/41. 23 Teşrin-i Evvel 1332 / 5 Kasım 1916.

⁶⁸⁷ BOA. DH. UMVM. 151/4. 15 Eylül 1332 / 28 Eylül 1916.

⁶⁸⁸ BOA. DH. UMVM. 151/4. 7 Teşrin-i Evvel 1333 / 7 Ekim 1917.

Maarif Nezaretine devredilen binaların yine okul olarak kullanılmasına dikkat ediliyordu. Örneğin, Kayseri’de yapımı düşünülen darülmualim mektebi için gerekli bina emval-i metrukeden karşılandığı için yenisinin yapılmasına gerek olmadığı nezaretçe belirtiliyordu⁶⁸⁹. Ancak malların azaldığı bölgelerde sıkıntıya düşen yerel idarelerin, hazine ile yazıştıkları ve çözüm bulmaya çalıştıkları görülüyordu⁶⁹⁰.

Okul olarak kullanılan binaların ihtiyaçları da zaman zaman emval-i metruke mallarından karşılanıyordu. Fakat savaşın ağır koşulları bazen ordu ve hastanelerin ihtiyaçlarını öncelikli kılıyor, okullardaki eşyalar, bu ihtiyaçları gidermek amacıyla veriliyordu. Verilen eşyaların yerine de yine emval-i metrukeden eşya talep ediliyordu. Ankara’da mekteb-i sultani ve darülmualimde bulunan karyolaların ordu tarafından hastanelerde kullanılmak üzere alınmasına karşılık, bu iki okul için gerekli karyolaların emval-i metrukeden verilmesi isteniyordu⁶⁹¹. 23 Temmuz 1918 tarihli Maarif Nezaretine ait bir başka kayıta ise leylî (yatılı) ve neharî (yatılı olmayan) mektepleri için gerekli olup emval-i metrukeden verilecek eşya listesinde; kırtasiye malzemesi, harita, yazı levhaları ve tahtaları, karakalem ve yağlı boya levhaları, hendese araçları, sıra, sandalye, koltuk vb. malzemeler bulunuyordu⁶⁹².

Maarif Nezaretine devredilen mallar arasında çok sayıda kitap ve risaleler de bulunuyordu. Emval-i Metruke Komisyonlarınca elde edilmiş olan bu gibi malzemelerin Maarif Nezaretine teslim edilmesi için Dâhiliye Nezaretinden gerekli yerlere tebligat yapılması istenmiş⁶⁹³, gönderilen emirlerle birlikte, istenen malların bir listesi de eklenerek bölge maarif idarelerine teslimi sağlanmıştı⁶⁹⁴. Devredilen kitap ve risalelerle ilgili farklı uygulamalar yapılmıştır. Örneğin, Türkçe olmayan kitaplar

⁶⁸⁹ BOA. MF. MKT. 1216/17. 3 Mayıs 1332 / 16 Mayıs 1916.

⁶⁹⁰ Erzurum Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Erzurum’da bedeli ödenen emval-i metruke malları azalmakta olduğundan, belediye ve sanayi mektebi için borç olarak istenen miktar hakkında hazine ile devam eden yazışmaların bir an önce sonuçlandırılması ve neticesinin bildirilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 503/55. 19 Kanun-i Evvel 1331 / 1 Ocak 1916). Bunun üzerine nezaret, yalnızca sanayi mektebinin tesisi için, neticesi ve harcanacak miktarın önceden bildirilmesi şartıyla emval-i metrukeden para harcanmasına izin vermiştir (BOA. DH. ŞFR. 59/225. 26 Kanun-i Evvel 1331 / 8 Ocak 1915).

⁶⁹¹ BOA. MF. MKT. 1212/68. 1 Teşrin-i Evvel 1332 / 14 Ekim 1915.

⁶⁹² BOA. MF. MKT. 1234/110. 23 Temmuz 1334 / 23 Temmuz 1918.

⁶⁹³ BOA. MF. MKT. 1215/33. 30 Mart 1332 / 12 Nisan 1916.

⁶⁹⁴ BOA. MF. MKT. 1215/45. 7 Nisan 1332 / 20 Nisan 1916.

içerisinde, Fransızca olanlarından faydalanılarak diğerlerinin ilgili komisyona devredilmesi istenmiş⁶⁹⁵, bu konuda ilgili bölgelere yazılar gönderilmişti⁶⁹⁶.

Daha sonra alınan bir kararla, Maarif Nezaretine teslim edilmesi gereken bu kitap ve risalelerden işe yarayanlarının deftere kaydedildikten sonra mahalli maarif idarelerince alıkonulabileceği bildirilmiştir⁶⁹⁷. Bu kararın alınmasında şüphesiz nakliye vasıtalarının yokluğu ve nakil işlerinin hayli masraflı oluşu da etkili olmuştur. Nitekim İzmit Sancağı Maarif Müdüriyetinin, emval-i metrukeden kitap ve risaleleri almakta tereddüt etmesi üzerine gönderilen yazıda, nakliye vasıtalarının yokluğundan dolayı bunların daha sonra parça parça merkeze gönderilmesi suretiyle bu malzemelerin makbuz karşılığı teslim alınması gerektiği bildiriliyordu⁶⁹⁸. Bu konuda aynı tarihli bir diğer yazı da Halep Vilayeti Maarif Müdüriyetine gönderilmiş, 50-60 sandık İngilizce ve Ermenice kitabın nakliye sıkıntısından dolayı daha sonra Dersaadete gönderilmek şartıyla makbuz karşılığında teslim alınması istenmiştir. Niğde'den gönderilecek kitap ve risalelerin ise nakil imkânlarının yokluğu ve hayli masraflı olmasından dolayı aynı şartlarla mahalli maarif idarelerine teslimi edilmesi bildirilmiştir⁶⁹⁹.

Emvali metruke arasında bulunan kitap ve risalelerin deftere kaydedildikten sonra Maarif Nezaretine teslimine dair bütün Tasfiye Komisyonlarına gerekli tebligatlar yapılmasına rağmen zaman zaman bu kapsamdaki malların Dâhiliye Nezaretine gönderildiği de olmuştur. Ancak hükümet, Dâhiliye Nezaretine gönderilmiş malların dahi tek elde toplanmasını yani Maliye Nezaretine devrini istemiştir⁷⁰⁰.

Teslim edilmesi gereken malların defterlere tek tek kaydı yapılıyordu. Her hangi bir eksiklik durumunda bu defterlere başvuruluyor ve ilgili makamlardan bu kitapların akıbeti soruluyordu. Örneğin, Maliye Nezaretinden Maarif-i Umumiye Vekâleti'ne gönderilen yazıda, Bilecik'te emvali metruke arasında bulunan 1419 adet kitaptan yalnızca 513 adedinin gönderildiği, diğerleri hakkında bir bilgi olmadığı, bu kitapların

⁶⁹⁵ BOA. MF. MKT. 1216/54. 1 Haziran 1332 / 14 Haziran 1916.

⁶⁹⁶ Bir örnek için bkz. BOA. MF. MKT. 1216/51. 26 Mayıs 1332 / 8 Haziran 1916, Asir Sancağı Mekteb-i İdadi Müdüriyeti'ne gönderilen yazı.

⁶⁹⁷ BOA. MF. MKT. 1217/43, Maarif Nezaretinden maarif müdüriyetlerine gönderilen 9 Temmuz 1332 / 22 Temmuz 1916 tarihli ve Maliye Nezaretinden Maarif Nezaretine gönderilen 12 Temmuz 1332 / 25 Temmuz 1916 tarihli yazı.

⁶⁹⁸ BOA. MF. MKT. 1219/69. 2 Teşrin-i Evvel 1332 / 15 Ekim 1916.

⁶⁹⁹ Maarif Nezaretine gönderilecek kitap ve risaleler için bazen de postaneler kullanılıyordu. Ancak bunların 5 kilodan fazla miktarı göndermeyi kabul etmemesi nakil imkânlarını zorlaştırıyordu (BOA. MF. MKT. 1221/79. 8 Kanun-i Evvel 1332 / 21 Aralık 1916).

⁷⁰⁰ BOA. MF. MKT. 1217/43. 30 Haziran 1332 / 13 Temmuz 1916.

tamamının gönderilip gönderilmediği soruluyordu⁷⁰¹. Gelen cevapta ise, bu kitaplardan Ermenice olanlarının Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderildiği, diğerlerinin de nezaret ambarlarında koruma altına alındığı bildiriliyordu⁷⁰².

Maarif Nezaretine devri yapılan malların kullanımı Nezaret tarafından sağlanırken, bazen de yeni yapılacak okullar için gerekli paranın, emval-i metruke gelirlerinden karşılanması isteniyordu. Bu hususta Elazığ'daki Sanayi okulunun yapımı ve okul masrafları için gerekli olan 6 bin liranın savaş nedeniyle gelirlerin yetersizliği gerekçe gösterilerek, emval-i metruke gelirlerinden karşılanması isteği, bölgeden gelen yazıyla Dâhiliye Nezaretine bildiriliyordu⁷⁰³.

Devlet, diğer kullanılan emval-i metruke malları gibi Maarif Nezaretine devredilen ve ihtiyaç doğrultusunda başvuran malların öncelikle kayıt altına alınmasını istemiş, ardından bu malların değerleri belirlenmiştir. Bu şekilde Maarif Nezaretinin tasarrufuna bırakılan mallar, Nezaret tarafından mümkün olduğunca aynı doğrultuda kullanılmaya çalışılmıştır.

2.2.8. Diğer İhtiyaçlar İçin Kullanılan Mallar

Emval-i metrukenin yukarıda belirtilen kullanımları dışında farklı birtakım ihtiyaçlar için kullanıldığı da görülmektedir. Bu mallardan bir kısmı, kimsesiz şehit ve muhacir çocuklarını yetiştirmek üzere kurulmuş öksüz yurtları için gerekli eşyanın sağlanmasında kullanılmıştır. Bu konuda çeşitli bölgelerden Dâhiliye Nezaretine istekler bazen de şikâyetler gelmekteydi. Sivas'ta bu amaçla kurulmuş olan öksüz yurdu için emval-i metrukeden mal istenildiği, ancak bölgedeki Emval-i Metruke Komisyonlarının eşya vermekte tereddüde düşüklerinden şikâyetle, komisyonlara gerekli tebligatın yapılması isteniyordu⁷⁰⁴. Sivas Valiliğinden gelen bu yazı üzerine istenilen malların verildiği görülmektedir. Ancak öksüz yurtları için verilen bu malların

⁷⁰¹ BOA. MF. MKT. 1228/96. 20 Ağustos 1333 / 20 Ağustos 1917.

⁷⁰² BOA. MF. MKT. 1228/96. 26 Ağustos 1333 / 26 Ağustos 1917.

⁷⁰³ BOA. DH. ŞFR. 57/59. 5 Teşrin-i Evvel 1331 / 18 Ekim 1915; BCA. TİGM. 272.12/35.7.5. 13 Teşrin-i Sâni 1331 / 26 Kasım 1915.

⁷⁰⁴ BOA. DH. ŞFR. 512/116. 28 Şubat 1331 / 12 Mart 1916.; 513/69. 5 Mart 1332 / 18 Mart 1916.

bedelleri hesaplanmış, 1.127.297 kuruş değerindeki eşya ücretlerinin vilayet bütçesinden karşılanması istenmiştir⁷⁰⁵.

Ermenilerden kalan mallar yine onlar tarafından öldürülen kişilerin ailelerine yardım olarak da verilmiştir. Trabzon'da sevk esnasında Ermeniler tarafından öldürülen mekteb-i sultanide coğrafya öğretmeni olan Remzi Efendi'nin ailesine emval-i metrukeden bir ev verilmesi uygun görülmüştür⁷⁰⁶. Ayrıca millet ayrımına gidilmeksizin bu gibi suç işleyen kişilerin mallarının hukuki düzenlemeler doğrultusunda devlet tarafından müsadere edildiği de bilinmektedir.

Ermenilerden kalan bazı bina ve evler bakımsızlıktan harap halde bulunuyordu. Bu binalardaki hasarlar tespit edilerek, emval-i metruke gelirlerinin bir kısmı, metruk halde bulunan binaların tamiri ve bakımı için kullanılmıştır. Bu anlamda Dâhiliye Nezaretinden Bitlis Emval-i Metruke Komisyonu Başkanlığına gönderilen yazıda, Bitlis'teki emval-i metrukenin tamiri için mal sandığından 100.000 kuruşun kullanılabilceği bildirilmişti⁷⁰⁷.

Sevk esnasında yaşanan en büyük sorunlardan biri nakliye vasıtalarının yokluğu idi. Bu nedenle Ermenilerin ve onlara ait eşyaların taşınmasında Müslümanlara ait nakliye araçları kullanılmıştı. Savaş koşullarının getirdiği yokluk, Müslüman ahalinin harap ve telef olan araba ile hayvanlarının emval-i metrukeden karşılanmasını gerektirmiş, bunun mümkün olmadığı durumlarda gerekli paranın muhacirin tahsisatından kullanılması istenmişti⁷⁰⁸.

Emval-i metrukenin bir başka kullanımı da, fakir olup zahire ihtiyacını karşılayamayan halkın besin ihtiyaçlarının bu mallardan karşılanması şeklinde olmuştur. Bu amaçla, Dâhiliye Nezaretine gelen istek⁷⁰⁹, nezaretçe olumlu karşılanmış ve İnegöl halkına Yenice emval-i metrukesinden 9 bin kilo mısır verilmesi uygun görülmüştür⁷¹⁰.

⁷⁰⁵ BOA. DH. UMVM. 153/15. 13 Şubat 1334 / 13 Şubat 1918. Konya Halep vb. yerlerden öksüz yurtlarının ihtiyaçlarına yönelik gelen isteklerle ilgili örnek için bkz. BOA. MF. MKT. 1221/90.

⁷⁰⁶ BOA. DH. EUM. 2.Şb. 14/57. 17 Teşrin-i Sâni 1331 / 30 Kasım 1915.

⁷⁰⁷ BCA. TİGM. 272.74/64.1.10. 25 Eylül 1331 / 8 Ekim 1915.

⁷⁰⁸ BOA. DH. ŞFR. 56/254. 19 Eylül 1331 / 2 Ekim 1915.

⁷⁰⁹ BOA. DH. İ. UM. 17 Kanun-i Evvel 1331 / 30 Aralık 1915.

⁷¹⁰ BCA. TİGM. 272.11/7.5.4. 28 Kanun-i Evvel 1331 / 10 Ocak 1916.

Besin ihtiyaçlarının yanı sıra geçimlerini sağlamak ve zirai faaliyetlerinin devamı için de bazı bölgelerin tohum ihtiyaı yine emval-i metrukeden karřılanmıřtır⁷¹¹.

Kayıtlarda da görüleceği üzere devlet, savaşın ağır koşulları, artan ordu giderleri ve üretim durma noktasına gelmesi gibi nedenlerle zaman zaman belirli şartlarla emval-i metruke ve gelirlerinden yararlanma yoluna gitti. Kayıt altına alınan mallar için bir bedel biildikten sonra senet veya mazbata karşılığında verilmesi ve komisyon defterlerine ayrıntılı bilgiler düşülmesine rağmen, toplamda bu malların ne kadarının ihtiyaçlar doğrultusunda kullandığıyla ilgili net bir bilgi vermek mümkün değildir. Ayrıca istisnai de olsa gerekli durumlarda bu mallardan bedelsiz yararlanılmasına izin verildiği de görülmektedir. Ancak gelen isteklere rağmen bu malların kişi ve kurumlara devri uygun görülmemiş, sadece kullanım hakkı tanınarak gerçek sahiplerinin malları üzerindeki haklarının devamlılığı korunmaya çalışılmıştır.

---

⁷¹¹ Maraş Mutasarrıflığına bağlı Pazarcık Kazası için gerekli tohumluğa elverişli zahire olmadığından emval-i metruke ambarlarından tohum olarak kullanılabilir zahirenin sağlanması isteği uygun bulunmuştur (BCA. TİGM. 272.11/7.7.5. 16 Kanun-i Sâni 1331 / 29 Ocak 1916).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİNDE EMVAL-İ METRUKENİN İADESİ

3.1. MONDROS MÜTAREKESİ VE ERMENİLER

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği mali ve ekonomik güçlükler, büyük insan ve malzeme kaybı, ulaşım yollarının yetersizliği ve özellikle de İtilaf Devletlerinin denizleri kontrol altına alması ile dışarıyla olan bağlantısının kesilmesi, halk ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanması gibi sebepler iç bünyesinde büyük sarsıntılara yol açtı⁷¹².

Filistin Cephesinde bulunan Osmanlı ordularının Eylül ayı sonlarına doğru İngilizler karşısında tutunamayarak geri çekilmeleri, dönemin sadrazamı Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın ifadesine göre, mütarekenin imzalanmasını kaçınılmaz bir hale getirmişti. Savaşın son aylarına doğru barış antlaşmasının bir an evvel imzalanması yolundaki istek ve temenniler, hem resmi devlet erkânı hem basın kuruluşları ile halk tarafından meydanlarda söylenir olmuştu. Nitekim bütün bu gelişmeler Osmanlı Devleti'ni mütarekeyi imzalayacağı ortama doğru hızla sürükledi. Büyük güçlüklerle ve ikmal yetersizliğine rağmen inatla cephelerde direnen Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni mecburen imzalamak durumunda kaldı⁷¹³. Osmanlı Devleti'nin egemenliğine son veren ve topraklarının paylaşılmasına zemin hazırlayan Mondros Mütarekesi⁷¹⁴, başlangıçta bütün memlekette büyük bir ferahlık yarattı⁷¹⁵.

⁷¹² *Türk İstiklâl Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara 1999, s. 11.

⁷¹³ Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış" *OTAM*, S. 11, Ankara 2000, s. 615-616. Mondros Mütarekesi'nde Türk tarafını temsilen delegelerin başında Hüseyin Rauf Orbay bulunmaktadır. Orbay, hatıralarında mütarekenin imzalanması sırasında meydana gelen gelişmeleri ayrıntılarıyla anlatmaktadır (Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul 2003).

⁷¹⁴ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Ankara 1999, IX, 560; Mütareke ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Seha L. Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara 1977; Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi I*, İstanbul 2000, ss. 30-35.

⁷¹⁵ M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına, I-II*, İstanbul 2011, s. 3; Mondros Mütarekesi görüşmeleri yanlış izlenimlere ve aşırı iyimse umutlara yol açtı. İngiliz temsilcilerinin Türk heyetine gösterdikleri beklenmedik nezaket, mütareke imzalandıktan sonra İngiliz heyeti başkanı Amiral Calthorpe'un Türk heyeti başkanı Hüseyin Rauf Orbay'a gönderdiği mektupta, mütareke koşullarından doğan bazı anlaşmazlıklar konusunda verdiği

Ağır hükümler içeren ve tam bir teslimiyeti öngören 25 maddelik mütarekenin Ermenilerle ilgili olarak 4. 11. ve 24. maddeleri dikkat çekmektedir.

Madde 4 - İtilaf hükümetlerine mensup harp esirleri ile Ermeni esir ve tutuklularının İstanbul'da toplanarak ve kayıtsız şartsız İtilaf hükümetlerine teslim edilmesi isteniyordu. Müzakereler esnasında Rauf Bey, İngilizlerin savaş esirleri ve Ermeni tutuklu ve esirleriyle ilgili 4. madde görüşülürken, Rus ordusuna mensup Ermeni esirlerinin daha önce yapılan bir anlaşma ile zaten iade edilmiş olduklarını, Türk Ermenilerinden tutuklu bulunanların serbest bırakılmaları için hükümetçe emir verildiği gibi, Padişahın haklarında umumî af ilan ettiğini ve böyle bir maddenin yazılmasına lüzum kalmadığını söyledi. İngiliz Amiral Calthorpe, Padişahın umumî af ilan etmesinden memnuniyet duyduğunu, ancak Ermeniler hakkında İngiliz kamuoyunu yatıştırmak için bu fıkranın yerinde bırakılmasını istedi. Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey de, Osmanlı hükümetince bu konuda gereken tedbirlerin alındığını, Ermenilerin kurdukları yeni hükümetin⁷¹⁶ Osmanlı Devletince tanındığını, bu hükümetin İstanbul'da bulunan delegelerinin Kafkasya'da istedikleri birkısım arazinin verilmesinin de kabul edildiğini ifade ederek, Ermeni tutuklularına dair bir kayıt konmasına gerek kalmadığını tekrar etti. Fakat Calthorpe, mütarekede Ermeniler hakkında bir kayıt koymaya mecbur olduğunu, aksi takdirde, İngiltere ve Amerika kamuoyunun göstereceği tepkinin hoş olmayacağını ve bu maddenin değiştirilemeyeceğini dile getirdi. Bu maddeyle ilgili tartışmalar bundan sonrada devam etti⁷¹⁷. Ancak tüm tartışmalara rağmen madde kabul edildi⁷¹⁸.

---

yerine getirilmeyecek vaatler, bu sözleri güvence kabul eden Rauf Orbay ve diğer Türk temsilcilerinin, İstanbul'a dönünce, basın aracılığıyla gerçekte hafif olmayan mütareke koşullarını ılımlı göstermeleri, yanlış görüşlere ve aşırı iyimserliğe yol açmıştı (Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara 1995, s. 8).

⁷¹⁶ Rusya'da Bolşevik İhtilalinin çıkmasıyla birlikte, 28 Mayıs 1918'de Erivan'da Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi. İki buçuk yıl süren bağımsızlığı sırasında ekonomik, askeri ile siyasi krizlerle sarsılan Cumhuriyet, 1920 Kasım ayında Türk ve Sovyet ordularının eş zamanlı işgaline uğrayarak bağımsızlığını kaybetmiş, 2 Aralık 1920'de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla Sovyet Rusya'ya katılmıştır.

⁷¹⁷ Osmanlı delegeleri, bundan sonraki görüşmelerde, Rus Ermeni harp esirlerinin serbest bırakılıp memleketlerine iade olunduklarını yinelediler. Savaş dolayısıyla sevk olunan Osmanlı Ermenilerinin de mümkün olduğu kadar kısa bir zaman içinde yerlerine dönmelerini sağlamanın hükümetçe kararlaştırılmış olduğu hatta uygulanmaya başlandığı, bunlardan yabancı memleketlere gitmek isteyenlere de mani olunmayacağı eklendi. Ancak bu maddenin serbest bırakılmış olanlarla ilgisi olmadığı, bugün tutuklu olarak kapatılmış olanlara ait olduğu gerekçesiyle eklenmesinde ısrar edildi (Orbay, s. 173-174).

⁷¹⁸ Ali Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 37-38; Orbay, s. 145-146.

Madde 11 - Kuzey Batı İran'daki Osmanlı ordularının gecikme olmaksızın savaş öncesi sınırların gerisine çekilmesi için daha önce verilen emrin uygulanması; Maverayı Kafkasya'nın bir bölgesinin Türk birliklerince boşaltılması daha önce emrolduğundan bu bölgenin geri kalan bölümü oradaki durum Müttefiklerce incelendikten sonra gerek görülürse tahliye edilecektir⁷¹⁹. Osmanlı delegeleri, müzakereler sırasında, Kafkasya'nın boşaltılması meselesi gündeme geldiğinde, bu bölgelerin tahliyesine zaten başlanıldığını, ancak Kars, Ardahan ve Batum'un milletlerarası bir antlaşma ile Osmanlılara bırakıldığını, hatta yapılan plebisit sonunda halkın Osmanlı idaresinden yana olduklarını dile getirerek mütarekenin 11. maddesini, bu yerler Türklerde kalacak şekilde düzenlemeyi başardılar⁷²⁰. Ancak Bolşevikler 20 Eylül 1918'de Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımadıklarını açıkladılar. Onun için artık ortada ilgili devletlerce kabul edilmiş bir antlaşma var sayılmazdı. Böylece çok geçmeden Kars, Ardahan ve Batum'un da tahliyesi istenecektir⁷²¹.

Madde 24 - Altı vilayette kargaşa çıkarıldığı takdirde, bu vilayetlerin Müttefik kuvvetleri tarafından işgal edilmesi; 7. 10. ve 15. maddelere ek olarak Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in de işgal olunması. Mütarekenin İngilizce metninde "in the six Armenian vilayets- altı Ermeni vilayeti" olarak adlandırılan bu bölgenin şimdiden Anadolu'nun doğusundaki birkısım toprakların Ermeni toprağı olarak kabul edildiğini gösteriyordu⁷²². Bölgede bir Ermenistan Devleti kurulması için önemli bir adım olan 24.

⁷¹⁹ Türkgeldi, s. 41, 71; *Türk İstiklâl Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 48. Rusya'da 7 Kasım 1917'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmelerinden sonra 18 Aralık 1917'de yapılan Erzincan Mütarekesi ile Rus birlikleri Doğu bölgelerinden çekilmiş, Türk ahali Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kalmıştır. Bu durumda Osmanlı ordusu mütarekenin kaldırıldığını açıklayarak 12 Şubat 1918'de ileri harekâta geçmiştir. Van, Bayezid, Erzurum Erzincan, Bayburt, Trabzon istikametinde ilerleyen Osmanlı kuvvetleri, 13 Şubat'ta Erzincan'ı, ardından da Erzurum'u işgalden kurtarmışlardır. İleri harekâtına devam eden Osmanlı kuvvetleri Mart 1918'de Osmanlı-Rus sınırına ulaştı. Bu başarılı ilerleyişten sonra Osmanlı Devleti, Bolşeviklerle yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesiyle Kars, Ardahan ve Batum'u geri alarak 1878'de kaybettiği topraklarını yeniden kazanmıştır. Ardından Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan yapılan Batum Antlaşmalarıyla Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devletine ait olduğu kabul ediliyorlardı. Ayrıca Gürcistan, Ahıska ve Ahılkeleği, Ermenistan, Karakilis ve Gümrü'yü ve Gümrü-Culfa demiryolunu Osmanlı idaresine bırakmışlardır. (*Türk İstiklâl Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 13-14). Osmanlı ordusunun Kafkasya'daki faaliyetleri Mondros Mütarekesiyle son bulmuştur.

⁷²⁰ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul 1991, I, 51; Türkgeldi, s. 41.

⁷²¹ *Türk İstiklâl Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 221; Tansel, I, 51.

⁷²² Tansel, I, 30; Tercüman-ı Hakikat Gazetesi 17 Aralık 1918 tarihli sayısında, Ermenice Aryamard Gazetesi'nden alınmış "Vilayat-ı Şarkiye mi Ermenistan mı?" başlıklı yazıya yer vermiştir. Aryamard Gazetesi bu yazıda, Doğu Anadolu topraklarından Ermenistan diye bahsetmiş ve bu toprakların Osmanlı hükümeti tarafından Vilayet-i Şarkiye olarak anılmasından rahatsızlıklarını dile getirmiştir. Tercüman-ı Hakikat ise bazı Ermenice gazetelerin nasıl bir ruh hali içerisinde olduklarını göstermek için Aryamard

madde, görüşmeler esnasında büyük tartışmalara sebep olmuş⁷²³ ve son fıkrası silinmek suretiyle “Altı Ermeni Vilayetinde kargaşa çıktığında, Müttefik kuvvetleri bu vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal hakkını korurlar” şeklinde kabul edilmiştir.

Mondros Mütarekesi’nden sonra Ermeniler yoğun bir eylem, propaganda ve siyasi faaliyet içine girdiler. Mütarekeyi müteakiben İstanbul’a gelen Ermeni Patriği Zaven Efendi⁷²⁴, bağımsız Ermenistan kurulması için harekete geçti. Zaven Efendi, silâh, mermi ve para yardımlarını toplayarak Ermenilerin maddi yönden noksanlarını tamamlamaya çalışmış, Rum Patrikhanesi’nden geniş ölçüde destek almıştı⁷²⁵. Bu dönemde ve sonrasında, Rumlarla da işbirliği içerisine giren Ermeniler, 1918’de Cenevre’de “ Türklerin Zulmüne Uğramış Milletler Birliği’nin kurulmasını sağlamışlardır. Bu birliğe Ermeni ve Rumların yanı sıra Araplar ve Yahudiler de katılmıştır. Birlik, Paris’teki “Yurtsuz Kalmış Rumlar Milli Komitesi”, Bogos Nubar Paşa ve İsviçre’deki İngiliz elçiliği tarafından da desteklenmiştir⁷²⁶.

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı ve öncesinde destek buldukları Rusya’da meydana gelen Bolşevik devrimi sonrasında değişen dış dengeleriyle bağımsız Ermenistan’ın kurulması yolunda bu ülkeden ümitlerini kesmişlerdi. Siyaseten yönlerini Anadolu’yu işgal eden İngiliz, Fransız ve Yunanlılara çevirmişler, onların yardım ve kışkırtmalarıyla yeniden örgütlenmeye başlamışlardı⁷²⁷. Bu ilgi karşılıksız kalmamış, emperyalist güçler azınlıklarla ve özellikle de Ermenilerle yakından ilgilenmişlerdir. 11 Aralık 1918’de İngiliz siyasi temsilcisi Azadamart Gazetesi yazarlarından birine “Emin olabilirsiniz ki bizler Ermenilerin ıstıraplarına bir an evvel nihayet verilmesini kalben

---

Gazetesi’ndeki bu satırları naklettiğini ifade etmiştir (Bengi Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Antalya 2006, s. 132).

⁷²³ Bu tartışmalarla ilgili bkz. Orbay, ss. 179-182; Türkgeldi, s. 53-54.

⁷²⁴ 1898-1906 yılları arasında Erzurum’da, 1910’da Van’da, 1909-1913 yılları arasında Diyarbakir’de piskopos olarak çalışan Zaven Efendi, Eylül-1913’de İstanbul Ermeni Patriği seçilmiş, ancak zararlı faaliyetleri sebebi ile 1916’da Bağdat’a gönderilmiş, 1918’de Mondros Mütarekesi’ni müteakip İstanbul’a dönmüştür (Erdal İter, “Ermeni İstekleri Karşısında Millî Teşekküllerin Tutumu (1919-1922)” *Atatürk Yolu*, S. 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s. 301; ayrıca bkz. Seyfi Yıldırım “Ermeni Patriği Zaven Efendi’nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* Yıl: 5, S. 9, Bahar 2009, s. 5-40).

⁷²⁵ İter, “Ermeni İstekleri Karşısında Millî Teşekküllerin Tutumu”, s. 301.

⁷²⁶ Zafer Çakmak, “Mondros Mütarekesi Sonrası Ermen İ-Rum-Yunan İş Birliği” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), Elazığ 2006, s. 404.

⁷²⁷ Yıldırım “Ermeni Patriği Zaven Efendi’nin Siyasî Faaliyetleri”, s. 12.

arzu ediyoruz” diyerek, bu yakınlığın ve gelecekteki eylem birlikteliğinin ilk işaretlerini vermektedir⁷²⁸.

Böylece Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile yeniden canlanan Ermeni faaliyetleri kaldığı yerden devam ederken, Mütarekenin 7. maddesiyle güvenliklerini tehdit edecek bir durum karşısında herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkını elde eden Müttefikler, Osmanlı topraklarını işgale başladılar. Bu sırada Ermenilerin geri dönüşleri ve yeniden Osmanlı topraklarında iskânları için çalışmalar da başlamış bulunuyordu.

3.2. GERİ DÖNÜŞ KARARI VE ERMENİLERİN İSKÂNİ

1915’de sevke tabi tutulan Ermenilerin geri dönüşleriyle ilgili ilk sinyaller, Talat Paşa’nın 4 Şubat 1917’de Sadrazam olması ile belirdi. Bu ılımlı hava, Talat Paşa’nın Sadrazam olması ile birlikte kendisini tebrik ziyaretine gelen Ermeni Mebuslardan Matyos Nalbantyan Efendi ile yaptığı görüşmeye de yansımıştır. Dönemin Avusturya kayıtlarında yer alan bu görüşmede⁷²⁹ Talat Paşa; ayırım yapmaksızın tüm Osmanlı toplumunun yaşam koşullarını iyileştirmeye çalışacağını, Ermenileri memnun etmek için elinden geleni yapacağını, sevk edilen Ermenilerin geri gelip ve müsait olan vilayetlere dönüşleri için izin vereceğini, onlara ticaret yapmak ve mevcut şartlar dâhilinde ülke içi seyahat etmek imkânı tanıyacağını, mutlu, sakin bir hayat sürmeleri için hiçbir şey esirgemeyeceğini ifade etmişti. Paşa ayrıca, Nalbantyan Efendi⁷³⁰’den bu görüşlerini Ermeni halkı ile paylaşmasını da istemişti. Kayıтта, Talat Paşa’nın Nalbantyan Efendi’ye verdiği bu vaatlerle ilgili ne Ermeni ne de Türk gazetelerinde hiçbir şey yayınlanmadığı belirtiliyor, Talat Paşa’daki değişimin, bu şartla kabineye girmeyi kabul eden Cavid Bey’den kaynaklandığı iddia ediliyordu.

⁷²⁸ Dönemle ilgili bkz. Önder Duman, “Mütareke İstanbul’nda Ermeni Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.16-17, Kış 2004-İlkbahar 2005, ss. 151-173.

⁷²⁹ *Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatishcher Aktenstücke (Fotokopien) Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VII (1916-1917), Wien 1995, s. 5268.*

⁷³⁰ Orijinal kayıтта Ermeni Mebus Natanian Efendi olarak geçen bu kişinin, o dönemde bu isimde bir mebus olmadığı için muhtemelen Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi olduğu düşünülmektedir (Atnur, “Yeni Kayıtlar Işığında Tehcirden Dönen Ermeniler Meselesine Bakış” (Yayımlanmamış Makale).

Osmanlı Devleti, savaşın sonlarına doğru cephe durumlarının ve siyasi koşulların değişmesi nedeniyle⁷³¹ daha önce geçici olarak sevke tabi tuttuğu Ermenilerin geri dönüşüyle ilgili çalışmalara başladı⁷³². 10 Nisan 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında Rum, Ermeni ve Araplardan altmış yaşını geçen ve yardıma muhtaç olanların memleketlerine iadesi kararlaştırıldı. Ardından Rum, Arap ve Ermeni muhacirlerin yeniden iskân ve iaşeleri için seferberlik tahsisatından altmış milyon kuruşun tahsisi kabul edildi⁷³³.

Ermenilerin geri dönüşüyle ilgili yaşanan gelişmeler azınlık basınında büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Pojantiyon Gazetesi 6 Ağustos 1918 tarihli nüshasında, “*bugün Türkiye Ermenilerine sevinçli bir haber vermek saadetine nail bulunuyoruz*” sözleriyle haberi başlıklarına taşırken⁷³⁴, Jamanak Gazetesi 8 Ağustos’ta bu karara karşı minnettar olduğunu yazmaktaydı⁷³⁵.

1918 yaz ayı itibarıyla hükümet çalışmalarının giderek yoğunlaştığı görülmektedir. Talat Paşa, Halep mebusu Boşgezenyan Efendi’ye hükümetçe tehcir edilenlerin eski yerlerine dönmeleri için iki milyon lira tahsis edilmesinin uygun görüldüğünü ifade etmekteydi. Sevke tabi tutulan kişiler ise hükümetten, kış gelmeden iskânlarının halledilmesini istiyorlardı⁷³⁶. Fakat Osmanlı hükümetinin zor şartlar ve kısıtlı olanaklarla bunu gerçekleştirme mümkün değildi. Zira kış yaklaşmıştı ve bu

⁷³¹ Osmanlı Devleti’nin geri dönüş kararı alması ve bu konuda çalışmalar başlatmasının altında çeşitli sebepler yatmaktadır. Her şeyden önce 1915 yılının şartları 1918’de değişmiştir. Rusya 1917 Ekim İhtilali sebebiyle Birinci Dünya Savaşı’ndan çekilmek zorunda kalmış, bu durum Osmanlı Devleti’nin sürekli tetikte bulunduğu bir Rus-Ermeni ittifakının oluşma olasılığını ortadan kaldırmıştır. Rusya’nın yokluğunda Ermenilerin artık bir tehdit oluşturmayacağı kanısına varılmıştır. Sovyet liderlerinden Stalin tarafından ilan edilen 31 Aralık 1917 tarihli “Türk Ermenistan’ı” hakkındaki bildiri, yine Sovyetlerin 11 Ocak 1918’de yayınladığı 13 Nolu Dekret diye bilinen “Ermeni Kararnameleri” ve 13 Ocak 1918’de ilan edilen Wilson İlkeleri de bu sonucu hazırlamıştır. Savaşın sonlarına doğru cephelerde ve sınırlarda meydana gelen ciddi değişiklik ve savaşın gidişatının da İtilaf Devletlerinin lehine bir gelişme göstermiş olması, hükümeti, Ermenilerin geri dönüşüyle ilgili harekete geçiren diğer sebepler olmuştur. Hemen ardından Brest-Litovsk Antlaşması’nda delegelik yapan Ahmed Nesimi Bey’in Troçki ile Ermenilerin geri dönüşü üzerinde konuştuğu bilinmektedir (İbrahim Ethem Atnur, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, *Atatürk Yolu*, Kasım1994, s.121; Hacer Çelik, “Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu”, *ÇTTAD*, VII(16-17), Bahar-Güz 2008, s. 148; Atnur, “Yeni Kayıtlar Işığında Tehcirden Dönen Ermeniler Meselesine Bakış”.

⁷³² Ermenilerin geri dönüşü ve iskânıyla ilgili geniş bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1991; Atnur, “Yeni Kayıtlar Işığında Tehcirden Dönen Ermeniler Meselesine Bakış”.

⁷³³ Atnur, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, s. 121-122.

⁷³⁴ *İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası (İSUM)*, Sayı: 135, s. 23-24.

⁷³⁵ *İSUM*, Sayı: 136, s. 28-29.

⁷³⁶ *İSUM*, Sayı: 135, ss. 20-22; İbrahim Ethem Atnur, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, *Toplumsal Tarih*, 9(2), Eylül 1994, s. 45.

kişilerin sevki için yeterince nakliye vasıtası yoktu. Bir de bunlara ait evlere Müslüman muhacirler yerleştirilmişti⁷³⁷. Dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey, Ermenilerin geri dönüş kararının herkes tarafından benimsendiğini ancak devletin zor durumda olduğunu ifade etmektedir. Buna rağmen alınan birtakım yerel tedbirlerle birlikte geri dönüşlerin başladığı görülmektedir⁷³⁸. Gerekli tedbirler alınmadan yapılan geri dönüşlerin hükümeti büyük bir sıkıntıya düşüreceği kesindi. Savaş koşulları içinde oluşturulmuş düzeni alt üst etmek hiç de kolay olmayacaktı⁷³⁹. Bu nedenle Hükümet geri dönüşlerin peyder pey yapılmasını istiyordu.

Ekim ayı itibariyle hükümet, dönüş hazırlıklarını kısmen tamamladı. Talat Paşa'nın yerine hükümeti kurmakla görevlendirilen Ahmed İzzet Paşa, Meclis-i Mebusan'da okuduğu hükümet beyannamesinde; tehcir edilmiş vatandaşların peyderpey eski bölgelerine dönmelerine karar verildiğini, icraata başlandığını, ayrıca bu kişilerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz mallarının kendilerine iade edilip, satılan eşya ve paralarının da ödeneceğini ifade ediyordu⁷⁴⁰. 18 Ekim 1918'de geri dönüşlere dair kabul edilen esaslar Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara iletildi⁷⁴¹. Böylece başka yerlere sevk edilen Rum ve Ermenilerin iâşe ve iskânlarının temin edilerek emniyet içerisinde geri dönmelerine müsaade edildiği, gerekli tedbirlerin alınması ve bu hususta kusuru görülenlerin cezalandırılacağı açıklanırken, geri dönüşlerde bazı kısıtlamalara gidildiği de görülmektedir. Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamuretülaziz Vilayetleri ile Erzincan Mutasarrıflığı dâhilinde nakliye imkânsızlığı, iâşe ve mesken sıkıntısı yüzünden bu bölgeler geçici

⁷³⁷ Hükümet, geri dönüş kararının alınmasıyla birlikte başkaları tarafından kullanılan mülklerin boşaltılmasını isteyecektir (BOA. DH. ŞFR. 92/199. 20 Teşrin-i Evvel 1334 / 20 Ekim 1918; BOA. DH. ŞFR. 93/67. 6 Teşrin-i Sâni 1334 / 6 Kasım 1918).

⁷³⁸ Jamanak Gazetesi 25 Ağustos tarihli nüshasında, Ermenilere meskenlerinin iadesi için yerel idarelerin gerekli tedbirleri aldığına dair vilayetlerden haberler geldiğini, birçok ailenin İzmit'e döndükleri ve Rumeli'ye doğru ilerledikleri, Konya'da bulunan muhacirlerin de yine yolculuk hazırlıkları izin beklediklerini bildirmektedir (*İSUM*, Sayı: 152, s. 4-5; Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", s. 123). Pojantiyon Gazetesi de 28 Ağustos tarihli sayısında, Ermeni muhacirlerin memleketlerine dönebilmeleri için İstanbul'dan Konya'ya emir verildiğini, çeşitli bölgelerden Konya'ya nakledilenlerin de memleketlerine geri dönmeye başladıklarını haber veriyordu (*İSUM*, Sayı: 155, s. 7).

⁷³⁹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1983, s. 32.

⁷⁴⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC.), 19 Teşrin-i Evvel 1334 / 19 Ekim 1918, D. III, C. I, İçt. 5, İn. 4, s. 29; Hadisat, 20 Teşrin-i Evvel 1334 / 20 Ekim 1918, Sayı: 1.

⁷⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 92/187. 18 Teşrin-i Evvel 1334 / 18 Ekim 1918.

iskân sahası dışında tutulmuşlardır⁷⁴². Ancak noksanlar tedarik edildikçe muhacirlerin dönüşlerine kısım kısım müsaade edilecektir. Maliye Nazırı Cavid Bey ise böyle bir uygulamaya gidilmesinin nedenini şöyle açıklamıştır: istila sebebiyle Doğu Anadolu'yu terk eden Türk muhacirler henüz bölgelerine dönememişlerdi. Eğer bölgeye hemen Ermeniler iskân edilmeye başlanırsa yapılacak bir plebisitte Türklerin azınlık çıkma ihtimalleri mevcuttu. Bu sakıncadan dolayı hükümet önce batıdaki Ermenilerin, sonra doğudakilerin dönmesine karar vermişti⁷⁴³.

18 Ekim tarihli yazıya ek olarak hazırlanan yazıyla da mesken sorununu çözmek için birtakım tedbirler alma yoluna gidilmiştir. Sevk edilen kişilere ait olan ve başkalarının tasarrufunda bulunan hanelerin boşaltılması ve boş olanlara kimsenin yerleştirilmemesi istenirken, daha önce buralara yerleştirilmiş kişilerin hukukuna zarar vermeden iskânın tedrici olarak yapılması öngörülmekteydi. Ayrıca gelen kişilerin akrabaları nezdinde veya bir iki ailenin bir hanede iskân edilerek, hem geri dönenlerin hem de muhacirlerin açıkta kalmaması ve bu konuda gerekli önlemlerin alınması isteniyordu⁷⁴⁴.

Hükümet, bundan sonra da gönderdiği yazı ve talimatlarla geri dönen muhacirlerin sevk ve iâşesinin sağlanması ve muhtaç durumda olanlara yardım yapılması konusunda yetkilileri uyarılarına devam etmiş⁷⁴⁵ ve bunların takibini de yapmıştır⁷⁴⁶. Örneğin İzmit'e gelen muhacirlere evleri ve arazileri iade edilmekle beraber, Ermeni muhacirlerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması istenmiştir⁷⁴⁷. Yine muhacirlerin sevk ve iâşe işlemleri ile mallarının kendilerine teslimi konusunda birebir yerinde incelemeler yapmak üzere heyetler gönderildi⁷⁴⁸. Ayrıca vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazılarla, herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için, daha önce sevk edilenlerin miktarlarını, bunların ne zaman, nerelere sevk edildiklerini

⁷⁴² Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", s. 125. Hükümetin bu kararına rağmen Van ve Bitlis Vilayetlerine dönüşlerin olduğu görülmektedir (BOA. DH. ŞFR. 93/18, 93/19, 93/65, 2 / 6 Teşrin-i Sâni 1334 / 2 / 6 Kasım 1918).

⁷⁴³ Akşin, s. 32.

⁷⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 92/238.

⁷⁴⁵ BOA. DH. ŞFR. 93/27. 4 Teşrin-i Evvel 1334 4 Ekim 1918; BOA. DH. ŞFR. 93/97. 7 Teşrin-i Evvel 1334 / 7 Ekim 1918; DH. KMS. 50-2/41-1. 25 Ağustos 1335 / 25 Ağustos 1919.

⁷⁴⁶ BCA. TİGM. 272.11/12.41.14. 9 Teşrin-i Sâni 1334 / 9 Kasım 1918.

⁷⁴⁷ *Sabah*, 27 Kanun-i Evvel 1334 / 27 Aralık 1918, Sayı: 10457.

⁷⁴⁸ *Sabah*, 30 Teşrin-i Sâni 1334 / 30 Kasım 1918, Sayı: 10430.

ve nereli oldukları gibi bilgilerin gönderilmesi istendi⁷⁴⁹. Sevk edilen Ermenilerin ne kadarının geri döndüğü ve bunların durumlarına dair istatistiki çalışmalar yapıldı. Hükümetin bu yöndeki isteği üzerine⁷⁵⁰ birçok bölgeden, nereye ne kadar nüfus geldiğine dair bilgiler verildi⁷⁵¹.

Hükümet, dönüşleri kolaylaştırmak için savaş döneminde getirilen seyahat yasağını da aşamalı olarak kaldırdı⁷⁵². Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, Ermenilerden buldukları yerlerden başka yerlere gitmek isteyenler hakkında zabıtaca tahkikat yapıldıktan sonra mülki idareci mesuliyetinde olmak üzere gitmelerine izin veriliyordu. İstanbul ve diğer vilayetlere geri dönmek isteyenler hakkında şimdilik eskiden olduğu gibi Nezaretten izin verilmesinin yeterli olduğu ve ona göre muamele yapılması isteniyordu⁷⁵³. 5 Kasım ve 18 Aralık 1918 tarihli talimatnameler ile bu kısıtlamalar kaldırılmış, Ermenilere seyahat özgürlüğü getirilmiştir.

Kasım ayı itibarıyla hükümet, sevk ve iskâna dair talimatlarına devam etmiştir. 5 Kasım 1918 tarihinde bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen talimatta, geri dönen Ermenilere kolaylık gösterilmesini ve ihtiyaçlarının karşılanmasını esas alan önemli hususlar belirlenmiştir⁷⁵⁴. Dâhiliye Nezaretinden 21 Kasım 1918'de Hariciye Nezaretine gönderilen tezkirede de, Ermenilerin yerlerine geri dönmeleri hususunda gerekenlerin yapılması isteniyordu⁷⁵⁵. Ermenilerin sevk, iskân ve iaşe işleriyle Dâhiliye Nezareti bünyesindeki AMM ilgileniyordu⁷⁵⁶. Bu müdüriyetin çalışmaları sonucu daha önce

⁷⁴⁹ BCA. TİGM. 272.11/12.41.8. 14 Teşrin-i Sâni 1334 / 14 Kasım 1918; BOA. DH. ŞFR. 93/229. 20 Teşrin-i Sâni 1334 / 20 Kasım 1918; BOA. DH. ŞFR. 93/236. 21 Teşrin-i Sâni 1334 / 21 Kasım 1918.

⁷⁵⁰ BOA. DH. ŞFR. 93/59. 5 Teşrin-i Sâni 1334 / 5 Kasım 1918; BOA. DH. ŞFR. 93/281. 26 Teşrin-i Sâni 1334 / 26 Kasım 1918.

⁷⁵¹ BCA. TİGM. 272.11/12.41.14. 14 Teşrin-i Sâni 1334 / 14 Kasım 1918; BOA. DH. ŞFR. 97/190. 19 Mart 1335 / 19 Mart 1919; Atı, 22 Kanun-i Evvel 1334 / 22 Aralık 1918, Sayı: 343; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 175-176.

⁷⁵² Seyahat yasağının kaldırılacağına dair basına yansıyan haberler, Ermeniler tarafından büyük bir mutlulukla karşılanmış, hükümete karşı minnet duyduklarını ifade etmişlerdir (*İSUM*, 5 Teşrin-i Evvel 1334 / 5 Ekim 1918).

⁷⁵³ BOA. DH. ŞFR. 90/176. 19 Ağustos 1334 / 19 Ağustos 1918.

⁷⁵⁴ Talimatnameyle ilgili geniş bilgi için bkz. Atıur, "Yeni Kayıtlar Işığında Tehcirden Dönen Ermeniler Meselesine Bakış"; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 399-401.

⁷⁵⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 178-179.

⁷⁵⁶ Bu kurum dışında iskân çalışmalarında mahalli idareler ve Hilal-i Ahmer'in de önemli katkıları söz konusudur. Özellikle Hilal-i Ahmer, Ermenilerin iskân ve iaşelerinde yaptığı yardımların dışında onların yokluğunda evlerinin bakım ve tamir işiyle de ilgilenmiştir. Örneğin Adapazarı'na dönen Ermeniler, Hilal-i Ahmer memurlarının ikâmet ettikleri evlerin eskisinden daha yeni ve tamir edilmiş bulduklarından teşekkürlerini sunmuşlardır (*Sabah*, 30 Teşrin-i Sâni 1334 / 30 Kasım 1918, Sayı: 10430). Yine Sulh ve

çeşitli zamanlarda vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen emir ve yazılar genişletilerek 18 Aralık 1918 tarihinde 15 maddelik bir talimatname hazırlandı. Rum ve Ermenilerin memleketlerine sevklerinde, emlak ve arazilerinin kendilerine teslim ve iadesinde çıkan zorlukların ortadan kaldırılması ve tatbikatının temini maksadıyla hazırlanan talimatnamenin tüm ülkede uygulanmasına çalışıldı.

Bu talimatnamelerin yanı sıra yerel idarelere gönderilen yazılarla da konuyla ilgili yetkililer uyarıldı. 22 Haziran 1919'da Trabzon Vilayetine gönderilen yazıda, bölgeye gelecek Ermeni muhacirlere adilane muamelede bulunulması, iskân ve iaşeleri için yardım edilmesi ve bunlara yardım edilmemesi gibi bir davranışın Avrupa nazarında devletin durumunu güçleştireceği bildiriliyordu⁷⁵⁷.

Hükümet, böylece ülke genelinde yaptığı çalışmalar, gönderdiği talimat ve yazılarla geri dönen Ermenilerin sevk ve iskân sürecini yürütmeye çalıştı. Bu süreçte Ermenilerin masrafları hükümet taraf karşılandı, hatta ihtiyaçlarını gidermek üzere yevmiye verildi⁷⁵⁸. Kendilerine sevkleri için ücretsiz nakil vasıtaları sağlandı⁷⁵⁹. Savaş sırasında evleri zarar görenlerin evleri onarıldı, barınma ihtiyaçları giderilmeye çalışıldı. Bazı vergilerden muaf tutuldular. Köylerine dönen gayrimüslim muhacirlere erzak, tohumluk ve ziraat aletleri verilirken, şehir ve kasabalarda oturanlara para yardımında

---

Selamet Cemiyeti'nin bu süreçte Ermenilere yardımları olmuş, hatta onlar için bir hastane yapımına girişmiştir (*Sabah*, 6 Kanun-i Evvel 1334 / 6 Aralık 1918, Sayı: 10436).

⁷⁵⁷ Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Kadar Ermeni Sorunu*, Sakarya 2003, s. 107.

⁷⁵⁸ BCA. TİGM. 272.74/67.36.4. 24 Kanun-i Evvel 1334 / 24 Aralık 1918; BCA. TİGM. 272.11/.13.44.11. 10 Şubat 1335 / 10 Şubat 1919.

⁷⁵⁹ Aydın Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Rum ve Ermenilerden yol masraflarını karşılayamayacak durumda olanların dönüşlerini erteledikleri, istasyonlarda perişan bulunmaları nedeniyle bunların trenlerle ücretsiz taşınması isteniyordu. Bu istek nezaretçe olumlu karşılanmış, Nafia Nezaretinden bu kişilerin acilen memleketlerine dönmelerini temin için Anadolu-Rumeli ve İzmir Demiryolu idareleri nezdinde teşebbüste bulunulması istenmiştir (BCA. TİGM. 272.11/13.42.17. 3 Kanun-i Evvel 1334 / 3 Aralık 1918). Yine Sivas tarafından Samsun'a gelen ve çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu Ermeni muhacirlere nakil vasıtası sağlanması, yevmiye verilmesi ve ekmek ihtiyaçlarının karşılanması isteniyordu (BCA. TİGM. 272.11/.13.44.8. 29 Kanun-i Sâni 1335 / 29 Ocak 1919).

bulunuldu, borç para verildi⁷⁶⁰. Hatta bazı bölgelerde iş imkânı bile temin edilirken, sağlık tedbirleri de unutulmadı⁷⁶¹.

Geri dönüşle birlikte hükümet, iskân ve iaşe işleriyle uğraşırken, yine Mütareke sonrasında Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında işlendiği iddia edilen suçların tespiti ve bunların faillerinin cezalandırılması meselesi gündeme geldi.

3.3. DİVAN-I HARBİ ÖRFİ'DE ERMENİ MALLARIYLA İLGİLİ YARGILAMALAR

Ermenilerin, Birinci Dünya Savaşı içinde Osmanlı Devleti'ne karşı girişmiş oldukları isyan ve katliam hareketleri, onların savaş alanı dışındaki bölgelere sevk ve iskân edilmelerine yol açmıştı. Devletin, kendi güvenliğini sağlamak için başvurduğu bu yöntem, içeride ve dışarıda çeşitli eleştirilere sebep oldu. Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkıp Mondros Mütarekesi'ni imzalamasıyla, bu eleştiriler daha da arttı. Özellikle İtilâf Devletleri, sevk işlemini Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanarak, bunu gerçekleştiren İttihat ve Terakki mensupları başta olmak üzere sorumluların yargılanmalarını istiyorlardı⁷⁶². Bu süreçte, İngiliz hükümetinin belirlediği savaş suçluları arasında, malların yağmalanmasına ve yok edilmesine yol açtığı iddia edilenler de vardı⁷⁶³. Bunun tespiti için çeşitli bölgelere gönderilecek olan tahkik komisyonlarının yanı sıra, Divan-ı Harbi Örfi Mahkemeleri kurulacak ve özellikle İttihatçı görülen kişilerin de aralarında bulunduğu yargılamalar yapılacaktır.

İtilaf Devletlerinin baskısı üzerine Ahmet İzzet Paşa Hükümeti yerine kurulan Tevfik Paşa Hükümeti, sevk esnasında yapıldığı iddia olunan mezalim ve yolsuzlukları mahallinde incelemek ve şikâyet sahipleri ile bizzat temasta bulunmak üzere

⁷⁶⁰ Hükümet, geri dönen Ermenilere yaptığı yardımın yanı sıra Ziraat Bankası vasıtasıyla bunlara borç verilmesini sağlamış (BCA. TİGM. 272.11/14.49.5. 29 Haziran 1335 / 29 Haziran 1919; BOA. DH. ŞFR. 102/58. 7 Ağustos 1335 / 7 Ağustos 1919), ayrıca Tasfiye Komisyonlarınca Maliye Hazinesine devredilen paralarından kendilerine borç verilmesi de gündeme gelmiştir (*Sabah*, 29 Kanun-i Evvel 1334 / 29 Aralık 1918, Sayı: 10459).

⁷⁶¹ İleri, 1 Mart 1336 / 1 Mart 1920, Sayı: 772 , 8 Mart 1920, Sayı: 779; Atnur, "Yeni Kayıtlar Işığında Tehcirden Dönen Ermeniler Meselesine Bakış"; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 465-470.

⁷⁶² Ferudun Ata, "Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.15, Bahar 2004, s. 297.

⁷⁶³ Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 2009, s. 58.

komisyonların kurulmasına karar verdi⁷⁶⁴. Konu, Meclis-i Vükela'nın, 21 Kasım 1918 tarihindeki toplantısında ele alındı. Ancak Meclisi-i Vükelâ; suçu olan memurlar hakkında tahkikat yapıp ait olduğu mahkemede cezalandırılmasını olumlu bulmakla beraber, takibat yapılacak işlerin çeşitliliği ve çokluğu sebebiyle, bu görevin hususi bir komisyon vasıtasıyla yapılması kararını uygun buldu. Ayrıca bu komisyonda adli memurlardan biri Rum, diğeri Ermeni milletine mensup iki zatin bulunması gerektiği özellikle belirtildi. Dâhiliye Nezareti bu karar üzerine, eski Bitlis Valisi Mazhar Bey'in başkanlığında, Adliye Nezareti Umûr-ı Hukûkiye Müdür Muâvini Haralombos, Mülkiye Müfettişlerinden Emin, Hüseyin Hüsnü ve İstanbul İstinâf Mahkemesi azasından Artin Beyler'den oluşan beş kişilik bir Tahkik Heyeti kurmuştur. "Tetkik-i Seyyiât veya Tahkik- i Seyyiât Komisyonu" olarak bilinen bu heyet, Emniyet-i Umûmiye Dairesindeki görevine 24 Kasım 1918 tarihinde başlamıştır. Tamamen bağımsız olacağı bildirilen bu komisyonun görevi, Ermeni ve Rumların sevk edilmesi sırasında bazı memurlar tarafından yapıldığı iddia edilen yolsuzlukları araştırmak ve suçluları ortaya çıkarmak ve suçlu bulunanların tutuklanmasını sağlamaktır. Komisyonun ilk icraatlarından biri sevk esnasında Diyarbekir Valisi olan Dr. Reşit Bey'i sorgulamak ve tutuklayarak Divan-ı Harbe sevk etmek oldu⁷⁶⁵.

Meclis-i Âyan reisi Ahmet Rıza Bey, 2 Aralık 1918 günü verdiği tavrıyla, Osmanlı unsurlarına karşı yapıldığı iddia olunan suiistimallerin, kamu hukuku adına da takibatının yapılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Adliye Nezareti, 4 Aralık 1918 tarihinde verdiği ilânla; genel olarak suçların takibinin savcılarının asli görevlerinden olduğunu hatırlatmıştır. Dolayısıyla, Ermenilerin sevki ve öldürülmesi

⁷⁶⁴ Gökbilgin, I, 15.

⁷⁶⁵ Sevk sırasında Diyarbekir Valisi olan Reşit Bey, bölgede Emval-i Metruke Komisyonları kuruluncaya kadar Ermenilerin mallarının korunması için yerel birtakım tedbirler almıştı. Ancak Reşit Bey, Ermenilerin büyük bir kısmı sevk edildiğinden bu tedbirlerin yeterli gelmemesi üzerine, bölgede acil olarak bir Emval-i Metruke Komisyonunun kurulmasını sağladı. Reşit Bey'in bu çalışmaların rağmen, Hans Lukas Kieser, Diyarbekir Valisi Reşit Bey'in Eylül 1915 tarihli geçici kanundan sonra bölgede terk edilmiş malların idaresi için bir komisyon kurduğunu ve bu komisyonun söz konusu malların çoğunluğunu, Müslümanlara verdiğini dile getirmektedir (Hans Lukas Kieser, "Removal of American Indians, Destruction of Ottoman Armenians. American Missionaries and Demographic Engineering", *European Journal of Turkish Studies* 7, (2008), Demographic Engineering - Part I (<http://www.ejts.org/document2873.html>), 13.04.2014). Reşit Bey, Mütareke sonrasında oluşturulan Tahkik Heyeti tarafından Ermenilerin sevki esnasında katliam ve yolsuzluklara sebebiyet vermekten sorgulanmış ve Divan-ı Harbe sevk edilmişti. Tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne konulan Reşit Bey buradan kaçmış, yakalanmak üzereyken intihar etmiştir. Reşit Bey'in kaçıışı kadar intiharı da büyük bir yankı uyandırmıştır (Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Mehmetefendioğlu, *İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Haturaları, Sürgünden İntihara*, İstanbul 1993).

meselesine karışanlar hakkında yapılacak şikâyet ve ihbar üzerine, kamu ve şahıs hukuku adına derhal harekete geçilmesi istenmiştir. Bu ilân üzerine, birçok bölgeden asılsız şikâyet mektupları ve dilekçeler gelmeye başlamıştır.

Komisyonun görevlerinin zorluğu ve çokluğu sebebiyle, ayrıca İstanbul dışından da pek çok ihbar gelmesi üzerine görev yerinin İstanbul ile sınırlı kalmayıp taşrayı da kapsamına karar verildi. Böylece 11 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında alınan karar doğrultusunda, taşraya “Tahkik Heyetleri” gönderilmesi uygun bulundu. Ankara, Kastamonu Vilayetleri ile Bolu Sancağına, Trabzon Vilayeti ile Samsun Livasına, Bursa ve Edirne Vilayetleri ile Çatalca Sancağına, Aydın Vilayeti ile Çanakkale ve Karesi Sancaklarına, Konya Vilayeti ile Eskişehir, Karahisar (Afyon), Kütahya ve Antalya Sancaklarına, Sivas Vilayeti ile Kayseri ve Yozgat Sancaklarına, Erzurum, Van ve Bitlis Vilâyetlerine Diyarbakir ve Mamuretülaziz Vilayetlerine, Adana Vilayeti ile Maraş Sancağına, Urfa, Zor ve Antep Sancakları komisyonların çalışacağı bölgelerdi.

Görevleri arasında, ihbar edilen ve evrakı verilen suçlar hakkında tahkikat yapmak, sanıkların tutuklanmasına, kefaletle veya kefaletsiz olarak tahliye edilebilmelerine, tutuklama müzekkerelerinin geri istenilmesine, tahkikat sonucuna göre yargılanmaları için Divân-ı Harbe sevk etmeye veya men’i muhakemeleri sonucu tahliyelerine dair çoğunlukla karar vermek yer alıyordu. Çıkacak kararlara itiraz edilemeyeceği de belirtilmekteydi. Ayrıca bu heyetlerden görev yaptıkları bölgelerde suiistimaller ile ilgili kendilerine intikal eden bilgileri merkeze göndermeleri istenmişti. Bölgeden ayrılmış veya mevcut olan Ermeni nüfusun bildirilmesi de talep edilmişti. Bu arada çok sayıda Ermeni ve Rum kaymakamlık, mutasarrıflık, mülkiye müfettişliği, genel müdürlük gibi görevlere getirilmiştir⁷⁶⁶.

Komisyonlar, göreve başlamasından sonra 14 Aralık 1918’de çeşitli bölgelerde Divan-ı Harbi Örfî Mahkemelerinin⁷⁶⁷ kurulmasına karar verilinceye⁷⁶⁸ kadar ki geçen

⁷⁶⁶ Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, s. 64-67; Gökbilgin, I, 15-16; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I (Açıklamalı Kronoloji), Mondros’tan Erzurum Kongresine (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)*, Ankara 1993, s. 38, 59; Akşin, s. 140.

⁷⁶⁷ Kanun-i Esasi’nin 113. maddesi hükümete olağanüstü zamanlarda kanunların ve mülki nizamların geçici olarak tatil edildiği Örfî İdare ilan etme hakkını veriyordu. Örfî idare altında yönetilen bölgenin idaresi ise özel nizamname ile tayin edilecekti. Bu olağanüstü dönemlerde kurulan mahkemelere, Divan-i Harb-i Örfî adı verilmektedir. İtilaf Devletlerinin ve İttihat Terakki karşıtlarının savaş suçlusu saydıkları İttihat Terakki mensuplarının cezalandırılması yönündeki baskıları, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan

sürede suçlu görülen kişilerin cezalandırılması ve haklarındaki tahkikatın tamamlanması işiyle meşgul olmuştur. Bu süre içinde pek çok kişi tutuklanarak İstanbul Muhafızlığı ile Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiştir⁷⁶⁹. Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinin kuruluşuyla bu tutuklamalar daha da artacak pek çok kişi Malta'ya sürgüne gönderilecektir. Mahkemelerin kuruluş haberleri basında da geniş yer bulmuş, dönemin önemli gazetelerinden olan İkdam gazetesi, Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinin kuruluşunu, 7 Şubat 1919 tarihli sayısında, "En Büyük Muhakeme" başlıklı yazıyla değerlendirmiş, mahkemenin kuruluşunun uzun bir süreden beri beklendiği ve adaletli bir şekilde olacağına dair işaretlerle görevine başladığı dile getirilmiştir. Ayrıca bu durum sayesinde hükümetin övgüyü hak ettiği belirtilmekle birlikte mevzubahis olayların Talat Paşa Hükümeti zamanında meydana geldiği ve hükümetin cinayetlerden haberdar olduğu da iddia ediliyordu⁷⁷⁰. Bu yazı, İttihatçılara karşı duyulan öfkeyi göstermesi bakımından da önemlidir.

Mahkemeler, bir başkan ile üyelerinin ikisi ordudan, diğer ikisi adliyeden olmak üzere dört üyeden ve bir savcıdan oluşacaktı. Yargılamalar açık ve savunma usulüyle yapılacaktı. Kararlar mutlak çoğunlukla ve temyiz hakkı olmaksızın alınacak, sadece idam kararları padişahın onayıyla uygulanacaktı⁷⁷¹.

---

sonra uygulan ve İstanbul'da 1909'dan beri varlığı devam eden örfi idare bu mahkemelerin kurulmasına zemin hazırlayacaktır. Bu mahkemeler devletin dâhili ve harici emniyetini ihlal edecek suç ve cinayetlerin asıl failleri ile bunlara ortak olanların yargılanmasıyla sorumlu olacaktı. Bu nedenle Emval-i metrukeyle ilgili yargılamaların bu mahkemelerin yetkileri dışında kalacağı düşünülse de bu konuda pek çok yargılama olduğu görülmektedir. Örneğin savaş yıllarında Eskişehir'de emval-i metrukeye yönelik yapılan suiistimallerde suçlu görülen kişilerin Divan-ı Harbe sevkleri Mutasarrıflıkça istenmiş, İdare-i Örfiye Kararnamesinin ilgili hükmüne göre Divan-ı Harpte devletin harici ve dâhili emniyetini tehlikeye düşüren kişilerin yargılanacağı, ancak emval-i metrukede suiistimalin dâhili ve harici emniyetle ilgisi olmadığından dolayı bu kişilerin Nizamiye Mahkemelerine gönderilmesine karar verilmişti (BOA. DH. HMŞ. 6-2/12-11. 2 Temmuz 1332 / 15 Temmuz 1916). Ancak bu karara rağmen emval-i metrukede suçlarıyla ilgili yargılamalar savaş süresi boyunca ve Mütareke sonrasında da devam edecektir. Bu mahkemeler ve Mütareke sonrası yargılamalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Kocahanoğlu, Divan-ı Harbi Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi; Vartkes Yeghiayan, *The Armenian Genocide and the Trials of the Young Turks*, American Armenian International College Press, La Verne California, 1990; Taner Akçam, *Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?*, İstanbul 2002; Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*; Ferudun Ata, "Tehcir Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI(62), 2005, s. 521-543.

⁷⁶⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 188.

⁷⁶⁹ Bünyamin Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık-İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması (1918-1920)*, İstanbul 2006, s. 231.

⁷⁷⁰ Akın Çelik, "Mütareke Dönemi İstanbul Basınında Tehcir Davalarına Yönelik Tepkiler" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Yıl: 1, 2012, s. 4-5.

⁷⁷¹ Kocahanoğlu, s. XXIV; Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, s. 74-75.

İlki İstanbul'da kurulan mahkemelerde gayrimüslim üyelerin de görev alması dikkat çekicidir. Başta İttihatçı liderler⁷⁷² olmak üzere dönem içerisinde görev yapmış pek çok kişiyi yargılayıp tutuklayacak olan mahkemelerin Ermenilerin mallarına yönelik işlenmiş suçları da değerlendirdiği görülmektedir. Bu bağlamda İttihatçıların davaları devam ederken, İttihat ve Terakki'nin taşra örgütünü oluşturan ve merkezin emirlerini yerine getiren kişiler, “Katib-i Mesuller” olarak yargılanmışlardır. İlk olarak Yozgat ve Trabzon davasıyla başlayan yargılamalarda pek çok Ermeni şahit de dinlenmiştir. “Yozgat Tehcir ve Taktik Davasında⁷⁷³” Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey⁷⁷⁴, Yozgat evkaf memuru Feyyaz Ali Bey, jandarma kumandanı Binbaşı Tevfik Bey, sevk memuru komiser Numan Efendi, Kızılkoca nahiyesi müdürü Hayri Paşazade Osman Efendi ve jandarma tabur komutanı Mehmet Bey ile Şevket Çavuş yargılanmışlardır. İddianamede, Ermenilere karşı işlenmiş diğer suçların yanında mallarının gasp edilmesi de vardır⁷⁷⁵.

Kemal Bey'in emval-i metrukede suiistimalde bulunduğu yönündeki iddialar mütareke öncesinde de gündeme gelmişti. Bu konuda gelen şikâyetler üzerine 26 Mayıs

⁷⁷² 2 Kasım gecesi İttihat Terakki liderlerinden Talat, Enver ve Cemal Paşalarla Dr. Nazım, Dr. Rusuhi, Bahattin Şakir, Azmi ve Bedri Beylerin İstanbul'dan kaçışları ülke genelinde büyük bir tepkiye neden oldu. Savaşın sorumlusu olarak görülen bu kişilerin yargılanması, Divaniye Mebusu Fuad Bey'in 28 Ekim 1918'de, Said Halim ve Mehmed Talat Paşaların Divan-i Âliye sevklerini isteyen bir önergesi ile gündeme geldi. 4 Kasım'da kabul edilen önerge Beşinci Şube'ye gönderildi ve soruşturma bu şube tarafından yapıldı. Eski nazırların ifadelerine de başvuru soruşturma yargılamaya dönüştü. Beşinci Şube soruşturmasını 19 Aralık 1918'de bitirdi. Ancak bu arada Meclisin feshedilmesi Şubenin yaptığı soruşturmayı sonuçsuz bıraktı. İttihatçı liderlerin ve diğer İttihat ve Terakki mensubu kişilerin Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmalarına 27 Nisan 1919'da başlandı. Mahkeme reisi Ferik Mustafa Nazım Paşa, üyeleri ise Mirliva Zeki Paşa, Mirliva Mustafa Paşa (Kürt-Nemrut), Mirliva Ali Nazım Paşa, Miralay Recep Ferdi Bey'dir. Dava, daha önceden ülkeden firar eden kişilere verilen 10 günlük teslim olma süresinin dolması üzerine, gıyaben yargılanmalarına dair olan kararın okunmasıyla başladı. Netice olarak, mahkeme heyetinin, söz konusu kişiler hakkındaki kanaati suçlu oldukları yönünde belirlediği için, Talat, Enver, Cemal Paşalar ve Dr. Nazım Bey'in gıyaben idamlarına karar verildi. Maliye Nazırı Cavid Bey ile Mustafa Şeref Bey yine gıyaben olmak üzere on beşer yıl kürek cezasına çarptırıldılar. Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'ye ise önce kürek cezası verilmiş daha sonra bu cezası Edirne'de sürgün olarak değiştirilmiştir. Pek çok kişinin yargılandığı ve idamda dâhil olmak üzere ağır cezaların verildiği dava, İttihat ve Terakki mensuplarına duyulan kin ve öfkenin en açık belirtilerindendi (Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, s. 189-221; Kocahanoğlu, s. XVI-XVIII).

⁷⁷³ İkdâm Gazetesi, bu davayı “Anasır-ı gayrı müslimenin tehcir ve taktiki faillerinin Divan-ı Harbde ilk muhakemeleri” başlığıyla sayfalarına taşımış, ayrıca mahkeme başkanı Hayret Paşa'nın fotoğrafını da bu habere eklemiştir (İkdâm, 6 Şubat 1335 / 6 Şubat 1919, Sayı: 7899). Aynı gazete bir gün sonraki sayısında da davalara değinmiş, bu durumdan Talat Paşa Hükümetini sorumlu tutmuştur (İkdâm, 7 Şubat 1335 / Şubat 1919, Sayı: 7900). Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Nejdî Bilgi, *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, İstanbul 2006.

⁷⁷⁴ Kemal Bey'in yargılanma süreci ile ilgili geniş bkz. Nejdî Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara 1999.

⁷⁷⁵ Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorunun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2005, s. 220-221.

1915 tarihinde Ankara'ya hareket eden Tahkik Heyeti, bölgede araştırmalar yapmıştı. Fakat bu tarihlerde heyet, herhangi bir bulguya rastlamamış, daha sonra Kemal Bey'in Boğazlıyan Kaymakamlığı görevinden ayrıldığı 23 Nisan 1916 tarihinden yaklaşık bir yıl kadar sonra 8 Ocak 1917'de Ankara Meclis-i İdaresi ve 12 Nisan 1917'de de Şura-yı Devlet, Kemal Bey Hakkında yargılama kararı almıştır. Mahkeme sonuçlanıncaya kadar da memuriyetinin devamı uygun görülmeyerek görevinden azledilmiřtir⁷⁷⁶. Kemal Bey hakkındaki suçlamalar; kazaya ait emval-i metrukeye yapılacaklar konusunda müsamaha göstermediği ve halkın eşyalardan bir kısmını evlerine götürdüğu, bu durumu bilmesine rağmen engellemek için hiçbir teşebbüste bulunmayıp sessiz kaldığı, bu tür işleri yapanlardan borç para aldığı ve bu nedenle yağmacıları gizlemeye çalıştığı şeklinde idi. Kemal Bey, Boğazlıyan İstinaf Mahkemesi'nde yargılanarak 7 Ekim 1917 tarihinde üç ay hapis ve dört ay memuriyetten uzaklaştırma cezası almıřtır⁷⁷⁷. Ancak karara itiraz eden Kemal Bey, suçsuzluğu anlaşıldığından beraat etmiřtir⁷⁷⁸.

Mütareke sonrası Divan-ı Harbi Örfi'de yeniden yargılanan Kemal Bey'in mahkemesi esnasında, kendisinin Keller Köyü'ne gelip, öldürülen Ermenileri seyrettiği, kendisinin bizzat üç kişiyi öldürdüğu, bir Ermeni'nin parmağındaki yüzüğu alabilmek için parmağını kestirdiği gibi iddialarda bulunulmuřtur⁷⁷⁹. Kemal Bey, bu iddiaların yalan olduğunu, kendisinin Keller köyüne gitmediğini ve bunu ispat edebileceğini söylemiştir. Ayrıca, ne öldürdü dedikleri adamları tanıdığını, ne de parmak kırıp yüzük aldığını söyleyerek, ne kadar adi hisle dolu olursa olsun, hiçbir memurun bu derece aşağı bir fiili işleyemeyeceği cevabını vererek suçlamaları reddetmiştir. Ayrıca Cevizlihan'da yağma yapan onbaşı Hıdır ile jandarma kumandanı İbrahim'i suçlarından dolayı Divan-ı Harbe verdiğini, sevk esnasında Ermenilerin mallarını korumak üzere görevliler tayin ettiğini eklemiştir.

⁷⁷⁶ BOA. DÜİT. 114/46. 28 Mayıs 1333 / 28 Mayıs 1917.

⁷⁷⁷ Taha Niyazi Karaca, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)", *Atatürk Dergisi*, III(4), Temmuz 2003, s. 120-121. Kemal Bey'in Mütareke sonrası yargılanmasında, öncesindeki bu yargılanma ve aldığı ceza hakkında incelemeler yapılmış, Kemal Bey'in emval-i metrukede suiistimali dışında herhangi bir cinayete karıştığına dair kayıt bulunamadığı ifade edilmiştir (*İkdam*, 9 Şubat 1335 / 9 Şubat 1919, Sayı: 7902).

⁷⁷⁸ Nejdet Bilgi, "Ermeni Tehciri Yargılamalarında İlk Safha: Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in Yargılanması", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Editör: İdris Bal, Mustafa Çufalı), Ankara 2003, s. 458.

⁷⁷⁹ *İkdam*, 6 Şubat 1335 / 6 Şubat 1919, Sayı: 7899.

Suçlananlardan biri olan Feyyaz Ali Beyle ilgili olarak da Ermenileri öldürüp mallarını aldığına dair iddialar dile getirilmişti. Bir başka iddia da sevk esnasında bir Ermeni piskoposunun parmağını keserek yüzüğünü aldığı yönündeki suçlamalardı. Feyyaz Ali Bey bu yüzüğü Emval-i Metruke Komisyonundan müzayede ile satın aldığını söyledi.

Mahkeme sonucunda, Feyyaz Ali Bey'in bu mahkemeden "tefrik ve ihracı" ile yargılanmasının sonraya bırakılmasına, Kemal Bey'in idamına⁷⁸⁰, Tefrik Bey'in ise 15 yıl kürek cezasıyla cezalandırılmalarına karar verilmiştir⁷⁸¹.

Yozgat davası devam ederken Tefrik Paşa Hükümeti istifa etmiş, yerine Damat Ferit Paşa Hükümeti kurulmuştu. Damat Ferit Paşa Hükümeti, Tefrik Paşa Hükümeti zamanında kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'nin yavaş işlediğini öne sürerek, yeni bir Divan-ı Harb-i Örfi kurma yoluna gitmiştir. Böylece 16 Aralık'ta başkanlığını Mahmud Hayret Paşa'nın yaptığı İstanbul'da kurulan Divan-ı Harp dağıtılarak; burada görülen davalar için 8 Mart 1919 tarihli "Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi Hakkındaki Karârname" ile daha geniş yetkilerle Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi kurulmuştur.

Tutuklamaların arttığı bu dönemde Yozgat davasına da bakan Divan-ı Harb-i Örfi, 26 Mart 1919 tarihinden itibaren, Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığında Trabzon'daki suçlara karışmış olan, Acenta Mustafa Nuri, Rüşumat müdürü Mehmed Ali, Merkez-i Umumi üyesinden Rıza, Kaymakam Talat, Sıhhiye müdürü Ali Saib, Otelci Niyazi, Trabzon Polis müdürü Nuri Efendiler'in yargılamasına başladı. Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey'in ise firarda olması nedeniyle kendisine teslim olması için verilen sürenin dolması üzerine gıyaben yargılanmasına karar verildi⁷⁸². Adı geçen sanıklar, sevk kararının uygulanma şekli, bu sırada meydana geldiği iddia edilen suiistimler, Ermenilerin zehirlenerek öldürülmesi, denize atılmaları ve mallarının gasp edilmesi suçlarıyla yargılanacaklardır.

Yargılamalar esnasında Ermeni pek çok şahidin yanı sıra Van eski valisi Nazım Bey, Erzurum eski valisi Tahsin Bey, Bahriye Nazırı Avni Paşa, Maliye Nezareti Varidat Müdürü Lütfi Bey, adliye müfettişi Kenan Bey, Kerküklü Mehmed Ali Efendi,

⁷⁸⁰ *İkdam*, 11 Nisan 1335 / 11 Nisan 1919, Sayı: 7963.

⁷⁸¹ Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, s. 159-169; Karaca, *Ermeni Sorunun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, s. 222-223.

⁷⁸² Pınar Taşer, *Mütareke Dönemi'nde Divan-ı Harb-i Örfiler (1918-1922)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2005, s. 140-141, 181.

Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Hilmi Bey gibi birçok üst düzey yetkili tanıklıklar da bulunmuşlardır. 3. Ordu Eski Kumandanı Vehib Paşa'nın ise yazılı ifadesine başvurulmuştur. Bu üst düzey yetkililerin olumsuz ve yargılananlarla ilgili suçlayıcı ifadeler vermeleri dikkat çekicidir. Örneğin Vehib Paşa⁷⁸³ yazılı ifadesinde; Erzurum'un sükûtundan sonra 3. Ordu Kumandanlığına tayin olduğunu belirterek, o sırada sevk sona erdiğini, Erzurum ve Trabzon'dan sevk edilenlerin öldürüldüklerini ve paralarının alınarak, bir kısmının İttihat ve Terakki Cemiyetine, bir kısmının hükümete verildiğini ve diğer bir kısmının da görevlilerin kendi aralarında paylaştıklarını duyduğunu yazmıştır. Vehib Paşa, tüm bu kötü olayların Bahaeddin Şakir'in emri doğrultusunda gerçekleştiğinin de duyumları arasında olduğunu eklemiştir. Görüldüğü gibi Vehib Paşa'nın ifadeleri duyduklarından ibarettir ve dönemin etkisinde kalmış gibi görünmektedir. Ayrıca Vehib Paşa'nın verdiği ifadesinin tamamı basında yer almamış, İtilâf Devletleri Sansür Komisyonu, söz konusu bu ifadelerin bir kısmını

sansürlemişti. Bu durum, sansürlenmiş kısımların üç gün sonra yayımlanmasıyla ortaya çıktı. Yayımlanmasına önce izin verilmeyen ifadesinde Vehib Paşa, Ermeni kabilelerine yapılan saldırılara ilaveten, Ermenilerin Müslümanlara yaptığı çok büyük işkence ve zulümlerden de bahsetmişti⁷⁸⁴.

Şahitliğine başvuru Lutfi Bey ise İstanbul'dan gelen bir emir üzerine Tasfiye Komisyonlarının kurulduğunu, kendisinin başkanlığında bölgede de bir komisyon kurulması teklifini, pek çok çirkinliklerden haberdar olması nedeniyle kabul etmediğini açıklamıştır. Şahit olarak dinlenen Kerküklü Mehmed Ali Efendi ilginç açıklamalarda bulunmuştur: Sevk esnasında Trabzon'da olduğunu söyleyen Mehmed Ali Efendi, Ermenilerin bir kısmının deniz, bir kısmının da kara yoluyla olmak üzere kabile kabile sevk edildiklerini ve sevk edilenlerin üzerlerindeki eşyanın alındığını, deniz yoluyla yapılan sevki Acenta Mustafa Bey'in yaptığını ve birçok mücevher aldığını, hatta üç dört yüz bin liralık kıymeti olan bu mücevherleri, Mustafa Bey'in vali beyle ortaklaşa olarak İsviçre'ye gönderdiklerini işittiğini söylemiştir.

⁷⁸³ Levon Maraşlıyan, *Ermeni Sorunu ve Türk-Amerikan İlişkileri* adlı çalışmada, Vehib Paşa'nın ismini Vehbi Paşa olarak vermiş ve bu kişinin söz konusu ifadesinde, Ermenilerin katledilmesi ve mallarının yağmalanmasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aldığı kararların etkili olmasının yanı sıra bu suçların savcılar tarafından teşvik edildiğini ve bunların görevlerini ihmal etmeleri nedeniyle suçlara ortaklık ettiklerini eklemektedir (Levon Maraşlıyan, *Ermeni Sorunu ve Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1923*, İstanbul 2000, s. 19).

⁷⁸⁴ Taşer, s. 144-145; Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir*, s. 169-170.

Davada şahitliğine başvurulmuş Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Hüseyin Hilmi Bey'in emval-i metrukeye yönelik ifadeleri de dikkat çekicidir. Hilmi Bey ifadesinde, sevk sırasında Trabzon'da olduğunu ve Emval-i Metruke Satış Komisyonu'nda görevli bulunduğunu, komisyonun kayıtlarının çok karışık olduğunu, kendisinin komisyondan çekilmek istediğini, ancak valinin bu isteği kabul etmediğini söylemiştir. Komisyonda yapılan fenalıklara da değinen Hilmi Bey, kendisinin depo komisyonunda memur olmadığı için bu fenalıkların önüne geçemediğini, kendi görevini layıkıyla yerine getirdiğini, depolardan birçok şeyin alındığını işittiğini söyleyerek, *“Başımızda heykel gibi bir vali vardı. Her şey onun elinde idi. Eğer vali istemiş olsaydı, hiçbir fenalık olmazdı”* demiştir. Hilmi Bey, yine valinin emriyle mücevherlerin belediye'deki bir kasaya konulduğunu ve anahtarının polis müdüründe olduğunu, kasaya giren bütün mücevherlerin bir deftere kayıt edildiğini belirterek, bunların kendisiyle ilgisinin olmadığını söylemiştir. Hilmi Bey, emval-i metrukede yaşanan suiistimallerde ağırlıklı olarak dönemin valisi Cemal Azmi Bey'i suçlarken, kendini savunmak adına Emval-i Metruke Komisyonu içerisindeki görevini de yine valinin zoruyla yerine getirdiğini dile getirmektedir.

Şahitlerin ifadeleri bu yöndeysen, yargılamalar esnasında sanıkların savunmaları da dinlenmiştir. Yargılananlar arasında bulunan Otelci Niyazi Efendi, emval-i metruke ile ilgili kendisine sorulan çeşitli sorulara verdiği cevaplarda, Ordu'da aldığı iki mağaza eşyasından, birini 2500 liraya, diğerini de 400 kûsur liraya müzayede ile satın aldığını, malların gasp edilmesiyle alakasının olmadığını dile getirmiştir. Trabzon Polis müdürü Nuri Efendi ise yargılanması sırasında, Ermenilerin eşyasının hükümetin gösterdiği bir yere taşındığını ifade etmiştir.

Trabzon davasında yargılananlardan Trabzon eski Valisi Cemal Azmi Bey ve Trabzon İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulü Nail Bey'in gıyaben idamlarına karar verilmiştir. Rûsumat müdürü Mehmed Ali Bey, Vali Cemal Azmi Bey'in suiistimallerine ve yolsuzluklarına ortak olması nedeniyle on yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. Şehrin güvenliğinden sorumlu olan Polis müdürü Nuri Efendi, Ermenilerin can ve mal güvenliğini koruyamadığı için suçlu bulunmuş, bir sene hapis ve iki sene memuriyetten mahrumiyet cezası verilmiştir. Acenta Mustafa Bey, nakliye vasıtalarını, Ermenilerden gasp ettikleri malları taşımakta kullanarak, kendisine verilen görevleri suiistimal ettiği için suçlu bulunmuş, bir sene hapis ve iki sene memuriyetten

mahrumiyet cezasına çarptırılmıştır. Talat ve Niyazi Beylerin ise konu edilen cinayetlere katılmadıkları anlaşıldığından beraatlarına, Sıhhiye müdürü Ali Saib Bey'in hakkındaki davanın ise mahkmeden ayrılarak, daha sonra devam edilmesine karar verilmiştir⁷⁸⁵.

Emval-i metruke çerçevesinde yargılamaların görüldüğü bir diğeri de Büyükdere Davasıydı. 23 Nisan 1919 tarihinde Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığındaki bu mahkemede, Büyük Dere merkez memuru Kerim Bey, Büyük Dere muhtarı Laz Celâl Efendi, Büyük Dere'de oturan eşraftan Selânikli Refik Hıfzı Bey ve Hâfız Mahmud Efendi yargılanmışlardır. Bunlardan Kerim ve Refik Beyler emval-i metrukede yolsuzluk ve suiistimal nedeniyle yargılanmışlar, iddia edilen hırsızlık olaylarına cevap veren Kerim Bey, isteyenlerin eşyalarını götürdüğü gibi, götürmeyenlerin malları için de vesika düzenleyerek kayıt altına alındığını söylemiştir. Ancak sevk gerçekleştikten sonra bazı hırsızlıkların meydana geldiğini, bunun da gelip geçenler tarafından veya bölgede bulunup görevini suiistimal eden askerler tarafından yapıldığını belirtmiştir. Kerim Bey, çalınan malların birçoğunu daha sonra bulup sahiplerine teslim ettiğini de eklemiştir. Bu davada sanıklar beraat etmişlerdir⁷⁸⁶. Davanın sonuçlanmasına rağmen gayrimüslimlerin şikâyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Büyükdere caddesinde bulunan dükkânındaki kırk bin kuruşluk emvalinin Beyoğlu polis memurları tarafından alındığını ihbar eden Mardiros Çilyan'ın şikâyeti üzerine tahkikat yapılmış, ancak bu malların polis memurları tarafından değil, Emval-i Metruke Komisyonlarınca el konulduğu ortaya çıkmıştır⁷⁸⁷.

Bu dönemin dikkat çeken davalarından biri de Mamuretülaziz Davasıdır ve burada yargılananlar arasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyelerinden Doktor Bahaeddin Şakir Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Mamuretülaziz Kâtib-i Mesulü Resneli Nazım Bey, eski Harbiye Müsteşarı ve Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Paşa, Mamuretülaziz Polis Müdürü Reşad Bey, eşraftan Mahmud, Halil ve kardeşi Bekir, Jandarma yüzbaşlarından Kâzım ve Ethem, Mülâzım Mehmed Ali, Salih ve Şevki, Harputlu Hacı Kerim, Komiser Adıgüzel ve kardeşi Mehmed, Adıyamanlı

⁷⁸⁵ Taşer, s. 140-151.

⁷⁸⁶ İkdâm, 24 Nisan 1335 / 24 Nisan 1919, Sayı: 7976; Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir*, s. 186-189; Akın Çelik, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basınında Tehcir Davaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2003, s. 108-126.

⁷⁸⁷ BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayis Kalemi (DH. EUM. AYŞ.), 14/48. 5 Temmuz 1335 / 5 Temmuz 1919.

Bedri, vilâyet valisi Sabit, Maarif Müdürü Ferid, eski mebus Safvet ve Mehmed Said Efendiler, Dersim mebusu Nuri ve Harput Kaymakamı Asım Beyler bulunmaktaydı.

Bahattin Şakir, tehcir sırasında Ermenileri öldürtmek ve mallarını yağma ettirmek suçundan idama mahkûm edilmişti. Resneli Nazım Bey ise on beş sene kürek cezasına çarptırılmıştı. Maarif müdürü Ferid ve Dersim mebusu Nuri Beyler, Ermenilerin tehciri ve öldürülmesi ile emval-i metruke mallarını almakla suçlanmışlar, ancak kanıtların yetersizliği nedeniyle serbest bırakılmışlardı. Nuri Bey savunmasında, sevk edilenlerin emval-i menkulelerini beraberlerinde götürdüklerini, gayr-i menkul eşyaya ise özel komisyonca el konulduğunu, sevk boyunca merkezde bulunduğunu, elinden geldiğince Ermenileri korumaya çalıştığını söyleyecektir.

Mahkeme başkanlığını Mirliva (Nemrut-Kürt) Mustafa Paşa'nın yaptığı Erzincan Davası kapsamında Ermenileri katl, imha, mallarını gasp ve yağma suçuyla yargılanan Zor eski mutasarrıfı Zeki Bey'in 28 Nisan 1920'de gıyabında idamına karar verildi. Eski Urfa Mutasarrıfı ve öncesinde de Bayburt kaymakamlığı yapmış olan Nusret Bey'de Ermenilerle ilgili diğer suçlamaların yanı sıra emval-i metrukeden mal ve para çalmak suçundan yargılanmış ve idam edilmişti⁷⁸⁸.

Yine İzmit Davasının sanıklarından Ali Şaveri Bey'in Ermenilerden kalan metruk binalarla kiliselerde bulunan eşyaların alınarak satılması suçuyla yargılanıp iki yıl hapsine karar verilecektir⁷⁸⁹. Katib-i Mesuller kapsamında yargılanan ve emval-i metrukeden eşya çalmakla suçlanan Hasan Fehmi Efendi'ye, on sene süreyle kürek cezası verilmiştir⁷⁹⁰. Aynı dava kapsamında sanık olan Edirne İttihat ve Terakki Cemiyeti Müfettişi Abdülğani Bey, emval-i metrukede suiistimal ve bu malların düşük fiyatlarla satılmasına sebep olmakla suçlanmıştır. Tanıklar ifadelerinde, Abdülğani Bey'in Ermenilerin sevkleri sırasında paralarını aldığı ve Kazazyan Biraderlerin 100.000 liralık kazmir ve manifatura mağazasını kendi uşağı Hayrullah'a 1000 lira karşılığında ve diğer tanıdıklarına da daha düşük fiyatla emval-i metruke verdiğini

⁷⁸⁸ Nusret Bey'in yargılanma süreciyle ilgili bkz. Bayram Akça, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Ankara 2007.

⁷⁸⁹ Taşer, s. 161-162, 165-167.

⁷⁹⁰ Kocahanoğlu, s. 527-531.

belirtmişti. Abdülgani Bey'in cezasının Edirne Tehcir Davasının sonuçlanmasına kadar ertelenmesine karar verilmiştir⁷⁹¹.

Bu yargılamalar dışında emval-i metrukede suiistimali görülen pek çok kişi hakkında tahkikata devam edilmiş, suçlu görülenler cezalandırılmıştır. Bunlar şöyle sıralanabilir: Kastamonu Karabıyık köyündeki Ermeni mallarını gasp ettiği iddiasıyla Zühdü Bey hakkında tahkikata başlanmıştır⁷⁹². Divan-ı Harb-i Örfi'de kendisiyle ilgili yapılacak tahkikat için tebliğ gönderilen Samsun Emval-i Metruke Komisyonu eski başkanı Kazım Efendi ise Kifork Niharyan'a ait iki çuval şekeri zayi etmekle suçlanıyordu⁷⁹³. Reşadiye Kaymakamı Rasim Bey ve arkadaşlarının Ermenilerin öldürülmesiyle mal ve paralarının gasp edilmesinde suçlu görülerek tutuklanmaları gerektiği ifade ediliyordu⁷⁹⁴. Kastamonu'da muhacirin memuru Mazhar Efendi'nin bir Ermeni'den kiraladığı bahçeyi tahrip etmek ve sevk esnasında bir Ermeniye ait kasayı zorla açarak içindekilerinin tamamını mal sandığına vermemek gibi suçlarla görevinden alınması isteniyordu⁷⁹⁵.

Suçlamalar karşısında yapılan incelemelerden sonra birçok kişinin cezalandırıldığı görülmektedir. Gemlik Kazası Kaymakamı Faiz Bey, Ereğli Kaymakamlığındaki görevi sırasında babasını Emval-i Metruke Komisyon Başkanlığına tayin etmek suretiyle görevini kötüye kullanmaktan görevinden azledildi⁷⁹⁶. Köyceğiz Kaymakamı Siraceddin Bey'in işini iyi yapamadığı ve emval-i metrukeden bir kısmının ziyan olmasına sebep olmasından dolayı azline karar verildi⁷⁹⁷. Burhaniye emval-i metruke memuru Nidai Efendi de memuriyeti sırasında zimmetine para geçirmek suçundan işine son verilmiş ve aldığı paranın da derhal tahsil edilmesi istenmiştir⁷⁹⁸.

Dönem içerisinde Türk basınında Ermeni mallarıyla ilgili yolsuzluk yapıldığına dair çıkan haberler dikkat çekicidir. Bazı gazetelerde Ermenilerin mallarıyla ilgili yolsuzluk yapıldığına dair iddialar, hükümeti harekete geçiriyordu. Bu haberlere konu olan yerlerden biri de Merzifon bölgesidir. Merzifon'dan gelen yolsuzluk söylentileri

⁷⁹¹ Taşer, s. 107-109, 113.

⁷⁹² BOA. DH. ŞFR. 615/72. 15 Şubat 1335 / 15 Şubat 1919.

⁷⁹³ BOA. DH. EUM. AYŞ. 67/30. 18 Teşrin-i Sâni 1335 / 18 Kasım 1919.

⁷⁹⁴ BOA. DH. ŞFR. 98/114. 10 Nisan 1335 / 10 Nisan 1919.

⁷⁹⁵ BOA. DH. ŞFR. 610/65. 31 Kanun-i Sâni 1335 / 31 Ocak 1919.

⁷⁹⁶ BOA. DÜİT. 114/128. 10 Haziran 1335 / 10 Haziran 1919.

⁷⁹⁷ BOA. DÜİT. 48/24. 2 Ağustos 1335 / 2 Ağustos 1919.

⁷⁹⁸ BCA. TİGM. 272.74/69.51.4. 6 Teşrin-i Sâni 1336 / 6 Kasım 1920.

üzerine hükümet, Sivas Valiliğinden soruşturma başlatılmasını istemiş, yapılan araştırma sonuçları da basına yansımış, valilik herhangi bir yolsuzluk yapılmadığını açıklamıştır⁷⁹⁹.

Osmanlı Devleti, savaş yılları boyunca Ermeni sevkıyatı ve mallarıyla ilgili yolsuzlukları veya görevini kötüye kullananları verilen talimatlara uymayarak yanlış hareketlerde bulunanları ve “Emval-i Metruke” muamelelerinde vazifelerine dikkat etme yenler hakkında incelemeler yaptırmıştı. Bunun için birçok bölgeye tahkik heyetleri⁸⁰⁰ göndermiş, gerekli uyarılarda bulunmuş ve suçlu görülen kişiler yargılanmış ve birçok devlet görevlisi Divan-ı Harbi Örfice cezalandırmıştı. Hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi mensupları içinden söz konusu olaylara karışan kişileri firkadan “tard” etmiştir. Nitekim Bursa Kâtib-i Mesulü müzayededen bir ev almak suretiyle görevini suiistimal etmesinden, Kayseri Kâtib-i Mesulü de ahlâka ters düşen hareketlerinden dolayı firkadan kovulmuştu⁸⁰¹. Ayrıca ABD Mersin Konsolosu Edward I. Nathan, 30 Ekim 1915 tarihli raporunda, Adana’da İttihat ve Terakki’nin iki üyesinin Ermenilerin evlerini ve binalarını kundaklamayı planlamanın yanı sıra sevk esnasında Ermenilere yaptıkları muamele nedeniyle şehirden çıkarıldıklarını belirtiyordu⁸⁰².

Savaş sonrası dönemde İtilaf Devletlerinin özellikle de İngilizlerin baskısıyla kurulan Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinde sevk suçları yanı sıra mallarla ilgili yargılamalar da yapılmıştır. Yargılamalar sırasında meydana gelen adli haksızlıklar, İtilaf kuvvetleri yetkililerinin birçoğu tarafından da kabul edilmiştir. 4 Nisan 1919’da, ABD’nin İstanbul Yüksek Komiseri Lewis Heck, hükümetine, “yaygın bir şekilde, (yargılamaların) çoğunun kişisel intikam saikiyle ve İtilaf Devletleri yetkililerinin ve özellikle İngilizlerin kışkırtmasıyla yapılmakta olduğuna inanıldığını” bildiriyordu. İngiliz Yüksek Komiseri Caltorphe, Londra’ya, “Yargılamalar maskaralığa dönüşmekte ve bizim ve Türk hükümetinin itibarına hanel getirmektedir” diye yazıyordu. Komiser

⁷⁹⁹ Hadisat, 8 Kanun-i Evvel 1334 / 8 Aralık 1918, Sayı: 50.

⁸⁰⁰ 1915-1916 yılları arasında gönderilen tahkik heyetleri ve bu heyetlerin incelemeleri sonucu Divan-ı Harbi Örfi’de yapılan yargılamalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Beyoğlu, “Ermeni Tehciri Yargılamaları”, s. 525-538.

⁸⁰¹ Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, s. 62- 64.

⁸⁰² Bryce-Toynbee, s. 428.

John de Robeck'in görüşüne göre de, muhakeme öyle bir başarısızlıklarla dolu idi ki, "onun bulguları hiçbir şekilde hesaba katılamazdı"⁸⁰³.

3.4. EMVAL-İ METRUKENİN İADESİNE YÖNELİK HÜKÜMET ÇALIŞMALARI

Osmanlı Devleti'nin 1917 yılı itibariyle Ermenilerin geri dönüşüne izin vereceğine yönelik ılımlı yaklaşımı, onların malları konusunda da kendini göstermeye başladı. Talat Paşa'nın sadrazam olması ile birlikte Ermenilerin dönüşü, sevk ve iskânına yönelik birtakım çalışmalar yapılırken, kayıtlardan, mallar konusunda da duyarsız kalınmadığı anlaşılmaktadır. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi tarafından hazırlanan 24 Mart tarihli raporda⁸⁰⁴, Maliye Nazırı Cavid Bey'in Ermeni mallarının tamamını iade etmek istediği ve bu önerisinin de Talat Paşa tarafından dikkate alındığı yazıyordu.

1918 Ekim ayı ortalarından itibaren, Rum ve Ermeni muhacirlerin iskânı hakkında yapılan çalışmaların bir kısmı tamamlanmıştı. Osmanlı hükümeti, henüz iskân faaliyetine tam olarak başlamadan, öncelikle Rum emval-i metrukesinin düzenlenmesi hususunda faaliyete geçmiş ve bu amaçla Mektub-i Vilayet Ecevid Bey'in başkanlığında bir komisyon teşkil edilmişti. Fakat bir müddet sonra Ecevid Bey Tasfiye Komisyonu ile arasının açılması üzerine istifa etmiş, yerine Vilayet Hukuk İşleri Müdürü Namık Bey tayin edilmişti⁸⁰⁵. Rumlara ait metruk malları idare eden Tasfiye Komisyonlarından devralmaya Meclis-i İdare üyesi Hayri ve Evrak Müdürü Mustafa Bey görevlendirilmişlerdi. Ermenilere ait emlak muamelelerinin eskiden olduğu gibi Tasfiye Komisyonlarınca sürdürüleceği bildiriliyordu⁸⁰⁶.

Savaşın bitişiyle birlikte Osmanlı Devleti, daha önce sevke tabi tuttuğu ve sonrasında yurtlarına dönmelerine izin verdiği Ermenilerin mallarının iadesi meselesiyle karşı karşıya kaldı. Talat Paşa'nın yerine hükümeti kurmakla görevlendirilen Ahmed İzzet Paşa Meclis-i Mebusan'da okuduğu hükümet beyannamesinde, tehcir edilmiş olan vatandaşların peyderpey eski bölgelerine dönmelerine karar verildiğini, icraata

⁸⁰³ Güllü, s. 314.

⁸⁰⁴ *Österreich-Armenien VII (1916-1917)*, s. 5302-5303; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

⁸⁰⁵ *Sabah*, 27 Teşrin-i Evvel 1334 / 27 Ekim 1918, Sayı: 10395; Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 45.

⁸⁰⁶ *Sabah*, 21 Teşrin-i Sâni 1334 / 21 Kasım 1918, Sayı: 10421.

başlandığını, ayrıca bu kişilerin emval-i menkule ve gayrimenkulelerini kendilerine iade edip satılmış olan eşya bedellerinin de ödeneceğini ifade etmişti⁸⁰⁷. Meclis-i Vükelâ tarafından onaylanmış olan bu hususlar, Dâhiliye Nezareti tarafından 23 Ekim 1918’de vilayet ve mutasarrıflıklara bildirildi⁸⁰⁸.

Ahmet İzzet Paşa Hükümetinin diğer önemli bir icraatı da, sevke tabi tutulanlar hakkında 1915 yılında çıkartılan iki geçici kanunun kaldırılmasına yönelik tezkirenin Meclis-i Mebusan’a sunulmasıdır⁸⁰⁹. Bu arada Mecliste Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi ve rüfekası, “*vakti seferde icraatı Hükümete karşı gelenler için ciheti askeriyyece ittihaz olunacak tedabir hakkındaki kararname ile işbu kararname mucibince ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve emlak ve matlubatı metrukeleri hakkındaki kararnameye tevfikân yapılan mezalimin mürettip ve faileri ile duçarı gadr olanlar hakkında Hükümetçe ne düşünülüşüne dair*” bir soru önergesi verdiler. Ermeni mebuslar hükümetin daha hızlı ve programlı çalışmasını istiyordu. Buna karşılık Fethi Bey, yaptığı konuşmasında, “*bu gün tehcir edilmiş olan yerler ahalişi avdet edecekleri mahalde kendilerine bir mesken, bir sıcak çorba bulabilecekler mi? Bunların bir kısmı tehcir olunan yerlerde dükkân açmışlar, iş bulmuşlar, hatta bazıları aldığımız malumata nazaran şimdiki halde yerinden kımldamamak niyetinde ve bu kışı oralarda geçirmek taraftarıdırlar. Binaenaleyh Hükümet bu işi tedricen yapmak taraftarıdır ve tedricen yapmak lazımdır*⁸¹⁰” diyerek, geri dönüşlerin sistemli bir şekilde yapılmasından yana olduğunu belirtmiştir. Fethi Bey’in konuşmasından sonra Ermeni mebusların da ısrarıyla⁸¹¹ Meclis-i Mebusan’a sunulan taktirle, sevke tabi tutulanlar hakkında 1915 yılında çıkartılan iki geçici kanun 4 Kasım 1918’de kaldırıldı⁸¹². Böylece 1915 yılı

⁸⁰⁷ MMZC. 19 Teşrin-i Evvel 1334 / 19 Ekim 1918, D. III, C. I, İçt. 5, İn. 4, s. 29; Hadisat, 20 Teşrin-i Evvel 1334 / 20 Ekim 1918, Sayı: 1.

⁸⁰⁸ Atnur, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, s. 124.

⁸⁰⁹ MMZC. 24 Teşrin-i Evvel 1334 / 24 Ekim 1918, D. III, C. I, İçt. 5, İn. 6, s. 46-47; BOA. BEO. 4539/340382. 21 Teşrin-i Evvel 1334 / 21 Ekim 1918.

⁸¹⁰ MMZC. 4 Teşrin-i Sâni 1334 / 4 Kasım 1918, D. III, C. I, İçt. 5, İn. 11, s. 112-113.

⁸¹¹ Hükümetin Rum ve Ermeni muhacirler hakkında yaptığı çalışmalar, azınlık cemaatleri tarafından da yakından takip edilmekte, özellikle gayrimüslim mebuslar bu konuda hükümeti sıkıştırılmaktadırlar. Meclisteki çalışmalarının yanı sıra Dâhiliye Nazırı Fethi Bey’i ziyaret eden Ermeni mebuslar, ondan muhacirlerin memleketlerine iade edilip, mal ve mülklerinin de kendilerine geri verileceği teminatı almışlardı. Maliye Nazırı Cavit Bey de kendisiyle görüşen Ermeni Heyet-i Murahhasasına aynı teminatı vermekte, iadeleri kararlaştırılmış olan kişilere geride kalan emlaklerinden başka, satılan eşyaların parasının Maliye Nezareti tarafından ödeneceğini ifade etmektedir (*Sabah*, 20 Teşrin-i Evvel 1334 / 20 Ekim 1918, Sayı: 10388; *Atı*, 17 Teşrin-i Evvel 1334 / 17 Ekim 1918, Sayı: 280; Atnur, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, s. 45).

⁸¹² BOA. BEO. 340382.

şartlarında ortaya çıkan, birkısım Ermenilerin sevki ve malları hakkındaki düzenlemeleri içeren geçici kanunlar iptal edilmiş oldu.

Ermenilerin geri dönüşüyle birlikte mallarının iadesine yönelik hükümetin çıkardığı herhangi bir kanun ya da karar olmadığından neye göre muamele yapılacağı bilinmiyordu. Daha önce çıkarılan kanunların iptal edilmesi ve hali hazırda uygulanacak bir hukuki düzenlemenin olmayışı büyük bir karışıklığa sebep oldu. Bu durum özellikle taşrada bulunan memurları sıkıntıya düşürürken, merkezden gerekli bilgilerin biran önce gelmesi yönündeki istekleri de beraberinde getirdi. Bu belirsizlik dönemin basınına da yansımış, Atı Gazetesi, memurların nasıl bir uygulama takip etmeleri hususunda izahata gerek olduğuna ve acilen bir kanun hazırlanması için mebuslar tarafından verilecek bir takrir ile hükümetin dikkatinin çekilmesine vurgu yapıyordu⁸¹³. Bu konuda pek çok bölgeden gelen yazılarla merkezden izahat istenilmekteydi. Kastamonu'dan gelen yazıda, Ermenilere ait olup Emval-i Metruke Komisyonları tarafından satılmış ve bazı müesseselerde bulunan eşyaların sahiplerine iadesi hususunda müracaat edilmekte olduğundan, yapılması gereken muamelenin bildirilmesi isteniyordu⁸¹⁴. Yine aynı vilayetten gelen bir başka yazıda, özellikle emval-i metrukeden kaynaklanan iddiaların idareten halledilmesi mümkün olmadığından, bu işle ilgili olan makamlara uygun kişilerin tayin edilmesi isteniyordu⁸¹⁵.

Hükümet, bu sorunları yakında çıkaracağı kanunla gidermeye çalışmak istese de bunun için yeterli zaman olmadığından, çeşitli bölgelere gönderdiği yazı ve emirlerle geçici çözümler bulmaya çalıştı. AMM'nden Mamuretülaziz Vilayetine gönderilen yazıda, Hazine adına kayıtları yapılmamış, emval-i metrukenin sahiplerine iadesine engel olmadığı, kayıtları yapılmış olanların ilgili kanunun çıkarılmasıyla iadesi ve müzayede ile satılan gayrimenkullerin bedelinin ödenmesi şartıyla kişilerin mağduriyetlerinin giderilmesi isteniyordu⁸¹⁶. Yine aynı kurum çıkışlı olup, İzmit Mutasarrıflığına gönderilen yazıda ise gerekli uyarılarda bulunuluyor, emval-i metrukeden karşılıksız olarak başkalarının eline geçenlerin iadesini ve Tasfiye Komisyonlarınca müzayede ile satılmış olanların *memleketteki nazik durum* dikkate

⁸¹³ Atı, 27 Teşrin-i Sâni 1334 / 27 Kasım 1918, Sayı: 319.

⁸¹⁴ BOA. DH. ŞFR. 604/113. 5 Kanun-i Evvel 1334 / 5 Aralık 1918.

⁸¹⁵ BOA. DH. ŞFR. 618/58. 2 Mart 1335 / 2 Mart 1919.

⁸¹⁶ BOA. DH. ŞFR. 97/112. 11 Mart 1335 / 11 Mart 1919.

alınarak bedelleri ödenmek koşuluyla teslimi gerektiği belirtiliyordu⁸¹⁷. Hükümet böylece malları gerçek sahiplerine iade ederken, haksız yere bu mallar üzerindeki hak taleplerinin de önüne geçmiş olacaktı. Hükümet, ayrıca kanun çalışmaları bitinceye kadar malların iadesi konusunda geçici olarak çözüm arayışları içerisinde başvurduğu yöntemlerden biri de bu malların idareten sahiplerine iadesi idi⁸¹⁸.

Hükümet, tüm bu belirsizlikleri gidermek ve yapılacak uygulamalara hukuki bir zemin oluşturmak üzere harekete geçti. Bir kanun layihası hazırlıklarına başlandı. Bunun için Adliye Nezareti Müsteşarı Yusuf Kemal Bey başkanlığında bir komisyon oluşturuldu. Komisyonun diğer üyeleri arasında, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman, Umur-ı Hukukiye ile Cezaiye Müdürleri, Maliye Hazinesi Varidat Müdürü Faik Nüzhet, Defter-i Hakani Senedat Müdürü Rüşdü, Emlak-ı Emiriye Müdür Muavini Muhlis beyler bulunmaktadır⁸¹⁹. Komisyona kuruluşundan sonraki dönemlerde Ermeni üyelerin de dâhil edildiği görülecektir⁸²⁰.

Komisyon kurulur kurulmaz faaliyete geçmiş, sık sık yaptığı toplantılar ve çalışmaları dönemin basını tarafından da yakından takip edilmiştir⁸²¹. Komisyon tarafından hazırlanmakta olan kanunla ilgili vilayet ve mutasarrıflıklar da bilgilendirilmiş, yakında yayınlanacağı haber verilmiştir⁸²². Bu süreçte Muhacirin Müdüriyeti ile sıkı bir işbirliği içerisine giren komisyon, malların iadesi konusunda Müdür Hamdi Bey'den bilgi alıyordu⁸²³. Ancak komisyonun çalışmalarının kısa sürede bitmeyeceği belliydi. Bu nedenle hükümet, kanun hazırlanıncaya kadar malların iadesi ile ilgili daha seri çözümler düşünecek, geri dönen Ermenilerin mallarının iadesi ve iskânlarıyla ilgili birtakım yazılı emir, talimatname ve yazılarla gerekli önlemlerin

⁸¹⁷ BOA. DH. ŞFR. 97/231. 23 Mart 1335 / 23 Mart 1919.

⁸¹⁸ BOA. DH. HMŞ. 4-2/11-22. 21 Temmuz 1335 / 21 Temmuz 1919.

⁸¹⁹ *İkdam*, 1 Kanun-i Evvel 1334 / 1 Aralık 1918, Sayı: 7832; *Hadisat*, 1 Kanun-ı Evvel 1334 / 1 Aralık 1918, Sayı: 43; *Sabah*, 2 Kanun-i Evvel 1334 / 2 Aralık 1918, Sayı: 10432.; *Minber*, 2 Kanun-i Evvel 1334 / 2 Aralık 1918, Sayı: 31; Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 46.

⁸²⁰ *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919-1922: The Armenian-Greek Section (Compiled by Varteks Yeghiayan)*, California 2007, p. 35; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

⁸²¹ *Hadisat*, 8 Kanun-i Evvel 1334 / 8 Aralık 1918, Sayı: 50; *İkdam*, 2 Kanun-i Evvel 1334 / 2 Aralık 1918, Sayı: 7833.

⁸²² BOA. DH. ŞFR. 93/274. 26 Teşrin-i Sâni 1334 / 26 Kasım 1918.

⁸²³ *Sabah*, 2 Kanun-i Evvel 1334 / 2 Aralık 1918, Sayı: 10432; *Atı*, 4 Kanun-i Evvel 1334 / 4 Aralık 1918, Sayı: 326.

alınması hususunda idari makamları uyaracaktır⁸²⁴. Hükümetin yapmış olduğu bu yazışmalar, daha sonra İAMM tarafından birleştirilip genişletildi ve 18 Aralık 1918'de daha kapsamlı bir talimatname haline getirildi. Öncelikli olarak Ermeni ve Rumların sevk ve iskânına yönelik maddelerin yer aldığı 18 Aralık tarihli talimatname şu esasları içeriyordu⁸²⁵:

Rum ve Ermenilerin memleketlerine sevklerinde, emlak ve arazilerinin kendilerine teslim ve iadesinde ortaya çıkan zorlukların izalesi ve tatbikatının temini maksadıyla bir kısmı evvelce de tebliğ edilmiş olan karar ve tedbirler aşağıya çıkarılmıştır:

1- İsteyenler dönüş imkânından yararlanacak, arzusu dışında kimse sevk edilmeyecek.

2- Sevk edilecek ahalinin yollarda perişanlık çekmemesi ve gittikleri yerlerde mesken ve yiyecek sıkıntısına maruz kalmalarını önlemek amacıyla, eski bölgelerindeki idareciler ile görüşülüp, şartlar sağlandıktan sonra sevke başlanılacaktı.

3- Bu şartlarda gelecek Rum ve Ermenilere hane ve arazileri teslim edilecek. Ancak bu işlemde önceki kurallar da dikkate alınacaktı.

4- Rum ve Ermenilerin evleri kendileri gelmeden boşaltılmış olacak, buralardan çıkartılan yerli ahali, memurlar ve askerlerin iskânları, ihmal edilmeden sağlanacaktı. Gerekirse birkaç aile bir arada bulundurulabilirdi.

5- İslam muhacirlerin açıkta kalmamaları temin edilinceye kadar, Rum ve Ermenilerin dahi geçici bir zaman için ikişer üçer aile bir arada yerleştirilebilmesi zaruri ve uygundu.

6- Kilise ve mektep gibi binalar ve bunların müştemilatı ve gelir getiren emlaki ait olduğu cemaate derhal teslim edilecektir.

7- Yetim çocuklar, talep olunduğu zaman hüviyetleri hakkında dikkatli bir incelemeden sonra velilerine ve cemaatlerine teslim olunmalıydı.

8- Din değiştirmiş olanlar anayasaya göre istediklerini yapmada serbesttir.

⁸²⁴ *Hadisat*, 4 Kanun-i Evvel 1334 / 4 Aralık 1918, Sayı: 46; *Sabah*, 4 Kanun-i Evvel 1334 / 4 Aralık 1918, Sayı: 10434.

⁸²⁵ BOA. BEO. 341055; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

9- Din değiştirmiş ve Müslümanlarla evli olan kadınlar eski dinlerine dönebilir. Bu takdirde iki taraf arasındaki nikh düşer. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler mahkemeler tarafından czlecektir.

10- Rum malları sahipleri döndükçe iade edilecek, iki kısma ayrılan Ermeni mallarından maliye ve evkaf namına intikali yapılmamış olanları kirada tutmak gereksizdir, boşaltılıp sahiplerine teslim edilmelidir. Tapu kaydı yapılarak hazineye intikal ettirilenler ise, mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacaktır. Ayrıca bu konuda bir kanun hazırlanmaktadır. Mallar iade edilmezse, dönen sahiplerine kira bedelleri ödenerek kanun cıkana kadar beklenecektir. Yapılacak işlemler de zabıtname tanzim edilmesi de gerekmektedir.

11- Muhacirlere verilen emlkın sahipleri geldikçe iadesi gerekmektedir. Bu iş için dördüncü maddenin hükümlerinin aynen tatbiki kararlaştırılmıştır.

12- Eski sahiplerine iade edilecek ev ve dkkn gibi emlak, içerisinde oturmakta olan muhacirler tarafından tamirat ve ilaveler yapılmışsa veya yine sahiplerine iade edilecek arazi ve zeytinliklerde ekim yapılmışsa, iki tarafın da hukuku gözetilerek bir czm bulunacaktır.

13- Rum ve Ermenilerin muhtaç bulunanlarının sevk ve iaşe masrafları Harbiye tahsisatından karşılanacaktır.

14- Şimdiye kadar Rum ve Ermenilerden sevk edilenlerin miktarları, milletleri ayrı ayrı yazılmak şartıyla Nezarete telgrafla iletilecektir. Ayrıca her ayın on beşinci ve sonuncu günlerinde on beş gün zarfında nerelere ne kadar Rum ve Ermeni sevk olunduğu daima bildirilecektir.

15- Sevkiyat yalnızca ülke içerisinde yeri değiştirilenlere yönelik olacak, hudut dışına cıkınlar kabul edilmeyecektir.

Hükümet, bu talimatnameden yola cıkarak ve yapılacak işlemleri hızlandırmak adına daha önce de başvurduğu yöntemlerden biri olan; sevk edilen Ermenilerin mal ve mülkleriyle ilgili geniş cplı bir araştırma yapılmasını istedi. Bu doğrultuda mal ve eşya talebinde bulunanlar için bunların miktarını ve kıymetlerini gösteren cetvellerle birlikte bir de mal ve eşyaların gerçek miktar ve kıymetlerinin bildirilmesi yönünde mal

sahipleri uyarılarak, alınacak bir dilekçeyle, ilgili deftere kaydedilmesi gerektiği hususu ilgililere bildirildi⁸²⁶. Çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda ise daha ayrıntılı olarak sevk edilen Rum ve Ermenilerin mallarının yanı sıra nüfus bilgilerinin de araştırılarak acilen bildirilmesi isteniyordu⁸²⁷. Bu bağlamda çok daha kapsamlı bilgi istenilen yerlerden biri de Bitlis Vilayeti idi. Bitlis'teki yetkililerden, sevk edilen kişilerin sevkten önce yaşadıkları ve sevkten sonra geri döndükleri köylere ait ayrı ayrı olmak üzere krokiler çıkarılması, her köyden çıkarılan ve geri dönenlerin nüfus bilgisi ile bölgede iskâna uygun bina sayısı ve Müslüman muhacirlerin nüfus bilgilerini gösterir cetvellerin hazırlanması isteniyordu⁸²⁸. Yine bölgelerdeki emval-i metruke gelir gider cetvellerinin gönderilmesi de hükümetin diğer istekleri arasındaydı⁸²⁹. Bazen gelen bilgiler yetersiz görülüp eksikliklerin giderilmesi isteniyor⁸³⁰, bazen de bir bölgedeki mallarla ilgili bilgisine başvurulmak üzere yetkili kişiler çağrılıyordu⁸³¹.

Geri dönen Ermenilerin iskânı ve mallarının iadesinde karşılaşılan en büyük sorun şüphesiz ki, bunlara ait mülklere daha önceden muhacirlerin yerleştirilmiş olmasıdır. Bu mülklerden bir kısmında da asker aileleri, memurlar ve yerli halk oturmaktaydı⁸³². Bu durum Ermeni mebuslarca Meclis gündemine taşınıyor, Ermenilere ait mülklerin biran önce boşaltılarak gerçek sahiplerine iade edilmesi isteniyordu⁸³³. Bu kadar insanın bir

⁸²⁶ Atı, 21 Teşrin-i Sâni 1334 / 21 Kasım 1918, Sayı: 313.

⁸²⁷ BOA. DH. ŞFR. 92/162. 17 Teşrin-i Evvel 1334 / 17 Ekim 1918.

⁸²⁸ BOA. DH. ŞFR. 101/62. 29 Temmuz 1335 / 29 Temmuz 1919.

⁸²⁹ BCA. TİGM. 272.10/1.3.18. 3 Haziran 1335 / 3 Haziran 1919.

⁸³⁰ Merkezden gönderilen emir üzerine Edirne'ye gelen Rum ve Ermenilerle bunların emval-i metruke miktarını gösteren cetveller gönderildi. Ancak Dâhiliye Nezareti bu cetvellerin, diğer bölgelerden vilayete sevk edilen veya vilayet dâhilinde tebdil-i mekân ettirilmiş kişiler ile oradan yabancı ülkelere firar etmiş olan Rum ve Ermeniler hakkında bir bilgi vermediğinden, bu gibi şahısların ayrı ayrı miktarını gösterir bir cetvelin de hazırlanmasını istedi (BOA. DH. ŞFR. 93/239. 21 Teşrin-i Sâni 1334 / 21 Kasım 1918).

⁸³¹ Yalova'dan sevk edilmiş olan Ermenilerin emval-i menkulleri hakkında bilgisine başvurulmak üzere oraya çağrılan eski emval-i metruke yazı memuru Enver Efendi yol masraflarının karşılanmasını talep ediyordu (BOA. DH. EUM. AYŞ. 15/83. 15 Temmuz 1335 / 15 Temmuz 1919).

⁸³² Hükümetin bu konudaki çalışmaları, dönemin basınca yakından takip ediliyordu. Atı Gazetesi, hükümetin geri dönmesine izin verdiği kişilere ait binalarda kirayla ikâmet eden memur, zabitan ve yerli halkın biran önce bunları tahliye etmesini istediği, hatta bu konuda harekete geçildiğini yazıyordu (Atı, 3 Teşrin-i Sâni 1334 / 3 Kasım 1918, Sayı: 298).

⁸³³ Ermeni mebuslardan Dikran Barsamyan (Sivas), ölen Keygam Efendi tarafından daha önce yazılan takriri 9 Kanun-i Evvel 1334 / 9 Aralık 1918'de Meclisin gündemine taşıdı. Keygam Efendi, Osmanlı idaresince Ermenilerin yok edildiğini iddia ettiği takririne, Ermenilere ait emlak ve arazilerin iadesi ile ilgili şikâyetleriyle devam ediyordu: “Şark Mültecileri namına tahsis olunan milyonlardan Ermenilerin hissemend olmadığı gibi bilakis şu iane ile dışarıdan başka muhacirleri Ermenilerin arasında yerleştirmek için sevk eyledikleri işitiliyor. Asırlardan beri Ermeni Milletine ait olan ve Osmanlı Hükümdarlarının berat imtiyazları ile tasdik olunan Vatanı mukaddesleri olan Vilayâtı Şarkiycede emlâk ve arazileri üzerine mesmuatı ahire üzerine memurini hükümet tarafından diğer eşhas iskân ettirilmekte bulunuyor. Vatanı aslilerinin umumî kıtalden her nasılsa tahlisi nüfus ederek elyevm enva sefalet içinde sürüklenen bakiyyetüssuyuf Ermeni Milletine ve efradına ait emlâk ve arazinin eshabı kadime ve

anda tahliye edilmesini beklemek zordur. Dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey de bu zorluğu dile getirmektedir. Cavid Bey, Ermenilerin geri dönüş kararının herkes tarafından benimsendiğini, ancak devletin zor durumda olduğunu ifade etmektedir. Cavid Bey, Ermenilere ait emlakın büyük bir kısmının Müslüman muhacirler ve bazı yerlerde memurlar tarafından kullanıldığını, bir kısmının da harap olduğunu hatırlatmakta, eğer Ermenilerin hemen geri dönmeleri durumunda büyük bir mesken buhranı yaşanacağını söylemektedir⁸³⁴. Cavid Bey'in yaptığı bu vurgu, dönemin Ermeni basınına da yansımış, Ermenilerin geri dönüş kararının hemen öncesinde, Verçinlor Gazetesi, Ermenilerin evlerinde yerleşmiş olan Müslüman muhacirler nedeniyle büyük bir karışıklığın çıkacağı haberini veriyor ve hükümetin bu konuda maddi sıkıntı içerisinde olduğunu bildiriyordu⁸³⁵.

Hükümetin çalışmaları sonucu bazı bölgelerde malların Müslümanlar tarafından korunmaya çalışıldığı görülmektedir. Örneğin İzmit ile Bursa arasında yer alan Armutlu gibi bölgelerde, yerli Müslümanlar, sevke tabi tutulan kişilerden geriye kalan mallara göz kulak olmak ve korumak için teşebbüste bulunuyorlardı. Ancak bu durumun her yerde aynı olduğunu söylemek mümkün değildi. Yalova, Biga ve Adapazarı gibi yerlerde Müslüman muhacirlerin ellerindeki malları, sahipleri olan Ermenilere geri vermek istememeleri, her iki unsur arasındaki tansiyonu yükseltmişti⁸³⁶.

Birçok bölgeden merkeze gelen ve evlerin boşaltılması yönündeki taleplerin giderek arttığı yönündeki yazılar da yaşanacak sıkıntıyı haber vermektedir⁸³⁷. Yine de hükümet gelen Ermenilerin sıkıntıya düşmemesi için bu mülklerin biran önce boşaltılmasını istemektedir. Bunu çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği talimatlarla pekiştiren hükümet, boş olan yerlere kimsenin yerleştirilmemesini, tahliye edilen evlerle daha önce kiraya verilenlerin sahiplerine iadesini ve gelenlerin iskânının sağlanmasını bildiriyordu⁸³⁸. Bu emre rağmen daha öncede ifade edildiği gibi bazı bölgelerde evleri tahliye ve iade etmek istemeyenlerin olduğu ve bunlara karşı nasıl

---

asliyelerinden gasb ve zabta matuf her nevi teşebbüsata karşı bütün kuvvetimle protesto ederim ve hükümetin bu babta ne düşündüğünü sual ederim". (MMZC. D. III, C. I, İçt. 5, İn. 23, s. 257-258).

⁸³⁴ Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri*, s. 14.

⁸³⁵ İSUM. 5 Teşrin-i Evvel 1334 / 5 Ekim 1918, Sayı:176. s. 14-15.

⁸³⁶ Gingeras, s. 54.

⁸³⁷ Bir örnek için bkz. BOA. DH. ŞFR. 601/76. 7 Teşrin-i Sâni 1334 / 7 Kasım 1918.

⁸³⁸ BOA. DH. ŞFR. 92/199. 20 Teşrin-i Evvel 1334 / 20 Ekim 1918; 93/30. 4 Teşrin-i Sâni 1334 / 4 Kasım 1918.

muamele yapılacağı soruluyordu⁸³⁹. Hükümet, idari yetkilileri bu konuda uyarırken, ordunun elinde bulunan mülklerin boşaltılması için de Harbiye Nezaretinden gereğinin yapılmasını emrediyordu⁸⁴⁰.

Görüldüğü gibi evlerin hemen tahliyesi isteniyordu. Ancak evlerden çıkartılan Müslüman muhacirlere ne gibi bir muamele yapılacağı bilinmiyordu⁸⁴¹. Birçok bölgede Müslüman muhacirlerden, asıl sahiplerinin her an dönebileceği ihtimaline karşılık hazırlıklı olmaları bildiriliyor⁸⁴², hatta bunların yeniden iskânı için yeterince boş ev olmadığından⁸⁴³, memleketlerine iadeleri isteniyordu⁸⁴⁴. Mesken sorununun bir anda çözülemeyeceği ortadaydı. Üstelik sahipleri henüz dönmeyen evlerin boşaltılması, bunların harabeye dönmesi ya da başkaları tarafından ele geçirilmesi gibi sıkıntılara sebep olmaktaydı⁸⁴⁵. Bu nedenle evlerin, sahiplerinin huzurunda boşaltılarak kendilerine iadesi uygun görüldü⁸⁴⁶. Böylece onlar gelinceye kadar muhacirlerin ev sorunu çözmek için biraz daha zaman kazanılmış olacaktı. Müslüman muhacirler, evlerin yanı sıra bahçe ve zeytinlik gibi mallardan da istifade ederek geçimlerini sağlıyorlardı. Muhacirlerin sahibi dönmemiş olan bu mallardan faydalanmalarına devam edilmesi istenmiş, ancak bu malların muhacirler arasında bölünmesine izin verilmemiştir⁸⁴⁷. Sahipleri döndükçe muhacirlere verilen mallar ellerinden alınacaktı. Hükümet, bu durumdaki muhacirlere yardım edilmesini istediği gibi konuya daha kesin bir çözüm bulmak için bir de talimatname yayınlandı. Talimatnameye göre⁸⁴⁸;

1- Rum ve Ermenilerin iade edilecek fazla emlâki hükümet tarafından kiralanarak, Türk muhacirlere tahsis olunacaktı. 2- Yerlerine dönmeyen veyahut vefat etmiş olan Rum ve Ermenilerin emlâki hükümet tarafından kiralanarak, Türk muhacirlere tahsis edilecekti. 3- Kira müddeti altı sene olup, bedeli belediyeler tarafından tayin edilecek ve

⁸³⁹ BOA. DH. ŞFR. 600/76. 30 Teşrin-i Evvel 1334 / 30 Ekim 1918.

⁸⁴⁰ *Atı*, 16 Kanun-i Evvel 1334/16 Aralık 1918, Sayı: 338; *Minber*, 17 Kanun-i Evvel 1334/17 Aralık 1918, Sayı: 46.

⁸⁴¹ *Atı*, 6 Teşrin-i Sâni 1334 / 6 Kasım 1918, Sayı: 300.

⁸⁴² BOA. DH. ŞFR. 613/6. 1 Şubat 1335 / 1 Şubat 1919.

⁸⁴³ BOA. DH. ŞFR. 601/109. 9 Teşrin-i Sâni 1334 / 9 Kasım 1918.

⁸⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 601/5. 4 Teşrin-i Sâni 1334 / 4 Kasım 1918.

⁸⁴⁵ Sahibi henüz dönmeyen mallara ne gibi bir muamele yapılacağı bilinmiyordu. Bu durum bazı bölgelerde sıkıntılarının yaşanmasına sebep olmuş, böyle durumlarda merkezden yardım istendiği görülmüştür (BOA. DH. ŞFR. 591/86. 6 Ağustos 1334 / 6 Ağustos 1918)

⁸⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 93/67. 6 Teşrin-i Sâni 1334 / 6 Kasım 1918.

⁸⁴⁷ BOA. DH. ŞFR. 94/59. 5 Kanun-i Evvel 1334 / 5 Aralık 1918.

⁸⁴⁸ *Hadisat*, 16 Kânun-ı evvel 1334/16 Aralık 1918, Sayı: 58; Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 46.

ödeneyecekti. Talimatnameyle hükümet, resmi olarak kendi adına kiraladığı evlere muhacirleri yerleştirerek, mesken sorununa bir nebze olsun çözüm bulmaya çalışacaktır. Daha sonra verilen bir başka emirle de, kiraya verilen evlerin boşaltılması isteği, hazırlanan kanunun tamamlanmasından sonraya bırakıldı⁸⁴⁹. Bu süreçte hükümet, Müslüman muhacirlerin mağduriyetlerini gidermeye çalışırken, getirdiği geçici çözümlerle hem mesken sorununu çözmek, hem de zaman kazanmak istemişti. Alınan bu önlemlerin yeterli gelmemesi hükümetleri farklı arayışlar içerisine sokmuştur. Nitekim evsiz kalan muhacirler için ev inşasına başlandığı gibi köyler inşa edilmek üzere birtakım proje hazırlıklarının yapıldığı da görülmektedir⁸⁵⁰.

Zaman geçmesine rağmen sahibi hala dönmeyen metruk mallarla ilgili Ermeni istekleri de bulunmaktaydı. Trabzon Ermeni Murahhasası, yerlerine geri dönmeyen Ermenilerin bıraktıkları gayr-ı menkullerin, Ermeni yetimleriyle cemaatin ihtiyaçlarının temininde kullanılmasını talep etmekteydi. Ancak bu talep, söz konusu gayrimenkullerle ilgili kanunun Meclis-i Vükelâ'da görüşüldüğü ve ilanına kadar beklenilmesi gerektiği bildirilerek reddedildi⁸⁵¹.

Hükümet, Ermenilere ait malların iadesi ile ilgili hazırlanmakta olan kanunun uygulanabilir olması için vilayetleri ve mutasarrıflıkları sürekli uyarmaktadır. Hükümetin kanunun ilanına kadar aldığı tedbirlerden biri de herhangi bir karışıklığa sebep olmamak için metruk malların el değiştirmesini önlemektir. Bu konuda Dâhiliye Nezaretinden bazı vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıyla, nakledilen Rum ve Ermenilere ait terk edilmiş malların iadesiyle verilecek tazminat ve diğer konularda hazırlanmakta olan kanunun uygulanması sırasında daha çok güçlüklerle karşılaşılması için bu gibi malların çeşitli yollarla elden ele geçmemesi ve herhangi bir karışıklığa fırsat verilmemesi istendi⁸⁵².

1919 yılı Şubat ayı itibariyle, Rum ve Ermeni muhacirlerinin mallarının iadesi hususunda hukuki çalışmalar yapan komisyon 32 maddelik bir kanun layihası hazırlayarak gerekçesiyle birlikte Meclis-i Vükelâ'ya sundu. Yapılacak incelemelerin iki güne

⁸⁴⁹ BOA. DH. ŞFR. 93/67. 6 Teşrin-i Sâni 1334 / 6 Kasım 1918; BOA. DH. ŞFR. 93/256. 23 Teşrin-i Sâni 1334 / 23 Kasım 1918.

⁸⁵⁰ BOA. DH. İ.UM. E-50/14. Mart 1335 / Mart 1919.

⁸⁵¹ BOA. DH. KMS. 54-2/45.) 11 Ağustos 1335 / 11 Ağustos 1919.

⁸⁵² BOA. DH. ŞFR. 96/195. 15 Şubat 1335 / 15 Şubat 1919.

kadar bitmesi bekleniyordu⁸⁵³. Şikâyet ve müdahalelerin önüne geçilmesi için aciliyeti hatırlatılan ve bir müddet sonra Şûra-yı Devlet'e intikal eden kanun layihası⁸⁵⁴ hakkında, Adliye Nezareti Hukuk Müdürü Abdurrahman Munis Bey'in de görüşleri alındı. Layiha üzerinde görüşmeler sonuçlandırılıp ve 19 Mart 1919 tarihi itibariyle konu maddeleştirilip kanun tasarısı haline getirildi⁸⁵⁵. Ancak bu dönemde meydana gelen hükümet değişikliği üzerine, kanun layihası tekrar incelenmek üzere Adliye Nezaretince geri alındı⁸⁵⁶.

Bu çalışmalar dönemin basınında da dikkate değer bulunuyordu. Özellikle İleri Gazetesi, sık sık konuyu haber başlıklarına taşıyor, kanun mazbatasının gittiği kurumları ve çalışmalarını gün gün belirtiyordu. Gazete, 6 Mayıs 1919 tarihli sayısında, kanunun Dâhiliye Nezaretinde toplanan komisyon tarafından bir iki toplantı neticesinde görevlerini tamamlayacağını söylüyordu⁸⁵⁷. 25 Mayıs tarihli sayıda ise malların iadesinde meydana gelecek şikâyetin ne şekilde halledileceği ve ödemeyle ilgili hususların yer aldığı kanunun layihasının düzenlenerek Meclis-i Vükela'da incelenmek üzere Sadaret'e gönderildiği haber veriliyordu⁸⁵⁸.

Emval-i metrukenin iadesi için kanun hazırlıkları devam ederken, konuyla ilgili bir dizi hukuki çalışmaların yapıldığı da görülmektedir. İlk olarak bu mallarda suç ve suiistimalleri görülenleri cezalandırmak için harekete geçildi. Hükümet aslında bu konuda gerekli hassasiyeti göstermiş, birçok bölgeye mal iadelerinde aksaklık görülmemesi için heyetler göndermiş, yetkilileri sürekli uyarmıştı. Hatta suçu görülenler, dönemin vatan hainliği gibi ağır suçlarla yargılandıkları Divan-ı Harp mahkemelerinde yargılanıp ceza almışlardı. Bu süreçte ayrıca, Ermenilerin sevki esnasında ortaya çıkan suçlar hakkındaki kararname hükümlerinin, emval-i metrukede suç ve suiistimalleri görülenlere de uygulanması gündeme geldi. Dâhiliye Nezareti, bu hükümlerin uygulanması halinde Divan-ı Harp mahkemelerinin işlerini çoğaltacağını

⁸⁵³ Atı, 6 Şubat 1335 / 6 Şubat 1919, Sayı: 389.

⁸⁵⁴ BOA. BEO. 341907; Atı, 10 Şubat 1335 / 10 Şubat 1919, Sayı: 393; Alemdar, 14 Şubat 1335 / 14 Şubat 1919, Sayı: 56-1366.

⁸⁵⁵ BOA. BEO. 344622.

⁸⁵⁶ Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 46.

⁸⁵⁷ İleri, 6 Mayıs 1335 / 6 Mayıs 1919, Sayı: 478-96; Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 47.

⁸⁵⁸ İleri, 25 Mayıs 1335 / 25 Mayıs 1919, Sayı: 497-115. Aynı gazetenin diğer birkaç haberi için bkz. İleri, 23 Haziran 1335 / İleri 23 Haziran 1919, Sayı: 526-144; İleri, 24 Haziran 1335 / 24 Haziran 1919, Sayı: 527-145; Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 47.

düşünüyordu. Nezaret bunun yerine konunun Şurayı Devlet dairesinden oluşturulacak bir komisyon tarafından tetkik edilmesinin uygun olacağını savunuyordu. Bunun üzerine konu, Meclis-i Vükela'da görüşüldü ve sevk kararından kaynaklanan suç hükümlerinin emval-i metrukeye teşmil edilip edilmemesine, Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri ile Şurayı Devletçe oluşturulacak bir komisyon tarafından tetkik edilerek karar verilmesi uygun görüldü⁸⁵⁹. Bunun üzerine oluşturulan komisyona, Tanzimat Dairesi başkanı Sadettin Bey, Adliye Nezaretinden Umur-ı Cezaiye Müdürü Tahir Bey atandı. Komisyon üyeleri tarafından hazırlanan ve sevk kararından dolayı ortaya çıkan suçlar hakkındaki kararname hükümlerinin emval-i metrukede suç ve suiistimalleri görülen kişilere uygulanamayacağı ve geçerli kanunlar dışında hüküm ve muamelata gerek olmadığı yönündeki mazbata, Şurayı Devlete gönderildi⁸⁶⁰.

Emval-i metrukeyle ilgili sahiplerince açılacak davalarla ilgili birtakım çalışmalar, daha Ermenilerin geri dönüş kararı alınmadan yapılmıştı. Daha önce çıkarılan 26 Eylül tarihli geçici kanun ve 8 Kasım tarihli nizamname ile Maliye ve Evkaf nezaretleri adına kayıtları yapılmış mallarla ilgili olarak, Hazine aleyhine açılan ve mal sahiplerinin aleyhinde sonuçlanan davaların, mahkeme masrafları ve vekâlet ücretleri, sahibinin emval-i metrukesinden ödeniyordu. Münazaalı mallarla ilgili açılan ve Hazine aleyhinde sonuçlanan davaların mahkeme masrafları ile vekâlet ücretlerinin sahiplerinden alınmayarak, Hazine tarafından ödenmesine karar verildi⁸⁶¹.

Bir başka husus da, geçmişi çok daha öncesine dayanan ve emval-i gayrimenkuleye yönelik men-i tecavüz davalarına bölgedeki Sulh Mahkemelerince bakılması, henüz sulh hâkimleri tayin olmayan bölgelerde ise bu tür davaların idare meclisince yürütülmesi yönündeki geçici kanunun⁸⁶², geri dönüş kararıyla birlikte kanun hazırlıkları devam ederken uygulandığı görülmektedir⁸⁶³.

⁸⁵⁹ BOA. MV. 216/29. 9 Haziran 1335 / 9 Haziran 1919; BOA. ŞD. 2842/8. 9 Haziran 1335 / 9 Haziran 1919.

⁸⁶⁰ BOA. ŞD. 2842/8, Bu konuda çeşitli tarihlerde yapılmış yazışmalar.

⁸⁶¹ BOA. BEO. 4524/339293. 15 Haziran 1334 / 15 Haziran 1918.

⁸⁶² Bu kanun, 5 Ocak 1914 tarihli olup, taşınmaz mallara yönelik tecavüz davalarında sulh mahkeme ve hâkimlerini yetkili kılmaktadır. Bunların bulunmadığı yerlerde ise bu davalara idare meclislerinin bakması esas alınmıştır. Ancak bazı istisnai durumların da yaşandığı ve idare meclislerinin bu gibi davalara bakmalarının istenmediği görülmektedir (BOA. DH. İ. UM. E-39/56. 20 Eylül 1333 / 20 Eylül 1917).

⁸⁶³ BOA. DH. İ.UM. 7-4/1-28. 2 Teşrin-i Evvel 1335 / 2 Ekim 1919.

Bu süreçte emval-i gayrimenkulenin devir ve intikali için yeni düzenlemelere gidildiği de görülmektedir. Bu tür işlemler için Defter-i Hakani idarelerince istenen ilmühaberlere, emval-i gayrimenkulenin bulunduğu mahalle veya köy ihtiyar heyeti tarafından yazılacak şerhlerde sadece gayrimenkulün durumu ve hududuna dair bilgiyle yetinilmeyip, bu mallarla ilgili bilgileri olup olmadığı, varsa neden ibaret bulunduğunun dahi yazılması ve yetkililere bildirilmesi isteniyordu⁸⁶⁴.

Hükümetin kanun hazırlıkları devam ederken, Ermeni muhacirlerinin mal ve mülk iadesi için çıkan bazı gazete haberleri ve birkısım yazarlar, hükümeti bu konuda sıkıştırmaktadır. Nitekim Alemdar gazetesinde Ahmet Kadri imzasıyla yayımlanan bir makalede, Rum ve Ermenilerin mallarının bir an önce iade edilmesi, bu kanunla meydana gelen zararın giderilebileceği ve bunun bir gereklilik olduğu belirtiliyordu. Yine tüm bu olanlardan İttihatçıların sorumlu olduğunu söyleyen Ahmet Kadri, bunun için girintili çıkıntılı yollara başvurulmaması, bu tür yolların Avrupa'nın husumetini celb edeceği, Türkler aleyhine büyük bir kampanya başlatmaya yarayacağını ifade ederek, umumi bir barış yapmanın ve husumeti ortadan kaldırma yolunun malların iadesi olduğunu ifade etmekteydi⁸⁶⁵.

Kanunun gerekliliği ve biran önce ilan edilmesi ile ilgili bir başka uyarı da Edirne Vilayetinden geliyordu. Dâhiliye Nezaretine gönderilen ve üç ayrı konuda belirlenen şikâyetlerin dile getirildiği yazıda, geri dönen Rum ve Ermenilerin mallarının iadesi hakkındaki kanunun henüz ilan edilmemesinden dolayı idare memurlarının büyük sıkıntı çektikleri ve bu durumun yabancıların müdahalesine sebep olduğu belirtiliyordu. Kısa süre içinde yayınlanmamasının bu baskı ve müdahaleyi daha da artıracığı ve yabancıların harekete geçmeleri sonucunu doğuracağı düşünülüyordu. Ayrıca kanunda yer alacak hükümlerle ilgili bazı önerilerde de bulunulmuş, emval-i menkuleyi şuan ellerinde bulunduranlarla ilgili bir madde konulmadığı takdirde, kanunun ilanının dahi bir fayda sağlamayacağını altı çiziliyordu. Uzun süredir hazırlanan kanunun, iki aydır Şurayı Devlet'de ve bir iki aydır da diğer dairelerde dolaşıp durduğu ve gecikmeyle hükümetin zor duruma düşürülmek istendiği, bu nedenle on gün zarfında yayınlanması gerektiği bir kez daha hatırlatılıyordu. Vilayetçe şikâyet edilen diğer konular da

⁸⁶⁴ BOA. DH. İ. UM. E-116/80. 5 Kanun-i Sâni 1336 / 5 Ocak 1920.

⁸⁶⁵ Alemdar, 24 Nisan 1335 / 24 Nisan 1919, Sayı: 123-1433; Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 47; Eroğlu, s. 131-132.

görevlerini yerine getirmeyen bazı kaymakam ve tahrirat müdürlerinin azli, bölgede güvenliğin temini için jandarma güçlerinin eksikliği ve son olarak İtalyanların işgalinde bulunan han ve dükkân gibi mülklerle ilgiliydi. Bu yazı üzerine Nezaret, her konu için ayrı ayrı yetkilileri uyarmıştır⁸⁶⁶.

Kanunla ilgili çalışmalar işgalci yabancı devletler ve gayrimüslimler tarafından yakından takip ediliyordu. Yabancı devletler, azınlıklara savaş süresince verdikleri vaatlerin yerine getirileceğini kanıtlamak adına, kanun ve kararnameler uyarınca başka yerlere nakledilen kişilerin mallarının iadesi için hükümete baskı yaparak bu kararnamenin biran önce kabul edilmesini istemektedirler⁸⁶⁷. Nitekim İngiliz Yüksek Komiserliği Yardımcı Siyasi Memuru Andrew Ryan, 12 Aralık 1919'da Sadrazamla yaptığı görüşmede, İngiliz çıkarları söz konusu olduğunda çabuk netice aldıklarını, oysa azınlıklarla ilgili konularda öyle olmadığından şikâyet ediyordu. Bu gibi durumlarda askeri yoldan netice almanın hiçte zor olmadığını söyleyen Ryan, örnek olarak da, Haydarpaşa'da bulunan Ermeni mültecilere yer tahsis edilmemesi, Gelibolu'da yıkılmış köylerin imarı için askeri malzeme verilmemesi, emval-i metruke iade komisyonlarının tıkanıp kalmasını ve malların iadesi hususundaki mevzuatın bir türlü çıkarılmamasını veriyordu⁸⁶⁸. Böylece Ryan, azınlıklarla ilgili istenilenlerin yerine getirilmemesi durumunda askeri bir müdahalede bulunulabileceğinin de altını çiziyordu. Osmanlı yetkilileri de kendi aralarındaki yazışmalarda, bu konudaki mevzuatın gecikmesinden ve yabancı baskısından yakınıyorlardı⁸⁶⁹. Gayrimüslim unsurların haklarını korumak için kurulmuş olan Ermeni-Rum Şubesi, kanun çalışmalarını adım adım takip ediyordu. Ermeni Patrikhanesi adına Ermeni-Rum Şubesi toplantılarına katılan ve aynı zamanda Ermeni mallarının iadesi hususunda kanun tasarısı hazırlamakla görevli komisyonun üyesi olan Hamamcıyan, kanun hazırlıkları ile ilgili olarak bilgisine başvurulmak üzere toplantılara katılıyordu. 23 Nisan 1919 tarihli toplantıda çalışmalar hakkında bilgi veren Hamamcıyan, kanun taslağı konusunda komisyonun çalışmalarının hızla devam ettiği ve 32 maddelik taslağın üzerinde çoğunlukla anlaşıldığı, fakat Ermeni üyelerin bazı noktalarda itirazlarını sürdürdükleri bilgisini veriyordu⁸⁷⁰.

⁸⁶⁶ BOA, DH. İ.UM. E-51/54. 11 Mayıs 1335 / 11 Mayıs 1919.

⁸⁶⁷ Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 434.

⁸⁶⁸ Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi"; Akşin, s. 181.

⁸⁶⁹ BOA, DH. İ. UM, E-51/54. 11 Mayıs 1335 / 11 Mayıs 1919.

⁸⁷⁰ *British Reports*, p. 35; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

Kanunun resmiyet kazanması gecikmişti. Anacak hükümetin aldığı tedbirler doğrultusunda mal iadelerine zaten başlanmıştı. Bu süreçte bölgelere gönderilen talimat ve yazıların yanı sıra basında çıkan haberler ve yapılan uygulamalar, kanunun hükümleri ve mahiyeti hakkında ipucu verir nitelikteydi. Örneğin Ankara Vilayetine gönderilen yazıda, hazine adına kayıtları yapılmış ve müzayede ile kiraya verilen emval-i gayrimenkuleyle ilgili yapılacak muamelenin kanunen halline teşebbüs edildiği bildiriliyordu⁸⁷¹. İkdam Gazetesi, 25 Aralık 1918 tarihli haberinde, geri dönenlere ait mal ve eşya bedellerinin tamamının kendilerine mal sandıklarınca iadesi ve bu arada yapılmış devir işlemlerinin de yok sayılmasına dair bir kanun yayımlanacağı yazıyordu ki bu hükümleri kararname metni içinde görmek de mümkündür⁸⁷². Yine İleri Gazetesi'nin 6 Mart 1919 tarihli haberinde, Maliye Nezaretinin, hazine adına kayıtları yapılmamış ve satışı gerçekleşmemiş olan emval-i metruke mallarının sahiplerine iadesi için yetkililere gereken emri verdiğini bildiriliyordu⁸⁷³.

Sık sık yaşanan hükümet değişiklikleri ve Ermeni isteklerinin de etkisi⁸⁷⁴ kanunun hazırlıklarının tamamlanmasına engel oluyordu. Kurumlar arası dolaşıp duran ve bir türlü netlik kazanmayan kanun çalışmalarında yaşanan gecikmelerin bir diğer sebebi de gerek gayrimüslimleri, gerek yabancı devletleri memnun etmek adına kanun metni üzerinde sürekli yapılan değişikliklerdir. İleri Gazetesi, konuya değinmiş, 21 Kasım 1919 tarihli sayısında, mazbatanın yeniden tetkik edilmek üzere Şura-yı Devlet'e ve burada incelemesi tamamlandıktan sonra Dâhiliye Nezaretine gönderildiği, ancak bazı değişiklikler yapılması isteği ile yeniden Şura-yı Devlet'e havale edildiğini bildiriyordu⁸⁷⁵. Konuyla ilgili hukuki düzenlemeler devam ederken, bu süreç tamamlanmadan malların iadesine çoktan başlanıldığı görülecektir. Ancak tüm bu çalışmalar, Ermenilerin şikâyetlerinin önüne geçmek yeterli olmamış, Ermeniler çeşitli nedenlerle gerek Osmanlı hükümetleri, gerek yabancı devletler ve Patrikhane nezdinde yaptıkları müracaatlarla şikâyetlerini dile getirmeye devam etmişlerdi.

⁸⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 93/256. 23 Teşrin-i Sâni 1334 / 23 Kasım 1918.

⁸⁷² *İkdam*, 25 Kanun-i Evvel 1334 / 25 Aralık 1918, Sayı: 7856.

⁸⁷³ *İleri*, 6 Mart 1335 / 6 Mart 1919, Sayı: 417.

⁸⁷⁴ *British Reports*, p. 35; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

⁸⁷⁵ *İleri*, 21 Teşrin-i Sâni 1335 / 21 Kasım 1919, Sayı: 640.

3.5. ERMENİLERİN ŞİKÂyetLERİ, SUİİSTİmALLER VE HÜKÜMETİN ALDIğI TEDBİRLER

Osmanlı hükümetleri, Ermenilerin geri dönüşüyle birlikte mallarının iadesi konusunda hukuki çalışmalarını devam ettirirken, malların iadesine de başlamıştı. Ancak bu iş pekte kolay olmayacaktır. Daha önce bahsedildiği gibi geri dönenlerin evlerinin boş olmaması, başkaları tarafından satın alınması veya kiralanması gibi sebeplerle malların iadesinde birtakım gecikmeler yaşanmıştır. Ayrıca bunlara ait malların bir kısmı savaş dolayısıyla yıkılmış veya harabeye dönmüşü⁸⁷⁶. Bu durum geri dönen ve bir an önce mallarının kendilerine iadesini isteyen Ermenilerin şikâyetlerine sebep olmaktadır.

Ermenilerin gerek hükümet, gerek İtilaf Devletleri nezdinde yaptıkları şikâyetleri dikkate alınmış, hemen gerekli incelemeler başlatılması ve gerekenin yapılması konusunda ilgili kişi ve makamlar uyarılmıştı. Bağçecik'e geri dönen Ermenilere ait evlerin büyük bir kısmının yıkıldığı ve kalan kısmının da sahiplerine henüz teslim edilmediği bildiriliyordu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıflığına gönderdiği yazıda, konunun hemen araştırılmasını ve sonucunun bildirilmesini istedi⁸⁷⁷. Gemlikten gelen yazıda da, Ermenilere mallarının iade edilmediği ve zeytinlerinin başkaları tarafından toplanmakta olduğu bildiriliyordu. Nezaret, yine malların hemen teslimini ve sonuç hakkında bilgi verilmesini emretti⁸⁷⁸.

Hükümet, hem Ermenilerin şikâyetlerine meydan vermemek, hem de bundan kaynaklı yabancı baskısını önlemek için yetkililere sürekli uyarılarda bulunuyordu. Zira Ermenilerin mallarla ilgili şikâyetleri ve ihbarları doğrultusunda pek çok kişi yabancı devletlerin polis güçleri tarafından tutuklanıyordu. Benzer bir durum Ankara'nın Keskin kazasında yaşandı. Daha önce Keskin Kazası Emval-i Metruke Komisyonu tasfiye memurluğunda bulunan Ali Rıza Efendi, zimmetinde bir şey bulunmadığına dair elindeki mazbatasına rağmen, kaza ahalisinden olup, sevkten sonra geri dönen bir Ermeninin ihbarı üzerine İngiliz polisi tarafından tutuklanarak hapse atıldı. Dâhiliye

⁸⁷⁶ Karamürsel kazasında Ermenilere ait boş kalan evler yıkılmakla kalmamış, enkazı da satışa çıkarılmıştı. Hükümet bu haber üzerine gerekli tedbirlerin alınmasını ve buna sebep olanlarla ilgili inceleme yapılmasını istemiştir (*İkdam*, 27 Teşrin-i Evvel, 1334 / 27 Ekim 1918, Sayı: 7797).

⁸⁷⁷ BOA. DH. ŞFR. 93/234. 21 Teşrin-i Sâni 1334 / 21 Kasım 1918.

⁸⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 93/230. 21 Teşrin-i Sâni 1334 / 21 Kasım 1918.

Nezareti, hemen gerekli tahkikatın yapılmasını isterken⁸⁷⁹, bu tür şikâyetlerin önüne geçmek için daha kesin çözümlere yöneldi. Dâhiliye Nezaretinden Adana Vilayetine gönderilen yazıda, geri dönenlerin mallarına ve arazilerine yeniden sahip olabilmeleri için gerekenin yapılarak, şikâyete sebep olacak durumların önüne geçilmesi bildiriliyordu⁸⁸⁰. Bu istek, nezaretçe daha da genişletilerek, birçok vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıyla, geri dönen gayrimüslimlerin mallarının iade edilmemesi, birtakım şikâyet ve müdahalelere sebep olduğundan, siyasi bir krize meydan verilmemek üzere satış ya da rehin işlemi yapılmamış malların derhal teslimi, satışı yapılmış olanların satış bedellerinin veya talep durumunda malların iadesinin yapılması emri verildi⁸⁸¹.

Hükümet çalışmalarına rağmen Ermenilerin şikâyetlerinin önüne geçmek mümkün değildi. Gelen şikâyetler, genellikle evlerin tahliye ve kendilerine teslim edilmediği yönündeydi⁸⁸². Bundan dolayı da çoğunlukla yerel idareciler suçlanıyordu⁸⁸³. Hükümetin isteği, bu kişileri bir an önce yerlerine iskân etmektir. Bu nedenle yetkililere gerekli emirler veriliyor, gelenlere evlerinin ve diğer mallarının teslimi ve iskânlarının sağlanması isteniyordu. Ancak bunu kısa sürede yapmak mümkün değildi. Bu nedenle hükümet, hem mesken hem de farklı sıkıntıların yaşanacağını bildiği için dönüşlerin peyder pey olmasını istiyordu. Ancak Ermeniler, sevk ve iskâna yönelik gerekli talimatlar daha yerlerine ulaşmadan ve hazırlıklar yapılmadan dönmeye başlamışlardı. Nitekim Geyve Kazası'nın Eşme kariyesine dönen Ermeni muhacirlere evlerinin teslim edilmediği ve saldırıya uğradıkları yönünde Antranik ve Sirob imzalarıyla gelen yazı, Dâhiliye Nezaretince değerlendirilmiş ve gerekli incelemenin yapılması istenmişti⁸⁸⁴. Geyve Kaymakamlığı'nın yaptığı açıklama, yaşanan sıkıntıları yansıtmaması açısından önemlidir: Kaymakamlık, evlerin tahliye emri

⁸⁷⁹ BOA. DH. EUM. AYŞ. 40/17. 6 Mayıs 1336 / 6 Mayıs 1920.

⁸⁸⁰ BOA. DH. ŞFR. 93/276. 26 Teşrin-i Sâni 1334 / 26 Kasım 1918.

⁸⁸¹ BOA. DH. ŞFR. 99/103. 8 Mayıs 1335 / 8 Mayıs 1919.

⁸⁸² Yalova ve Laledere'ye geri dönen Ermenilerin emlak ve arazilerinin kendilerine teslim edilmediği yönündeki şikâyetleri, Dâhiliye Nezaretine ulaşmış, nezaret hemen durumun incelenmesini, bu malların sahiplerine iadesini ve kesinlikle herhangi bir şikâyete meydan verilmemesini istemiştir (BOA. DH. ŞFR. 96/117. 8 Şubat 1335 / 8 Şubat 1919).

⁸⁸³ Yerel idarelerden şikâyet eden sadece Ermeniler değildi. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Corzon'a gönderdiği raporunda, İngiliz görevlilerinin geçici olarak bulunduğu durumlar hariç, Hıristiyan emlakının iadesi ile ilgili düzenlemelerde mahalli idarelerin ihmal ve zafiyetleri nedeniyle bir hareketsizliğin meydana geldiğinden şikâyet ediyordu (Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. I, Ankara 1973, s. 57; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi").

⁸⁸⁴ BCA. TİGM. 272.11/13.42.9. 27 Teşrin-i Sâni 1334 / 27 Kasım 1918.

gelmeden Ermenilerin dönmeye başladıkları, kendilerine gösterilen boş hanelere girmeyip, Müslüman muhacirler tarafından kullanılan ya da akrabalarına ait evlerin tahliyesini istedikleri, muhacirleri zorla çıkarmaya çalıştıkları, durumun kendilerine anlatılmaya çalışılmasına rağmen şikâyete devam ettiklerini dile getirdi. Kaymakamlık ayrıca, bunlara herhangi bir saldırının yapılmadığı ve geri dönenlerin hanelerinde iskânına ve Müslüman muhacirlerin sahipsiz evlere yerleştirilerek sorunun giderilmeye çalışıldığını da ekledi⁸⁸⁵. Bir başka şikâyet de Gemlik merkezden Karekin imzasıyla geldi. Bu şikâyetin merkezde cevap bulmasıyla birlikte Bursa Valisi durumla ilgili bilgi almak için Orhangazi Kaymakamlığıyla yazışmalar yapmış, kendisine gelen ayrıntıları Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıyla paylaşmıştır. Vali, Ermenilerin geri dönmeye başladıkları tarihten itibaren kazada, muhacirin memurlarıyla Maliyeden bir memurun daima bulduklarını, gelenlere ev ve arazilerinin iade edildiği, muhtaç durumdakilerin işlerinin sağlandığını gibi kendilerine ait zeytin mahsulâtının dahi verilmiş olduğunu bildirdi⁸⁸⁶.

Alınan önlemlere ve çalışmalara rağmen, bu yöndeki şikâyetler artarak devam etmektedir. Kemerburgaz'a geri dönen muhacirlerin aynı konudaki şikâyet mektupları üzerine, durumu yerinde incelemek isteyen Muhacirin Müdürü Hamdi Bey'in konuyla ilgili izahatı, gazete haberlerine taşınmıştı. Hamdi Bey, diğer yerlerde olduğu gibi Kemerburgaz'a geri dönen Ermeni ve Rumlara ait evlerin kimin elinde olursa olsun boşaltılıp sahiplerine iadesinin istendiği söyledi. Geri dönme isteğinde bulunanların bilgileri doğrultusunda yaklaşık otuz hanenin tahliye edildiğini, ancak bunun yanlış anlaşılmasını, yoksa Rumlar için sadece otuz ev tahsis edilmediği söyleyen Hamdi Bey, dönen kişilerin eşya iadeleri hakkında da bilgi verdi⁸⁸⁷.

Ermenilerin şikâyetleri sadece evlerinin tahliyesi ve iadesi ile ilgili değildi. Bunlar haklı olarak giderken yanlarında götüremedikleri eşyalarını da istiyorlardı. Bu konuda şikâyette bulunan kişilerden biri de savaş sırasında sevk edilen Mesrub Sehakyan'dır. Sehakyan, sevk edilmesi esnasında hanesinde bulunan bazı eşyalarının müsadere edildiği iddiasıyla müracaatta bulunmuştu. Şikâyeti hükümetçe dikkate alınan Sehakyan'ın mallarıyla ilgili incelemeler yapılmış ve kendisine, müsadere edilen

⁸⁸⁵ BCA. TİGM. 272.11/13.42.9. 31 Kanun-i Evvel 1334 / 31 Aralık 1918.

⁸⁸⁶ BCA. TİGM. 272.11/13.42.18. 31 Kanun-i Evvel 1334 / 31 Aralık 1918.

⁸⁸⁷ Atı, 17 Kanun-i Sâni 1335 / 17 Ocak 1919, Sayı: 369.

herhangi bir malın kaydına rastlanmadığı, sadece üç nüsha kitap ve Ermeni komite ileri gelenlerinin bazı fotoğraflarının müsadere edildiği bilgisi verilmişti⁸⁸⁸.

Ermeni halkı, mal iadelerinde yaşanan gecikmeler sebebiyle büyük bir sefaletle düştüklerini dile getiriyorlardı. Kısmen tahliye edilen ve iadesi mümkün olan evlerin ise muhacirler tarafından tahrip edildiği yönünde de şikâyetle bulunuyorlardı. Sevk ve iâşe konusunda yaşadıkları sıkıntıları sürekli dile getiren Ermenilerin, her türlü şikâyetlerinin giderilmesi istenirken, yaşanan aksaklıklara ve gecikmelere sebep olacak kişilerin bundan dolayı sorumlu tutulacağı vurgulanıyordu. Eskişehir Mutasarrıflığından gelen istek ve şikâyetler de aynı şekilde cevap buldu⁸⁸⁹.

Ermenilerin şikâyetle buldukları konulardan biri de sevk esnasında her ne sebeple olursa olsun satışı yapılan mallarının iadesi yönündeydi. Oysa bunlardan bir kısmı gitmeden kendileri tarafından, bir kısmı da tasfiye amacıyla borçlarına karşılık satılmıştı. Böyle bir itiraz, Hacı Ovakim imzasıyla Ünye merkezinden gelmiştir. Ovakim, Ziraat Bankası'na olan 6 bin kuruşluk borcundan dolayı rehin bulunan 3 bin lira değerindeki evinin sevk kararından sonra, kanun hükümlerine aykırı olarak 20 bin kuruşluk bedel ve müzayede ile satıldığını, bu durumdan mağdur olduğunu ve gerekli muamelenin yapılmasını istiyordu. Bu istek üzerine hemen Canik Mutasarrıflığından durumun araştırılması ve sonuncunun bildirilmesi istenmişti. Mutasarrıflığın yaptığı incelemeler neticesinde, Hacı Ovakim Efendi'nin Ziraat Bankası'ndan aldığı borcunu ödemediği, kanunlara uygun olarak sevk kararından önce kendisine ihbar gönderildiği, 10 Eylül 1916 tarihinde tamamen vadesi dolan borcuna karşılık, mahalli ikâmetgâhı bilinmediğinden İcra Kanununa uygun olarak evinin müzayede ile satıldığı bildiriliyordu⁸⁹⁰.

İtilaf Devletleri, Ziraat Bankası'nın ödenmemiş borçlarına karşılık satışını yaptığı malların da sahiplerine ödenmesini istiyordu. Özellikle Fransa'nın bu konuda Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturduğu görülmektedir. Ancak bu şartlarda iade edilecek malların, hem Ziraat Bankasını hem de daha önce satın alan kişiyi zor durumda bırakacağı kesindir. Üstelik borçlarına karşılık bu malların satışı sadece Ziraat

⁸⁸⁸ BOA. DH. HMŞ. 8/2-13. 22 Ağustos 1337 / 22 Ağustos 1921.

⁸⁸⁹ BOA. DH. ŞFR. 95/226. 25 Kanun-i Sâni 1335 / 25 Ocak 1919.

⁸⁹⁰ BOA. BEO. 4541/340567. 17 Nisan 1335 / 17 Nisan 1919.

Bankasınca değil, Evkaf ve Eytam gibi resmi müesseselerce de yapılmıştı⁸⁹¹. Bu nedenle de hükümet, bu malların zorla alınarak iade edilmesini doğru bulmuyordu. Ayrıca hazırlanan kanun içerisinde bu tür malların iadesi ile ilgili hükümlerin yer aldığı bilinmekteydi. Bu nedenle kanunun ilanının beklenmesi uygun görülüp, bölgelerden gelen istekler bu yönde cevaplandırılıyordu⁸⁹².

Sevk kararıyla birlikte Tasfiye Komisyonlarınca satışı yapılan malların değerleri, bilindiği gibi daha önce yapılan hukuki düzenlemelerle Maliye Hazinesince kayıt altına alınmıştı. Geri dönüş kararının alınmasıyla birlikte gelen kişilere verilecek avansların kendi hesaplarındaki paradan karşılanmasına karar verilirken⁸⁹³, 8 Ocak tarihli kararname ile bu satış işlemi mal sahibi tarafından kabul edildiği takdirde doğrudan kendisine veya vekiline ödenecekti. Bir de bu kişilere ait emaneten buldukları bölgelerin mal sandıklarına bırakılan altın paraları bulunuyordu. Hükümet, altın olarak ödenmesi mümkün olmayan bu paraları evrak-ı nakdiye (kağıt para) olarak ödemek istediye de bu istek sahipleri tarafından kabul edilmeyince Maliye Nezareti, mevcut kanunlarla durumun çözülebilmek için inceleme yapmaya başladı⁸⁹⁴.

Ermenilerin bir başka şikâyet unsuru da Tekâlif-i Harbiye Kanunu kapsamında alınan mallarına yönelikti. Osmanlı Devleti, seferberliğin ilan edilmesiyle birlikte yürürlüğe koyduğu Tekâlif-i Harbiye Kanunu ile bedeli kısmen veya tümüyle ileride ödenmek üzere, top yekûn savaşın beraberinde getirdiği zorlukları aşmak için belirlenen esaslar doğrultusunda ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştı. Nitekim emval-i metruke arasında bulunan malların ya da bunların bedellerinin bu doğrultuda kullanımına gidilmişti. Aynı amaçla Erzurum ahalisinden Ardaşo Terziyan'dan alınan otuz öküz ve on beş arabaya karşılık 52. 373 buçuk kuruşluk değer biçilen malları için kendisine Tekâlif-i Harbiye Komisyonunca senet verilmişti. Ancak bu ödemenin 1921 yılına kadar hala yapılmaması Terziyan'ın şikâyetine sebep oldu. Durum, İngiliz Yüksek Komiserliğince Maliye Nezaretine bir tezkireyle bildirilmiş, ancak verilen

⁸⁹¹ Evkaf, Eytam ve Ziraat Bankası resmi kurumları tarafından müzayede ile pek çok yerde satışlar yapılmıştı. Üstelik satışı yapılan bu malların tapu kayıtları da düzenlenmişti. Bu şekilde işlem görmüş mallarla ilgili ne gibi muamele yapılacağı bilinmediğinden sahiplerine tesliminin uygun olup olmadığı merkezden soruluyordu (BOA. DH. ŞFR. 627/51. 26 Nisan 1335 /26 Nisan 1919).

⁸⁹² BOA. DŞ. ŞFR. 99/46. 4 Mayıs 1335 / 4 Mayıs 1919.

⁸⁹³ *Sabah*, 19 Kanun-i Evvel 1334 / 19 Aralık 1918, Sayı: 10449.

⁸⁹⁴ *İleri*, 15 Nisan 1335 / 15 Nisan 1919, Sayı: 457-75.

cevapta; yıllık bütçenin uygun olmadığı dolayısıyla da borcun ödenemeyeceği belirtilmişti⁸⁹⁵.

Başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletlerinin desteğini alan Ermeniler⁸⁹⁶, savaş döneminden çok daha eskiye dayanan davalarını dahi çözüme kavuşturmaya kalkacaklar, bu bağlamda tüm isteklerinin yerine getirilmesini isteyeceklerdir. Büyük bir baskı altında kalan Osmanlı hükümetleri, Ermenilerin şikâyetlerini gidermeye çalışırken, bu durum, Ermeni isteklerinin zamanla suiistimale dönüşmesine sebep olacaktır. Şöyleki geri dönen Ermeniler, isteklerinin yerine getirilmediği durumlarda yabancı devletlere başvurma seçeneğini bir silah gibi kullanacaklardır. Böyle bir durum, idari ve yargı organlarında gayrimüslim unsurların etkin olduğu Develi’de yaşandı. Develi’ye geri dönen Ermenilerden bir tanesi, belediye başkanının makam odasında asılı bulunan halının kendisine ait olduğu iddiasıyla iadesini istemiş, verilmediği takdirde, Müttefik güçlere şikâyet edeceğini söylemişti. Oysaki Ermenilerin büyük çoğunluğu Develi’den sevk edilirken mallarını satarak nakde çevirmişti⁸⁹⁷.

Ermenilerin suiistimalleriyle ilgili çeşitli bölgelerden de merkeze bilgiler gelmektedir. Bu yönde ilginç bir olay da Eskişehir’de yaşandı. Eskişehir’de Agob Arslanyan adında bir kişinin kendisine muhtar süsü vererek evlerin tesliminde anahtar parası istediği bildiriliyordu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, durumun araştırılmasını ve Ermeni muhacirlerin sıkıntılarının giderilmesini istemiştir⁸⁹⁸.

Ermenilerin suiistimallerine örnek olabilecek bir başka haber de Kayseri’den geldi. Kayseri Mutasarrıfı Kemal Bey, geri dönen Ermenilerin emval-i gayrimenkullerine mirasçısı olarak işlem yaptırmak üzere, müracaatta bulunan varisleri tarafından ilgili gayrimenkulün sahipleri sanki burada ölmüş gibi göstererek, ailelerin aynı günde 15-20 vefat haberi getirdiklerini bildiriyordu. Bu durumda başka yerlerde

⁸⁹⁵ BOA. DH. HMŞ. 8/2-11. 17 Mayıs 1337 / 17 Mayıs 1921.

⁸⁹⁶ Adnan Sofuoğlu, Ermenilerin Türkleri, İtilaf Devletleri özellikle de İngilizler nezdinde kötü göstermek için bir bahane ile Türklerde alacakları iddiasında bulduklarını, ancak bu tür sorunlarını, hakikate dayanmadığı için hükmen değil, idareten halletme yoluna gittiklerini söylemektedir (Adnan Sofuoğlu, Kuvayı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921, Ankara 1994, s.42). Sofuoğlu’nun bu ifadeleri kısmen doğru olmakla birlikte, Ermenilerin mallarının iadesi ve alacaklarıyla ilgili mahkemeye başvurdukları ve hatta davaları sonuçlanmadan aynı zamanda yabancılar tarafından desteklenen birimlere konuyu taşıdıkları bilinmektedir. Büyük bir baskı altında kalan ve bağımsız kararlar vermekten aciz olan Osmanlı mahkemelerinin yanı sıra Osmanlı hukukunu hiçe sayan Muhtelit Komisyonun da bu konuda pek çok davaya baktığı ve karar bağladığı bilinmektedir.

⁸⁹⁷ Cenani Gürbüz, *Milli Mücadele’de Develi ve Ermeniler*, Ankara 1996, s. 84.

⁸⁹⁸ BOA. DH. ŞFR. 93/231. 21 Teşrin-i Sâni 1334 / 21 Kasım 1918.

ölenlerle ilgili ne gibi muamele yapılacağı soruluyordu⁸⁹⁹. Benzer bir yazı da Edirne Vilayetinden geldi. Artan haberler üzerine Dâhiliye Nezareti durumu incelemek ve gerekli önlemleri almak amacıyla konuyu Şurayı Devlete havale etti. Şurayı Devlette hazırlanan mazbatayla, nüfus kanununun 31. maddesi gereğince mirasçı olabilmek için vefat ilmühaberlerini iki şahit huzurunda, doğum vukuatında olduğu gibi; yer, tarih, vefat, mahalle, sokak, hane numarası ve şahitlerin ismi, şöhrat ve meslekleri ile adreslerini doldurarak, mirasçısı olduğuna dair kanuna uygun olarak ilmühaber⁹⁰⁰ getirmelerini şart koştu⁹⁰¹.

Osmanlı hükümetleri, geri dönen Ermeni göçmenlerin kısa süre içinde iskânını sağlamakta zorlandı. Yaşanan gecikmeler, aksaklıklar ve kargaşa ortamı Ermenilerin istek ve şikâyetlerinin artmasına sebep oldu. Bu bağlamda pek çok bölgeden merkeze gelen Ermenilerin dilekçeleri dikkate alınarak gerekli incelemeler yapıldı ve önlemler alındı. Daha önce de yapıldığı gibi herhangi bir suiistimale sebebiyet vermemek ve yapılan uygulamaları kontrol altına almak için birçok bölgeye tetkik heyetleri gönderildi. Bu heyetler içerisinde gayrimüslimlerin de yer alması sağlandı.

3.5.1. Tetkik Heyetleri

Osmanlı hükümetleri, Ermeni ve Rumların geri dönüşüyle birlikte, bunların sevk, iskân ve iaşe işlemleri ile mallarının iadesi hususlarını yerinde tetkik etmek ve ortaya çıkabilecek aksaklıkları gidermek için birçok bölgeye “tetkik heyetleri” gönderdi. İçerisinde yabancı ve gayrimüslim unsurların da bulunduğu karma heyetlerin⁹⁰², Ermeni ve Rumların şikâyetlerini incelemek ve değerlendirmek gibi bir misyonları da vardı. Geri dönenlerin iskân ve iaşelerinin yanı sıra onlara ait malların iadesiyle de ilgilenen Muhacirin Müdüriyeti⁹⁰³, nin kontrolünde hareket eden heyetlerin üzerinde, Ermeni ve Rum Patrikhaneleri ile özellikle İngiliz Yüksek Komiserliğinin ağırlığı

⁸⁹⁹ BOA. DH. ŞFR. 612/67. 28 Kanun-i Sâni 1335 / 28 Ocak 1919.

⁹⁰⁰ Bu kişilerin buldukları bölgede iddialarını yazılı olarak ispat etmeleri mümkün olmadığından bunların durumları da düşünülmüş ve sadece ilmühaber getirmeleri yeterli görülmüştür.

⁹⁰¹ BOA. Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR.), 84/21. 10 Mayıs 1335 / 10 Mayıs 1919.

⁹⁰² Gingeras, s. 53.

⁹⁰³ BOA. DH. HMS. 4-2/11-20. 25 Kanun-i Sâni 1335 / 25 Ocak 1919.

hissedilmektedir. Nitekim İngiliz Yüksek Komiserliğinin ve Patrikhanelerin malların iadesiyle ilgili kurulmuş bütün kurumlarda başrolü oynadıkları görülmektedir⁹⁰⁴.

Tetkik heyetlerinin görev alanları ve çalışmaları dönemin basınında da yakından takip edilmekteydi. Sabah Gazetesi, 27 Aralık 1918 tarihli sayısında, geri dönen gayrimüslimlerin durumlarını tetkik etmek üzere, Muhacirin Müdürü Sabri Bey'in başkanlığında bir heyetin Anadolu'ya doğru yola çıktığını haber veriyordu. Daha sonra Dâhiliye Nezareti bu heyete Ermeni Patrikhanesi'nden de bir kişinin katılmasını talep etmiş, Patrikhane, Sipat Efendi'yi bu işle görevlendirmiştir⁹⁰⁵. Heyet içerisinde çalışmalarını sürdüreceği olan Sipat Efendi'nin masraflarının seferberlik tahsisatından karşılanması uygun görülmüştür⁹⁰⁶. Konya, Eskişehir, Bilecik, İzmit ve Ankara civarında tetkiklerde bulunmak üzere hareket eden heyetin, Eskişehir'deyken İngiliz Sefaretinin duyduğu ihtiyaç üzerine Kayseri'ye gitmesi istenmişti⁹⁰⁷.

Mart ayı içerisinde oluşturulan bir diğer heyet de İngiliz Yüksek Komiserliği, Ermeni Patrikhane temsilcileri ile Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri görevlilerinden oluşan karma heyettir⁹⁰⁸. İçerisinde Komiserlik ve Patrikhane temsilcilerinin bulunması nedeniyle heyetin çalışmaları hükümet açısından son derece önemseniyordu. Bu nedenle heyetin çalışacağı bölgelerde her türlü kolaylığın gösterilmesi istenirken⁹⁰⁹, masraflarının karşılanması için seferberlik tahsisatından sekiz bin lira ayrıldı. Ancak paranın ödenmemesi üzerine Dâhiliye Nezareti Sadarete gönderdiği yazısında, bu heyetin teşkilinin hükümetin faydasına olduğunu hatırlatarak, İtilaf Devletleri tarafından da özel bir önem taşıyan heyetin masraflarının acilen karşılanması gerektiği uyarısında bulundu⁹¹⁰. Hükümet, heyetlerin masraflarını seferberlik tahsisatından karşılamayı düşünürken, heyetler içerisinde yer alan ve maaşı olmayan, bu iş dolayısıyla kazancını terk eden Hıristiyan üyelere Muhacirin tahsisatından yevmiye ve ücret verilmesi için talepte bulunulduğu da görülmektedir. Edirne Valiliğinden bu yönde gelen 23 Mart

⁹⁰⁴ Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", s. 152.

⁹⁰⁵ Sabah, 27 Kanun-i Evvel 1334 / 27 Aralık 1918, Sayı: 10457; Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, s. 111.

⁹⁰⁶ BOA. DH. ŞFR. 96/127. 9 Şubat 1335 / 9 Şubat 1919.

⁹⁰⁷ BCA. TİGM. 272.12/38.24.13. 15 Şubat 1335 / 15 Şubat 1919.

⁹⁰⁸ Adem Günaydın, *The Return And Resettlement Of The Relocated Armenians (1918-1920)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 47-48.

⁹⁰⁹ BOA. DH. ŞFR. 97/156. 16 Mart 1335 / 16 Mart 1919.

⁹¹⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 203-204; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 457-459.

tarihli istek, Dâhiliye Nezaretince olumlu karşılanmış ve Hıristiyan üyelere yevmiye verileceği açıklanmıştır⁹¹¹. Nezaretin gösterdiği bu tavır, yabancı devletlerin ve patrikhanenin Osmanlı Devleti üzerindeki baskısının hissedilir bir yansımasıydı.

1919 Ağustos ayına kadar memleketlerine iade olunan gayrimüslimlerin sayısı 300.000'i aşmıştı. Bu nedenle hükümet görevlerini tamamlayan heyetlerin yerine yenilerini gönderiyordu. Ereğli, Derince, Bolu, Adapazarı bölgesine gidecek heyete İngiliz Yüzbaşı Perring⁹¹² ve Muhacirin Müdüriyeti Baş Müfettişi Mithat Bey memur edilirken, Sevkiyat Müdüriyeti Muavini İhsan Bey ile İngiliz Mümessilliginden Memur Mr. Viyoba'nın, Bandırma-Balıkesir civarındaki Rum ve Ermeni iade işlemlerini gözlemek üzere bölgeye gönderilmesi kararlaştırıldı⁹¹³. Aynı amaçla, İngiliz memurlarından Mr. Soit (?) ile İskân Müdürü Münir Bey Karadeniz sahillerine, Muhacirin Müdüriyeti Sevkiyat Müdürü Maruf Bey ile Mr. Hatkinson ise İzmit ve Adapazarı'na gönderildiler⁹¹⁴. Gayrimüslim mallarının iadesiyle ilgilenen Ermeni-Rum Şubesi'nde de görevli olan Hatkinson'un heyet içerisindeki çalışmaları esnasında Mülkiye Müfettişlerinden Mahmud Nedim Bey ile Muhacirin Müfettişlerinden Halil Bey'in de yardımlarını aldığı görülmektedir⁹¹⁵. Bu heyetin değerlendirdiği mal iadelerine konu olan şikâyetlerden biri de Rupen Terziyan isimli Ermeniye aitti. Sevk esnasında İnegöl'de bulunan Terziyan, 400 kiloluk ipeklerinin, bölge halkından Hafız Ali Efendi tarafından gasp edildiğini iddia ediyordu. Heyet tarafından değerlendirilen durum sonucunda, mevcut ipeklerin aynen veya nakden sahibine teslim edilmesine ve Divan-ı Harpte yargılanarak tutuklanan Hafız Ali Efendi'nin yakalandığı esnada üzerinde bulunan paranın Rupen Terziyan'a verilmesine karar verilmişti⁹¹⁶.

Heyetlerin gönderildiği bölgelerde yetkileri konusunda sıkıntı yaşandığı, verilen kararların yerel idareciler tarafından yerine getirilmesi hususunda ikileme düşüldüğü ve merkezden bilgi istenildiği görülmektedir Bu nedenle hükümet, yaptığı yazışmalarında

⁹¹¹ BCA. TİGM. 272.74/68.40.1. 5 Nisan 1335 / 5 Nisan 1919.

⁹¹² Adapazarı'nda incelemelerde bulunan Perring, geri döndükten sonra Ermeni-Rum Şubesi toplantılarına katılarak Şubeyi bilgilendirmiş, mülkiyetlerin Hıristiyan sahiplerine iadesi işleminin çok memnuniyet verici bir şekilde ilerlediğini ve neredeyse tamamlanmış olduğunu söylemiştir. Bu çalışma aynı şekilde Bandırma'da da uygulanmaktaydı (*British Reports*, s. 60).

⁹¹³ Cengiz Mutlu, "Balkan Savaşları'ndan Lozan Konferansı'na Osmanlı Devleti'nde Rumların İç ve Dış Göçleri", *History Studies*, Vol. 4, Issue: 2, Temmuz 2012, s. 267.

⁹¹⁴ *İkdam*, 22 Ağustos 1335 / 22 Ağustos 1919, Sayı: 8094; Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, s. 113.

⁹¹⁵ BOA. DH. HMŞ. 8/2-4. 19 Ağustos 1335 / 19 Ağustos 1919.

⁹¹⁶ BOA. DH. HMŞ. 8/2-29. 17 Kanun-i Sâni 1338 / 17 Ocak 1922.

sık sık heyetlerin yetkileri konusunda idarecileri uyarmıştır. Memurin Müdürü Talat Bey başkanlığında, bir İngiliz zabıt, bir müslim, birer Ermeni ve Rum üyeden oluşan ve Eskişehir- Konya civarlarına gönderilen heyetin benzer bir durumla karşılaştığı görülmektedir. Bölgede incelemelerde bulunan Talat Bey, Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığına gönderdiği yazıda, kurulan heyetle ilgili bilgi verdikten sonra, bölgede Ermenilerin sevkinden bir ay önce ve sevk esnasında kendilerinin veya komisyonların sattığı eşya ve hayvanlardan mevcut olanların derhal teslimini istiyordu. Ayrıca sahipleri tarafından satılıp iade olunacak eşya ve hayvanların satış bedellerinin ve komisyonlar tarafından satılmış malların bedelinin de Ziraat Bankası veya mal sandıklarında korunarak iadesi yönündeki heyet kararlarının tatbik edilmesi diğer istekler arasındaydı⁹¹⁷. Ancak heyetin bulunduğu bölgedeki yetkileri ve kararlarının uygulanabilirliği konusunda sıkıntı yaşanmış, mutasarrıflık, Talat Bey'in bu talimatının kanuni bir öneme sahip olmadığı için uygulanamayacağını bildirilmiş ve heyetin kararları aleyhinde sulh mahkemesine müracaatlar başladığından, bu konuda nasıl muamele yapılması gerektiği yönünde Dâhiliye Nezaretinden bir talimat gönderilmesini istemiştir⁹¹⁸.

Mutasarrıflığın bu isteği üzerine Nezaretten gönderilen yazıda, heyetlerin öncelikle görevleri konusunda bilgi verilmiş; yerlerine geri dönen gayrimüslimlerin mallarıyla ilgilenmek, bunlarla ilgili sorunları gidermek ve çözüme kavuşturmak gibi amaçlarla kurulduğu belirtilmiştir. Nezaret, heyetlerin yetkileri konusunda da açıklık getirmek istemiş; mahkemelerin yoğunluğu sebebiyle davaların biriktiği, bu nedenle malların sahiplerine iadesi isteği ile sürekli Nezaretlere müracaatta bulunulduğunu söylenmiş ve bu heyetlerin kuruluşuyla sorunların bir an önce halledilmek istenildiğinin altı çizilmiştir. Ancak Nezaret, herhangi bir haksızlık meydana gelmemesi için kişilerin itirazlarını mahkemeye taşımasının da gerekli olduğu görüşündedir. Şöyle ki, heyetlerin aldığı kararların kanun hükümlerine uygun ve idari olarak uygulanması doğru olmayanlarının veya komisyonlarca kesin kanaat oluşmayacak durumlarda kararların kabul edilmeyerek mahkemelere başvurulabileceği belirtilmektedir⁹¹⁹. Bu durum, heyetlerin incelemeler sonucunda kanaatleri doğrultusunda verdiği kararların kanuni ve

⁹¹⁷ BCA. TİGM. 272.11/14.52.1. 13 Temmuz 1335 / 13 Temmuz 1919.

⁹¹⁸ BCA. TİGM. 272.11/14.52.1. 27 Ağustos 1335 / 27 Ağustos 1919.

⁹¹⁹ BCA. TİGM. 272.11/14.52.1. 1 Teşrin-i Evvel 1335 / 1 Ekim 1919.

resmi bir hüküm taşımadığını, bu nedenle mahkeme yolunun açık olduğunu göstermektedir.

Heyetlerin yetkileri konusundaki sıkıntılar ve hükümetin yaptığı yazışmalar bundan sonra da devam etti. Dâhiliye Nezaretinden Karesi Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, bu tarz bir uyarıda bulunulmuş, heyetlerin, büyük bir yetki ve kanuni anlamda resmi bir mahiyete sahip olmamakla birlikte, emval-i metrukenin iadesinde, idareten veya barış yoluyla halledilebilecek sorunları gidereceklerini bildirmişti. Heyetlerin, mahkemeler gibi idari bir yapısı bulunmayıp, kabul edilmeyen bir kararın bir üst heyete taşınması ya da incelettirilmesi söz konusu olmadığından, idareten veya barış yoluyla halledilemeyen meselelerin ilgili mahkemelere taşınması gerektiği bir kez daha belirtilmişti⁹²⁰.

Muhacirin Müdüriyeti, uzak bölgelere tetkik heyetleri gönderirken, yakın mıntikalarda bulunan iskân sahalarını da ihmal etmemiştir. Bu amaçla Bağçeköy'deki Orman Mekteb-i Alisi'ne iskân edilmiş olan çeşitli milletlere mensup muhacirleri teftiş etmek üzere Muhacirin Müdürü Hamdi Bey, Müfettiş Halil Bey ve Mister Aker bölgeye gönderilmişlerdir. Bu kişilerin yaptıkları teftişi müteakip düzenleyecekleri raporlara göre, muhacirler için gerekirse Bağçeköy'de barakalar inşa edilecektir. Yine aynı amaçla Muhacirin Müdürü Hamdi Bey başkanlığında bulunduğu heyet, İngiliz zabitleri ile birlikte, Rumeli Feneri'nde muhacirler için inşa edilmiş binaları teftiş etmişti. Teftiş sonucu bu binalara Rum ve Ermeni muhacirlerin yerleştirilmesi kararlaştırılarak, bunlardan boşalacak evlerin de eski Müslüman sahiplerine verilmesi teminat altına alınmıştı⁹²¹.

Hükümet, heyetlerin gidecekleri bölgeleri önceden haberdar ediyor, her türlü kolaylığın gösterilmesini istiyordu. Bu amaçla Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen yazıda, Rum ve Ermenilere ait malların iadesi ve iskânlarının sağlanması gibi hususları incelemek üzere iki Osmanlı memurunun bulunduğu bir İngiliz heyetinin bölgeye geleceği haberi veriliyor ve durumla ilgili bütün memurların haberdar edilmesi ve her

⁹²⁰ BOA. DH. ŞFR. 101/19-12. 21 Temmuz 1335 / 21 Temmuz 1919.

⁹²¹ Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, s. 113-114.

türlü kolaylığın sağlanması isteniyordu⁹²². Aynı konuda Ankara ve Kastamonu Vilayetleri de bilgilendirilmiştir⁹²³.

Bu süreçte Anadolu ve yakın bölgelere birçok tetkik heyeti gönderilmiştir. Dâhiliye Nezaretinin yayınladığı “Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de yaşayan Ermeniler ve Rumlar” adlı risalede, bu unsurlara yönelik iddialara cevap verilirken çeşitli bölgelere gönderilen tetkik heyetleri hakkında şu bilgiler yer almaktaydı: “...Mütarekeden sonra Hükümet-i Osmaniye’ce 1.150.000 liradan fazla masraf ihtiyar ve yüzlerce memur istihdam olunarak Rum ve Ermeniler sevk edilmiş oldukları yerlerden kendi memleketlerine iade edildi. Gerek bunların yerlerine sevk muamelâtı, gerek emval-i menkule ve gayr-i menkulelerinin kendilerine teslimi keyfiyeti İngiltere Fevkalâde Komiserliğine tayin olunan İngiliz zabıtları ile Osmanlı memurları ve alâkadar milletlerden birer zattan mürekkeben teşkil olunan muhtelit heyetler marifetiyle ifa olundu. Memleketin her tarafına azimet eden ve adedi altmışikiyi tecavüz eyleyen bu İngiliz ve Osmanlı memurlarından mürekkeben heyetler mesail-i muhtelif-i fihayide kemâl-i dikkat ve itina ile hallettiler...⁹²⁴”. Kamuran Gürün de gönderilen heyetlerin sayısının 62’nin üzerinde olduğunu ve büyük bir titizlikle çalıştıklarını ifade etmektedir⁹²⁵. Heyetler içerisinde en az bir yabancı veya gayrimüslim unsura yer verilmesi dikkat çekicidir. Osmanlı hükümetlerinin bu kişileri heyetlere alarak yapılan işlerin onlar tarafından görülmesini ve değerlendirilmesini sağlamak veya baskıları önlemek amacı güttüğünü düşündürmektedir⁹²⁶.

3.6. EMVAL-İ METRUKENİN İADESİ

Osmanlı hükümetleri, geri dönüş kararıyla birlikte Ermenilere mallarının iadesi ile ilgili çalışmalarına başlamış ve yetkililere gerekli emirleri vermişti. Bu bağlamda bir taraftan konuyla ilgili hukuki düzenlemeler devam ederken diğer taraftan da geri dönenlere mallarının iadesinin yapıldığı görülmektedir. Aslında savaş süresi boyunca Ermenilerin kalan mallarıyla ilgili isteklerde bulunduğu, hatta hükümetin bu konuda bazı çalışmalarının ve mal iadelerinin olduğu görülmektedir. Bu konuda Ayaş’ta

⁹²² BOA. DH. ŞFR. 97/156. 16 Mart 1335 / 16 Mart 1919.

⁹²³ BOA. DH. ŞFR. 98/319. 27 Nisan 1335 / 27 Nisan 1919

⁹²⁴ Tosun, Ermeni Meselesi ve Kayseri’deki Ermeni Olayları, s. 103.

⁹²⁵ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 241.

⁹²⁶ Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, s. 114.

bulunan Zartaryan ve Paşayan isimli iki Ermeni'nin kendilerine ait kasada bulunan paranın Mebus Varteks Efendiye verilmesi yönündeki yazıları merkeze ulaşmıştı⁹²⁷. Yine tutuklananlar arasında bulunan Kalpakyan, kime gönderdiği ve tarihi belli olmayan yazısında, tütünlerin satıldığını ve paralarını aldıkları bilgisini veriyordu⁹²⁸.

Bursa'da, araba yapımında kullanılmak üzere Ermenilerden alınan demirler, sahiplerinin Başkumandanlık Vekâleti'ne müracaatları üzerine geri alınarak tekrar kendilerine iade edilmiştir⁹²⁹. Ankara'dan gelen yazıda ise başka yerlere sevk edilen kişilerin ev ve eşyalarının serbest bırakılan ailelerine, borçları tasfiye edilmeksizin teslim edilmesi isteğinin⁹³⁰ karşılanması merkezce uygun bulunmuştu⁹³¹. Ardından bunlara sevkleri ertelenen aileler ve mühtedi eşleri de eklenmiş, ev ve eşyaları iade edilmiştir⁹³². Yine savaş yıllarına ait kayıtlarda, zararlı faaliyetlerinden dolayı İzmit'e sevk edilen ve burada tutuklu bulunan Edirne Sultanisi eski hesap memuru Agob Efendi'nin Edirne'deki mallarıyla ilgili talebinin hükümet tarafından dikkate alındığı görülmektedir. Bu malların önce kendisine, daha sonra kendisinin Edirne'ye gitmesi sakıncalı olduğundan göndereceği bir vekiline iadesi ve her türlü kolaylığın gösterilmesi, satılmış eşyası varsa bunların da bedelinin verilmesi isteniyor, durumun takibi de yine hükümet tarafından yapılıyordu⁹³³. Bu tür malların idaresi için mal sahibi tarafından vekil tayin edilen kişilerin Müslümanlar arasından seçilmesi öncelik teşkil ediyordu. Ancak bu kişilerin Müslüman olması yeterli olmuyor, aynı zamanda mülki ve askeri makamlar tarafından o bölgede bulunmasının sakıncalı görülmeyen kişilerden olmasına da dikkat ediliyordu. Ayvalık'ta bulunan emval-i gayrimenkulenin idaresi hususunda bu kararın uygulandığı görülmektedir⁹³⁴.

Dönemin tanıklarından olan ve ailesinin Tokat'tan sevk edildiğini belirten Yetvart Kederyan, Türklerin Ermenilerin evlerini zapt ettiklerini ifade ettikten sonra,

⁹²⁷ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 7/14. 5 Mayıs 1331 /18 Mayıs 1915.

⁹²⁸ Ankara ve Konya gibi yerlerden sevk edilen Ermenilerin çektiği, sevkten muaf tutulma isteği ve mağazalarının kapatıldığı gibi bilgilerin yer aldığı yazılardan biri de Tokatlıyan Otelinde tutuklu bulunan Kalpakyan'a aittir. Tarihi ve kime gönderildiği kesin olarak bilinmeyen yazı, muhtemelen sevk kararının yeni alındığı bir döneme aittir (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 8/65.).

⁹²⁹ BOA. DH. İ.U.M. 89-3/1-9. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915.

⁹³⁰ BOA. DH. ŞFR. 492/97. 25 Eylül 1331/ 8 Ekim 1915.

⁹³¹ BOA. DH. ŞFR. 56/140. 30 Eylül 1331 / 13 Ekim 1915.

⁹³² BOA. DH. ŞFR. 57/131. 13 Teşrin-i Evvel 1331 / 26 Ekim 1915.

⁹³³ Çeşitli tarihlerde yapılan yazışmalar, BOA. DH. EUM. 2. Şb. 3/5. 28/41; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 28/36.

⁹³⁴ BOA. DH. ŞFR. 76/198-1. 17 Mayıs 1333 / 17 Mayıs 1917.

kendilerinin el konulan evlerinin 1916 yılında iade edildiğini ve bu durumdan duyduğu şaşkınlığı belirtmekte, daha sonra bu evin yanına bir ek bina inşa etmeye karar verdiklerini söylemektedir⁹³⁵.

Osmanlı kayıtları içerisinde yer alan ve 1917 tarihli olup Halep Vilayetine gönderilen bir yazıda, yakın bir tarihte emval-i metrukenin sahiplerine iade edileceğiyle ilgili bilgi veriyordu⁹³⁶: “*Emval-i metrukenin vaziiyet-i hukukıyyesi an-karib (çok geçmeden) teşebbüs edileceği cihetle muhacirin tarafından işgal olunmayan metruk emvalin ashabına iadesi mecâz ve zarûri olduğu gibi hükümetçe icara verilenlerden istihsal olunacak menâfiinde bâde-ma mal sahiplerine tahsisi ve iraesî lazımdır*”. Görüldüğü gibi kayıta öncelikle muhacirlere verilmemiş malların iadesinin yapılacağı ve elde edilen kira bedellerinin sahiplerine verileceği belirtiliyordu.

Döneme ait Avusturya kayıtları içerisinde yer alan bazı bilgiler de yine Ermenilere ait malların, geri dönüş kararından önce iadesine başlandığını doğrulamaktadır. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre⁹³⁷, Tekirdağ’da sayısı az olmakla birlikte dönüş yapan Ermenilere, Mutasarrıf tarafından evleri iade edilmekteydi. Bu nedenle Ermenilere ait evlerde oturan Müslüman mültecilerin tahliyesi bir müddetten beri devam ettirilmekteydi. Yine 20 Ocak 1917 tarihli bir başka Avusturya kaydına göre⁹³⁸, Tekirdağ’dan sevk edilmesine karşın daha sonra dönen, bölgenin ileri gelenlerinden Sepetyan’ın mallarının iadesi yönünde Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonuna verdiği dilekçesi, gereği için İstanbul’a iletilmişti. Bu durum, daha geri dönüş kararı alınmadan sevk edildikleri bölgelere dönenler olduğunu ve isteklerinin resmi makamlarca dikkate alındığını göstermesi açısından da önemlidir.

⁹³⁵ *Tokatlı Yetvart’ın Anıları*, s. 43. Yetvart anısını, dönem içerisinde değil de ilerleyen yaşlarında yazdığı için birtakım çelişkili ifadeler yer almaktadır. Kitabın çevirmeni de belleğine yenik düştüğünü söylediği Yetvart’ın ifadelerindeki çelişkiler konusunda aynı kanıdadır. Yetvart, 1916 yılında kendilerine iade edildiğini söylediği evin, bir başka ifadesinde iade tarihini 1917 olarak vermektedir (*Tokatlı Yetvart’ın Anıları*, s. 34) Ancak her iki durumda da daha savaş yıllarında evlerinin kendilerine teslim edildiği anlaşılmaktadır.

⁹³⁶ BOA. DH. ŞFR. 82/185. 25 Kanun-i Evvel 1333 / 25 Aralık 1917.

⁹³⁷ *Österreich-Armenien VII (1916-1917)*, s. 5330-5331. Avusturya-Macaristan’ın Tekirdağ’daki temsilcisi Jerenti Prohaska’dan Edirne Konsolosluğuna 30 Haziran 1917 tarihli rapor. *Österreich-Armenien VII (1916-1917)*, s. 5329. Avusturya-Macaristan İstanbul Büyükelçisi Count Johann Pallavicini’dan Dışişleri Bakanı Ottokar Graff Czernin von Chudenitz’e 24 Temmuz 1917 tarihli rapor; Atnur, “Emval-i Metruke Meselesi”.

⁹³⁸ *Österreich-Armenien VII (1916-1917)*, s. 5332-5333; Atnur, “Emval-i Metruke Meselesi”.

Geri dönüş kararı alınmadan mal iadelerinin başladığı yerlerden biri de Trabzon'du. Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Osmanlı Genel Karargâhı'nın davetlisi olarak Türkiye'ye gelen heyet içerisinde yer alan Almanya'nın eski Erzurum Konsolosu (Viskonsolos) Edgar Anders'in Nisan 1918'de Trabzon'da buldukları sırada, İstanbul'a gönderdiği ve daha sonra İstanbul Büyükelçiliği tarafından Alman Dışişlerine iletilen telgrafı, konuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Anders, bu telgrafında, Türk askeri güçleri tarafından el konulan mallar dışında Ermeni ve Rumlara ait malların kendilerine iade edildiğini, şehirde toplanan savaş malzemelerinin ise başka yerlere nakline engel olduğunu yazıyordu⁹³⁹.

Savaş yılları içinde örneklerine rastlanılan malların iadesinin, savaş sonrası dönemde geri dönüşlerle birlikte yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, sevk kararı aldıktan sonra Ermeni mebus ve ailelerinin sevk edilmemeleri emrini vermişti. Ancak istisnai olarak bazı mebuslar bu kararın dışında tutulduğu gibi yine bunların akrabalarının da sevke tabi tutuldukları görülmektedir. Geri dönüş kararıyla birlikte Ermeni mallarının iadesi ile ilgili Meclis'te aktif olarak çalışan Kozan Mebusu Nalbantyan Efendi⁹⁴⁰,nin Suriye ve Halep taraflarına sevk edilen akrabalarına ait malların kendilerine iadesi ve gereğinin yapılması istenmiştir⁹⁴¹. Nalbantyan Efendi'nin akrabalarına ait mallar sorunsuz bir şekilde kendilerine iade edilmiş olacak ki, bu konuda Meclis'te bütün istek ve şikâyetlerini rahatça dile getiren hatta soru önergesi veren Nalbantyan'ın bu mallarla ilgili herhangi bir şikâyetine rastlanılmamaktadır. Bu kapsamda Ermeni Mebuslardan Artin ve Agop Efendiye ait malların iadesi de gündeme gelmiş, söz konusu kişilere ait malların eğer hükümetçe satışı yapılmışsa satışın feshi ve sahiplerine iadesi, eğer bu mümkün değilse gelirlerinin

⁹³⁹ Der K. Botschafter an Auswärtigen Amtes, Konstantinopel, den 10. April 1918, PA-AA, Armenian, R. 14099, Bd. 50, Türkei Nr. 183.

⁹⁴⁰ Matyos Nalbantyan Efendi, Meclis-i Mebusan'ın üçüncü devresinde Adana-Kozan mebusu olarak görev yapmıştır. 1915 sevk kararının alınmasıyla sevkten muaf tutulan Nalbantyan, Kozan'daki mallarını vekilleri vasıtasıyla idare ediyordu. 1917 yılında ise Nalbantyan'ın ailesi ve hizmetçisinin İstanbul'a gitmelerine izin verildi (Yılmaz Koç, Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri, Afyonkarahisar, 2009, s. 109). 1918 Mart/Nisan ayında Nalbantyan Kozan'daki çiftliğinin basıldığı ve mallarının yağmalandığına dair şikâyetinde bulunmuş, bunun üzerine hükümet bölgede durumun teftişini ve yetkililerden bilgi verilmesini istemiştir (Konuyla ilgili yazışmalar için bkz. BOA. DH. EUM. 2. Şb. 65/5).

⁹⁴¹ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 65/5. 28 Teşrin-i Evvel 1334 / 28 Ekim 1918.

kendilerine ödenmesi gerektiği belirtilmiştir⁹⁴². Böylece ilgili kanun çıkıncaya kadar, satışların iptali ve malların iadesi konusunda sıkıntılar çıkabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim Artin ve Agop Efendi'ye ait malların satış işlemlerinin feshi mümkünse kendilerine iade edilecektir. Ancak her durumda kişilerin mallarının tazmini düşünülmüş, mallar olmasa bile bedellerinin ödenmesi istenmiştir. Artin ve Agop Efendi'nin ve ailelerinin mallarının iadesi ile ilgili yazışmalar bir süre daha devam etmiştir⁹⁴³.

Devlet, birçok bölgeye gönderdiği malların iadesi ile ilgili yazılı emir ve talimatların yanı sıra gelen istek ve şikâyetler doğrultusunda özel emir ve yazılarla da malların iadesinin sağlanmasına çalışmıştır. Ermenilerin doğrudan Dâhiliye Nezaretine ya da yetkili gördükleri kişi ve makamlara gönderdikleri şikâyet dilekçeleri doğrultusunda kişiye özgü yazışmalar dahi yapılmıştır. Örneğin Zor'da ikâmet eden tüccar Hacı Şimo ve arkadaşlarına ait olup Milli Aşireti tarafından gasp edildiği anlaşılan ticaret malları ile yüz otuz dört devenin aynen veya bedelinin ödenmesi için gerekenlerin gönderildiği bildiriliyordu⁹⁴⁴. Kırşehir'den birkaç Ermeni'nin imzasıyla

⁹⁴² BOA. DH. ŞFR. 82/185. 25 Kanun-i Evvel 1333 / 25 Aralık 1917. Söz konusu mebuslar; Halep Mebusu Artin Boşgezenyan ve Halep-Maraş Mebusu Agop Hırlakyan'dır. Antep Ermenilerinden Artin Boşgezenyan 1895 Antep isyanının tertipçilerinden olduğu için isyan sonrası tutuklanıp Halep'te hapsedilen Ermenilerden biriydi. İsyanın diğer suçluları gibi kısa süre sonra Sultan II. Abdülhamit tarafından affedilerek serbest bırakılan Boşgezenyan, II. Meşrutiyet'in ardından yapılan 1908, 1912 ve 1914 Meclis-i Mebusan seçimlerinin üçünde de Halep merkezinden mebus seçilerek meclise girdi. 1915 yılında sevk kararının alınmasından sonra, Halep mebusu Boşgezenyan Efendi'nin akrabalarının sevk edilmemeleri için, Halep Vilayetine çeşitli telgraflar çekilmişti. Bu istek üzerine mebus Boşgezenyan'ın kardeşi Terzi Dikran Boşgezenyan sevk kanununa uygun olarak Antep'te bırakılmıştır. Boşgezenyan'ın amcası Ohannes ve Ohannes'in oğlu Agopçıyan daha önce muhtemelen bazı olaylara karıştıkları için Birecik'e sevk edilmişler sonra tekrar aileleriyle Antep'e dönmüşler, bir daha sevke tâbi tutulmayarak Antep'te kalmaya devam etmişlerdir. Artin Boşgezenyan 1919 yılında İstanbul'da İngilizlerin baskılarıyla oluşturulan ve "Yozgat Tehcir ve Taktik Davası" sebebi ile Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'i idama mahkûm eden Divan-ı Harb-i Örfi'de de "Sorgu Hâkimi" olarak görev yapacaktır (Güllü, s. 280-281; Koç, *Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri*, s. 116). 1895 olaylarında aktif rol alan Agop Hırlakyan ise Meclis-i Mebusan'ın üçüncü devresinde Halep-Maraş mebusu olarak görev yapmıştır. O, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınmaktadır. 1915 sevk kararı ile birlikte Dâhiliye Nezareti gelen şikâyet üzerine, Maraş Mebusu Hırlakyan Efendi'nin Meskene'den Deyri Zor'a sevk edildiği iddia edilen akrabalarının sevk edilme sebebinin bildirilmesini ve gönderilmişler ise Maraş'a iadesini istemektedir (*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 144). Bu önlemlere rağmen muhtemelen her iki mebus da buldukları bölgelerden bir süreliğine çıkmış olacak ki 1918 yılına ait belgelerde bu mebuslar için "muhacir" ifadesi kullanılmakta ve bu bağlamda işlem görmüş mallarının da kendileri teslimi istenmektedir (BOA. DH. ŞFR. 582/9. 16 Nisan 1334 / 16 Nisan 1918).

⁹⁴³ AMM'inden Halep Vilayetine gönderilen yazı ile Halep Mebusu Artin Efendi ile kayınpederine ve Maraş Mebusu Agop Efendi'nin kayınbiraderine ait emvalin iadesinin takibi yapılırken, yine bir başka yazıda, Artin Efendi ile kayınpederine ait emval hasılatının, kendilerine veya taallukatlarına teslimi istenmektedir (BOA. DH. ŞFR. 86/108. 11 Nisan 1334 / 11 Nisan 1918; BOA. DH. ŞFR. 86/134. 15 Nisan 1334 / 15 Nisan 1918).

⁹⁴⁴ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 64/2. 7 Teşrin-i Evvel 1334 / 7 Ekim 1918.

Sadarete gelen yazıları da bu şekilde değerlendirilmiş, dilekçede imzası bulunan şahıslara ait malların iadesi emredilmişti⁹⁴⁵. Ermenilerin malları kendilerine iade edilirken, bu süreçte mağdur olmamaları için geçici birtakım önlemlerin alındığı görülmektedir. Bu bağlamda değerlendirilebilecek isteklerden biri de Bogos Minasyan'a aittir. Eskişehir'de bulunan Minasyan, Erzurum'daki evinin tahliyesi için bir dilekçe yazmış, bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Minasyan'a başka bir yer bulunmasını ve bu arada evinin de tahliye edilmesini istemiştir⁹⁴⁶. Bu anlamda konuyla ilgili pek çok dilekçenin merkeze ulaştığı ve değerlendirildiği görülmektedir⁹⁴⁷.

Devlet, yetkililerden gelen dilekçelerin ve başvuruların araştırılarak ona göre muamele yapılmasını istiyordu. Sonuç olumlu olduğu gibi bazen de olumsuz olabiliyor, mallarıyla ilgili iddiada bulunan kişiler durumla ilgili bilgilendiriliyorlardı. Böyle bir örnek Kirmastı kazası eski kaymakamı Nişan Agâh Bey⁹⁴⁸'in başvurusu sonucu ortaya çıktı. Nişan Agâh Bey, seferberlik esnasında ordu tarafından yıkıldığını iddia ettiği dükkânlarının ve kahvehanesinin zararının ödenmesi ile bu dükkânlar içerisinde bulunan kerestelerinin kendisine iadesini talep ediyordu. Malların bulunduğu kazanın kaymakamlığı tarafından yapılan tahkikatta, dükkânlarla ilgili bir vergi kaydına rastlanılmadığı gibi bu dükkânların seferberliğin başlangıcında yıkıldığından ordudan bedel istenemeyeceği bildiriliyordu. 20 sene önce ayrıldığı için Agâh Bey'in Emval-i Metruke Komisyon defterlerinde kaydı bulunmayan iki bin liralık kerestesiyle ilgili de tazminat talebinde bulunulamayacağı ifade ediliyordu. Nişan Agâh Bey, dilekçesinde ısrarla dükkânlarının kanuna aykırı olarak yıktırılarak enkazının da yağma edildiğini dile getiriyordu. Bunun üzerine bölgede teftişlerde bulunan Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey, yaptığı incelemeler sonucunda, doğrudan Nezaret makamına konuyla ilgili bir rapor sundu. Raporunda, dükkânlarla kahvehanenin ordu tarafından yıktırılmadığı, seferberlikten önce Nişan Agâh Bey'in vekil tayin ettiği Parmaksızyan Serob tarafından

⁹⁴⁵ BCA. 272.11/13.42.16. 30 Teşrin-i Sâni 1334 / 30 Kasım 1918.

⁹⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 93/238. 21 Teşrin-i Sâni 1334 / 21 Kasım 1918.

⁹⁴⁷ Bir örnek için bkz. BCA. 272.11/13.43.10. 8 Kanun-i Evvel 1334 / 8 Aralık 1918.

⁹⁴⁸ Ermeni asıllı Nişan Agâh Efendi, Yunan işgali sırasında ve Damat Ferit Hükümeti döneminde Ali Kemalî Bey'in 18 Mart 1919 tarihinde azledilmesiyle 27 Mart'ta Kirmastı Kaymakamlığına tayin edilmiştir (Refik Arıkan, "İstiklal Savaşına Doğru Milli Bilincin Doğuşu", *History Studies*, Vol. 2/2, 2010, s. 460).

yıktırılarak enkazının sarf edilmesinden dolayı tazminat talebinde bulunamayacağına karar verildi⁹⁴⁹.

Devlet biran önce evlerin ve diğer malların iadesi için uğraşıyordu. Bu durum daha önce söz konusu ev ve malları parayla sahiplerinden ya da komisyonlardan alan kişilerin büyük tepkisine neden oldu. Konuyla ilgili merkeze sürekli şikâyet dilekçeleri gelmekteydi. Sivrihisar'dan gelen yazıda, sevk esnasında sahiplerinden ve komisyonlardan satın aldıkları mal, eşya ve hayvanların şimdi ellerinden alınıp Hıristiyan ahaliye iade edildiğinden hatta Ermenilerin sevki esnasındaki servetlerinin birkaç katı miktarındaki meblağın kısa süre zarfında kanunsuz bir şekilde Müslümanlardan alındığından şikâyet ediliyordu. Samioğlu Mehmet ve arkadaşlarına ait bu şikâyet dilekçesinde, malların iadesi için bölgede bulunan ve içinde Ermeni üyelerin de bulunduğu heyetin çalışmaları gayri kanunu olarak görülüyordu⁹⁵⁰.

Esasen hukuki düzenlemeler, daha önce parası ödenerek alınan malların, satış bedelleri geri verildikten sonra gerçek sahiplerine iadesini öngörüyordu. Nitekim Divan-ı Harb-i Örfi azasından Mustafa Paşa, sevk esnasında altın para ile satın aldığı taşınabilir malları eski sahibinin aldığı parayı iade etmesi üzerine geri vermiştir⁹⁵¹. Ancak bazı durumlarda bu esasa uyulmadığı ve Müslüman ahalinin parayla aldıkları malların her hangi bir ödeme yapılmadan ellerinden alındığı görülmektedir. Nitekim Bahriye Nezaretince Haliçte bulunan bir çektirmenin sahibine iadesi yapılırken belirtilen usullere uyulmadığı ve Müslümanların haklarının gözetilmediği dikkat çekmektedir⁹⁵².

Konuyla ilgili bir diğer şikâyet de istimlâk karşılığında evleri alınarak Ermenilerin evlerine yerleştirilmiş olan kişilerin, onların dönüşleriyle birlikte evlerden çıkarılmalarına dairdi. Bunun bir örneği de Kayseri de görülmüş ve şehirde huzursuzluğa sebep olmuştur⁹⁵³. Sokakta kaldıklarından şikâyetle, hiç olmazsa istimlâk

⁹⁴⁹ BOA. DH. İ. UM. 7-5/1-45. 19 Mayıs 1336 / 19 Mayıs 1920.

⁹⁵⁰ BCA. TİGM. 272.11/14.51.2. 8 Ağustos 1335 / 8 Ağustos 1919.

⁹⁵¹ Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 47.

⁹⁵² BOA. BEO. 341677. 19 Şubat 1335 / 19 Şubat 1919.

⁹⁵³ İstimlâk karşılığında evleri alınan Kale Mahallesi sakinlerine, buradaki evlerine karşılık Ermenilere ait evler tahsis edilmişti. Ancak Ermenilerin geri dönmesi ile birlikte daha önce kendilerine verilen evlerden çıkmak zorunda bırakıldıkları gibi kendi evleri de önceden istimlâk edilerek ellerinden alındığı için ortada kalmışlardır (Tosun, *Ermeni Meselesi ve Kayser'deki Ermeni Olayları*, s. 115-116).

bedeli verilmesini isteyen Kayserili Esat ve arkadaşlarının dilekçeleri merkeze ulaşmış, devlet bunların mağdur edilmemesini istemiştir⁹⁵⁴.

Yazışmalardan Osmanlı hükümetlerinin, pek çok Müslüman'ı evlerden çıkarttığı ve o evleri eski sahiplerine teslim ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, bu sıralarda evsiz kalan Müslümanların sayısı 100.000'in üstündedir⁹⁵⁵. Kayıtlardan 1920 yılına kadar gelen muhacirlerin kullanımında bulunan mülklerin tahliye edilerek, geri dönen Ermenilere iade edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Ertuğrul Sancağı'ndan Muhacirin Müdüriyetine gönderilen 1920 yılına ait bir kayıta, daha önce muhacirlere verilen emlak ve arazilerin geri dönen sahiplerine iade edildiğinden ve yeterince emlak ve arazi olmayışından dolayı, bundan sonra gelen muhacirlerin civar vilayetlere ve kalanlarının da İslam köylerine gönderildiği bildiriliyordu⁹⁵⁶.

Görüldüğü gibi sevk esnasında bedel karşılığında Müslümanlara satışı yapılan bu malların onlardan alınarak, sahiplerine iadesi tepkiye sebep olmuştu. Bu durum karşısında parasını ödeyerek aldıkları mallarını kaybetmek istemeyen kişilerin, zaman zaman yalan beyanda buldukları da görülmektedir. Böyle bir örnek Gemlik'in Dışkaya kariyesinden Mehmet'in dilekçesi üzerine ortaya çıkmıştır. Mehmet Efendi, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği dilekçesinde, üç sene önce Gemlik'in Karacaali kariyesinde Hacı Yusuf adlı kişiden satın aldığı ve tamamının telef olduğu 128 adet keçinin Ermeni emval-i metrukesinden olduğu için yerel idare tarafından geri iadesinin emredildiğinden şikâyet ediyordu. Bunun üzerine Nezaret, Valilikten Mehmet Efendi'nin durumunun tahkik ettirilmesini istedi. Valilikçe tapılan tahkikat sonucu, Panikoğlu Kigork'un sevk esnasında Hacı Yusuf'a emaneten bıraktığı keçilerin bu kişi tarafından (Çolak) Mehmet Efendi'ye satıldığı, keçilerden 60 kadarının Mehmet Efendi'nin elinde bulunduğu tespiti ile bunların geri alınarak sahibine iade edildiği, Mehmet Efendinin ise şikâyet ve müracaat hakkının olduğu bildiriliyordu⁹⁵⁷.

Devlet malların iadesini isterken, aynı zamanda yapılan işlemlerin takipçisi olmuş ve sonucunun bildirilmesini istemiştir. Balıkesirli Pehlivanoğlu Kırkor'a ait mal ve

⁹⁵⁴ BOA. DH. UMVM. 104/42. 19 Nisan 1335 / 19 Nisan 1919.

⁹⁵⁵ Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", 152.

⁹⁵⁶ BCA. TİGM. 272.10/2.11.14. 27 Teşrin-i Sâni 1336 / 27 Kasım 1920.

⁹⁵⁷ BOA. DH. İ. UM. 19-6/1-50. 5 Mayıs 1335 / 5 Mayıs 1919.

emlakın iadesi ve yapılan işlemin nasıl neticelendiğinin bildirilmesi istenirken⁹⁵⁸, yine Balıkesir'e dönen Takur Daduryan ve ailesine ait olan Hilal Fabrikası'ndaki hissenin ve mallarının hemen teslimi ile sonucunun bildirilmesi yazılmıştır⁹⁵⁹. Bu bağlamda bir başka örnek de, madam Victoria İstepaniyan'ın mallarıyla ilgili olup, Dâhiliye Nezareti Samsun'da bulunan taşınmaz mallarının tahliye edilerek, İstepaniyan'a iadesini ve sonuçla ilgili bilgi verilmesini istiyordu⁹⁶⁰.

Ermenilere iade edilen mallarla ilgili yerel idarelerin merkezi bilgilendirdiği görülmektedir. Ankara Valisi Azmi Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazısında, merkeze bağlı Keskin'e geri dönen Savulyan ailesine ait emval-i gayri menkulenin iadesinin Keskin Kaymakamlığı'na ve vilayet defterdarlığına tebliğ edildiğini bildiriyordu⁹⁶¹. Azmi Bey, kısa süre sonra gönderdiği bir başka yazıda, Savulyan ailesine ait malların hemen tahliye ve iadesine başlandığı haberini veriyordu⁹⁶².

Devlet, daha önce ihtiyaca göre emval-i metrukeden olan binaları karakol, hapisane, okul gibi resmi kurumlara dönüştürerek yararlanmıştı. Bu binaların iadesinin de yapıldığı görülmektedir. Diyarbakır'da Bogos'a ait olup karakol olarak kullanılan binanın sonradan çıkan varisine teslim edildiği bildiriliyordu⁹⁶³. Yine kayıtlardan Trabzon'da Sıhhiye Dairesi olarak kullanılan ve bir Ermeni ailesine ait olan binanın teslim edildiği anlaşılmakta ve bu kurum adına emval-i metrukeden başka bir şey bulunup bulunmadığı sorulmaktaydı⁹⁶⁴. Ancak bazen binaların sadece iadesi yeterli gelmiyordu. Savaş yıllarında bazıları harabeye dönen bu binaların tamiri de isteniyordu. Konya Valiliğinden gelen yazıda, merkez vilayette hapisane olarak kullanılan ve sahibine iade edilen hanenin tamirinin istendiği bildiriliyor, bu istek yerine getirildiği takdirde ödemenin hangi tahsisattan yapılacağı soruluyordu⁹⁶⁵.

Devlet, başlangıçta yerlerine dönen ve savaş sırasında evleri zarar gören Ermenilerin tamir işlerine yardım ediyordu. Ancak gerek dönenlerin sayısının giderek artması, gerek dönemin ekonomisinin bu yükün altından kalkamaması gibi nedenlerle

⁹⁵⁸ BOA. DH. ŞFR. 93/271. 26 Teşrin-i Sâni 1334 / 26 Kasım 1918; 94/43. 4 Kanun-i Evvel 1334 / 4 Aralık 1918.

⁹⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 93/306. 28 Teşrin-i Sâni 1334 / 28 Kasım 1918.

⁹⁶⁰ BOA. DH. UMVM. 158/92. 30 Mart 1335 / 30 Mart 1919.

⁹⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 612/55. 27 Kanun-i Sâni 1335 / 27 Ocak 1919.

⁹⁶² BOA. DH. ŞFR. 613/3. 1 Şubat 1335 / 1 Şubat 1919.

⁹⁶³ BOA. DH. EUM. MH. 196/116. 4 Eylül 1335 / 4 Eylül 1919.

⁹⁶⁴ BOA. DH. ŞFR. 96/32. 2 Şubat 1335 / 2 Şubat 1919.

⁹⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 606/97. 19 Kanun-i Evvel 1334 / 19 Aralık 1918.

emval-i metrukenin tamir masraflarının hazinece karşılanamayarak, sahipleri gelinceye kadar korunması uygun görüldü⁹⁶⁶. Tamiri istenen mallar arasında kilise ve okullar da bulunuyordu. Ancak bütçede yeterince para olmadığı için hükümet bu tür malların tamiri için hazırlanmakta olan kanunun yürürlüğe girinceye kadar beklenmesinin doğru olduğunu düşünüyordu. Urfa'dan gelen isteğe de bu yönde cevap verilmişti⁹⁶⁷.

Devlet, resmi dairelere verilmiş eşyalarla ilgili de bilgi istemiş, emval-i metruke depolarından resmî dairelere geçici olarak nakledilen eşyaların sahiplerine iade edilmesi gerektiği vilâyetlere bildirilmişti⁹⁶⁸. Bu doğrultuda yapılan incelemeler sonucunda bu mallarla ilgili yapılan işlemler konusunda da merkez haberdar edilmişti. Ankara Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Ankara'da emval-i metrukeden bazı resmi daireler için kullanılmış eşyaların tamamının sahiplerine teslim edildiği ve bu türden iade edilmemiş eşya kalmadığı bildiriliyordu⁹⁶⁹. Edirne'den de aynı yönde bilgi verilirken⁹⁷⁰, Erzurum'dan gönderilen yazıda, Erzurum ve çevresinde emval-i metruke depolarından geçici olarak resmi dairelere verilmiş eşya bulunmadığı bilgisi verilmiştir⁹⁷¹.

Osmanlı Devleti, savaş yıllarında ihtiyaçları doğrultusunda emval-i metrukeden yararlanmıştı. Bunu yapmadan önce malların kayıt altına alınması istenmiş, bunlarla ilgili mazbatalar düzenlenmiş, malların değerleri, hangi ihtiyaç için kullanıldığına dair bilgiler de not edilmişti. Zira hükümet, tasfiye edilen mallar ve malların tazmini konusunda bu bilgilere başvurmuş, malların iadesinin, karışıklığa sebep olmaması için belirli bir düzen içerisinde yapılmasını esas almıştı. Daha önce tasfiye edilen emval-i metrukenin resmi kayıtlarının düzenlenerek ilgililere verilmesi ve böylece şikâyetlerin önüne geçilmesi istenmişti⁹⁷². Ermenilerin geri dönüşüyle birlikte malların iadesi konusunda da aynı esas takip edilmiş, Dâhiliye Nezaretinden bilumum vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen emirde, bu konudaki talimatnameye uygun hareket edilmesi istenerek, malların zabıtname düzenlenerek iadesi, daha önce zabıtname olmadan iade

⁹⁶⁶ BOA. DH. ŞFR. 96/30. 1 Şubat 1335 / 1 Şubat 1919.

⁹⁶⁷ BCA. TİGM. 272.11/13.48.9. 29 Mayıs 1335 / 29 Mayıs 1919.

⁹⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. 96/230. 19 Şubat 1335/ 19 Şubat 1919.

⁹⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. 616/114. 22 Şubat 1335 / 22 Şubat 1919.

⁹⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 617/7. 23 Şubat 1335 / 23 Şubat 1919.

⁹⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 628/87. 5 Mayıs 1335/ 5 Mayıs 1919).

⁹⁷² BOA. DH. ŞFR. 97/105. 11 Mart 1335 / 11 Mart 1919.

edilen malların da birer zabıtnameye bağlanması konusunda uyarılar yapılmıştır⁹⁷³. Ancak bu esaslara uygun hareket edilmediğinin anlaşılması üzerine Nezaret, yapılan bu tarz işlemlerin hem hazineyi hem de sahibini zarara uğratacağı için gayri kanuni olduğu yönündeki uyarılarını yenilemiştir⁹⁷⁴.

Dâhiliye Nezaretinin bu konudaki sıkı takibi sebebiyle birçok bölgeden merkeze bilgilendirici yazılar geldiği görülmektedir. Örneğin Silifke'den gelen yazıda, Rum ve Ermeni muhacir olmadığı için bu gibi işlemlerin yapılmasına gerek duyulmadığı bildirilmiştir⁹⁷⁵. Bazı bölgeler de bu konuda farklı uygulamalara gittiğinden hükümetin takibine uğramış yine gerekli uyarılar yapılmıştır. Böyle bir uygulama haberi Hüdavendigâr Vilayetinden gelmiş, zabıtname yerine, Ermenilerden bütün mallarını aldıklarına dair imza alındığı haberi merkeze ulaşmıştır. Bunun üzerine AMM'nden Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen yazıda, 18 Aralık tarihli talimatnamenin onuncu maddesine uygun hareket edilmesi isteniyordu⁹⁷⁶.

Ermenilerin geri dönüşü için gerekli hazırlıklar biran önce tamamlanmaya çalışılsa da, kış şartları dönüş imkânlarını zorlaştırmıştı. Üstelik aile bireylerinin hepsinin aynı anda dönmesi de mümkün olmadı. Hükümet, sahipleri henüz geri dönmemiş malların, onlar dönüncüye kadar korunmasından yanaydı. Bu mallarla ilgili çeşitli talepler gelmekte, ancak kanunun neşrine kadar beklenmesinin uygun olacağı düşünülmektedir. Bu karara rağmen hükümet, bazı durumlarda, yasal sahipleri henüz dönmemiş malların, diğer aile üyelerine iadesine müsaade etmiştir. Adana'ya geri dönen Ohanyan'ın eşi Sima, Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'e gönderdiği yazıda, yolların kapalı olmasından dolayı kardeşi ve çocuklarının bir süre sonra geleceklerini belirtmekte ve kendilerine ait emlakın teslimini istemektedir. Sima, isteğine cevap alamayınca Mustafa Arif Bey'e gönderdiği bir başka yazıda bu ricasını yinelemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezaretiyle irtibata geçerek Sima'nın malların iadesiyle ilgili talebi için gerekli muamelenin yapılması ve sonucunun da bildirilmesini istemiştir⁹⁷⁷. Adana Vilayetine gönderilen bir başka yazıda ise sahipleri dönmeyen

⁹⁷³ BOA. DH. ŞFR. 98/13. 2 Nisan 1335 / 2 Nisan 1919. Nezaretten, Maraş Mutasarrıflığına gönderilen yazıda da sahiplerine iade edilecek malların birer zabıtname düzenlenerek verilmesinin uygun olduğu bildirilmişti (BOA. DH. ŞFR. 98/42. 5 Nisan 1335 / 5 Nisan 1919).

⁹⁷⁴ BCA. TİGM. 272.11/13.45.16. 30 Mart 1335 / 30 Mart 1919.

⁹⁷⁵ BCA. TİGM. 272.11/13.45.16. 5 Nisan 1335 / 5 Nisan 1919.

⁹⁷⁶ BOA. DH. ŞFR. 95/178. 20 Kanun-i Sâni 1335 / 20 Ocak 1919.

⁹⁷⁷ BCA. TİGM. 272.11/13.42.13. 28 Teşrin-i Sâni 1334 / 28 Kasım 1918.

emval-i metrukenin, Maliye ve Evkaf Nezaretleri adına kayıtları yapılmış olanların bu kişilerin varislerine iadesi, kira bedellerinin yine varislerine mazbata karşılığında verilmesi, kayıt altına alınmamış olanların ve muhacir iskân edilenlerin de şimdilik tahliye edilmemesinin uygun olduğu bildirilmiştir⁹⁷⁸.

Benzer bir durumda mal sahiplerinin ölmesi durumunda yaşanmış, devlet, bu malların da varislerine teslim edilmesini istemiştir⁹⁷⁹. Ancak daha öncede ifade edildiği gibi bu konuda yaşanan suiistimaller, hükümetin bazı tedbirler almasına neden olmuş, malların vasi ya da vekillerine verilmeyerek iadelerin sadece asıl sahiplerine yapılması emredilmiştir⁹⁸⁰. Bu karar, 8 Ocak 1920 tarihli kararname ile değişikliğe uğrayacak, malların sahipleri için geçerli olacak hükümlerin vekil ya da vasi durumundaki kişilere intikal edeceği kabul edilecektir. Nitekim bu tarihten sonra pek çok vefat haberi dönemin basınına da yansımış, konuyla ilgili hükümetin takip ettiği ve bu kişilerin malları üzerinde tasarruf iddiasında bulunanların yapması gereken düzenlemelere yer verilmiştir. *Takvim-i Vekâyi Gazetesi*'nin 16 Mart 1920 tarihli sayısında yer alan haberde, Topkapı İlyaszade Mahallesi'nde bulunan ve Osmanlı Ermenisi Maryam'a ait ev ve bahçenin, bu kişinin vefatı ile tasarruf hakkını kaybettiği, intikal işlemleri için talep ve müracaatta bulunulması, yapılan inceleme neticesinde tasarruf kaydı bulunmayan bu mallar için, iddiada bulunacakların ilan tarihinden itibaren bir ay zarfında tasarruf vesikalarıyla birlikte İstanbul Defter-i Hakani Müdüriyeti'ne başvurmaları isteniyordu⁹⁸¹.

Malların sahiplerine, vekil ya da varislerine iadesi yapılırken, ortaya çıkan bir diğer durum da daha önce bu konuda hukuki düzenlemelerin var olduğu borçlar mevzusudur. Ancak bu süreçte Ermenilerin yabancı devletlere olan borçları konusunun fazla gündemi teşkil etmediği görülmektedir. Daha önce borçlarına karşılık satışı yapılan malların sahiplerinin bu satışlara itirazı daha çok dikkat çekmektedir. Nitekim bu itirazlar neticesinde mal satışları geçersiz sayılıp sahiplerine iadesi yapılmıştır. Hatta bazı durumlarda Evkaf, Eytam ve Ziraat Bankası gibi resmi kurumlar tarafından borçlarına karşılık satışı yapılan bu malların zorla geri alınarak iadesi, şikâyetlere sebep

⁹⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 94/55. 5 Kanun-i Evvel 1334 / 5 Aralık 1918.

⁹⁷⁹ BOA. DH. ŞFR. 93/60. 5 Teşrin-i Sâni 1334 / 5 Kasım 1918.

⁹⁸⁰ BOA. DH. ŞFR. 99/35. 4 Mayıs 1335 / 4 Mayıs 1919.

⁹⁸¹ *Takvim-i Vekâyi*, 16 Mart 1920, Sayı: 3802.

olmuştur⁹⁸². Sonrasında yaşanan gelişmeler ise hala birçok bölgede Tasfiye Komisyonlarının kurulmadığını ve borçların tasfiyesinin yapılmadığını göstermektedir⁹⁸³. Bu dönemde borçlar mevzuuyla ilgili dikkat çekici bir talep, Singer Dikiş Makineleri Kumpanyası'na aittir. Trabzon'da metruk olduğu düşünülerek tespiti yapıp kayıt altına alındıktan sonra emval-i metruke ambarlarına kaldırılan eşyaların kumpanyaya ait olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine Batum'da bulunan kumpanya memurunun dönmesiyle mağaza, onun ve vilayetten gönderilen memurların huzurunda açılarak hiçbir eksik olmadığına dair tutulan zabıtla birlikte eşyaları iade edilmişti⁹⁸⁴. Kumpanyaya ait makinelerden alan Ermeniler vardı ve bunların eşyaları arasında olup, Tasfiye Komisyonlarınca muhafaza altına alınan bu makinelerin borçları ödenmemişti. Kumpanyanın borçların ödenmesi yönündeki başvurusu üzerine, bu makinelerden alan kişilere ait evraklar öncelikle incelenmek üzere Tasfiye Komisyonlarına gönderilmiş⁹⁸⁵, ardından da bu borcun sahiplerinden, vekil ya da varislerinden alınması gerektiği yönünde görüş bildirilmiştir⁹⁸⁶.

Sevk esnasında yapılan uygulamalardan biri de, eşyaların depo ve mağaza gibi yerlerde, kaydı yapıldıktan sonra mühürlenerek koruma altına alınmasıydı. Savaş sonrası dönemde bu malların, depolarda korunmasına devam edildiği anlaşılmaktadır. Geri dönen kişiler, tanıdıkları eşyalarını bu depolardan alıyorlardı. Depolarda korunup, sahibi belli olmayan malların ise muhtaç durumdaki Ermenilere verildiği görülmektedir. Bursa Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Gemlik'teki depolarda Ermenilere ait yaklaşık 300 yük ve yatak takımının bir defter düzenlenerek geri dönen ve hiçbir eşyası bulunmayan Ermenilere verilmesi isteniyordu. Vilayetin bu isteği, nezaretçe olumlu karşılanmış, sahibi belli olmayan yük ve yatak takımlarının ait olduğu cemaatin muhtaç durumda bulunanlarına defter karşılığında verilmesi, sahibi henüz dönmeyenlerin ise kendilerine teslim edilmek üzere geri dönüşlerine kadar korunması

⁹⁸² BOA. DH. ŞFR. 99/46. 4 Mayıs 1335 / 4 Mayıs 1919.

⁹⁸³ Ali Elbeyoğlu, borçların tasfiyesi konusunda kanun ve nizamname çerçevesinde yapılan çalışmalara rağmen, söz konusu mallardan sadece % 20'sinin tasfiye edildiğini söylemektedir (Elbeyoğlu, s. 13).

⁹⁸⁴ BOA. HR. SYS. 2461/54. 21 Kanun-i Evvel 1334 / 21 Aralık 1918.

⁹⁸⁵ BOA. DH. EUM. 3. Şb. 27/32. 17 Teşrin-i Sâni 1334 / 17 Kasım 1918.

⁹⁸⁶ BOA. DH. EUM. AYŞ. 25/61. 6 Teşrin-i Sâni 1335 / 6 Kasım 1919.

uygun görülmüştü⁹⁸⁷. Yine Kale-i Sultaniye’de Özbek deposu olarak bilinen yerde koruma altına alınan malların da sahiplerine teslim edilmesi istenmiştir⁹⁸⁸.

Ermeniler, hükümetten sadece mallarının iadesini değil, aynı zamanda yokluklarında bu mallardan faydalanılan süre için kira bedeli de istiyorlardı. Zaten Ermenilerin şikâyet ettiği konular arasında bu husus da bulunmaktaydı ve yapılan kanun çalışmaları içerisinde de yer almaktaydı. Ankara Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda, emval-i metruke sahiplerinden bazılarının evlerine, geçici olarak iskân edilen muhacirlerin oturdukları süre için kira bedeli istedikleri, bunun yerine getirilip getirilmeyeceği soruluyordu. Nezaret, bütçede para olmadığı gerekçesiyle bu isteğin şimdilik yerine getirilemeyeceğini vilayete bildirdi⁹⁸⁹. Ancak artan talepler üzerine vilayet, merkezden tekrar para talebinde bulundu ve on iki bin liralık tahsisat havalesi istedi⁹⁹⁰. Kayıtlardan vilayetin bu para talebiyle ilgili yazışmalarının tekrarlandığı görülmektedir. Oysaki sevk esnasında çıkarılan kanunlarda ve gönderilen talimatlarda, satışı yapılan veya kiraya verilen mallardan elde edilen gelirlerin daha sonra kendilerine ödenmek üzere sahibi adına mal sandıklarında muhafazası, sahibi belli olmayan malların satış ve kirasından hâsıl olan paranın ise köy adına mal sandıklarına gelir kaydı olması gerektiği ifade edilmişti. Osmanlı bütçesi, savaşın olağanüstü koşullarında, uygulanabilirliği çok düşünülmeden alınmış bu kararları uygulama alanına dökcek durumda değildi. Ancak kira ve satış bedellerinin ödenmesi esas alınmıştı. Bu nedenle Ankara Vilayeti ile yapılan yazışmaların üstünden çok geçmeden, elde edilen gelirlerin de sahiplerine ödenmesine başlandı. Ayrıca bazı bölgelerde kişisel olarak ödemelerin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Örneğin Maraş’a dönen Ermeni bir aileye ait evi kullanan Türklerin kullanım bedeli olarak birkaç altın ödedikleri görülmektedir⁹⁹¹.

Devlet, satışı yapılmış malların bedellerinin sahiplerine iade edeceğini açıklamıştı. Ahmet İzzet Paşa, yaptığı Meclis konuşmasında bunu açıkça ifade etmiş, yine çeşitli bölgelere gönderilen talimatlarla bu yönde hareket edilmesi istenmiştir. Dâhiliye Nezaretinden Antep Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Tasfiye Komisyonları tarafından müzayede ile başkasına satılan emval-i metruke her kimin elinde bulunursa

⁹⁸⁷ BCA. TİGM. 272.11/13.43.18. 16 Kanun-i Evvel 1334 / 16 Aralık 1918.

⁹⁸⁸ BOA. DH. ŞFR. 99/281. 21 Mayıs 1335 / 21 Mayıs 1919; BOA. DH. ŞFR. 100/93. 7 Haziran 1335 / 7 Haziran 1919.

⁹⁸⁹ BCA. TİGM. 272.11/13.43.2. 5 Kanun-i Evvel 1334 / 5 Aralık 1918.

⁹⁹⁰ BOA. DH. ŞFR.632/32. 27 Mayıs 1335 / 27 Mayıs 1919.

⁹⁹¹ Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, s. 138.

bulunsun, geri alınarak sahibine iadesi isteniyordu. Mal sandıklarına konulan satış bedeli ile elden ele geçmesine rağmen mevcut bulunan malların dahi alınarak sahiplerine verilmesi de diğer istekler arasındaydı⁹⁹². Böylece ilgili kanun çıkıncaya kadar, satışların iptali ve malların iadesi konusunda sıkıntılar çıkabileceği anlaşılmaktadır. Ancak her durumda kişinin mallarının tazmini düşünülmüş, mallar olmasa bile bedellerinin ödenmesi istenmişti.

Geri dönen Ermenilerin de bu yönde istekleri olmakta, daha önce Tasfiye Komisyonlarınca el konulan metruk mallardan geri verilmesi mümkün olmayanların bedellerinin ödenmesi istenmekteydi. Böyle bir istek Yozgat'a dönen Sehakyan ve arkadaşlarından gelmiş, yetkililerden gereğinin yapılması istenmiştir⁹⁹³. Bir diğer istek de savaş yıllarında sevk edilen Arakil Serkizyan'a aittir. Serkizyan, satılan zeytinlerinin bedelini istemektedir. Muhtelit Komisyonun da devreye girmesiyle beş yüz lira değer biçilen ve Karacaali'li Halil Efendi tarafından satın alınan zeytinlerin bedelinin alınarak sahibine iadesine karar verildi. Belirlenen miktarın yüz lirası peşin alınırken, geri kalan dört yüz lirasını on güne kadar ödeyecekti. Arakil'in taşraya gittiği haber alındığından bu paranın şimdilik korunması uygun görüldü⁹⁹⁴. Durumun takibi Polis Müdüriyeti Umumiyesi tarafından yapılmış, daha sonra Dâhiliye Nezaretine verilen bilgide, üç taksitle alınan paranın Arakil'in vekiline teslim edildiği bildirilmiştir⁹⁹⁵.

Satışı yapılmış malların bedelleri sahiplerine ödenirken, düşük bedellerle satılan ve sahiplerince geri istenilen eşyaların iadesi de uygun görülmüş, ona göre hareket edilmesi istenmişti. Eskişehir Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Nisan tarihli yazıda, düşük bedellerle satılan ve sahipleri tarafından geri istenen eşyalarla ilgili ne muamele yapılacağı soruluyordu. Nezaret, bu konuda yapılan hukuki düzenlemeler gayet açık olduğundan ona göre işlem yapılması emrini verdi⁹⁹⁶. Satışı yapılmış malların iadesi konusunda İngilizlerin yoğun bir baskısı söz konusudur. Maraş Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gelen yazı, bu baskıyı göstermesi açısından önemlidir. Yazıda, geri dönenlerin gayrimenkul mallarının tapuya bağlı olsun ya da olmasın sahiplerine teslimine başlanıldığı, ancak daha önce satılmış olanların sahipleri

⁹⁹² BCA. TİGM. 272.11/14.50.4. 13 Temmuz 1335 / 13 Temmuz 1919.

⁹⁹³ BOA. DUİT. 118/120. 6 Teşrin-i Evvel 1335 / 6 Ekim 1919.

⁹⁹⁴ BOA. DH. HMŞ. 8/2-27. 4 Teşrin-i Evvel 1337 / 4 Ekim 1921.

⁹⁹⁵ BOA. DH. HMŞ. 8/2-27. 22 Teşrin-i Evvel 1337 / 22 Ekim 1921.

⁹⁹⁶ BCA. TİGM. 272.11/13.47.3. 23 Nisan 1335 / 23 Nisan 1919.

tarafından acilen iadesinin istenildiği, bu konuda bölgedeki İngiliz kumandanının baskıda bulunduğu söylenerek, kanunun çıkmasını beklemeden bunların da iadesi için izin isteniyordu⁹⁹⁷. Mutasarrıflığın yazısına 5 Nisan'da cevap verilmiş, ileride çıkacak kanun hükümlerine uygun olmak şartıyla gayrimenkullerin sahiplerine iadesine mahzur olmadığı belirtilmiştir⁹⁹⁸. Ancak kayıtlardan Mutasarrıflığın merkezden bu emrin gelmesini beklemeden artan baskılar üzerine satılmış olan gayrimenkul malların iadesine başladığı anlaşılmaktadır⁹⁹⁹.

Hükümetin daha önce satışı yapılan mallarla ilgili yaklaşımı bellidir. Satışlar, sahipleri veya onların vekilleri tarafından yapılsa dahi, müracaatta bulunmaları halinde kendilerine iade edilmektedir. Bu iade işlemlerinde Osmanlı hükümetleri tarafından çeşitli bölgelere gönderilen tetkik heyetlerinin de rol oynadıkları görülmektedir. Heyetlerin verdikleri kararlar doğrultusunda mal iadesi yapılırken, bazen yerel idarelerin bu kararları uygulamadıkları dikkat çekmektedir. Bu durum, şikâyetlerin uzayıp gitmesine ve şikâyet sahiplerinin doğrudan Nezaretlerle bağlantı kurulmasına neden oluyordu. Sevk esnasında taşınır ve taşınmaz mallarını vekâletle satmak zorunda kalan İzmit tüccarlarından Aleksiyen Bulutyan, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazısında, bugün Şark Tütün Fabrikasının nezdinde bulunan yazıhane, camekân, kâğıt kutusu ve ticarethanesine ait alet ve edevat, gibi taşınır malları için Mutasarrıflığa müracaat ettiğini, ancak bir sonuç alamadığını belirtiyordu. Ancak Nezaretin emriyle bölgeye gelen heyetin yaptığı tahkikat sonucu, sözü geçen malların iadesine karar verilmişse de, bu isteğin Mutasarrıflıkça yerine getirilmediğinden, şikâyetini dile getiren Bulutyan'ın 3 Haziran tarihli dilekçesi hemen cevap buldu. Nezaret, İzmit Mutasarrıflığına gönderdiği emirde, bu eşyaların satış bedelinin ödenmesi koşuluyla kendisine hemen teslim edilmesi için gerekenin yapılmasını ve muamelenin sonucunun bildirilmesini istedi¹⁰⁰⁰.

Dönemin tanıklarından olup Ermenilere ait mallardan satın aldığını söyleyen Emin Bey'in hatırasında verdiği bilgiler¹⁰⁰¹, Ermeni mallarının iadesi ve tazmini konusunda, hükümet politikasını yansıtmaya açısından önemlidir. Emin Bey, öncelikle

⁹⁹⁷ BOA. DH. ŞFR. 623/31. 27 Mart 1335 / 27 Mart 1919.

⁹⁹⁸ BOA. DH. ŞFR. 98/42. 5 Nisan 1335 / 5 Nisan 1919.

⁹⁹⁹ BOA. DH. ŞFR. 624/133. 6 Nisan 1335 / 6 Nisan 1919.

¹⁰⁰⁰ BCA. TİGM. 272.11/15.58.5. 13 Haziran 1336 / 13 Haziran 1920

¹⁰⁰¹ Emin Sazak, *Hatıralar Emin Bey'in Defteri*, İstanbul 2009, ss. 114-116.

“Memlekette hiç Müslüman esnaf yoktu. Ermeniler giderse, dükkânları tamamen kapanacaktı. Dükkânların kapanmaması için, Ermenilerin manifatura, hırdavat, aktariyelerini esnafa dağıtım yapmaya ve bir dükkânda kendim almaya karar verdim” diyerek bu malları neden aldığını belirtmektedir. Ermenilerle Müslümanlar arasında pazarlığa aracı olduğunu söyleyen Emin Bey, daha sonra halk nazarında bir hırsız gibi değerlendirilmesinden duyduğu rahatsızlığı da dile getirmektedir. Emin Bey, bu malların eksikliğinden dolayı devlete vergi ödediği gibi, Ermenilerden satın aldığı mallar için de Ermenilerin, Emval-i Metruke Komisyonuna mallarının bedellerini almadıklarına dair şikâyetle bulunmaları üzerine, 150 lira bina ve 150 lira da dükkân malları için bedel ödediğini dile getirmektedir. Ermenilerin sevkinden dolayı idamla yargılanan, ancak serbest bırakılan Emin Bey, bu süreçte kendisi gibi tüccar olan pek çok kişinin hem Ermenilerin sevkinden hem de İttihat Terakkiyle bağlantıları dolayısıyla tutuklandığını ifade ederken, malların iadesi konusunda yabancı baskısını da şu sözlerle dile getirmektedir: *“Ermenilere, mallarını iade edeceğimizi ve o zaman alınan malın bedelinden kimde alacakları var ise tahsil edeceğimizi bildirdik. Tiftik, afyon gibi şeyleri aynen, evlerini de ya aynen iade edeceğimizi, ya da daha fazla bedel vermek düşüncesinde olduğumuzu haber verdik. Epey zarar etmeye razı olduk.*

Ermeniler ne para yardımı yapmamıza, ne de insanca teklifimize bakmadılar. Hükümetin ve İngilizler’in tutumundan cüret alarak, Eskişehir’de ve İstanbul’da tehditlerine devam ettiler¹⁰⁰².

Daha öncede ifade edildiği gibi devlet, sevk kararından sonra Ermenilere mallarını yanlarında götürmelerine ve satmalarına izin vermiş, bu yönde yapılan uygulamalar verilen örneklerle de açıklanmıştı. Geri dönüşlerle birlikte sevk esnasında, satışı yapılan mallar, isteğe göre iade ediliyor ya da bedeli ödeniyordu. Devlet emval-i metrukenin iade vs. çalışmalarını devam ettirirken, savaşın bitmesine yakın ve savaş sonrası dönemde bu malların satışının hala devam ettiği görülmektedir. Tokat bölgesine ait ayrıntılı olarak hazırlanmış emval-i metruke kayıt çizelgesinde, satışı yapılan malın asıl sahibi ve hangi milletten olduğu, kim tarafından satın alındığı, türü, miktarı, mevkisi, belirlenen ve satıldığı fiyat ve bu fiyatlar arasındaki fark verilmiştir¹⁰⁰³. Yapılan bu

¹⁰⁰² Sazak, s. 131.

¹⁰⁰³ Tokat İmar İskân müdürlüğü tarafından oldukça kapsamlı olarak hazırlanan bu çizelgede, satışı yapılan malların hepsinin satıldığı tarih verilmemektedir. İki kısım olarak değerlendirebileceğimiz kaydın

satışlarla ilgili ilanlar gazetelere yansımış, İstanbul'da müzayede ile satışa çıkarılan bir dükkânla ilgili ilan verilerek, taliplerinin müracaatı istenmiştir¹⁰⁰⁴.

Osmanlı yönetimi savaş sırasında güvenlik endişesi ile Ermenilerin yanı sıra bazı Süryanileri de sevke tabi tutmuştu. Ermenilerin mallarıyla ilgili hukuki düzenlemeler ve iadeler devam ederken, Osmanlı tebaası olan bu kişilerin malları da aynı hukuka bağlı tutuldu. Dolayısıyla geri dönüş kararıyla Ermenilere ait malların iadesi yapılırken, Süryani asıllı ailelerin mallarının teslimi de sağlanmaya çalışıldı. Bu ailelerden biri de Diyarbakir'de malları bulunan Alyanakoğullarıydı. Alyanakoğulları'na ait malların iadesi uzun yazışmalara sebep olmuş, Dâhiliye Nezareti, Diyarbakir Vilayetine gönderdiği yazı ile bu malların, ailenin vekili Abdülkerim Bey'e derhal iadesini bildirmişti. Nezaret, malların iadesi ile birlikte, kullanıldığı süre için kira bedellerinin ödenmesini de istiyordu. Konuyla ilgili Amerikan Robert Koleji'nin de müdahalesi söz konusu olmuş ve kolej Alyanakoğulları'na ait malların sahiplerine teslimini istemişti. Ancak malların iadesi hususunda yaşanan gecikme, nezaretin bu konuda vilayeti yeniden uyarmasına sebep olmuş, bu mallarla ilgili ne gibi muamele yapıldığı ve işlemlerin neden geciktiği sorulmuştur. Vilayet, Alyanakoğulları'na ait emval-i metrukenin genellikle Tasfiye Komisyonunca satıldığı ve bedelinin mal sandığına iade edildiğini, seksen liralık malın vekil Abdülkerim Bey'e teslim edildiği, dükkânlarla iki ambarın kira bedellerinin ödenmesi için gerekli muamelenin tamamlanmak üzere olduğu, münazaalı dükkânlarla ilgili hukuki sürecin başlatıldığını bildirdi¹⁰⁰⁵. Nezaretler arası yazışmalara da sebep olan Alyanakoğulları'na ait mallarla ilgili yazışmaların bir süre daha devam ettiği görülmektedir.

Savaş sonrası dönemde gündeme gelen bir başka konu da bu malların mübadelesi hususudur. Bu husus, savaş yılları boyunca Rusların ve Ermenilerin saldırılarına maruz kalan ve adeta harabeye dönen Van için söz konusu olmuştu. Ermeniler ve Ruslar tarafından yakılan yıkılan İslam ahalinin evlerinin yeniden inşası, büyük masraf

---

ilk kısmında, malın türü, belirlenen ve satılan fiyat ile satın alan kişinin adı yer almaktadır. İkinci kısımda ise yukarıda da zikredildiği gibi satılan malın kim tarafından ve hangi tarihte satıldığı gibi daha geniş bilgiler mevcuttur. Malların genellikle değerinin üzerinde veya aynı değerinde satıldığı görülmektedir. Değerinin altında satışlar da mevcuttur ancak diğerlerine oranla az sayıdadır. Eylül 1918 yılında başlayan ve 1924 yılına kadar devam edecek olan satışların, genellikle kişilerin eşleri, oğulları ve kızları gibi varisleri tarafından yapıldığı da dikkat çekmektedir (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A: IV-8-1, D: 56-1, F: 12-1...10).

¹⁰⁰⁴ *Takvim-i Vekâyi*, 23 Kanun-i Sâni 1335 / 23 Ocak 1919, Sayı: 3453.

¹⁰⁰⁵ 1919 yılı içerisinde çeşitli tarihlerde yapılmış yazışmalar için bkz. BOA. DH. KMS. 49-2/41.

gerektiriyordu. Bu nedenle Van'dan Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda, Ermenistan'dan ayrılan İslam ahalinin burada kalacak taşınmaz mallarının, firar eden Ermenilerin Van'da kalan taşınmaz malları ile değiştirilmesinin uygun olduğu bildirilerek bu konuda talimat talebi isteniyordu¹⁰⁰⁶. Vilayetin bu isteğinin nezaretçe nasıl cevaplandırıldığı ve dolayısıyla da devletin malların mübadelesi konusunda ne tür bir yaklaşım içerisinde olduğu ile ilgili henüz kayıtlarda bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Savaş yılları boyunca emval-i metruke gelirleri mal sandıklarında birikmiş ancak zaman zaman bu gelirlerin bazı bölgelerde Maliye Nezaretinin emriyle Ziraat Bankası'na teslim edildiği görülmüştü. Savaş sonrası dönemde bedelleri yine Ziraat Bankası'na¹⁰⁰⁷ verilen mal satışlarını gösteren önemli bir kayıt da Gelibolu kazasına aittir. Hatta bu kayıta satış bedellerinin nasıl değerlendirildiği de görülmektedir. AMM'nden Muhacirin Dairesine gönderilen yazıda, Gelibolu kazasında emval-i metrukeden satılan eşya ve sair malların değerinin Maliyeden tahsil ve bu meblağın emval-i metruke hasılatı olarak Ziraat Bankasına teslim edildiği, tahsil edilme sebeplerinin ve bu paradan yapılan sarfiyatın anlaşılması için Mayıs ayı tahsilat ve masraf cetvelinin gönderildiği bildiriliyordu. 1920 yılının Mayıs ayını gösterir cetvelde, elde edilen gelirlerden 30.991.10 kuruşu memur ve müstahdemlerin ücreti, 14194 kuruşu inşaat ve tamirat için kullanılmıştı. Emaneten iade edilen bir şey bulunmazken, bu paradan 32.048.00 kuruşunun sahiplerine iade edildiği anlaşılmaktadır. Yine kayıta emlak ve araziden alınan kira bedeli toplamı da verilmiş, bu miktar 217.552 kuruş olarak belirtilmiştir. Yapılan toplam sarfiyat ve bu sarfiyatın nerelere yapıldığına dair 1 Haziran tarihli kaydın hukuka uygun hazırlanıldığı da altı çizilmektedir¹⁰⁰⁸. Kayıt, aynı zamanda Ermenilere ait mal satışlarından elde edilen gelirlerin bu tarihlere kadar bankada muhafaza edildiğini göstermesi açısından da önemlidir. Nitekim Ermenilere ait bankada biriken bu paradan hak sahiplerine yardım yapılması da bu durumu doğrulamaktadır. Satışlardan elde edilen ve Maliye Nezaretinin denetimi altında olan

¹⁰⁰⁶ BOA. DH. ŞFR. 620/69. 15 Mart 1335 / 15 Mart 1919.

¹⁰⁰⁷ Birinci Dünya Savaşı sonrası dönem içerisinde de emval-i metrukeye ait gelirlerin bir kısmının emaneten Ziraat Bankası'nda toplandığı görülmektedir. Bu kapsamda Aydın'da emval-i metruke bedellerinin Ziraat Bankası'nda toplanması istenirken (BCA. 272.10/1.7.5. 8 Teşrin-i Sâni 1335 / 8 Kasım 1919), bazı bölgelerde bu paranın kabul edilmek istenmediği anlaşılmaktadır. Böyle bir örnek Uzunköprü Ziraat Bankası Şubesinde ortaya çıkmış, bunun üzerine söz konusu para Muhacirin Memurluğunun elinde kalmıştı. Ancak daha sonra bunun doğru olmayacağı ve paranın Uzunköprü Ziraat Bankası şubesinde alınması gerektiği, yine kabul edilmediği takdirde paranın mal sandıklarına verilmesinin uygun olduğu düşünülmüştür (BCA. 272.74/69.50.10. 10 Temmuz 1336 / 10 Temmuz 1920).

¹⁰⁰⁸ BCA. TİGM. 272.74/69.50.3. 1 Haziran 1336 / 1 Haziran 1920.

paranın bir kısmının muhacirlere verilmesi isteği¹⁰⁰⁹, Maliye Nazırı Cavid Bey tarafından olumlu karşılanmış ve Ermenilerin satılan mallarının geliri olarak bankada tutulan paradan bir milyon lirasının harcanması için emir vermişti¹⁰¹⁰. Cavid Bey, bu paranın gelen istekler üzerine, muhtemelen geri dönen Ermenilerin masrafları ve mallarının tazmini konusunda kullanılmasını için sarfını düşünmektedir. Maliye Nezaretince yapılacak bu ödeme, dönemin yabancı basınına da yansımış, Renaissance Gazetesi, “*Ermeni muhacirlerin mal varlıklarının satışından elde edilen meblağ Maliye Nezareti’nde muhafaza edilmişti. Hükümetin sonunda bu fonlardan göçmenlere ödeme yapmaya karar vermiş olduğunu duyduk*” şeklinde haber yapmıştı¹⁰¹¹. Nitekim bu emirden kısa bir süre önce alınmış Meclis-i Vükela kararı ile mal sandıklarında bulunan ve bütçede çok fazla harcama olduğu için kullanılmış emanet ve depozito akçeleri ile emval-i metruke sahiplerine ve mülki ve askeri memurların maaşlarına ait geçen seneden kalan borçtan, beş yüz liraya kadar olanın tamamının, daha fazla olanlarının ise yüzde onunun ödenmesi uygun bulunmuştu¹⁰¹². Ermenilerin bankada bulunan paralarından kendilerine yardımı daha sonra da gündeme gelecektir¹⁰¹³.

Hükümetin hemen iadesini istediği malların başında, kilise ve mektep gibi binalarla gelir getiren mülkler geliyordu. 18 Aralık tarihli talimatnamede bunların ilgili cemaate teslimi isteniyordu. Ancak hükümetin bu talimatnameden önce konuyla ilgili harekete geçtiği ve yazışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. AMM’nden birçok vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, savaş nedeniyle başka yerlere sevk edilen Rum ve Ermenilere ait mabet, mektep, marhasahane, rahip ikâmetgâhları ile bunlara ait emlak ve akaratin tahliye edilmesi ve ilgili cemaate teslimi isteniyordu¹⁰¹⁴. Bu emre rağmen bazı yerlerde Hıristiyan cemaati kendilerine teslim edilmek istenen kilise ve mektepleri teslim almak istemeyince, bunun üzerine bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 24 Aralık 1918 tarihli yazıda, böyle durumlarda ısrarcı olunmaması emredildi¹⁰¹⁵.

¹⁰⁰⁹ *Minber Gazetesi*, 20 Kanun-i Evvel 1334 / 20 Aralık 1918, Sayı: 49; Erol Kaya, *Mustafa Kemal Atatürk’ün İlk Gazetesi Minber Açıklamalı Çevirisi*, Ankara 2007, s. 152.

¹⁰¹⁰ Sarıhan, I, 19.

¹⁰¹¹ Renaissance, 20 Aralık 1918.

¹⁰¹² BOA. MV. 217/44. 14 Teşrin-i Evvel 1335 / 14 Ekim 1919.

¹⁰¹³ BCA. TİGM. 272.10/2.10.1. 20 Kanun-i Sâni 1336 / 20 Ocak 1920; BCA. TİGM. 272.10/2.10.14. 6 Mart 1336 / 6 Mart 1920.

¹⁰¹⁴ BOA. DH. ŞFR. 93/108. 9 Teşrin-i Sâni 1334 / 9 Kasım 1918.

¹⁰¹⁵ BOA. DH. ŞFR. 94/230. 24 Kanun-i Evvel 1334 / 24 Aralık 1918. Böyle bir durum Balıkesir’de yaşanmış, Ermeni Kilisesi, ilgili cemaate iade edilmek istenmiş, ancak harabeye dönmüş kiliseyi teslim almaya kimse yanaşmamıştır (*Hadisat*, 16 Kanun-i Evvel, 16 Aralık 1918, Sayı: 58).

Bu süreçte Ermeni Kilise Vakıflarına ait malların iadesinin de yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu mallar Evkaf Nezareti bünyesinde kayıt altına alınmıştı. Geri dönüşlerle birlikte kilise mallarının iadesi yapılırken, Ermeni Kilise Vakıflarına¹⁰¹⁶ ait mallar da unutulmadı. Evkaf Nezaretinden Mamuretülaziz Evkaf Müdürlüğüne gönderilen yazıda, hukuki uygulamalar gereği, “*Daire-i Vakfiyece vaz-ı yed edildiği anlaşılan kilise evkafının şimdiden aid olduğu cemaate hemen iadesi ve neticesinin bildirilmesi*¹⁰¹⁷” istenmekte, bu işinin kontrolünün ise Dâhiliye Nezaretince yapıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı hükümetlerinin malların iadesi konusunda gelen istek ve şikâyetleri de göz önünde bulundurarak bazı yerel tedbirlere başvurduğu görülmektedir. Böyle bir uygulama Marmara Adası’na geri dönen gayrimüslimlerin malları konusunda söz konusu oldu. Bunların kendilerine ait kayık ve ağ gibi taşınır mallarının yanı sıra koyun ve merkep gibi hayvanlarının iade edilmediği ve başkalarının eline geçtiği gibi şikâyetlerini değerlendiren Dâhiliye Nezareti, hemen bölgede itibarlı Müslim ve gayrimüslim kişilerden bir heyet kurulmasını ve bu gibi taşınır mallarla hayvanların hemen iadesinin yapılmasını istedi¹⁰¹⁸.

Sevk esnasında ve geri dönüşlerde yaşanan en büyük sorunlardan biri de kimsesiz Ermeni kadın ve çocukları¹⁰¹⁹ meselesiydi. Devlet, bu kişileri sevke tabi tutmamış, hatta bunların korunması için çalışmalar yapmıştı. Bu kişilerin malları konusunda da bazı çalışmaların yapıldığı ve gerekli önlemlerin alındığı görülmektedir. Dâhiliye Nezaretinden Bitlis Vilayetine gönderilen yazıda, “*henüz on üç on dört yaşında bulunup sin-i rüşde vasıl olmayan çocukların meydanda veli ve vasilerinden kimse bulunmadığı takdirde bunların avdetine kadar çocuklara ait emval ve emlakın velayet ammesi hasebiyle hükümetçe muhafazası lazım geleceği*¹⁰²⁰” bildirilmekteydi. Ancak bu emre rağmen Bitlis Valisi Mazhar Bey’in konuyla ilgili tereddüt yaşadığı ve Dâhiliye

¹⁰¹⁶ Ermeni Kilise Vakıflarının mal talepleri günümüzde de devam etmektedir. 2013 yılı içerisinde Ermenilere ait 17 mülk, Diyarbakır Surp Gragos Ermeni Kilisesi Vakfı’na iade edildi. İstanbul Patrikhanesi’ne bağlı çalışan Kilise Vakfı, arazi, ev, ibadethane gibi mülklerin güncel emlak alanlarını saptayıp, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğüne iade için başvurdu. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Sur sınırlarındaki Ermenilere ait 15 bin metrekarelik 17 mülkü tespit ederek, üzerinde kaçak yapı ve kamu binaları bulunan mülklerin iadesine karar verdi (Sabah, 17 Temmuz 2013).

¹⁰¹⁷ BOA. DH. ŞFR. 97/243. 24 Mart 1335 / 24 Mart 1919.

¹⁰¹⁸ BOA. DH. KMS. 50-1/27. 13 Mart 1335 / 13 Mart 1919.

¹⁰¹⁹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Atnur, *Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*.

¹⁰²⁰ BOA. DH. ŞFR. 97/6. 2 Şubat 1335 / 2 Şubat 1919.

Nezareti ile yazışmalarını sürdürdüğü görülmektedir. Bu yazışmalara konu olan meselelerden biri de sevke tabi tutulmayarak Müslüman ailelerin yanlarına yerleştirilen çocukların malları meselesidir. Nitekim bu ailelerin yanlarına bırakılan çocukların mallarıyla ilgili birtakım isteklerde buldukları görülmüş ve ortaya çıkabilecek herhangi bir suiistimale sebebiyet vermemek için bazı önlemler alınmıştır. Bitlis Valisi Mazhar Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Şubat 1919 tarihli yazıda, on üç on dört yaşlarında Müslüman ailelerin yanlarında kalan Ermeni kız ve erkek çocuklarına ait mallarının kendilerine verilmesine dair talepler geldiğini bildirmekteydi. Müslüman aileler tarafından bu çocukların emval ve emlaklarından faydalanmak için böyle taleplerde bulunmalarının sağlandığına dikkat çeken Mazhar Bey, bu çocukların sözlü veya yazılı olarak kendilerini ifade etmeye hukuken yetkin olamamaları nedeniyle malların kendilerine tesliminin de kanunen caiz olmayacağı, adı geçen emval ve emlakların eskiden olduğu gibi Maliyece muhafaza altına alınarak kayıtlarının yapılması gerektiğini belirtiyordu¹⁰²¹. Böylece Mazhar Bey, oluşabilecek suiistimallerin önüne geçebilmek için bu malların Maliye tarafından kayıt altına alınması gerektiği konusunda Nezareti uyarıyordu.

Devlet, bu malların akrabaları veya kendi milletlerinden vesayet sahibi kişilere iadesini uygun görmüştü. Buna rağmen Mazhar Bey, yapılacak işlem hususunda Nezaretin iznine gerek duymaktadır¹⁰²². Mazhar Bey'in ikileme düştüğü bir başka konu da Bitlis dışında bulunan kadınların şehirdeki mallarını, gönderdikleri hüccet-i şeriyye ile Bitlis ahalisinden belirleyecekleri vekilleri vasıtasıyla idare etmek istemeleri karşısında yaşandı. Son derece hassas bir dönemdi ve Mazhar Bey bütün ihtimalleri göz önünde bulunduruyordu. Bu nedenle Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazısında, Bitlis dışındaki Ermeni kadınların her türlü mallarının hüccet-i şeriyye ile vekillerine tesliminin daha sonra Ermeniler tarafından "*bizim mallarımız Müslümanlara dağıtıldı*" gibi şikâyetlerle bazı suiistimallere yol açacağı endişelerini dile getiren Mazhar Bey, Ermeni emlak ve emvallerinin hüccet-i şeriyye karşılığında Müslümanlara verilmesinin caiz olup olmadığını soruyordu¹⁰²³. Mazhar Bey'in tereddütleri ve merkezle yaptığı yazışmaları bir süre daha devam etti. Geri dönmeyen kişilerin mallarının sevk

¹⁰²¹ BOA. DH. ŞFR. 615/24. 12 Şubat 1335 / 12 Şubat 1919.

¹⁰²² BOA. DH. ŞFR. 615/24. 12 Şubat 1335 / 12 Şubat 1919.

¹⁰²³ BOA. DH. ŞFR. 626/150. 26 Nisan 1335 / 26 Nisan 1919.

edilmeyen varislerine tesliminin yapılıp yapılmayacağı¹⁰²⁴ konusundaki yazısı, Dâhiliye Nezaretince acilen yanıtlanmış ve malların karşılaştırmalı olarak önceki ve şimdi durumlarını gösterir birer zabıt varakası ile birlikte meşru varislerine verilmesinin uygun olduğu bildirilmiştir¹⁰²⁵. Böylece Mazhar Bey, almış olduğu

Sevk edilen kişiler arasında bulunan Ermeni düşünürler de mevcuttu. Savaş sonrası dönemde bunlara ait matbu ve gayri matbu eserlerin iadesinin İngiliz Siyasi Mümessilligince istendiği ve bu isteğin kabul edildiği görülmektedir¹⁰²⁶.

Yapılan iadelere rağmen Ermenilerin malları ile ilgili talepleri bundan sonra da devam etti. Nitekim bazı bölgelerde Ermenilerin mallarını almakta zorlandıkları da bir gerçektir. Söz konusu malların bir kısmı ilgili yerlerde güçlü kişilerin ellerine geçmişti ve bu kişiler malları asıl sahiplerine iade etmek istemiyorlardı. Bu nedenle Ermenilerin evlerini ve mallarını geri almak istemeleri zaman zaman çatışmalara sebep oluyordu. Ancak genel olarak değerlendirildiğinde geri dönen Ermenilerin büyük bir kısmına malları iade edildi. Yapılan iadelerle ilgili bilgilere, dönemin basın haberlerinde takip etmek mümkündür. Örneğin, *Atı* Gazetesi, 6 Şubat 1919 tarihli sayısında, bu tarihe kadar Rum ve Ermenilere ait malların % 95'inin iadesinin tamamlandığını bildiriyordu¹⁰²⁷. *Tasvir-i Efkâr* Gazetesi ise muhtelif mahallerdeki Ermeni ve Rumların mallarının % 98'inin iade edildiği söylerken, bu malların toplam 271.000 kişiye ait olduğunu yazıyordu¹⁰²⁸.

Yapılan iadelerle ilgili Osmanlı basınında çıkan haberler olduğu gibi, her zaman olamamakla birlikte Ermenice gazetelerde de bu tür haberlere rastlamak mümkündür. Ermenice gazetelerden alınan bilgilere göre, Arabkir'de mahalli kilise, bütün gelir getiren emlak ve mallarıyla birlikte Ermenilere teslim edilmişti¹⁰²⁹. Yine Antep'te muhacirlerin peyder peyd döndüğü ve kendi evlerine sahip oldukları bildirilmekteydi¹⁰³⁰.

¹⁰²⁴ Bir örnek için bkz. DH. ŞFR. 630/7. 14 Mayıs 1335 / 14 Mayıs 1919.

¹⁰²⁵ BOA. DH. ŞFR. 100/31. 4 Haziran 1335 / 4 Haziran 1919.

¹⁰²⁶ BOA. DH. HMS. 8/2-8.28 Mart 1337 / 28 Mart 1337 / 28 Mart 1921.

¹⁰²⁷ *Atı*, 6 Şubat 1335 / 6 Şubat 1919, Sayı: 389; Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 47.

¹⁰²⁸ Bülent Bakar, "Malların İadesi", *Türk-Ermeni İhtilaflı Makaleler* (Editör: Hikmet Özdemir), Ankara 2007, s. 333.

¹⁰²⁹ Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, s. 177.

¹⁰³⁰ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 204.

Malların iadesi konusunda dönemin tanığı ve iade işlemlerinde etkin olan İngiliz askerleri de benzer bilgiler vermektedir. Nitekim İngiliz Yardım Subayı Hadkinson, Amiral de Robeck'e sunduğu 12 Kasım 1919 tarihli raporunda, geri dönen Ermenilere mal ve mülklerinin verilmesine devam edildiğini bildiriyordu¹⁰³¹. Samsun ve çevresi hakkındaki 9 Ağustos 1919 tarihli bir Amerikan raporuna göre¹⁰³², Türk yetkililerin engellemelerine karşı, İngiliz Yüzbaşı Perring'in çalışmaları sayesinde malların iadesi hususunda iyi sonuçlar alınmaktaydı; Samsun'a geri dönen Ermenilerin tahrip olan malları restore edildiği gibi O, daha önce satışı yapılmış malların sahiplerine iadesi için de uğraşıyordu. Yine mal ve mülk iadesinin takipçilerinden olan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği raporunda, Osmanlı hükümetinin Ermenilere mallarını iade ettiğini kabul etmekte, fakat asayişsizlikten ve yerel idarelerin zayıflığından yakınmaktaydı¹⁰³³. Yine gayrimüslimlere ait malların tesliminde önemli bir misyona sahip olan Ermeni-Rum Şubesi'nin toplantıları da yapılan mal iadeleri için önemli bilgiler vermektedir. Zira bu toplantılarında malların iadesiyle ilgili olarak gelen raporlar da değerlendirilmektedir. Rum temsilci Dr. Teotokas, Şubenin son toplantısında yaptığı değerlendirme, Şube sayesinde geri dönen Hıristiyanların gayrimenkullerinin kendilerine iade edildiğini söylemektedir.

Geri dönen Ermenilerin mallarının büyük çoğunluğu iade edilmekle birlikte, bu iadelerle ilgili net bir oran vermek mümkün değildir. Zira yapılan mal iadeleri; arşiv kayıtlarından ve dönemin basınından takip edilmektedir. Bütün bölgelerde yapılan iadelerin basına yansımayaacağı muhakkaktır. Arşiv kayıtlarına ise çoğunlukla şikâyete sebep olan işlemlerin yansıdığı görülmektedir. Doğal olarak arşiv kayıtlarında şikâyete konu olmamış iadelerin de yapıldığı düşünülmektedir. Bu nedenle iadelerin oranını tam olarak ifade etmek mümkün değildir. Ayrıca bu çalışmada iadelerle ilgili yapılmış bütün işlemlerin yer alması söz konusu olmadığı için devletin bu uygulamalarla ilgili genel politikası ortaya konulmaya çalışılmıştır.

3.7. 8 OCAK 1920 TARİHLİ KARARNAME

¹⁰³¹ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, I, 241; Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 47.

¹⁰³² USA. National Archives, Near Eastern Affairs, Microcopy, 353/7. 867.00/923.

¹⁰³³ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, I, 57.

Osmanlı Devleti'nin geri dönüş kararıyla birlikte Ermenilere mallarının iadesi ile ilgili başlattığı hukuki çalışmaları devam ediyordu. Ağustos ayı itibariyle Meclis-i Vükela'da neticelendirilmek üzere görüşülmesine başlanan kanun layihası¹⁰³⁴, Dâhiliye Nezaretine sevk edildi. Burada özel komisyon tarafından yeniden kaleme alınan layiha, Maliye Nezaretinin hazırladığı iki kıta tezkire ile birlikte Şûra-yı Devlet'e gönderildi¹⁰³⁵ ve nihayet Meclis-i Vükelâ'nın 8 Ocak 1920¹⁰³⁶ tarihli toplantısında “*Aher Mahallere Nakl Edilen Olan Eşhasın 17 Zilkade 1333 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Kararname*” adı ile kabul edildi¹⁰³⁷. “Redd-i Emval Kararnamesi” olarak da bilinen ve 33 Maddeden oluşan kararnamenin hükümleri, adından da anlaşılacağı üzere Maliye ve Evkaf Hazinesi adına kaydedilip de şimdiye kadar ilk sahipleri adına kayıtları yapılmamış mallar için geçerliydi. Yani Kararnamenin esası, nakledilen kişilerin 13 Eylül 1331 tarihli kanun hükümlerine göre her iki hazine adına kaydedilmiş taşınmaz mallardan halen Hazine uhdesinde bulunanların sahiplerine iadesi ve Hazine uhdesinden satış ve devir gibi nedenlerle çıkmış olanların da, evvelki sahipleri tarafından bu işlemler kabul edilmediği takdirde geri alınarak sahiplerine iadesine dayanıyordu. Kararname maddelerinin de bu esas çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Kararname hükümleri şu şekildedir¹⁰³⁸:

Madde: 1- Başka mahallere nakledilen kişilerin terk edilmiş malları, borçları ve alacakları hakkındaki 13 Eylül 1331 tarihli Kanun ile bunun uygulama şekli hakkındaki ve 26 Teşrinievvel 1331 tarihli Tüzük hükümlerine göre, Maliye ve Evkaf Hazinesi adına kayıtları yapıp da halen iki hazine uhdesinde bulunan taşınmaz malların sahipleri veya önceki kullanıcılarının hayatta bulunmaları halinde, iki hazine tarafından malları kendilerine idareten hemen teslim ve daha sonra onların adlarına kayıtları düzeltilir. Adı geçen iki hazine adına henüz kayıtları yapılmamış bulunanlar, sahibi veya önceki kullanıcılarının hayatta olmaları durumunda, onların uhdesinde bırakılır ve iki hazine tarafından malları kendilerine teslim olunur. Önceki sahipleri ölmüş olanların taşınmaz

¹⁰³⁴ İleri, 12 Ağustos 1335 / 12 Ağustos 1919, Sayı: 573-191.

¹⁰³⁵ BOA, BEO, 344622; Atnur, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, s. 47.

¹⁰³⁶ 8 Ocak 1920 tarihli Kararname, Akçam-Kurt'un Kanunların Ruhu, Salâhaddin Kardeş'in Emval-i Metruke Mevzuatı ve Yusuf Sarıay'ın Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi adlı çalışmalarında 12 Ocak olarak tarihlendirilmiştir. Ancak bu tarih, kararnamenin Takvim-i Vekâyi'de yayımlanma tarihidir.

¹⁰³⁷ Kuyumcuyan, s. 367.

¹⁰³⁸ Düstur, II. Tertip, XI, 553-561; Takvim-i Vekâyi, 12 Kanun-i Sâni 1336 / 12 Ocak 1920; Elbeyoğlu, ss. 114-123.

mallarının iki hazine adına kayıtları yapılmış olsun veya olmasın mirasçıları veya intikal eden sahiplerine iki hazine tarafından hemen teslim edilir ve daha sonra onların adına intikal işlemleri yapılır.

Madde: 2- Birinci maddede belirtilen taşınmaz mallardan kamu yararı için, usul ve kurallarına göre kamulaştırılmış olanlar hakkındaki kamulaştırma işlemleri geçerlidir ve iş bu işlemlerin sonuçları söz konusu usul ve kurallara tâbidir.

Madde: 3- Birinci maddede belirtilen taşınmaz mallardan seferberlikte el konulacak emlâkin ve binalara dair 20 Mart 1916 tarihli Kanuna göre el konulmuş olanlar hakkında adı geçen kanun hükümleri uygulanır.

Madde: 4- Birinci maddede belirtilen taşınmaz mallardan Maliye veya Evkaf Hazinesi uhdesine geçenler hakkında, bu hazinelerce satışı veya mülkiyet devri yoluyla vuku bulan tasarruflar, söz konusu taşınmaz malların önceki sahiplerince kabul edilmemesi durumunda, mallarını geri alabilirler. Bu Kararnamenin yayımlanmasından önce mal sahipleri tarafından alınmış bedel varsa ret ve iade edilir. Söz konusu kişiler, kabul edip etmediklerini, bu Kararnamenin yürürlük tarihinden itibaren iki yıl içinde usulüne göre kimliğini ispat ederek noter vasıtasıyla defter-i hakani idarelerine ve defter-i Hakani idareleri de son sahibine veya kullanıcılarına tebliğ ederler. Söz konusu süre içinde defter-i Hakani idarelerine beyanname tebliğ ettirilmemesi, oluşan tasarrufları kabul yerine geçer. Kabulleri hâlinde, ilk satış ve mülkiyet devri bedeli kendilerine verilecek ve önceden almış oldukları akçe varsa hesaplanacak. Kabul olunmaması durumunda söz konusu mallar idareten kendilerine teslim ve daha sonra kayıtları kendi adlarına düzeltilmekle beraber, mal sahipleri tarafından alınmış bedel varsa onun ret ve iadesine kadar o mal teminat olarak kabul edilir.

Madde: 5- Naklolunan kişilerin borçları karşılığında rehin edilmiş veya vefaen mülkiyeti devredilmiş veya teminat olarak gösterilmiş olan taşınmaz malları, bu Kararnamenin yürürlük tarihinden önce borcun ödenmemesinden dolayı müzayede ile satış veya mülkiyet devri yapılarak müşterileri uhdesine defter-i hakani idarelerince kayıtlarının düzeltilmiş olması halinde, yapılan işlemler geçerlidir. Yukarıda olduğu gibi kayıtları henüz düzeltilmemiş olan taşınmaz malların kalan işlemleri, ancak bu Kararnamenin yürürlük tarihinden itibaren alt ay geçmesinden sonra, takip ve sonuçlandırılır.

Kişilerin borçlarını ödememesinden dolayı satılmış veya devredilmiş mallarla ilgili Defter-i Hakani idarelerince kayıtları alan kişiler adına yapılmış ise beşinci madde ile bu işlemler geçerli sayılmıştır. Henüz kayıtları yapılmayanlar için de belirli bir süre verilmiştir.

Madde: 6- Nakledilen kişilerin yalnız bir kısmına hisseli olarak sahip veya kullanıcı olduğu, hazineler adına usulen kayıtları yapılmış olan taşınmaz malların diğer hissedarları ile Maliye ve Evkaf Hazinesi ve başkalarına mülkiyet devri yapılmış ise, kendilerine mülkiyet devredenle devredilen arasında devam eden dava üzerine, o malın 1 Kânunuvvel 1329 tarihli Kararname gereğince mahkeme kararıyla taksimi veya müzayedeye ortaklığın giderilmesi hakkında yapılmış ve tamamlanmış olan işlemler geçerlidir. Gerek taksim yoluyla gerek müzayedeye satış ve mülkiyet devri yoluyla ortaklığın giderilmesi istekle olmuş ise, sahibi veya önceki kullanıcısı, bu Kararnamenin yürürlük tarihinden itibaren iki yıl içinde dördüncü madde gereğince defter-i Hakani dairesine beyanname tebliğ ettiği halde, taksim tamamen veya müzayedeye ortaklığın giderilmesi işlemi, yalnız nakledilen kişilerin hissesi hakkında iptal ve söz konusu malların malik veya mevcut kullanıcılarıyla sahibi veya önceki kullanıcıları arasında hisseleri müşterek olmak üzere kayıtları düzeltilir ve bu düzeltmenin gerektirdiği para iadesi işlemleri yerine getirilir. Müzayedeye ile ortaklığın giderilmesi işlemi, nakledilen kişilerin hissesi hakkında iptal olunması hâlinde, diğer hissedar kendine beyanname tebliğ olduğu tarihten itibaren on beş gün içinde ve dördüncü maddede belirtilen usul dairesinde defter-i hakani idaresine beyanname tebliğ edildiği takdirde, ortaklığın giderilmesi işlemi, bütün hissedarlar hakkında batıl olur. Bu suretle kaydı söz konusu idarelerce o yolda düzeltme yapılır ve bu düzeltmenin gerektirdiği para iadesi işlemleri yerine getirilir. Taksim ve ortaklığın giderilmesiyle ilgili işlemler henüz sonuçlandırılmamış ise, bu Kararnamenin yürürlük tarihinden itibaren altı ay sonuna kadar bulunduğu noktada durdurulur. Bu süre sona erince, sahibi veya önceki kullanıcılarına yeniden kanuni tebligat yapıldıktan sonra eski işlemler kaldıkları noktadan takip ve sonuçlandırılır.

Madde: 7- Naklölünen kişilerden nakil için hükümetçe her yerde verilen emir tarihiyle bu Kararnamenin yürürlük tarihi arasındaki süre içinde ölmüş olanların mirasçıları veya kendilerine intikal edecek kimseleri bulunmaması hâlinde, ölmüş kimselere ait olması lâzım gelen taşınmaz mallar hakkında, mirasçısız ölüm hükümleri

uygulanır. Ancak bu gibi taşınmaz mallara karşılık Devletçe naklolunan kişilerin azınlıklar ve hayır kurumlarına özel kanunla tayin olunacak miktarda malî yardımda bulunulacaktır.

Madde: 8- İki hazineye ait taşınmaz malların aidiyeti süresince kira bedeli alma, toprak mahsulleri oranı suretiyle veya sair suretlerle üretilen safi gelirleri, söz konusu malların imar ve korunması için yapılan masraflar ve o taşınmaz malların vergi gibi diğer giderleri indirildikten sonra iki hazine tarafından sahibine veya önceki kullanıcılarına verilir.

Madde: 9- İki hazineye ait taşınmaz mallara, aidiyeti süresince yapılan tahribat failleri tarafından tazmin olunur¹⁰³⁹. Failleri belli olmayan veyahut failleri belli olup da zararı karşılayamayacak durumda olmalarının anlaşılması üzerine, tazminat Devletçe ödenir. Bu tazminat tamamen tahrip edilenler için, vergi idarelerince kayıtlı tahmin edilmiş değerinden ve kayıtlı tahmin edilmiş değeri olmayanlar için, nakledilen kişilerin elinden çıktığı gündeki usulen tahakkuk edecek olan değeri üzerinden ödeme yapılır. Mevcut arsa, arazi ve enkazın kayıtlı veya takdir edilmiş değerinden hisseye isabet edenler, tazminat bedelinden indirilir. Kısmen tahrip edilenler için, başlangıç fıkrasında sözü edilen değerlere, hazır olan noksan miktarı tazminat verilir.

Madde: 10- İki hazineye ait olup başkalarına satışı yapılmamış veya mülkiyeti devredilmemiş bulunan taşınmaz mallar üzerinde hükümet tarafından ve başkalarına satışı yapılmış veya mülkiyeti devredilmiş taşınmaz mallar üzerinde müşteri veya mülkiyetin devredildiği kimseler tarafından eklenmiş olan binalar, ağaçlar ve diğer satışı mümkün olmayan sabit şeyler yerine, üzerinde bulunduğu taşınmaz malın, değerinden eksik veya ona eşit ise, taşınmaz malın sahibi veya önceki kullanıcısı isterse eklentiler yerine, değerlerini üç yıl içinde yıllık ve eşit taksitlerle ödemeyi taahhüt ederek mülkiyeti üzerine alır. Taşınmaz mal eklentileriyle beraber sahibi veya önceki

¹⁰³⁹ Bazı bölgelerde metruk evlere yerleştirilen Müslüman muhacirlerin bu evleri tahrip ettiklerine dair haberler geliyordu. Örneğin Mudanya bağlı Terliye Nahiyesine yerleştirilmiş olan Müslüman muhacirlerin Hıristiyan meskenleri tahrip ederek kereste gibi malzemeleri de dışarıya naklettikleri haberi merkeze ulaşmış, Dâhiliye Nezareti Hüdavendigâr Vilayetinden durumun hemen incelenmesini istemişti (BOA. DH. ŞFR. 93/29. 4 Teşrin-i Sâni 1334 / 4 Kasım 1918). Yapılan bu uyarı sonrasında daha da genişletilerek birçok vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilerek, bu duruma kesinlikle meydan verilmemesi ve suçlular hakkında takibat yapılacağı bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 4 Teşrin-i Sâni 1334 / 4 Kasım 1918). Böylece daha kararname çıkmadan birkısım önlemler alan Devlet, kararnameyle birlikte, metruk halde bulunan evlerin tahrip edilmesi durumu karşısında, bu tür eylemlerde bulunan kişilere zararı ödeterek tazmin etme yoluna gitmiştir, aldığı caydırıcı önlemlerle Hıristiyan mallarını korumaya çalışmıştır.

kullanıcılarına idareten teslim edilir. İsterse taşınmaz malı, değeri ile fazlalık sahibine satar ve mülkiyeti devreder ve taşınmaz mal fazlalık sahibi mülkiyetinde bırakılır. Sözü geçen eklentilerin değerinin, taşınmaz malın değerinden fazla olması durumunda, seçim hakkı eklentiyi yapan kişiye aittir; isterse taşınmaz malı hazır değeri ile satın alır, isterse yaptığı eklentinin değerini üç yıl içinde yıllık ve eşit taksitlerle ödemeyi taahhüt edecek olan taşınmaz malın sahibine veya önceki kullanıcısına satar. Taşınmaz malın, ikinci şık gereğince eklentiyi yapan sahibince satın alınması durumunda, Hazineye satış bedeli ve ferağ olarak evvelce vermiş olduğu para derhal sahibine veya eski kullanıcısına verilir. Ancak bu bedel, taşınmaz malın hazır kıymetinden az ise üst tarafının eklenti sahibi tarafından sahibine veya önceki kullanıcısına, üç yıl içinde yıllık ve eşit olarak ödenmesi taahhüt olunur. Sahibi veya önceki kullanıcısının veya ayrılmayan eklenti sahibinin yazılı olarak tahakkuk edecek borçları karşılığında, bunun kaynağı olan taşınmaz mal teminat gösterilmiş sayılarak, kaydına o yolda şerh verilir.

Madde: 11- Sahibi veya önceki kullanıcısı, onuncu madde gereğince yapılan eklentiyi almaktan istemezse, taraflardan birinin talebiyle taşınmaz malın borç karşılığında teminat gösterilmesi hakkındaki daha önce çıkarılmış 25 Şubat 1328 tarihli Kanunun onuncu maddesi gereğince, defter-i hakani idareleri tarafından, taşınmaz mal eklentileriyle birlikte müzayede ile satılır veya mülkiyeti devredilir. Müzayede bedeli, eklenti ile taşınmaz malın hazır değeri oranında sahipleri arasında dağıtılarak taksim edilir.

Madde: 12- Onuncu madde gereğince değer vermekle yükümlü olanlar, taahhüt ettikleri paraları peşin olarak ödeyebilirler. Ancak, söz konusu maddelerdeki sürelerden yararlanmak istemeleri durumunda, bedellerin ödenmesine kadar nizamî faiz yürütülür.

Madde: 13- İki hazineye ait taşınmaz mallar üzerinde, ayrılması mümkün olmayan eklentiler meydana getirilmiş ise, bu fazlalıkların sökülüp kaldırılması, taşınmaz mala zarar vermediği takdirde, eklenti sahibi bunu söküp kaldırarak alabilir. Söküp kaldırılması, taşınmaz mala zarar verir ve taşınmaz malın sahibi veya önceki kullanıcısı, söz konusu eklentinin hazır değerini, bir yıl içinde ödeyerek mülkiyeti almadıkları takdirde, eklenti sahibi, sökülüp kaldırmadan doğan zararı tazmine mecbur değildir.

Madde: 14- İki hazineye ait olup da sahibi veya önceki kullanıcılarının meskeni veya sanat ve ticaret yeri olan taşınmaz malın kirası hakkındaki sözleşmeler, sahibi veya önceki kullanıcıları tarafından kabul olunmadığı takdirde, sahibinin hükümete müracaatı tarihinden itibaren kiracılara on gün süre verilerek söz konusu mallar idareten tahliye ettirilir. Taşınmaz mallardan öteden beri kiraya verilerek kullanılanlarla ilgili kira verme ve kiralama sözleşmeleri, sözleşmenin yapıldığı tarihten itibaren üç yılı geçmemek şartı ile geçerli sayılır ve bunlara ait sözleşmeler sahiplerine devrolunur. Eğer kira bedelinin eksik olduğu anlaşılırsa, kira bedelleri tamamlanır ve kiracılar bu parayı vermek istemezlerse kiracılar idareten tahliye edilir.

Madde: 15- Naklolunan kişilere ait olup hükümetçe el konulduğu halde, henüz satılmamış bulunan taşınır mallar aynen sahiplerine iade olunur.

Madde: 16- Müzayede ile satılmış olan taşınır malların satış bedelinden, müzayede için yapılan masraflar çıkarıldıktan sonra, kalacak miktarı tamamen nakledilen kişilere verilir. Satılan taşınır mallardan sahipleri belli olmadığı için, köy veya mahalle adına kaydedilmiş olanların bedelleri, köy veya mahalle halkından hak sahiplerine dağıtılmak üzere ihtiyar heyetlerine verilir. Bu Kararnamenin yürürlüğe girdiği tarihe kadar mirasçısı olmadan, ölmüş olanlara ait taşınır malların satış bedelleri cemaatinden kimsesiz ve muhtaç olanlara dağıtılmak üzere, ruhanî başkanlara (Papazlara, piskoposlara) verilir. Müzayedenin acele olarak yapılması nedeniyle ortaya çıkacak bedel noksanı Devletçe tazmin olunur. Müzayede dışında kalarak ötekinin berikinin mülküne gasp edilmesinden dolayı naklolunan kişilerin uğradığı gerçek zararların tazmini, gasp edenlere aittir. Gasp eden bilinmediği veyahut bilinip de tazmin etmeye gücü yetmediği tahakkuk eylediği ve gasp edilen mallar da tüketilmiş bulunması halinde, bu gibi gasp edilen mallar da Devletçe tazmin olunur.

Madde: 17- Başka mahallere nakledilmiş olan kişiler adına Tasfiye Komisyonlarınca tahsil edilmiş olan paralar kendilerine verilir. Söz konusu paralardan esasen faizin faizi sözleşmesine tâbi bulunan paranın tahsili tarihinden, hak sahiplerine ödenmesi zamanına kadar, nizamî faizi geçmemek üzere, sözleşmede öngörülen faiz ilâve edilir.

Madde: 18- Başka mahallere nakledilmiş olan kişilerde alacakları olup da henüz bunları tazmin edememiş olanlar, genel hükümlere göre, ödemeyi talep etmekte serbesttirler.

Madde: 19- Nakledilen kişilerin taşınır ve taşınmaz malları hakkında açılmış olan istihkak davaları henüz sonuçlanmamış veya bu konuda verilen ilâmlar henüz kesinleşmemiş ise bu Kararnamenin yürürlük tarihinden itibaren iki yıl süreyle davaların görüşülmesi ve kanuni süreleri durdurulur. Bu iki yıllık süre sona erince, davacılar tarafından söz konusu kişilere usulüne göre tebligat yapıldıktan sonra önceden açılmış olan davalar tamamlattırılır. Durdurulan süreler yeniden işlemeye başlar, bu gibi davalar hakkında alınmış olan ilâmlar kesinleşmiş ise, bunların kendi haklarının ihlâl edilmiş olduğunu iddia eden sahibi veya önceki kullanıcıları, bu Kararnamenin yürürlük tarihinden itibaren altı ay içinde, başka itirazları için kanunen belirlenmiş kurallar dairesinde davayı gördürebilirler.

Madde: 20- Tasfiye Komisyonlarınca belirlenmiş bir kişi adına satılmış olan taşınır mallardan bazıları kendilerine ait olduğundan bahis ile diğer kişiler taraflarından bu Kararnamenin yürürlük tarihinden sonra açılacak davalarda, komisyon mazbatasında iddia edilen mallar kimin adına yazılı ise ona yönlendirilir. Söz konusu davaların kesinleşmesi üzerine satılan malın bedeli olarak mazbatada yazılı olup davalıya ödenmesi gereken paraların ve mazbatada malların toplam bedeli yazılı ise, bu toplamdan davacıya ait malın hissesine isabet eden miktarın tahsiline hükümlenir.

Madde: 21- Başka mahallere nakledilmiş olan kişilerin leh ve aleyhindeki bütün haklardan dolayı, nakil için hükümetçe her yerde verilen emir gününden, bu Kararnamenin yürürlük tarihine kadar geçen süre, gerek zaman aşımı, gerek bütün kanuni sürelerin hesabında dikkate alınmaz.

Madde: 22- Dördüncü, altıncı ve on dokuzuncu maddelerde belirtilen iki yıllık sürenin sona ermesinden önce, taşınmaz malın bulunduğu yere dönen malik veya önceki kullanıcıları, diğer tarafa noter vasıtasıyla bir ihtarname tebliğ ettirmek suretiyle söz konusu maddelerin sağladığı hakları kullanmaya davet olunabilirler. Bu ihtarnamenin tebliği tarihinden itibaren doksan gün içinde söz konusu maddelerde belirtildiği şekilde hakların kullanılmaması halinde, tayin edilen süre sona ermiş kabul edilerek bunlar hakkında düzenlenmiş hükümler uygulanır.

Madde: 23- Nakledilmiş olan kişilerin alacakları için Tasfiye Komisyonlarının yürütülen davalar sırasında, diğer kişiler tarafından ileri sürülüp ispatı hemen mümkün olmayan iddialarından dolayı teklif edilerek nakledilen kişilerin hazır bulundurulmaması sebebiyle fiilen yapılması mümkün olmayan yeminler, sözü edilen diğer kişiler tarafından bu defa yeniden genel mahkemelere müracaatla nakledilen kişilere teklif olunabilir. Bu takdirde yemini yerine getirmeye veya yeminden kaçınma şıklarına göre o noktadan sonraki oluşmuş işlemler korunur veya yürürlükten kaldırılmak suretiyle kanuni gerekleri yerine getirilir.

Madde: 24- Bu Kararnamede bahse konu olan meselelerden ortaya çıkıp da özel kanunlara tâbi olan ve o özel kanunlar da bir çözüm makamı gösterilmeyen veya bu Kararnamenin yürürlük tarihinde henüz açılmamış olan davalar, baştan ve yeniden ait olduğu genel mahkemelerde Sulh Hâkimleri Kanunuyla belirlenmiş yargılama usulü gereğince görülür ve halledilir.

Madde: 25- Bu Kararnamede idareten yürütülmesi beyan olunan işlemlere kanaat etmeyenlerin ilgili makamlara ve mahkemelere müracaat hakkı saklıdır.

Madde: 26- Bu Kararnamede yer alan iki hazineye ait taşınmaz mallar tabirinden maksat, Maliye veya Evkaf Hazinesi adına kaydı yapılmış olsun olmasın nakledilen kişilerin terk ettikleri bütün taşınmaz mallardır.

Madde: 27- Bu Kararnamede bahse konu olan işlemler ile onlarla ilgili davalardan dolayı defter- Hakani idareleri, noterler ve mahkemelerce harç, resim ve Hicaz Demir Yolu yardımı ve yargılama masrafı alınmaz.

Madde: 28- Bu Kararname gereğince yardım ve tazminat olmak üzere Devletçe ödenecek paraların ödeme usulleri Maliye Bakanlığınca tayin ve tespit edilecektir.

Madde: 29- Bu Kararnamede sahibi ve önceki kullanıcılarıyla ilgili olarak bahsedilen hükümler, bu kişilerin vekili, vasisi, velisi için de geçerlidir.

Madde: 30- Başka mahallere nakledilmiş olan kişilerin terk edilmiş malları, borçları ve alacakları hakkında 26 Eylül 1915 tarihli geçici Kanun ile bu Kanunun uygulanmasını sağlayan 8 Kasım 1915 tarihli Tüzük yürürlükten kaldırılmıştır.

Madde: 31- Bu Kararname hükümleri, birinci maddede gösterildiği üzere Maliye ve Evkaf Hazinesi adlarına kaydolunup da şimdiye kadar önceki sahipleri adlarına kaydı düzeltilmemiş taşınmaz mallar için de geçerlidir.

Madde: 32- Bu Kararname, yayımlandığı günün ertesi günü yürürlüğe girer.

Madde: 33- Bu Kararnamenin yürütülmesine Dâhiliye, Adliye, Maliye, Ziraat ve Evkaf Nezaretleri yetkilidir.

Görüldüğü gibi kararnamenin ilk maddesi, daha önce Maliye ve Evkaf Nezaretleri adına kayıtları yapılan malların sahiplerine iadesini, henüz kaydı yapılmamış olanların da sahibi veya kullanan kişilerin uhdesinde bırakılmasını öngörmektedir. Bu kişilerin ölümü durumunda ise varislerine intikali söz konusudur. Ancak dikkat çeken husus gerek kararname hükümleri, gerek bundan önce yapılan hukuki uygulamalarda malların Hazine adına kaydı yapılmaktadır ve bu hazine mallar üzerinde sadece tasarruf hakkına sahiptir. Nitekim bu kararnameyle birlikte daha önce kaydı yapılmış mallar sahiplerine iade edilirken, kayıtları da yeniden sahipleri adına düzenlenecektir.

İkinci maddede, kamulaşmış mallar için, usul ve kurallara uygun olarak kamulaştırma işlemleri geçerlidir. Devlet, sevk kararının ardından bu mallar üzerinde tasarruf hakkına sahip olarak, örneğin istimlak ya da tahrip olmuş, harabeye dönmüş şehirlerin ihtiyaçları gibi durumlarda bu malları kamulaştırarak kullanma yoluna gitmişti. Ancak bunun da belirli esaslara göre yapılması gerekiyordu. Her şeyden önce bu malların bedelleri belirleniyor ve devlet adına satın alınıyordu.

Daha öncede ifade edildiği gibi her iki hazine adına kaydedilmiş taşınmaz mallardan halen Hazine uhdesinde bulunanların sahiplerine iadesi ve Hazine uhdesinden satış ve devir gibi nedenlerle çıkmış olanların da, evvelki sahipleri tarafından bu işlemler kabul edilmediği takdirde geri alınarak sahiplerine iadesine dayanıyordu. Mallardan elde edilen gelirler de sahiplerine ödenecektir. Nitekim bu esas, dördüncü madde ile hükme dönüştürülmüştür. Yani malın sahibine seçme hakkı verilmiştir. İsterse satış işlemini kabul edip bedelini alacaktır veya kabul etmediğini bildirerek malının teslimi sağlanacaktır. Mal sahibi kişilerin malları üzerinde yapılmış işlemleri kabul edip etmediklerini bildirmeleri de belirli bir süreyle sınırlandırılmıştır. Ancak bu süre iki yıl gibi uzun bir zamanı kapsamaktadır ve müracaatta bulunacakların resmi muhatapları ise Defter-i Hakani idareleridir.

Altıcı madde ile hisseli mallarla ilgili düzenlemeler yapılırken, yedinci maddeyle de varisi olmadan ölen kişilerin mallarına ne gibi muamele yapılacağı belirlenmiştir. Buna göre varisi olmadan ölen kişilerin mallarının devlet hazinesine bırakılacağı, ancak bu husus, böyle mallara karşılık nakledilen kişilerin bağlı buldukları cemaat ve hayır kurumlarına yardım yapılması şartına bağlanmış, hatta bu yardımın miktarı için de özel bir kanun yapılması esas alınmıştır. Maliye ve Evkaf Hazinesi, tasarruf ettikleri mallardan elde ettikleri gelirleri, yapılan masraflar çıkarıldıktan sonra sahiplerine iade edecektir. Bu mallarda yapılan tahribat için tazminat bedeli yapan kişiye ödetilirken, bunun mümkün olmaması durumunda bu zarar devlet tarafından karşılanacaktır. Burada önemli olan devletin her durumda kişilerin mağduriyetlerini giderme isteğidir. Bunun için de önceden tutulmuş kayıtlar esas alınarak, herhangi bir değer kaybının yaşanmaması sağlanmaya çalışılmıştır.

Onuncu maddeyle taşınmaz mallar üzerinde ağaçlar ve binalar gibi yapılmış ve ayrılması mümkün olmayan eklentilerle ilgili nasıl davranılması gerektiği düzenlenmiştir. Bunu belirlerken de, yapılan eklentinin değeri esas alınmıştır. Yine bu kararname ile Hazinesin sorumluluğunda olan ve sonradan mülke sahip olanların yapmış oldukları kira sözleşmeleri, malın ilk sahibi tarafından kabul edilmediği takdirde geçersiz sayılmıştır. Ayrıca kişiler adına Tasfiye Komisyonlarınca tahsil edilmiş olan paralar, tahsil tarihinden, hak sahiplerine ödenmesi zamanına kadar ki faizi ilave edilerek verilecektir. Böylece mal satışlarında yine kişilerin zarara uğramaması düşünülmüştür. Nitekim Tasfiye Komisyonlarının 1915 yılından itibaren işlev kazandığı düşünüldüğünde, kanun yürürlüğe konuluncaya kadar beş yıllık bir süre geçmiştir. Bu sürede savaş koşulları fiyat dengelerini de alt üst ettiği için elde edilen gelirlerin değeri de doğal olarak düşecektir. Ancak gelirlerin ödenmesinde uygulanacak faizle birlikte kişilerin mağduriyetleri giderilmeye çalışılmıştır.

Hükümlerinden de anlaşılacağı üzere 8 Ocak 1920 tarihli kararname ile karşılaşılacak bütün sorunlar düşünülmüş, en ince ayrıntısı ile çözüm yolları sunulmuştur. Ancak buna rağmen kararname hükümleri bütün beklentileri tam olarak karşılayamamıştı. Bu nedenle kararnamenin yayımlanması, itirazları da beraberinde getirdi. Nitekim kararname, daha yayımlanmadan Ermeni-Rum Şubesinin 10 Ocak tarihli toplantısında gündeme geldi ve Albay Graves, Ermeni mülkleri hakkında Bab-ı Aliye gönderilmek üzere ortak bir nota hazırlanmakta olduğunu bildirdi. 28 Ocak'da ise

Rum temsilci Dr. Teotokas, düzenlemeyi uygun bulmadığını, zira bu düzenlemenin sadece sevke tabi tutulan kişileri kapsadığını, oysa sevk edilmeyen kişilerin de sıkıntılarının olduğunu söyledi. Kararnameden memnun kalmayan Dr. Teotokas ve Albay Graves, yapılacak barış antlaşmasında Hıristiyan mülkleri hakkında kapsayıcı bir maddenin bulunması gerektiğini vurgulayarak, eksikliğin giderilmesini istiyorlardı¹⁰⁴⁰.

14 Eylül 1922 tarihine kadar yürürlükte kalan kararname ile sevke tabi tutulmuş kişilerin mallarının iadesi sağlanırken, kararnamenin yürürlüğe girmesiyle birlikte bu kararnamenin uygulanması hususunda bir de talimatnameye ihtiyaç duyuldu. Bunun üzerine Maliye Nezareti Emlâk-i Emiriye Müdürü Şekib, Muhasebe-i Maliye Müdürü Seyfeddin ve Hukuk Müşaviri Tevfik Beylerden oluşan bir komisyon kuruldu. Hükümet çalışmaların kısa sürede bitirilmesinden yanaydı¹⁰⁴¹. Bu nedenle hemen çalışmalara başlayan komisyonun birkaç toplantıda talimatnameyi hazırlaması bekleniyordu¹⁰⁴². Sık sık toplantı yapan ve Şekib Bey'in başkanlığında çalışan komisyon, tazminat talep eden Ermeniler hakkında önemli kararlar almıştı. Buna göre, memleketin çeşitli yerlerinde teşkil edilen Emval-i Metruke Komisyonları, buldukları bölgede kendilerinden tazminat talep eden Ermenileri ayrı ayrı çağırarak tahkikat yapacak ve istenen tazminatın ne dereceye kadar uygun olduğunu araştıracaktı. Yapılacak bütün muameleler toplanıp birleştirildikten sonra merkeze gönderilecekti. Taşradan gelen işlemler bir defa da Şekib Bey'in başkanlığı altında tetkik edilecek, ödenmesi mümkün olmayanlar ise sonradan ödenmek şartıyla ellerine birer vesika verilecekti. Komisyon, yapılacak muamelelerin biran önce tamamlanabilmesi için de gerekli gördüğü kişilerden görevlerini yapmalarını da istemektedir¹⁰⁴³.

8 Ocak 1920 tarihli kararnamenin yürürlüğe girmesine kadar geri dönen Ermenilere ait malların büyük bir kısmının iadesi zaten yapılmıştı¹⁰⁴⁴. Zira gerek Ermenilerin ve Ermeni Patrikhanesinin istekleri, gerek yabancı devletlerin baskısı, iade

¹⁰⁴⁰ *British Reports*, p. 119-120, 124, 134, 152.

¹⁰⁴¹ *İleri*, 16 Mayıs 1336/ 16 Mayıs 1920, Sayı: 841.

¹⁰⁴² *İleri*, 18 Mayıs 1336/ 18 Mayıs 1920, Sayı: 843.

¹⁰⁴³ *İleri*, 27 Mayıs 1336/ 27 Mayıs 1920, Sayı: 852.

¹⁰⁴⁴ Ermenilerin mal talepleri, mal iadelerinin büyük bir bölümü yapıldıktan ve hazırlanan kanun çalışmaları tamamlandıktan sonra da devam etti. Hükümet gelen bu istekleri kabul ediyor ve gerekenin yapılması için ilgili kurum ve kişileri haberdar ediyordu. Örneğin Erzurum'dan sevk edilen Antranik Dikranya'nın Emval-i Metruke Komisyonunca Vezne-i Umumiye Müdüriyetine teslim edilen 800 lirasının kendisinin ölümü ile eşi Aznif'e iadesine dair müracaatı incelenmiş ve konuyla ilgili evrak gerekenin yapılması için Maliye Nezaretine gönderilmiştir (BOA. BEO. 4675/350872. 10 Nisan 1337 / 10 Nisan 1921.

işlemlerinin hızlanmasına sebep olmuştu. Bu nedenle kararnamenin yayınlanması sadece bu iadelerin hukuki zeminine resmiyet kazandırmış oldu.

3.8. İTİLAFLAR DEVLETLERİ'NİN EMVAL-I METRUKEYE YÖNELİK TUTUMLARI

Osmanlı Devleti'nin malların iadesiyle ilgili başlattığı hukuki süreç devam ederken, sık sık meydana gelen kabine değişiklikleri, devlet işlerinde istikrarsızlık meydana getirmekteydi. Bu durum ne yapacağını bilemeyen memurları zor durumda bırakırken, biran önce malların iadesiyle ilgili yabancı baskısını da artırdı. Bilindiği gibi daha önce mütarekenin uygulanması ile ilgili işleri belli bir düzene oturtmak için İtilaf Devletleri üyelerinin de katılımıyla bir “Mütareke Karma Komisyonu” oluşturulmuştu. 13 Kasım'da Hariciye Nezareti bünyesinde kurulan bu komisyonun başkanlığına Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey getirilmişti¹⁰⁴⁵.

Müttefiklerin İstanbul'daki örgütlenmesinin başında, içinde İngiliz, Fransız ve İtalyan Komiserlerinin yaptığı Müttefik Yüksek Komiserliği bulunuyordu. Buna bağlı olarak Müttefik İşgal Kuvvetleri Askerî Komutanlığı, Müttefikler arası Kontrol ve Örgütlenme Komisyonu ve Pasaport büroları yer alıyordu. Müttefikler arası Kontrol ve Örgütlenme Komisyonu da, Malî Komisyon, Hapishane Komisyonu ve Basın Komisyonu olmak üzere üçe ayrılıyordu. Müttefik İşgal Kuvvetleri Askerî Komutanlığı bünyesinde Askerî mahkemeler, İngiliz Pasaport Kontrol şubesi ve özel istihbarat elemanları yer alıyordu. Kontrol ve Organizasyon Alt Komitelerinde ise, başkanı İtalyan olan ve Osmanlı Ordusunun silahsızlandırılmasından sorumlu bulunan Silahsızlanma, Bahriye ve Boğazlar, Jandarma, Polis, El Koyma, Sansür, Sağlık ve Selamlama gibi birimler bulunuyordu¹⁰⁴⁶. Bundan sonra Müttefik Yönetimi, İstanbul'un hemen her köşesinde kontrolü ele geçirdi. El koyma konusundaki yetkilerini ise çıkarları doğrultusunda psikolojik bir baskı aracı olarak kullandılar. Ekim 1921'e kadar müttefik asker grupları kendi ihtiyaçlarına göre el koyma işlemini yürüttüler. Bazen el koymada Müttefikler arasında sürtüşmeler oluyordu. Bu nedenle 18 Kasım 1921'de müttefikler arası el koyma bürosu aldığı kararlar, el koyma işleminin bazı esaslar çerçevesinde

¹⁰⁴⁵ Selçuk Ural, “Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Erzurum 2000, s. 313.

¹⁰⁴⁶ Zekeriya Türkmen, “İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII(53), Temmuz 2002, s. 336.

yapılmasını kabul etti. Buna göre esas olan el koyma işlemleri kesinlikle Osmanlı vatandaşlarının mülkleri ile sınırlandırıldı. Belirlenen diğer esaslar doğrultusunda Türklerin elinde bulunan pek çok mülke el konuldu.

Müttefiklerin Türklere ait ne kadar eve el koyduğu bilinmemekle birlikte, varlıklı pek çok evin, Müttefikler tarafından işgal edildiği malumdur¹⁰⁴⁷. Örneğin İngilizler, Türklere ait kamu ve özel binaların işgalinin yanı sıra özellikle büyük konaklara göz dikmişler, Halil Rifat Paşanın konağı ile Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin konağının boşaltılmasını talep etmişlerdir. Ayrıca İngilizler, Ermeni yetimhanesi yapmak üzere pek çok binayı da işgal etmişlerdi. Beşiktaş'ta bulunan Erkek Lisesi binası ve Kuleli Askerî İdadisi binası da bu maksatla İngilizler tarafından işgal edilen yerler arasındaydı¹⁰⁴⁸.

Türklerin mallarına el koyan İtilaf Devletlerinin gayrimüslim unsurlarla birlikte Ermeni mallarının iadesi hususunda da ciddi çalışmaları olmuş ve Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturarak bu malların iadesini sağlamışlardır. Bu bağlamda, Fransızların, İtalyanların ve Yunanlıların müdahalelerinin yanı sıra özellikle İngiliz baskısının ön plana çıktığı görülmektedir.

Mondros Mütarekesinden sonra Suriye ve Kilikya bölgesini işgal eden Fransa, Kilikya bölgesine Albay Bremond'u Kilikya Yönetim Şefi olarak, Albay Normand'ı ise İdare Memuru olarak tayin etti. 2 Şubat 1919'da Adana'ya gelen ve vali konağına yerleşen Bremond, yaptığı resmi yazışmalarında, "Kilikya Yönetim Şefi", "Kilikya Ermenistanı Şefi" gibi ünvanları kullanırken, Osmanlı kayıtlarına ise "Baş Administratör" olarak geçti. Yine yazışmalarında "Adana Vilayeti" ismi yerine "Kilikya" tabirini kullanması, aynı bölgede farklı bir ülke yaratma projesinin de bir sonucu idi. Bu nedenle Fransa Adana'yı kontrol için gelirken, bölgenin adını da "Kilikya Ermenistanı" olarak değiştirmeyi uygun bulmuştu. Adana'ya geldikten sonra izlediği siyasi tutumla Osmanlı hukukunu hiçe sayan Bremond'un davranışları Osmanlı yetkililerini zor durumda bırakmış, Adana Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, "*Bu kişilerin görev ve yetkileri kesin surette açıklanmıyorsa da idari işlemleri ya kontrol edecek veya doğrudan doğruya yavaş yavaş memleket idaresini ele alacak idarî memurlar olması ihtimali vardır*" denilerek duydukları şüphe dile getirilmiştir. Bu

¹⁰⁴⁷ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul* İstanbul 2004, s. 116-117.

¹⁰⁴⁸ Türkmen, "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar", s. 335.

durum Nezaretler arası yazışmalara da yansımış ve birtakım tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmişti¹⁰⁴⁹.

Bremond'un başına buyruk davranışları gerçekten de dikkat çekiciydi. Bölgeye gelir gelmez istediği kişileri önemli görevlere tayin etmek, Osmanlı yönetimi tarafından tutuklanmış kişileri serbest bırakmak gibi keyfi uygulamaları ve bazı isteklerini belirttiği Adana Valisine gönderdiği mektup, Osmanlı Devleti'nin Fransız Yüksek Komiserliğine nota vermesine sebep oldu. Notada, Bremond'un getirmiş olduğu aralıksız değişikliklerin ne mütareke metniyle, ne de kendi kontrolü altındaki bölgelere uygulanması gereken idarî sistemle uyuşmadığı belirtildi¹⁰⁵⁰. Bremond'un bu davranışları bölgedeki Ermeni çetelerini de cesaretlendirmiş, Türklere karşı silahlı faaliyetlerini artırmışlardı.

Adana bölgesinin yönetici gibi davranan Bremond'un bölgedeki emval-i metrukeyle ilgili de birtakım isteklerde bulunduğu görülmektedir. Bremond, 3 Şubat 1919 tarihinde Ermenilerin borç karşılığında Ziraat Bankası'na rehin bırakılan ve vadesi dolmasına rağmen ödenmediği için bankaca satılan malların sahiplerine iadesine dair Osmanlı yöneticilerinden yapılmasını istediği beş maddelik bir kararname hazırladı. Kararnamenin birinci maddesinde, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden önce rehin bırakılmış emlakın, Ziraat Bankası tarafından Ermenilerin zararına olarak satılmasının Osmanlı kanunlarına aykırı olduğunu ve yok sayılması gerektiğini belirtiliyordu. İkinci maddesinde, tasarruftan yoksun bırakılan kişilerin, tasarruf haklarını ispat ettikleri takdirde, derhal mallarının sahibi olacakları, eğer arazi ekilmiş ise ekim işini yapanların tohum ve amele masrafları mal sahiplerince ödenecek, herhangi bir anlaşmazlık durumunda masraf miktarı Sancak Hüküm Komisyonu tarafından belirlenecekti. Üçüncü madde, Ziraat Bankasının sorumluluğunun Osmanlı kanunlarınca açık olduğu, dördüncü madde ise belirtilenlere aykırı hareket edenlere verilecek cezaları tayin ediyordu. Son maddede de bu işlemlerin askeri ve mülki memurların yetkileri doğrultusunda kararname hükümlerini uygulayacakları belirtiliyordu.

Bremond tarafından hazırlanan ve Adana Valiliğine bildirilen bu hususlar, Valilikle Dâhiliye Nezareti arasında yazışmalara sebep olmuştu. Nezaret, 19 Mart tarihli yazısında, vadesi biten ve borcu ödemeyen kişilerden, seferberlik dolayısıyla silah altına

¹⁰⁴⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919)*, Ankara 2003, II, 43, 62.

¹⁰⁵⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919)*, II, 87-88.

alınan veya çekirge ve sair afetler nedeniyle mahsulâtını alamayanların emvalinin satılmayarak borçlarını ödemek için mühlet verilmesi gerektiğinin kanun hükümlerince belirlenmiş olduğu, eğer vilayet dâhilinde bu hükümlere uymadan Ziraat Bankasınca yapılmış satışlar varsa bildirilmesini istiyordu. Vilayet, bu konuda hükümlere uygun hareket edildiğini bildirirken, Bremond'un verdiği kararname karşısında ne gibi bir muamele yapılması gerektiğini soruyordu. Bu sorun, Nezaretler arası yazışmalara konu oldu. Ticaret ve Ziraat Nezaretinden görüş istendi. Sonuç itibariyle Ticaret ve Ziraat Nezaretinden gelen görüş, Adana Valiliğine bildirildi. Buna göre, Bremond'un kararnamesine göre, borçlarını vadesi dolduğu halde ödemeyen Ermenilere malları iade olduğu takdirde, gerek bankanın gerek bu malları satın alanların hukukunun ne şekilde temin edileceği hususunun Mütareke Komisyonunca görüşülmesinin Hariciye Nezaretine bildirilmesine rağmen henüz bir cevap alınmadığından barış antlaşması yapıncaya kadar Bremond'un ihtarına uygun hareket edilmesi istendi¹⁰⁵¹.

Bremond'un bu kararnamesi ve Osmanlı yetkililerinin ılımlı yaklaşımı, Fransız işgaline uğrayan birçok bölgeden, Ziraat Bankasınca borçlarına karşılık rehin bırakılmış malların iadesine yönelik taleplerin artmasına neden oldu. Böyle bir talep de Urfa'da Şamyan ve biraderlerinin mallarının iadesine yönelik geldi. Bu taleplerini Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri yazı ile bildiren Şamyan ve biraderleri, Ziraat Bankası'ndan almış oldukları borca karşılık rehin bıraktıkları ve şuan hazine bünyesinde bulunan mallarının kendilerine teslimini istiyorlardı. 18 Nisan tarihli bu dilekçe kısa sürede cevap bulmuş ve Dâhiliye Nezareti, Urfa Mutasarrıflığına gönderdiği yazı ile bu malların hemen kendilerine iadesini istemiştir¹⁰⁵².

Albay Bremond'un bir başka isteği de Tarsus Yetimler Kasası'ndan İstanbul'a gönderilen 16.000 liranın geri verilmesidir¹⁰⁵³. Bu zorlamaların yanı sıra Bremond, bölgede polis ve jandarma birliklerine Ermenileri tayin etmişti. Yine kâtiplik, tercümanlık gibi görevlerde bulunan Ermeniler, zengin gördükleri kişilerden alacakları oldukları iddiasıyla taleplerde bulunuyorlardı.

Mallara yönelik Fransız işgal yöneticilerinin ortaya koydukları bir diğer uygulama da sancaklarda ve vilayet merkezlerinde kurulan Tesviye-i Mesalih Komisyonlarıdır.

¹⁰⁵¹ Çeşitli tarihlerde yapılmış yazışmalar için bkz. BOA. DH. İ. UM. 13-3/8-26.

¹⁰⁵² BCA. TİGM. 272.11/13.47.4. 23 Nisan 1335 / 23 Nisan 1919.

¹⁰⁵³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919)*, II, 92-93.

Mahkeme üstü yetkilere sahip olan bu komisyonlar, Ermenilerin şikâyetlerini dinleyerek isteklerini yerine getirmek üzere olağanüstü yetkililerle kurulmuş komisyonlardır. İki şahit bulunduğu takdirde talep edilen evin, arsanın, bağın Ermenilere verilmesine karar veriliyordu. Temyizi mümkün olmayan bu kararları, Fransız işgal yönetimi zorla uyguluyordu. Bölgedeki Fransız işgal kuvvetleri komutanı Taillardat'ın Kozan'daki en önemli icraatı bölgede bir komisyon kurmak oldu. Komisyon, iki Türk ve iki Ermeni üyeden oluşuyordu. Ermeniler, sevk esnasında kendi istekleriyle satıp nakde çevirdikleri malların iadesini bile komisyondan talep ediyorlardı¹⁰⁵⁴. Kozan Sancağı'nda kurulan bu komisyon vasıtasıyla, Müslümanlara ait emlak, hayvan ve vasıtaları, bir iki Ermeni şahitliği ile asıl sahibi olan Türklerden alınıp, hak talep eden Ermenilere veriliyordu. Bir iki asır öncesi Ermenilere ait olduğu iddia edilen bir bağ, tarla veya sevk öncesinde Ermenilerin sattığı çeşitli gayrimenkuller, kanunların ve mahkemelerin üstünde tutulan ve kararları temyiz edilemeyen bu komisyonlar tarafından, bir bedel ödetilmeksizin Ermenilere iade ediliyordu. Fransız İşgal Yönetimi'nin, evleri ve eşyaları ellerinden alınan binlerce Türk'ün düştüğü duruma kayıtsız kalması, Ermeni zulüm ve baskısından kurtulmak isteyen bazı Türklerin, Milli Kuvvetlere sığınmak düşüncesiyle Toroslar'a göç etmesine neden oldu¹⁰⁵⁵. Bir başka Tesviye-i Mesalih Komisyonu da Kadirli'de kurulmuştu. Başkanlığını kaymakamın yaptığı komisyon yine iki Müslüman ve iki Ermeni üyeden oluşmaktaydı¹⁰⁵⁶.

Fransızların işgaline uğrayan Maraş'ta Ermenilerin geri dönüşüyle birlikte, bölgedeki Müslüman nüfus Elbistan taraflarına çekilmişlerdi. Bu çekilmenin nedeni, şehrin idaresini devralan Fransızların himayesinde olan Ermenilerin daha da sert hareket

¹⁰⁵⁴ Gürbüz, s. 66.

¹⁰⁵⁵ Kemal Çelik, *Milli Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara 1999, s. 80-81,

¹⁰⁵⁶ O sırada baskı altında bulunan genç ve tecrübesiz Kadirli Kaymakamı, bağımsız hareket etmekten yoksundu. Komisyonun diğer Türk üyeleri ise bu davalarda ortaya çıkabilecek haksızlıkları kavrayabilecek ve bunlara engel olabilecek bilgi ve yeteneğe sahip değillerdi. Türk tarafı, bu komisyonun çalışmalarını engellemek gayesi ile bir toplantı yaptı ve bu toplantıda kararlaştırıldığı üzere, kaymakam, işlerinin çokluğunu ileri sürerek komisyondaki görevinden istifa etti. Fransız işgal yönetimi, komisyon başkanlığını, kendilerinden çekinerek, verdikleri kararların hak ve adalete uygunluğunu tartışamayacağını ve istekleri doğrultusunda kararlar vereceğini tahmin ettikleri Müftü Osman Nuri Efendi'ye teklif etmişti. Bunun üzerine, yeniden toplanan Türk tarafı, Müftü Efendi'nin Kozan'daki Fransız İşgal Komutanlığına: "istediklerimi komisyon üyesi yapmak şartıyla başkanlığı kabul ediyorum" şeklinde cevap vermesini sağladılar. Müftü Efendinin bu karşı teklifi, Fransızlar tarafından kabul edildi. Böylece Müftü Osman Nuri Efendi başkanlığında oluşturulan komisyona, yaşlı iki Ermeni ile Tevfik Coşkun ve tapu memuru Kozanlı İsmail Efendi üye olarak seçildi. Komisyonun çalışmaları neticesinde, Ermeniler tarafından açılmış davaların düşmesi sağlandı (Çelik, *Milli Mücadelede Adana ve Havalisi*, s. 171-172).

etmelerinden duyulan korkuydu. Bu nedenle şehirde gergin bir hava vardı. Fransızlardan cesaret alan Ermeniler, Maraş'a gelir gelmez daha önce el konulan mallarına sahip çıktılar¹⁰⁵⁷.

Fransızların yaptırımları sadece işgal ettiği bölgelerle sınırlı değildi. Bu konuda zaman zaman İngilizlerle de müşterek hareket eden Fransızlar, Mütarekeden sonra Ankara'ya iki bölük İngiliz askeriyle birlikte bir miktar Fransız askeri göndermişti. Tansel, Ankara'daki İngiliz ve Fransız askerlerinin metruk mallarla ilgili tutumunu şu şekilde değerlendirmektedir: “...hemen her yerde yaptıkları gibi burada da azınlıklarla dostluk kurmuşlardı. Bunu fırsat sayan azınlıklar, çıkarlarını sağlama yolunda çeşitli yollara başvurmuş ve bu arada, müslümanların ellerindeki mal ve mülklerin hıristiyanlara ait olduğunu iddia etmiş ve bu hususu isbatlamak için yalancı şahitler göstermişlerdi. Onların her dediğini gerçek kabul eden işgal kuvvetleri ise bu isteklerini yerine getirmeği zevkli bir görev sayıyorlardı. Ancak iftiralar ve tecâvüzler bir an geldi ki tahammül edilemez bir hal aldı...¹⁰⁵⁸”.

TBMM'nin ilk üyelerinden Ankara Mebusu Şakir Kınacı'nın büyük oğlu Hazım Kınacı ise sevk kararı öncesinde Ankara'daki Ermenilerin durumunu ve sonrasında İngiliz-Fransız işbirliğinin bölgedeki Ermenilerin faaliyetlerini nasıl cesaretlendirdiğini şöyle dile getirmektedir: “Ailem Ankara'nın varlıklı ailelerinin arasında yer alırdı. Evimiz, Dış Hisar'da idi. Bu yörede genellikle zengin Ermeniler ile bazı Türkler otururdu. Biz de bu bahtiyar kullar arasında yer alırdık. Hisar'ın Balık Pazarı tarafına bakan yamaçlarda Katolik Ermeniler, bu semtin sol tarafında da, Bedesten'e kadar olan bölümde de Gregoryen Ermeniler otururdu. Çünkü Katolik Ermenilerle Gregoryen Ermeniler birbirlerini hiç sevmez, hatta nefret ederlerdi. Bildiğim bir şey varsa, o da, Ankara'daki zengin Katolik Ermenilerin, Osmanlı hükümetine karşı Ermenilerle işbirliği halinde olmalarıydı... 1915 yılında Doğu'daki Ermeniler devlete baş kaldırdıklarından, Ankara'daki bazı Ermenilerin Doğu'ya, Doğu'dakilerin de Anadolu'ya mübadelesi kararlaştırılmış olacak ki, Ankara'daki birkısım Ermenilerin Doğu'ya gönderilmesi bahis konusu edilmişti. Ancak sonradan bu işten vazgeçildi. Aradan zaman geçip de, Ankara İngiliz ve Fransız kuvvetleri tarafından işgal edilince,

¹⁰⁵⁷ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II (Açıklamalı Kronoloji) Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)*, Ankara 1994, s. 197.

¹⁰⁵⁸ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul 1991, II, 118-119.

tehcir olayı ortaya atıldı. Tehcir sırasında mallarının elinden alındığını iddia eden bir sürü Ermeni, At Pazarı'na mal getiren köylülerin hayvanlarına, mallarına el koydular. Oysa Ankara'da tehcir işi olmamıştı. Üstelik kimsenin malı da elinden alınmamıştı. Bu doğrudan doğruya bir gasp idi...¹⁰⁵⁹.

Fransızların yaptırımların yanı sıra metruk malların kendilerine tahsisi hususunda da istekleri söz konusuydu. Kale-i Sultaniye'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Fransızların emval-i metrukeden bir hanenin konsolosluklarına tahsisi için boşaltılmasını istediği bildiriliyor ve “kaba” olarak nitelendirilen tebliğden duyulan üzüntü dile getiriliyordu¹⁰⁶⁰. Fransızların emval-i metrukeyle ilgili müdahaleleri ilerleyen tarihlerde de devam edecektir¹⁰⁶¹.

Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı topraklarının güney batı kısımları ile orta Anadolu'da birkısım yerleri işgal eden İtalyanların Ermenilerin geri dönüşü ile birlikte başlayan mallarının iadesi sürecinde bazı yaptırım ve müdahalelerde bulunduğu görülmektedir. İtalyanların işgal ettiği bölgelerden biri olan Konya'da Ermeni cemaatinden Maryam Hatun'a ait bir ev, almış olduğu 4 bin liralık borç yüzünden rehin edilmişti. Ermenilerin sevki esnasında nakledilen Maryam Hatun'un evine, borcuna karşılık hazinece el konulmuş, borç müddetinin bitiminden sonra müzayede ile 29 bin kuruşa senedi hakani karşılığında Konya'da komiser muavini Rıfat Efendi'ye satılmıştı. Geri dönüş kararıyla birlikte gelen Maryam Hatun, evin satılmış olmasına rağmen zorla bu evi işgal etmiş, buna karşılık Rıfat Efendi tarafından açılan dava, aleyhinde sonuçlanmıştı. Evin boşaltılmasını sağlamaya çalışan polisler, İtalyan askerlerinin müdahalesi ile karşılaşmışlar ve herhangi bir işlem yapamamışlardı. Bu durum, Konya Valiliği tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmiş ve konu Adliye Nezaretine de taşınmışsa da İtalyanların müdahalesi üzerine, emval-i metrukeye yönelik hazırlanan

¹⁰⁵⁹ Rumeysa Karakaş Tahiroğlu, *Ankara Ermenileri (1910-1920)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2010, s. 66-67.

¹⁰⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 634/114. 19 Nisan 1335 / 19 Nisan 1919.

¹⁰⁶¹ Fransızların Ermenilerden kalan mallar için yaptığı müdahaleler Ankara Antlaşması sonrasında da devam etti. Osmanlı hükümeti nezdinde İrtibat Şefi Albay Mougin, Halep'te ikâmet eden Minas ve Osseb Kendirciyan'a ait Antep'in Karar Kariyesi'ndeki arazilerin, hükümet tarafından emval-i metruke kabul edilip el konulamayacağı yönündeki itirazını bir muhtıra ile bildirdi. Bu araziler beş yıllığına sahipleri tarafından vekilleri vasıtasıyla kiraya verilmişti. Kiracısı bu sürenin bitiminden önce hükümetin herhangi bir müdahalede bulunmasını istemiyordu. Yapılan inlemeden sonra kira sözleşmesinin geçersiz olduğu anlaşıldığından bu arazilerin emval-i metruke olarak idare edileceği hususu Dâhiye Nezaretince Fransız Siyasi Mümessilliğine hazırlanan tezkere ile bildirilmişti. Konunun Dâhiliye Nezareti ile Fransız Siyasi Mümessilliği arasında uzun süre yazışmalara sebep olduğu anlaşılmaktadır (BOA. HR. İM. 40/54. 19 Eylül 1339 / 19 Eylül 1923).

kanunun ilanına kadar askıya alınmıştı¹⁰⁶². İlgili kanunun bir an önce çıkarılması gerekiyordu. İtalyanların müdahalelerinin yanı sıra bazı keyfî uygulamaları da bu gerekliliği ortaya koyuyordu. Örneğin Edirne ve civarında bazı boş han ve dükkânları işgal eden İtalyanlar, kira bedeli isteyen kişilere, bu bedelin Osmanlı hükümeti tarafından ödeneceğini söyleyerek, hükümeti zor duruma düşürüyordu¹⁰⁶³.

Mütarekenin imzalanmasının ardından işgal sürecinin başlamasıyla birlikte Yunanistan, Batı Anadolu ve Trakya bölgelerini işgale başladı. Yunanistan'ın işgal bölgelerindeki taşınmaz mal satışını yasakladığı görülmektedir. Yunan birlikleri 2 Temmuz 1920'de Bandırma'ya girdi. Bandırma İşgal Askeri Kumandanlığı tarafından verilen 2838 nolu emirle, Yunan işgal bölgelerindeki emval-i gayrimenkulenin satış, intikal ve miras gibi işlemlerinin kesinlikle yasaklandığı, bu konudaki dilekçelerin dahi kabul edilmeyeceğini bildirdi. Emre karşı gelenlerin ve dikkate almayanların Divan-ı Harbe gönderilerek, 5 sene tutuklu kalacakları, bu emrin işgal süresi boyunca geçerli olacağı ve işgal bölgelerindeki ahalinin emval-i gayrimenkuleye dair davalarının Nizamiye Mahkemelerinde görülmesi yasaklandığı gibi bu tür davalara Bandırma Askeri Kumandanlığı'nca bakılacağı da belirtiliyordu¹⁰⁶⁴.

İzmir ve çevresinde ise gayrimenkulleri kendi halkı için elde etmek isteyen Yunanistan, böylece işgal ettiği bölgelerde, emlak işlemlerini kontrol altına alarak bölgede hukuki tasarruf bakımından da güçlü olmaya çalışıyordu¹⁰⁶⁵. Bunun için hem Anadolu içlerinden hem de Yunanistan'dan getirdiği Rumları yerleştirerek çoğunluk oluşturmaya çalışan Yunanistan, birçok bölgede ihtiyaç sahibi Müslümanların mallarını satın alıyordu. Hatta bazı bölgelerde kurduğu şirketlerle iskân ve satış muamelelerini daha da kolay hale getirmeye çalışıyordu. Yunanistan'ın bu politikası dönemin basınına da yansımış, İleri Gazetesi 29 Kasım 1919 tarihli sayısında, Yunanistan'ın Türkiye'de emlak ve arazi satın almak ve buralara Yunan nüfusu yerleştirmek üzere bir şirket kurduğunu, hatta İzmir'de nüfus çoğunluğu sağlamak için Yunanistan'dan getirdiği muhacirleri nakletmeye başladığını bildiriliyordu¹⁰⁶⁶. Bazı bölgelerde satış oranları o kadar büyüktü ki, bu durum hükümeti önlemler almaya yöneltti. Aydın Vilayetinde

¹⁰⁶² BCA. TİGM. 272.11/15. 55.11. 9 Kanun-i Evvel 1335 / 9 Aralık 1919.

¹⁰⁶³ BOA. DH. İ. UM. E-51/54. 11 Mayıs 1335 / 11 Mayıs 1919.

¹⁰⁶⁴ BOA. BEO. 4696/352166. 28 Nisan 1337 / 28 Nisan 1921.

¹⁰⁶⁵ Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi İzmir Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1923*, Ankara 2006, s. 49.

¹⁰⁶⁶ *İleri*, 29 Teşrin-i Sâni 1335 / 29 Kasım 1919, Sayı: 679.

yapılan satışlarda emval-i gayrimenkulenin % 90'nın Yunanlılar tarafından satın alınması üzerine devlet, Yunan tebaasından kişilere mal satılmaması ve ihtiyaç sahibi Müslümanlara da Ziraat Bankası Şubelerince borç verilerek sıkıntılarının giderilmesi kararı almıştır. Ayrıca Mütarekeden itibaren Rumlar tarafından satın alınan emval-i gayrimenkulenin miktarını gösteren cetvellerin hazırlanarak Maliye Nezaretine gönderilmesi istenmiştir¹⁰⁶⁷.

Osmanlı Devleti, konuyla ilgili aldığı tedbirlere devam etmiştir. Rumlar, Adana'daki açık artırmalara katılarak Ermenilerden kalan mallardan almaya kalkınca devlet, özellikle Rumların müzayedelere katılmasını yasakladığı gibi bu şekilde mal edinmeye kalkışanların da cezalandırılacağını bildirdi. Devlet, bu malların satın alınarak sahiplenilmesini istemiyordu, ancak kiralama konusunda herhangi bir kısıtlama söz konusu değildi ki, zaten Ermenilere ait malların Türkler, Rumlar ve diğer milletlerden unsurlara kiraya verildiği görülmektedir¹⁰⁶⁸.

Yunan işgal sahasının genişlemesi ve durumun Türklerin aleyhine dönmesiyle birlikte, bu bölgelerde bulunan Ermenilerin mallarını yasal yollarla elde etmeyi bırakıp kuvvet kullanarak almaya başlamaları ise dikkat çekicidir¹⁰⁶⁹. Bu durum, her ne kadar Yunanistan'ın bölgede nüfus elde etmek amacıyla mal kazanımına yönelse de Ermenileri desteklediğini ve cesaretlendirdiğini göstermektedir.

Emval-i metrukenin iadesi hususunda en aktif devlet şüphesiz ki İngiltere'yd¹⁰⁷⁰. Ermenilerin mallarının iadesi mevzusu, İngilizlere, Osmanlı hükümetleri üzerinde baskı yapmak için iyi bir fırsat vermişti. İngiliz Yüksek Komiserliği¹⁰⁷¹ ve buna bağlı olarak

¹⁰⁶⁷ BOA. MV. 217/84. 30 Teşrin-i Evvel 1335 / 30 Ekim 1919; Turan, *Yunan Mezalimi İzmir Aydın, Manisa, Denizli*, s. 49-50.

¹⁰⁶⁸ Adana'da bulunan ve buradaki gözlemlerine yer veren Amerikan misyoner Elizabeth S. Webb, Adana'da Ermenilere ait ev ve bağ gibi malların kiraya verildiğini dile getirirken, Ermenilere ait kilise malları ve mezarlıkların ise Amerikan evangelistler tarafından kiralandığını ifade etmektedir (Moranian, s. 9).

¹⁰⁶⁹ *British Reports*, p. 191.

¹⁰⁷⁰ İngiltere'nin işgal süreci boyunca Türklere karşı tavrı tam bir düşmanlığı yansıtıyordu. Bu süreci değerlendiren Bilge Criss, yaptığı röportajlar doğrultusunda "*O günlere şahit olan herkes, İtalyanlar'ın "kibar işgalciler", kadınları taciz eden Senegalli askerler hariç Fransızlar'ın "zararsız", Amerikalıların "nezih", fakat İngilizlerin "düşmanca" olduğunda hemfikirdirler*" sözleriyle İngilizlerin adeta Türkleri cezalandırmak için orda bulduklarını ifade ediyordu (Criss, *İşgal Altında İstanbul* s. 96).

¹⁰⁷¹ İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Arthur James Balfour, Amiral Calthorpe'ye gönderdiği bir telgrafla, Türkiye'deki İngiliz çıkarlarının korunması ve mütarekenin uygulanması hususunda Osmanlı ve İngiliz hükümetleri arasında resmi bir iletişim kanalı olarak hareket etmesi" amacıyla İstanbul'a İngiliz hükümetinin Yüksek Komiseri olarak atandığını bildiriyordu. Yüksek Komiserlik bünyesinde Yardımcı Yüksek Komiser olarak Tuğamiral Webb, Baş Siyasi Memur olarak Diplomatik Hizmet Ortaelçisi Mr. T.

çalışan İngiliz Siyasi Mümessilliği bu süreçte hükümeti, malların iadesi konusunda sürekli sıkıştırmaktadır. İngiltere, malların iadesi konusunda kurulmuş bütün gayrimüslim kuruluşları desteklediği gibi onlarla tam bir işbirliği içerisinde olmuştur. Ermeni Patrikhanesi ile ortak hareket eden İngiltere, kendi görevlendirdiği kişiler vasıtasıyla yapılan iadeleri de bire bir yerinde gözlemlemiştir. İngiliz Yüksek Komiserliği mevcut kimliğinin yanı sıra artık Ermeni ve Rumların malları ya da herhangi bir konuda şikâyetlerini, Osmanlı hükümet yetkililerine taşıyan, yaptırım gücü yüksek bir aracı haline gelmişti¹⁰⁷².

İngilizler, Osmanlı hükümetlerinden gelen şikâyetler doğrultusunda hemen gerekli tahkikatın yapılmasını istiyordu. Bu uyarıları dikkate alarak hareket eden Osmanlı hükümetleri de gereğinin yerine getirilmesi için çalışıyordu. İngiliz Siyasi Mümessilliği, Kololimnos Adası'nda ve Konya'da Rumlara ve Ayastefanos'da (Yeşilköy) Ohannes Parçakyan isimli Ermeniye ait olan malların gasp edildiği iddiası ve bu malların sahiplerine iade veya tazmini için Osmanlı hükümetine verdiği tahrir üzerine, hükümet, yetkililere hemen konunun incelenmesi emrini verdi¹⁰⁷³. İngiliz Siyasi Mümessilliği, bazen bununla da yetinmiyor, yapılan muameleyi bizzat yerinde tetkik edip kendi yöntemleriyle çözüme kavuşturuyordu. Bu konuda, Mümessilliğin hükümet nezdindeki isteklerinde aşırıya kaçtığı da görülecektir. Mümessillik tarafından görevlendirilen ve İstanbul civarında incelemelerde bulunan Mister Smith¹⁰⁷⁴'in istekleri bu aşırılığı yansıtıyordu. İstanbul Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gelen yazı, Smith'in yaptığı incelemeler ve istekleri hakkında bilgi veriyordu; Smith, incelemelerde bulunduğu Pendik, Kartal ve Maltepe civarlarında ordu tarafından işgal edilen ve Kartal

---

B. Hohler, Yardımcı (İkinci) Siyasi Memur olarak da İstanbul Eski Baştercümanı Mr. Andrew Ryan ve bir askeri memur atanmıştır. Yüksek Komiserlik, İngiliz hükümetine ileteceği raporları Dışişleri Bakanlığı'na gönderecektir. Dışişleri Bakanlığı ile gizli telgraf iletişimi için gerekli olan şifreler ise Baş Siyasi Memur vasıtasıyla ulaştırılacak, bu arada Dışişleri Bakanlığı ile iletişim Amirallik şifresiyle yapılacaktır (Tolga Başak, *Türk-İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim 1918-30 Kasım 1918)*, İstanbul 2013, s. 284). Böylece İngiltere adına İstanbul'da yetkili makamı olarak bulunan Yüksek Komiserlik, atanan siyasi memurlar vasıtasıyla askeri kimliğinin yanı sıra bir de siyasi misyon üstlenmiştir.

¹⁰⁷² İngiliz Siyasi Mümessilliği, Ermeni ve Rumların şikâyetlerini Osmanlı hükümetine ulaştırırken, bu durum basit bir aracılıktan ziyade yaptırıma dönüşmüştür. Mümessillik, gelen şikâyet ve dilekçelerle ilgili acilen tahkikat yapılmasını, emval-i metrukeden olduğu takdirde sahibine iadesini istemektedir (BOA. DH. UMVM. 158/63. 23 Mart 1335 / 23 Mart 1915).

¹⁰⁷³ BOA. DH. KMS. 50-1/30. 16 Mart 1335 / 16 Mart 1919.

¹⁰⁷⁴ İnceleme yaptığı yerler ve verdiği bilgiler doğrultusunda bu kişinin Ermeni-Rum Şubesi toplantılarında adına rastlanan Heathcote Smith olduğu düşünülmektedir. Böylece Yüksek Komiserliğin yine kendi bünyesinde kurulan ve Hristiyan mallarının iadesi ile ilgili de çalışan Ermeni-Rum Şubesi ile nasıl bir işbirliği içerisinde olduğu da anlaşılmaktadır.

yangınından sonra Müslüman ahalinin bir iki odasında oturdukları mektep, belediye ve karakol yapılan hanelerin hemen tahliyesini istiyordu. Oysa bu yerler sahibinin de rızasıyla kontrat ile kiralanmıştı. Buna rağmen Smith'in isteği hemen yerine getirildi ve binalar tahliye edildi. Ancak bununla yetinmeyen Smith'in başka sorunlu davaların çözümüyle ilgili tutumu, Osmanlı idarecilerinin sessiz kalması nedeniyle bazı Hıristiyan ahali tarafından suiistimal edildi. bu anlamda 40 seneden beri mahkemelerde bir hükme bağlanamamış davalarını dahi İngiltere ve diğer yabancı devletlere müracaatla çözüme kavuşturmaya çalıştılar. Taleplerinin Osmanlı idarecileri tarafından yerine getirilmesi, o günün koşullarında Devletin siyasi ve hukuksal hiyerarşinin yok gibi göstermekte, gayri kanuni bu müdahaleleri olası kılmaktadır. Osmanlı varlığını yok sayan bu durumun bir an önce çözüme kavuşturulması, gerekirse Mütareke Komisyonu'na müracaat edilmesi de valilikçe isteniyordu¹⁰⁷⁵.

Durumun önemine binaen Dâhiliye Nezareti, Smith'in iddiaları doğrultusunda, inceleme yaptığı bölgelerdeki malların hukuki durumlarıyla ilgili 2 Mart 1919 tarihinde bir tezkire hazırladı. Buna göre; Smith, bu bölgelerden biri olan Kemberburgaz'daki evlerin tahliyesinin yanı sıra muhacirler tarafından ekilmiş arazideki hâsılatın da arazi sahibine ait olduğunu söylüyordu. Oysa Dâhiliye Nezareti, bu müdahalenin devletin kanun ve mevzuatına aykırı olduğunu söyleyen Smith'in Büyükdere, Pendik, Kartal ve Maltepe bölgelerinde Müslüman muhacirlerin elinde kontrat karşılığında bulunan hanelerin, bu kontratların sahiplerinin rızası olmadan zorla ve baskıyla yapıldığı, dolayısıyla geçersiz kabul edilerek, hemen boşaltılması isteğinin de gerçekleri yansıtmadığını düşünmekteydi. Nezaret, Ermeni ve Rumların sevkleri esnasında bazı malların düşük fiyatla memur ve zabitan ailelerine kiralsalar bile sevk edilmemiş kişilerin yaptıkları kontratların idareten iptalinin mümkün olmadığını bildiriyor, ancak bu iptalin mahkeme kararı ile gerçekleşebileceğini ve gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu¹⁰⁷⁶. Nezaret, ayrıca bu konunun gerekirse Mütareke Karma Komisyonu'na taşınmasını, sorunları gidermeye hizmet edecek tedbirlerin görüşülerek karara bağlanmasının uygun olacağını düşünüyordu.

Konu o kadar büyüdü ki, kurumlar arası pek çok yazışmaya sebep oldu. Dâhiliye Nezareti ile Hariciye Nezareti arasındaki bu yazışmalar, Sadaret makamına taşındı.

¹⁰⁷⁵ BCA. TİGM. 65.6/2.11. 17 Şubat 1335 / 17 Şubat 1919.

¹⁰⁷⁶ BCA. TİGM. 65.6/2.11. 2 Mart 1335 / 2 Mart 1919.

Sonuç olarak, hükümetin ne yapılması gerektiğine dair bir karar vererek ona göre İngiliz Yüksek Komiserliğine tebligatta bulunması uygun görüldü¹⁰⁷⁷. Konunun, Mütareke koşulları içinde mallarla ilgili herhangi bir hüküm bulunmamasına rağmen, uygulamadaki aksaklıkları ve sorunları gidermek için kurulan Mütareke Karma Komisyonu'na taşınmaya çalışılması da dikkat çekicidir. Zira, İtilaf Devletlerinin özellikle de İngiltere'nin etkin bir güç olduğu bu komisyondan İngilizlerin istekleri doğrultusunda bir karar çıkması kaçınılmazdı. İngiliz Yüksek Komiserliğinin mallarla ilgili talepleri Türk basınına da yansımış, Alemdar Gazetesi 4 Nisan 1919 tarihli sayısında, Komiserliğin, sevk edilen Ermeni ve Rumların mallarının tahliyesini istediğini belirtmiştir¹⁰⁷⁸.

İngiliz Yüksek Komiserliği, Osmanlı hükümetlerinin iâşe ve iskân yardımlarının yanı sıra yaptığı mal iadelerine rağmen, Ermeni mültecilere gerektiği şekilde yardım edilmediğini iddia ediyordu. Bu iddialar üzerine mahallerine iade edilen gayrimüslimlere o ana kadar yapılan yardımlarla ilgili bir rapor hazırlandı. Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 19 Mart 1919 tarihli raporda, yardımların yanı sıra iade çalışmaları ile ilgili de önemli bilgiler bulunmaktadır. Buna göre¹⁰⁷⁹;

- Kırkkilise dâhilinde İnceköy'deki Rum kilisesiyle mektepleri ait olduğu cemaate teslim edilmiştir.

- Mersin'de bulunan Ermeni kilisesi, eşyaları ve liva dâhilinde bulunan diğer mallar, Adana'dan dönen Maraş Ermeni Rahibi ile Ermeni ileri gelenlerinden on kişiye teslim edilmiştir.

- Ankara şehri dışında bulunan "Kırmızı Manastır" adıyla bilinen ve Ermenilere ait mabet, ziraat müfrezesinin elinden alınarak Ermeni cemaatine iade edildiği gibi kilisedeki eşyanın da sayım ve iadesine teşebbüs edilmiştir.

- Merkez vilayetince emval-i metrukeden bazı resmi dairelere geçici olarak alınmış olan mefruşat vesairenin hepsi geri dönen sahiplerine teslim edilmiş ve iade edilmemiş eşya kalmadığı Ankara Vilayetinden bildirilmiştir.

¹⁰⁷⁷ BCA. TİGM. 65.6/2.11. 13 Mart 1335 / 13 Mart 1919.

¹⁰⁷⁸ Alemdar, 4 Nisan 1335 / 4 Nisan 1919, Sayı: 104-1414.

¹⁰⁷⁹ BOA. BEO. 341903. 19 Mart 1335 / 19 Mart 1919.

- Mudanya'nın Misebolu ve Burgaz kariyelerinde bulunan kilise ve mabetler ile gelirleri, mazbata mukabilinde ruhani reislerine teslim edilmiştir.

- Mudanya'nın Siği kariyesinde bulunan iki kilise ve bir büyük mektep ile kilise gelirleri bulunan haneler ve otel, gazino, yağhane ve saire mazbata mukabilinde ruhani reislerine teslim edilmiştir.

- Trabzon'da bulunan Ermeni kilise ve mektebiyle bunlara ait müştemilât tahliye edildiği gibi ordu tarafından hastane yapılan Rum mektepleri boşalttırılarak Metropolitane'ye verilmiştir.

- Yalova'ya dönen Ermenilere yapılan yardımların yanı sıra askeriye tarafından emval-i metrukeden alınıp mahalli hükümete teslim edilen yetmiş yatak ve yorgan takımı Ermeni Muhacirlere dağıtılmıştır.

İngiliz Siyasi Mümessilliğinin malların iadesiyle ilgili istekleri, verdiği notalarla bundan sonra da devam etti¹⁰⁸⁰. Gelen tüm istek ve şikâyetleri dikkate alan hükümet, aynı anda birçok bölgede tahkikat başlattı. Bu yerlerden biri de Yozgat'a bağlı Boğazlıyan kazasıdır. Geri dönüş kararıyla birlikte bölgeden de malların iadesi ile ilgili şikâyetler gelmekteydi¹⁰⁸¹. Ermeni-Rum Şubesinin 11 Haziran 1919 tarihli toplantısında konuyla ilgili bilgi veren Dr. Tavitian, Boğazlıyan ve Yozgat'ta şimdiye kadar hiçbir şeyin yapılmadığından şikâyetçiydi¹⁰⁸². Oysaki kayıtlardan Mart ayı itibariyle bölgede incelemelerin yapıldığı ve bunun sonucunda da mal iadelerinin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Boğazlıyan'ın Uzunlu kariyesine geri dönen Kuyumcuoğlu Armenak ve Uzunoğlu İstapan kendilerine ait malların iade edilmediğinden şikâyetle İngiliz Siyasi Mümessilliğine müracaat etmişlerdi. Mümessillikten gelen nota üzerine hükümet, sadece bunlara ait değil bölgedeki Ermenilerin mallarıyla ilgili açtıkları davalara dair de geniş çaplı bir araştırma yapılmasını istedi. Boğazlıyan Kaymakamlığınca yapılan araştırmaya göre; bölgede, Ermeniler tarafından açılmış toplam 178 mal davası

¹⁰⁸⁰ Mümessilliğin istekleri, hükümet tarafından dikkate alınıyor ve gerekli inceleme yapıldıktan sonra gereği yerine getiriliyordu. Mümessilliğin Kale-i Sultaniye'deki ambarlarda Emval-i metruke olduğu, muhacirlere ait olan ambar ve eşyanın sahiplerine iade edilmesi isteğinin de bu kapsamda değerlendirildiği görülmektedir (BOA. DH. ŞFR. 99/188. 14 Mayıs 1335 / 14 Mayıs 1919).

¹⁰⁸¹ İngiliz Yüksek Komiserliği, Boğazlıyan'a dönen Ermenilerin mallarının iade edilmediği, eşlerinin ve akrabalarından kadınların İslamlar nezdinde alıkonulduğu, iaşe ve tohumluk ihtiyaçlarının karşılanmadığı gibi şikâyetleri üzerine hükümet, Ankara Vilayetine gönderdiği yazıda, konunun hemen araştırılarak gereğinin yapılmasını istemiştir (BOA. DH. ŞFR. 98/30. 3 Nisan 1335 / 3 Nisan 1919).

¹⁰⁸² *British Reports*, s. 61.

bulunmaktaydı. Bunlardan 55'i Ermeniler lehine, 11'i aleyhinde sonuçlanmış, 7'si dava sahibinin geçerli sürede davaya katılmaması nedeniyle düşmüş, 43'ü kazanılmış ve müracaatlarına bırakılmış, hali hazırda devam eden 62 dava bulunuyordu. Söz konusu şahıslardan Uzunoğlu İstapan'ın aynı kariyeden Reşid ve Çalapverdi kariyesinden Haşim aleyhinde açtığı iki davası vardı. Armenak'ın ise her hangi bir davası yoktu. Bu kişilerin giderken bıraktığı malların nerde ve kimin elinde bulunduğu da araştırılmış, Boğazlıyan Kaymakamlığı'ndan gelen yazıda ayrıntılı bilgiler verilmişti. Buna göre;

Armenak'a ait manifatura eşyasının bir kısmı Emval-i Metruke Komisyonuna teslim edilmişti. Armenak, Uzunlu kariyesinden Karaca Ahmet'e sattığı malının bir kısmını aynen, bir kısmının da parasını almış, hatta bu işleme dair senet yapılarak uzlaşma sağlanmıştı. Armenak'ın imzasının bulunduğu 8.500 kuruşluk bu senet de kayıtlara eklenmişti. Armenak'ın diğer mallarının akıbeti de kendisine bildirilmiştir. İstapan'ın ise mallarının bir kısmı aynen ve bir kısmı da para olarak ödenmişti. Dava açtığı Reşid ve Haşim'den alınan hayvanları kendisine iade edilirken, yine kalan mallarıyla ilgili bilgilendirilmişti. Bu kişilerin mahkemeye başvurmayarak doğrudan İngiliz Siyasi Mümessilliğine müracaat ettiklerinden şikâyetle kendilerine mallarının tamamının iade edildiği de eklenmişti¹⁰⁸³.

Dâhiliye Nezareti, İngilizlerin Boğazlıyan'a geri dönenlerle ilgili herhangi bir işlem yapılmadığı yönündeki şikâyeti üzerine Kaymakamlığın yaptığı bu inceleme ile yetinmemiş, ayrıca Ankara Vilayetinden Boğazlıyan'a dönen Ermenilerin durumu ile ilgili bilgi istemiştir. Vilayetçe yapılan tahkikat sonucu, 13 Nisan 1919 tarihinde gönderilen yazıda, şu bilgiler yer almaktadır: Geri dönen Ermenilere emlakları verilmiş ve hepsi yerleştirilmiştir. Tarlaları ekilmiş olanlarının kira bedelleri Ermenilere verilmekte, ekilmemiş tarlalar ise aynen iade edilmektedir. Hükümetçe satılan veya kiraya verilen emlak ve malların paraları ve kiraları Maliye'de para yokluğu nedeniyle şimdilik verilememektedir. Yazının bundan sonraki kısmı Ermenilere yapılan iaşe ve zirai yardımlarla ilgilidir¹⁰⁸⁴.

Yozgat Mutasarrıflığından gelen bilgilerde de bölgeye dönen Ermenilere mallarının tamamının iade edildiği bildiriliyordu. Bu bilgilere rağmen Ankara Vilayetinin Yozgat ve civarına dönen Ermenilerin durumuyla ilgili incelemeleri bundan

¹⁰⁸³ BOA. DH. KMS. 65/18. Mart-Mayıs 1919 tarihleri arasında yapılan yazışmalar.

¹⁰⁸⁴ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 191.

sonra da devam etti. 26 Ağustos 1919 tarihli yazıda, Yozgat'a dönen Ermenilerin 150 hane oldukları bildirilirken, bu sayı zamanla artmış ve 3.000 kişiye kadar yükselmiştir¹⁰⁸⁵.

Mallarının iadesi konusunda İngiliz Siyasi Mümessilliğinden yardım isteyen bir diğer kişi de Mardiros Sarıyan'dı. Savaş esnasında Suriye taraflarına sevk edilen ve daha sonra geri dönen Sarıyan'ın öncelikle fabrikalarında ve evinde bulunan eşyalarının zayi olduğu ve ordudan bin altı yüz liralık alacağını bulduğu yönündeki şikâyeti merkeze ulaştı ve Osmanlı yetkilileri durumun hemen araştırılmasını istedi¹⁰⁸⁶. Sarıyan ayrıca Manisa'da ve Sarayköy'de kendisine ait fabrikalarının tamamının İzmir tüccarlarından Ali Fikri, Zeki ve Ahmet Beyler tarafından gasp edildiği, dört yıllık zararının 1.4 milyon kûsur lira olduğunu iddia etmekteydi. Sarıyan'ın bu iddiası üzerine İzmir İngiliz Mümessiliği, gasp edenlerin İzmir'deki taşınmaz mallarının haczedilmesini ve bu iş için karma bir komisyonun kurulmasını istiyordu. Mümessillik, bu komisyona üye olarak bir memur tayinini de talep etmekte, bu istek kabul edilmediği takdirde konunun İngiliz Mümessilliğinden ve Yunan üyelerden oluşacak komisyonca halledilerek, verilecek kararın Yunanlılarca uygulanacağı tehdidinde bulundu. Kurumlar arası yapılan yazışmalardan sonra meselenin Meclis-i Vükela'da görüşülmesine karar verildi. Burada alınan karar ile komisyonun kurulmasının mümkün olmadığı, bunun yerine davaya, Çine'de bulunan Divan-ı Harb-i Örfî'nin İzmir'e gönderilerek bakılması uygun bulundu¹⁰⁸⁷. Ancak davanın bu şekilde çözüm bulmaması üzerine İngiliz Siyasi Mümessilliğince oluşturulan komisyonda konu görüşülerek, Zeki ve Ali Fikri Bey'in Mardiros Sarıyan'a dörtyüz bin lira tazminat ödemelerine karar verildi. 1921 yılına kadar Sarıyan'ın mallarıyla ilgili yazışmaların devam ettiği görülmektedir¹⁰⁸⁸.

İngilizlerin baskısıyla hükümet gündemine taşınan bir başka mal mevzusu da Seferyan Efendi'nin tuğla fabrikası ve tuğlaları ile ilgiliydi. İngiliz Siyasi Mümessilliği, Seferyan Efendi'nin Gaziköy Uzunçayır'daki tuğla fabrikasının ordu tarafından işgal

¹⁰⁸⁵ Karaca, *Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri*, s. 226-227.

¹⁰⁸⁶ BOA. DÜİT. 118/142. 9 Teşrin-i Sâni 1335 / 9 Kasım 1919; Eroğlu, s. 145.

¹⁰⁸⁷ BOA. MV, 217/593. 15 Kanun-ı Evvel 1335 / 15 Aralık 1919; Gökbilgin, II, 272-273.

¹⁰⁸⁸ Sarıyan'ın, mallarının iadesi yönündeki istekleri bundan sonra da devam etti. İngiliz Muhtelit Komisyonuna başvuran Sarıyan, bu defa da Dördüncü Kolordu tarafından alınan haki bezlerinin bedelinin ödenmediğinden şikâyet ediyordu. Durum Levazımat-ı Umumiye Dairesince araştırılmış, bezlerle ilgili herhangi bir kayıt olmadığı ve konuyla ilgili orduyla yazışma imkânının yokluğundan dolayı bilgi alınincaya kadar beklenmesinin doğru olacağı bildirilmişti (BOA. DH. HMŞ. 8/2-10. 23 Nisan 1337 / 23 Nisan 1921).

edildiği ve malzemesinin de alındığı yönündeki şikâyetini Osmanlı makamlarına ilettili. Hükümet gerekli incelemelerin yapılmasını istemiş, Üsküdar Mıntıka Müfettişliği tarafından konuyla ilgili hazırlanan rapor, önce Harbiye ardından da Dâhiliye Nezaretine sunulmuştur. Raporda, savaşın başlangıcıyla birlikte Seferyan'ın vekil bile bırakmadan bölgeyi terk ettiği, tuğlaların ordu tarafından alındığına dair bir bilgi bulunmadığı, ancak aldığı tespit edilen Halil Efendi'den bedelinin tazmin edileceği bildirilmişti¹⁰⁸⁹.

Kayıtlarda dikkat çeken husus, Büyük devletleri arkasına alan Ermenilerin isteklerinin nasıl suiiistimale dönüştüğüdür. Sık sık benzer örneklerine rastlanılan bu durum yerel idarecilerin şikâyetlerine de neden olmakta, nasıl davranılacağı bilinmemektedir. Her isteklerinin yerine getirilmesini istemenin yanı sıra yapılan yardımlardan da memnun kalmayan Ermeniler, bu isteklerini doğrudan yabancı devlet temsilciliklerine taşımaktadır. Bu temsilcilikler de isteklerinin yerine getirilmemesi durumunda, yerel idarecileri görevinden alma yetkisini bile kendilerinde görmekteydiler¹⁰⁹⁰.

Ermenilere ait malların iadesinde İngiliz general ve kumandanları da etkin bir rol oynuyordu. İngilizlerin Doğu Orduları Başkumandanı General Allenby'nin istekleri¹⁰⁹¹ doğrultusunda, Osmanlı Devleti'ne verilen notada, Ermenilerin yerlerine geri dönmesi ve mallarının kendilerine iade edilmesi isteği de yer alıyordu¹⁰⁹². Allenby, aynı zamanda Antep Ermeni Protestan Kilisesi'nin tamiri için daha önce hazırlanmış, ancak sevk dolayısıyla muhtelif kişilere satılmış taşların aynen iadesini ve bu taşların kiliseye kadar taşınması için de tazminat ödenmesini istiyordu¹⁰⁹³. Tekfurdağı'nda bir Ermeniye ait evin teslim edilmediğine dair General Deedes'in şikâyeti üzerine bu gibi durumlara meydan verilmemesi için yetkililerden gereğinin yapılması isteniyordu¹⁰⁹⁴. Yine Maraş Mutasarrıflığı Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, daha önce satışı yapılmış

¹⁰⁸⁹ BOA. DH. HMS. 8/2-14. 1 Ağustos 1337 / 1 Ağustos 1921.

¹⁰⁹⁰ *British Reports*, p. 35.

¹⁰⁹¹ Allenby'nin emri altındaki birlikler içerisinde Ermeniler de bulunuyordu. Nitekim bu durumu "Emrim altında bir Ermeni birliğine sahip olmaktan gurur duyuyorum. Usta bir şekilde savaştilar ve zaferde büyük bir rol oynadılar" (Kerr, s. 31) diyerek dile getiren Allenby'nin Ermeniler adına isteklerde bulunması şaşırtıcı değildir.

¹⁰⁹² Tansel, I, 65-66.

¹⁰⁹³ Altan Deliorman, *Türklere Karşı Ermeni Komitecileri*, İstanbul 1973, s. 222; Gürbüz, s. 66.

¹⁰⁹⁴ BOA. DH. ŞFR. 96/193. 1 Şubat 1335 / 1 Şubat 1919.

malların, bölgedeki İngiliz kumandanının baskısı nedeniyle iadesi için izin istiyordu¹⁰⁹⁵. Mutasarrıflığın baskılara dayanmadığı için merkezden emir gelmesini beklemeden bu malların iadesine başladığı görülmektedir.

İngiltere'nin, bu baskısı devam ederken, tarihi çok daha eskiye dayanan Ortadoğu politikasının bir uzantısı olarak, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Güneydoğu gibi stratejik bir bölgede güçlenmek için Kürt politikası da belirginleşmeye başlamıştı. İngilizler bugünkü Irak coğrafyasında Araplarla Türkler arasına Rusya'ya karşı geniş bir set oluşturmak istiyorlardı. Aynı zamanda Kürtlerin Türklere ve Araplara karşı siyasi bir güç olma ihtimalleri vardı. Ancak Kürtlerin yaşadığı yerlerin sınırları ile Ermenilerin istediği topraklar çakışıyordu. İngilizler, Kürtlerin yaşadığı bölgelerin kuzey ve güneyi için ayrı ayrı politikalar izlemekte, daha da önemlisi Kürtlere dönük olarak ikili bir politika takip etmekteydiler. Irak'a yerleşmek ve bilahare Güneydoğu Anadolu'ya nüfuz etmek için Mart 1919'da bölgeye gönderilen istihbarat subaylarından Binbaşı Edward William Charles Noel, bu politikanın bir yansımasıydı¹⁰⁹⁶. Bu bölgelerde incelemelerde bulunmak üzere görevlendirilen Noel, kısa sürede Kürt Teali Cemiyeti'yle sıkı bir işbirliği içerisine girdi. Noel, bölgedeki incelemeleriyle ilgili olarak İngiliz dışişlerini sürekli haberdar ediyor ve onları bölgede alınması gereken önlemler hakkında bilgilendiriyordu. Noel'in önerileri arasında, geri dönen Ermenilere ait mallarla ilgili notlar da bulunmaktaydı. Noel, Nisan ayı sonlarında İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a gönderdiği yazısında, bölgedeki Kürtleri yatıştırmak adına öldürme eylemlerine katılanlar için af ilan edileceği ve bunun için yalnızca Ermenilere ait taşınmaz malların geri verilmesinin yeterli olduğu konusunda resmi bir açıklamada bulunulmasını önerdi¹⁰⁹⁷.

İngilizlerin istekleri sadece Ermenilere ait mallarının iadesi ile sınırlı değildi. Yunanistan tebaasından Nikolas Deniyos'a ait olup terk edilmiş mallardan sayılarak hükümet tarafından müzayede ile ilmiye sınıfından bir kişiye satılmış olan Büyükdere Caddesi'nde sekiz numaralı ev ile Trilya (Zeytinbağı) Limanı'nda Osmanlı tebaasından

¹⁰⁹⁵ BOA. DH. ŞFR. 623/31. 27 Mart 1335 / 27 Mart 1919.

¹⁰⁹⁶ İngiltere'nin Güneydoğu politikası hakkında geniş bilgi için bkz. Mim Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Ankara 1988; Suat Zeyrek, "Millî Mücadele Sürecinde Türk – İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, Bahar 2013, ss. 109-140; Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 39, Mayıs 2007, ss. 425-463.

¹⁰⁹⁷ Akşin, s. 535.

Yorgi Aristodli'ye ait olup Nazmi Bey tarafından yine müzayede ile satın alınan çekirtmenin de derhal sahiplerine iadesi isteniyordu. İngilizlerin bu istekleri hükümet gündemine taşınmış, Nikolas Deniyos'a ait olan evin sahibine geri verilmesi kabul edilirken, çekirtmeyle ilgili de gerekli incelemelerin yapılması istenmiştir¹⁰⁹⁸.

İngilizlerin gayrimüslimlerin hukukunun temini adına sergiledikleri keyfi tutumları bunlarla da sınırlı değildi. Zaten hükümet, bu konuda bir kanun hazırlığı içindeydi. Kanunun tamamlanması beklenmeden mal iadesine de başlanmıştı. Buna rağmen İngilizlerin, bir taraftan resmi olarak hükümet nezdinde yaptıkları teşebbüslerin yanı sıra bir de gayri resmi olarak mallara müdahalede buldukları görülmektedir. Bilindiği gibi sevk edilen kişilerin mallarının bir kısmı depolarda mühürlenerek koruma altına alınmıştı. Kale-i Sultaniye'den Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda, İngilizlerin emval-i metruke deposundaki eşyaları ihtiyaç olduğu gerekçesiyle makbuz karşılığında aldığı, deponun adeta tahliye edildiği, kalan malların sahiplerince tanınarak iadesi istendiği için ne yapılması gerektiği soruluyordu¹⁰⁹⁹. Bu durum, savaş sonrası döneme kadar malların depolarda korunmaya devam edildiğini de gösteriyordu.

Ermenilerle özel olarak ilgilenen İngilizlerin bu tutumlarının bir sonucu olarak, Ziraat Bankası'nın tasfiyesini gündeme getirdikleri görülmektedir. Ermenilerin iskân masrafları için Osmanlı yetkililerinden para isteyen İngilizler, bu paranın Ziraat Bankası'ndan ödenmesinin uygun olacağını ve bu suretle bankanın tasfiyesini düşünüyorlardı¹¹⁰⁰.

Dönemin yakın tanığı ve Mütareke Karma Komisyonu başkanlığı yapan Galip Kemali Söylemezoğlu da anılarında İngilizlerin keyfi ve usulsüz tutumları ile Ziraat Bankası hakkındaki düşüncelerini şu sözlerle dile getirmektedir¹¹⁰¹: “*Harp esnasında şunun bunun elinde güya kanunsuz olarak birçok mallar, evler, iratlar vs. alınmış bahanesi ile Rum ve Ermeniden kim ki bir Türk aleyhinde bir iddiada bulunursa hemen o mal veya emlak Türkten alınır, bila hüküm müddeiye iade edilirdi. Bu vaziyette Rum ve Ermeni tercümanların ne can yakıcı rol oynadıkları tasavvur edilir.*

¹⁰⁹⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV, Ankara 2005, s. 122-123.

¹⁰⁹⁹ BOA. DH.ŞFR. 607/43. 23 Kanun-i Evvel 1334 / 23 Aralık 1918.

¹¹⁰⁰ Tansel, I, 63.

¹¹⁰¹ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, İstanbul 1939, s. 38.

İşte bu tarzı muhakeme neticesi olarak bir gün İngiliz Fevkalade Komiserliğinden bir nota geliyor: “Harp esnasında birçok Ermeni ve Rum tehcir edilmiş, bunların yerlerine iadesini mütarekename mucibince Osmanlı hükümeti üzerine almıştır. Ziraat Bankasının devletten beş milyon alacağı varmış, şimdide iki milyon lira sermayesi mevcutmuş. Hükümet bankaya olan borcunu versin, bankayı tasfiye etsin, bu yedi milyon ile tehcir ettiği Rum ve Ermenileri yerlerine yerleştiresin... deniliyor idi bir başka günde”.

Galip Kemali Bey’in işaret ettiği gibi İngilizlerin Ziraat Bankası’nın tasfiyesine dair istekleri hükümet tarafından yerine getirilmemekle birlikte, dönemin ekonomik şartları içerisinde Ermenilerin iskân ve iaşeleri için ciddi harcama yapıldığı görülmektedir. 8 Mart 1920’de kurulan Salih Paşa Hükümeti, yaptığı açıklamada, son bir sene zarfında 335.000 kişinin memleketlerine iade edildiğini ve bunun içinde 1.050.000 lira harcadığını bildiriyordu¹¹⁰². Buna rağmen İngiliz baskılarının ve isteklerinin artarak devam ettiği görülmektedir. İngilizler, hükümetten genel olarak, sevke tabi tutulmuş Ermenilere, Rumlara ve bunun dışında, Osmanlı tebaasından olsun olmasın Hıristiyanlara ait olup hükümet tarafından müsadere edilen ve böylelikle emval-i metrukeden sayılarak başkasına satılmış ev, tarla, dükkân, sandal gemi, vesaire menkul ve gayrimenkul malların sahipleri ortaya çıktıkça derhal bunların kendilerine iade edilmesini istiyordu. Ayrıca, devlet tarafından tazminat ödenmesi, bunları satın almış olanlara da satın aldıkları bedelin hükümet tarafından geri verilmesi isteği, Mütareke Komisyonu’na bildirilmişti. Bu konuda Osmanlı memurları tarafından bir sorun çıkarılmaması için malların iade şartlarını ve şekillerini içeren bir talimat kaleme alınması da Mütareke Komisyonu’na teklif edilmişti.

İngilizlerin malların iadesi konusunda daha hızlı sonuçlar almak ve yapılan işlemlerin kontrolü altında gerçekleşmesini temin etmek adına birtakım kurumlar meydana getirdiği görülmektedir. *“Ermenilerin kendilerine ait olduğunu söyledikleri malları ve mülkleri, hiçbir incelemeye tâbi tutmadan onlara vermekte idiler”* diyen Tansel, İngilizlerin, İstanbul’daki çeşitli teşkilatları arasında, bir de Ermeni ve Rumları

---

¹¹⁰² Bayram Akça, “1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi’nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetleri’nin Olaya Bakışı” (Editör: İdris Bal-Mustafa Çufalı), *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2003, s. 446.

Türk baskısından kurtarma kuruluşunun olduğunu dile getirmektedir¹¹⁰³. Tansel'in işaret ettiği kuruluş Ermeni-Rum Şubesidir.

3.8.1. Ermeni-Rum Şubesi ve Çalışmaları

İngilizler, İstanbul'da polis teşkilatını örgütlemek üzere bir yandan İstanbul Polis Müdüriyeti ile işbirliği yaparken, diğer yandan bazı yeni şubeler kurma yoluna gitti. Bu şubelerden birisi de iyi derecede Türkçe bilen Ermeni ve Rumların istihdam edildiği ve Şubat 1919'da kurulan Ermeni-Rum Şubesidir¹¹⁰⁴. Şube, Ermenilere mallarının iadesi konusunda ciddi çalışmalar yürütmüştü. Ancak bu işlevi dışında farklı amaçlar taşıdığı da görülmektedir. Bilal N. Şimşir, "Malta Sürgünleri" adlı kitabında Ermeni-Rum Şubesinin bir çeşit "İngiliz Gestaposu" gibi çalıştığını vurgulayarak Şube hakkında şu bilgileri vermektedir:

"İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinde kara liste hazırlamakla görevli bir şube vardır. Ermeni-Rum Şubesi adını taşır. Türkler aleyhinde ihbarlarda bulunmaları için Ermenilere, Rumlara, hatta İngilizci Türklere yeşil ışık yakılmıştır. Azınlık örgütleri, "Ermeni Patrikhanesi, İngiliz Muhibler Cemiyeti" kara listeler hazırlanmasında İngilizlere yardımcı olurlar. İngilizlere ihbarlar yağar. Bunların büyük çoğunluğu pek saçma sapan şeylerdir ama İngilizlerce resmi işleme konur. Bu şubeden çıkan listelerle, yüzlerce Türk, Bekirağa Bölüğü'ne tıkmış, Malta'ya sürülmüş, sıkıyönetim mahkemelerinde süründürülmüştür. Amiral Calthorpe, bir raporunda Şubenin çalışmaları ile ilgili olarak özetle şu bilgileri verir: "Ermeni-Rum şubesi iki çeşit fiş tutar; kişi fişleri, olay fişleri. Kişi fişlerinde 600-700 "suçlu" Türk'ün adları bulunmaktadır. Kişilerle ilgili ihbarlar, bilgiler kısaca bu fişlere işlenir. Olay fişlerinde, "suç" olayının yeri, buna karışanların adları bulunur. Bütün bilgiler İstanbul'da "Ermeni Haberleri Bürosu"ndan ya da İstanbul dışındaki Ermenilerden toplanır. Şubenin kendisi, ancak pek seyrek durumlarda mahkeme önünde tanıklık edebilir ve mahkemelerde ifade verebilir. Ama mahkemelere kimlerin tanıklık edebileceklerini gösterir. Şube dışarıyla ilişkisini "Ermeni Haberler Bürosu" aracılığıyla sağlar; öteki haber kaynaklarıyla doğrudan doğruya ilişki kurmaz. Şube, "suçlu" kişilerle ilgili fişlerinin sayısını çok artırabilir".

¹¹⁰³ Tansel, I, 63.

¹¹⁰⁴ Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 39.

1919-1920 yıllarında İngiliz makamlarının, Türk hükümetine verdikleri kara listelerin bir bölümü Yüksek Komiserlikçe, bir bölümü de İngiliz Askeri makamlarınca hazırlanmıştır. Şimşir, Şubenin Ermenilere karşı işlendiği iddia edilen suçluları cezalandırmak için kurulan Divan-ı Harbi Örfi Mahkemeleri'nde yargılanan kişilerin belirlenmesindeki payına dikkat çekiyordu. Şubenin aynı zamanda İngiliz baş tercümanı ve Yüksek Komiserliğin iki numaralı adamı Andrew Ryan'a bağlı olduğunu da dile getiriyordu¹¹⁰⁵.

Ermeni-Rum Şubesinin Amerikan, Rum ve Ermeni temsilcileri arasındaki ilk resmi toplantısı, Ermeni Patrikhanesi'ni temsilen Dr. Tavitian ve Bay Tchakirian'ın ve Rum Patrikhanesi'ni temsilen de Dr. Théotokas'ın katılımıyla 5 Mart 1919'da yapıldı¹¹⁰⁶. Bu ilk toplantıda, şubenin hangi konular üzerinde çalışacağıının alt başlıkları belirlendi. Bu başlıklardan biri de mülkiyetin iadesi konusuydu. Kurulduğu tarihten Mart 1922 tarihine kadar toplam 87 kez toplantı yapan şubenin bu toplantılarına çoğunlukla İngiliz, Ermeni ve Rum Patrikhanesinden görevliler katılırken, bazen de Yunan, Amerikalı ve batılı yetkililer ile Süryani ve Keldani temsilcilerinin de katıldıkları görülmektedir. Toplantı tutanakları¹¹⁰⁷ incelendiğinde Osmanlı hükümetlerini temsilen herhangi bir Türk üyenin bu toplantılardan hiçbirine katılmamış olması¹¹⁰⁸, dikkat çekicidir.

İngiliz Yüksek Komiserliği bünyesinde kurulan Ermeni-Rum Şubesinin faaliyetleri ve bu faaliyetler sonucu yapılmış toplantılar, Ermeni mallarının iadesi sürecinde oldukça önemlidir. Şubenin 9 Nisan 1919 tarihli toplantısında İngiliz yetkili Heathcote Smith, Makriköy (Bakırköy) ve Sefaköy'deki tüm arazinin asıl sahiplerine geri verildiğini, İstanbul'daki 10-15 mülkiyet vakasının da o hafta çözüme kavuşturulduğunu bildiriyordu¹¹⁰⁹.

¹¹⁰⁵ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 72-73.

¹¹⁰⁶ *British Reports*, s. XXVII.

¹¹⁰⁷ Bu tutanaklar, Varteks Yeghiayan tarafından *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919-1922: The Armenian-Greek Section* adıyla kitap haline getirilmiştir.

¹¹⁰⁸ 17 Mart 1919 tarihli toplantıda General W. H. Deedes, Dâhiliye Nezaretine Müsteşar olarak atanan Nihad Bey'in haftalık yapılacak toplantılara katılmasını önermişti. Fakat Ermeni ve Rum temsilciler buna karşı çıkmışlar, sadece ondan yararlanılabilecek toplantılara katılması kabul görmesine (*British Reports*, p. 17) rağmen Nihad Bey'in toplantılarda adına rastlanılmamaktadır (Atnur, "Yeni Kayıtlar Işığında Tehcirden Dönen Ermeniler Meselesine Bakış")

¹¹⁰⁹ *British Reports*, p. 26; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

Şube, malların iadesi hususunda hazırlıklarına başlanılan kanun çalışmalarını da yakından takip etmekteydi. Kanunu hazırlayan komisyon içerisinde yer alan Hamamcıyan'ın bilgi almak üzere ve gerek görüldüğü takdirde haftalık toplantılarına katılması istenecekti.

Ermeni-Rum Şubesinin toplantılarında malların iadesiyle ilgili çeşitli bölgelerden gelen raporlar da değerlendirilmektedir. 28 Mayıs tarihli toplantıda, Başkan W. H. Deedes, kısa süre önce Samsun'dan gelen raporların Hıristiyanların mülklerinin aşamalı olarak asıl sahiplerine iade edildiğini gösterdiği ve diğer merkezlerden gelen raporların da bu işlemlerin memnuniyet verici bir şekilde ilerlediği konusunda bilgi verdi. Deedes, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarının iadesi konusunda ise beklenenden daha az bir ilerleme olduğunu ifade etti. Dr. Théotokas da bir başka toplantıda, kendisine gelen raporlar doğrultusunda, hayvanların geri verilmediği, ayrıca Gelibolu'da hayvanların geri verilmek yerine satıldığından şikâyet ediyordu¹¹¹⁰.

Toplantılardan mal iadesinin bölgelere göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Deedes, 5 Haziran'da yapılan toplantıda, mal iadesinin iç kesimlerde çok daha memnuniyet verici bir şekilde seyrettiği ve yardım görevlilerinin çalışmaları sayesinde diğer bazı bölgelerde de Ermeni mallarının asıl sahiplerine geri verilmiş olduğu konusunda toplantıyı bilgilendirdi. Ayrıca Adapazarı ve Bandırma'da yapılan iadelerin de memnuniyet verici olduğu görülmektedir¹¹¹¹.

Ermeni-Rum Şubesi, gelen raporlar doğrultusunda malların iadesi ile ilgili bilgi sahibi olurken, aynı zamanda bu konuda yapılan diğer çalışmaları da yakından takip ediyordu. Heathcote Smith, 11 Haziran 1919 tarihli toplantıda, Yüksek Komisyon'daki malların iadesi çalışmalarının, ortak bir Britanya-Türkiye Konseyi (Muhtelit Komisyon) tarafından yürütüldüğü, konseyin iyi iş yaptığı ve yüzlerce vakanın çözüme kavuşturulduğu konusunda toplantıyı bilgilendirdi. 23 Temmuz tarihli toplantıda, Başkan Deedes'in malların iadesinin nasıl ilerlediği sorusuna, Teğmen Tucker, her hafta 15 vakanın çözüme kavuşturulduğu ve daha çözümü gereken sorunlar olduğu cevabını verdi¹¹¹².

¹¹¹⁰ *British Reports*, s. 56; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

¹¹¹¹ *British Reports*, p. 54, 58, 60, 80.

¹¹¹² *British Reports*, p. 61, 77,

Toplantılara katılan bir diğ er isim de aynı zamanda Osmanlı idaresi tarafından Adapazarı civarına gönderilen tetkik heyeti içerisinde yer alan İngiliz Yardım Subayı J. S. Perring'di. Gayrimüslimlere yapılan yardımlar ve mal iadeleri konusunda sürekli Şubeyi bilgilendiren Perring, Samsun'da bulunduğu sırada Mutasarrıf Hamid Bey'le görüştüğ ünü ve bölgede Türkler tarafından mallarla ilgili olarak bozgunculuk meydana getirilmeyeceğ i konusunda yazılı bir garanti vermesi konusunda ısrar etti¹¹¹³.

Ermeni-Rum Şubesi toplantılarında Ermenilerden gelen talep ve şikâyetler de değ erlendiriyordu. Ermeni Patrik Vekili Cevahirciyan Efendi, Dâhiliye Nezaretine müracaat ederek, Erzurum Ermeni Mektebi Vakfı'ndan olan Sansaryan Hanı'nın üç yıldır polis müdüriyeti olarak kullanılmasından dolayı 3.600 lira kira bedeli istemekteydi¹¹¹⁴. Bu sorun uzun süre çözüme kavuşturulamayınca Şube'nin toplantılarında gündeme geldi. Dr. Tavitian 18 Haziran 1919 tarihli toplantıda, Ermeni Patrikhanesi'nin Sansaryan Hanı'ndan kira elde etmesi meselesini açınca, Başkan Deedes bu konuyla ilgili olarak askerî yetkililerin kendisiyle konuştuğ unu söyledi. Tavitian, bu meselenin müttefik askerî yetkilileri ile çözümlenmesi gerektiğ i önerisinde bulundu. Sorunun hala devam etmesi, Dr. Tavitian'ın Sansaryan Han meselesini tekrar Şube toplantılarına taşımaya sebep oldu. Albay Binns, istenen kiranın ödeneceğ i konusunda polis müdüründen bilgi aldığ ını, fakat müttefik polisinin ve polis müdürlüğ ünün ş imdiye kadar harekete geçmemiş olmasından dolayı kaygılı olduğ unu söyledi¹¹¹⁵. Sansaryan Hanı meselesinin uzun süre çözülemediğ i ve Şube toplantılarında yine konuşulduğ u görülmektedir.

Daha önce de ifade edildiğ i gibi Ermeni-Rum Şubesi, yapılan kanun çalışmalarını yakından takip etmekteydi. Nitekim 8 Ocak 1920 tarihinde kabul edilen kararname, Ermeni-Rum Şubesinin 10 Ocak tarihli toplantısında gündeme geldi. Albay Graves, uzun zamandır beklenen malların iadesi hakkındaki kararnamenin Meclis-i Vükela tarafından kabul edildiğ ini ve onaylanmak üzere Padişah'a gönderildiğ ini, Ermeni mülkleri hakkında Bab-ı Aliye gönderilmek üzere ortak bir nota hazırlanmakta olduğ unu bildirdi. Zira kararname herkesi memnun etmemişti. 28 Ocak'da Rum temsilci Dr. Teotokas da yeni kararname üzerindeki fikirlerini dile getirirken,

¹¹¹³ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, I, 94.

¹¹¹⁴ Yeni İstanbul 9 Teşrin-i Sâni 1334 / 9 Kasım 1918, Sayı: 1; Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", s. 45.

¹¹¹⁵ *British Reports*, p. 66, 73.

düzenlemeyi uygun bulmadığını, önemli üç maddenin Türk-Ermeni komisyonu tarafından kabul edildiğini ifade ediyordu. Ayrıca, yeni düzenleme hakkında detaylı bilgi veren Dr. Teotokas, bu düzenlemenin sadece sevke tabi tutulan kişileri kapsadığını, oysa sevk edilmeyen kişilerin de sıkıntıları olduğunu söylüyordu. Dr. Teotokas, benzer düşüncelerini daha sonra da yineledi. Dr. Teotokas ve Albay Graves, yapılacak barış antlaşmasında Hıristiyan mülkleri hakkında kapsayıcı bir maddenin bulunması gerektiğine inanıyorlardı¹¹¹⁶.

Ermeni-Rum Şubesi, 1920 yılından itibaren daha az toplanmaya başladı. Toplantılarda malların iadesi meselesinin de önceki kadar yer tutmadığı görülmektedir. Bu toplantılarda Ermenilerin, özellikle Yunan işgal sahasındaki mallarını güç kullanarak almaya başladıkları dikkat çekmektedir. 2 Şubat 1920 tarihli toplantıda, Dr. Tavitian'ın okuduğu rapora göre¹¹¹⁷, tehcir edilen Ermeniler, kaybettikleri şeyleri yasal yollarla telafi etmeyi bekleyemeyecek, aslında kendilerine ait olan ve yoklukları sırasında el konan mal varlıklarının bir kısmını elde etmek için güce başvuracaktır. Bu hususta Yunan işgali altındaki bölgelerde, bazı vakaların meydana gelmiş olması da şaşırtıcı değildir.

Toplantıların sona erdiği 29 Mart 1922 tarihine kadar çalışmalarına devam eden Ermeni-Rum Şubesinin son oturumunda Rum temsilci Dr. Teotokas'ın yaptığı değerlendirme konuşması¹¹¹⁸, şubenin dönem içerisindeki çalışmalarını ve yapılan mal iadelerini yansıtmaya bakımından önemlidir; Dr. Teotokas, öncelikle Rumlar adına şubenin çalışmalarından dolayı İngiliz Yüksek Komiserliğine teşekkürlerini sundu. Dr. Teotokas, bu kritik dönemde Şube sayesinde; tehcir edilmiş Hıristiyanların evlerine geri döndüğünü, gayrimenkullerinin kendilerine iade edildiğini ve Müslümanlaştırılmış binlerce kadın ve çocuğun kurtarıldığını ifade ediyordu.

3.8.2. Muhtelit Komisyon ve Emval-i Metruke

Malların iadesi ile ilgili çalışmalar devam ederken İngiltere Yüksek Komiserliğinin isteği üzerine 16 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit ve Amiral Webb

¹¹¹⁶ *British Reports*, p. 119-120, 124, 134, 152; Atnur, "Yeni Kayıtlar Işığında Tehcirden Dönen Ermeniler Meselesine Bakış".

¹¹¹⁷ *British Reports*, p. 191.

¹¹¹⁸ *British Reports*, p. 263-264.

arasında yapılan görüşme neticesinde doğrudan mallar konusuyla ilgilenmek üzere Muhtelit Komisyon kuruldu. İlk toplantısını 2 Nisan'da yapan¹¹¹⁹ Komisyonun kuruluş amacı, gayrimüslimlerin mallarını ve haklarını temin etmek, mallarının iade hususlarını incelemek, yapılacak işlemleri hızlandırmak ve çıkan sorunları halletmektir. Ermeni-Rum Şubesi ile sıkı bir işbirliği içerisinde olan Komisyon¹¹²⁰, Dâhiliye Nezaretinin ve Yüksek Komiserliğin tayin edeceği birer kişiden oluşacaktı. Yalnızca savaş döneminde ortaya çıkmış durumları incelemek ve şikâyetleri dikkate almakla görevli olan Komisyon, savaş öncesi ve sonrasında vuku bulmuş muameleye müdahale etmemeyi de esas almıştı. Ancak Komisyon, bu esaslara uymadığı gibi mallarla ilgili hususlarda verdiği kararların da hemen uygulanmasını istemekteydi. Bunun için İngiliz Yüksek Komiserliğinin Osmanlı Devleti'ne zaman zaman nota verdiği görülmektedir¹¹²¹.

İngiliz Yüksek Komiserliğinin Ermeni-Rum Şubesi tarafından gönderilen 9-31 Mart 1919 tarihleri arasındaki soruşturmaları içeren mektup, Muhtelit Komisyonun mal iadesi ile ilgili belirlediği dava konularıyla ilgili bilgi vermektedir. Mektupta, özel olarak bir millet adı belirtilmeden genel olarak dava dosyaları için Hıristiyan tanımlaması kullanılmaktadır. Bu dosyaların incelenmesinde Dâhiliye Nezareti ile birlikte çalışan Komisyon, Ermeni-Rum Şubesinden de yardım almaktadır. Mektuba göre, konuları itibarıyla ayrılmış dava dosyaları şöyledir:

- Hıristiyanlara ait olan fakat Türkler tarafından el konulan 61 konuta dair 37 dava dosyası.
- Hıristiyanlara ait olan fakat Türkler tarafından el konulan 34 fabrikaya ve diğer binalara dair 22 dava dosyası.
- Hukuka aykırı olarak el konulmuş ev eşyalarına dair 11 dava dosyası,
- Hıristiyanların mülkü olan ve Türkler tarafından el konulmuş gemiler, tekneler, vs. dair 11 dava dosyası

¹¹¹⁹ *Memleket*, 2 Nisan 1335 / 2 Nisan 1919, Sayı: 52; Akça, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, s. 22.

¹¹²⁰ Mehmet Polatel, "İttihat Terakki'den Kemalist Döneme Ermeni Malları" adlı makalesinde bu komisyonun Ermeni-Rum Şubesi altında çalıştığını ifade etmektedir (Mehmet Polatel, "İttihat Terakki'den Kemalist Döneme Ermeni Malları", *Toplum ve Kuram*, S. 3, Bahar-Yaz 2010, s. 134.

¹¹²¹ BOA. HR. SYS. 25/83. 18 Kanun-i Evvel 1335 / 18 Aralık 1919; BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), 548/65. 19 Şubat 1336 / 19 Şubat 1920.

- Hukuka aykırı olarak tutulan Hıristiyan mahkûmlara dair 22 dava dosyası.
- Edirne’de serbest bırakılmaları sağlanmış Rumlara dair 8 dava dosyası, Hıristiyan sahiplerine iade edilmiş bir miktar para,
- Türkler tarafından hukuka aykırı el konmuş çiftlik hayvanlarına dair 6 dava dosyası, Hıristiyanlardan çalınan makinelere dair 2 dava dosyası.
- Cemaatlerine iade edilmiş Müslümanlaşmış kadın ve çocuklara dair 9 dava dosyası.

8 Ocak 1920 tarihli kararname ile emval-i metrukenin iadesi için yapılan düzenlemeler resmiyet kazandı. Bu tarihten sonra da İngilizlerin malların iadesi için yoğun bir şekilde çalıştıkları görülmektedir. Nitekim pek çok mal iadesinin yapıldığı bu dönemde Muhtelit Komisyon vasıtasıyla emval-i metrukeyle ilgili yukarıda iddia edilen davaların görülmesi ve istedikleri şekilde sonuçlanması için Osmanlı hükümetlerinin gündemini uzun süre meşgul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durumu yansıtan örneklerden biri de Mahmut Şevket Paşa Gemisi’nin iadesi esnasında yaşandı. Gümüşçiyan Efendi’ye ait olan geminin enkazı, Seyr-i Sefain Müdüriyeti tarafından satın alınarak yüklü miktarda tamir masrafı yapılmıştı. Gümüşçiyan Efendi, bedelini almasına rağmen Müdüriyet hakkında Bidayet Mahkemesinde dava açmış, bununla da yetinmeyerek geminin iadesi için Muhtelit Komisyona başvurmuştu. Sonuç olarak gemi, İngilizlerin baskısıyla belirlenen gün ve saatte vekiline teslim edilmişti¹¹²².

Geminin teslimine rağmen Osmanlı hükümeti, gemicilik kanunlarına aykırı olarak yapılan bu müdahaleye gerekçeleriyle birlikte büyük tepki gösterdi. Seyr-i Sefain Müdüriyeti adına kaydı yapılan geminin yüzdürme ve tamir masrafı dikkate alınmadan usule aykırı yapılan bu iade karşısında¹¹²³ Osmanlı hükümeti, İngiliz Yüksek Komiserliğine bir nota verdi. Komisyonun keyfi uygulamalarının ve kararının, kuruluş amacıyla bağdaşmadığı, komisyonun Osmanlı tebaasıyla ilgili mallara ait sorunlarla da ilgilendiği, Osmanlı mahkemelerinin vazife ve yetkilerine tecavüz olarak nitelendirildiği nota, komisyonun kanuna aykırı davranışlarının şaşkınlık yarattığı ifadeleriyle son bulmaktadır. Osmanlı hükümeti bu uyarıyla yetinmemiş, Muhtelit Komisyonun çalışmalarına son verilmesini de istemiştir. Ayrıca bu tür sorunların, komisyon yerine

¹¹²² BOA. HR. SYS. 2583/2. 6 Teşrin-i Evvel 1336 / 6 Ekim 1920.

¹¹²³ BOA. HR. SYS. 2583/4. 26 Teşrin-i Evvel 1336 / 26 Ekim 1920.

Sevr Antlaşması'nın 144. maddesiyle Osmanlı Devleti'nin üstlendiği yükümlülük gereği hakemlik usulüyle çözümlenmesinin daha uygun olacağı da bildirilecekti¹¹²⁴.

Kaldırılması gündeme gelen Muhtelit Komisyonun çalışmalarına 20 Nisan 1921 tarihli tezkereyle son verildi¹¹²⁵. Ancak İngilizlerin sonraki faaliyetleri, bu kararı pek dikkate almadıklarını ve Muhtelit Komisyonun malların iadesi ile ilgili faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir. Nitekim söz konusu Mahmut Şevket Paşa Gemisi'nin iade edilmesi için çalışmalara, Yüksek Komiserlik tarafından, 26 Temmuz 1921 ve buna ek olarak hazırlanan 30 Temmuz 1921 tarihli notalarla devam edildi. 30 Temmuz'da gönderilen 5 maddelik nota, Osmanlı hükümetleri üzerindeki İngiliz gücünü ve baskısını göstermesi açısından önemlidir. Buna göre, Osmanlı memurlarının Muhtelit Komisyon kararlarına uymadıklarından şikâyet ediliyordu. Geminin hemen sahibine teslimi isteniyor, Harbiye Nezareti tarafından davanın yeniden görülmesi için yaptığı müracaatın, "Osmanlı mahkemelerinin Muhtelit Komisyon tarafından bakılan davaları yeniden incelemesinin kabul edilemez" olduğu bildirilerek derhal açılan bu davanın geri alınması konusunda Osmanlı yetkilileri sert bir dille eleştiriliyor ve uyarılıyordu¹¹²⁶.

Bu süreci yansıtmaları bakımından, Muhtelit Komisyonun ilgilendiği Eski Lazistan Mebusu Süleyman Sudi Bey'in Anadolu Hisarı'nda Cermenin Bostanı adıyla bilinen, kırk hisseli bostanla ilgili dava dikkat çekicidir. Muhtelit Komisyon, bu bostanın Süleyman Sudi Bey tarafından zorla satın alındığı iddiasıyla eski sahiplerine iadesini istiyordu. Komisyonun bu iddiası hükümet tarafından incelenerek Şurayı Devlet'e havale edildi. Ancak bu durum Yüksek Komiserliğin büyük tepkisine sebep oldu. Osmanlı hükümetine verilen 3 Ağustos 1921 tarihli takrirden, bu gibi davalarda Muhtelit Komisyon tarafından verilen kararların yeniden incelenmesi hususunun kabul edilmeyeceği uyarısı yenilendi ve mevzu bahis emlakın derhal sahibine iadesi istendi¹¹²⁷.

Muhtelit Komisyonun çalışma amacı belirlenirken, sadece savaş dönemi mallarla ilgili sorunları çözüme kavuşturacağı belirtilmişti. Ancak dönem içerisinde sorun

¹¹²⁴ BOA. HR. SYS. 2583/4. 1 Şubat 1337 / 1 Şubat 1921.

¹¹²⁵ BOA. HR. SYS. 2583/6. 20 Ağustos 1338 / 20 Ağustos 1922.

¹¹²⁶ BOA. HR. SYS. 2583/5. 7 Ağustos 1337 / 7 Ağustos 1921.

¹¹²⁷ BOA. HR. SYS. 2583/5. 8 Ağustos 1337 / 8 Ağustos 1921.

oluşturan Bogos Efendiye ait olup, İshak Muammer Bey'e müzayede ile satılan evin teslim işlemlerinde bu kurala uyulmadığı görülmektedir. Varisi tarafından talep edilen evin satış işlemlerinin 2 Mayıs 1914 tarihinde yapıldığı dolayısıyla komisyonun yetkileri dışında olduğu söylenmişse de Muhtelit Komisyonun davayla ilgilendiği anlaşılmaktadır¹¹²⁸. Yine bu durum Ermenilerin zaman açısından daha eskiye dayanan satışların bile iptali için çalıştıklarını göstermektedir.

Bu süreçte malların iadesi için mal sahiplerinin ya da varislerinin müracaatları görülmekte, hükümet malların iadesini yapmaktadır. Ancak bazı durumlarda mal sahibi ya da herhangi bir akrabalığı bulunmayan kişilerin de mallarla ilgili talepte buldukları ve bu taleplerin dahi Muhtelit Komisyonca kabul edildiği anlaşılmaktadır. Rus tebaasından Rostom Davidof Rostomiyân'ın Büyükçekmece'deki değirmeniyle ilgili yapılan müracaat ve Komisyonun takındığı tavır bu durumu yansıtmaktadır. Rostom Davidof'a ait 80 bin kuruşluk değirmen, Balkan Savaşları sırasında Bulgarlar tarafından tahrip edilmiş, dört duvardan ibaret kalan değirmene sonradan 5 bin kuruş değer biçilmişti. Ancak sahibinin 2.400 kuruşluk vergi borcuna karşılık değirmen haricindeki, dört değirmen taşı 2.500 kuruşa Naim Bey'e satılmıştı. Satılan değer ve borç arasındaki 100 kuruşluk fark ise sahibi adına kayıt altına alınmıştı. Naim Bey aldığı taşları Büyükçekmece'de bir mağazaya taşıyıp, değirmen tesis etmişti. Daha sonra Melidi Efendi adlı bir kişi, değirmenin Naim Bey tarafından işgal edildiği ve aletlerini ucuza satın aldığı şikâyetiyle Muhtelit Komisyona başvurdu. Durumu değerlendiren Dâhiliye Nezareti, şikâyetini ispat için üç kez mahkemeye çağırmasına rağmen Melidi Efendi, hasta olduğu gerekçesiyle gitmedi. Buna rağmen Muhtelit Komisyon, Naim Bey'in 8.600 kuruşluk tazminat bedeli ödemesine ve malın derhal iadesine karar verdi. Komisyonun bu kararı üzerine Hariciye Nezaretinden derhal inceleme yapılması istendi. Davayla ilgili kesin karar bildiren Muhtelit Komisyonun bu tutumu karşısında ne gibi muamele yapılması gerektiğini bilemeyen Hariciye Nezareti, konuyu araştırılmak üzere ilgili makamlara gönderdi¹¹²⁹. Nezarete bağlı Hukuk Müşavirliği'nden gelen raporda, Naim Bey'in aldığı mallar için gerekli bedeli ödemediği, Melidi Efendi'nin malın asıl sahibi olmadığı için Naim Bey'in aleyhinde dava açamayacağı ve Naim Bey hakkında

¹¹²⁸ BOA. HR. SYS. 2583/4. 1 Kanun-i Evvel 1336 / 1 Aralık 1920.

¹¹²⁹ BOA. HR. SYS. 2583/3. 27 Teşrin-i Evvel 1336 / 27 Ekim 1920.

bir mahkûmiyet kararı alınamayacağı, belirlenen tazminatın da bir işgal söz konusu olmadığı için ödenmesine gerek olmadığı görüşü bildirildi¹¹³⁰.

İncelemeler sırasında dikkat çeken bir başka ayrıntı da söz konusu değirmenle ilgili Rus Sefaretinin 1329/1913 yılı öncesinde tazminat talebinde bulunmasıdır. Doğal olarak daha öncesinde tahrip edilmiş ve dört duvardan ibaret kalmış olduğu Rus Sefaretinin verdiği tavrıyla de sabit olan değirmenin, sağlam bir şekilde Birinci Dünya Savaşı'na kadar kalması beklenemeyeceği gibi, sanki savaş sırasında tahrip edilmiş gibi yeniden tazminat talebinde bulunulması da söz konusu değildir. Bu açıdan bakıldığında dava, zaman olarak da Muhtelit Komisyonun bakması gereken davalar kapsamına girmemektedir.

Varisi olmadığı halde mallar üzerinde hak iddia edenler olduğu gibi, Muhtelit Komisyonun bunlara yönelik tavrı, ölen kişilerin varisi olduğunu iddia eden kişilerin de sayısını artırdı. Komisyona bu konuda sürekli dilekçeler gelmekte, varisi olduğunu söyleyen kişiler, ölen yakınlarından kalan malların kendilerine iadesini istemektedirler. Gümüşyan Efendi'nin varislerince yapılan müracaat da bu kabildendi. Gümüşyan Efendi'nin vefatı ile birlikte ilam ve tebligat yapıldıktan sonra mirasçısı bulunmadığı kabul edilerek, borcuna karşılık Dalyancı Yusuf Dede'ye satılan evlerin geri alınması varislerince isteniyordu. Bu kişiler önce İngiliz Siyasi Mümessilliğine müracaatta bulunmuşlar, kendilerine haber verilmeden yapılan bu satışının geçersiz olduğunu söylemişlerdi. Bu iddialarını incelemek üzere bir İngiliz memurunun gönderilmesi gibi istekleri de Mümessillikçe Osmanlı yetkililerine bildirilmiş, konunun Maliye ve Adliye Nezaretlerine bildirilmesi ve Muhtelit Komisyona aksetmesinin uygun olduğu belirtilmişti¹¹³¹.

Muhtelit Komisyonun, Ermenilerin başkalarıyla hisseli mallarının iadesi mevzuuyla da ilgilendiği görülmektedir. Topcuyan Efendi'nin Zonguldak Ereğlisi'ndeki kömür madeni ocağında 12 hisselik malı Muhtelit Komisyonun müdahalesine sebep olmuştu. Topcuyan Efendi, bu hisselerini Beykozlu Hacı Mustafa Bey'e satmıştı. Buna rağmen geri dönen oğlu, babasının baskı altında bu hisseleri sattığı şikâyetiyle Muhtelit Komisyona başvurdu. Komisyon, satış muamelesini fesih ederek hisseleri Topcuyan'ın oğluna iade etti. Ancak bu durum İngiliz Yüksek Komiserliği ile

¹¹³⁰ BOA. HR. SYS. 2583/3. 16 Teşrin-i Sâni 1336 / 16 Kasım 1920.

¹¹³¹ BOA. DH. HMŞ. 8/2-6. 29 Kanun-i Sâni 1337 / 29 Ocak 1921.

Osmanlı hükümeti arasında karşılıklı notalara sebep oldu. Komiserlik, Muhtelit Komisyonun davayı incelediğini ve verdiği kararın değiştirilemeyeceğini bildirirken, Osmanlı hükümeti satış esnasında herhangi bir zorlama olmadığı yönünde Topcuyan'ın müracaatı üzerine bu kararı reddetti¹¹³².

Komisyon, gerçek değeri üzerinden yapıldığı ispat edilen satışları dahi geçerli saymıyordu. Bu konuda hükümet nezdinde teşebbüste bulunan kişiler isteklerinin reddedilmesi üzerine Muhtelit Komisyona başvuruyorlardı. Komisyon, bu malların hemen sahiplerine iadesini istiyordu. Yetkisi dışında davranan Komisyonun verdiği kararlar hükümet çalışanlarını zor durumda bırakıyor, nasıl muamele yapılacağı hususu nezaretler ve kurumlar arası yazışmalara sebep oluyordu¹¹³³.

Komisyonun iadesini istediği mallar arasında sadece gayrimenkuller bulunmayıp, menkul mallara yönelik taleplerde yer alıyordu. Savaş sırasında Yalova'da eczacılık yapan Simon Dikranyan, sevk esnasında Emval-i Metruke Komisyonu tarafından hükümete teslim edildiğini iddia ettiği 350 bin kuruş değerindeki ecza malzemesinin henüz kendisine iade edilmediği şikâyetiyle Muhtelit Komisyona başvurdu. Komisyonun isteği üzerine yapılan tahkikat sonucu bu malların Emval-i Metruke Komisyonuna teslim edildiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamakla birlikte Dikranyan'a ait bir miktar ecza malzemesinin belirli bir bedel karşılığında muhacirler için kullanılmak üzere yerel hükümete verildiği ortaya çıktı¹¹³⁴. Muhtelit Komisyona ulaşan bir başka eşya talebi de Madam Salmasyan'a aitti. Salmaysan, Karacabey'de bulunan evinden, Kolcu Tahir, Aşçı Sabri ve Kürt İsmail tarafından çalındığını iddia ettiği eşyalarının iadesi için Muhtelit Komisyona başvurmuştu. Bunun üzerine durumla ilgili bilgi almak için hükümet, Hüdavendigâr Vekâleti'nden söz konusu malların türü ve kıymetleri hakkında gerekli incelemenin yapılarak acilen bildirilmesini istedi¹¹³⁵.

Bu süreçte mallarla ilgili Ermenilerin şikâyetlerine İngilizlerin baskısı da eklenince, Osmanlı hükümetleri hangi bölgelerde ne gibi malların iadesinin gerçekleşmediği yönünde geniş çaplı bir araştırma yapılmasını ve bu malların derhal sahiplerine iadesini istedi. Buna rağmen Muhtelit Komisyon, ortaya çıkmış pek çok

¹¹³² BOA. HR. SYS. 2583/2. 6 Teşrin-i Evvel 1336 / 6 Ekim 1920.

¹¹³³ BOA. DH. HMŞ. 7/3-26. 6 Kanun-i Evvel 1336 / 6 Aralık 1920 ve çeşitli tarihlerde yapılmış diğer yazışmalar.

¹¹³⁴ BOA. DH. HMŞ. 8/2-28. 19 Teşrin-i Evvel 1337 / 19 Ekim 1921.

¹¹³⁵ BOA. DH. HMŞ. 8/2-19. 12 Teşrin-i Evvel 1337 / 12 Ekim 1921.

davada, kanaatleri doğrultusunda ve herhangi bir tahkikat yapmadan sadece gelen şikâyetler üzerine Ermenilerin lehine kararlar veriyordu. Muhtelit Komisyonun, Ermenilere ait mallarının iadesine yönelik görüş bildirdikleri ve uygulanmasını istedikleri birkaç karar özeti şu yöndeydi: Tabıpzade Doktor Filyasi Bey'e ait olup bir Osmanlı asker ailesi tarafından işgal edildiği iddia edilen evin kendisine teslimi ve kullandıkları süre için kira bedeli verilmesi isteniyordu. Matmazel Takuhi Mübayaacıyan ve Eranik Mübayaacıyan'a ait Tekfurdağı'nda çiftlik, buharlı değirmen, ev ve dokuz ineğinin köylüler tarafından işgal edildiği bildiriliyor ve yine bunlar için de tahliyesi ile kira ve tazminat talep edilmekteydi. Madam Gagasyan'a ait olup Karabacak Mustafa tarafından alındığı söylenen on ineğin sadece birinin iade edildiğinden şikâyetle diğerlerinin ise hemen teslimi ve Karabacak Mustafa'nın cezalandırılması isteniyordu. Yine Madam Paris A. Beyleryan ve Madam Eranuhi Camgerdan'ın Samsun'da bulunan 4 mağaza ve bir evin Osmanlı askeri memuru tarafından işgali iddia ediliyordu. Savaşın başlangıcında işgal edilen ve savaştan önce 210 altın para olarak belirlenmiş evin parasının altın olarak verilmesi uygun görülmüştü. Samsun'daki mülkleriyle ilgili istekte bulunan bir diğer kişi de Madam Güdükyan'dı. Güdükyan'ın ihtida ettiği ve adını Fatıma olarak değiştirdiği, bir evinin hastane haline getirildiği, evinin hemen iadesi ve diğer mallarıyla birlikte kira bedeli verilmesi isteniyordu. Son bir değerlendirme de Dikran Minasyan'ın İzmit'teki ecza malzemesi için yapılmış, yine sahibine hemen iadesi talep edilmiştir. Görüldüğü gibi İngilizlerin iadesini istediği çok sayıda mal konusu vardı.

Hükümet, İngiliz Siyasi Mümessilliğinden gelen bu isteklere tek tek cevap vermiştir. Örneğin, Madam Parisliyan Beyleryan, Camgerdan ve Güdükyan'a ait malların bir daha şikâyete mahal vermeden hemen teslimi ve sonucunun bildirilmesi istendi. Hükümetin bu isteği hemen yerine getirilmiş, bu kişilere ait malların kendilerine ve resmi vekillerine iadesinin yapıldığı, ancak İstanbul'da olduğu anlaşılan Paris Beyleryan'ın resmi vekili olmadığından öncelikle kendisine bir vekil tayin etmesi gerekliliği bildirilmişti. Yine Dikran Minasyan'a ait olup hükümet tarafından satılan üç bin yirmi beş kuruş değerindeki altın bedelinin mal sandığına konulduğu, ancak kendisinin müracaatı üzerine mahkemenin devam ettiği haber veriliyordu¹¹³⁶.

¹¹³⁶ Konuyla ilgili çeşitli tarihlerde yapılmış yazışmalar için bkz. BOA. DH. KMS. 50-1/62.

Bu dönemde gayrimüslimlerin İngiliz Yüksek Komiserliği ve onunla bağlantılı kurumlar nezdinde yaptıkları müracaatlar, Osmanlı Devleti üzerindeki baskıyı ve müdahaleleri daha da artırdı. Bu nedenle gayrimüslim unsurlar, Osmanlı yönetimini hiçe sayarak doğrudan bu kurumlar vasıtasıyla iddia ettikleri haklarını aramaya başladılar. Bu durum Osmanlı hukukunun, kendi vatandaşlarına yetersizliğini düşündürecek boyutlara ulaştı. Oysaki devlet, gelen bütün müracaatları ve şikâyetleri tek tek inceleyerek çözüm bulmaya çalışıyordu. Yabancı devletlerin özellikle de İngilizlerin desteğiyle, Ermeni Patrikhanesi'nin de malların iadesine yönelik birtakım istek ve çalışmalarda bulunduğu görülmektedir.

3.9. ERMENİ PATRİKHANESİ VE EMVAL-İ METRUKE

Ermeni Patrikhanesi, Ermenilerin geri dönüş kararının alınması esnasında yoğun bir faaliyet içerisine girmişti. Ermeni Patrik Vekili Cevahirciyan Efendi, başta Ahmet İzzet Paşa olmak üzere devlet ileri gelenleriyle görüşmüş ve yardım talebinde bulunmuştu¹¹³⁷. Patrikhane, geri dönüş kararının alınması ile birlikte Ermenilerin iskân ve iaşe işlerinin yürütülmesinde olduğu gibi dönen kişiler için yardım çalışmalarında da etkili bir rol oynamıştır. Hatta bu amaçla Patrikhane, Dâhiliye Nezaretine başvurarak, Malatya, Mardin, Urfa, Diyarbakir bölgesine geri dönen Ermenilere yardımcı olması için Patrikhanece memur tayin edilen Doktor Mirza Keresteciyan'a gittiği yerlerde kolaylık sağlanmasını talep etti. Bunun üzerine Nezaret, Keresteciyan'a gittiği bölgelerde yardımcı olunması talimatını verdi. Yine Ankara, Keskin, Boğazlıyan ve Yozgat' dönen Ermenilere yardım için görevlendirilen Mıgırdıç Mardiros Halasyan'a ve Karahisar-i Şarki'ye gönderilen Sahak Serkisyan Efendi'ye gerekli kolaylığın gösterilmesi isteniyordu¹¹³⁸.

Yapılacak yardımlar konusunda kendi bünyesinde birçok toplantı yapan Ermeni Patrikhanesi'nin malların iadesi ve tazmini konusunda da etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Cevahirciyan Efendi, Dâhiliye Nezaretine müracaat ederek, Erzurum Ermeni Mektebi Vakfı'ndan olan Sansaryan Hanı'nın üç yıldır polis müdüriyeti olarak kullanılmasından dolayı kira bedeli istemekteydi¹¹³⁹. Ayrıca Patrikhane, Hasköy Ermeni Kilisesi ile okulunun hemen tamir ettirilmesini ve iadesini talep etmiştir¹¹⁴⁰.

Ermeni Patrikhanesi, iaşe ve iskân faaliyetlerinin yanı sıra malların iadesi konusunda her türlü şikâyeti hükümete iletiyor ve hemen gereğinin yapılmasını istiyordu¹¹⁴¹. Bu nedenle Patrikhane, Ermenilerin mallarının iadesiyle ilgili başlıca şikâyet merkezlerden biri haline geldi. Örneğin Adana'dan Patrikhaneye gelen yazıda, Ermeni milletine ait emval-i gayrimenkulenin henüz iade edilmediğinden şikâyet

¹¹³⁷ *Atı*, 23 Teşrin-i Evvel 1334 / 23 Ekim 1918, Sayı: 286.

¹¹³⁸ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 193.

¹¹³⁹ Yeni İstanbul 9 Teşrin-i Sâni 1334 / 9 Kasım 1918, Sayı: 1; Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Kadar Ermeni Sorunu*, s. 102-103.

¹¹⁴⁰ *Atı*, 17 Teşrin-i Sâni 1334 / 17 Kasım 1918, Sayı: 309; Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, s. 117.

¹¹⁴¹ BCA. TİGM. 272.11/13.42.12. 23 Teşrin-i Sâni 1334 / 23 Kasım 1918.

ediliyor ve gereğinin yapılması için hükümet nezdinde teşebbüste bulunulması isteniyordu¹¹⁴².

Patrikhanenin Ermenilere ait malların iadesi konusundaki talepleri, dönemin Osmanlı basını tarafından da takip ediliyordu. Sabah Gazetesi, Osmanlı hükümetlerinin geri dönen muhacirler geldikçe evlerinin tahliye ve iade edilmesi kararına aykırı olarak Patrikhanenin bütün Ermeni muhacirlere ait evlerin birden tahliye edilmesi isteğini dile getiriyordu¹¹⁴³.

Ermeni Patrikhanesi, Patrik Zaven Efendi¹¹⁴⁴,nin Mondros'tan sonra tekrar İstanbul'a dönmesiyle birlikte daha da güç kazanarak faaliyetlerine devam etti. Yabancı devletlerin özellikle de İngilizlerin desteğini arkasına alan Zaven Efendi, Anadolu'da ve yurt dışında "Büyük Ermenistan"ı kurmayı amaçlayan siyasi etkinliklerine hız verdi. Bu süreçte Zaven Efendi'nin sevk edilen Ermenilerin mal ve eşyalarıyla da yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Zaven Efendi, Paris'ten gelerek İstanbul Üniversitesi'nde görevlendirilen Prof. Arakel Çakıryan'ı Patrikhane ve İngiliz temsilciliği ile ilişkileri takip etmek, bunlarla ilgili raporlar yazmak ve bu raporlardaki taleplerin gerçekleşip gerçekleşmediğini kontrol etmek için görevlendirmiştir. İngiliz Siyasi Temsilciliği'ne suçlu gördüğü kişilerin cezalandırılmasıyla ilgili dilekçeler sunan Çakıryan, yetim çocukların toplanması işiyle de yakından ilgilenmişti. Çakıryan'ın bir başka görevi de, kilise mallarının geri alınmasını sağlamaktır. Çakıryan, 4 Nisan 1919 tarihli Zaven Efendi'ye sunduğu raporunda, Ermeni Patrikhanesi adına yaptığı çalışmalarda, 750 Ermeni'nin Türk evlerinden kurtarıldığı, 35 Ermeni hükümlüden 18'inin hapisten çıkarıldığı, bilgisinin yanı sıra Ermeni kiliselerine ait çeşitli eşyaların geri alındığını da bildiriyordu¹¹⁴⁵.

İadelerde şüphesiz ki Osmanlı hükümetlerinin takındığı tavır da çok önemlidir. Daha önce de ifade edildiği gibi Osmanlı hükümetlerin hemen iadesini istediği malların başında kilise ve mektep gibi binalar ve bunlara ait eşyalar ve gelir getiren mallar

¹¹⁴² *Atı*, 18 Kanun-i Evvel 1918 / 18 Aralık 1918, Sayı: 339.

¹¹⁴³ *Sabah*, 4 Kanun-i Evvel 1918 / 4 Aralık 1918, Sayı:10434.

¹¹⁴⁴ 1867 yılında Bağdat'ta doğan Zaven Efendi, 1898-1906 yılları arasında Erzurum'da, 1910'da Van'da, 1909-1913 yılları arasında Diyarbakir'de piskopos olarak çalıştı ve Eylül 1913'de İstanbul Ermeni Patriği seçildi. Ancak zararlı faaliyetleri sebebi ile 1916'da Bağdat'a gönderilen Zaven Efendi, 1918'de Mondros Mütarekesi'ni müteakip İstanbul'a döndü ve 1918-1922 yılları arasında Patriklik yaptı (İlter, "Ermeni İstekleri Karşısında Millî Teşekküllerin Tutumu", s. 301.

¹¹⁴⁵ Yıldırım, "Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 15.

geliyordu. Sevk esnasında bile bunlara ait eşya, resim ve kutsal kitapların özenle korunmasını isteyen hükümetin savaş sonrası dönemde de buna dikkat ettiği görülmektedir. AMM'nden birçok vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen emirde, sevk edilen Rum ve Ermenilere ait mabet, mektep, marhasahane, rahip ikâmetgâhları ile bunlara ait emlak ve akaratin tahliye edilmesi ve ilgili cemaate teslim edilmesi bildiriliyordu¹¹⁴⁶. Trabzon Vilayetine gönderilen yazıda ise, Giresun'daki Ermeni Kilisesi ile bağlı yerleri ve gelir getiren mülklerle, bu mülklerin mal sandığında toplanan birikmiş kira bedellerinin bölgedeki Ermeni cemaat reis ve ruhanisine teslimi ve neticesinin bildirilmesi isteniyordu¹¹⁴⁷. Bu konuda bir başka uyarı da Antep Mutasarrıflığına yapılmış, diğer malların iadesi için belirlenen uygulamaların kilise malları için de geçerli olduğu hatırlatılmış ve hemen iadesi emredilmiştir¹¹⁴⁸. Nitekim bu malların iadesi yönündeki emirlere binaen, malların teslim edildiğine dair Patrikhane'ye bilgilendirici haberler de geliyordu. Örneğin Arabkir'den Ermeni Patrikhanesi'ne gelen yazıya göre, mahalli kilise, bütün gelir getiren emlak ve mallarıyla birlikte Ermenilere teslim edilmişti¹¹⁴⁹.

1920 yılı itibariyle Patrikhane'nin istek ve şikâyetlerinin arttığı görülmektedir. Patrikhane, Ermenilere yardım için Osmanlı hükümetinden para talep etmiş, ancak hükümetin verdiği miktarı yeterli görmeyince, konuyu İtilaf Devletlerine aksettirmişti. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi, Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Ermeni cemaati temsilcilerinin imzaladığı bir muhtırayı İtilâf Devletlerine verdi. Bu muhtırada Ermeniler, Osmanlı hükümetinden muhtelif hesaplardan avans olmak üzere şimdilik 2.000.000 İngiliz lirasının kendileri adına alınması, ayrıca Türkler tarafından yağma edildiği iddia olunan 309 manastır ile 2.000 kadar Ermeni kilisesi ve bunların ihtiva etmekte oldukları kıymetli eşyaya karşılık gelen tazminat talep etmekteydiler. Bu talepler, Paris Barış Konferansı'nda da dile getirilmiştir. Ayrıca Patriklik, 3 Ocak 1920'de Ermenilerin sevkten dolayı gördükleri zararları anlatan bir takriri Osmanlı hükümetine vererek 200 manastır ve 2000'e yakın kiliseye ait malların iadesini talep etmiştir¹¹⁵⁰. Ermeni Patrikhanesi bir başka isteğinde ise sevk döneminde

¹¹⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 93/108. 9 Teşrin-i Sâni 1334 / 9 Kasım 1918.

¹¹⁴⁷ BCA. TİGM. 272.11/14.49.11. 7 Temmuz 1335 / 7 Temmuz 1919.

¹¹⁴⁸ BCA. TİGM. 272.11/14.50.4. 13 Temmuz 1335 / 13 Temmuz 1919.

¹¹⁴⁹ İleri, 16 Şubat 1335 / 16 Şubat 1919, Sayı: 399-17; Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İşkânı Meselesi*, s. 177.

¹¹⁵⁰ Yıldırım, "Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 17-18.

zayi olan eşya için 500.000 lira tazminat talebinde bulunmuştu. Patrikhanenin tazminat istekleri karşısında, açıklamada bulunan Adliye Nazırı Celal Bey, bu zararların karşılanması için hükümetin bir kanun hazırladığını ve bu kanun gereğince istenilen tazminatın hükümet tarafından tayin edileceği ve sahiplerine ödeneceğini bildiriyordu¹¹⁵¹.

Patrikhanenin bu istekleri, 11 Şubat 1920’de hükümete verdiği tavrıyla ayrı bir boyut kazanacaktır. Tavrında, Ermeni muhacirlerin genel sorunlarına ve sevk esnasında suçlu görülen kişilerin cezalandırılması gibi konulara değinen Patrikhane, malların iadesi ve zararların karşılanmasını da istiyordu¹¹⁵².

Patrikhanenin bir başka itirazı da Ermeni vakıflarına ait mallarla ilgiliydi. Bilindiği üzere Osmanlı Devletinde tüzel kişilik bulunmamaktadır. 1870 tarihli Ticaret Kanunnamesi ile ticaret şirketlerine tüzel kişilik tanınmış, ancak vakıflar için böyle bir düzenleme öngörülmemiştir. Tüzel kişiliklerin varlığı ilk defa 1325/1909 tarihli Cemiyetler Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle mümkün olmuştu¹¹⁵³. 1 Mart 1913 tarihli “*Eşhası Hükmîye’nin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Dair Kanun-ı Muvakkat*” ile tüzel kişilere taşınmaz mallar üzerinde tasarruf hakkı verilmişti¹¹⁵⁴. Bu vakıfların tasarruf işlemleri için bağlı oldukları cemaat veya müesseselerin verecekleri beyanlar yeterli olmaktaydı. Osmanlı Devleti’nin daha önce uyguladığı ve Ermeni cemaatine ait olan malların devir ve intikal gibi işlemleri için Patrikhanece verilen ilmühaberlerin yeterli gelmesi yönündeki bu uygulamayı kaldırması, Patrikhanenin devlet nezdinde tavrı vermesine neden olmuş, konuyla ilgili gerekli bilgileri almak üzere kurumlar arası yazışmalar yapılmıştır¹¹⁵⁵.

Böyle bir uygulama örneği, İstanbul’da Ermeni Katolik Kilisesine ait olup Maryam kızı Yuvakim takma adıyla kayıtlı malın tasarruf hakkında ortaya çıktı. Daha öncede ifade edildiği gibi çıkarılan geçici kanun ile bu malların belirlenen süre

¹¹⁵¹ *İkdam*, 20 Mart 1336 / 20 Mart 19120, Sayı: 8294.

¹¹⁵² *Tasvir-i Efkâr*, 11 Şubat 1336 / 11 Şubat 1920, Sayı: 2984; Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, s. 121-122.

¹¹⁵³ Mustafa Çağatay, “Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinmeleri Sorunu”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 96, Yıl: 24 (Eylül-Ekim 2011), s. 116.

¹¹⁵⁴ *Emval-i Gayrimenkuleye Mütedair Kavanin-i Muvakkate Mecmuası*, İstanbul 1329, s. 32-34; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Çerçevesinde Vakıf Müesseseleri*, Ankara 1995, s. 322, 339-340; Aysel Çelikel, “Gayrimüslim Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmesi ve 27.01.2004 Tarihli Yargıtay Kararı”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, S. 8 (Güz 2005/2), s. 58.

¹¹⁵⁵ BOA. DH. İ. UM. E-50/47. 17 Nisan 1335 / 17 Nisan 1919.

içerisinde ilgili cemaat ve müesseselere kaydı gerekmekteydi. Yine bunun için cemaat ve müesseselerin verdikleri ilmühaberler yeterli olmayıp kişi hayatta ise kendisinin, eğer ölmüş ise varislerinin tahrirleriyle ve genel uygulamalara uygun olarak ilmühaberler almak ve ibraz etmek suretiyle gerekli işlemlerin yapılması uygundu. İstanbul'da bulunmayanların buldukları yerlerden gönderecekleri vekâletnameye dayanarak tahrir vermesi, varisi olmayanlar için de takma isimle sahip olduğu emval-i gayrimenkulenin kiliseye ait olduğuna dair ilgili mahkemeden alacağı ilam gereğince işlem gerekmekteydi¹¹⁵⁶.

Patrikhane'nin aynı zamanda Ermenilere ait sigorta poliçeleri ile ilgili çalışmalar yaptığı görülmektedir. Ermeniler tarafından yaptırılan sigorta poliçeleri (Union, Rossia ve New York şirketleri) hak sahiplerinin elinde bulunmaktaydı. Patrikhane, bu poliçeleri miras sahiplerine ölüm ve miras sertifikalarını vererek sigorta poliçelerinden doğan hakların hak sahiplerine ulaşmasını sağlamaya çalışmıştır. Ancak sigorta şirketleri tazminatları ödemekten kaçınmışlar ve Patrikliğin verdiği ölüm ve miras sertifikalarını kabul etmemişlerdir¹¹⁵⁷.

Patrikhane'nin diğer konularda olduğu gibi malların geri alınması konusunda da İngiliz otoritesine dayandığı görülmektedir. Bu konuda İngilizlerle sıkı bir işbirliği içerisine giren ve onlarla birlikte hareket eden Ermeni Patrikhanesi ve üyeleri, malların iadesi amacıyla dönem içerisinde teşekkül etmiş bütün şube, komisyon ve heyetlerde yer almışlardır. Patrikhane temsilcileri, bir amacı da gayrimüslimlere ait malların iade işlemlerini takip etmek olan Ermeni-Rum Şubesinin çalışmalarında bulunmuşlar, yapılan toplantılarda, Ermenilerle ilgili yaşanan gelişmeleri, Şube'ye bildirmişlerdir. Patrikhane temsilcisi olarak da Dr. Tavitian bu toplantılara katılmıştır. Osmanlı hükümetlerinin, geri dönen Rum ve Ermenilerin iâşe, iskân ve mal iadelerinin yerinde tespiti için görevlendirdiği tetkik heyetleri içinde de Ermeni üyelerle birlikte Patrikhane temsilcileri yer almışlardır. Özellikle 16 Mart 1919'da oluşturulan ve Patrikhane temsilcisi olarak rahiplerin bulunduğu heyetin çalışmalarının, hükümet tarafından son

¹¹⁵⁶ BOA. ŞD. HU. 90/27. 9 Teşrin-i Sâni 1336 / 9 Kasım 1920; BOA. BEO. 4668/350035. 11 Kanun-i Evvel 1336 / 11 Aralık 1920.

¹¹⁵⁷ Yıldırım, "Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 17.

derece önemsendiği, hatta gittikleri bölgelerde her türlü kolaylığın gösterilerek, masraflarının da acilen karşılanması istenildiği görülmektedir¹¹⁵⁸.

Osmanlı Devleti'nin sevk edilen Ermenilerin malları için yaptığı hukuki çalışmaları onların geri dönüşüyle birlikte mal iadeleri konusunda da devam etti. Ancak daha kanun çalışmaları devam ederken ve gerekli hazırlıklar yapılmadan dönüşlerin başlaması, bu çalışmaların tamamlanmasına fırsat vermeden mal iadelerinin hemen yapılmasını zorunlu kıldı. Bu doğrultuda kanun çalışmalarının tamamlandığı 1920 yılına kadar pek çok kişiye mallarının iadesi sağlandı. Ancak kayıtlardan tam olarak ne kadar kişiye mal iadesinin yapıldığını tespit etmek zordur. Zira hükümetin yapmış olduğu çalışmaların bölgelerde nasıl bir uygulama alanı bulduğunu kestirmek zor olduğu gibi konuyla ilgili yapılan her yazışmanın sonucunu takip etmek de mümkün değildir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin mal iadeleri konusunda yaptığı çalışmaları, dönemin koşulları da dikkate alındığında, kâğıt üzerinde olduğu gibi tam anlamıyla uygulamaya koyduğunu düşünmek zordur. Ancak dönem içerisinde iadelerle ilgili ciddi bir çalışmanın yapıldığı ve bu çalışmaların yabancı devlet temsilcileri ile Ermeni ve Rumlar tarafından yakından takip edildiği katıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu anlamda gerek Patrikhanenin gerek Muhtelit Komisyon ve Ermeni-Rum Şubesinin mal iadeleri konusunda faaliyetlerinin yoğunlaştığı görülmektedir.

---

¹¹⁵⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 203-204; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 457-459.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELEDEN LOZAN'A EMVAL-İ METRUK UYGULAMALARI

4.1. MONDROS'TAN SEVR'E ERMENİLER VE EMVAL-İ METRUK

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ve Mondros Mütarekesini imzalaması ile egemenlik hakları fiilen sona ermiş bulunuyordu. Devletin mütareke şartlarını kabulüyle birlikte İtilaf Devletleri, Mütarekenin esnek maddelerinden yola çıkarak Anadolu'yu işgal etmeye başladılar. İlk olarak 6–12 Kasım 1918'de Çanakkale Boğazı'nın istihkâmlarını ele geçirdiler. 13 Kasım'da ise birkaç Yunan zırhlısı ile birlikte İtilaf Devletleri donanmaları İstanbul limanına demir attılar. Hemen karaya asker çıkararak şehrin belirli yerlerini ve Boğaziçi'ni işgal ettiler. İşgal güçlerinin İstanbul'a ayak basmasıyla birlikte, İstanbul'da bulunan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler büyük bir sevinç yaşamış, çılgınca gösteriler yapmışlardı. İki gün içinde bütün Karadeniz Boğazı, İtilaf Devletlerince ele geçirildi. Bundan sonra adeta bir işgal yarışı başladı: İngilizler; Batum, Antep, Cerablus, Maraş, Birecik, Urfa, Kars ve Konya istasyonunu, Fransızlar; Dört Yol, mersin, Pozantı'ya kadar Adana Vilayeti, Çiftehane ve Afyonkarahisar İstasyonunu, İtalyanlar; Antalya, Kuşadası, Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i, Yunanlılar; Uzunköprü-Hadımköy demiryolunu işgal etti. Ayrıca İngiliz ve Fransızlar ortak olarak Turgutlu-Aydın demiryolunu ele geçirdiler¹¹⁵⁹.

Mütarekenin ilanı ve uygulamaya konulmasıyla birlikte Osmanlı topraklarında büyük bir kaynaşma meydana geldi. Bir yandan işgaller devam ederken diğer yandan geri dönüş kararıyla birlikte dönen Ermeniler faaliyete geçti. Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu Anadolu'da Ruslarla birlikte yaptıkları işbirliği, Rusya'nın savaştan çekilmesiyle yerini bölgedeki diğer işgalci güçlere bıraktı. Ermenilere bir yurt vermeyi vadeden İtilaf Devletleri, bunun ilk adımını Mondros Mütarekesi ile atmıştı. İşgallerin başlamasıyla birlikte Fransız işgal bölgesinde onlarla işbirliği yapan Ermeniler, kurdukları silahlı birliklerle Türklere saldırmaya başladılar. Adana'da Fransızların desteği ile kurulan “Doğu Lejyonu” ve “Ermeni İntikam Alayı” büyük

---

¹¹⁵⁹ Sabahattin Selek, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, İstanbul 1982, I, 106.

tedhiş hareketlerine girişti¹¹⁶⁰. Bu anlamda Diyarbekir Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda, bir süreden beri Diyarbekir’da bulunan Ermeni ve Süryanilerin ticaret yapmak ve mallarını almak bahanesiyle Urfa, Halep ve Adana taraflarına geçerek Fransız ordusuna gönüllü kayıt yaptırdıkları bildiriliyordu¹¹⁶¹. Güney bölgelerinde Fransız desteğiyle katliamlar yapan Ermeniler, doğuda da İngilizlerin desteğine güvenerek neredeyse bütün Doğu Anadolu’yu içine alan Ermenistan kurmak hayaliyle, Türklere karşı katliamlara giriştiler.

Saldırıları devam ederken, Ermeniler Avrupa’da yoğun bir lobcilik faaliyetlerine başladılar. 9 Ekim 1919’da New York’a gelen ve içlerinde Hovhannes Kachaznuni’nin de bulunduğu Ermeni sivil heyeti, Amerika’nın desteğini sağlamaya çalıştı. Bu heyete eşlik eden eski Osmanlı parlamento üyesi Karakin Pastırmacıyan, heyet içerisinde yaptığı konuşmada, Ermenistan’ın savaştaki rolünün öneminden bahsettikten sonra Batum’da bir Amerikan savaş gemisinin ve Erivan’da bir deniz müfrezesinin bulunmasının çok iyi olacağını vurgulayarak Amerikan yardımlarının önemine dikkat çekti¹¹⁶².

18 Ocak 1919’da Birinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bir uluslararası düzen kurmak üzere toplanan Paris Barış Konferansı’na Ermenileri temsilen iki heyet katıldı. Bunlardan biri İtilaf Devletlerince resmen tanınan Bogos Nubar Paşa’nın bulunduğu Milli Ermeni Heyeti idi. Bu heyet Türk Ermenileriyle dünyanın çeşitli ülkelerindeki Ermenileri temsil ediyordu. Diğer heyet ise Avetis Aharonian başkanlığındaki 30 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Ermenistan Cumhuriyeti’ni temsil ediyordu¹¹⁶³. Bu iki Ermeni heyeti arasındaki rekabet ve anlaşmazlığa rağmen Ecmiatzin Kilisesinin yönlendirilmesiyle tek bir grup gibi hareket ediyorlardı. İki heyet başkanı konferansa

¹¹⁶⁰ Serkan Yazıcı, “Fransa’nın Birinci Dünya Savaşı’ndan Günümüze Uzanan Ermeni Siyaseti”, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Sakarya, 2006, 272-274.

¹¹⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 617/26. 24 Şubat 1335 / 24 Şubat 1919.

¹¹⁶² Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. II: From Versailles to London 1919–1920*. Berkeley, Los Angeles and London (University of California Press), 1982, s. 383-384.

¹¹⁶³ Paris’teki konferansta Ermenilerin sürekli delege bulundurmalarına izin verilmemiş ve konferansa kabul edilecek milletler listesinde “Ermenistan” ismi yer almamıştı. Bununla beraber Paris’te hazır olarak bulunan iki Ermeni delegasyonunun isteklerini zaman zaman konferansa aktarmalarına izin verilmişti. Aralarında net bir fikir birliği olmayan bu Ermeni delegasyonu liderlerinden Aharonian Kafkasya’daki Ermeni Cumhuriyeti’nin iddiasını, altı Osmanlı vilayeti ile Karadeniz’e bir çıkış kapısı olarak ortaya koyarken, Bogos Nubar, “Büyük Ermenistan” hayalleri içerisinde Kilikya bölgesine de göz dikmişti. Delegasyonun ortak amacı, sınırlarını belirttikleri bölgede bağımsız bir Ermenistan’ın tanınması idi (Tolga Başak, *İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul 2008, s. 453; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, 21-22; Tansel, I, 121-122).

Ermeni istekleriyle ilgili bir muhtıra sundu¹¹⁶⁴. Paris Konferansı devam ederken yine Paris'te toplanan Ermeni Ulusal Kongresi'nde¹¹⁶⁵ Boghos Nubar Paşa'nın başkanlığını yaptığı altı kişilik ulusal heyet oluşturuldu¹¹⁶⁶. Bu heyetin görevi, yeni Ermeni hükümetinin siyasi statüsünü konferansta anlatmaktı. Paris Konferansı'nda Ermeni dini liderlerinin, Türklerin yaklaşık 2 bin kilise, 200 manastır ve diğer malları tahrip etmiş oldukları gibi iddiaları bir memorandum ile Yüksek Konsey'e sunuldu. Ayrıca memorandumda Patrikhanece kilise malları ile terkedilmiş diğer mallar için dört yıllık gelirler de talep ediliyordu¹¹⁶⁷. Paris'te bu şekilde isteklerini dile getiren Ermeniler, Konferans sürerken 19 milyar dolar savaş tazminatı talebinde bulundular¹¹⁶⁸. *Atı Gazetesi*, 10 Şubat 1919 tarihli sayısında, bu rakamı 19 milyar frank olarak vermektedir¹¹⁶⁹. Görüldüğü gibi Ermeniler, Paris Konferansı'nda toprak taleplerinin yanı sıra yüklü miktarda ve ince ayrıntılarıyla hesapladıkları tazminat talebinde de bulundular.

İtilaf Devletlerinin Osmanlı hükümeti nezdinde verdikleri notalar da Ermeni isteklerini destekler nitelikteydi. Adana bölgesini kontrol altına aldıktan sonra 7 Şubat'ta İstanbul'a gelen İngiltere'nin Doğu Orduları Komutanı General Allenby, aynı gün verdiği 12 maddelik notasında, “*Durumun elverdiği ölçüde, Ermeniler, memleketlerine geri gönderilecektir. Bunların yerleştirilmeleri sağlanacak, arazileri ve öteki malları kendilerine geri verilecektir. Ermenilerin memleketlerine geri dönüşüne*

¹¹⁶⁴ Bu muhtıra metni için bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 658-659.

¹¹⁶⁵ 24 Şubat – 22 Nisan 1919 tarihleri arasında düzenlenen bu kongrenin ayrıntıları için bkz. Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I: The First Year, 1918-1919, University of California Press, Berkeley, 1971, s. 454-458.

¹¹⁶⁶ Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I: The First Year, 1918-1919, s. 458.

¹¹⁶⁷ Marashlian, *The Armenian Qestion from Sevres to Lausanne, 1920-1923*, s. 523-524.

¹¹⁶⁸ *Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischcher Aktenstücke (Fotokopien) Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian*, Band XI, 1919-1923, Wien, 1995, s. 7674-7675. Levon Marashlyan, Paris'te Ermeni Delegasyonunun çeşitli mallar için istediği tazminatı, 3.7 milyar dolar olarak verirken, (Levon Marashlian, *The Armenian Qestion from Sevres to Lausanne*, s. 523). Dikran Kuyumciyan ise zararın genel toplamını, 14,5 milyar frank olarak ifade etmektedir (Dickran, Kouymjian, “Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process”)

¹¹⁶⁹ Bu paranın 4 milyar 739 bin fransı tahrip edilen köylere, 3 milyar 60 milyon fransı şehirlerde tahrip edilen evlere, 5 milyarı sevk edilen ailelere, 250 milyon fransı hasta ve düşkün insanlara, 160 bin fransı ailelerin dört yıl savaş nedeniyle çalışmamasından dolayı ve 540 milyon fransı da bunlara, 350 milyon fransı yapılan zulme karşılık bu kişilere, 200 milyon fransı Kafkasya'ya firar edenler edenlerin masrafları için, 75 milyon frank milli ruhani müesseseler içinde, 200 milyon frank da rüşvet, zapt ve müsadere karşılığında olmak üzere 14 milyar frank talep edilecektir. Bu rakam sadece Osmanlı Ermenilerine ait olup, Ermeni Cumhuriyeti'nin talep ettiği tazminatla birlikte toplam 19 milyar franktır (*Atı*, 10 Şubat 1335 / 10 Şubat 1919, Sayı: 393; Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, s. 172).

yardımcı olmak ve uğradıkları zarar ve ziyanı saptamak üzere gereken yerlere yollayacağım subaylarıma kolaylık gösterilecektir” diyerek Ermenilerin geri dönüşlerinin sağlanması ve mallarının iadesi konusundaki kararlılığını göstermektedir¹¹⁷⁰.

İtilaf Devletlerinin haksız işgalleri ve Ermeni çetelerin katliam, tecavüz ve soygun gibi faaliyetleri karşısında birçok bölgede direniş cemiyetleri kuruldu. Özellikle Doğu bölgelerinde bir Ermeni Devleti'nin kurulacağına dair gelen haberler, Türk direnişinin bu bölgelerde daha hızlı yayılmasına sebep oldu. Ermeni ve Rum komitacıları ile çeteleri, bölgede asayiş bozucu olaylar çıkararak İtilaf Devletlerinin Mondros'un 7. ve 24. maddelerine dayanarak bölgeyi işgalini kolaylaştırmaya çalışıyorlardı. Ermenilerin Paris Barış Konferansı'nda Maraş, Kilikya, Doğu illeri ve Trabzon'un bir kısmını istemeleri bölge halkının büyük tepkisine sebep olurken, İngilizlerin Kars'a girişi ise süreci daha da hızlandırdı ve silahlı mücadeleye gidilmesi kararı alındı. Bu şartlar altında toplanan Erzurum Vilayet Kongresi'nde Cevat Dursunoğlu tarafından hazırlanan ve Doğu Anadolu'nun içerisinde bulunduğu durumu anlatarak silahlı direniş kararına yol açan sebepler özetle şu şekilde açıklanmıştı: “Ermeni milleti, Doğu illerimizden çoğunu teşkil eden ve Kürtle Türkten kurulu tek bir millet olan Müslümanların yaşam hakkını baltalayarak, yedi il ve Kilikya'yı istemek, Ermenistan'a geçecek arazide yaşayan Türk, Tatar ve öteki unsurlardan bu araziye boşalttırmak, yağmalara katılanları, terkedilmiş mallardan yararlananları kovmak ve cezalandırmak, asayiş ihmal edenleri memleket dışına göndermek gibi iddialarla buralardaki Müslümanları yok etme amacı gütmekte ve bunu Barış Konferansı'na kabul ettirmeye çalışmaktadır¹¹⁷¹”. Yine kongreye sunulan ve Cevat Dursunoğlu tarafından gizli rapor olarak değerlendirilen 18 sayfalık bir raporun içeriğinde, Doğu Anadolu'da Türklerle Kürtler arasında ikilik yaratarak, bölgenin bütünlüğünü ortadan kaldırdıktan sonra bölgede Ermeni devleti kurulmasına yönelik planlı bir çalışma yapıldığı belirtilmektedir¹¹⁷². Aynı kaygı ile toplanan Erzurum Kongresi Beyannamesi'nde de her türlü işgal ve müdahalenin

¹¹⁷⁰ Tansel, I, 64-67; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi (1838'den 1995'e)*, İstanbul 1974, I, 115-116.

¹¹⁷¹ Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum İstanbul 1998*, s. 125-126; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi (1838'den 1995'e)*, İstanbul 1974, III, 1160-1161.

¹¹⁷² Rahmi Çiçek, “Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri”, *Atatürk Yolu*, II(7), 1991, s. 516.

Rumluk ve Ermenilik amacına yöneltilmiş bir hareket olduğu kabul edilerek savunma ve karşı koyma yoluna gidileceği belirtiliyordu¹¹⁷³.

12 Ocak 1920'de toplanan Meclis-i Mebusan 28 Ocak 1920'de 6 madde altında düzenlenmiş olan Misak-ı Milli kararlarını onaylanınca, Müttefik Devletler, Anadolu'da başlayan milli harekâtı önlemek ve hazırlanmakta olan barış şartlarını kolaylıkla kabul ettirebilmek için 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ettiler ve Meclis-i Mebusan'ı kapattılar. Bu gelişmeler üzerine 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan TBMM, Anadolu'nun İtilaf Devletleri ve Yunanlıların işgali altında bulunmayan kısımlarını idare etmeye başladı.

Ankara hükümetinin kurulması, Osmanlı Devleti'nin 24 Nisan 1920'de San Remo'da İtilaf Devletleri tarafından taksim edilmesiyle aynı zamana rastlar¹¹⁷⁴. San Remo öncesinde 12 Şubat 1920'de toplanan 10 Nisan'a kadar Londra Konferansı'nda Osmanlı Devleti ile yapılacak barış antlaşmasının taslağı oluşturulmaya çalışıldı. 18 Nisan 1920'de San Remo'da yeniden bir araya gelen İtilaf Devletleri temsilcileri, Londra Konferansı sırasında varılan antlaşmaları sistematik olarak gözden geçirerek birkaç önemsiz değişiklikle onayladılar¹¹⁷⁵.

Mondros'tan neredeyse iki yıl, Versailles'ten de bir yıldan fazla bir zaman sonra imzalanabilen Sevr'in bu kadar gecikmesi, İtilaf Devletleri arasındaki kavgalardan doğdu. Bu devletler, 19. yüzyıl emperyalizminin büyük sorunu "Şark Meselesi"ni 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki yeni koşullarla çatışan farklı çıkarlara göre halletmeye girişmişler ve emperyalist kavgalar işi uzatmıştır. İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması ile Doğu Anadolu'da Şark Meselesinin Ermenilerle ilgili kısmını tamamen çözmeye çalışmışlardır.

10 Ağustos 1920'de imzalanan ve birinci bölümü, Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren antlaşmalarda olduğu gibi Milletler Cemiyeti misakına ayrılan Sevr Antlaşması¹¹⁷⁶, bundan başka 13 bölüm ve 433 madden oluşmaktadır. Azınlıklarla ayrı bir bölümün oluşturulması (140-151. Maddeler) ve bu maddelerden 141., 145. ve 147.

¹¹⁷³ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi*, İstanbul 2008, s. 9, 98.

¹¹⁷⁴ Mehmet Gönübol- Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919- 1938)*, Ankara 1999, s. 9-10.

¹¹⁷⁵ Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları-Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, (Çev.: Şerif Erol), İstanbul 1999, s. 219.

¹¹⁷⁶ Sevr Antlaşması metni için bkz. Nihat Erim, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinler (Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları)*, Ankara 1953, I, 525- 691.

değiştirilemeyeceğinin söylenmesi İtilaf Devletlerinin konuya verdiği önemi göstermektedir¹¹⁷⁷. Ermenistan ile ilgili altı maddenin (88-93) yer aldığı antlaşmanın 141-142. maddelerinde yine Ermenileri de ilgilendiren ifadeler yer almaktadır¹¹⁷⁸.

141. madde, Türkiye’de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin gereklerini, ister açıkta ister özel olarak, özgürce yerine getirme hakkına sahip olacaktır¹¹⁷⁹ denirken, 142. maddeyle 1 Kasım 1914’ten sonraki İslam’ı benimsemelerin tanınmaması kararlaştırılmıştır. Bu hükmün, özellikle, sevke dâhil edilmemek amacıyla Müslüman olan Ermenilerin eski dinlerine dönebilmeleri için düzenlendiği anlaşılmaktadır¹¹⁸⁰.

144. maddesi ise doğrudan sevk ve iskâna tabi tutulan Ermeniler ve bunların malları ile ilgilidir. Buna göre¹¹⁸¹:

Osmanlı hükümeti, emval-i metruke konusundaki 1915 tarihli yasa ile ek hükümlerin haksızlığını kabul eder ve bunların tümüyle hükümsüz ve gelecekte olduğu gibi geçmişte de, geçersiz olduklarını bildirir. Osmanlı hükümeti, 1 Ocak 1914’den beri topluca öldürülme korkusuyla ya da başka herhangi bir zorlama yüzünden, yurtlarından kovulmuş, Türk soyundan olmayan Osmanlı uyruklarının yurtlarına dönüşlerini ve yeniden işlerine başlayabilmelerini, olabildiği ölçüde kolaylaştırmayı resmen yükümlenir. Sözü edilen Osmanlı uyruklarıyla, bunların üyesi buldukları toplulukların malı olan ve yeniden bulunabilecek taşınır ya da taşınmaz malların, kimin elinde bulunurlarsa bulunsunlar, bir an önce geri verilmesi gerektiğini Osmanlı hükümeti kabul eder. Bu mallar, onlara yükletilmiş olabilecek her türlü kısıtlamadan ve vergiden sıyrılmış olarak ve bugün onlara sahip olanlara ya da onları ellerinde tutanlara hiçbir ödence (tazminat) ödenmeksizin, geri verilecektir; şu kadar ki, bunların, mülkiyet ya da elde bulundurma hakkını kendilerinden edindikleri kimselere karşı dava hakları saklı tutulacaktır.

Osmanlı hükümeti, gerekli görülecek her yerde, Milletler Cemiyeti Konseyince hakemlik komisyonları atanmasını kabul eder. Bu komisyonların her biri, Osmanlı

¹¹⁷⁷ Baskın Oran, “Mondros Silah Bırakışması”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919- 1980)*, İstanbul 2006, I, 133.

¹¹⁷⁸ BOA. BEO. 352690.

¹¹⁷⁹ Meray–Olcay, s. 85.

¹¹⁸⁰ Oran, “Mondros Silah Bırakışması”, s. 133-134.

¹¹⁸¹ Erim, s. 573-574.

hükümetinin bir temsilcisi ile zarara uğradığını öne süren ya da üyelerinden birinin zarara uğradığı savında bulunan topluluğun bir temsilcisinden ve Milletler Cemiyeti Konseyince atanan bir başkandan oluşacaktır. Hakemlik komisyonları, bu maddede öngörülen bütün istemleri inceleyecek ve bunları basit yöntemle karara bağlayacaktır. Sözü edilen hakemlik komisyonları aşağıdaki konularda buyurma yetkisine sahip olacaklardır:

1. Gerekli görecekları her çeşit yeniden yapım ve onarım işleri için Osmanlı hükümetince işgücü sağlanması. Bu işgücü, hakemlik komisyonunca sözü geçen işlerin yapılmasına gerek gördüğü topraklarda yaşayan soylardan kişiler arasında sağlanacaktır.

2. Soruşturma sonucu, topluca öldürmeler ya da zorla yerinden etmelere eylemsel olarak katıldığı, ya da bunlara yol açtığı kanıtlanan her kişinin görevinden uzaklaştırılması; bu gibi kimselerin malları konusunda alınacak önlemleri komisyon gösterecektir.

3. Bir topluluğun, 1 Ocak 1914'den beri, mirasçısız olarak ölmüş ya da yitik bulunan üyelerinin bütün taşınır ya da taşınmaz malların kime aktarılacağı. Bu mallar, Devlet yerine, topluluğa aktarılabilecektir.

4. 1 Ocak 1914'den sonra, taşınmaz mallar üzerinde yapılan bütün satış işlemleriyle, hak yaratan işlemlerin geçersiz sayılması. Bu malları ellerinde bulunduranlara ödence (tazminat) ödenmesi, geri vermenin geciktirilmesine bahane olarak kullanılmayacak biçimde, Osmanlı hükümetinin yükümlülüğünde olacaktır. Ancak, sözü edilen malları şimdi ellerinde bulunduranlarca bir ödemede bulunulmuşsa, hakemlik komisyonunun ilgililer arasında hak gözetilerek uygun bir çözüm yolu kabul ettirme yetkisi olacaktır.

Osmanlı hükümeti, komisyonların işleyişini ve kesin nitelikte olacak kararlarının yerine getirilmesini, olanak ölçüsünde, kolaylaştırmayı yükümlenir. Bunlara karşı, adli ya da idari hiçbir Osmanlı makamının kararı öne sürülmeyecektir.

Antlaşmanın VII. bölümünde ise yaptırımlar yer almaktadır. 226-229 arası maddeler, Müttefik Devletlere karşı işlenen suçlar ve suçlu görülen kişilere karşı uygulanacak esasları içeriyordu. 230. maddede ise Osmanlı hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinde Türk İmparatorluğu'nun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş

durumu sırasında işlenen topluca öldürmelerden sorumlu olan, Müttefik Devletlerce istenen kişileri kendilerine teslim etmeyi yükümlenir. Müttefik Devletler, bu nedenle suçlanan kişileri yargılamakla görevlendirilecek mahkemeyi göstermek hakkını saklı tutarlar ve Türk hükümeti bu mahkemeyi tanımayı yükümlenir. Uygun bir süre içinde Milletler Cemiyeti, sözü edilen topluca öldürmeleri yargılamaya yetkili bir mahkeme kurarsa Müttefik Devletler, sözü geçen sanıkları bu mahkemeye vermek haklarını saklı tutarlar ve Türk hükümeti bu mahkemeyi tanımayı da yükümlenir¹¹⁸².

Sevr Antlaşması ile Ermeni Devleti'nin varlığı kâğıt üzerinde onaylanmış oldu. Ermeni mallarına yönelik daha önce Osmanlı Devletince yapılmış uygulamalar yok sayıldığı gibi savaş döneminde katliam ve sevk suçları işledikleri iddia edilen kişilerin yargılanması dahi İtilaf Devletlerince kontrol altına alındı. Böylece benzer uygulamalarla Osmanlı Devleti'nin varlığı ve hukuku yok sayıldı. Oysaki devlet, bu tarihe kadar zaten iadelerin büyük çoğunluğunu ve konuyla ilgili hukuki çalışmalarını tamamlamıştı. Nitekim ağır koşullar içeren Sevr Antlaşması onaylanmadan kalmış ve dolayısıyla hukuksal geçerlilik kazanmamış bir antlaşmadır. Bir diğer hususta, Müttefikler, Sevr'in koşullarını gerek Mondros ile Sevr arasında geçen yaklaşık iki yıl sürede meydana gelen büyük değişiklikleri, gerekse işgallerin alevlendirdiği Türk Kurtuluş Mücadelesini hiç dikkate almadan dikta etmişlerdir.

Sevr'in imzalanması ile TBMM, 7 Haziran 1920 tarihinde çıkarmış olduğu kanunla, İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren TBMM'nin tasvibi haricinde İstanbul'ca akdedilmiş veya edilecek bütün antlaşmalar geçersiz sayıldı¹¹⁸³.

4.2. GÜMRÜ, KARS, ANKARA ANTLAŞMALARI VE EMVAL-İ METRUKÉ

Türk ordusu, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi gereğince 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kalmıştı. Daha öncede ifade edildiği gibi İtilaf Devletlerinin destekleriyle yeniden harekete geçen Ermeni kuvvetleri, Doğu Anadolu'da Türk halkına karşı eylemlere girişmeye başlamıştı. Özellikle 16 Mart'ta İstanbul'un işgaliyle daha da cesaretlenen Ermeniler, 1920 Haziranında Ermeni kuvvetlerinin Türklere karşı geniş çapta giriştikleri saldırı üzerine, TBMM hükümeti, Ermenilere ve Ermenistan'a karşı

¹¹⁸² Erim, s. 603-604.

¹¹⁸³ Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Akademik Bakış*, 2(3), Kış 2008, s. 130.

artık askeri harekâta geçmeyi ve bir an önce Doğu sınırını, Misak-ı Milli ilkelerine uygun biçimde, gerçekleştirmeyi kararlaştırmıştı. Doğu Cephesi Komutam Kâzım Karabekir Komutasında 28 Eylül’de başlatılan harekâtle, Türk Ordusu birkaç gün içinde Sarıkamış bölgesini almış, 30 Ekim’de yeniden ilerleyerek Kars’ı kurtarmış ve 7 Kasım’da Gümrü’yü işgal etmişti¹¹⁸⁴. Bunun üzerine, Ermeniler barış isteyince, önce bir ateşkes antlaşması, ardından da 2 Aralık 1920’de Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır.

18 maddeden oluşan Gümrü Antlaşması’nın 6. ve 7. maddeleri Ermenilerin mallarına yönelik hükümler içermektedir. Bu maddelere göre;

6. Madde: Taraflar savaş sırasında kendi devletine karşı silah kullanmış ya da işgal altındaki topraklar üzerinde toptan kırımlara katılmış olanlar dışındaki göçmenlerin eski sınır içindeki yurtlarına dönmelerine izin verir. Böylece, ülkelerine döneceklerin en uygar ülkelerdeki azınlıkların yararlandıkları haklardan karşılıklı olarak bütünüyle yararlanmalarını yükümlenir.

7. Madde: Altıncı maddede sözü geçen göçmenlerden bu Antlaşmanın onayı ve onay belgelerinin karşılıklı verilmişinden sonra bir yıllık süre içinde yurtlarına dönmeyenler o maddenin verdiği olanaktan yararlanamayacakları gibi, tasarruf haklarına ilişkin iddiaları da geçerli olmayacaktır¹¹⁸⁵.

Bu maddeler, her iki devletin de yurtlarına geri dönecek göçmenlerin diğer konularda olduğu gibi malları konusunda da haklarını iade etmesini onaylıyordu. Ancak Gümrü Antlaşması yürürlüğe girmediği için her iki taraftan da yerlerini terk etmiş kişilerin malları sorunu belirsizliğini korudu. Bu belirsizlik Kars Antlaşması ile giderilmeye çalışıldı.

13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması¹¹⁸⁶, gerek Türkiye’nin sınırları, gerekse koyduğu ilkeler bakımından, yedi ay önce Moskova’da imzalanan Türk-Sovyet Antlaşması’nın bir benzeridir. Moskova Antlaşması’nda çizilen sınır ve ilkeler Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan adına da kabul edilmiştir. TBMM hükümeti ile

¹¹⁸⁴ İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, Ankara 2001, s. 52-61; Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1987, I, 368-371.

¹¹⁸⁵ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, I (1920-1945)*, Ankara 2000, s. 20-21; *Armenia Political and Boundaries 1878-1948*, s. 661-662; Cemal Avcı, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri”, *Atatürk Yolu*, IV(13), Mayıs 1994, s. 6-7.

¹¹⁸⁶ *Armenia Political and Boundaries 1878-1948*, s. 669-673.

Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Rusya arasında imzalanan antlaşmanın 14. maddesi göçmenler konusunda şu esası içeriyordu:

“Taraflar, bu Antlaşmanın imzalanmasından sonra altı aylık bir süre içinde 1918 ve 1920 savaşları mültecileri konusunda özel bir anlaşma yapmağı yükümlenir”. Antlaşmayla imzacı devletler bu antlaşmanın imzasından sonra altı aylık bir süre içinde 1918 ve 1920 savaşları mültecileri hakkında özel bir anlaşma yapmaya karar verirler¹¹⁸⁷. Böyle bir antlaşmanın altı ay içerisinde yapıldığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat 16 Nisan 1922’de “*Memaliki müstahlasadan firar veya gaybubet eden ahalinin emvali menkule ve gayrimenkulesinin idaresi*” hakkındaki kanun müzakerelerinde konuşma yapan Erzurum Mebusu Nusret Efendi, Ermenilerin ihanetine dikkat çekerek sözlerine şöyle devam etti: “*çünkü geçenlerde 23 Teşrinievvelde Kars’da yapılan muahede mucibince Ermenilere altı ay müddet mühlet verilmiş idi. Altı ay sonra artık bunlar mallarına sahip olamayacaklardır*”¹¹⁸⁸. Nusret Bey’in işaret ettiği altı aylık sürenin Kars Antlaşması’ndan sonra yapılmış fakat günümüzde bilinmeyen özel bir antlaşmayla mı verildiği, yoksa bu anlaşmanın yapılması için verilen süreyi kastedip, yapılmadığı için geçerliliğini kaybettiğini mi vurguladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak sonraki gelişmeler bu ikinci şıkkı daha geçerli kılmaktadır.

Hariciye Nazırı Yusuf Kemal Bey, Kars Antlaşması ile ilgili Meclis’te malumat verirken, 14. maddeyi okuduktan sonra “*Arkadaşlarımızdan bâzılarını en ziyade alâ-kadar eden mesele budur*”¹¹⁸⁹ diyerek maddenin mecliste bazı kişilerce takip edildiğini belirtmektedir. Bu belirsizlik, Erzincan Mebusu Emin Bey tarafından emval-i metrukeyle ilgili görüşmeler yapılırken dile getirilmiştir. Emin Bey, 10 Kasım 1921 tarihli konuşmasında¹¹⁹⁰, “*Efendim emvali metruke malûmuâliniz Ermenilerin terk etmiş oldukları emval bir de hali harp dolayısıyla kalan emvaldir. Fakat, Erivan Hükümetiyle akdetmiş olduğumuz muahedede bir madde vardır. O maddede Ermenilerden hükümete isyan etmemiş, silâhla mukabele etmemiş olanlardan bir sene zarfında avdet etmeyenlerin bir seneden sonra avdet ettikleri takdirde emvali geyrimenkuleleri*

¹¹⁸⁷ Avcı, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri”, s. 10.

¹¹⁸⁸ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 16 Nisan 1338 / 16 Nisan 1922, D. I, C. 19, İçt. 3, İn. 28, s. 217.

¹¹⁸⁹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 24 Teşrin-i Evvel 1337 / 24 Ekim 1921, D. I, C. 13, İçt. 2, İn. 99, s. 261.

¹¹⁹⁰ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 10 Teşrin-i Sâni 1337 / 10 Kasım 1921, D. I, C. 14, İçt. 2, İn. 108, s. 158-159.

hakkında iddia dermeyeran edemez diye bir kayıt vardır. Şimdi bu Kars Muahedenamesiyle meselenin ne şekil aldığı tâyin edebilmek için...”.

Kars Antlaşması'nı takiben 6. 14. 15. 16. 17 ve 18. maddeleri gereğince Türkiye ve imzacı devletler arasında adı geçen mukaveleleri yapmak üzere Tiflis'te bir konferans yapılacaktı. Bu konferansa katılmak üzere Türkiye'den Hariciye Vekâleti Müsteşarı Suat Bey başkanlığında bir heyet gönderildi¹¹⁹¹. Heyetten bir süre haber alınamayınca Kars Mebusu Fahreddin Bey, Kars Konferansı sonrası giden heyetin çalışmaları ile ilgili Yusuf Kemal Bey'den izahat istedi. Fahreddin Bey, özellikle 7. 8.¹¹⁹² ve 14. maddelerle ilgili heyetin ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu merak ediyordu. Yusuf Kemal Bey, yaptığı açıklamada, Gürcistan ile 7 ve 8. maddelere yönelik mukavelenin yapıldığı, bilgisini verdi. 14. maddeyle ilgili olarak da, Tiflis Konferansına gönderilen heyete sadece ekonomik konularda yetki verildiğini ve bu maddenin ekonomiyle bir ilgisi olmadığını ve doğal olarak da yetkilerinin dışında olduğunu söyledi. Fahrettin Bey'in tekrar 14 maddeyle ilgili açıklama istemesi üzerine Yusuf Kemal Bey, konuyla ilgili daha fazla bir şey söyleyemeyeceğini ekledi¹¹⁹³. Mecliste heyetin çalışmaları ile ilgili sorular bundan sonra da devam etti¹¹⁹⁴. Fakat Tiflis'e sınır geçişlerini kolaylaştırmak ve ticareti geliştirmek gibi ekonomik amaçlara hizmet için gönderilen heyetin yaptığı çalışmalarında¹¹⁹⁵ 14. maddeyle ilgili meclis

¹¹⁹¹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz, II*, İstanbul 2008, s. 1135.

¹¹⁹² Antlaşmanın 7. maddesi Gürcistan ile yapılacak, gümrük, polis ve sağlık işleri alanlarında konulacak öncelikli yasalara uymaları koşulu ile sınır geçişlerini kolaylaştırmakla ilgilidir. 8. madde ise yine Gürcistan ile yapılacak, ülkenin sınır bölgesi halklarının sınırın öteki yanında bulunan kışlık ve yazlık otlaklarından yararlanmaları zorunluluğunu göz önünde tutarak, söz konusu halkların hayvanlarını sınırdan geçirmek ve alışıldığı üzere, otlaklardan yararlanma hakkını veren bir mukaveleyi içermektedir. Sınırdan geçiş sırasında uygulanacak gümrük işlemleri ile polis, sağlık vb. önlemler, karma bir komisyonca belirlenecektir.

¹¹⁹³ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 8 Haziran 1338 / 8 Haziran 1922, D. I, C. 20, İçt. 3, İn. 50, s. 258-259.

¹¹⁹⁴ Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey, Yusuf Kemal Bey'e Tiflis'te yedi aydan beri bulunan heyetin, esasları Kars Antlaşması'nda hazırlanmış ve yalnız teferruatı kalmış olan bu işi bu derece uzun bir zamanda neden tamamlamadığını ve bu işin bir an evvel neticelendirilmesi için Hariciye Vekâletince ne gibi emirler verildiğini ve daha ne kadar kalacaklarını sordu. Yusuf Kemal Bey, heyetin çalışmalarından kısaca bahsederek, 2 mukavele yapıldığı, on kadar daha mukavele yapılacağını, yedi aylık sürenin çok uzun olduğu, ancak yapılan çalışmaların bunu gerektirdiği açıklamasında bulundu. Yusuf Kemal Bey'in yaptığı açıklamada 14. maddeye dair herhangi bir bilgi bulunmuyordu. (TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 15 Temmuz 1338 / 15 Temmuz 1922, D. I, C. 21, İçt. 3, İn. 74, s. 385-386.

¹¹⁹⁵ 20 Mart 1922'de, sınır bölgelerinde ekonomik ilişkileri kolaylaştırmak amacıyla Gürcistan ve Türkiye arasındaki bölgelerde yaşayanların, sınırdan geçmelerine ve sınırda bulunan otlaklardan her iki ülke sakinlerinin yararlanmasına ilişkin bir sözleşme imzalanmıştı. 9 Temmuz 1922'de ise Rusya Federasyonu ve Türkiye ve diğer imzacı devletler arasında demiryolu sözleşmesi yapıldı. Bu sözleşmeyle, Türkiye'nin Doğu vilayetleri ile Batum arasında demiryolu bağlantısı kurulduğu gibi yolcu ve yük taşımacılığı da hızla arttı. Transkafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında posta-telgraf, konsolosluk, hukuksal yardım ve ticaret sözleşmeleri imzalandı. Ticaret sözleşmesi uyarınca, dost halklar arasında normal ticari

zabıtlarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Zaten konferansın yapılma amacı da bunu mümkün kılmaktadır. Eldeki mevcut veriler sonraki dönemde yapılan bir başka çalışmayı doğrulayacak düzeyde değildir. Eğer Ermenistan’la göçmenler konusunda Nusret Bey’in işaret ettiği tarihlerde bir antlaşma ya da mukavele yapılmış olsaydı ilerleyen dönemlerde bu durumun meclis tartışmalarına taşınmayacağı ve konu hakkında açıklama istenmeyeceği ortadadır. Nitekim bu tartışmalar Nusret Bey’in konuşmasından sonraki dönemlerde yapılmıştır. Yine de konu araştırmaya açıktır.

İngilizlerin Musul petrollerine karşılık güney bölgelerini Fransa’ya bırakmasıyla bu bölgeler Fransa’nın işgaline uğramıştı. Fransız işgali altında bulunan Antep, Maraş, Urfa, Adana gibi yerlerde halkın direnişi sonucu meydana gelen mücadele ile Ermeni ve Fransız kuvvetleri yenilgiye uğrayacak ve 23 Mayıs 1920’de, 29 Mayıs gecesinden itibaren, 20 gün için geçerli bir ateşkes anlaşması imzalanacaktır. Bu kargaşa ortamında dahi, Antep’te Ermeni mahallelerine göç etmeyip de evleri Türk mahallelerinde kalan Ermenilerin evlerine mutemet heyetler gönderilerek eşyaları tespit edilip muhafaza altına alınmıştır. Bu işlerle görevlendirilen heyete “Muhafaza-i Emval Komisyonu” adı verilmiştir. Antep Heyet-i Merkeziyesi tarafından oluşturulduğu anlaşılan bu komisyonun çalışmaları neticesinde, Ermenilere ait mallar muhafaza altına alındığı gibi Türkler ve Ermeniler arasında malların karşılıklı olarak teslimi sağlanmıştır. Antep Heyet-i Merkeziyesinin Mayıs ayının sonlarına doğru Fransızlarla yapılan geçici mütarekenin ve malların karşılıklı tesliminden sonra TBMM üyelerine yolladığı 29 Haziran 1920 tarihli rapor, Türk ve Ermenilerin kendi taraflarında kalan, karşı taraf mallarına yaptıkları muameleleri göstermesi açısından önemlidir. Rapor özetle şöyledir¹¹⁹⁶:

T.B.M.M. Antep Azalarına,

Kolordu Canib-i Âlisine,

Maraş Mıntıka ve 9. Alay Kumandanlığı Canib-i Âlisine,

---

ilişkiler kurulacak ve Transkafkasya Dış Ticaret Dairesi’nin Türkiye’de engelsiz çalışması sağlanacaktı. Buna karşılık Türk tüccarlarının Transkafkasya Cumhuriyetleri topraklarında Sovyet ithalat-ihracat kuruluşlarıyla avantajlı koşullarda ticari işlemler yapmalarına izin verilecekti. Şubat 1922’de Tiflis’te toplanan Transkafkasya-Türkiye Konferansı, altı ay süren bir çalışmadan sonra bu sözleşmenin imzalanmasıyla sona erdi (Bige Sükan Yavuz, “Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye’nin Ekonomik İlişkileri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Yıl: 2, 2003, s. 135-136.

¹¹⁹⁶ Güllü, ss. 359-361.

Madde 1: Antep'te hadiselerin başladığı anda hanelerini bırakıp, Hristiyan mahallelerinin içerilerine giden Ermenilerin eşyaları, insaniyet adına heyet (Heyet-i Merkeziye) tarafından zarar görmemeleri ve muhafazalarının sağlanması için "Muhafaza-i Emval Komisyonu" adı ile teşkil edilen komisyon marifetiyle Kürkçü Hanı'na nakledilerek koruma altına alındı.

Madde 2: Heyet-i Merkeziye tarafından, Hristiyanlara ait hane, kilise, müesseseler ait binaların muhafazasını sağlamak ve cephe olarak kullanılan noktalardan %3 nispetindeki hanelerin ancak duvarları mazgal açmak suretiyle delinip katiyen yıkım ve tahribine mahal bırakılmaması sağlanmıştır.

Madde 3: Haneleri Hristiyan mahallelerinde bulunan İslamlar, hadisenin başlangıcında, eşyalarını evlerinde terke mecbur kalarak gelmişler ve eski hasırlarına varıncaya kadar malları, Ermeni yağmacılar tarafından taksim ve imha edilmiştir. Sadece cami sergilerinden bir kısmı ile 600'ü aşkın İslam hanelerinin işe yarayan eşyalarından ancak % 20 nispetinde kurtarılmıştır.

Madde 3: Akyol, Yalnızhane, Kozanlı, Kurb-u Kozanlı, Kurb-u Molla Ahmet, Kurb-u Bey mahallelerindeki yüzlerce muntazam İslam hanelerinden 200'ü yıkılmış, enkazından eser kalmamış bir halde ve kalan kısmı da oturmaya elverişli olmayacak şekilde tahrip edilmiş, toplamından sadece %20 nispetindekiler az zedelenmiş olarak bulunmaktadır.

Madde 5: Malları tahrip edilen ve büyük zarara uğrayan İslamlar, %20 nispetindeki perakende eşyalarını ise zorla almaktadırlar. Kalan mallarının temin ve telafisi konusunda gelen müracaatlara, ne cevap verileceği ve bu konuda nasıl muamele edileceği bilinmediği için gereken emir ve talimatın gönderilmesi.

Toplam 10 maddeden oluşan raporun ilk 5 maddesi görüldüğü gibi Türk ve Ermenilere ait mallarla ilgili uygulamaları gösterirken, sonraki maddeler ise Heyet-i Merkeziyenin konuyla ilgili çalışmaları ve bölgedeki mücadeleyle ilgili bilgiler vermektedir.

Yapılan antlaşmalar, Doğu ve Güney Cephesi'nde Türkiye lehinde yaşanan gelişmeler ve TBMM'nin gücünün giderek artması ülke dengelerini değiştirdi. Ermeniler, galip devletlerle işbirliği yaparak işgal sürecini hızlandırmaları daha unutulmadan, tekrar faaliyete geçtiler. Sevr Antlaşmasıyla ülkenin parçalanacağını

düşünen Türklerin vatanlarını kurtarmak için Milli Cemiyetler etrafında birleşmeleri, Ermeniler için Anadolu'yu güvenli olmaktan çıkarmaya başladı. İlk önce Maraş, Urfa ve Antep bölgesindeki kimsesiz kadın ve çocuklar 13 Mayıs 1920'den itibaren Suriye'ye nakledildi¹¹⁹⁷.

Fransızlar 1921 sonlarında Ankara hükümeti ile anlaşarak Anadolu'dan çekilmeyi kabul edeceklerdir. 20 Ekim 1921 tarihli Türk-Fransız antlaşmasının dördüncü maddesine göre, bölgenin boşaltma ve Türkler tarafından geri alınma işlemi, 2 ay içerisinde tarafların komutanlarınca atanan bir Karma Komisyonun kararıyla saptanacak düzenlemeler esas alınarak yapılacaktır¹¹⁹⁸. Bu maddeye dayanarak, Erkan-ı Harbiye Umumiye Vekâleti 3 Kasım 1921 tarihli emirle, bu Karma Komisyonun kurulmasını bildirdi. Adana Havalisi Komutanı Muhittin Paşa ve Mersin Bölge Komutanı Albay Şükrü Naili başkanlığında, yöreyi teslim alacak bir komisyon kuruldu. Komisyona ayrıca, Osmaniye Bölge Komutanı Albay Sıtkı, Yarbay Salim Cevat, İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hamit Bey gibi kişilerde üye olarak atandılar. Fransız tarafı ise yöreyi teslim edecek komisyonun başkanlığına Albay Pettelat'ı getirdi¹¹⁹⁹.

Fransızlar özellikle Maraş ve Adana havalisindeki Ermenilerin yerlerinden ayrılmamaları için çaba gösteriyordu¹²⁰⁰. Bu amaçla, Ankara Antlaşmasına, genel af ilan edilmesi yönünde bir madde koydurmuşlardı. Ancak Ermeniler, yaptıkları katliamlara karşılık verileceği korkusuyla, affa ve verilen sözlere riayet etmiyorlar, bunun resmi bir güvence sağlayamayacağını düşünüyorlardı. Bunun üzerine Bouillon, bölgedeki Ermenilerin kalmasını sağlamak için, 30 Kasım 1921¹²⁰¹,de Muhittin Paşa ve Müsteşar Hamit Beyle birlikte, yapılan propagandaları etkisizleştirmeye çalışarak, genel affın uygulanacağı, hürriyetlerinin ve mallarının güvence altına alınacağı ve Nisan ayı başına

¹¹⁹⁷ Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

¹¹⁹⁸ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, 50.

¹¹⁹⁹ Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, s. 480-481.

¹²⁰⁰ Franklin Bouillon, Fransızların Adana Konsolosu Laporte'yi İskenderun'a göndererek, gitmekte olan Ermenilerle görüşmesini istedi. Ermeni ileri gelenleri ile uzun bir toplantı yapan Laporte, Çukurova'yı terk etmemelerini, gidenlerin de geri dönmesini söyledi. Laporte, bu kaçışın Fransa'ya sadakatsizlik olduğunu belirttiyse de, Sis Başpapazı, Türk hükümetine güvenilemeyeceğini ve hayatları için garanti olmadığını ifade etti. (Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV (Açıklamalı Kronoloji)*, *Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Ankara 1996, s. 167-168). Fransa'nın aslında Ermenileri bölgede tutarak, Türklere karşı bir huzursuzluk kaynağı yaratma çabasına rağmen Ermenilerin bölgeyi terkleri hızlanmıştır.

¹²⁰¹ Bu tarih, Kemal Çelik'in *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi* ve Zeki Sarıhan'ın *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, adlı eserlerde 23 Kasım olarak verilirken, Zekai Güner-Orhan Kabataş'ın *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basın adlı çalışma* da 30 Kasım olarak yer almıştır.

kadar kimsenin askere alınmayacağı gibi konularla ilgili garanti verilen ortak bir beyanname yayınladılar. “*Kilikya Hıristiyanları*” ifadesiyle başlayan ve çıkan bazı söylentilerin asılsız olduğunun vurgulandığı beyannamede, Ermenilerin mallarıyla ilgili birtakım ifadeler de yer almıştır. Buna göre Türk hükümeti, Ermenilerin şahsi hürriyet ve mallarına saygı göstereceği gibi, terk edilmiş malların korunması amacıyla, içinde Ermenilerin de bulunduğu, bir Türk-Fransız Komisyonunun tayin edildiği haber veriliyordu¹²⁰². Her türlü yağmacılığın ağır bir şekilde cezalandırılacağı da eklenmişti. Yine bu mallardan % 40’ının tekâlif olarak alınacağı gibi haberlerin asılsız olduğu belirtilerek, daha önce uygulanan Tekâlif Kanununun kaldırıldığı belirtilmiştir. Beyanname, “*şimdi düşününüz! Sükûnete avdet ediniz! Sizleri bekleyen evlerinize dönünüz! Hürriyet ve adalet herkes için temin olunmuştur*” ifadesiyle son bulmaktadır¹²⁰³.

Ermeniler ile Türkler arasında bir gerginliğin yaşanmaması, Ermeni göçünün önlenmesi ve iki toplumun karşılıklı güven ortamı içinde varlıklarını sürdürmesi amacıyla yönelik bu çalışmalara rağmen güneyde yalnız bırakılan Ermeniler, 1921 yılı sonlarından itibaren Çukurova bölgesinden güneye, Yunan işgal sahasına, adalara, İstanbul ve Bulgaristan’a göçe başladılar. Ferda Gazetesi’ne göre sadece Adana’dan göç eden Ermenilerin sayısı 49.000’dir¹²⁰⁴. Yine aynı gazete, 14 Kasım tarihli sayısında, Çukurova’daki gayrimüslimlerin bölgeyi terk etmeleri konusunu işlemiş, Adana’nın durumu anlatırken, “*Erkeklerimizden başka kadınlar ve çocuklar da yollara döküldüler. Abidin Paşa Caddesi, satılığa çıkarılan eşyadan, bir panayır yerine*

¹²⁰² Yayınlanan bu beyannamede, bölgeden gidenlerin mallarını korumak amacıyla karma bir komisyonun göreve başladığı bildiriliyordu. Adana’da Fransız Konsolosluğu ve Belediye Müdürü başkanlığında kurulan bu komisyonun fahri başkanlığını Adana Konsolosu Laporte ve onun muavini yapmaktaydı. Çeşitli milletlerden oluşan komisyonda, diğer konsolos muavinleri de üye olarak çalışıyorlardı. Bu durum TBMM hükümetinin dikkatini çekmiş, bu komisyonun başkanlığına Laporte’nin getirilmesine kimlerin müsaade ettiğinin araştırılması istenmiştir. Konuyla ilgili incelemelerde bulunan Dâhiliye Vekâleti, durumu Adana Vilayetinden sormuş, alınan cevapta, Laporte’nin beyannameye dayanarak, o tarihten itibaren bu komisyonun başkanlığını yaptığı bildirilmiştir (BCA. Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı (BMGM) 30.10/140.1.3. 24 Temmuz 1338 / 24 Temmuz 1922). Görüldüğü gibi Laporte, bir yıldan fazla bir süre bu görevde bulunmuş, bölgeden ayrılan kişilerin mallarıyla ilgili düzenlemeleri bizzat kendisi takip etmiştir.

¹²⁰³ Zekai Güner-Orhan Kabataş, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basın*, Ankara 1990, s. 304-305.

¹²⁰⁴ Sarıhan, IV, 168.

döndü...” ifadelerine yer vererek giden Ermenilerin mallarını satışa çıkardıklarını belirtiyordu¹²⁰⁵.

Türklerin gelişen askeri başarıları üzerine diğer bölgelerdeki Ermeniler de büyük oranda Anadolu’yu terk ettiler¹²⁰⁶. Ekim 1922’de Ankara hükümetinin Türkiye’nin yerli Hıristiyanlarına sınırlardan serbest geçiş hakkı vermesi, bu göçü daha da kolaylaştırdı¹²⁰⁷.

4.3. TBMM’DE ERMENİ MALLARIYLA İLGİLİ HUKUKİ ÇALIŞMALAR

Sevr Antlaşmasıyla, Türkiye’nin doğusunda büyük bir Ermeni Devleti kurulması kabul edilmiş, bu kararlar birlikte işgalci güçleri de arkasına alarak cesaretlenen Ermeniler, Doğu ve Güney bölgelerinde Türk ordusuna ve Anadolu halkına karşı gelişen her türlü mücadelenin içerisinde yer almıştır. Ermenilerle mücadele devam ederken, 9 Eylül 1920 tarihinde TBMM’de emval-i metruke konusunun gündeme taşındığı görülmektedir. “*Düşman istilâsından kurtulan mahallerde ahabının firarına mebni sahihsiz kalan emvali menkule ve mezruat hakkında kanun lâyihası*” işgalden kurtarılan bölgelerdeki mallarla ilgili yapılması gereken düzenlemeleri içeriyordu. Layiha, incelenmek üzere Maliye Encümeni’ne gönderilmişti¹²⁰⁸.

Emval-i metrukeyle ilgili meclis içerisinde hukuki çalışmalar başlamakla birlikte, malların korunmasıyla ilgili birtakım uygulamaların yapıldığı da görülmektedir. Ermenilerin sevkiyle birlikte geride bıraktıkları zirai malları ve bunlardan elde edilen ürünler hakkında daha önce birtakım hukuki düzenlemeler yapılmıştı. Buna göre malların idaresi hükümet tarafından yapılıyor, belirli bir bedel karşılığında ve gelirleri sonradan sahibine ödenmek koşulu ile kişilere veriliyor ve sahibi çıkanlar ise iade ediliyordu. Ancak zaman zaman bu mallarla ilgili farklı uygulamalara yönelik önerilerin de geldiği görülmektedir. Bu konuda Adana Cephesi Kumandanlığı, Maraş’ta sahibi kayıp olan ve veresesinin bulunmasının zaman alacağı ekili alanlarla bağların idare ve

¹²⁰⁵ İbrahim İslam, “Milli Mücadele’ye Muhalif Bir Gazete: “Ferdâ”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12, 2009, s. 169-170.

¹²⁰⁶ Atnur, “Yeni Kayıtlar Işığında Tehcirden Dönen Ermeniler Meselesine Bakış”; Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Cambridge, Massachusetts, 1965, s. 286; Mehmet Yetişgin, “Maraş’ta Ermeni Nüfusu: Osmanlı Son Dönemi, Mütâreke ve Milli Mücadele Yılları”, *OTAM*, S. 17, 2005, s. 11-12.

¹²⁰⁷ Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerindeki Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev.: Atilla Dirim), İstanbul 2010, s. 705.

¹²⁰⁸ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 9 Eylül 1336 / 9 Eylül 1920, D. I, C. 4, İçt. 1, İn. 62, s. 38.

iadesinin sıkıntıya sebep olduğu gerekçesiyle malların cemaat idaresine bırakılması yönünde bir öneride bulundu. Konu, Heyet-i Vekile tarafından görüşülmüş, Kumandanlığın teklifi kabul edilmeyerek, bu tür malların hükümetin idaresinde kalmasına karar verilmiştir¹²⁰⁹.

Ermeniler, sevk esnasında birkısım mallarını emaneten Osmanlı Bankası'na bırakmışlardı. Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin Osmanlı Bankası depolarına konulan mallarının yazışmalara sebep olduğu, hatta onların mal bedellerinin bir kısmını İstanbul'da aldıkları bilinmektedir. 1920 yılına gelindiğinde bu malların bir kısmının hala Osmanlı Bankası'nda muhafazasına devam edildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen sahipleri henüz dönmeyen ya da kayıp durumda bulunan kişilere ait malların korunmasına devam edilmesi için hükümet birtakım tedbirler aldı. Antep Osmanlı Bankası şubesindeki tahvil ve sair diğer mallar kasalarda koruma altına alınmıştı. Ancak bölgedeki savaş koşullarının devamı, Osmanlı Bankası'nı çalışanlarından yoksun bırakmıştı. Bankada hiç memurun kalmadığı anlaşıldığından malların muhafazası için TBMM hükümeti aldığı bir kararla, kasaların hemen Maliye Vekâleti memurları ve adli kâtibin de bulunduğu güvenilir bir heyet huzurunda açılarak Maliye ve Eytam sandığına ait mablağın alınarak, Maliye Vekâletinden verilecek emir doğrultusunda muamele yapılmasını istemiştir. Ayrıca bankadaki diğer malların da mal sandığında veya her ihtimale karşı güvenilir bir vaziyette koruma altında bulundurulmasına karar verilmiş ve bu kararın uygulaması, Dâhiliye ve Maliye memurlarına bırakılmıştır¹²¹⁰.

4.3.1. 20 Nisan 1922 Tarihli Kanun

TBMM'nin Doğu ve Güney bölgelerinde sağladığı başarılar, değişen şartlar ve ardından Ermeni nüfusunun göçü, işgalden kurtarılan bu bölgelerde kalan mallar konusunun 14 Mart 1921'de yeniden TBMM'de görüşülmesine neden oldu. Meclis'in bu tarihteki toplantısına hem Maliye Encümeni'nin hem de Vekiller Heyeti'nin kanun tasarısına ilişkin mazbataları okundu. Kanun tasarısının gerekçesinde, düşman istilâsından kurtarılan mahallerde, çeşitli nedenlerle buldukları yerleri terk edenlerin mal ve mezruatının şunun bunun eline geçtiği, gereksiz yere idare ve tasarruf edildiği, bazı yerlerde de Kuva-i Milliye kumandanlarınca bu mallara el konulup iâşe ihtiyaçları

¹²⁰⁹ BCA. Bakanlar Kurulu Kararları (BKK), 30.18/1.8.19. 16 Ağustos 1336 / 16 Ağustos 1920.

¹²¹⁰ BCA. BKK. 30.18/1.2.11. 14 Haziran 1336 / 14 Haziran 1920.

için kullanıldığıının haber alındığı belirtilerek, bu gibi sahipsiz malların hükümet tarafından idare edilmesi ve elde edilecek hasılatın mal sandıklarında saklanmasının bir kanunla belirlenmesinin gerekli olduğu yazmaktaydı. Devamında da daha önce koruma altına alınan mal sahiplerine, bu malların idare edilmesi için harcanan para çıkıldıktan sonra geri kalanının ödeneceği belirtiliyordu.

Beş maddeden oluşan tasarının ilk maddesi, düşman istilasından kurtarılan yerlerde sahibinin firarı veya kaybolması sonucu sahipsiz kalmış taşınabilir malların yerel yönetim tarafından satılmasını, taşınmazlar ve ekili alanların ise hükümetçe idare edilerek, gelirlerinin mal sandıklarına verilmesini öngörüyordu. İkinci maddede ise, geri dönecek kişilerin mallarının kendilerine iadesi, bu malların idaresi ve muhafazası için harcanan miktar çıkıldıktan sonra kalan miktarının mal sandıklarından ödeneceği belirtiliyordu. Üçüncü madde, emval-i metrukeye el koyanların hükümet tarafından men olunacağı ve haklarında takibat yapılmasıyla ilgiliydi. Dördüncü ve beşinci maddelerde, kanunun yayımlandığı tarihten itibaren geçerli olacağı ve uygulanmasına Maliye, Dâhiliye ve Adliye Vekillerinin yetkili olduğu belirtiliyordu. 4 Ocak 1921 tarihli Maliye Encümeni'nin mazbatasası ise, tasarıda birkaç küçük değişiklik yapmıştı. Buna göre, birinci maddede hükümetin harap olan haneleri, imar ettirmek şartıyla satabileceği yönünde bir değişiklik yapıldı. Üçüncü maddede yapılan değişiklikle, emval-i metrukeye el koyanların hükümet tarafından değil de idare tarafından men edilmesi uygun görülüyordu.

Kanun tasarısı görüşülürken, mebuslar konu hakkında farklı düşüncelere sahipti. Örneğin, 14 Mart'ta yapılan toplantıda ilk söz alan Konya Mebusu Vehbi Efendi, hükümetin gidenlerin zayi olacak veya çürüyecek mallarını satıp bedellerini koruyabileceği, fakat taşınmaz malları satamayacağını, bunun kanunen ve dinen caiz olmadığını ve böyle bir kanunun kabul edilemez olduğunu belirtti. İkinci olarak söz alan Karesi Mebusu Hasan Basri Bey, bu kanun gerekli olduğunu söyleyerek, kanunun kabulüyle bu malların ziyandan kurtarılacağını ifade etmiştir. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey ise Maliye Encümeni ve Vekiller Heyeti tarafından verilen iki kanun layihası arasındaki farklılıkları ortaya koyarak, Vehbi Bey'in konuşmasını değerlendirdi.

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, kişilerin doğrudan malını tasarrufa hakkı olduğunu, kendisinin bir mazeret dâhilinde bulunmadığı durumlarda hükümetin bu malların idaresine hakkı olduğunu ve zaten bu yönde kanun mevzuatının bulunduğunu da hatırlattı. Hüseyin Avni Bey sözlerine, Maliyenin idare edeceğine inanmadığı bu malların her şeyden önce eğer kişi yaşıyorsa malı ile ilgili işlemleri ya kendisinin ya da vekilinin yapması gerektiğini, ölmüşse varisinin olduğunu, o da yoksa Hazine tarafından yapılmasının uygun olduğunu ekledi.

Kanunla ilgili bir tespit de Erzurum Mebusu Nusret Bey'den geldi. Nusret Bey konuşmasında öncelikle Ermenilerin bölgede yaptığı katliamlara ve ihanete dikkat çekti. Ermenilerin isyan ettiklerini, dolayısıyla kalan dükkân, hane gibi mülklerin de Hazine'nin olması gerektiğini, bölgede Ermeni nüfusunun kalmamasından ve tekrar memleketlerine gelemeyeceklerinden dolayı bu malların kayıt altına alındıktan sonra Hazinesinin istediği gibi tasarruf edebileceğini; isterse satacağını, isterse hususi heyetler ve komisyonlar vasıtasıyla idare ettireceğini ya da Müslümanlara verebileceğini söyledi.

Bursa Mebusu Operatör Emin Bey ise Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan gibi Balkan ülkelerinin göç eden Müslümanların mallarına yaptığı gasp ve el koyma uygulamalarını örnek göstererek kanuna, Müslümanlardan zarar görenlerin telafisinin bunların mallarından karşılanmasına dair bir ekleme yapılmasını istiyordu. Emin Bey'in bu teklifi, Kırşehir Mebusu Yahya Galip tarafından değerlendirilmiş, şartların her gün değiştiğini yarının neler getireceğinin bilinmediğini söyleyerek, hükümetin Ermeni mallarını idare ettiğini, ancak geri dönüş kararıyla birlikte gelen Ermenilerin mallarını aldıkları gibi iki şahitle Müslümanlara ait malları da aldıklarını ekledi¹²¹¹.

Kanunla ilgili tartışmaların devamında, emval-i metrukeyle ilgili bazı mebusların tekliflerinin de Meclise geldiği görülmektedir. Tokat Mebusu Mustafa Bey ve arkadaşlarının 2 Mayıs 1921'de Ermenilerden kalan emval-i metrukenin yararlanma hakkının sahiplerine verilmesine dair kanun teklifi¹²¹² 18 Haziran'da reddedildi¹²¹³. Bir diğer kanun teklifi de 4 Temmuz 1921'de Aydın Mebusu Dr. Mazhar Bey'den geldi.

¹²¹¹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 14 Mart 1337 / 14 Mart 1921, D. I, C. 9, İçt. 2, İn. 7, s. 121-126.

¹²¹² TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 2 Mayıs 1337 / 2 Mayıs 1921, D. I, C. 10, İçt. 2, İn. 28, s. 194.

¹²¹³ Kanun teklifi, 18 Haziran'da "Ashabi vefat eden veyahut gaybubet eyliyen Ermenilerin metruk emlak ve arazileri ispatı veraset mümkün olmadığı halde erbabi vukuftan teşekkül edecek komisyon marifetiyle hakkı intikal ashabına itası lüzumuna dair Tokad Mebusu Mustafa Beyin teklifi kanunisi Encümenimizce şayanı müzakere görülmeyerek ekseriyetle reddedilmiş olmakla" gerekçesiyle kabul edilmedi (TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 18 Haziran 1337 / 18 Haziran 1921, D. I, C. 12, İçt. 2, İn. 39, s. 391).

Mazhar Bey, işgal bölgesinde bulunan ülkelerden göç eden Müslümanların emval-i metrukeden ücretsiz olarak istifade etmelerini teklif ediyordu¹²¹⁴. 18 Temmuz'da yeniden görüşülen teklif, ilgili encümenlere gönderildi¹²¹⁵.

Kanun hazırlıkları devam ederken, mallarla ilgili ortaya çıkan sıkıntılar, hükümetin yeni tedbirler almasına neden oldu. Alınan tedbirlerden biri de, bu malların satışı konusundaydı. Sevk edilen Ermenilerden Küpeliolu Pavli Efendi'ye ait mağazada bulunan emval-i metrukeden birkısım zahire eşi tarafından satılmıştı. Hükümet satışı yapılan bu malların mazbata karşılığında alınmasını istiyordu. Bu nedenle hazırlanmış bir kararname ile bu tür malların mazbata ile alınması gerektiği belirtildi¹²¹⁶.

Milli Mücadelenin yoğun bir şekilde devam ettiği bu süreçte Mecliste emval-i metrukeyle ilgili çalışmalar yapılırken, TBMM'nin ordunun ihtiyaçlarına yönelik bu mallardan faydalandığı görülmektedir. Kütahya-Eskişehir Savaşları sonucunda Türk Ordusunun Sakarya'nın doğusuna çekilmesinin ardından kısa bir zamanda Yunan Ordusunun Ankara üzerine yeni bir taarruz başlatması beklenmekteydi. Ordunun ve askerinin durumu oldukça kötüydü. Birinci ve İkinci İnönü Savaşları ile azalan kaynaklar, bu son çarpışmalarla tükenme noktasına gelmişti. Orduda hem silah, hem de araç-gereç eksikliği vardı. Bu koşullar altında ordunun savaşma yeteneğini kaybetmesinden korkuluyordu¹²¹⁷. Üstelik ekonomik durum, ülkenin savunma giderlerini karşılayacak güçte değildi. Böyle bir ortamda çıkarılan 7-8 Ağustos 1921 tarihli Tekâlif-i Milli Emirleri¹²¹⁸, varlık yokluk mücadelesi veren Anadolu halkının savaş atmosferi içinde topyekûn ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için seferber olması demektir. Mustafa Kemal de, bu emirlerle halk üzerinde yaratılmak istenen etkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

“Memleket ve milletin maddi ve manevi bütün kuvvetlerini sonucun elde edilmesine yöneltmek için hiçbir tedbir ve girişimde müsamaha edilmeyerek, ne yer ve zaman ne de vatan mefhumu karşısında ayrıntıdan ibaret olan diğer düşünceler ile bağlı olmayarak düşman ordusunun yok edilmesinden ibaret olan bu tek amaca

¹²¹⁴ TBMM, *Zabit Ceridesi*, 4 Temmuz 1337 / 4 Temmuz 1921, D. I, C. 11, İçt. 2, İn. 46, s. 127.

¹²¹⁵ TBMM, *Zabit Ceridesi*, 18 Temmuz 1337 / 18 Temmuz 1921, D. I, C. 11, İçt. 2, İn. 52, s. 311.

¹²¹⁶ BCA. BKK. 30.18/3.26.4. 26 Haziran 1337 / 26 Haziran 1921.

¹²¹⁷ Tezcan, s. 130-131.

¹²¹⁸ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Sürmeli, *Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, Ankara 1998.

*ulaşmak için zorunlu olan her şey yapılacaktır*¹²¹⁹. Bu amaçla halka çeşitli sorumluluklar yükleyen ve 10 emirden oluşan Tekâlif-i Milliye Emirleri'nin 6 sayılı olanı, ordunun giyimine ve beslenmesine yarayan bütün sahipsiz mallara el konulmasını içeriyordu. Bu mallar içerisinde emval-i metruke olan nitelendirilen mallar da bulunuyordu. 5 alt başlıktan oluşan 6 sayılı emirin ayrıntıları şu şekildeydi:

Madde: 1- İki, üç, dört numaralı Tekâlif-i Milliye emirlerinde tedariki bildirilen eşya ve erzak cinsinden muhtelif mahallerde mevcut emval-i metrukeye, Tekâlif-i Milliye Komisyonlarınca vaz-ı yed edilecek, miktarı tespit ve fiyatı takdir olunarak kuruşlu bir mazbata mahalli mal sandığına verilecektir.

Madde: 2- Emval-i metrukeden bu suretle alınanlar için Tekâlif-i Milliye Komisyonları evvelki emirlerde bildirildiği veçhile üçer kıta muntazam defter tutacaklar bunun bir suretini Levazımat-ı Umumiyyeye göndereceklerdir.

Madde: 3- Alınan emval-i metruke cins ve miktarları 10 Eylül 37 tarihine kadar Müdafaa-i Milliye Levazımat-ı Umumiye Dairesine Tekâlif-i Milliye Komisyonları tarafından telgrafla bildirilecektir.

Madde: 4- Emval-i metrukenin derc ve idharında tekasül ve suistimali görülenler ve tekalifi kendi malı imiş gibi tesahüp etmeye kalkanlar hıyanet-i vataniyye cürmü ile itham edileceklerdir.

Madde: 5- Altı numaralı olan bu Tekâlif-i Milliye emri hemen Komisyonlara tebliğ edilmek üzere bilumum Vilayet ve Livalara ve İstiklal Mahkemelerine yazılmış bera-yı malumat Vekâletlere ve Cephe Kumandanlığına yazılmıştır.

Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere bu mallara gelişigüzel el konulmamış, kayıt altına alındıktan sonra kullanılması sağlanmıştır. Diğer mallar gibi emval-i metruke mallarını toplama yetkisi, bu işle resmi olarak görevlendirilen Tekâlif-i Milliye Komisyonları vasıtasıyla yapılacaktı. Alınan mallar da yine resmi tutanakla yetkililere bildirilecekti. Emval-i metrukeye uygulanacak olan emirlerin en dikkat çekici yönü ise yapılacak işlemler sırasında herhangi bir suiistimale sebebiyet verecek kişilerin vatan haini suçu ile cezalandırılacak olmasıydı. Bu sırada Mecliste de emval-i metrukede görülen suiistimler konusunun gündeme geldiği görülmektedir.

¹²¹⁹ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, Ankara 1990, s. 383-384.

Emval-i metrukeyle ilgili Mecliste görüşülen bir başka konu da, düşman istilasından kurtarılmış bölgelerde evleri tahrip olanlara emval-i metrukeden verilmiş evler hakkında yapılacak düzenlemelerdi¹²²⁰. Maliye Encümeninin hazırlamış olduğu mazbata, 7 Nisan 1921'de görüşülmeye başladı. Kanun layihasının birinci maddesi, savaş esnasında evleri yıkılmış ve tahrip edilmiş olan istiladan kurtarılan bölge halkına emvali metrukeden verilmiş olan evlerden kira bedeli alınmamasına yönelikti. Kanunun müsvedde metninde ise bu bölgeler Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakir ve Sivas Vilayetleri ile Maraş ve Antep livaları olarak gösterilmiştir. İkinci maddede, bu kişilerin aile nüfuslarına ve durumlarına göre oturdukları evlerin yeterli ve uygun olduğu idare meclisince tetkik edilerek anlaşıldığı takdirde bu bilgileri içerir bir cetvel hazırlanarak içlerinde oturan kişilere verileceği yazmaktadır. Üçüncü maddeyle bu şekilde oturdukları evlere sahip olanların yıkılmış olan evlerinin arsalarının ise hükümet adına kaydedileceği bildiriliyordu. İşlemlerin bitmesinin ardından vergi konulacağı da dördüncü maddeyle belirleniyordu. Konya Mebusu Vehbi Efendi, kanun layihasının ilk maddesinin birkaç vilayeti kapsamına karşı çıkmış, diğer bölgeleri de kapsamını istemiştir. Karesi Mebusu Hasan Basri Bey ve Kırşehir Mebusu Müfit Efendi de Vehbi Efendi'ye katıldıklarını dile getirmişlerdir¹²²¹. Layihada, öncelikle doğu bölgelerinin esas alınması ve yerleştirildikleri evlere karşılık kendi evlerinin hükümet adına kaydedilmesi önerisi dikkat çekicidir. Böylece devlet, kira bedeli karşılığında kişilerin kendi malları üzerinde söz sahibi olacaktır. Bölge halkına yardım konusu tekrar tekrar Meclis'in gündemine gelecektir.

Kanunla ilgili bir başka mazbata da, 2 Eylül 1920 tarihli İcra Vekilleri Heyetince hazırlanan kanun layihasına¹²²² yönelik, incelenmek üzere gönderildiği Adliye Encümenince hazırlanan mazbatadır. Mazbata, 15 Eylül 1921'de yine gerekçesiyle birlikte Meclis'e sunuldu. Kanun tasarısının birinci ve ikinci maddeleri tek maddede birleştirildi. Yapılan birtakım değişikliklerle, düşman istilasından kurtarılan yerlerde sahibinin firarı veya kaybolması sonucu sahihsiz kalmış taşınabilir malların hükümet tarafından usulüne uygun olarak satılmasını, taşınmazlar ve ekili alanların ise hükümetçe idare edilerek, değeri, kira bedeli ve gelirleri, masrafları çıkarıldıktan sonra emanet hesabına kaydedilerek mal sandıklarına verilmesini öngörüyordu. Sahibi geri

¹²²⁰ BCA. BKK. 30.18/1.18.9. 2 Teşrin-i Sâni 1336 / 2 Kasım 1920.

¹²²¹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 7 Nisan 1337 / 7 Nisan 1921, D. I, C. 9, İct. 2, İn. 17, s. 391-395.

¹²²² BCA. BKK. 30.18/1.10.7. 2 Eylül 1336 / 2 Eylül 1920.

dönerlerin taşınmaz malları ile mal sandığına verilmiş paraları kendilerine iade edilecekti. İkinci madde kişilerin vekâlet yoluyla malları üzerindeki tasarruf haklarıyla ilgili olup bu konuda daha önceki kanun tasarılarında yer almayan bir maddeydi. Buna göre, kanunun yürürlüğe girdiği tarihten öncesinde düzenlenen vekâletnamelerin geçerli olduğu, sonrasındaki vekâletler geçerli olmayıp yapılacak uygulamalarda vekâletin hükümete geçtiği yazmaktadır. Üçüncü madde, Maliye Encümeni mazbatasının üçüncü maddesiyle aynıdır. Dördüncü maddenin belirlenmesinde gerekçe olarak, firar ve kaybolma olaylarının sadece istila uğramış yerlerde değil diğer bölgelerde de olabileceği düşüncesi gösterilmiştir. Bu nedenle maddede, kanun hükümlerinin işgale uğramamış diğer bölgelerde de geçerli olması öngörülmüştür. Kanunun beşinci ve altıncı maddeleri önceki tasarılarla aynıdır¹²²³.

Adliye Encümeni tarafından hazırlanan kanun layihası, 17 Eylül’de görüşülmeye başladı. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, bazı sakıncalarından dolayı kanunda kısmi değişiklikler yapılmasını istedi. Hasan Fehmi Bey’e göre, birçok emval-i metruke hükümetin idaresindedir ve bu durum hükümeti büyük bir sıkıntıya sokmaktadır. Bu nedenle kanunun birinci maddesinin; “*Düşman istilâsından kurtulan mahallerde sahibinin firar veya gaybubetine mebni sahipsiz kalmış olan emval-i menküle ile gayrimenkuleden müşerrefi harabolanları hükümetçe usulü dairesinde fûriht olunur*” şeklinde değiştirilmesi ve ondan sonraki ibarenin aynen kalmasından yanadır. Böylece Hasan Fehmi Bey, harap hale gelmiş ve istifade edilemeyen mallar için yapılacak muamelelerin hükümeti sıkıntıya düşüreceği, büyük bir zarara sebebiyet vereceğinden, bunların satılarak paralarının sahiplerine iadesi ya da onlar adına idare edilmesi gerektiğini düşünüyordu.

Konya Mebusu Vehbi Efendi ise kanuna birtakım ilaveler yapılmasının uygun olacağı fikrindeydi. Vehbi Efendi, malların hükümetin idaresinde kalmasından yana olmamakla birlikte satılmasına da sıcak bakmıyordu. Satışların bir faydası olmadığı gibi bazı bölgelerde satın alacak kimse olmadığı için taşınmaz malların ve ekili alanların bölge halkına verilmesinin ve onlar tarafından işlettirilmesinin kanun maddelerine konulmasını, bu durumun hem halkın hem de hükümetin yararına olacağını düşünüyordu.

¹²²³ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 15 Eylül 1337 / 15 Eylül 1921, D. I, C. 12, İçt. 2, İn. 76, s. 220-222.

Konya Mebusu Musa Kâzım Bey de kanundaki eksiklikleri dile getirdi. Musa Kâzım Bey, düşman işgalinden kurtarılan bölgelerdeki vatandaşların firar etmemesi ve kaybolmaması durumunda bunlara ne denileceği, gelememiş olanlara da kayıp mı denileceği veya bir vekil tarafından malları idare edilirken kendisi haricinde gelişmiş bir sebepten dolayı gitmiş ve bir sahihsizlik meydana gelmiş olanlara ait bir hükmün bulunmadığının mı söyleneceği gibi sorularla kanundaki eksikliklere dikkat çekmekteydi. Gerçekten de firar ve kaybolma dışında savaş dolayısıyla birçok kişi buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalmış ve bunların yerlerine geri dönmeleri de mümkün olmamıştı. Kanunun bu kişileri kapsayıp kapsamayacağı ve bunların malları için de geçerliliği konusunun netlik kazanması gerekiyordu.

Kanundaki eksikliklerin yanı sıra birtakım belirsizlikler olduğunu söyleyen mebuslar da vardı. Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey, emval-i menkule ve emval-i metruke kelimelerinin Hristiyanlara özgü bir tabir gibi algılandığını dile getirirken, kastedilen bu malların Hristiyanlara mı yoksa Müslümanlara mı ait olduğunun belirtilmesi gerektiğini söylüyordu. Ancak Meclisin genel havasından böyle bir ayrıma gidilmediği anlaşılmaktadır.

Karesi Mebusu Hasan Basri Bey, daha önce bu konuda Meclis'e gelen kanun layihalarına gönderme yaparak, "*Heyet-i Umumiyye bazı kanunlar geliyor. Bu kanunlar burada bir kere arzı endam ettikten ve bir encümene havale olunduktan sonra bir daha karşımıza çıkmıyor*" diyordu. Bu nedenle Meclisin 17 Eylül tarihli toplantısında, gündeme gelen iki kanunun birlikte incelenmesi kabul edildi¹²²⁴.

10 Kasım 1921 tarihinde, daha önce Meclis'e gelen "*Düşman istilâsından kurtulan mahallerde ahabının firarına mebni sahihsiz kalan emvali gayrimenkule ve mezruat hakkında, haneleri hedim ve tahribolunan vilâyatı müstahlasa ahalisine emvali metrukeden verilmiş olan haneler hakkında*" olan kanun layihalarının yanı sıra Aydın Mebusu Doktor Mazhar Beyin, "*tahtı işgalde bulunan memalikten hicret eden Müslümanların emvali metrukeden meccanen istifade ettirilmesi*" yönündeki teklifi görüşülmeye başlandı.

Muvazenei Maliye Encümeni'nin tezkeresinin okunmasıyla başlayan görüşmelerde ilginç ayrıntılar ortaya çıktı. Meclisin 14 Mart 1921 tarihli toplantısında,

¹²²⁴ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 17 Eylül 1337 / 17 Eylül 1921, D. I, C. 12, İct. 2, İn. 77, s. 225-231.

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, bu kanunun genel olarak bütün müslim ve gayrimüslim Osmanlı tebaasına ait bir kanun olduğunu ve bu açıdan son derece önem taşıdığını vurgulamıştı. 17 Eylül tarihli toplantıda ise Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey'in kanuna konu olan metruk malların, Hristiyanlara mı yoksa Müslümanlara mı ait olduğu yönündeki ikilemi, Meclis'te ayırım olmadığı şeklinde tezahür etmişti. 10 Kasım'da yapılan görüşmelerde bu ayırımın olmadığı daha net ifade edildiği görülmektedir. Erzincan Mebusu Emin Bey, emval-i metruke olarak nitelendirilen malların sadece Ermenilerin terk etmiş oldukları mallar değil, savaş dolayısıyla bırakılan mallar olarak iki çeşit olduğunu dile getirdi. Böylece farklı bir boyut kazan emval-i metruke malları artık sadece Ermenilerin dolayısıyla da Hristiyanların mallarını değil aynı zamanda Müslüman malları için de kullanılan bir anlam taşımaya başladığı görülmektedir. Görüşmelerde kanunlarla ilgili farklı görüşler ortaya çıktı.

Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, görüşülen iki kanun layihasının birbirleriyle ilgisi olmadığını söyleyerek, emval-i metrukeden evlerin bedelsiz olarak savaş dolayısıyla haneleri yıkılan ve tahrip olan kişilere verilmesinin mümkün olmadığını belirtti. Bunların bir sahibi olduğunu ve hükümetin bunları sadece idareye yetkisinin olduğunu altını çizen Hasan Bey, aksi takdirde doğabilecek hukuki sakıncalarından da bahsetti.

Hasan Fehmi Bey'in bu ifadelerine karşılık, kanun teklifinde bulunan Aydın Mebusu Mazhar Bey, öncelikle Yunanlılar tarafından işgal edilmiş bölgelerdeki Müslümanların mallarına yönelik haksız uygulamalarından bahsederek, vatanın müdafaasında her türlü fedakârlıktan kaçınmayan bu insanlara yardım edilmesinin gerekli olduğunu ortaya koydu. Mazhar Bey'in asıl dikkat çekmek istediği nokta, bölge halkına bu malların sahipliğinin değil sadece kullanım hakkının verilecek olmasıdır¹²²⁵. Farklı görüşlerin belirdiği görüşme sonucunda kanunun incelenmek üzere Adliye, Şeriye ve Muvazenei Mâliye Encümenlerine gönderilmesine karar verildi.

Milli Mücadelenin ağırlık kazandığı bu dönemde kanunun yeniden görüşülmesi için uzun bir süre beklenmesi gerekti. 16 Nisan'da yeniden yapılan görüşmelerde ilk olarak "Memaliki müstahlasadan firar veya gaybubet eden ahalinin emvali menkule veya gayrimenkullerinin idaresi hakkında kanun" tasarısı ele alındı. Adliye Encümeni

¹²²⁵ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 10 Kasım 1337 / 10 Kasım 1921, D. I, C. 14, İçt. 2, İn. 108, s. 157-161.

mazbatası okunduktan sonra kanun maddelerinin görüşülmesine başlandı. Pek çok kişi kanun hakkında görüş belirtti. Kars Mebusu Fahreddin Bey Rusya'nın ve Erzurum Mebusu Nusret Efendi, Balkan hükümetlerinin Türk mallarına uyguladığı siyaseti örnek vererek Ermenilerin ihanetine de dikkat çektiler. Nusret Efendi, nasıl Balkan hükümetleri Türklere kalan mallara el koyduysa TBMM hükümetinin de aynısını yapmasını istemekte, ihanet halinde olan Ermenilerin mallarının devletin tasarrufuna geçmesi gerektiğini düşünmekteydi. Ermenilerin ihanetine dikkat çeken bir başka isim de Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Beydi. Ancak Hüseyin Avni Bey, katliamda bulunmamış Ermenilerin geri dönebileceğini ve mallarının tamamının iade edileceğini söyledi.

Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey, hükümetin kanun olmadığı için bu tür mallara müdahale edemediğinden, bu durumun birçok keyfi ve fuzuli kişisel tasarruf hakkı doğurduğundan şikâyet ediyordu. Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi ise kanunun dış politikaya etkisinin olup olmadığının araştırılmasından sonra hükümet tarafından satılabileceği ve gelirlerinin hazineye verilebileceğini söylüyordu. Sivas Mebusu Mustafa Taki Efendi de dış siyasetin önemine ve ileri de ne olacağı konusundaki belirsizliğe dikkat çekerek, yapılacak barış antlaşmasına kadar malların hükümet tarafından sadece muhafazasından yanadır. Bu düşüncelere karşılık Kars Mebusu Cavid Bey'in sözleri hem yabancı ülkelerin baskısını, hem de dönemin havasını yansıtmaya açıktır. “ *Bizim memleketimizde bir şey yapacağımız zaman bir âdet var; acaba ecnebler ne der? Acaba ecneblere dokunur mu? Gibi birtakım şeyler daima düşünürüz ve bu düşünmekle yapacağımız işten çekiniriz, halbuki bizim düşmanlarımız memleketimizi işgal ettiler, Anadolu'muzun bir kısmını, Trakya'mızı işgal ettiler, hiç böyle bir şey düşünmediler. Bugün benim Edirne'deki evim emvali metruke olarak idare olunuyor. Bana on para vermedikleri gibi benim vekilime de vermiyorlar. Aydın ve İzmir havalisinin ne halde olduğu malûm. Eskiden Ermeni hükümetinin elinde kalan arazi ve emlâk de malûm. Düşmanlarımız bunların hakkında hiçbir şey düşündükleri yok. Bizim hakkımızda mahzuru siyasi var mı, yok mu diye düşünmüyorlar. Eğer arkadaşlar, bu meselede mahzuru hukuki, adlî vardır demiş olsalardı arkadaşlar onu o zaman düşünürdük. Fakat kanun bunu da izale etmiştir. Emvali menkule olursa satılır, çünkü durmaz, çürür, mahvolur. Emvali gayrimenkule olursa muhafaza edilir. Sonra eshabı gelince iade edilir. Bunun için bendeniz mahzuru*

siyasiyi gayrivârit addediyorum ve bu suretle düşünmemenizi rica ediyorum". Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ise tam aksine dış siyasetteki gelişmelerden çekindiği için kanunun ertelenmesi gerektiğini düşünüyordu¹²²⁶.

Kanunla ilgili meclis çalışmaları devam ederken, 12 Mart 1922 tarihinde kabul edilen bir kararname ile kayıp durumda bulunan gayrimüslim unsurların gönderecekleri vekâletnamelerin kabul edilmemesi kararı alındı¹²²⁷. Bu kararın alınmasına gerekçe olarak da şu esaslar belirtildi: İnsanların haklarının zarardan korunması amacıyla, yalnız İstanbul noterleri tarafından verilen vekâletnamelerin kabulü önceden mahkemelere tebliğ olunarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetince halkın hukukî işlemlerini korumaya yönelik olan bu iznin kaldırılması durumunu gerektiren ortada genel bir sebep mevcut değilse de, ateş kesten sonra Milli Mücadelede Yunanlılık ve Pontusculuk gibi davalarla tâbi oldukları hükümetlerden ilişkisi kesilen ve Yunanistan ile İstanbul ve diğer ülkelere kaçanlar ile düşmanlarımıza katılan Trabzon, Samsun, Ordu, Giresun havalisi Rumlarından bazılarının bu izinden yararlanarak İstanbul noterlerinden onaylı vekâletnameler göndererek mahkemeler ve dairelerde genel takip ve çıkar sağladıkları anlaşılmış ve hukuki durumları tâbi oldukları hükümetlerine karşı ihanet etmiş olmakla beraber, düşman tarafına katılmaktan başka bir mahiyeti haiz olmayan ve bu itibarla memleketin sadık uyrukluları hukukunu korunmuş, herhangi bir idari ve kanuni izinden yararlanmaları adalet mantığı ve hikmetle bağdaşmayan bu gibi isyan eden kişiler tarafından gönderilmiş ve gön derilecek olan vekâletnamelerin gerek mahkemeler ve gerek diğer hükümet dairelerince kabul edilmemesi gerektiği görülmüş olmakla söz konusu havalı Rum uyruklular tarafından bu şekilde dışarıdan gönderilecek vekâletnamelerin, önceden verilen izinlerin ayrı tutularak mahkemeler ve hükümet dairelerince kabul edilmemesi kararlaştırılmıştır.

Meclis önceki kanun çalışmalarına devamla, kanunun kabul edildiği 20 Nisan 1922 tarihine kadar bu şekilde pek çok kez görüşmeye açtı. Son kez görüşüldüğü 20 Nisan 1922 tarihinde dahi yine tartışmalara sebep oldu. Konya Mebusu Vehbi Efendi, önceki itirazlarına ek olarak mal sahiplerinin kanunun kabulünden sonra vekâlet yoluyla tasarruflarının sona ermesinin uygun olmadığını şu sözlerle dile getirdi: *"bir kimse malik olduğu bir şeyde asaleten tasarruf eder, isterse meşru dairede vekâletle de*

¹²²⁶ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 16 Nisan 1338 / 16 Nisan 1922, D. I, C. 19, İçt. 3, İn. 28, s. 215-227.

¹²²⁷ Kardeş, "Tehcir" ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, s. 125-126.

tasarruf eder kanun yapıncaya kadar sizin vekâletiniz muteber idi ama biz kanun yaptık ve bundan böyle siz vekil gönderirseniz kabul etmiyoruz, diye reddi vekâlet, ne şer'an, ne de başka suretle caiz değildir”.

Vehbi Efendi, kanunun birinci maddesinde geçen “firar ve gaybubet” durumlarının nasıl ortaya çıktığı üzerinde de durmuş ve mallara buna göre muamele yapılması gerektiğini söyledi. Vehbi Efendi gibi Konya Mebusu Musa Kazım Efendi de “firar ve gaybubet” kelimeleri üzerinde durarak bu iki kavramın kanunu kabul edilemez hale getirdiğini dile getirdi. Bunun yanı sıra Musa Kazım Efendi, Meclis’e sorduğu sorularla kanun tasarısındaki aksaklıkları belirtti. Kanunun idari ve siyasi sebeplerle başka yerlere sevk edilen kişileri kapsayıp kapsamayacağı, mal sahibinin vekili varsa bu malın yine sahipsiz mi kabul edileceği, bu sorulardandı. Musa Kazım Efendi, açıkladığı bazı sebeplerle kaybolan kişilerin varislerinin mal üzerindeki hakkının devam ettiğini ve bunların mallarına dair bir kanun yapılmasına da gerek olmadığını düşünüyordu. Görüldüğü gibi kanun görüşmelerinde kavramların belirsizliği ve kimleri kapsayacağı konusu tartışmalara sebep olmuştu. Özellikle firar ve kaybolma durumlarının hangi esaslarla belirleneceği konusu merak ediliyordu.

Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi ise devlete karşı itaatsizlik edenleri dört kısma ayırarak, bunlardan geri dönenlerin mallarına ona göre muamele yapılması gerektiğini düşünüyordu. Bu malların sahiplerinin geri dönüşüne kadar hükümet tarafından korunması gerektiğini, geri dönmeyenlerin ve varisi olmayanların mallarının hazineye ait olacağını ifade ediyordu.

Görüşmeler esnasında söz alan Erzurum Mebusu Salih Efendi farklı bir noktaya dikkat çekti: Ticaretle uğraşan Ermenilere % 2 faizle para verildiğini, örneğin onların Erzurum’da, toplam 220 bin lira tüccar ve sermayedara borçlarının bulunduğunu belirten Salih Efendi, Cibril Efendi’nin kendisine 2 bin altın borcu olduğunu, ama adamın firar ettiğini, bunun gibi firar eden pek çok kişide alacağı olanların bulunduğunu belirtti¹²²⁸.

Kanun tasarısı tartışılırken mebusların görüşleri de dikkate alınmış, buna göre kanuna yeni maddeler eklenmiştir. Hüseyin Avni Bey’in, sahipsiz emval-i metruke ve ekili alanlara fuzuli müdahale edenlerin bu malları hemen hükümete teslim etmeye

---

¹²²⁸ Onaran, s. 135.

mecbur olduğu, kanunun ilanından bir hafta sonraya kadar hükümete teslim etmeyenler hakkında kanuni takibat yapılacağı yönündeki önerisi, kanuna üçüncü madde olarak eklendi. Fahreddin Bey, bu sürenin 1 aya uzatılmasını istediysen de olduğu gibi kabul edildi. Yine Saruhan Mebusu Reşad Bey'in emval-i metrukeden gizli olanları ihbar edenlere malın bedelinin yüzde 10'u kadarının ihbariyeye olarak verilmesi teklifi tartışmasız dördüncü madde olarak kabul edildi.

Kanunda değişiklik yapılmasını isteyen Mebuslar da vardı. Konya Mebusu Vehbi Efendi birinci maddenin gereksiz olduğunu düşünerek kanundan çıkarılmasını istedi. Musa Kazım Efendi ise birinci maddede geçen firar ve kaybolanlara yönelik uygulamanın, siyasi ve idari sebeplerle nakledilen kişileri de kapsamamasını istedi. Her iki mebus da bu istekleri doğrultusunda takrir verdi. Hüseyin Avni Bey de ilk madde de değişiklik yapılmasını istiyordu¹²²⁹.

Sonuç olarak uzun süre Meclis'te tartışılan kanun maddeleri tek tek okunarak, yapılan tartışmalardan sonra 115 kabul, 37 red ve 26 çekimser olmak üzere toplam 178 kişinin katılımıyla 20 Nisan 1922 yılında kabul edildi¹²³⁰. 7 maddeden oluşan ve orijinal metinde “Memalik-i müstahlasadan firar veya gaybubet eden ahalinin emval-i menkule ve gayr-i menkullerinin idaresi hakkında kanun” olarak adı geçen kanun, şu hükümleri içermektedir¹²³¹:

Madde: 1- Düşman istilasından kurtulan mahallerde sahiplerinin kaçma ve kaybolmalarından dolayı sahipsiz kalmış olan terk edilmiş taşınır mallar, hükümetçe usulüne göre müzayede ile satılır ve taşınmaz mallar ile ekili alanlar hükümetçe idare edilerek gelirleri, kira bedelleri ve diğer gelirleri, masrafları çıkarıldıktan sonra emanet hesabına kayıt edilmek üzere mal sandıklarına verilir. Ancak bunlardan geri dönenlerin taşınmaz malları ile emaneten mal sandıklarına teslim edilmiş olan tutar kendilerine iade olunur.

Madde: 2- Bu kanunun yürürlük tarihinden önce düzenlenen vekâletnamelere dayanılarak usulüne göre yapılan sözleşmeler geçerli olup, kanunun yürürlük tarihinden

¹²²⁹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 20 Nisan 1338 / 20 Nisan 1922, D. I, C. 19, İçt. 3, İn. 31, s. 303-321.

¹²³⁰ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 20 Nisan 1338 / 20 Nisan 1922, D. I, C. 19, İçt. 3, İn. 31, s. 321, 335-336.

¹²³¹ Hadisat-ı Hukukiyye ve Tarihiyye, II. Tertip, C. 1, S. 4, İstanbul 1338 / 1922, s. 58; Kardeş, “Tehcir” ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, s. 97-98.

itibaren söz konusu sözleşmelerden doğan haklar ile bu sözleşmelerdeki vekâlet görevleri, hükümete geçmiştir.

Madde: 3- Sahipsiz terk edilmiş mallar ve ekili alanlara gereksiz müdahale edenler, bu kanunun yayım tarihinden bir hafta sonraya kadar hükümete teslim etmeye mecburdurlar. Bunu yapmayanlar, idari yolla men edilir ve haklarında kanuni işlem yapılır.

Madde: 4- Terk edilmiş mallardan gizli kalmış olanları ihbar edenlere, meydana çıkarılan malın bedelinin yüzde onu ihbariye olarak verilir.

Madde: 5- Bu kanun hükümleri, savaş veya siyasi nedenlerle diğer mahallere kaçmış veya kaybolmuş oldukları hükmen sabit olan kişilerin taşınır ve taşınmaz malları ile ekili alanları hakkında da geçerlidir.

Madde: 6- Bu Kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde: 7- Bu Kanunun hükümlerini yürütmeye Maliye, Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri yetkilidir.

TBMM kabul edilen bu kanunla, sadece Hristiyanların değil, Müslümanların metruk mallarıyla ilgili düzenlemeler de getirmiş oldu. Düşmandan kurtarılmış bölgelerde, sahiplerinin kaçması veya kaybolması sonucu sahipsiz kalan taşınır mallar hükümet tarafından satılacaktı. Taşınmaz malların ise yapılan masraflar çıkarıldıktan sonra gelirleri sahipleri adına kayıt altına alınacaktı. Görüldüğü gibi bu madde ile hükümet, daha önce olduğu gibi mallar üzerinde sadece tasarruf hakkına sahip olup, bu mallar yine sahipleri adına kaydedilecekti. Yani herhangi bir mal kaybı söz konusu değildi. Bu doğrultuda hükümet, malları idare yetkisine sahip olarak, kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren mal sahiplerinin vekili durumuna gelmektedir. Bu malları fuzuli işgal edenler cezalandırıldığı gibi ihbar edenlere de malın bedelinden ihbariye verilecektir ki, bu yöntem Osmanlı dönemi uygulamaları arasında da mevcuttur.

Kanunun kabul edilişiyile birlikte birtakım sıkıntılar ortaya çıktı. TBMM bu kanunun kabulüne kadar, Osmanlı Devletince kabul edilmiş olan 8 Ocak 1920 tarihli kararnameye göre hareket etmişti. Aynı anda iki uygulamanın olmasıyla ortaya çıkan karışıklık nedeniyle birtakım sorunlar yaşanmaktaydı. Bu ikiliği ortadan kaldırmak için Ali Cenani Bey tarafından TBMM'ye 14 Eylül 1922'de bir takrir verildi. Aynı gün

Mecliste konuşma yapan Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, her iki kanunun birlikte tatbikinden kaynaklanan sıkıntılardan bahsederek hemen görüşülmesini istedi. Böylece, 8 Ocak 1920 tarihli kararname iptal edildi¹²³². TBMM, 8 Ocak 1920 tarihli kararnameyi iptal etmekle, İttihat ve Terakki döneminde çıkarılan ve söz konusu kararname ile ortadan kaldırılan 26 Eylül 1915 tarihli geçici kanun ve 8 Kasım 1915 tarihli nizamnameyi de tekrar yürürlüğe koymuş oluyordu. Bu durumu aşmak amacıyla İcra Vekilleri Heyeti, 31 Ekim 1922’de 8 Kasım 1915 tarihli nizamnamede bazı değişiklikler yaptı. Buna göre nizamnamenin 5. ve 8. maddeleri değiştirilirken, 7. madde kaldırıldı.

5. madde Tasfiye Komisyonlarının yapısıyla ilgiliydi. Daha önceki nizamnamede, komisyonlar, Dâhiliye ve Adliye Nezaretlerinin birlikte tayin ve ilân edecekleri mahallerde kurulacak, Dâhiliye Nezaretinin tayin edeceği bir başkan ile Adliye ve Maliye Nezaretleri tarafından atanan birer kişiden oluşacaktı. Yapılan değişiklikle, komisyonlar artık bölgenin en büyük mülkiye memuru tarafından tayin olunacak mal memurunun başkanlığında idare ve belediye meclisinden ve varsa ticaret odası üyelerinden birer kişiden oluşacaktı. Bu komisyonlarda mahalli savcılar, denetleyici olarak gerekirse alınan kararlara, idare meclisi nezdinde itirazda bulunabileceklerdi.

Değişiklik yapılan 8. madde komisyon üyelerine verilecek ücret ve bu komisyonların görev süreleriyle ilgilidir. Sekizinci madde ile bu ücretler artırılarak, il ve sancaklardaki komisyon başkanlarına her toplantı için iki şer, kaza komisyon başkanları ile il ve sancak üyelerine birer buçuk ve kaza üyelerine de birer lira ücret verilecektir. Çalıştırılmasına kesin gerek görülecek kâtiplere verilecek aylık ücret komisyonca belirlenecektir. Haftada dört ve günde bir defadan fazla toplantı için ücret verilmeyecektir. Bu komisyonlar esasen kişileri nakledilmiş ya da edilecek veyahut göç edecek olan mahallerde dahi nakil tarihi veya göçten itibaren dört ay içinde görevlerini tamamlamaya mecburdurlar. Bu sürenin uzatılmasının gerekli olduğuna dair sebepler bulunduğu takdirde, Maliye Nezaretinden alınacak izin üzerine, bu süre iki ay uzatılabilecektir.

Nizamnameye ayrıca bir madde daha eklenmiştir: Savaştan önce veya sonra her ne sebeple olursa olsun seyahat amacıyla yabancı veya işgal edilmiş ülkelere gidip

¹²³² TBMM, Zabıt Ceridesi, 14 Eylül 1338 / 14 Eylül 1922, D. I, C. 23, İçt. 3, İn. 102, s. 49.

henüz dönmemiş olan kişilerin dönüşüne kadar, taşınır ve taşınmaz malları hükümetçe idare edilecekti¹²³³.

8 Kasım 1915 tarihli nizamname yapılan değişikliklerle tekrar yürürlüğe girerken, yapılan hukuki düzenlemeler, uygulama alanına da yansımış, İcra Vekilleri Heyeti, Yunan ordusu ile birlikte çekilen Rum ve Ermenilerin geride bıraktıkları ipek böceği tohumlarının ziraatçılara dağıtılması yönünde bir karar almıştı¹²³⁴.

Yapılan hukuki çalışmalara devamla 20 Nisan 1922 tarihli kanunun bazı maddelerini değiştirmek üzere kanun layihaları hazırlandığı görülmektedir. İcra Vekillerinin hazırladığı 24 Ağustos 1922 tarihli kanun layihası, 20 Nisan tarihli kanunun birinci maddesine bir fırka eklenmesi için hazırlanmıştı. Buna göre, hükümetçe idare edilen ve müzayede ile kiraya verilecek olan emval-i gayrimenkulenin kira bedelini, tamir masrafını ve halen sahibi olan kişinin istifadesini temin edemeyecek kadar harap bir halde bulunan ve zamanla hükümetçe idare ve kiraya verilmesi mümkün olmayan metruk malların müzayede ile satılarak, gelirinin sahibi adına kaydını öngörüyordu¹²³⁵. 24 Aralık 1922 tarihli olup 20 Nisan tarihli kanuna ek olarak hazırlanan layiha, sevk ya da kaybolmak suretiyle ikâmeti belli olmayan kişiler aleyhinde açılan davalarla ilgili düzenlemeleri esas alıyordu¹²³⁶. 31 Aralık tarihli layiha ise kanunun 5. maddesinin değişikliğini öngörüyordu. Buna göre, savaş veya siyasi sebeplerle kaçmış veya kaybolmuş oldukları yapılacak tahkikat üzerine en büyük mahalli memurun onayı ile sabit olan kişilerin taşınır, taşınmaz malları ile ekili alanları hakkında dahi geçerlidir. Bu kişilerin kaçma veya kaybolmalarından 20 gün önce ve onu takip eden günlerde taşınır ve taşınmaz mallarını elden çıkarmak ya da bu mallar üzerindeki mülkiyet haklarını kayıt altına almak gibi muamelelerinin tamamını geçersiz sayıyordu¹²³⁷.

Bu süreçte gündeme gelen bir başka husus da Yunanistan'dan savaş tazminatı yerine Anadolu'daki Yunan tebaasına ait emval ve emlakın istenilmesidir. Böylece hem mali durumu savaş tazminatı ödeyecek kadar iyi olmayan Yunanistan'ın verdiği zarar karşılanacak, hem de Yunanistan'ın Anadolu ile bağlantısı kesilmiş olacaktı. Bu amaçla

¹²³³ BCA. BKK. 30.18/6.34.14. 31 Teşrin-i Evvel 1338 / 31 Ekim 1922.

¹²³⁴ BCA. BKK. 30.18/6.37.1. 16 Kasım 1338 / 16 Kasım 1922.

¹²³⁵ BCA. BKK. 30.18/5.25.12. 24 Ağustos 1338 / 24 Ağustos 1922.

¹²³⁶ BCA. BKK. 30.18/6.41.16. 24 Kanun-i Evvel 1338 / 24 Aralık 1922.

¹²³⁷ BCA. BKK. 30.18/6.42.20. 31 Kanun-i Evvel 1338 / 31 Aralık 1922.

Yunan tebaasına ait malların tespiti yapılırken, emval-i metruke de gündeme gelmiş, mahalli idarecilerden, hicret etmiş Rum ve Ermenilerin de mallarının tespitini yapmaları istenmiş¹²³⁸, hatta bu konuda bir kararname hazırlanmıştı¹²³⁹. Yunanistan'dan istenecek tazminat konusu Lozan'da çözümlenirken, yine Lozan'da Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesi doğrultusunda gelecek Müslüman muhacirler göz önünde bulundurulurken, Ermenilerden ve Rumlardan kalan metruk malların miktarı ve durumlarıyla ilgili bilgi edinilmeye çalışılmış, çeşitli bölgelerden gelen yazılarda bu mallarla ilgili ayrıntılar yer almıştır¹²⁴⁰. Ancak yaşanan gelişmeler, bu mallardan Lozan öncesi dönemde yararlanılmayı zorunlu kılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın son bulması ve değişen şartlar doğrultusunda emval-i metrukede yeni düzenlemeler gündeme gelecektir. Yunan ordusunun geri çekilişi sırasında ordunun geçtiği yerlerde yol açtığı tahribat ve kayıplar TBMM'nin gündemine gelmiş, hatta Yunan tahribatını tespit etmek için "Tetkik-i Mezalim Komisyonu" kurulmuştu. Halide Edip, Yakup Kadri ve diğer bazı Türk yetkililerin de bulunduğu komisyonun, Sivrihisar'ın yedi köyünü içine alan seyahatlerine dair incelemeleri, bu yıkımı gözler önüne sermektedir¹²⁴¹. Bu yıkım ve

¹²³⁸ BCA. BMGM. 30.10/218.472.11. 27 Eylül 1338 / 27 Eylül 1922.

¹²³⁹ BCA. BKK. 30.18/5.30.11. 1 Ekim 1338 / 1 Ekim 1922.

¹²⁴⁰ Lozan'da Yunanistan ile yapılan 30 Ocak 1923 tarihli Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi doğrultusunda Ermeni ve Rum nüfusa ait ayrıntılı çalışmaların yapıldığı bölgelerden biri de Çankırı Sancağıdır. Nisan ayına ait kayıta, başlıklar halinde verilen Ermenilerin metruk mallarıyla ilgili birkaç ayrıntı şu şekildedir:
- Firar veya kaybolan şahıslara ait mallar; bu başlık altında herhangi bir mal ayrıntısı bulunmamakta, yok gözükmemektedir.
- İdari ve siyasi sebeplerle bir mahalden diğer mahale sevk edilen şahıslardan metruk emlak ve akar; bu başlık altında da herhangi bir kayıt yoktur.
- Vesika olarak memleketi terk edenler; 227 erkek, 240 kadın olmak üzere toplam 467 kişi gitmiş ve bunlardan boş kalan emlak ve akar olarak 2879 lira değerindeki 40 adet ev ve 5 adet dükkân kalmıştır. Arazi olarak ise, 62 lira değerindeki 5 dönümlük 7 adet tarla ve 96 lira değerindeki 13 dönümlük 2 adet bağ olmak üzere toplam 18 dönüm, 158 lira kıymetinde arazi bulunmaktadır. Emlak, akar ve arazinin toplam değeri 3037 liradır.

- Mübadeleye tabi tutulacak ekalliyetler : 1. Mübadeleye tabi tutulacak şahıslardan kalacak emlak ve akarat; kadın erkek nüfus gösterilmezken, 2686 lira değerinde 40 ev, 193 liralık 5 dükkân olmak üzere toplam 2879 lira değerindedir. 2. Arazi; bu başlık altında metruk araziye yerleştirilebilecek muhacirlerin sayısı, hane, tarla, bağ miktarı ve toplam değeri ile yine muhacirlerin meslekleri de taşçı, terzi, zirai, dülgere ve kuyumcu olarak belirtilmiştir (BCA. TİGM. 272.10/2.12.4. Nisan 1339 / Nisan 1923). Bolvadin'den gelen kayıta ise Ermenilerin terk ettikleri gayrimenkullerin durumu hakkında bilgi verilmiş, 2 adet un değirmeni, bağ, sebzelik, fidanlıklar ve ipek böceği için bir çiftlik, arazi ve hayvanlar için meraya sahip bir çiftlik, Karamık Karacaören civarında her türlü ürünün yetiştirilebildiği kıymetli bin dönümü aşkın arazi olduğu belirtilmiştir. Yine Karahisar'da ikâmet ederken kaybolmuş Ermenilerden kalan kısmen kullanılamaz, kısmen de başkalarının eline geçmiş malların gelecek olan muhacirlere verilmesi gerektiği ve henüz muhacirin iskânı yapılmayan Bolvadin'e sanatkâr ve çiftçi erbabı olan Drama ve civarından 1500 hanelik muhacir gönderilebileceği bildirilmektedir (BCA. TİGM. 272.10/2.12.8. 27 Teşrin-i Sâni 1339 / 27 Kasım 1923).

¹²⁴¹ Ü. Gülsüm Polat, "Yunan Tahribatına Amerikalı Misyonerlerin Bakışı ve Bir Raporun Arka Planı", *Akademik Bakış*, 5(10), Yaz 2012, s. 71-96.

tahribatın açtığı yaralar, TBMM hükümetince sarılmaya çalışılacak ve bu bağlamda emval-i metrukenin kullanımı söz konusu olacaktır. Daha önce ifade edildiği gibi hükümet, savaş koşulları nedeniyle zarar görmüş kişilerin sıkıntılarını gidermek adına, düşman istilasından kurtarılmış bölgelerde evleri tahrip olanlara emval-i metrukeden ev vermiş, bu evler hakkında birtakım hukuki düzenlemeler de yapmıştı. İlerleyen tarihlerde yine bu kişilere yardım etmek amacıyla bazı mebuslar tarafından soru önergesi verildiği görülmektedir. İzmit Mebusu Sırrı Bey tarafından verilen önergede, ev ve dükkânları Yunanlılar tarafından tahrip ve eşyaları yağma edilen kişilere emval-i metruke dükkânlarının kira karşılığında verilmesi öneriliyordu¹²⁴².

4.3.2. 15 Nisan 1923 Tarihli Kanun

Lozan öncesi Meclis içerisinde emval-i metruke ile ilgili çalışmalara devamla, 29 Mart 1923 tarihinde “İstanbul’dan Kaçan ve Kaybolan Kişilerin Taşınır ve Taşınmaz Malları” ile ilgili olarak düzlemeler getirilmişti. Nitekim İstanbul da işgale uğramış şehirler arasındaydı. Bu nedenle talimatname hükümleri içerisinde 20 Nisan 1922 tarihli kanunun izleri görülmekte ve İstanbul’dan kaçan ve kaybolan kişilerin terk edilmiş taşınır ve taşınmaz malları hakkında, bu kanunun beşinci maddesi hükümlerinin uygulanması gerektiği belirtilmekteydi. Ayrıca siyasi sebepler veya savaş nedeniyle kaçan veya kaybolanların terk edilmiş malları hakkında bir sebeple hak iddiasında bulunulmadığı takdirde, hükümetçe kişilerin kaçtığı veya kaybolduğunun ispatına gerek görülmeden işlem yapılacaktır. Hak iddiasında bulunanların ise mallarının kayıt ve tespiti ile yetinilerek hüküm sonucu beklenilecekti. Ancak söz konusu mallardan çabuk bozulanlar varsa, bunlar derhal satılacak ve bedelleri sahipleri adına emaneten saklanacaktı. Bu kişilerin geçiminden sorumlu olduğu aile fertlerinin terk edilmiş mallarına el konulduğu takdirde, söz konusu mallardan evler ile ev eşyaları mirasçılara ve ticari malları ise terk edilmiş kabul edilecekti. Seyahat belgesi veya pasaportla gidenlerin malları terk edilmiş mal olarak değerlendirilmeyecekti. Fiilen savaş halinde bulunan Yunan uyrukluların terk edilmiş malları hakkında daha önce Heyet-i Vükelaca kabul edilmiş olan 1 Ekim 1922 tarihli kararnameye göre işlem

¹²⁴² BCA. BMGM. 30.10/5.30.2. 1 Mart 1339 / 1 Mart 1923.

yapılacaktı. İstanbul ili ve bağlı yerleri adına bu işlemleri yürütmek için de Defterdarlığın teklifi üzerine valilikçe yalnızca bir komisyon kurulacaktı¹²⁴³.

Ermenilerin geri dönüşü ve mallarıyla ilgili düzenlemeler Lozan Konferansı'nda çözüme kavuşacaktır. Ancak emval-i metruke konusu sevke tabi tutulan kişilerin malları borçları ve alacakları hususunda daha önce yapılmış düzenlemelerle birlikte Lozan görüşmelerinin ikinci dönemi başladığı sıralarda TBMM'nin yeniden gündemine gelecektir. Zira bu konuda yabancı baskıları da hala devam etmektedir¹²⁴⁴. Böylece 15 Nisan 1923 tarihli toplantıda, daha önce bahsedilen iki layiha ile birlikte toplam beş kanun layihası görüşülmüştür: Tasfiye kararnameinin ilgasına dair kanun lâyihası ve Kavanini Maliye Encümeni mazbatası, memaliki müstahlasadan firar veya gaybubet eden ahalinin emvali menkule ve gayrimenkulelerinin idaresi hakkındaki 20 Nisan 1338 tarihli Kanunun birinci maddesine bir fıkra ilâvesine dair kanun lâyihası, 20 Nisan 1338 tarihli Emvali Metruke Kanununa tezyili istenilen kanun lâyihası, Emvali Metruke Kanununun beşinci maddesinin tadiline dair kanun lâyihası, 20 Nisan 1338 tarihli Emvali metruke Kanununun ilgasına dair kanun lâyihası, gayrimenkul emvali metrukenin satılıp satılmaması hakkında Heyeti Vekile arasında çıkan ihtilâfın halledilmesine dair İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti tezkeresi ve Adliye Encümeni mazbatası¹²⁴⁵.

¹²⁴³ Kardeş, *Tehcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 153-154. Kabul edilen bu yönetmelikten sonra konuyla ilgili düzenlemelere devamla, 29 Nisan 1923'te kabul edilen "İstanbul'dan Kaçan ve Kaybolan Kişilerin Taşınır ve Taşınmaz Malları Hakkında Yapılacak İşlemlere Dair Kararname" adlı kararname ile her ne sebeple olursa olsun izin almadan İstanbul'dan ayrılan kişilerin mallarıyla ilgili yapılacak işlemler belirlendi (BCA. BKK. 30.18/7.17.14. 29 Nisan 1339 / 29 Nisan 1923).

¹²⁴⁴ Kanunun yürürlüğe girmesinden önce İtalyan Fevkalade Komiserliği, sevk edilen Ermeni ve Rumlara ait mallara Emval-i Metruke Komisyonları tarafından el konulmasından dolayı, bu kişilerden alacağı olan İtalyan fabrika ve ticarethanelerinin zararlarından hükümetin sorumlu tutacağı yönünde 19 Ocak 1923 tarihli bir takrir verdi (BOA. HR. İM. 40/12. 24 Kanun-i Sâni 1339/ 24 Ocak 1923). Artan baskılar nedeniyle kanun çalışmaları son bulduktan ve ilgili maddeler düzenlendikten sonra (kanunun dördüncü maddesinde yapılan değişikliklerle) borç iddiasında bulunanların hüküm dairesinde müracaat etmeleri istenilmektedir. Bu kapsamda alacak iddiasında bulunan İtalyan fabrika ve ticarethanelerinin bu müracaatı dikkate alınmış, Hariciye Vekâleti, İstanbul Murahhaslığı'ndan kanunun ilgili maddesi uyarınca söz konusu kurumların alacaklarını kayıt ve kabul için müracaatta bulunabileceklerinin İtalyan Fevkalade Komiserliğine bildirilmesini istemiştir (BOA. HR. İ M. 40/39. 23-30 Mayıs 1339 / 23-30 Mayıs 1923). Ancak yapılan hukuki çalışmalar doğrultusunda verilen bu haklara rağmen Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının hemen öncesinde bazı İtalyan kuruluşlarının Ermenilerden alacaklarını tahsil etme konusunda keyfi yöntemlere başvurdukları görülmektedir. Böyle bir durum Mersin'de yaşanmış, Fiyat Acentesi tarafından firari şahıslardan olan Tarsuslu Şalvarcıyan'a ait bir otomobilin iadesi istenmiş, ardından otomobil firma tarafından kaçırılmaya çalışılmıştı. Ancak Şalvarcıyan'a ait olduğu teyit edilen otomobil koruma altına alınmış, konu mahkemeye intikal etmiş ve sonucuna göre muamele edileceği belirtilmiştir (BOA. HR. İM. 79/26. 23 Temmuz 1339 / 23 Temmuz 1923).

¹²⁴⁵ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 15 Nisan 1339 / 15 Nisan 1923, D. I, C. 29, İçt. 4, İn. 25, s. 150.

Kanunla ilgili Meclisteki görüşmeler uzayıp gidiyordu. Heyet-i Vekile, bir an önce kanun çalışmalarının bitirilmesini istiyordu. İzmir’de bulunan İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey gönderdiği yazıda, Heyet-i Vekile tarafından tespit edilen kanun layihasının biran önce tamamlanmasını ve Emval-i Metruke Komisyonlarıyla birlikte mülkiye, maliye ve adliye memurlarının tayinlerinin hızlandırılmasını istiyordu¹²⁴⁶.

Uzun tartışmaların ardından, kanun layihaları da dikkate alınarak “*Başka Mahallere Nakledilen Kişilerin Terk Edilmiş Malları, Borçları ve Alacakları Hakkındaki 26 Eylül 1915 Tarihli Kanunun Bazı Maddeleri ile 20 Nisan 1922 Tarihli Terk Edilmiş Mallar Kanununu Değiştiren Kanun*¹²⁴⁷” kabul edilerek, bu anlamda yeni bir düzenlemeye gidildi. Kabul edilen 9 maddelik kanunla, 26 Eylül 1915 tarihli kanunun 2., 4., 7., 8., maddeleri değiştirilmiş, 9. maddesi ile ayrıca 20 Nisan 1922 tarihli Emval-i Metruke Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. Tek tek maddeleri okunarak kabul edilen 15 Nisan 1923 tarihli kanun şu değişiklikleri getirmiştir:

Madde: 1- Başka Mahallere Nakledilen Kişilerin Terk Edilmiş Malları, Borçları ve Alacakları Hakkındaki 26 Eylül 1915 Tarihli Kanunun ikinci maddesi şu şekilde değiştirilmiştir:

Birinci maddede belirtilen kişilerin nakledildikleri zaman sahip oldukları icareteynli müsakkafat ve müstagallat vakfiyelerin Evkaf Hazinesi ve diğer taşınmaz malların Maliye Hazinesi adlarına kayıtları yapılarak her iki kısım taşınmaz malların takdir olunacak bedellerinden, tasfiyeden sonra kalacak miktarı, bahsi geçen hazinelerce sahipleri adına emaneten gelir olarak kayıt olunur. Söz konusu mallara dair ortaya çıkacak davalarda, hazineler hasm olur ve bu mallarda tasarrufun ispatında, muvazaa (danışıklılık) olmaması şartıyla, tapu senetlerinden başka belgeler de geçerli sayılır. Bahsi geçen kişilerin nakil tarihlerinden on beş gün önceki süre içinde yapmış oldukları devir işlemlerinde danışıklılık veya dolandırıcılığın varlığı mahkemeye tespit edildiği takdirde, bu sözleşmeler fesih ve iptal edilir. Geçerli evrak ve diğer belgelere dayanan bir sözleşme olmaksızın fuzuli işgal edilen terk edilmiş taşınmaz mallar, komisyon kararıyla on beş gün içinde en büyük mülkiye memuru tarafından tahliye ettirilir.

¹²⁴⁶ BCA. BMGM. 30.10/66.439.17. 23 Eylül 1338 / 23 Eylül 1922.

¹²⁴⁷ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 15 Nisan 1339 / 15 Nisan 1923, D. I, C. 29, İçt. 4, İn. 25, s. 159-175.

Bu madde görüşülürken, yeniden düzenlenmesi için teklifte bulunulur. Özellikle Çorum Mebusu Haşim Bey, yapılan düzenleme hakkında sıkıntıları dile getirir. Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey'in, maddede öncesinde geçen "senedat-ı hakaniye yerine tapu seneti" denmesi fikri kabul edilerek bu şekilde yürürlüğe girer.

Madde: 2- Kanunun ikinci maddesi, söz konusu Kanunun dördüncü maddesinde yapılan değişikliği öngörmektedir. Buna göre, terk edilmiş mallarda hak ve nakledilen kişilerde alacağı olduğunu iddia edenler, Türkiye'de ikâmet edenler, birinci madde gereğince kurulan komisyonlara bu kanunun yürürlük tarihinden ve henüz kurulmamış olanların her bölgede kuruluş tarihinden itibaren dört ve yabancı ülkelerde bulunanların altı ay içinde asaleten veya vekâleten müracaatla alacaklarını kayıt ve kabul ettirmeye ve her çeşit tebligat için komisyonun kurulduğu bölgede bir ikâmetgâh göstermeye mecburdurlar. Bu sürenin bitiminden sonra görülecek davalar hakkında, genel hükümler geçerli olacak ise de bu gibi davalarda davalının itiraz edip yeminden kaçınması durumunda hüküm verilmesi, hâkimler için yasaktır. Bu kanunun yürürlük tarihine kadar özellikle itiraz edip yeminden kaçınılıp da alınan ve henüz tamamen icra edilmemiş olan gıyabî ilâmlar yok hükmünde olup sahiplerinin bu kanuna göre davayı takip etmeleri serbesttir. Bu komisyonlar her mahalde kuruluş tarihinden itibaren azami bir yıl süreyle görev yaparlar. Bu sürenin sonunda sonuçlanmayan maddelere ilişkin işlemler, sonuç türüne göre ait olduğu mahkemeler ve dairelere devredilir.

Madde: 3- Söz konusu Kanunun yedinci maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir. Nakledilmiş kişilerin terk edilmiş malları, bu Kanunun yayımından önce mahkemeler ve resmî daireler tarafından konulmuş olan ihtiyatî hacizler yok hükmünde olup, haczi koyanlar veya mahkemelerde görülen davası olanlar, bu Kanunun hükümlerine tâbi olacaklardır. İcraî hacizler kanuni hükümler dairesinde tamamlanır ve sonuçlandırılır. Bu kişilerin lehine görülmekte olan davalar hazineler tarafından yine genel hükümlere göre takip ve sonuçlandırılır. Üçüncü madde okunduktan sonra hemen kabul edilmiş, itiraz ya da görüş bildiren olmamıştır.

Madde: 4- Kanunun sekizinci maddesindeki değişiklik, komisyonların kuruluşu, bu kanunun diğer hükümlerinin uygulanması ve yürütülmesi ile değişikliği dairesinde bir yönetmelik ile tayin edilecektir. Dördüncü madde de, herhangi bir tartışmaya sebep olmadan aynen kabul edilmiştir.

Madde: 5- Bu madde ile kanunun, “Evkaf ve Mâliye Nezaretleri hazineleri adına kayıtları yapılan vakfiyeler ile diğer taşınmaz mallar, Muhacirin Nizamnamesine göre muhacirlere bedelsiz olarak dağıtılabılır” şeklindeki dokuzuncu maddesi yürürlükten kalkıyordu.

Madde: 6- “Her ne suretle olursa olsun kaybolan, bir yerden ayrılan veya yabancı ve işgal edilmiş ülkelere ya da İstanbul ve bağlı yerlerine kaçanların terk edilmiş taşınır ve taşınmaz malları, borçları ve alacakları hakkında dahi, sözü edilen 26 Eylül 1915 tarihli Kanun ile bu değişiklik hükümleri uygulanır”.

Bu maddenin okunmasıyla birçok mebus söz alarak görüşlerini bildirmişlerdir. Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey, seyahat serbestliği olduğunu, İstanbul’a giden bir kişinin nasıl firar etmiş sayılacağı ve resmi olarak gitmiş ise ne yapılacağını soruyor, İstanbul’un bugün resmen hâkimiyet altında olduğunu hatırlatarak bu maddenin konulmasıyla bu hâkimiyetin inkâr edildiğini belirtiyordu. Buna karşılık Adliye Encümeni Mazbata Muharriri ve aynı zamanda Biga Mebusu olan Hamid Bey, bunların İstanbul’da bulunuş sebeplerinin siyasi olduğunu söylemiştir. İstanbul mevzuundan dolayı şiddetli tartışmalar yaşanmış, hatta Bolu Mebusu Şükrü Bey, altıncı maddedeki “İstanbul ve mülhakatı” tabirinin kaldırılması yönünde teklifte bulunmuş, ancak kabul edilmemiştir¹²⁴⁸.

Madde: 7- 20 Nisan 1922 tarihli Emval-i Metruke Kanununun yürürlükten kaldırılmıştır. Bu maddenin görüşülmesine geçmeden önce Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey’in yedinci madde olarak kabul edilmesini istediği takrir okunur. Süleyman Sırrı Bey, önce gerekçelerini sunarak, yedinci maddenin “*Hane, akar, bağ ve bahçe gibi emvali metruke-i gayrimenkulenin haraba yüz tutmuş olanlarıyla iradı masrafını temine kâfi olmayanları bil müzayede satılır*” şeklinde olmasını teklif ediyordu. Ancak ret sedalarının yükseldiği teklife karşı çıkılmış, yedinci madde ise olduğu gibi kabul edilmiştir.

Madde: 8- Bu Kanun, yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde: 9- Bu Kanun hükümlerini, Şeriye, Evkaf, Adliye, Dâhiliye ve Maliye Nezaretleri yürütür.

¹²⁴⁸ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 15 Nisan 1339 / 15 Nisan 1923, D. I, C. 29, İçt. 4, İn. 25, s. 173-174.

Kanunun birinci maddesi ile 26 Eylül 1915 tarihli kanunun ikinci maddesi değiştirilmiştir. Zira 26 Eylül 1915 tarihli kanunda, taşınmazlardan Evkaf Nezareti ile ilgili olanların Evkaf Hazinesi, diğerlerinin Maliye Hazinesi adına tescil edilmesi ve bedellerinin takdir edilmesi esastır. Gelirlerin, tasfiyeden sonra masrafları çıkarılarak sahiplerine verileceği hükmü vardı. Yapılan değişiklik sonrasında taşınmaz malların takdir olunacak bedellerinden tasfiyeden sonra kalacak miktarı sahipleri adına emaneten gelir olarak kaydedilecektir¹²⁴⁹. 26 Eylül 1915 tarihli kanun zamanında sevk edilen kişiler yine Osmanlı topraklarında Osmanlı vatandaşı olarak yaşıyorlardı. 15 Nisan 1923 tarihi itibari ile ise savaş bitmiş, sevk edilenlerin önemli bir bölümü Osmanlı topraklarını terk etmiştir. Dolayısı ile Devletin, büyük bir bölümü topraklarında yaşamayan bu kişilere taşınmaz mallarının doğrudan ödenebilmesi zorlaşmıştır. Bundan dolayı da Devlet, taşınmazın, doğrudan sahiplerine ödenmesi yerine Maliye ve Evkaf Nezaretleri hazinelerine, sahipleri adına emaneten gelir olarak kaydetmiş, mal sahiplerinin gelip bu emanet sandıklarındaki gelirleri almalarını öngörmüştür. Kaldı ki, ödemenin yapılmaması da mümkündür, çünkü bazı durumlarda, mal varlıkları borcu ödemeye yetmeyebilir. Ancak her iki halde de bu taşınmazların evveliyatının gerçek sahiplerine yani Ermenilere ait olduğu Osmanlı ve TBMM tarafından kabul edilmektedir. Zaten yapılan uygulamalarda bunu doğrulamaktadır.

Kanunda ayrıca söz konusu mallara ilişkin olarak ortaya çıkacak davalarda Maliye ve Evkaf Hazinelerinin hasım olacağı belirtilmiştir. 26 Eylül 1915 tarihli kanunda Defteri Hakani memurlarının hasım olması öngörülmüştü. Şöyle ki gerek 26 Eylül 1915 gerekse de 15 Nisan 1923 tarihli kanunlarda nakil edilen kişilerin geride bıraktıkları taşınmazların Maliye ve Evkaf Hazinesi adına kayıtları yapılacağı belirtilmektedir. Yani nakledilenlerin geride bıraktıkları mallar, kanun gereği Maliye ve Evkaf

¹²⁴⁹ Ermenilerin yapılan düzenlemeler sonucu daha sonraki yıllarda mallarının gelirlerinden faydalandıkları görülmektedir. Böyle bir örnek, Paris'te ikâmet eden Madam Horop Simpatyan'ın İstanbul'daki gayrimenkul gelirlerinin kendisine gönderilmesi isteği durumunda ortaya çıktı. Simpatyan, İstanbul'da bulunan ve Emval-i Eytam İdaresi ile Beytülmal Müdüriyeti nezdinde bulunan mallarının kira gelirlerinden 200 lirasını zaruri ihtiyaçları için istemiş, bunun üzerine istenen para, Emval-i Eytam İdaresince, Osmanlı Bankası vasıtasıyla banka irsali 105 kuruşluk gönderme masrafları çıkarıldıktan sonra kendisine verilmek üzere Paris Şehbenderliğine gönderilmiştir (BOA. HR. İM. 190/63. 29 Haziran 1926; BOA. HR. İM. 193/2. 8 Temmuz 1926; BOA. HR. İM. 196/55. 21 Ağustos 1926; BOA. HR. İM.195/74. 24 Ağustos 1926; BOA. HR. İM. 199/51. 18 Eylül 1926; BOA. HR. İM. 200/2. 23 Eylül 1926; BOA. HR. İM. 205/4. 27 Kasım 1926). Simpatyan'ın mal gelirleriyle istekleri devam etmiş, yine aynı kurumlar tarafından 1927 yılında kendisine veya vasisi Takohi (?) Simpatyan'a teslim edilmek üzere 84 lira 55 kuruşluk kira gelirlerinin, masrafları çıkarıldıktan sonra 84 lira olarak gönderilmiştir (BOA. HR. İM. 205/48. 2 Aralık 1926; BOA. HR. İM. 209/7. 16 Ocak 1927).

Hazineleri adına tescil edilecek, bir diğerk ifade ile kaydedilecektir. Dolayısı ile 26 Eylül 1915 tarihli kanunda terk edilmiş mallarla ilgili olarak ortaya çıkacak davalarda defteri hakani memurlarının hasım gösterilmesi yanlıştı. Çünkü bu taşınmazların sahibi tapu idaresi veya tapu memurları değildir. Defteri Hakani memurları sadece tapu sicilini düzenlemek ve geride kalan malların mülkiyetini Maliye ve Vakıflar idaresine geçirmekle sorumlu ve yetkilidirler. Hiçbir şekilde bu taşınmazların sahibi olmadıkları gibi açılacak davalarda da hasım olamazlardı. Yapılan bu yeni düzenleme ile hukuki bir yanlışlıktan dönülmüş, davaların muhatabının Maliye ve Evkaf Nezaretleri olduğu kabul edilmişti.

Kanunun kabul edilişiyile birlikte, fuzuli işgal edilen malların tahliyesinin en geç 15 gün içerisinde yapılması ve bundan da bölgenin en büyük mülkiye amirinin sorumlu tutulması uygun görülmüştür. Böylece Devlet, bu taşınmazlarla ilgili yapılan haksız kullanımların da önüne geçmeye çalışmıştır.

Kanunun ikinci maddesi ile 26 Eylül 1915 tarihli kanunun dördüncü maddesi değiştirilmiştir. 26 Eylül 1915 tarihli Kanunun 4. maddesi, amacı karşılamadan yoksundu. Madde, terk edilmiş malların sahiplerinde alacağı olanlarla ilgilidir ve alacaklılara komisyona müracaat mecburiyeti getirmekte ve bunu süreye bağlamaktadır. Kanunun verdiği süre ve devamında ülkenin her yanı savaş ve işgallere sahne olmuştur. Ayrıca, birçok yerde savaş nedeniyle komisyonlar kurulamadığı için, müracaat makamı da bulunamamıştır. Bu sürenin üzerinden sekiz yıla yakın zaman geçmiştir ve kanunun 6. maddesiyle de kanunun kapsamı genişletilmiştir. Bu nedenle maddenin yenilenmesine, yeni bir sürenin verilmesine, ayrıca yeni hükümlerin maddeye eklenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Maddenin düzenleniş gerekçesi budur. Yapılan değişiklikle 26 Eylül 1915 tarihli kanunda “Osmanlı ülkesinde ikâmet edenler” ibaresinin yerini “Türkiye’de ikâmet edenler” ibaresi almıştı. Terk edilmiş mallarda hak ve nakledilen kişilerde alacağı olduğunu iddia edenlere, asaleten veya vekâleten bu haklarını aramak için verilen süre, daha önceki kanunda yurt içinde bulunanlar için iki ayken bu süre dört aya ve yurt dışından bulunanlar için dört aydan altı aya çıkarılmıştı. Yine her türlü tebligat için ikâmet gösterme zorunluluğu bulunmaktaydı.

Aynı madde içerisinde, geçen diğerk önemli bir nokta da “birinci madde gereğince kurulan komisyonlara bu kanunun yürürlük tarihinden ve henüz kurulmamış olanların

ise her bölgede kuruluş tarihinden itibaren” ibaresinin kanuna eklenmesidir. Bu durum, daha önce Tasfiye Komisyonlarının tüm bölgelerde kurulamadığının, hala komisyon kurulmayan bölgeler olduğunun ve dolayısı ile sevk edilen Ermenilerden kalan malların belli bir kısmının 15 Nisan 1923 tarihi itibari ile tasfiye edilmediğini göstermektedir. Ayrıca hükümet, bu komisyonlara başvurma zorunluluğu ile birlikte komisyonların hala bazı bölgelerde kurulamadığını dikkate alarak, başvuruların, kuruluş tarihinden itibaren olmasını uygun gördü. Böylece önceki kanundaki eksikliğin ve mallarla ilgili hak kayıplarının önüne geçilmeye çalışmıştır. Yine daha önceki kanunda görülmemesine rağmen komisyonların çalışma süresi ile ilgili olarak kısıtlama getirilmiş, bunların bir yıl içinde görevlerini tamamlaması istenilmiştir. Bu sürenin sonunda işlemler bitmemiş ise işlemlerin sonuç çeşidine göre mahkemeler veya dairelere devredileceği belirtilmiş.

Kanunun üçüncü maddesi 26 Eylül tarihli kanunun yedinci maddesindeki değişikliği ifade ediyordu. 26 Eylül tarihli kanunda, nakledilmiş kişilerin terk edilmiş mallarına bu Kanunun yayımlanmasından önce konulmuş olan ihtiyati ve icraî hacizler yok sayılırken, yapılan değişiklikte sadece ihtiyati hacizlerin yok hükmünde olduğu kabul edilmiş, icraî hacizlere yer verilmemiştir. Ayrıca 26 Eylül tarihli kanunda görülmekte olan davaların komisyon başkanı veya vekili tarafından genel hükümler gereğince takip edileceği ve sonuçlandırılacağı belirtilirken, değişiklikte zaten hasm kabul edilen hazineler tarafından takip edileceği ve sonuçlandırılacağı belirtilmiş.

26 Eylül 1915 tarihli kanunun Maliye ve Evkaf Nezaretleri adına kayıtları yapılan malların muhacirlere verilmesi yönündeki maddesi yürürlükten kaldırıldığı gibi¹²⁵⁰, 20

¹²⁵⁰ Kaldırılan 9. madde, 13 Eylül 1331 tarihli kanunla Evkaf ve Maliye Hazinesi adına kayıtları yapılan taşınmaz malların, göçmenlere bedelsiz olarak dağıtılabilmesine imkân veriyordu. Bu taşınmazların bazıları davalara konu olduğu için, bunların dağıtımında sıkıntılar olabiliyordu. Ayrıca söz konusu kanunun çıkarıldığı günlerde, Yunanistan’la yapılacak mübadele kapsamında iki ayrı kanunun da hazırlık çalışmaları vardı. Bunlardan 13.10.1339 / 13 Ekim 1923 tarih ve 352 sayılı Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti İhdasına Dair Kanunla bir bakanlık kuruluyordu ve 08.11.1339 / 8 Kasım 1923 tarih ve 368 sayılı Mübadele, İmar ve İskân Kanunuyla da göçmenlerin iskânı sağlanıyordu. Bu nedenle anılan 9. maddenin yürürlükten kaldırılması sağlanmıştır. Bu kanunun maddesinin kaldırılmasına rağmen sonrasında pek çok Müslüman muhacirin, hükümet nezdinde iskân ve yardım talebinde bulunduğu ve hükümetin bu isteklere duyarsız kalmadığı görülmektedir. Hükümet gelen bu istekleri büyük bir titizlikle incelemiş, müracaatta bulunan kişilerin yardımı muhtaç ve üzerinde kayıtlı görünen herhangi bir malı olup olmadığını araştırarak ona göre muamele yapmıştır. Böyle bir uygulama, Balkan muhacirlerinden Kalkandelenli Ali Rıza Efendi’nin müracaatı sonucu ortaya çıkmıştır. Ali Rıza Efendi, Balkan Savaşları sonucu hicret ederek İstanbul’a gelmiş, daha sonra Adapazarı’nda sevk edilen Ermeni Ekmekçi Rupen’in evi ve tarlası kendisine verilerek iskân edilmişti. Ermenilerin geri dönüş kararıyla birlikte bu malları iade etmek zorunda kalan Ali Rıza Efendi, bölgede kalmaya devam etmiş, aynı yerde kendisinin yeniden iskânını ve yardım edilmesini istemiştir. Ali Rıza Efendi ayrıca kendisine daha önce verilen ve harap bir halde bulunan mallar için tamir masrafı yaptığından büyük bir zarar içerisinde olduğunu da iddia etmiştir.

Nisan 1922 tarihli kanun da geçerliliğini yitirmiştir. İstanbul ile bağlı yerlerine kaçanların malları ile ilgili madde büyük tartışmalara rağmen kabul edilmiştir.

Kanun, sevke tabi tutulan kişilerin malları, alacakları ve borçları ile ilgilidir. Ancak altıncı maddede geçen “Her ne suretle olursa olsun kaybolan, bir yerden ayrılan veya yabancı ve işgal edilmiş ülkelere ya da İstanbul ve bağlı yerlerine kaçanların terk edilmiş taşınır ve taşınmaz malları, borçları ve alacakları hakkında dahi, sözü edilen 26 Eylül 1915 tarihli kanun ile bu değişiklik hükümleri uygulanır” hükmü, kanunun kapsamını oldukça genişletmiştir. Düzenleme sonrasında sebep ne olursa olsun kaybolan veya yerinden ayrılan kimselerin mallarının da Evkaf ve Maliye hazinesi adına kayıt olacağı öngörülmüştür. Örneğin herhangi bir yerde şehit olup kayıp durumda olan ya da emniyette olmak için daha güvenli yerlere göçen herkesin malları emval-i metruke kapsamına alınmıştır. Doğal olarak kanundan sonra yapılan uygulamalar ile hazineler adına kayıt edilen malların sadece Ermenilere ait olduğunu söylemek büyük bir yanlış olacaktır. Nitekim 16 Ağustos 1924 tarihli olup bu kanunun içeriği ile ilgili bilgi veren bir Amerikan kaydında, kanunun kabulüyle, sadece sürgün edilmiş olan kişilerin değil, aynı zamanda bir şekilde ülkede bulunmayan ya da ülkeyi terk etmiş olan kişilerin de malları, borçları ve kredilerine uygulanabilir olduğu belirtiliyordu. Ayrıca yasadan etkilenen kişiler arasında, 1922 Yunan bozgunundan sonra İzmir ve yöresinden ayrılan Rum kökenli Amerikan vatandaşları olduğu iddia ediliyordu¹²⁵¹.

Kanunun, 29 Nisan 1923’de kabul edilen “13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-u Muvakkat ile iş bu Kanunun Bazı Mevadinı Muadil 15 Nisan 1339 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Talimatname¹²⁵²” ile nasıl uygulanacağı da belirlenmiştir. İki bölümden oluşan kararnamenin birinci bölümü taşınmaz mallara dair düzenlemeleri, ikinci bölümü ise komisyonların kuruluşu, görev ve yetkileri ile ilgili bilgiler içermektedir.

Bu istek üzerine Ali Rıza Efendiyle ilgili gerekli incelemeler yapılmış, sonuç olarak, kendisine daha önce verilen metruk mallara dair muhafaza edilen vesikalar dahi çıkarılmış, bunun dışında yine emlak ve arazisi bulunduğundan böyle bir yardımın yapılamayacağı bildirilmiştir (BCA. TİGM. 272.12/45.75.30. 30 Temmuz 1341 / 30 Temmuz 1925).

¹²⁵¹ USA. National Archives, FW. 367.56/33, Microcopy 353/Roll:62.

¹²⁵² Kardeş, *Tehcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 154-164.

4.3.3. Emval-i Metrukede Görülen Suiistimaller ve Meclis Çalışmaları

Hukuki düzenlemelerin Meclis'te görüşüldüğü bu dönemde, metruk mallar, yapılan suiistimaller dolayısıyla da gündeme taşındı. TBMM ikinci başkanı ve Erzurum Mebusu Celalettin Arif Bey, 22 Eylül 1920 tarihinde Mustafa Kemal'e gönderdiği yazıda, Erzurum'da silah, cephane, yiyecek gibi hususların yanı sıra emval-i metrukede de yolsuzluk yapıldığı haberini vermişti¹²⁵³.

TBMM'de Emval-i metrukeye yönelik çalışmalar devam ediyordu. 25 Kasım 1922'de emval-i metrukeden muhacir iskânına elverişli olan bina ve arazi ile diğer ihtiyaçların Müslüman muhacirlere verilmesi için hazırlanan kanun layihası Meclis'e geldi. Meclis'in 25 Kasım 1922 tarihli toplantısında, kurtarılan bölgelerde incelemelerde bulunan Denizli Mebusu Yusuf Bey ve arkadaşlarının Hüseyin Avni Bey'e gönderdikleri yazı, onların isteği ile tahrir olarak sunuldu. Emval-i metrukede yapılan yolsuzluklara dikkat çeken Yusuf Bey, bu hususları iki madde ile dile getiriyordu: Birinci maddede, kurtarılmış bölgelerde güçlü bir hükümet, bir idare olmadığından durumun ciddi bir hal aldığı dile getirilerek, acilen güçlü bir iktidar sağlanarak adaletin temin edilmesi isteniyordu. İkinci maddede ise emval-i metrukede yapılan yolsuzlukların önüne geçilerek, hazine hukukunun korunması ve işgal boyunca vatana ihanet edenlerin cezalandırılması için bölgeye hemen bir İstiklal Mahkemesi'nin gönderilmesini istiyordu.

Meclis'in aynı gün toplantısında, emval-i metrukede görülen suiistimallere dair Kütahya Mebusu Ragıp Bey'e gelen bir de mektup okundu. Mektupta; mallarla dolu depo ve mağazaların yağma edildiği, Emval-i Metruke Komisyon başkan ve üyelerinin rüşvetle buna göz yumduğu, malların değerinin çok altında satıldığı, Akşehir, Burdur, Isparta, Uşak hatta Ankara'ya kadar gelen mallardan belki mebusların bile satın aldıkları, bazı tüccarların sahte evrak düzenleyerek nasıl bu mallardan nemalandıkları, durumun bazı mebuslara anlatıldığı ve bu mesele için bir İstiklal Mahkemesi görevlendirilmediği takdirde malların heder olacağı gibi ifadeler yer alıyordu. Mektup yağma olaylarına dikkat çekerken, hala bu malların depo ve mağazalarda tutulduğunu da gösteriyordu.

¹²⁵³ *Nutuk Söylev Vesikalar/Belgeler*, III, Ankara 1989, s. 1826-1827.

Mebuslarla ilgili geçen ifadeler üzerine Kırşehir Mebusu Yahya Galib Bey, kendisinin de bir mebus olarak bu durumu kabul edemeyeceğini ve mebuslardan kimin suçlu olduğunun araştırılması ve cezalandırılmasını istedi. Yahya Galip Bey ayrıca, Meclis içinden sekiz on kişilik bir heyet kurularak suiistimal olan mahalle gönderilmesinin uygun olacağını ifade etti. Söz alan Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey, özellikle emval-i metruke evleri konusunda büyük yolsuzlukların olduğunu vurguladı. Karahisar-ı Sahib Mebusu İsmail Şükrü Efendi, kurtarılmış bölgelerde hırsızlık, çapulculuk ve yolsuzluk olaylarının çokça yaşandığına dikkat çekerek, bu konuda Dâhiliye ve Maliye Nezaretlerinden açıklama istedi. Bunun üzerine söz alan Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey, Meclis'te bu konuda yapılan çalışmalarını anlattıktan sonra, bölgeye İstiklal Mahkemelerinin gönderilmesi için gerekli kanunun kabul edilmediğini, emval-i metruke kanununa göre malların Maliye Nezaretine bağlı komisyonlar tarafından idare olunacağı için konunun Dâhiliye Nezareti ile bir ilgisinin bulunmadığını ve müdahaleye yetkisinin olmadığını ifade etti. Yapılan yolsuzluklarla ilgili açıklamalarda da bulunan Ali Fethi Bey, suiistimallerin menî için mevcut kanunların aynen tatbik edildiğini, sorumluların mahkemelere gönderildiğini, ancak mevzunun büyük olduğunu ve alınan tedbirlerle önüne geçmenin mümkün olmadığını söyledi¹²⁵⁴.

Meclisteki genel hava, işgalden kurtarılan bu bölgelerdeki kargaşa ortamıydı. Alınan önlemler yeterli gelmiyordu. Daha önce buralarda İstiklal Mahkemelerinin kurulması gündeme gelmiş olmasına rağmen kabul görmemişti. Ancak bu bölgelerden gelen haberler, yaşanan asayişsizlik ve suiistimler konunun tekrar görüşülmesine sebep oldu. 2 Aralık 1922'de, adı geçen bölgelere “geçici ceza mahkemelerinin kurulması için hazırlanan kanun layihası” ve “fevkalade heyetler göndermek” için Özel Encümenle hazırlanan mazbata, Meclis'e sunuldu¹²⁵⁵. Meclisteki konuşmalardan, kurulması düşünülen mahkemelerin emval-i metrukede görülen suiistimleri araştırmak amacı taşıdığını göstermektedir. Kanun layihasının okunmasından sonra ilk olarak söz alan Karahisar-ı Sahib Mebusu Mehmet Şükrü Bey, konunun önemini ve mahkemelerle ilgili düşüncelerini şu sözlerle dile getirmiştir:

¹²⁵⁴ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 25 Kasım 1338 / 25 Kasım 1922, D. I, C. 25, İçt. 3, İn. 145, s. 65-81.

¹²⁵⁵ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 2 Aralık 1338 / 2 Aralık 1922, D. I, C. 25, İçt. 3, İn. 149, s. 167-168, 170-180.

“Arkadaşlar emvali metruke meselesi hepimizce malûmdur. Bunun üzerinde beyanı mütalâa etmeyi zait görüyorum. Bu meselenin bir an evvel intacı elzemdir. Teklif edilen «Düşmandan kurtarılan yerlerde teşkil olunan muvakkat mahakimi cezaiye kanun lâyihası» bunu katiyen temin edemez, ben buna kail değilim. Çünkü bu teşkilât bunun kuvvet ve kudreti orada devam eden ve etmekte bulunan suiistimalâtı nuenetmeye kâfi değildir. Bundan daha kuvvetli ve kudretli tedabir ittihazı lâzımdır. Onun için Meclisi Âlinin kabul ettiği ve tatbikatında da benim kanaatimce muvaffak olduğu İstiklâl mahkemeleri teşkil ve izam edilmelidir”. Görüldüğü gibi Mehmet Şükrü Bey, geçici ceza mahkemelerinin yeterli gelmeyeceğini, bunun yerine infaz yetkisinin de verileceği İstiklal Mahkemelerinin gönderilmesi gerektiğini düşünmektedir. Kütahya Mebusu Ragıp Bey ve Gaziantep Mebusu Yasin Bey de Mehmet Şükrü Bey’e katıldığını dile getirmişlerdi¹²⁵⁶.

Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey bu görüşe karşı çıkmış, İstiklal Mahkemelerinin kurulduğu olağanüstü dönemin şuan olmadığını, geniş yetkilere sahip bu mahkemelere gerek duyulmadığını, Lozan Konferansı’na katılma sürecinde böyle bir kararın iyi bir intibaa bırakmayacağını ifade etmiştir. İstiklal Mahkemelerinin dış politikayı olumsuz etkileyeceğini düşünen Besim Atalay Bey, ayrıca kısa süre önce reddedilmiş bir kanunun tekrar Meclis gündemine gelmesinin uygun olmadığını da söyledi. Besim Atalay Bey’den sonra söz alan Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey, İstiklal Mahkemelerini savunarak bu mahkemelerin değil ki o bölgelere gitmesi, hareket ettiği haberinin bile pek çok fenalığın önüne geçeceğini dile getirdi. Mebuslar arasında küçük değişikliklerle kanun layihasına katılan kişiler de vardı. Bunlardan biri de Karahisar-ı Sahib Mebusu Nebil Efendidir. Nebil Efendi, İstiklal Mahkemelerinin gönderilmesinin doğru olmadığını gerekçeleriyle birlikte açıkladı. Bölgeye gönderilecek seyyar mahkemelerin işlerini kontrol etmek için gidecek fevkalâde heyetlerin vazifelerini iyi bir şekilde yerine getirdikleri takdirde yeterli olacaklarını düşünüyordu.

Bu tartışmalardan sonra geçici ceza mahkemelerinin kurulmasına yönelik kanun layihasının reddi ve İstiklal Mahkemelerinin kuruluşu ile yetkilerine dair Mebusların sundukları teklifler okundu. Bu tekliflerden biri de Urfa Mebusu Ali Rıza Bey’e aitti.

¹²⁵⁶ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 2 Aralık 1338 / 2 Aralık 1922, D. I, C. 25, İçt. 3, İn. 149, s. 167-168.

Ali Rıza Bey, gönderilecek İstiklal Mahkemelerinin emvali metruke suçlarını ve hukukunu ilgilendiren konularda yetkili kılınmasını istiyordu. Kendisinin de bir müstahlasa mebusu olduğunu dile getiren Saruhan Mebusu Avni Bey de memleketin emval-i metruke yüzünden büyük sıkıntı çektiğini dile getirerek konunun biran önce sonuçlandırılmasını istemekteydi.

Görüşmeler neticesinde bölgeye İstiklal Mahkemelerinin gönderilmesi fikri ağırlık kazandı. Bu nedenle daha önce hazırlan kanun teklifinin reddi oylamasına geçildi. Ancak çoğunluk sağlanamadığı için karar bir sonraki toplantıya bırakıldı¹²⁵⁷. 4 Aralık'ta tekrar görüşülen konuda, yapılan görüşmelerle birlikte İstiklal Mahkemelerinin gönderilmesi için Mebusların taktir ve teklifleri okundu. Bunlar içerisinde Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Beyin, “memaliki müstahlasaya üç İstiklâl mahkemesi gönderilmesine dair taktiri” dikkat çekmektedir. Kurulacak ceza mahkemelerinin gönderilmesinin reddine dair yapılan oylamada muamelenin tamamlanamadığı belirtiliyordu¹²⁵⁸.

6 Aralık'taki toplantıda çoğunluk sağlanarak ceza mahkemelerinin kuruluşuna dair kanun layihasının reddedildiği açıklandı. Ardından Abdülkadir Kemali Bey'in verdiği taktiri ve Gaziantep Mebusu Yasin Bey'in kanundaki değişiklik isteği gündeme geldi. Daha önce Urfa Mebusu Ali Rıza Bey tarafından da teklif edilen değişiklikle, İstiklâl Mahkemeleri kanununun üçüncü maddesine, “emvali metrukeden kaynaklanan bilumum suçlar için de yetkili kılınması” ibaresinin eklenmesi isteniyordu. Meclisin gündemine gelmesi kabul edilen bu fikre Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmed Şükrü Bey, İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun başka olduğu, günün birinde farklı bir şekil ve mahiyette İstiklal Mahkemeleri gönderilecek olursa bu yetkinin onları da kapsayacağı, bu nedenle kanuna bir madde olarak dahil edilemeyeceğini gibi gerekçelerle karşı çıkmıştır. Mehmet Şükrü Bey, bunun yerine “*Emvali metrukeden mütevellit ceraimi memaliki müstahlasaya gidecek olan İstiklâl mahkemeleri rüyet edebilir*” şeklinde ayrıca bir kanun yapılması gerektiğini ifade ediyordu. Mehmet Şükrü Bey, böylece bu yetkinin bütün İstiklal Mahkemelerine değil, sadece bu bölgelere gönderilenlere verilmesinin doğru olacağını düşünüyor ve genelleştirilmemesini istiyordu. Karahisarı Şarki Mebusu Ali Süruri Bey ise, İstiklal Mahkemelerine emval-i metrukeyle ilgili

¹²⁵⁷ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 2 Aralık 1338 / 2 Aralık 1922, D. I, C. 25, İçt. 3, İn. 149, s. 170-180.

¹²⁵⁸ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 4 Aralık 1338 / 4 Aralık 1922, D. I, C. 25, İçt. 3, İn. 150, s. 188-205.

verilecek yetki konusunun sıkıntı doğuracağını düşünüyordu. Ali Süruri Bey, mahkemelerin bu mallarla bağlantılı suçluları cezalandırma bile malın tazmini veya geri alınması gibi şahsi hukuk alanına giren konularda yetkili olmadığı sürece bunun pek işe yaramayacağını düşünmektedir. Bu durumun dikkate alınarak yetki verilmesini isteyen Ali Süruri Bey, böyle bir maddenin İstiklal Mahkemesi kanununa eklenmesi konusunda tereddütlü olduğunu, Adliye Encümenine gönderilerek ayrı bir kanun yapılmasının daha doğru olacağını ifade ediyordu. Bu doğrultuda Ali Süruri Bey ve Hakkari Mebusu Mazhar Müfit Bey Meclis'e teklifte bulundular. Bunun üzerine konunun Adliye Encümeni'ne gitmesi kabul edildi¹²⁵⁹.

Meclisteki suiistimal tartışmaları bundan sonra da devam etti. Konuyla ilgili dikkat çeken bir başka taktir de Saruhan Mebusu Avni, Mustafa Necati ve Canik Mebusu Nafiz Beylerin, kurtarılan bölgelerdeki emval-i metruke işlerine adları karışan mebusların ya suçsuzluklarının ispatı, ya da haklarında takibat yapılmasına dairdi. Kast edilen mebusların İzmir yangınıyla birlikte bölgeye gidenler olduğu dile getirilmiş, birkaç mebus açıklamalarda bulunmuştu. Konunun görüşülmesi ise sonraki bir güne bırakılmıştı¹²⁶⁰.

Yeni işgalden kurtarılmış bölgelerde emval-i metrukeyle ilgili hukuki düzenlemelerin uygulanmasında büyük sıkıntılar yaşandı. Görüldüğü gibi dönemin şartları gereği emval-i metrukede görülen suiistimallerle ilgili de düşünülen önlemlerin uygulamaya konması pek mümkün olmadı. Özellikle Lozan Konferansı'nın toplanma süreci ve meclis gündeminin değişmesi nedeniyle yerel birtakım önlemlerle yetinilmek zorunda kalındı. Bu malların kayıt altına alınmasına çalışılırken, yine teftiş amaçlı kişilerin görevlendirildiği de görülmektedir.

4.4. İZMİR YANGINI VE EMVAL-İ METRUKE

Büyük Taarruz sonrası İzmir'in geri alınışıyla birlikte 13 Eylül 1922'de meydana gelen İzmir yangını meselesi, büyük bir spekülasyona sebep oldu. Yangının çıkışıyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Türklerin şehri yaktıkları söylentileriyle birlikte bir başka tez de, Rum, Ermeni ve Frenk (Fransız) mahallelerin yanarken, İtalyan, Türk ve

¹²⁵⁹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 6 Aralık 1338 / 6 Aralık 1922, D. I, C. 25, İçt. 3, İn. 151, s. 223-227.

¹²⁶⁰ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 7 Aralık 1338 / 7 Aralık 1922, D. I, C. 25, İçt. 3, İn. 152, s. 240-242.

Musevi mahallelerinin kurtulması gerçeğinden yola çıkarak, Rum, Ermeni ve Frenklerin mülklerinin Türklerin eline geçmesine engel olmak için yaktığı yönündedir. Farklı bir görüş de, gayrimüslimlerin İzmir'i yakıp Türk ordusunu aç bırakmak istemesi ya da Ermenilerin silahlarının Türklerin eline geçmesini istemedikleri için çıkarmış olduğudur. Yangından zarar görmeyen mahallerin ise şehrin yukarı kısımlarında bulduklarından etkilenmedikleri söylenmektedir¹²⁶¹. Kesin olan, yangının Ermeni mahallesinde başlamış olmasıdır. “İzmir Yangını” meselesi ayrı bir çalışma konusu olup bu konuda yazılmış pek çok eser ve makale bulunmaktadır¹²⁶². Bu nedenle çalışma konusu içerisinde yer verilmemekle birlikte yangın sırasında gayrimüslimlere ait malların Türkler tarafından yağmalandığı söylentileri, konunun daha da uzamasına sebep oldu. Bunun üzerine bazı mebusların yanı sıra incelemelerde bulunmak üzere İzmir'e giden Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, buradayken gönderdiği yazılarla İcra Vekilleri Heyetini durumla ilgili bilgilendirmektedir.

Hasan Bey'in bildirdiği hususlardan biri de, İngiltere, Fransa ve İtalyan Komiserliklerinin, bölgede kaybolan Ermeni ve Rumların bankalardaki hususi kasalarıyla cari hesaplarının serbest bırakılması isteğidir. Hasan Fehmi Bey bu devletlerin muhalefetlerine rağmen, Osmanlı Bankasındaki kasaların mühürlendiklerini ve Kredi Liyone Bankasındakilerin de mühürleneceklerini, bunları açacak kasacılar bulunmadığından açılmasının sonraki bir zamana bırakıldığını söylemektedir. Ayrıca TBMM hükümetince tanınan herhangi bir konsolosluk bulunmadığından, bunların itirazlarını mahkemelere taşıyabileceklerini de dile getirmektedir¹²⁶³. Hasan Fehmi Bey'in ifadeleri, 1922 yılına kadar İzmir'deki bankalarda mevcut kasa ve hesapların korunduğunu göstermektedir.

İzmir'de yağma olaylarına, bölgeye incelemelerde bulunmak üzere giden mebusların karışmış olması söylentileri daha da artırmış, konunun meclisin gündemine

¹²⁶¹ Esat Arslan, “Büyük Taarruz Sonrası “İzmir Yangını” Meselesi”, *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I (İstanbul 20-22 Mayıs 2009)*, Ankara 2009, s. 447,453-455.

¹²⁶² Marjorie Housepian Dobkin, *İzmir 1922 Bir Kentin Yıkımı*, (Çev.: Attila Tuygan), İstanbul 2012; Mehmet Coral, *Ateşin Gelini Gavur İzmir*, İstanbul 2008; Turgay Bülent Göktürk, “Amerikan Basınında İzmir Yangını ve Yangın Sonrası Durum (Eylül-Aralık 1922)”, *ÇTTAD*, XII(24), Bahar 2012, ss. 123-147; Mustafa Kırışman, “Fransız Basınında İzmir Yangını Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *ÇTTAD*, X(22), Bahar 2011, s. 77-98; Oktay Gökdemir, “Fransız Kaynaklarının Işığında 1922 İzmir Yangını”, *ÇTTAD*, VI,(15), Güz 2007, s. 19-38; Giles Milton, *Kayıp Cennet Smyrna 1922 Hoşgörü Kentinin Yıkılışı*, (Çev.: Esra Aktuğlu), İstanbul 2009; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul 1991, IV, 196-197.

¹²⁶³ BCA. BMGM. 30.10/140.1.5. 2 Teşrin-i Sâni 1338 / 2 Kasım 1922.

taşınmasına ve uzun tartışmalara neden olmuştur. Bölgeyi gezenler arasında bulunan Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, 27 Kasım'da İzmir ve civarı ile ilgili mecliste yaptığı konuşmasında öncelikle yağma söylentilerine tek tek cevap vermiş, ardından alınan tedbirlerden bahsetmiştir. İzmir'de Hıristiyanlara ait olan mahallelerin ve çarşıların tamamen yanmış olduğunu, bunların emval-i metrukelerinin az miktardan ibaret kaldığını söyleyen Hasan Fehmi Bey, ordunun İzmir'e girişiyle devlet teşekküllerinin oluşturulmasının zaman aldığını da hatırlatmıştır. Buna rağmen alınan tedbirlerle, İzmir'in dokuz mıntıkaya ayrılarak her mıntıkanın başına bir müfettiş ve yine her mıntıkada bir belediye üyesi ve bir idare meclisi üyesi ile gereği kadar emval-i metruke memuru tayin edildiğini söyledi. İşgal edilen yerlerle ilgili de birtakım önlemler alınarak, evlerin hemen bir defterinin tutulduğunu, içerisinde bulunan eşyaların kayıt edildiğini de dile getirmişti. Memurların, zabitan veya ahalinin iskân edilmek üzere Emvali Metruke Komisyonuna¹²⁶⁴ müracaatlarını yasaklayan Hasan Fehmi Bey, Emvali Metruke Komisyonlarının boş hanelerin cetvellerini yaparak iskâna elverişli olanlarını doğrudan doğruya muhacirin komisyonlarına, diğerlerinin de müzayede ile kiraya verdiklerini söyledi. Bu esas üzerine, kim işgal ederse etsin, cetveller düzenlenmiş, bunlar müzayede edilmek üzere meclis-i idareye verilmiştir. Evlerdeki eşyaların tahliye için birçok memurun istihdam edildiğini söyleyen Hasan Fehmi Bey, Fabrikaların müzayede ile satışının yapıldığı söylentilerine de cevap vermiş, şahıslara fabrika satışının yapılmadığını söylemiştir.

Hasan Fehmi Bey, İzmir'de bulunduğu sırada sorunlu olan ve şikâyet gelen bölgelere ya bizzat kendisi gitmiş, ya da müfettişler göndermişti. Yaptığı konuşmada bunlara da yer veren Hasan Fehmi Bey, Urla'da görevlerini yerine getirmeyen kişilerle ilgili gelen şikâyet üzerine müfettiş gönderdiğini, hazırlanan raporlar doğrultusunda suçlu görülen kişilerin görevlerinden azledildiğini dile getirmiştir. Aydın'da köylülerin incirleri yağmaladığı söylentileri üzerine Aydın'a giden Hasan Fehmi Bey, bu konuya da açıklık getirmiştir. Aydın'da mevsimi geçtiği düşünülerek incirlerin % 60'ı hazine

¹²⁶⁴ Hasan Fehmi Bey, bölgedeki Emval-i Metruke Komisyonlarının faaliyetlerinden bahsederken, 16 Ağustos 1924 tarihli bir Amerikan kaydı da komisyonların bu tarihlerde faal olduğunu doğrulamaktadır. Kayıtta, 1922 Yunan bozgunundan sonra İzmir ve yöresinden ayrılanlar arasında Yunan kökenli Amerikan vatandaşlarının da olduğu belirtilerek, İzmir'den yakın zamanda gelen raporlarda, Terk Edilen Mallar Komisyonunun hala faal olduğunu ve göçen kişilerin geride bıraktıkları kişisel ya da taşınmaz mallarıyla ilgili davacı olanların başvurularını aldıklarını ifade etmektedir. Komisyonlara başvuru yapılmadığı takdirde, sıradan mahkemelerden yardım talebi konusunda bir bilgi olmadığı da eklenmiştir (USA. National Archives, FW. 367.56/33, Microcopy 353/Roll:62).

ambarlarına % 40'ı toplayanlara verilmek üzere toplattırılmıştı. Halkın şikâyetine sebep olan bu durum üzerine Aydın'a giden Hasan Fehmi Bey, muamelenin kanuni olmadığını söyleyerek, yapılan masrafların ödenmesi ve incirlerin tamamının hazine ambarlarına kaldırılması emrini verdiği gibi itirazda bulunacak kişilerin de mahkemeye müracaatlarını istedi. Savaş dolayısıyla zarara uğrayanların zararlarının karşılanması veya ellerinde kaybolmuş kişilerin verdikleri ticari senetlerin karşılığını almak isteyen pek çok kişinin başvurduğunu söyleyen Hasan Fehmi Bey, yangından dolayı bunların gerçekliğinin tespitinin zor olduğunu söyledi. Yeni kurtarılmış bu bölgede, Emval-i Metruke Kanunlarının uygulanmasında yaşanan sıkıntıları dile getiren Hasan Fehmi Bey, son olarak İzmir ve civarında meydana gelen hasar için Lozan Konferansında tazminat talebinde bulunulması gerektiğini ekledi¹²⁶⁵.

27 Kasım'da görüşülen konu 29 Kasım'da kapalı yapılan oturumlara taşındı. Yapılan konuşmalar, alınan tüm önlemlere rağmen birtakım yağma olayları olduğu yönündedir. Bu toplantıda da izahatta bulunan Hasan Fehmi Bey, büyük bir tahribatın meydana geldiği bölgeyle ilgili genel bir değerlendirme yaptıktan sonra, İzmir yangınıyla yaklaşık 20 bin hanenin yandığını ve bölgede büyük bir mesken buhranının yaşandığını dile getirdi. Bu nedenle metruk evlerin bazı kişilerce doldurulduğunu söyleyen Hasan Fehmi Bey, evlerdeki eşyaların kaydının tutulmasına dikkat edildiğini, enkaz altından pek çok kasanın çıkarıldığını ve hala bu işlemin bitmediğini söyledi. Bölgedeki yabancı devletlerin mevcut bankaları hakkında da bilgi veren Hasan Fehmi Bey, daha önce gönderdiği yazıda değindiği kayıp kişilere ait kasalar ilgili de yeniden açıklamada bulundu. Bölgede üç resmi Yunan Bankasının olduğunu ifade eden Hasan Fehmi Bey, bunların yandığını, ancak kasa dairelerinin durduğunu, bu bankalardan Kredi Liyone Bankası ile Osmanlı Bankasında pek çok kasanın bulunduğunu, yabancı müesseselere ve kişilere ait kasaların ise mühürlendiğini belirtiyordu. Kasaların özelliklerinden de bahseden Hasan Fehmi Bey, içlerinde ne olduğu bilinmeyen iki bin kilo ağırlığındaki İngiliz kasalarının açılmasının mümkün olmadığını ifade ediyordu. Zaten Hasan Fehmi Bey bu hususu bölgeden gönderdiği yazısında da belirtmiş, kasaların açılışının sonraya bırakıldığını ve bu işin ancak uzman olan kişilerce yapılabileceğini söylemişti.

¹²⁶⁵ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 27 Kasım 1338 / 27 Kasım 1922, D. I, C. 25, İçt. 3, İn. 146. s. 97-105.

Daha önce Meclis'te emval-i metrukeye dair kanun görüşmeleri yapılırken, Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmadığı ve emval-i metruke kavramının her iki unsuru da kapsadığı dile getirilmişti. Hasan Fehmi Bey de konuşmasında buna vurgu yaparak “*şurada Mehmet Efendinin mağazasında bu muamele nasıl yapılırsa tagayyüp eden Niko ve Viçi'ye ait olan bankadaki ve ecnebi ticarethanelerindeki muameleler de aynı suretle yapılacaktır*” diyordu. Zaten Hasan Fehmi Bey, kaybolan şahıslara ait kasalar bulunduğu gibi bunlar arasında İzmir İslam tüccarlarının da kasalarının olduğunu belirtiyordu. Hasan Fehmi Bey'in bütün açıklamalarına karşılık bazı mebuslar, gelen suiistimal haberleri konusunda ne gibi tedbirler alındığını soruyordu. Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey bu konudaki tedirginliğini dile getirmiş, örneğin ambar memuru ile muhasebeci anlaştığı takdirde böyle bir durumun yaşanabileceğini söyleyerek, görevli memurlarının suiistimalde bulunmaması için alınan önlemler hakkında bilgi istemiştir. Daha önceki konuşmasında alınan tedbirlerle ilgili verdiği bilgileri yineleyen Hasan Fehmi Bey, suiistimalin önüne geçebilmek için çok sayıda yetkili ve memurun istihdam edildiğini, yine birçok bölgede satış şubeleri ile her türlü teşkilatın oluşturulduğunu söyledi. Hasan Fehmi Bey'e göre alınan tüm önlemlere rağmen suiistimal olmayacağını söylemek mümkün değildir. Zira daha fazla çalıştırılabilecek memur bulunmadığı gibi, görevlendirilen kişileri yaptıkları işten sorumlu tutabilmek için yeterince iş deneyimine de sahip değillerdi.

Mardin Mebusu İbrahim Bey de, İzmir'de yağmaya katılan birçok zabitan ve ordu kumandanlarının bulunduğu, 1. Ordu Kumandanı Nurettin Paşa'nın bankalardaki bazı kasaları patlatıp içindeki paraları aldığı, bazı Mebusların ise boş evlere girip yerleştikleri ve mobilyasıyla birlikte bu evleri hala kullandıkları yönündeki söylentilere cevap verilmesini istedi. Hasan Fehmi Bey, Nurettin Paşa'nın bomba ve kasa olayı ile ilgili bir bilgisi olmadığını, müesseselerden alınan paraların makbuz karşılığında alındığını ve bundan ordu için tahsisat verildiğini belirtti. Mebusların evleri işgali konusuna da açıklık getiren Hasan Fehmi Bey, yangın esnasında mesken sıkıntısı yaşandığı için her sınıf halk tarafından bu evlerin kullanıldığını, bunların eşyalarının mümkün olduğunca kaydedildiğini söyleyerek, memur, mebus, muhacir ya da ahaliden evlere giren kişilerin eşyaları çaldıklarını düşünmenin doğru olmadığını söyledi. Ancak içlerindeki eşyaları alınan evlerin sayısının artması durumunda tahkikat yapılmasının

lazım geleceğini de ekledi. Aynı gün yapılan bir sonraki celsede, İzmir'deki emval-i metruke mallarıyla ilgili görüşmeler devam etti¹²⁶⁶.

İzmir'deki durumun giderek ciddileşmesi ve gelen haberler, daha önce de ifade edildiği gibi bölgeye geçici ceza mahkemeleri ve İstiklal Mahkemelerinin gönderilmesini gündeme getirmişti. Ceza mahkemelerinin gönderilmesi fikri Mecliste reddedilirken, İstiklal Mahkemeleri ile ilgili tartışmalar bundan sonra da devam etti. 13 Aralık'ta İstiklal Mahkemelerinin gönderileceği yerleri belirleyen İcra Vekilleri Heyeti Tezkiresi, Meclise sunuldu. Buna göre İzmir, Eskişehir ve Bursa çevreleri olmak üzere üç bölgeye İstiklal mahkemesi gönderilmesi uygun görülüyordu¹²⁶⁷. Hatta bu bölgelerden İzmir'e gönderilecek mahkeme için üye seçimi dahi yapılmıştı¹²⁶⁸. Ancak İstiklal Mahkemelerinin gönderileceği bölgeler ve bazı üye seçimleri yapılırken, emval-i metrukeyle ilgili bir yetki verilmesi söz konusu olmadı. Zaten daha sonra yaşanan gelişmeler, Meclis'in gündeminin değişmesine ve bu bölgelere İstiklal Mahkemelerinin gönderilme gereğinin de ortadan kalkmasına sebep oldu. Kazanılan zaferler sonrası Lozan Barış görüşmelerinin başlaması ve sonrasında çıkan genel af ilanı, İstiklal Mahkemelerinin bu bölgelerde faaliyette bulunmasını engelleyen nedenler arasındaydı¹²⁶⁹.

İzmir yangını meselesi, Lozan Konferansı esnasında da gündeme gelmiş, yangının Yunanlılar tarafından çıkarıldığını iddia eden Türk Heyeti, 175 milyon Türk lirası tazminat talebinde bulunmuştur¹²⁷⁰. Lozan Konferansı devam ederken, TBMM hükümeti, İzmir'de Rum ve Ermenilere ait emval-i metrukeyle ilgili çalışmalarına devam etti. Çıkarılan kararname ile İzmir'in geri alınışı esnasında metruk evleri işgal etmiş kişilerin gelirleri, mevkileri ve nüfusları dikkate alınarak kira vermeleri ve kalan

¹²⁶⁶ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, 29 Teşrin-i Sâni 1338 / 29 Kasım 1922, D. I. C. 3, İçt. 3, İn. 147, s. 1130-1134, 1135-1143.

¹²⁶⁷ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 13 Aralık 1338 / 13 Aralık 1922, D. I, C. 25, İçt. 3, İn. 155, s. 342.

¹²⁶⁸ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 3 Şubat 1339 / 3 Şubat 1923, D. I, C. 27, İçt. 3, İn. 186, s. 140-141.

¹²⁶⁹ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, C. I-II 1920-1927, İzmir 1988, s. 164. İstiklal Mahkemeleri 1927 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüşse de bu süreçte baktıkları davalar içerik bakımından farklı olup, mallar konusunda herhangi bir yargılama söz konusu olmamıştır. Zaten mahkemelerin böyle bir yetkisi de söz konusu değildir.

¹²⁷⁰ Türk Heyeti, İzmir'in yanı sıra Yunan ordusunun tahribine uğramış, Aydın, Denizli, İzmit, Eskişehir, Balıkesir, Bursa, Kütahya gibi yerler için de tazminat talebinde bulunmuştu. Ancak bu istek Yunan temsilcilerinin itirazına sebep olmuş, Yunan ordusunun geri çekilişinden sonra başlayan yangın için talepte bulunulamayacağını söyledikleri gibi diğer tazminat taleplerini de sundukları gerekçelerle reddetmişlerdir (*Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler*, C. 4, s. 93-99, 151-161).

meskenlerin de müzayedeye çıkarılması uygun görüldü¹²⁷¹. Ancak İzmir yangını sonrası meydana gelen mesken buhranının yanı sıra Lozan görüşmeleri sırasında, 30 Ocak 1923'te Türk ve Rum ahalinin mübadelesine ilişkin mukavelenamenin imzalanmasıyla birçok Müslüman muhacirin mübadele kapsamında Türk topraklarına geleceği gerçeğini de beraberinde getirdi. Bu nedenle İzmir'deki metruk malların muhacirlere iskânı esas alındı¹²⁷². Bundan sonra İzmir'deki emval-i metrukeyle ilgili düzenlemelerin bu esas çerçevesinde yapıldığı ve metruk evlerin muhacir iskânı için boşaltılmasının istendiği görülecektir¹²⁷³. Fakat Maliye Vekâletinin tutarsız politikası ve birtakım sebepler bu malların düşünüldüğü şekilde kullanılmasına engel olmuş, özellikle Lozan sonrası bölgede metruk mallarla ilgili bir kargaşa yaşanmıştır¹²⁷⁴.

¹²⁷¹ BCA. BKK. 30.18/6.47.1. 23 Kanun-i Sâni 1339 / 23 Ocak 1923.

¹²⁷² Mübadele kapsamında gelen muhacirlerin yanı sıra İzmir'de bulunup yangından zarar gören İtalyanların da metruk hanelere yerleştikleri ve hatta bu hanelerin kendilerine uygun fiyatlarla kiraya verilmesi talebinde buldukları görülmektedir (BOA. HR. İM. 40/43. 25 Haziran 1339 / 25 Haziran 1923). Ancak bu istekleri olumlu karşılanmamış, söz konusu evlerin İtalyanlara kiraya verilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir (BOA. HR. İM. 40/48. 17 Temmuz 1339 / 17 Temmuz 1923).

¹²⁷³ Ocak-Şubat 1924 tarihlerinde İzmir'de bulunan Reis-i Cumhuriyet Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in enkaza dönen yüzünü, bölgede yaşanan sorunları ve mesken sıkıntısını yerinde görmüş, durumla ilgili Başvekil İsmet Paşa'ya 29 Ocak 1924 tarihli bir yazı göndermişti. Yazıda, binlerce metruk ev olmasına rağmen, 10 hanenin bile muhacirlerin iskânı için boşaltılıp hazır hale getirilemediğinden şikâyetle, Tasfiye Komisyonunun çalışmalarının yetersizliği ve müzayedeye ile satılan eşyaların satışındaki sıkıntılar dile getiriliyordu. Gelen bu yazı üzerine Başvekil İsmet Paşa, Mübadele İmar ve İskân Vekâletini durumla ilgili bilgilendirmiş, İzmir'de metruk hanelerin yeteri kadarının muhacirlerin iskânı için boşaltılması, eşya satış işlemlerinin suiistimale meydan verilmeyecek şekilde düzenlenmesi ve neticesinin bildirilmesi emrini verdi. İsmet Paşa'nın bu yazısına kısa sürede cevap bulmuş, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti, bölgedeki Tasfiye Komisyonunun çalışmaları ve evlerin tahliyesi konusunda yaşanan gecikmelerin sebepleri hakkında ayrıntılı bir açıklamada bulunmuştur (BCA. TİGM. 272.11/17.71.5. 31 Ocak 1340 / 31 Ocak 1924). Mübadeleye tabi kişilerin gelişleriyle birlikte bölgede emval-i metrukeyle ilgili çalışmalara devamlı "İzmir ve civarında Rum ve Ermeni emval-i metrukesi hakkında alınması gereken tedbirler" başlığıyla ayrıntılı bir de rapor hazırlandığı görülmektedir. Raporun başlangıcında, bu mallarla ilgili emlak-ı milliye idaresi tarafından verilen defterlerde, mal ve arazinin ne durumda oldukları, kimler tarafından ve ne suretle işgal edildikleri, idaresi ve inzibatı gibi konuların bilinmemesi ile Tasfiye Komisyonları ve Maliye Nezaretinin ihmalkârlığından şikâyet ediliyordu. Ardından da alınması gereken önlemler birkaç madde olarak belirtilmektedir (BCA. TİGM. 272.10/2.14.1. 6 Ağustos 1341/ 6 Ağustos 1925).

¹²⁷⁴ Kemal Arı, bölgede yaşanan mesken buhranını, Rumlardan kalan metruk mallar açısından değerlendirmiş ve bu malların çeşitli sebeplerle yağmalandığını dile getirmiştir. Arı, devletin asıl amacının Lozan'da imzalanan sözleşme ve protokol kararları gereğince, Yunanistan'dan gelen mübadil göçmenlerin yerleştirilmelerinde ve üretici duruma getirilmelerinde bu mal-mülkten yararlanmak olduğunu, ancak gelişmelerin istenilen biçimde olmadığını ifade etmektedir. Arı, bunun sebeplerini şu şekilde değerlendirmektedir: Gelen göçmenlerle birlikte Türkiye'de yaşanan anî ve yoğun demografik değişim, toplumsal ve sosyo-ekonomik alanlarda yeni bunalımlar yarattı. Bu değişimden en çok etkilenen kent ise İzmir olmuştu. Zira İzmir sadece mübadele kapsamında gelen göçmenlerin değil, Yunan baskı ve zulmünden kaçanların da ilk durağıydı. Bunun yanı sıra iç bölgelerden gelen kişilerin de akınına uğrayan İzmir iç ve dış göçler nedeniyle, tam bir göçmen ve mülteci kenti durumuna geldi. Yakın zamana değin bir ticaret ve üretici kenti oluşu, verimli topraklara sahip bulunuşu, özellikle de Rumlardan artakalan terk edilmiş mallardan bir pay alabilme heyecanı, İzmir'e yönelik yoğun bir göç kampanyasını başlattı.

4.5. LOZAN'DA ERMENİ MALLARI MESELESİNE KISA BİR BAKIŞ

20 Kasım 1922 - 23 Temmuz 1923 arasında toplanan Lozan Konferansı'nda, Ermenilerin istekleri ve mallar konusu da çözüme kavuşacaktır. Ermeni dernekleri¹²⁷⁵ ve temsilcileri, özellikle Amerikalı ve İngiliz yetkililer, azınlıklar başlığı altında mallar konusunu da gündeme getirmek istemişler, ancak Türk Heyeti aldığı talimat doğrultusunda konunun genel görüşmelere dâhil olmasını engellediği gibi, Ermeni yurdu isteğini de kabul etmemiştir. Bütün çabalarına rağmen Ermeni heyeti, Konferansa doğrudan dâhil olamamış, 12 Aralık 1922'deki Azınlıklar Alt Komisyonunda dinlenmeleri Müttelik Devletler tarafından kabul edilmiştir¹²⁷⁶.

12 Aralık 1922 tarihli oturumda, Başkan Lord Curzon Ermeni sorununu gündeme getirmiş, Güneydoğu, Suriye ve Kilikya bölgelerinde Ermenilerin yaşadıkları sıkıntılara değindikten sonra Türk Delegasyonuna, Türkiye'de Ermenilerin endüstri, ticari kapasitesi ve zekâlarına ihtiyaç duyulduğunun kabul edilmesi gerektiği, geri döndükleri ve iyi muamele gördükleri takdirde ekonominin büyük bir gelişme göstereceğini belirtmişti. Curzon, aynı zamanda Ermeniler için toprak talebinde de bulunmuştu. Curzon'un bu taleplerine karşılık, uzun konuşmasıyla cevap veren İsmet Paşa,

---

Yunan işgali ve Türk-Yunan Savaşı Anadolu'da geçim kaynakları kurumuş büyük gruplar yaratmıştı. Ayrıca birbiri ardına gelen olaylar yüzünden, mülkleri harap olan vatandaşlar da tahribattan korunmuş yerlere iltica etmişlerdi. Yine daha savaş yıllarında işgal edilmiş bölgelerin Müslüman halkı, zoraki göç ettirme ve baskıdan kaçma gibi nedenlerle iç bölgelere doğru göç etmişken, şimdi söz konusu kitlelere katılarak eski yurt ve ocaklarına geri dönüyorlardı. Ancak bunların büyük kısmı memleketlerine geldiklerinde evlerini yakılıp-yıkılmış, kullanılmayacak derecede tahrip edilmiş buluyorlardı. Böylece Yunan baskısından kaçanlar, malı-mülkü harap olmuş, geçim kaynakları kurumuş, bir geçim kapısı bulma umuduna düşmüş bütün bu gruplar yetmiyormuş gibi bir de bunlara yurdunda ocağında geçinemeyen doğu vilâyetleri göçmenleri eklenmişti. Bütün bu insanlar, Yunanistan'a kaçan Rumlardan artakalan terk edilmiş mallardan bir ev, bir dükkân, mağaza ya da bağ, bahçe ele geçirerek, savaş yıllarının oluşturduğu yaralarını sarmayı umuyorlardı. Oysa İzmir'deki terk edilmiş mallar, bu talebin yarısını bile karşılayabilecek sayıda ve nitelikte değildi. Üstelik Yunanistan'dan gelecek mübadil göçmenlerin 32.000'e yakını İzmir ve çevresine yerleştirilecekti. Arı, bu durumun bir kargaşaya yol açtığını ve bölgedeki emval-i metrukenin devlet tarafından kullanılmasının yanı sıra yağmaya maruz kaldığını da söylemektedir (Kemal Arı, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de "Emval-i Metruke" ve "Fuzuli İşgal" Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, V(15), Temmuz 1989, ss. 691-706).

¹²⁷⁵ Lozan Konferansı sırasında pek çok Ermeni derneğinin yoğun bir faaliyet içerisine girdiği görülmektedir. Özellikle Amerikan Ermeni dernekleri, Lozan'da Ermeni davasını anlatmak ve İtilaf Devletleri delegasyonu üzerinde kamuoyu baskısı oluşturmak amacıyla aktif bir şekilde çalışmaktaydılar. Bunlardan National Armenia and India Relief Association adlı dernek, Dışişleri Bakanına gönderdikleri yazıda, Amerika'nın Lozan'da Türkiye üzerinde yeterince baskı oluşturmamasını kınıyor, İstanbul'un Türklerden alınıp uluslararası bir yönetime verilmesi için çalışmasını istiyordu. Dernek, böylece Türklerin gasp ettiği Hıristiyan ülkelerinin ve tabii Ermenilerin mal ve mülk kayıplarının tazmininin mümkün olacağını düşünüyordu (Kemal Çiçek, "Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri", *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, Ankara 2005, s. 123).

¹²⁷⁶ Ömer Turan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, Uluslararası Sempozyum (15-17 Mart 2006)*, İstanbul 2008, s. 453.

Türkiye’yi bölmek amacını taşıyan toprak taleplerinin kabul edilemeyeceğini söylemiştir¹²⁷⁷.

15 Aralık tarihli toplantıda ise mallar mevzusu gündeme geldi ve “kaybolmuş kişilerin aranması ve mallarının geri verilmesi” başlığı ile görüşüldü. İngiliz temsilci Ryan, savaş yıllarında birçok kişinin din değiştirmek ve ailelerinden ayrılmak zorunda kaldıklarını söyledi. Türk hükümeti tarafından konunun incelenmesi gerektiğini dile getiren Ryan, sadece bu sorunun değil, mallarından yolsuz yontemsiz yoksun bırakılmış kimselere mallarının iade çalışmalarının benimsenmesi gerektiğini de ekledi¹²⁷⁸. Ryan’ın bu söylemi, aynı gün Müttefik Devlet temsilci heyetlerince azınlıkların korunmasına yönelik 13 maddelik tasarı içerisinde bir madde olarak Konferansa sunuldu. Tasarının üçüncü maddesi olarak bildirilen bu hüküm;

“Türk hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinden bu yana ortadan kaybolmuş ya da ailelerinden ayrı düşmüş kimselerin, sayıları ve dinleri ne olursa olsun, ailelerine ya da topluluklarına (cemaatlarına) ve yolsuz-yontemsiz mallarından yoksun bırakılmış kimselere mallarının geri verilmesini sağlamak için, 30 Ekim 1918’den bu yana girişilmiş çalışmaların sonuçlarını kabul ettiğini bildirir. Türkiye bu çalışmalara ara verilmemesi için bütün kolaylıkları gösterecektir” şeklindedir.

Böylece Türk hükümetinin 1918 Mondros Mütarekesi ile başlayan malların iadesine yönelik çalışmaların tamamlanması için gerekli sorumluluğu üstlenmesi beklenmektedir. Tasarının görüşülmesi esnasında değerlendirilen üçüncü madde ile ilgili olarak söz alan Horace Rumbold, Türk hükümetinin savaş boyunca izlemiş olduğu politika gereğince ve çıkarılan Emval-i Metruke Kanununun uygulanması ile azınlıklara mensup birçok kişinin mallarından yoksun bırakıldığını söyledi. Rumbold, bu süreçte kurulan Karma Heyetlerin malların iadesi için çalıştıklarını, ancak yerel koşullar yüzünden görevlerini sürdüremediklerini, buna rağmen birçok malın sahiplerine geri verilmesini sağladıklarını belirtti. Türk hükümetinin tutum değiştirdiğini, bu nedenle alınmış kararların uygulanmasına engeller çıkardığını da ekleyen Rumbold, Türk temsilci heyetinden üçüncü maddeye katılmalarını istedi. Üçüncü maddenin amacını ise şimdiye kadar yapılmış olanların geçerli sayılması ve elverişsiz koşullar yüzünden

¹²⁷⁷ *Armenia Political and Boundaries 1878-1948*, s. 886.

¹²⁷⁸ *Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler* (Çev.: Seha L. Meray), C. II, İstanbul 2001, s. 153-154.

tamamlanması mümkün olmayan çalışmalara ara verilmemesi olarak değerlendiren Rumbold, bu çalışmaların tarafsız bir makam olan Milletler Cemiyeti'nin koruyuculuğu altında yapılmasını teklif etti. Rumbold'un konuşmasına karşı söz alan Rıza Nur Bey, Türk hükümetlerinin Karma Heyetlerin araştırmalarında her türlü kolaylığı gösterdiğini ancak bu komisyonların çalışmalarında birçok yolsuzluğun ortaya çıktığını beyan ederek, bunların geçmişte kaldığını ve Konferansın gelecekle ilgilenmesi gerektiğini belirtti. Bu şekilde tartışmalara sebep olan üçüncü maddenin görüşülmesi sonraki toplantılara bırakıldı¹²⁷⁹.

Mallar konusu, Konferans boyunca genel ve özel toplantılarda birkaç kez daha gündeme geldi. 11 Ocak 1923 tarihli toplantıda, Azınlık Alt Komisyonunca uygun bulunan genel affa ilişkin bildiri, Türk hükümetinin savaş yüzünden dağılmış aileleri bir araya toplamak ve meşru hak sahiplerini mallarına kavuşturmak amacıyla, Müttefiklerin koruyuculuğu altında ve 30 Ekim 1918-20 Kasım 1922 tarihleri arasında yapılmış işlemlere itiraz etmeyeceği esasına dayanıyordu. Kişiler ve mallarla ilgili hak istemlerinin ise Kızılay ve Kızılhaç'ın temsilcilerinden oluşan bir Komisyonca incelenmesi de uygun görülmüştü. Anlaşmazlık durumunda ise bu temsilciler, bir üst hakem seçecekler, bu seçimde anlaşmaya varamazlarsa bu üst hakem, La Haye'deki Milletlerarası Daimi Adalet Divanı Başkanınca atanacaktı¹²⁸⁰.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının hemen öncesinde yapılan özel toplantıda tekrar gündeme gelen emval-i metruke konusu, bu konudaki Türk hukuk kurallarının eleştirilmesine sebep olmuş, İsmet Paşa eleştirilere cevap vermiştir¹²⁸¹. Ancak sonuç itibarıyla 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması'nda direkt Ermenilerle ilgili özel hükümler yer almadı. Uyrukluk ve Azınlıklar başlıkları altında Türkiye'de kalan Ermenilerin statüsü diğer Müslüman olmayan azınlıklar gibi düzenlendi ve onları da ilgilendiren birkısım maddeler kabul edildi.

Buna göre; Lozan Antlaşması'nın Türkiye'nin dışında kalan ve ülkeye dönmek isteyen Ermenileri de ilgilendiren 31. maddesi şu şekilde düzenlendi: "18 yaşını geçmiş olup da 30. madde hükümleri uyarınca Türk uyruklüğünü yitiren ve kendiliğinden yeni

¹²⁷⁹ *Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler*, C. II, s. 161,182-184.

¹²⁸⁰ *Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler*, C. II, s. 291.

¹²⁸¹ *Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler* (Çev.: Seha L. Meray), C. VII, İstanbul 2001, s. 199-200.

bir uyrukluk kazanan kişiler, işbu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyruklugunu seçmek hakkına sahip olacaklardır". Görüldüğü gibi Türk tabiiyetine geçmek isteyen herkes için iki yıl içinde başvuru hakkı veriliyordu. 33. maddede, 31 ve 32. maddeler hükümleri gereğince seçme haklarını kullanan kişilerin bunu izleyen 12 ay içinde ikâmetgâhlarını seçme hakları lehine kullandıkları devlet topraklarına geçirmek zorunda oldukları belirtiliyordu. Yine aynı maddeyle bu kişiler, seçme haklarını kullanmadan önce oturdukları öteki devletin, topraklarında sahip buldukları taşınmaz malları ellerinde tutmakta serbest olacakları ve her tür taşınır mallarını birlikte götürebilecekleri, bundan dolayı kendilerinden hiç bir harç ya da vergi alınmayacağı garanti ediliyordu. 36. maddeyle de 18 yaşını aşmış kişilere istedikleri ülke vatandaşlığına iki yıl içerisinde geçme hakkı tanınırken, evli kadınlar kocalarının ve 18 yaşından aşağı olan çocukların da ana babalarının bağlı oldukları koşullara uyacakları belirtilmektedir¹²⁸². Böylece dağılmış aileleri bir araya getirme ve meşru hak sahiplerine mallarına kavuşma imkânı verildiği gibi belirlenen süre içerisinde gelen Ermenilere, mallarını geri alma hakkı veriliyordu. Geri dönmeyip de o anda yaşadıkları ülkelerin vatandaşı olan Ermeniler ise geride kalan mallarını veya değerlerini buldukları ülkeye götürme hakkına sahiptir.

Yine Lozan'ın Mallar Haklar ve Çıkarlar başlıklı bölümünde, 65 ve 72. maddeler arasında Ermenilerin mallarını da ilgilendiren düzenlemeler yapılmış, örneğin 65. madde ile yabancı uyruğunda olanlardan mallarına el konulanların mallarının iadesi ve tasarruf haklarının devamlılığı öngörülmüştür¹²⁸³. Nitekim bu kapsamda iade ve tazminlerin olduğu görülmektedir. Mallarla ilgili çıkacak sorunların oluşturulacak Karma Mahkemelerce çözüme kavuşturulmasına karar verilmiş, bu mahkemelerin yapısı ve görevleri ise Antlaşmanın 92 ve 98. maddeleri arasında belirlenmiştir¹²⁸⁴.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile hukuki olarak da savaş hali sona ermiş bulunduğundan Emval-i Metruke Kanunları, Antlaşmanın yürürlüğe girdiği 6

¹²⁸² *Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler*, (Çev.: Seha L. Meray), C. 4, İstanbul 2001, s. 9-13.

¹²⁸³ Lozan sonrası dönemde başka ülke tabiiyetinde bulunan Ermenilerin Osmanlı ülkesindeki mallarının idaresini devam ettirdikleri görülmektedir. Örneğin İzmir'de Meyveter Gümrüğü Caddesi'nde Bedros Bakırcıyan'ın çocuklarından kalan metruk handa hissesi bulunan İngiliz tabiiyetindeki Markos Bakırcıyan bu hissesini kiraya vermişti. Müzayedeye ile yapılan kira sözleşmesi süresinin bitiminde, kanunlar kiralama için yeniden müzayedeyi gerektirmesine rağmen kiracıların isteği üzerine çıkarılan kararname ile kira süresinin uzatılması sağlanmıştır¹²⁸³.

¹²⁸⁴ *Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler*, C. 4, s. 22-24,33-36.

Ağustos 1924 tarihinden sonraki olaylar hakkında uygulanmayacaktır¹²⁸⁵. 6 Ağustos 1924 tarihinden sonra ülke dışına çıkan kişilerin malları hakkında artık emval-i metruke hükümlerinin uygulanması mümkün değildi. Bu nedenle Emval-i Metruke Kanunları, ilk kanunun 1 Haziran 1915’de Takvimi Vekâyi Gazetesi’nde yayımlandığı tarih ile Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1924 tarihleri arasında gerçekleşen firar ve kaybolma olayları hakkında uygulama imkânına sahiptir. Başka bir ifadeyle, Emval-i Metruke Kanunlarının uygulanabilmesi için firar ve kaybolmanın bu iki tarih arasında gerçekleşmiş bulunması ve 6 Ağustos 1924 tarihi itibarıyla bu kişilerinin geriye dönerek malları üzerindeki haklarını elde etmeye başlamamış olmaları gerekmektedir¹²⁸⁶.

Emval-i metruke ile ilgili hukuki çalışmalar Lozan sonrası da devam etti¹²⁸⁷. Bu bağlamda ABD ile Ermeni malları konusunda birtakım görüşmeler yapıldı. Aslında ABD’nin vatandaşlığına geçen Ermeni ve Rumların Türkiye tarafından el konulduğu iddia edilen mallara karşılık tazminat talebi Lozan Antlaşması’nın müzakereleri sırasında gündeme gelmişti. 6 Ağustos 1923’te iki ülke arasında bir antlaşma imzalanmış ve 24 Aralık 1923’te İstanbul’da ortak bir komisyon kurulmuştu. Komisyona binlerce başvuru geldi ve ABD tarafı gelen bütün talepleri tek tek değerlendirmek istedi. Ancak Türkiye buna karşı çıktı ve bütün tazminat talepleri için toplam bir tutar belirlemek istedi. Bu görüşmelerde ödenecek tazminat tutarıyla ilgili bir karara varılamadı¹²⁸⁸. Sonuç olarak 13 Temmuz 1934 yılında varılan karşılıklı mutabakata göre “Osmanlı tebaasından olup Amerikan tabiiyetini de alanların tazminat talepleri” antlaşma kapsamına alındı. Böylece Türkiye, 22 Eylül 1934’te ABD’ye 1.300.000 dolarlık bir ödeme yapmayı kabul etti. Türkiye, faizsiz olarak 13 taksitte ve

¹²⁸⁵ Bu hukuki düzenlemeyle birlikte mallarla ilgili yapılacak işlemlerde 6 Ağustos 1924 tarihinin dikkate alındığı kayıtlardan da anlaşılmaktadır. Nitekim böyle bir durum Bursa’da yaşanmış, mübadil göçmenlere verilmek istenen Yavruyan oğlu Minas’a ait tarlaya söz konusu tarihten sonra el konulduğu için hükümlere uygun olarak yapılan işlem kabul görmemiş ve tarlanın sahibi adına emaneten idare edilmesine ve muhacirlerin iskânına imkân olmadığı belirtilmiştir (BCA. TİGM. 272.12/56.144.11. 1927 yılında yapılmış çeşitli yazışmalar).

¹²⁸⁶ Aytaç, s. 14.

¹²⁸⁷ Lozan sonrası hukuki çalışmalar ve emval-i metrukenin yargı kararları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Veysel Başpınar, “Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metrûke”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(1), Yıl: 2012, ss. 61-112; Aytaç, ss. 1-48.

¹²⁸⁸ Tazminat talepleri gerçekte hiçbir şekilde bağdaşmayacak derecede abartılıydı. Örneğin Iğdır’da bulunan sıradan bir değirmen ve 400 ton tahıl için talep edilen tazminat tutarı 442.000 dolardır. Iğdır’daki bir ev için de 58.500 dolar istenmektedir. (Kemal Çiçek, “1934-1935 Türk-Amerikan Tazminat Antlaşması ve Günümüze Yansımaları”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 37-38, 2010-2011, s. 29.).

13 yılda yapılacak bu miktarın 100.000 dolarlık ilk yıllık taksitini 1 Haziran 1936'da ödeyecekti. Ayrıca antlaşma ile Türkiye'nin ABD'ye bu rakamı ödemesiyle, 24 Aralık 1923 Anlaşması'nın kapsamına giren bütün tazminat talepleri çözüme bağlanmış olacaktı. TBMM söz konusu antlaşmayı 23 Aralık 1934'te 317 milletvekilinden 215'inin katıldığı bir oylamada, 215 oyla kabul etti. Yapılacak ödemenin ise 9 taksiti 900.000 dolar olarak ödenmiş, ABD'deki Tazminat Komisyonu bu miktarı dağıttıktan sonra kalan tazminat taleplerini incelemiş ve bu taleplerin ispatlanamadığı kararına varmıştı¹²⁸⁹. Dolayısıyla Türkiye, kararlaştırılandan miktardan daha az bir tazminat ödemiştir.

---

¹²⁸⁹ Çiçek, "Türk-Amerikan Tazminat Antlaşması", ss. 19-70.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin sevk ve iskân kararı olarak güvenliğini tehdit eden kişileri farklı bölgelere göndermesi, bunların geride bıraktıkları malları sorununu gündeme getirdi. Osmanlı Devleti, yaptığı hukuki düzenlemeler doğrultusunda bu malların idare ve muhafazasını sağlamaya çalıştı. 10 Haziran 1915 tarihinde çıkarılan talimatname ile Ermenilerin bıraktığı malların idaresi, korunması ve gerektiğinde satılması hakkında ayrıntılı düzenlemeler getirildi. Yapılan bu resmi düzenlemeler doğrultusunda, söz konusu malları koruma altına almak ve idare etmek amacıyla Dâhiliye Nezaretine bağlı çalışacak olan Emval-i Metruke Komisyonları kuruldu.

10 Haziran 1915 tarihli talimatnamede sevk edilen Ermenilerin borç ve alacaklarıyla ilgili herhangi bir madde olmaması devletin bu konuda yeni düzenlemeler yapmasını zorunlu kıldı. 26 Eylül 1915'de sevk ve iskân edilen kişilerin malları, borçları ve alacakları ile ilgili olarak 11 maddelik geçici bir kanun çıkartıldı. Bu geçici kanunla, Ermenilerden geriye kalan mallar, borçlar ve kredilerin idaresi artık kanunun kurulmasını öngördüğü Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarınca yürütülecektir. Devlet, Ermeni malları, borç ve alacaklarıyla ilgili başlattığı hukuki süreci 8 Kasım 1915 tarihli nizamname ile devam ettirdi. Ancak hukuki birtakım eksiklikler ve uygulanabilirliği çok düşünülmeden yapılmış bu düzenlemelerin hayata geçirilmesinde birtakım sıkıntılar ortaya çıktı.

Ermenilerden kalan mallarla ilgili düzenlemeler devam ederken, savaşın ağır koşulları, artan ordu giderleri ve üretimin durma noktasına gelmesi, Osmanlı ekonomisini alt üst etti. Bunlara bir de Osmanlı ülkesine yapılan Müslüman muhacirlerin akını eklenince durum, içinden çıkılmaz bir hal aldı. Yine başlangıçta maddi boyutları düşünülemeyen Ermenilerin sevk ve iskân masrafları da devlet için artı yük oluşturdu. Bu süreçte devlet, Tekâif-i Harbiye Kanunuyla belirlenen esaslar doğrultusunda ihtiyaçlarını karşılamak için Müslümanların mallarına el koyma yetkisine sahip olurken, Ermenilerin bıraktığı mallardan da faydalanma yoluna gitti. Ordunun ve Müslüman muhacirlerin ihtiyaçları için kullanılan malların yanı sıra Ermenilerin sevk ve iskân masraflarının bir kısmı da bu malların gelirlerinden karşılandı. Ayrıca İttihat ve Terakkinin milli bir ekonomi oluşturma çabalarının sonucu olarak kurulan Türk-Müslüman şirketlere de bu mallardan kullanma hakkı verildi.

Osmanlı Devleti'nin sevke tâbi tutulan Ermenilerin menkul ve gayrimenkul malları ile ilgili olarak farklı uygulamalara gittiği görülmektedir. Bunlardan taşınabilir olanlarını yanlarında götürmelerine, satmalarına ve sahiplerince istedikleri gibi kullanmalarına izin verilirken, taşınmaz mallarla ilgili ise birtakım hukuki düzenlemeler yapıldı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Ermenilerden kalan metruk mallar için yapmış olduğu hukuki düzenlemeler ve uygulamalar bazı çevrelerce, devletin Ermeni mallarını ele geçirmek amacına hizmet etmek adına yapıldığı şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıca devletin, hazineye geçirmek amacıyla bu malları kayıt ve koruma altına aldığı da iddialar arasındadır. Oysaki bütün işlemlerin dönemin hukuki şartları içerisinde yapıldığı, her işlemin yasalara dayandırılmaya çalışıldığı bir tarafa bırakılacak olsa bile devletin söz konusu mallar üzerindeki hukukunun sadece tasarruf hakkından ibaret olup, bu malların yine sahipleri adına kaydının yapıldığı gözden kaçırılmamalıdır. Elbette ki birçok cephede birden savaştan ve dünyanın en büyük devletleri karşısında varlık mücadelesi veren Osmanlı yöneticilerinin yapmış olduğu hukuki düzenlemeleri, kâğıt üstünde olduğu gibi gerçekleştirmeleri mümkün olmadı. Hukuki birtakım eksiklikler ve uygulanabilirliği çok düşünülmeden yapılmış bu düzenlemelerin hayata geçirilmesinde sıkıntılar ortaya çıktı. Örneğin Maliye ve Evkaf Nezaretleri adına kaydı yapılan mallarla ilgili açılacak davalarda sadece kayıt işlemleri ile uğraşan Defter-i Hakani memurlarının mesul tutulması, nezaretlerin bu konudaki sorumluluğunu azalttı. Sonuç olarak bu durum, zaten merkezi otoritenin zayıf olduğu böyle bir ortamda, nezaretlerin daha kontrolsüz hareket etmesine neden oldu.

Bununla birlikte yaşanan süreç merkezin yerel yönetimler üzerindeki etkinliği de zayıflamıştı. Bu etkinliğin azalmasına bir de yöneticilerin bazen beceriksizliği, bazen de Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmasından kaynaklanan kin veya mal hırsı eklenince istenmeyen bazı durumların yaşanması kaçınılmaz oldu. Ayrıca savaş dolayısıyla emval-i metruke komisyonları her yerde kurulamayınca, söz konusu malların tamamının kayıt altına alınması da mümkün olmadı. Bu durum birkısım malların başkalarının eline geçmesine neden oldu. Savaş yılları boyunca bu mallar sayesinde zenginleşen bazı Türk-Müslüman unsurun olduğu birkısım yerli ve yabancı yazarlar tarafından da kabul edilmektedir. Özellikle bazı bölgelerde, güçlü kişilerin eline geçen malların, geri dönen sahiplerine iadesinde sıkıntılar yaşandı. Benzer konuda bir diğer sıkıntı da bu malların asker ve memurların eline geçmesiyle ortaya çıktı. Osmanlı devlet sisteminde önemli

unsur olan asker ve memur kesimi, sabit gelirliler oldukları için savaş dolayısıyla sürekli artan fiyatlar karşısında çok kısa sürede fakirleşmişler, hatta birçoğu mülklerini yok pahasına ellerinden çıkarmak zorunda kalmışlardı. Yine birtakım yerlerde bu iki unsurun metruk mallardan bazen hükümetin bilgisi dâhilinde bazen de ele geçirme yoluyla faydalandıkları görülmektedir.

Devlet, söz konusu malların idare ve korunması esnasında ortaya çıkan suiistimallerin önüne geçmek için birtakım tedbirler almaya çalıştığı görülmektedir. Konuyla ilgili yetkilileri uyardığı gibi şikâyet gelen bölgelere heyetler gönderdi. Sahiplerinin zarara uğramaması için zaman zaman satışları iptal etti. Gerekli olduğunda suiistimaller karşısında cezai tedbirlere başvurdu; birçok kişi Divan-ı Harp Mahkemelerinde yargılandı ve cezalandırıldı. Tüm bu çalışmalar sahipsiz kalan malları genel bir yağmadan kurtardı. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin bütün olumsuzluklara karşın, şartları da zorlayarak bu sorunu çözmeye çalıştığı ve hukuki düzenlemeler çerçevesinde önemli icraatlar yaptığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin savaş sonrasında imzaladığı Mondros Mütarekesi ile başlayan işgal süreci, İttihat ve Terakki ileri gelenlerine karşı büyüyen tepki ve İtilaf Devletlerinin baskısı, cemiyet mensuplarının Divan-ı Harpte yargılanmalarının yolunu açtı. Bu yargılamalar arasında, Ermenilerden kalan malların gasp ve yağmalanması gibi suçlar da yer alıyordu. Nitekim bu durum, günümüze kadar İttihat ve Terakki önderlerinin Ermeni mallarına konduğu şekilde bir algıyı da beraberinde getirdi. Merkezden uzak bölgelerde partiye mensup kişilerden yolsuzluğa bulaşanların olduğu gerçeği, bu durumu genelleştirmek için yeterli değildir. Ayrıca bu kişilerin savaş sonrası dönemde kendileri ve ailelerinin yokluk içinde yaşadıkları ve yapılan hukuki düzenlemeler doğrultusunda devletin yardımlarıyla geçimlerini sağlamaya çalıştıkları gerçeği de bu iddiayı zayıflatmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin sevk edilen Ermenilerin malları için yaptığı çalışmalar onların geri dönüşüyle birlikte mal iadeleri konusunda da devam etti. Bu bağlamda devletin Ermenilerden kalan ve "emval-i metruke" olarak nitelendirilen mallarla ilgili son hukuki düzenlemesi, "Redd-i Emval Kararnamesi" olarak da bilinen ve 33 maddeden oluşan kararnamedir. Kararnamenin hazırlanması oldukça uzun zaman almış, gayrimüslimlerin istekleri bu gecikmenin sebepleri arasında yer almıştır. Kararnamenin

birinci maddesi ile her ne sebeple olursa olsun buldukları yerlerden çıkarılarak başka yerlere nakledilen kimselerin, eski yerlerine dönmeleri ile Evkaf ve Maliye Hazinesi adına kaydedilen mallarının sahiplerine geri verilmesi sağlanmış oldu. Ancak daha kanun çalışmaları devam ederken ve gerekli hazırlıklar yapılmadan dönüşlerin başlaması, bu çalışmaların tamamlanmasına fırsat vermeden mal iadelerinin hemen yapılmasını zorunlu kıldı. Bu durum tam bir kargaşa ortamı doğurdu. Gerekli tedbirler alınmadan yapılan geri dönüşlerin hükümeti büyük bir sıkıntıya düşüreceği kesindi. Savaş koşulları içinde oluşturulmuş düzeni alt üst etmek hiç de kolay olmayacaktı. Örneğin Osmanlı hükümetlerinin, Müslüman muhacirleri iskân etmek için başvurduğu Ermenilere ait evleri, onların geri dönüşleriyle birlikte boşaltması büyük bir mesken buhranı yarattı. Öyleki dönem içerisinde evsiz kalan Müslümanların sayısı 100.000'i aştı.

Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin bıraktığı mallarla ilgili yaptığı çalışmalar, TBMM döneminde de devam etti. Ancak bu dönemin çalışma ve uygulama alanlarının Osmanlı döneminden farklılıklar ortaya koyduğu görülmektedir. Her şeyden önce "emval-i metruke" kavramı, TBMM'nin çalışmalarında tamamen farklı bir hüviyet kazanmış ve Müslümanlardan kalan mallar için de geçerli olan bir kavram haline gelmiştir. Nitekim bu durum, TBMM tarafından emval-i metruke ile ilgili yapılan hukuki çalışmalara da yansımış ve bu malların kapsamını genişletmiştir. Böylece herhangi bir ayrıma gidilmeksizin sahipsiz kalan mallar, emval-i metruke olarak kabul edilmiştir. Ancak TBMM dönemi yapılan hukuki çalışmaların Anadolu'da süren mücadelenin de etkisiyle çok fazla uygulama alanı bulamadığı dikkat çekmektedir. Gerek Osmanlı gerek TBMM döneminde emval-i metrukeye yönelik yapılmış hukuki düzenlemelerde, devletin bu mallar üzerindeki hukuku sadece tasarruf hakkından ibaret olup, bu malların yine sahipleri adına kaydı yapılmıştır.

20 Kasım 1922 - 23 Temmuz 1923 arasında toplanan Lozan Konferansı, Ermenilerin malları konusunun çözüme kavuşmasını sağladı. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile hukuki olarak da savaş hali sona ermiş bulunduğundan Emval-i Metruke Kanunlarının, Antlaşmanın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1924 tarihinden sonraki olaylar hakkında uygulanmayacağı esası kabul edildi. Yani 6 Ağustos 1924 tarihinden sonra yasal mevzuata uygun şekilde ülke dışına çıkan kişilerin malları hakkında artık emval-i metruke hükümlerinin uygulanması mümkün değildi. Emval-i

metruke ile ilgili çalışmalar bundan sonra da devam etti. Ancak konun hukuken bitiği söylene bile siyaseten ve propaganda aracı olarak sürdürülmeye çalışıldığı görölmektedir.

1915 olaylarının 100. yıldönümü olarak öne çıkarılan 2015 yılı yaklaşırken, Türkiye aleyhinde yürütölen çalışmaların da yoğun bir şekilde arttığı görölmektedir. Bu durum propaganda faaliyetleriyle eş zamanlı olarak Ermenilerin toprak ve tazminat taleplerine dayanan yayınların sayısını da arttırdı. Bu bağlamda Diaspora Ermenileri, soykırım iddialarının bir uzantısı olarak emval-i metruke konusunu gündeme getirmeye çalışmaktadırlar. Emval-i metruke konusu, hukuki açıdan çözümlenmiş bir konu olmasına rağmen günümüzde bile Ermenilerin tazminat talebinde bulunduğu ve bu bağlamda pek çoğunun iddialarını mahkemelere taşıdığı görölmektedir. Ancak son davalardan takip edildiği üzere bu iddiaların kabul görmediği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİVLER

I. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Toprak İskân Genel Müdürlüğü Fonu
Bakanlar Kurulu Kararları
Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı

II. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Bâb-1 Âlî Evrak Odası Belgeleri
Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri 2. Şube
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri 3. Şube
Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemî
Dâhiliye Nezareti İdare-i Umûmiye Belgeleri
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî
Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemî Evrakı
Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri
Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Evrakı
Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye Hapishaneler Müdüriyeti
Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî
Dosya Usûl-ı İradeler Tasnifi
Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı Evrakı
Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
Hariciye Nezareti Tercüme Odası
Maârif Nezareti Mektubî Kalemî
Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Şura-yı Devlet Heyeti Umûmiyye
 Şûra-yı Devlet Maliye ve Nafia Müdürlüğü
 Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi

III. CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ

A: IV-8-1, D: 56-1, F: 12-1...10

IV. PAPERS OF THE AMERICAN BOARD OF COMMISSIONERS FOR FOREIGN MISSION ARŞİVİ

V. POLITICHES ARCHIV DES AUSWÄRTİGEN AMTES-BERLIN- (Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi)

V. UNITED STATES OF AMERICA NATIONAL ARCHIVES

B. YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. I, Ankara, 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. V, Ankara, 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. VIII, Ankara, 2008.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Pares from the Foreign Office Confidential Print, Part I, Series B, Vol. 19.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları, I,II,III,IV, Ankara, 2008-2009.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Ankara, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895) I, Ankara, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919), II, Ankara, 2003.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV, Ankara, 2005.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Supplement The World War, 1916, United States Government Printing Office, Washington 1929.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Supplement 2 The World War, 1918, United States Government Printing Office, Washington 1933.

Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischcher Aktenstücke (Fotokopien) Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VII (1916-1917), Wien, 1995.

Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischcher Aktenstücke (Fotokopien) Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band XI, 1919-1923, Wien, 1995.

United States Official Documents on the Armenian Genocide, I, Compiled and Introduced: Ara Sarafian, The Central Lands, Watertown Massachusetts 1993.

United States Official Documents on the Armenian Genocide, II, Compiled and Introduced: Ara Sarafian, The Central Lands, Watertown Massachusetts 1994.

United States Official Documents on the Armenian Genocide, III, Compiled and Introduced: Ara Sarafian, The Central Lands, Watertown Massachusetts 1995.

United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917, compiled with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institute Princeton and London, 2004.

C. RESMÎ YAYINLAR

Düstûr

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

TBMM. Gizli Celse Zabıtları

TBMM. Zabıt Ceridesi

D. SÜRELİ YAYINLAR

GAZETELER

Alemdar

Anglo-Armenian Gazette

Armenian News

Ati

Hadisat

İkdam

İleri

Memleket

Minber

Renaissance

Sabah

Takvim-i Vekâyi
Tasfir-i Efkâr
Yeni İstanbul

DERGİLER

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Emval-i Gayrimenkuleye Mütedair Kavanin-i Muvakkate Mecmuası
Hadisat-ı Hukukiyye ve Tarihiyye
İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası

KİTAP VE MAKALELER

- Adalian, Rouben Paul, “American diplomatic correspondance in the age of mass murder: the Armenian Genocide in the US archives”, *America and the Armenian Genocide of 1915* (Edited by Jay Winter), Cambridge University Pres, 2003, 146-184.
- Akça, Bayram, “1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi’nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetleri’nin Olaya Bakışı”, (Editör: İdris Bal-Mustafa Çufalı), *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2003, 435-450.
- , *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Ankara 2007.
- Akçam, Taner - Kurt Ümit, *Kanunların Ruhu Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İstanbul 2012.
- Akçam, Taner, “Osmanlı-Türk Belgelerine Göre İttihad ve Terakki’nin 1915’te Ermenilere Yönelik Politikaları”, *İmparatorluğun Çöküş Dönemlerinde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları (23-25 Eylül 2005)*, İstanbul 2011, 215-250.
- , *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul 2010.
- , *Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?*, İstanbul 2002.
- Akkuş, Turgay, “Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat ve Bursa”, *ÇTTAD*, VII(16-17), 2008/Bahar-Güz, 119-141.

- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Son Meşrutiyet (1919-1920)*, İstanbul 1992.
- , *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1983.
- Akyüz, Jülide, “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, *BİLİG*, S. 46, Yaz 2008, 37-56.
- Alan, Gülbadi, *Amerikan Board’ın Merzifon’daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Ankara 2008.
- Altınay, Ahmet Refik, *İki Komite, İki Kıtıl - Kafkas Yollarında (Tarihe Yolculuk)*, İstanbul 2010.
- Altıntaş, Ahmet, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII(1), 2005, 77-99.
- Arı, Kemal, “Yunan İşgalinden Sonra İzmir’de “Emval-i Metruke” ve “Fuzuli İşgal” Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, V(15), Temmuz 1989, 691-706.
- Arıkan, İsmail, *Mahallemizdeki Ermeniler*, İstanbul 2005.
- Arıkan, Refik, “İstiklal Savaşına Doğru Milli Bilincin Doğusu”, *History Studies*, 2(2), 2010, 449-463.
- Armenia Political and Boundaries 1878-1948* (Editor: Anita L.P Burdet), Archive Editions Limited, 1998.
- Arslan, Ali, “Ermeni Kilisesi ve Ermeni Sorunu”, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, Uluslararası Sempozyum (15-17 Mart 2006)*, İstanbul 2008, 31-56.
- Arslan, Esat, “Büyük Taarruz Sonrası “İzmir Yangını” Meselesi”, *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I (İstanbul 20-22 Mayıs 2009)*, Ankara 2009, 447-464.
- Arslan, Ozan, “The ‘Bon Pour L'Orient’ Front: Analysis of Russia's Anticipated Victory over the Ottoman Empire in World War I”, *Middle East Critique*, 23(2), 2014, 175-188.
- Arslan, Sezer, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskânları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Edirne, 2008.
- Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863* (Çev.: Zülal Kılıç), İstanbul 2004.
- Asaf, Mehmed, *1909 Adana Olayları ve Anılarım* (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1986.

- Ata, Ferudun, “Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.15, Bahar 2004, 297-323.
- , “Tehcir Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI(62), 2005, 521-543.
- , *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005.
- Atnur, İbrahim Ethem, “Emval-i Metruke Meselesi” (Yayınlanmamış Makale).
- , “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, *Atatürk Yolu*, Kasım1994, 121-139.
- , “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, *Toplumsal Tarih*, 9(2), Eylül 1994, 45-48.
- , “Yeni Kayıtlar Işığında Tehcirden Dönen Ermeniler Meselesine Bakış” (Yayınlanmamış Makale).
- , *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1991.
- , *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005.
- Avagyan, Arsen – Minassian, Gaidz F., *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, İstanbul 2005.
- Avakian, Knarik, “The Early History of Armenian Emigration to the Usa: Evidence from The Archives of the Armenian Patriarchate of Constantinople”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, Vol. 17 (2008), 97-126.
- Avcı, Cemal, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri”, *Atatürk Yolu*, IV(13), Mayıs 1994, 1-10.
- Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi (1838’den 1995’e)*, C. I, İstanbul 1974.
- , *Milli Kurtuluş Tarihi (1838’den 1995’e)*, C. III, İstanbul 1974.
- Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri*, C. I-II 1920-1927, İzmir 1988.
- Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2013.
- Aydoğan, Erdal, *İttihat ve Terakkî’nin Doğu Politikası (1908-1918)*, İstanbul 2005.
- Aytaç, Önder, “Emval-i Metruke”, *Adalet Dergisi*, S. 42, Yıl: 2012, 1-48.
- Babacan, Hasan, “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler”, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyonkarahisar 2007, 30-45.

- , “II. Abdülhamit Döneminde Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Geri Dönme Çabaları ve Doğu Anadolu’da Kürtlerle Mücadeleleri”, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyonkarahisar 2007, 16-29.
- , *Mehmed Talat Paşa 1874-1921*, Ankara 2005.
- Badalyan, Heghine, “Applying European Convention of Human Rights to Return The Confiscated Armenian Church Property in Turkey”, *American University of Armenia*, LL.M. Program, Yerevan, Armenia.
- Baghdjian, Kevork. K., *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to be Abandoned* (Translated and Edited by Dr. A. B. Gureghian), Printing Armenian Church – Catholicossate of Cilicia, Antelias Lebanon 2010.
- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara 1998.
- Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat* (Yay. Haz. Metin Martı), İstanbul 1996.
- Bakar, Bülent, “Malların İadesi”, *Türk-Ermeni İhtilaflı Makaleler*, (Editör: Hikmet Özdemir), Ankara 2007, 327-339.
- , *Ermeni Tehciri*, Ankara 2009.
- Balakian, Grigoris, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*, Traslated by Peter Balakian with Aris Sevag, New York 2009.
- Balakian, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America’s Response*, Harper Collins, New York 2003.
- Balcı, Sezai, “Tehcir Öncesi Dönemde Türkiye’den Rusya’ya Ermeni Göçü (1876 - 1915)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler – Merkez ve Taşrada Ermeniler, Nüfus ve Göç*, C.VII, Ankara 2014, 205-244.
- Bank Ottoman Memoirs of Armen Garo, The Armenian Ambassador To America From The Independent Republic of Armenia*, Translated by Haig T. Partizian, Edited, with an İntroduction by Simon Vratzian, Detroit, Michigan 1990.
- Bardakçı, Murat, *Talât Paşa’nın Evrak-ı Metrûkesi (Sadrazam Talât Paşa’nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususî Yazışmalar)*, İstanbul 2008.
- Başak, Tolga, *İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul 2008.

- , *Türk-İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim 1918-30 Kasım 1918)*, İstanbul 2013.
- Başkan, Hatice, *Türk Basınının Fransız İşgali Altındaki Maraş'ı İşlemesi (15 Eylül 1919-11 Şubat 1920)*, Kahramanmaraş 2006.
- Başpınar, Veysel, "Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metrûke", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(19), Yıl: 2012, 61-112.
- Bayındır, Abdülaziz, *İslam Muhâkeme Hukuku, (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Ankara 1983.
- Bebiroğlu, Murat, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, İstanbul 2008.
- Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", XIII(17), 1988, s. 365-434.
- , *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988.
- Beyoğlu, Süleyman, "Ermeni Tehciri ve İhtida", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Yıl: 3/2004, 1-18.
- Beyoğlu, Süleyman, "Ermeni Tehciri Yargılamaları", *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, Uluslararası Sempozyum (15-17 Mart 2006)*, İstanbul 2008, 525-538.
- , "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Akademik Bakış*, 2(3), Kış 2008, 125-138.
- Bilgi, Nejdet, "Ermeni Tehciri Yargılamalarında İlk Safha: Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in Yargılanması", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Editör: İdris Bal, Mustafa Çufalı), Ankara 2003, 451-468.
- , *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara 1999.
- , *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, İstanbul 2006.
- Bostan, M. Hanefi, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, 187-206.
- Bournoutian, George A., *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, İstanbul 2011.

- Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996.
- British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919-1922: The Armenian-Greek Section* (Compiled by Varteks Yeghiayan), California 2007.
- Bryce, James ve Toynbee Arnold, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916* (Yay. Haz. Ara Sarafian), Gomidas İnstitute London 2009.
- Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, (Çev.: Attila Tuygan), İstanbul 2005.
- Cin, Halil – Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, C. 1, “Giriş ve Kamu Hukuku”, İstanbul 1995.
- , *Türk Hukuk Tarihi, Özel Hukuk*, C. 2, İstanbul 1996.
- Cin, Halil, “Arazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, 342-346.
- , *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Konya 1987.
- Coral, Mehmet, *Ateşin Gelini Gavur İzmir*, İstanbul 2008.
- Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul 2004.
- Çağatay, Mustafa, “Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinmeleri Sorunu”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 96, Yıl: 24, Eylül-Ekim 2011, 91-148.
- Çakmak, Zafer, “Mondros Mütarekesi Sonrası Ermen İ-Rum-Yunan İş Birliği” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), Elazığ 2006, 403-412.
- Çalık, Ramazan - Tepekaya Muzaffer, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 01/2006, 205-228.
- Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa*, İstanbul 2003.
- Çelik, Akın, “Mütareke Dönemi İstanbul Basınında Tehcir Davalarına Yönelik Tepkiler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Yıl: 1, 2012, 1-26.
- , *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basınında Tehcir Davaları*, İstanbul 2003.
- Çelik, Hacer “Ermeni Tehciri Ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu”, *ÇTTAD*, VII(16-17), Bahar-Güz 2008, 143-163.
- Çelik, Kemal, *Milli Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara 1999.

- Çelikel, Aysel, “Gayrimüslim Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmesi ve 27.01.2004 Tarihli Yargıtay Kararı”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, S. 8, Güz 2005/2, 57-64.
- Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005, 16-17.
- , “1934-1935 Türk-Amerikan Tazminat Antlaşması ve Günümüze Yansımaları”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 37-38, 2010-2011, 19-70.
- , “Amerikan Ermeni Derneklerinin Lozan Görüşmeleri Esnasındaki Faaliyetleri”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, Ankara 2005, 119-141.
- Çiçek, Kemal, “Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar”, *Teori Dergisi*, S. 183 (Nisan 2005), 67-82.
- Çiçek, Rahmi, “Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri”, *Atatürk Yolu*, II(7), 1991, 513-537.
- Dadrian, Vahakn N., *Ermeni Soykırımı Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, İstanbul 2008.
- , *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunlu Olarak Jenosid* (Çev.: Yavuz Alogan), İstanbul 1995.
- Davison, Roderic H., “The Armenian Crisis 1912-1914”, *The American Historical Review*, LIII(3), April 1948, 481-505.
- Dilan, Hasan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, C. I, Ankara 2005.
- Dinç, Namık Kemal, “20.Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi”, *Toplum ve Kuram*, S. 1, Mayıs 2009, 211-238.
- Dobkin, Marjorie Housepian, *İzmir 1922 Bir Kentin Yıkımı*, (Çev.: Attila Tuygan), İstanbul 2012.
- Doğan, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 2008, Sayı: 20, 307-328.
- Duman, İlkey, *Balkanlar’dan Anayurda Yapılan Göçler, Osmanlı İskân Politikaları ve Göçmen Yerleşimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.

- Duman, Önder, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları” *Ermeni Araştırmaları*, S. 22, Yaz 2006, 117-161.
- , “Mütareke İstanbulu’nda Ermeni Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.16-17, Kış 2004-İlkbahar 2005, 151-173.
- Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadelede Erzurum*, İstanbul 1998.
- E. Miller, Donald – Miller, Lorna Touryan, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1993.
- Efiloğlu, Ahmet – İvecan, Raif, “Rum Emvâl-i Metrûkesinin İdaresi”, *History Studies*, 2(3), Kasım 2010, 125-146.
- , “24 Mayıs 1920 Tarihli Raporu’na Göre Aşair Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Yıl : 2011, İstanbul 2011, 111-182.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, İstanbul 2008.
- Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, Ankara 1994.
- Eraslan, Cezmi, “Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)*, İstanbul 2001, 77-105.
- Ergun, Önen, “Gayrimenkul Davalarında Yetki”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22-23(1-4), Yıl: 1965-1966, 567-633.
- Erickson, Edward J., “The Armenians and Otoman Military Policy, 1915”, *War in History*, 15 (2), 2008, 141-167.
- , *Ordered to Die A History of the Otoman in the First World War*, Westport: Greenwood Press, London.
- Erim, Nihat, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinler (Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları)*, I, Ankara 1953.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, (Meşrutiyet’in İlanında Önce ve Sonra), (Yay. Haz. Ahmet Tetik ve diğerleri), Ankara 2008.
- Eroğlu, Tayfun, *Tehcirden Milli Mücadele’ye Ermeni Malları (1915-1922)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008.

- Eyicil, Ahmet, "Maraş ve Zeytun Ermenileri", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 2007, 319-333.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2007.
- , "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihi'nde ve Kültürü'nde Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)* (Editör: S. Hayri Bolay vd.), Ankara 1987, 166-175.
- Ghazaryan, Haykazn, *Soykırımcı Türk*, Beyrut 1968.
- Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire 1912-1923*, Oxford University Press, 2009.
- Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi*, İstanbul 2008.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, İstanbul 2011.
- Gökbunar, Ali Rıza, "19. ve 20. Yüzyıllarda Yaşanan Göçlerin Türk Maliye tarihi Açısından Analizi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, VI(3), 2004, 231-252.
- Gökdemir, Oktay, "Fransız Kaynaklarının Işığında 1922 İzmir Yangını", *ÇTTAD*, VI(15), Güz 2007, 19-38.
- Göktürk, Turgay Bülent, "Amerikan Basınında İzmir Yangını ve Yangın Sonrası Durum (Eylül-Aralık 1922)", *ÇTTAD*, XII(24), Bahar 2012, 123-147.
- Gönlübol, Mehmet – Sar, Cem, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919- 1938)*, Ankara 1999.
- Göyünç, Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005.
- Gust, Wolfgang, *Alman Belgeleri, Ermeni Soykırımı 1915-1916*, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri (Çev.: Zekiye Hasançebi-A.Takcan), İstanbul 2012.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı)*, İstanbul 2010.
- Günay, Hacı Mehmet, "Metrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, 416-417.
- Günay, Sakıp Selçuk, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1983.

- Günaydın, Adem, *The Return And Resettlement Of The Relocated Armenians (1918-1920)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.
- Güner, Zekai - Kabataş Orhan, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basın*, Ankara 1990.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
- Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Facts on the Relocation of Armenians 1914-1918*, Ankara 2002.
- Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları-Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, (Çev.: Şerif Erol), İstanbul 1999.
- Hofmann, Tessa, *Takibat, Tehcir ve İmha Osmanlı İmparatorluğu'nda 1912 - 1922 Yılları Arasında Hıristiyanlara Yönelik Yaptırımlar*, (Çev.: Suzan Zengin), İstanbul 2013.
- Hovannisian, Richard G., "The Historical Dimensions of the Armenian Qestion, 1878-1923", *Genocide and Human Right, Journal of Armenian Studies*, IV(1/2), 1992, 9-29.
- , *Armenian Karin/ Erzerum*, California 2003.
- , *The Republic of Armenia*, Vol. I: The First Year, 1918-1919, University of California Press, Berkeley 1971.
- , *The Republic of Armenia*, Vol. II: From Versailles to London, 1919-1920. Berkeley, Los Angeles and London (University of California Press), 1982.
- Hülagü, Metin, "Ermeni Meselesinin Oluşum Sürecinde Misyonerlik Faaliyetlerinin Yeri", *II. Uluslararası Tür - Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21-22 Haziran 2007)*, Erzurum 2007, 39-54.
- İlter, Erdal, "Ermeni İstekleri Karşısında Millî Teşekküllerin Tutumu (1919-1922)", *Atatürk Yolu*, S. 27-28, (Mayıs-Kasım 2001), 299-319.
- , "Taşnaksutyun", *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler* (Editör: Hikmet Özdemir), Ankara 2007, 77-93.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İstanbul 2011.
- İnan, Atilla, "Tellallık Harcı", *Mevzuat Dergisi*, Yıl: 1, S. 11, Kasım 1998.
- International Center for Human Development (İCHD)*, "The Process of the Armenians' Wealth Seizingin Turkey", Yerevan, Ankara 2012.

- İpek, Nedim, “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6, 1995, 257-280.
-----, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara 1999.
- İpek, Nurdan, *Selanik ve İstanbul’da Yahudi Bankerler*, İstanbul 2011.
- İskefiyeli, Zeynep, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2(1), Yıl: 2007, 231-255.
-----, “Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı (1890)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 5(19), Sonbahar 2005, 103-123.
- İslam, İbrahim, “Milli Mücadele’ye Muhalif Bir Gazete: “Ferdâ”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12, 2009, 158-174.
- İzrail, Nesim Ovadya, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, İstanbul 2011.
- Kaiser, Hilmar, “1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma (Der. Erik Jan Zürcher)*, İstanbul 2011.
- Kaligian, Dikran Mesrob, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule : 1908-1914*, New Brunswick, N. J., Transaction Publishers, London 2008.
- Kantarcı, Şenol, “Van’da Ermeni İdaresi”, *Türk-Ermeni İhtilâfî Makaleler* (Editör: Hikmet Özdemir), Ankara 2007, 95-115.
- Karaca, Ali, “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)”, *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)*, İstanbul 2001, 107-170.
- Karaca, Taha Niyazi, “Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)”, *Atatürk Dergisi*, III(4), Temmuz 2003, 99-134.
-----, *Ermeni Sorunun Gelişim Sürecinde Yozgat’ta Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2005.
- Karagueuzian, Hrayr S. – Auron, Yair, *A Perfect Injustice: Genocide and Theft of Armenian Wealth*, New Brunswick 2009.
- Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, Ankara 1999.
- Karataş, Ömer, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhâcirlerinin İskânı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII(2), Kış 2012, 355-388.
- Karay, Refik Halid, *Ankara* (Yay. Haz. Ali Birinci), İstanbul 2009.

- , *Bir Ömür Boyunca* (Yay. Haz. Yusuf Turan Günaydın), Ankara 2011.
- Kardeş, Selahattin, *Milli Emlâk Mevzuatı Kılavuzu*, Ankara 1981.
- , *Millî Emlak Sözlüğü*, Ankara 2008.
- , *Tehcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, Ankara 2008.
- Kaya, Erol, *Mustafa Kemal Atatürk'ün İlk Gazetesi Minber Açıklamalı Çevirisi*, Ankara 2007.
- Kaya, Yakup, “Ermeni Cemiyetleri İle Jön Türk Münasebetlerinin Ermeni Milliyetçiliğinin Yükselişindeki Yeri”, *Hoşgörüden Yol Ayırımına Ermeniler* (Yaz. Haz. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), C. IV, Kayseri 2009, 293-313.
- Kenan, Özkan,– Kılıç, Emre, “Ahmed Refik'in 'İki Komite İki Kıtal' Adlı Eseri ve Eskişehir'deki Ermeni Tehcirine Dair Gerçekler”, *Bellekten*, LXXIV(270), Ağustos 2010, 571-617.
- Kerr, Stanley E., *The Lions of Marash, Personal Experiences with American Near East Relief 1919-1922*, Albany State University of New York Press, 1973.
- Kevorkian, Raymond H.– Paboudjian, Paul B., *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul 2012.
- Kılıç, Davut, “1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri II, (20-21 Nisan 2002)*, Ankara 2003, 113-120.
- , *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006.
- Kılıç, Selami, *Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul 2007.
- Kırışman, Mustafa, “Fransız Basınında İzmir Yangını Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *ÇTTAD*, X(22), Bahar 2011, 77-98.
- Kieser, Hans Lukas, “Removal of American Indians, Destruction of Ottoman Armenians. American Missionaries and Demographic Engineering”, *European Journal of Turkish Studies*, (2008), 7 Demographic Engineering-Part I Erişim Tarihi: 13.04.2014, <http://www.ejts.org/document2873.html>.
- , *Iskalanmış Barış Doğu Vilayetlerindeki Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev.: Atilla Dirim), İstanbul 2010.

- Kloian, Richard, *The Armenian Genocide, New Accounts from the American Press (1915-1922)*, Printed in the United States of America, Distributed by the Armenian Genocide Resource Center, 2003.
- Kocahanoğlu, Selim Osman, *Divan-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi, Tehcir Yargulamaları (1919)*, İstanbul 2007.
- Kocaoğlu, Bünyamin, “Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkisi”, *History Studies International Journal of History*, 5(1), January 2013, 251-266.
- , *Mütarekede İttihatçılık-İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması (1918-1920)*, İstanbul 2006.
- Koç, Yılmaz, *Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri*, Afyonkarahisar 2009.
- Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.
- Kop, Yaşar, “1828-1829 Osmanlı – Rus Savaşında Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 2003, 556-563.
- Koptaş, Rober, “Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın Kalemlerinden, 1914 Ermeni Reformu ile İttihatçı-Taşnak Müzakereleri”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk (23-25 Eylül 2005)*, İstanbul 2011, 175-191.
- Kouymjian, Dickran, “Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process”, *Armenian Studies (Autumn 1998)*, Program/California State University, Fresno, Erişim Tarihi: 04.09.2014, <http://armenianstudies.csufresno.edu/faculty/kouymjian/articles/confiscation.htm>.
- , “The Crime Against Cultural Heritage And Historical Memory: The Question Of Abandoned Property”, *Ministry of Foreign of the Republic of Armenia, International Conference in the Light of the Un Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (14-15 December 2010)*, Yerevan.
- Köse, Osman, “Bulgaristan Emaresi ve Türkler (1878–1908)”, *Turkish Studies*, Vol. 1/2, Fall 2006, 259-302.

- Kuran, Ercüment, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1878)”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, 19-27.
- Kuyumcuyan, Lutfik, *Türk Hukuk Mevzuat Rehberi*, İstanbul 1933.
- Küçük, Abdurrahman, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2007, 737-764.
- Kümbül, Bengi, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Antalya 2006.
- Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler* (Çev.: Seha L. Meray), C. II, İstanbul 2001.
- Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler* (Çev.: Seha L. Meray), C. 4, İstanbul 2001.
- Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar- Belgeler* (Çev.: Seha L. Meray), C. VII, İstanbul 2001.
- Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, I, İstanbul 2000.
- Malkoç, Eminalp, “Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Yıl:6/2007, 93-162.
- Maraşlıyan, Levon, *Ermeni Sorunu ve Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1923*, İstanbul 2000.
- , *Armenian Question from Sevres to Lausanne: Economics and Morality in American and British Policies, 1920-1923*, University of California Los Angeles, 1992.
- Matossian, Bedros Der, “The Taboo within the Taboo: The Fate of “Armenian Capital” at the End of the Ottoman Empire”, *European Journal of Turkish Studies*, 2011, Erişim Tarihi: 18.04.2014, <http://ejts.revues.org/index4411.html>.
- McCarthy, Justin, Arslan Esat, Taşkiran Cemalettin, Turan Ömer, *The Armenian Rebellion at Van*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006.
- McCarthy, Justin, Ölüm ve Sürgün “Death and Exile” *Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922* (Çev.: Bilge Umar), İstanbul 1998.

- McMEEKIN, Sean, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2013.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet, *İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları, Sürgünden İntihara*, İstanbul 1993.
- Meray, Seha L.- Olcay, Osman, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara 1977.
- Milton, Giles, *Kayıp Cennet Smyrna 1922 Hoşgörü Kentinin Yıkılışı*, (Çev.: Esra Aktuğlu), İstanbul 2009.
- Mirak, Robert, "Armenian Emigration to the United States to 1915", *Journal of Armenian Studies*, I(1), 1975, 5-39.
- Moranian, Suzanne Elizabeth, *The American Missionaries and Armenian Question: 1915-1927*, Madison 1994.
- Mutlu, Cengiz, "Balkan Savaşları'ndan Lozan Konferansı'na Osmanlı Devleti'nde Rumların İç ve Dış Göçleri", *History Studies*, 4(2), Temmuz 2012, 257-288.
- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, Ankara 1990.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Devalopment of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1967.
- Nogales, Rafael De, *Four Years Beneath The Crescent*, Charles Scribner's Sons New York, London 1926.
- Nutuk Söylev Vesikalar/Belgeler*, III, Ankara 1989.
- Oktay, Hasan, "Van İhtilâl Örgütünün Van'daki Faaliyetleri ve İsyan", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 2003, 437-453.
- Omurtag, Cemal, *Mikrobiyoloji (Epidemioloji)*, Ankara 1974.
- Onaran, Nevzat, *Emval-i Metruke Olayı Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul 2010.
- Oran, Baskın, "Mondros Silah Bırakışması", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919- 1980)*, I, İstanbul 2006, 110-112.
- Orbay, Rauf, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul 2003.
- Osmanlı Bankası Armen Garo'nun Anıları* (Çev.: Attila Tuygan), İstanbul 2009.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895) I*, Ankara 1970.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919), II*, Ankara 2003.

- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara 2007.
- Öğün, Tuncay, “Soykırım Tartışmalarının Gölgesinde Kalan Müslüman Mülteciler Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 2007, 615-631.
- Öney, Celal, “Ermeni Meselesinin Oluşumunda ABD’nin Rolü Nasıl Başlamıştır?”, *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, 2011, 229-244.
- Özcan, Besim, “1828-29 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 46, Erzurum 2011, 195-204.
- Özçelik, Mücahit, “Mütareke Dönemi’nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, S. 14, Güz 2011, 16-39.
- Özdemir, Hikmet, “Ermenilerin Uyrukluk Sorunu”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, Ankara 2005, 97-118.
- , *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler, 4. Ordunun İnsani Yardımları*, İstanbul 2009.
- Özer, Mehmet Halis, *Osmanlıdan Cumhuriyete Devlet Eli İle Milli Tüccar Oluşturma Politikalarında Bankacılık Sektörünün Yeri: İş Bankası Örneği (1924- 1930)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.
- Öztel, Muharrem, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2009.
- Öztunç, H. Baha, “1897 Tokat Ermeni Olayının Dış Basına Yansımaları ve Olayın Gerçek Yüzü”, *History Studies*, 2(1), 2010, 188-206.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Çerçevesinde Vakıf Müesseseleri*, Ankara 1995.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul 1983.
- Palabıyık, M. Serdar, “Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşması’na Kadar” *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler* (Der.: Ömer Engin Lütem), Ankara 2007, 7-24.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2007.
- , *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2011.
- Payaslian, Simon, *United States Policy toward the Armenian Genocide*, Los Angeles 2003.

- Polat, Ezgi Güzel, “Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2011/ 3, 127-157.
- Polat, Gülsüm, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler”, *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, XII(1), Bahar 2010, 103-117.
- Polat, Ü. Gülsüm, “Yunan Tahribatına Amerikalı Misyonerlerin Bakışı ve Bir Raporun Arka Planı”, *Akademik Bakış*, 5(10), Yaz 2012, 71-96.
- Polatel, Mehmet, “A History of Destruction: The Fate of Armenian Church Properties in Adana”, *The Armanian Weekly (14 Ekim 2011)*, Erişim Tarihi: 31 Temmuz 2013. (<http://www.armenianweekly.com/2011/10/14/a-history-of-destruction>), -----, “İttihat Terakki’den Kemalist Döneme Ermeni Malları”, *Toplum ve Kuram*, S. 3, Bahar-Yaz 2010, 113-152.
- , *Turkish State Formation and the Distribution of the Armenian Abandoned Properties from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey (1915-1930)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.
- Quataert, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış İslahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (Editör: Halil İnalçık-Donald Quataert), C. 2, İstanbul 2004, 885-1051.
- , *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul 2011.
- Rüstem Bey, Ahmet, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, (Çev.: Cengiz Aydın), İstanbul 2005.
- Sağlam, Serdar, “Ziya Gökalp’te “Solidarizm” ve “Milli İktisat””, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl : 1, S. 1, Güz 2004, 67-84.
- Sanjian, Avedis K., *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Cambridge, Massachusetts 1965.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I (Açıklamalı Kronoloji)*, *Mondros’tan Erzurum Kongresine (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)*, Ankara 1993.
- , *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV (Açıklamalı Kronoloji)*, *Sakarya Savaşı’ndan Lozan’ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Ankara 1996.
- Sarınay, Yusuf, “İstanbul’da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-1918)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIII(67-68-69), Mart-Temmuz-Kasım 2007, 103-131.

- Sarıнай, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Akademik Bakış*, 1(2), Yaz 2008, 69-105.
- , “Sevk ve İskân”, *Türk – Ermeni İhtilafı Makaleler* (Editör: Hikmet Özdemir), Ankara 2007, 211-233.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.
- Sayın, Ahmet Vefik, *Tekâlif-i Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999.
- Sazak, Emin, *Hatıralar Emin Bey’in Defteri*, İstanbul 2009.
- Selahattin, İ., “Ermenilerin İstanbul’daki Osmanlı Bankası Baskını (26 Ağustos 1896)”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Ayrı Baskı, 1985, 1-26.
- Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, C. I, İstanbul 1982.
- Selek, Sebahattin, *Anadolu İhtilali*, I, İstanbul 1987.
- Selvi, Haluk – Demirkol, Kurtuluş, “Osmanlı Devleti’nde Amerika Birleşik Devletleri Vatandaşlarının Hukuku ve Karşılaşılan Bazı Problemler”, *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, 327-349.
- Sepetcioğlu, Tuncay Ercan, “İki Tarihsel “Eski” Kavram, Bir Sosyo-Kültürel “Yeni” Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 18, Özel Sayı: 3, Ocak/January 2014, 49-83.
- Serbestoğlu, İbrahim, “Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 29, Bahar 2011, 193-214.
- Sernin, Andre, *Tokatlı Yetvart’ın Anıları*, (Çev.: Anais Martin), İstanbul 2009.
- Sezer, Cemal, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2011.
- Sofuoğlu, Adnan, *Kuvayı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Ankara 1994.
- Sonyel, Salahi R., *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasininin Kurbanları*, İstanbul 2009.
- Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara 1995.
- Sonyel, Salahi, *The Great War and the Tragedy of Anatolia (Turks And Armenians in the Maelstrom of Major Powers)* Ankara 2001.
- Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, I (1920- 1945)*, Ankara 2000.

- Sürmeli, Serpil, *Milli Mücadele 'de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, Ankara 1998.
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayları*, Ankara 1990.
- Şahin, Naci, "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII(1), 2006, 63-82.
- Şimşir, Bilal N., *Malta Sürgünleri*, Ankara 2009.
- , *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. III, Ankara 1989.
- Şir, Aslan Yavuz, "Diaspora Ermenileri ve ABD Mahkemelerindeki Tazminat Girişimleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 41, 2012, 113-140.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, İstanbul 2005.
- Tahiroğlu, Rumeysa Karakaş, *Ankara Ermenileri (1910-1920)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2010.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, İstanbul 1991.
- , *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. II, İstanbul 1991.
- , *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, İstanbul 1991.
- Taşer, Pınar, *Mütareke Dönemi'nde Divan-ı Harb-i Örfiler (1918-1922)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2005.
- Tekin, Saadet – Sevilay, Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *ÇTTAD*, VII(16-17), 2008/Bahar-Güz, 187-201.
- Temizgüney, Firdes, "Taşnak Komitacılarından Karakin Pastırmacıyan (Armen Garo)", *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (2-4 Mayıs 2012)*, Erzurum 2014, 195-212.
- Ternon, Yves, "Reports on the Genocide of the Armenian of the Ottoman Empire 1915-1916", *A Crime of Silence the Armenian Genocide, the Permanent Peoples Tribunal Preface by Pierre Vidal-Naquet* (Edited: Gerard Libaridian), Totowa, New Jersey, London 1985, 94-125.
- Tezcan, Cezmi, *Tekâlif-i Harbiye ve Tekâlif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (Edited by Marian Kent), London 1996.
- Toprak, Zafer, *İttihad – Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul 2003.

- , *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, İstanbul 1995.
- , *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul 2012.
- Tosun, Ramazan, *Ermeni Meselesi ve Kayseri’deki Ermeni Olayları*, Ankara 2000.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Meşrutiyet Dönemi*, C. I, İstanbul 2011.
- Tunçer, Hadiye, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Ankara 1962.
- Turan, Mustafa, *Yunan Mezalimi İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1923*, Ankara 2006.
- Turan, Ömer, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, Uluslararası Sempozyum (15-17 Mart 2006)*, İstanbul 2008, 447-476.
- Türk Hukuk Lügati*, Ankara 1991.
- Türkgeldi, Ali, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.
- Türkmen, Zekeriya, “30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış” *OTAM*, S. 11, Ankara 2000, 615-632.
- , “İstanbul’un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII(53), Temmuz 2002, 319-372.
- , *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Ankara 2006.
- Uğrasız, Bülent, “ABD’nin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Politikası”, *Hosgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, (Yaz. Haz. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Kayseri 2009, 371-388.
- Ural, Gültekin, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1998.
- Ural, Selçuk, “Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Erzurum 2000, 305-316.

- Ünal, Fatih, “II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 5-6(20-21), (Kış 2005 - İlkbahar 2006), 87-114.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul 2001.
- Ünal, Şeref, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, Ankara 2011.
- Üngör, Uğur Ümit – Polatel, Mehmet, *Confiscation and Destruction, The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London 2011.
- Vartyan, Levon, *Ermeni Onbeşi ve Ermeni Emvali Metrukeleri - Türk Belgeleri Işığında İncelemeli Bir Bakış* (Haygagan Dasnihingi yev Hayeru Lkyal Kuykeri), Beyrut 1970.
- Yamul, Arus, “İstanbul Ermenilerinin Günlük Yaşamı”, *Varlık Dergisi*, S. 1076, Mayıs 1997, 46-49.
- Yavuz, Bige Sükan, “Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Yıl: 2, 2003, 101-158.
- Yazıcı, Serkan, “Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Uzanan Ermeni Siyaseti”, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Sakarya, 2006, 255-287.
- Yeghiayan, Vartkes, *The Armenian Genocide and the Trials of the Young Turks*, American Armenian International College Press, La Verne California, 1990.
- Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum 2008, 187-199.
- Yetişgin, Mehmet, “Maraş'ta Ermeni Nüfusu: Osmanlı Son Dönemi, Mütâreke ve Milli Mücadele Yılları”, *OTAM*, S. 17, 2005, 1-17.
- Yıldırım, Seyfi “Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* Yıl:5, S. 9, Bahar 2009, 5-40.
- Yıldız, Özgür, “Kayseri Amerikan Hastanesi (1887-1967)”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25, Güz 2010, 105-116.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul 2010.
- Yılmaz, İskender, *Gümrü Antlaşması*, Ankara 2001.
- Yücel, İdris, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011.

Yüksel, Ayhan, “Savaş Yıllarında Giresun (1914-1922): Sosyal ve Ekonomik Durum”,
Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 19, Yıl: 10, Şubat 2012, 101-117.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Firdes TEMİZGÜNEY
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum, 01.09.1980
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	2001-2005
Y. Lisans Öğrenimi	2005-2008
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	temizguney@hotmail.com
Tarih	